

Ю. Буряківець.

Нездолані

РОМАН

YURIJ BURIAKIWEC

THE INVINCIBLES

A NOVEL

Юрій Буряківський

NEW YORK - 1991

REVISED EDITION

DESIGN ART BY DOROTHY SWARTZ FOLEY

Юрій Буряківець після створення роману "Нездоланні"
та успішного закінчення Пенсильванського Університету
в місті Філадельфії, США. липень, 1960 р.

Ю. Буряківець.

Нездоланні

РФМДН

ВИДАВНИЦТВО "ВІЛЬНА ДУМКА"

НЬЮ – ЙОРК, 1991

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ ПУСТОВОГО
та проф. АРТИМА СУПРУНОВИЧА ОРЛА—
СПРИЧИННИКІВ НАПИСАННЯ ШЕЇ НЕ-
БУДЕННОЇ ЕПОПЕЇ.

15 грудня, 1990 р. Нью- ЙОРК

All rights reserved including
the right to reproduce this
book or any portions of it
in any form.

Queries regarding rights and permissions should be
addressed to the publisher:

YURIJ BURIAKIWEC
77-13 170 Street
Flushing, New York 11366

Друге видання

ОБКЛАДИНКА БОГДАНА МУХИНА

тираж 1000

ПРОЛОГ

Вже після другої світової війни , в томлений блуканням понад пліснявілим берегом Дунаю , де величезні "Тигри" дивилися в небо зіржавілими і потрощеними жерлами гармат , я , оглянувши цих колись грізних потвор воєнного часу , опустився на один з обрісших мохом валунів .

Дунай , закутий у сталевий панцир , байдуже ніс свої ходіні хвилі й минав середньовічні містечка в Західній Німеччині . На його поверхні борсалися шматки будівельного матеріалу , обгорілі дошки із спалених і потоплених самими німцями барж , а також галуззя покалічених дерев .

У нафтових плямах хитався місяць , що лив своє сяйво далеко за горизонти , де сконав останній бій .

А Дунай ніс і ніс свої води десь до Чорного моря . Я підвився з того вкритого мохом валуна , коли недалека кірха перестала скликати бюргерів на молитву . Отак безцільно , з якімсь невідомим передчуствем , пішов по зеленкуватій ріні . На таємничі шпилі налягали тумани , крізь які ледь пробивалися вогники . Ралтом , із сірої мли , мов корабель вікінгів , виплив широкий порон , що поволі , в сяєві ліхтарів , наближався .

Біля помосту , де пришвартувалася плавуча махіня , я почав розглядати химерні постаті подорожніх , що прибули з другого берега . Мені , поміж новоприбульцями , за всіх замім "ятався молодець ; він собою нагадував одного із величнів , знаних мною з казок братів Гріммів .

Приїжджий поспішно догнав мене на березі , та ломаною німецькою мовою запитав про одну вулицю , що мала бути десь довкруги . Отак ми й познайомились . Парубок - велет , з ясними очима й русявиим волоссям , широко подав мені руку та називав себе Василем Пустовим .

Я оче привітав його ; раді зустрічі із одноземцем на чужині . Ми проходили розбитими вулицями наддунайського міста , жваво розмовляли про буденні справи , згадували наші рідні околиці , бо , як виявилося , Василь - мій земляк .

З його постаті й чобіт можна було здогадатись , що він щойно закінчив важкий і нерівний бій ; кинув останню гранату під ворожий танк і нехотя , але безстрашно , пішов собі на Захід . Пустовий нагадував собою того молотника , що оце скінчив в наймах молотьбу , відкинув свого ціла , витер піт з

чола й пішов вдихати свіже тополине повітря, з ясною думкою про все на Божому світі.

По дорозі до табору втікачів ми з Василем Пустовим завернули до німецької пивної, де товстий баварець налив нам два кухлі шумливого, міцного пива. В "гаєтавзі" ще було порожнью, коли ми усілися й почали розмову. Трохи пізніше нашу самотність порушили баварці, в зелених капелюках і в шкіряних штанцях. Німці прийшли з скрипalem та з молодими, охайними жінками, в чистих убраннях. Вони з жартами обслідили довгого стола посередині залі, весело розмовляли. Скрипка ніби щось пригадувала; почала співати про вічну таємницість Альпійських гір, де на засніжених шпилях бовваніють залізні хрести, ѿб які розчісують свої коси густі тумани.

Тужила ще скрипка про одного юнака, що обірвався в провалля з височезніх гір, в пошуках для своєї незрадливої коханки обіцяний адельвайс.

Дізnavшись, що я маю деякі зв'язки з літераторами, Василь Пустовий звірився мені, що він, власне, має жмут рукописів у себе за пазухою і вже довший час мріє знайти людину, яка допомогла б йому те писання видрукувати.

При цих словах він поліз за пазуху й вийняв щось подібне до рукопису; подав мені й облегчено усміхнувся.

Я не мав багато часу, та все ж пообіцяв йому у перечитати це й по змозі примістити десь до друку. В тих рукописах, як Василь казав, — описана ціла трагедія родини Пустових.

Через деякий час ми вже не слухали, про що співав баварець- скрипаль. Після кухлів чистого, з золотого пива, ми крохували безлюдними вулицями середньовічного містечка. А як минали на плоші фонтан, то думали, що ось із сусіднього завулку вийде Маргарет відчути за собою нервову ходу Фауста, якого спокусив Мефістофель.

Ліхтарі, що стояли на сторожі перехрестя стемнілих вулиць, гойдалися під вітром і розливали жовте сяйво на брук. Зненацька, немов якась потвора, виринуло маленьке авто і, коли порівнялося з нами, враз зупинилось.

З того чорного, як труна авта миттю вискочили троє невідомих, видко енкаведистів з СМЕРШу, і почали лаятись та вимахувати перед нашими носами новісінськими бравнінгами. Один із них навіть встиг вистрелити угому.

Василь Пустовий не розгубився. Міцними ударами він повалив двох додолу, вирвав у третього бравнінг і хутко зник у сутеренах. Я також похапцем сховався в найближчому за-

вулку, бо зінав, що сюди негайно прискочуть нові напасники.

Я довго в своїм бараці не міг заснути, все обмірковував ситуацію, що склалася, і дуже був занепокоєний таємничим зникненням моого нового знайомого.

Тут лише помітив, що кишеня моого пальта чимсь набита. Сягнув туди рукою й витяг пожовклив манускрипт, якого залишив мені Василь Пустовий. Всеєньку ніч розглядав я не-відомі мені імена на сірому папері. Перед моїми очима живі стояли брати Василя Пустового: Андрій, Петро, Дмитро, Іван.

Я виразно уявляв їхніх сестер: Мальвіну та Ольгу, дітей Федора Мимохода та Мальвіни – Антона й Лілю. З моїх думок не сходила попівна Лолья, Демид Біда, юнак – Платон Саханда, сім "я Степана Омельченка з дітьми, Володею та Лесею, побратими Василя по армії – Стецюра й Павлюк, а головне – господарі української землі – батьки Пустові, що були розкуркулені, та йшли під конвоєм із сотнями тисяч безневинних синів та дочок України угноювати Сибір . . .

За вікном почало сіріти, а я все не міг відірвати очей від рукопису; також привиділись тумани, що простелились по Дніпров"ю, і склали в своїх сивих сувоях, десь на вигнанні синів Надії Іванівної Гмирі – Бориса й Павла, що в революцію відступили з українським військом на захід. Мене не покидало видіння їхнього батька Зінька Гмирі, отамана армії УНР, а також таких, як Захар Многоусний. Крім того – не-зчисленна кількість звичайних собі людей з містечка Городища та його густо населеного району, оповідала мені про незабутні події, що скочилися на землі моїх, дідів та прадідів. Всі вони у роки воєнного лихоліття мужньо боролися за честь і свободу уярмленої у віках України . . .

.....
Василь Пустовий оповідав мені про небувалу дорогу на Захід; пригадував Отто фон Боена, німецького полковника, що лежав напівмертвий на перехрестях українських доріг, і намагався увіпхнути свої пересипані снігом кишки в розпоротий Стецюриними партизанами – месниками живіт.

Те сталося на Різдво, коли зорі звеселяють душі, як вино, і по всій землі наступає Божа благодать, що розливається міріядами зір у близкотінні сніжинок на замріяних високих та урочистих сосон.

Мене цікавило, чому Василь Пустовий почав розказувати про того чванливого офіцера в таверні, де кілька таких

самих фон Боєнів запивали з кухлів гірким пивом свій невдалий похід на Схід.

Про того бригаденштурмфюрера в нотатках Василя Пустового стояло таке: "Граф Отто фон Боен, воєноначальник есесівської частини гітлеровської армії, поволі вмирав. Це було вночі на Різдво, коли сузір'я стають яснішими й опромінюють своєю радістю засніжені сосни, озера, луги.

Смерть наближалася до німця в білім, як заметіль, що десь із-за херсонських степів била холодним мерзлим крилом в лиці, ридала покинутою дитиною в руїнах напівзгорілих хат. Від нестерпної болі, а також від злости й безсиля Отто фон Боен навіснів. А недалеко від його розбитої машини проходили переможці над його полком: бійці загонів Любомира Стецюри, одягнені в бушлати, фуфайки, шинелі, закутані бащликами. Тим повстанцям зячі вухаті шапки надавали страшного вигляду. Дорогоціннішою за життя була в них зброя, здобута у ворога. Від партизанського мужнього кроку сніг рипів і лягав блискучою битою дорогою. Той шлях губився в далині, а ним йшли й іхали на санях нові сотні.

Канонада линула з-за лісу і здавалася криком спохованіх гусей, коли їм немає виходу з оточеного мисливцями озера. В піднебесі миготіли під чарами місяця, яскраві сузір'я.

Отто фон Боен оглядав їх каламутним поглядом, пригадував свою дорогу на схід, що здавався йому диким і безпопрадним, мов степовий мускулистий кінь, раптово втихомирений вправним вершником. Тим верхівцем, що хотів загнүти здати того дикого коня, і уявляв себе Отто фон Боен. Але тарпан скинув його на страшнім алюрі з своєго хребта, і ось він, командувач есесів, лежить, умирає на перехрестях українських доріг без слави й без привіту, всіма покинутий на призволяще. Тут, недалеко від розбитої машини, біля пошматованих гранатами тіл, лежить молода перекладачка - вчителька Василина, яку він у своїй божевільній безлюдності забив, коли вона тікала від нього до партизанської стійки. Кров маленькими струмочками тече з її дівочих грудей, і здається, що вона не мертвa, а тільки причаїлася в намаганні обдурити примхливу смерть.

Бригаденштурмфюрера дивуєтища, і він намагається підібрати і впхнути в роздертий живіт свої пересипані снігом кишки. Безсилий це зробити, він уткнув зір на розсипані карти з чаклунними символами та малюнками на них. То були вішунні карти Торока - пам'ятка його звитяги над Францією. Графа вражає

самота, і дивлячись на розкидані карти, він почав пригадувати свою минулу велич. У мріях йому пролітають автоколони вулицями Парижу, Праги, Брюсселя, де його вітали цивілізовані народи, як переможця, і китиці квітів густо встеляли дорогу його війську. Скільки коханок оточували Отто, розливали із ним дорогі бургундські вина на оксамитові килими! А тут, на Україні, він не зустрів нікого, щоб захоплювався його вчинками й міг бути партнером з ним за багатими столами. Розгорялися села й доторгали дощенту, підпалені карними загонами. І що більше лютували німці, то дужче зростав спротив населення на цій частині забutoї Богом землі. Якось, вертаючись з весілля Івана Пустового, граф на казав зупинитись біля порожньої корчми. До нього дійшла чутка, що там живе якась бабуня, яка знає ліки на його незнану хворобу. Біля старого колодязя, покритого жабуринням та лататтям, він помітив тінь сивої старчихи, що брала воду. І оч він з пори квартирування з військом в Парижі, не розлучався з колодою карт Торока, і витягував одну із них з купи "Великої Аркани" –довідатися про свою долю, все ж цікавість на цей раз перемогла і граф переступив поріг старчихи. Вона втігнала свій зір на невиразні лінії на його руці, і нічого не сказала; взяла кухлик повний води, вигребла з печі жарину, і коли занурена туди жарина шипіла, хлеснула тією водою на Отто. Це від нагасти, сказала вона. Бережися в Різдвяну ніч....

І ось тепер, Різдвяної ночі, сповнилися її віщування, і він, пробираючись на захід, упав тут, а карти "Великої Аркани" випали з кишені його френча і на одній з них на коні їхала смерть.

Тут поруч нежива лежить Василіна, молода вчителька з Городищ.

За свій вік він мав багато жінок, але такої, як ця чужинка, що її зустрів у заметений снігом хаті, йому й не снилось мати.

Під поглядом її вогнених очей він відчув, що переможений назавжди, і тільки смерть одна може врятувати його від цієї поразки. Від цього щось легке й радісне напливало в його порожню душу, наливало в неї чогось святого, хмелило його уяву й робило Отто фон Боєна знов людиною.

Тільки ця чужинка відверталася від нього, і її привітне ліце, вкрите густим рум'янцем, затінювалося смутком, що виглядав, ніби дві довгі дівочі коси, оздоблені стрічками за її плечима. Щораз більше дратувала його її спокійна зовнішність, він божеволів на саму думку про те, що він, граф і офіцер вищої нації, який прийшов як завойовник у цю не-

зрозумілу для нього країну, зміг закохатись у цю, на його думку, нижчу від себе істоту.

Довго боровся він із своїми почуттями, проклиnav во-єнну хуртовину, що закинула його сюди. Надії на майбутнє догоряли в ньому з кожною спаленою українською хатою, і страшна роз'ятrena прірва жахтіла в Графа з кожним влуч-ним партизанським пострілом серед нічної тиші. Повстанці щораз смілішли, і вже сами йшли в одчайдущий наступ з підпалених лісів. Довгі черги куль їхніх рушниць ро-били щораз більші спустошення в німецьких лавах. Вони вже були господарями цілих районів, і голови німецьких во-яків падали, мов підрізані соняшники з високих стебел .

Отто фон Боен ще пригадував, як він при відступі на за-хід забрав із собою Василину, а вона плакала, не хотіла ні-куди їхати. Він хотів, щоб вона супротив своєї волі була йо-му як даровизна і згадка про німецький, нещасливий похід.

Ось тут, біля розбитої машини, вона лежить, забита його власною рукою, бо він страшно боявся лишити її іншому.

Тепер його дивує самота, також відчувається лінь вояць-кого тіла, щоб хоч у цю мить, коли перекладачка мертвa, до-повзти й доторкнутися устами до її шовкових і темних, як ніч, кіс.

Василина була й лишилася для нього незрозумілою, як і вся країна, прекрасна й приваблива, оздоблена яворами та вишневими садами.

Недалеко проходив свіжий загін українців. У морозяно -му повітрі лунали бадьюрі вояцькі голоси. Тиха пісня пливла в напоєну тишею блакитну далечінь. Непорушно лежали сні-ги на зелених плечах столітніх сосон та ялиць, замріяні у ве-личі життя й бездонної ночі...“

Прочитавши цей уже знайомий мені фрагмент з рукопису Василя Пустового, я відклав запилені аркуші набік і зами-слився над вічністю, яка вигнала людей на безмежні шляхи блукання й зупиняла багатьом коротке життя, перерізавши його жили непомітним лянцетом для створення нових легенд про бессмерття.

Мене цікавило, чому, власне, мій новий друг почав опові-дати мені про епопею свого роду майже з самого закінчення, бо вирвав з хаосу геройчних днів маленький епізод, що був розігрався на Україні під час ганебної втечі гітлерівських ар-мій.

Надворі вже зовсім розвиднилось, коли я перегорнув ос-

тannій розділ рукопису і вийшов у долину до струмка та довго обливав потилицю прозорими струменями гірського потоку. А ручай плигав через каміння, гrimiв своєю дужою течією й котив з піском камінці, що на мить уперто зупинялись, наткнувшись на потоплену гілляку, яка перегороджувала йому шлях нести свої киптілі у ключ, обкurenі мрякою води.

Недалеко від місця, де я стояв, з отарою на пасовисько, через маленький місток, прошкандибав чабан. Вівчареві в цій праці допомагали два величезні вовчури, що метушилися серед овець, й скеровували їх в належну сторону.

Я вдихав, мов цілющий бальзам—свіже гірське повітря й душою радів, неабиякому щастю бути живим по війні. Мені захотілося видрукувати ті рукописи, що їх поспішно лишив віпадковий знайомий. Згадав про нього й поплівся знову на Дунай; усівшись на покриту холодною росою лаву, я стежив за постатями людей. Тих подорожних, як і перед тим, перевозив порон з протилежного берега.

Однаке між ними Василя Пустового не було, і я, розчарований своїм даремним чеканням, тихою ходою поплентався вузькими вулицями, з метою будь-що його розшукати. В такій місії, я безневинно потрапив до мюнхенського Штадтгайму, і в камері злочинців і невинних остівців почув знанне ім"я, а один з ув"язнених земляків, оповів щось із "Об'явлення" Захара Многоусного.

..."Захар Многоусний йшов дорогою повз мішані та шпилькові ліси, що у недремних шумах, стояли густою стіною. Він вертавсь з Городищ не в Київ, де проживала його сім"я, а йшов в глухе село Биківня, що потопало в зелені садів, недалеко озера й пасовиська поза яким високим пофарбованим парканом сумнівними мисливцями був обгорожений ліс.

Поспішав він до свого діда—прадіда хати, щоб там на горищі розшукати схований його покійною матір"ю вузлик з дорогоцінностями: золотими сережками, перснями, дукатами та хрестиками. Цей родинний скарб Захар Многоусний надіявся зібрати з собою до Києва і в "Торгсіні" обміняти в голодний рік на м'яку.

В тій хаті, що тулилася до узлісся ніхто вже десятками років не жив і була вона, як та замкнута з проваленим дахом стайні, з якої злодії викрали коня.

В своїй безлюдній мандрівці Многоусному кортіло звернути з дороги , знайти в лісовій гущавині дзюркотливе джерело , і у затінку горобини й охин , припасти до цілющих холодин , втолити невгамовну спрагу . Все ж , цієї , як здавалося найпростішої речі , подорожній зробити не осмілився , лякався дуже незримої смерти .

Від односельців , аж в Києві , він колись чув , що в котельні , а саме в Березняках , чекісти палять привезені в мішках документи своїх розстріляних жертв . А приїжджають вохи з Биківнянського лісу , що якраз межує з покинутою хатою , куди й вибрався Многоусний . Чув він також , що молодий котельник допомагає їм уночі , за обіцяну пляшку горілки палити пашпорти , метрики та довідки розстріляних ...

Туди ж в сосновий біля Биківні ліс цім же шосе возять вантажними машинами з Києва помордованих чоловіків та жінок , де ті ж чекісти копають глибокі траншеї і наповнюють їх тілами неповинних селян української республіки . Тому - то , міркував далі мандрівець , ті кати , щоб ніхто не пробрався із постороннього ока в заборонену зону , і не розкрив таємницю їхнього злодіяння , й наділили природу незримою смертю .

Чому така пекельна напасть впала на голови неповинних і добрих людей ? — роїлося в думках Захара Многоусного . Хіба за те , що нашадки хоробрих русичів — Дажбожі внуки , у своєму рабському служінні ворогам України так знеславили добре ім'я свого народу , що навіть забули , як і з відкіля вони при будові соціалізму взялися ?

Тому - то Всевишній , — мислив далі ходак , позбавив їхні серця святості і віддав їх на поталу нелюдям .

Деякі з народу стали яничарами , перевертнями , ненависниками рідної мови . Вони , наплодивши в нечуваній бездуховості дітей , забули їх навчити слова любові , не то що святих традицій власного роду , і тому ті діти виростають звірюками не тільки для довірливих домашніх тварин , а і для батьків , рідні та своїх трудящих земляків ...

Отак , про гірку і непримітну правду думав Захар Многоусний , знемагаючи від спраги на лісовій дорозі .

Вже , коли минув роздоріжжя , то на шляху йому попався здоровенний вовк , який розсівся посеред дороги і плакав , мов то була у великому горі людина .

Мандрівець не злякався вовка , бо розумів його невтішну біду . Втікала , видко , звіроюка подалі від тих наповненими людськими тілами ямищ , що їх , дякуючи роботі чекістів , все більше і більше з'являлося в гушавині і на просіках лісу .

Тут , як зауважив Многоусний , незрима смерть чигає , не лише на бідину людину , а і на нічим неповинних звірів , птахів , хоч ті нічого не чинили на світі злого .

Подорожній зауважив , що вовк не рушить з місця , і не звертає на людину жодної уваги . Видко , від баченого лиха , та від катівських пострілів , він оглух і осліп .

А як минув Многоусний того обездоленого звіря , то й сам пereйнявся тужливою думкою , а чи вистачить йому на обидві кінці дороги , взятих з собою харчів ? Бо тих , що він мав у торбі , не затруєних порошком , яким кати з Биковецького лісу посыпали розстріляних , ледьве вистачить дійти до хати . Йому все ж поталанило , бо почувся рокіт мотора , і ходака наздогнала півторатонка , і зупинилася поруч нього .

Шофер , з пляшкою горілки в руці , виліз із кабіни , сказав : " Іду в Биківню , коли хочеш , чоловіче добрий , і тебе візьму . " Простягнув надпіту пляшку зі словами : " На , візьми , та випий .. В Березняках , в котельні чекісти жартували , що в горілці можна втопити наше з тобою соціалістичне горе , а також врятуватися від незримої смерті . Тих , кого вони стріляють в потилицю — смерть не страшна . А ті , яких вони труять газами , чи закидають димовими шашками — довго мучаться ...

Многоусний взяв із рук вже п'яного шофера пляшку з вогненною рідиною і перехилив її в своє пересохле горло .

Ще мить , і вони вже удвох іхали повз вікопомні ліси .

— Оце , — продовжував шофер , відвозив з Березняцького за - готов пункту до Києва в скриньках , мішках , та бочках сушені в"язанки грибів , в"ялену рибу , закоптілі свинячі окари , та й вертаюся порожняком , без тари , назад .

Ті , вже порожні скриньки , мішки та бочки мені чекісти назали назад до Березняків не брати , бо часом вони цю півторатонку в Києві навантажують мертвими тілами розстріляних , яких вони й ховають у биковлянському лісі

Вже , коли кати розвантажать кузов моєї машини , я від того страшного місця , де висить в повітрі нестерпний сопух , іду до недалекого озера Тельбін , де старанно змиваю сліди крові тих , що їм пострілом в потилицю увірвали життя ниці садисти .

Отак цілу подорож дорогою незримої смерти, напівпитку водій вантажної машини , вже в слізах виливав перед обуреним Захаром Многоусним свою душу .

— Не забудь тільки завтра раненько , коли будеш в тарі вети припаси із заготовпнкту на Київ , і мене взяти з собою , просив подорожній , як злазив з кабіни коло одного в Биківні завулку , що губився в густім лісі .

— Раненько , коли тільки сонце проясниться з-за шпилькових лісів , виходь на шосе Бровари-Київ і чекай на мою машину . А сьогодні , як я тобі вже казав , мушу добре в моєму кузові шарувати й мити дошки , щоб зітерти сліди людської крові .

Захар Многоусний маєну рукою шофера на прощання , і коли машина зникла у хмари піднятого куряви , струсиш із себе пілюку , підняв дорожнього мішка на плечі , та й поплився в свою з діда - прадіда підсліпувату хату , яку давно обступив густий і непрохідний ліс .

Коли він ступив на своє подвір"я , то вже наступила ніч . Двері в хату були напіввічинені , а з сіней війнуло сирістю і безлюддям . Вікна в хаті були повибивані й позаростали високим бур"яном та кропивою .

Якось боязко Многоусний увійшов у світлицю ; враз місяць в одне з відтулених вікон кинув яскраве сяйво , освітивши все довкруги . Там від лежанки на подив прихідця . з"явилася лисиця , що була дивної краси . За нею — кажани шарахнулися крізь відинені двері .

Многоусний не звертав уваги ані на кажанів , ані на сичів , ані на лисицю , а відразу скинув з плечей торбу , і видерся на покрите павутинням горище . Під бантиками в засіці , наповненім потерухою , він витяг дорогоцінний вузлик із золотом . Спішно розв"язав його при місячнім сяєві й побачив золоті сережки , персні , дукати — дукачі , хрестики . Богзна , скільки часу це зберігалося у їхньому роді . Сховавши скарб у вузикові за пазуху , він на лежанці з нетерпінням чекав до світанку .

Ледь займалося на зорю , як він , зівші останній окраєць хліба , якого ще мав у торбі , був готовий до зворотньої подорожі . Вийшов раненько на шлях , щоб , бува , не прогаяти шофера з півторатонкою .

Шофер таки сказав правду про свій маршрут . З ним він і доїхав до Києва . В столиці машину зупинили чекісти , які обшукали Захара Многоусного , і забрали коштовності собі .

Довідавшись, що він вийшов з смертельної зони, загадали йому загадку: "Зелена трава, під нею колодязь, де ростуть коноплі, а на них – барани в глиняних коконах, вкриті листками капусти." Многоусний подумав і відповів: "Барани – це вороги народу, що любили в лляних сорочках съорбати з мисок борш, а зараз в могилі живлять коріння дерев і черв" яків . . . Чекісти розміялися з його відповідді, і наказали його замкнути до жовтого дому – Кирилівки . . ."

В намаганні створити повний образ трагедії Василя Пустового, я вирішив видрукувати його рукопис, додержуючи повного ладу в розміщенні персонажів, а також подій, що відбулися того часу.

За браком грошей не сила було мені зреалізувати цей плян. Однаке, не втрачаючи надії, я виїхав з тим рукописом за океан. Там одного разу став на працю до ливарні після тривалого безробіття, де випадково зустрівся з Василем Пустовим. Він працював біля розжареної печі, підвозив до неї вагранки з залишеною рудою та перекидав їх біля печі.

Рясний піт укривав його запилене чоло. Він підняв свої величезні окуляри, що захищали йому очі від розтопленого зализа, яке напливало з домни й спеціально призначеними рурами стікало в ковші; скинув рукавиці, підійшов до мене й довго розглядав мої риси, а впізнавши, стис мене міцно в обіймах. Ми зустрілися, як брати, що були розлучені злою долею десь далеко на полі бою і при новій зустрічі після хвилювань та тривоги за життя одне одного нарешті стають спокійні, навіть більше — горді одне одним.

Пролунав тудок, що вістив дванадцять годину дня, і ми, мавши пів години вільного часу, зайшли до роздягальні, де довго розмовляли й умовилися по закінченні зміни піти до мене, щоб докінчити нашу одісію після довгої розлуки.

Ми йшли Бродвеєм величезного американського міста, і миготіння безлічі реклами сліпило нам очі своїм сяйвом, мов той розтоплений чавун, що його наливають у ковші. А вулиця жила своїм непідробленим життям, переливалася в звуках джазбанду, в криках покупців та різноманітних голосах перехожих. З того Бродвею, де нам перешкоджала рухатись юрма, ми завернули в завулок, що самотньо тулився поміж хмаросягами, які виглядали, мов первіні праліси джунглів. Через деякий час, минаючи перехожих і сотні порозставлюваних авт, ми дійшли до парку, недалеко від моого мешкання. Після вечері я дістав із валізи рукопис і подав

його здивованому Пустовому. Він довго розглядав знайомі імена, втиснуті в нехитрі рядки манускрипту.

Тут же в нас знову визрів плян видрукувати цю річ, навіть, коли б це коштувало нам усіх грошей, зароблених тяжкою працею в ливарні. Ми вийшли в парк, повний голубиних зграй, що зовсім не боялися перехожих і клювали розсипане зерно поміж ногами галасливого натовпу. Там знайшли ми вільну лавку, всілися на ній, споглядали на Гадсен, де біля пірса гойдалися величезні океанські судна, а над ними кружляли відважні, як сама стихія, альбатроси.

Ми споминали нашу дорогу від рідних берегів, що губилася десь у неспокійних хвилях океану. Чайки злітали з грот-щогол кораблів під різними пропорами, і слали нам привіт, немов відчуваючи нашу нездоланну віру в життя .

Розділ I

Хутір, в якому народився Василь Пустовий розкинувся широким, зеленистим пагорбом, що перевернутою мискою бовванів декілька верств від містечка Городища. Впадала в око під червоною бляхою хата з високими вікнами та білими стінами.

З високих осокорів злітало гайвороння, лишало напризволяше свої гнізда, й голосними криками сповіщало про теплого Олексу та приліт з далекого вирію вісників неба журавликів, вожай яких, тримаючи золотого ключа в дзьобі, відмикав ним браму ночі та випускав сонечко, що розкрайвши оболоки, росило щедро землю довгожданним дощем.

Василь, один з наймолодших дітей Максима Пустового, розкладав з пастушками вогнище, прислухався до шепотіння вітру в полиневих кущах. Він пас корови і рівночасно шукав відповіді на свої нехитрі дитячі питання, котрі полонили його уяву, вабили таємничістю знаків за уманські вкриті лісами й вітряками шляхи. Вогонь розкладеного багаття пожирав гори хмизу, і Василеві здавалося, що випалене на траві вогнем коло, власне, означає межу життя і смерти на цьому світі, тому й замислювався над питанням людського життя і припадав, мов жайворонок, до землі, слухав її гоміні, не мігши знайти відповіді на поставлені самою природою йому питання, безсило заломлював пальці.

З першим хорсовим промінням Василь виходив з подвір'я в рудій свитині, підперезаний шнурком; з сопілкою за пазухою, швидко прямував до покритого мохом колодязя, куди люди вигоняли худобу, і він гнав її із своєю разом крізь павутину туману, що густою сіткою вкривала вибалки й долини. Мряка розкочувалася осокою багатоводної ріки й вгиналась срібним: волокнами на таємничих дубах, де нещодавно прішвартувався на ночівлю широкий місяць.

З іншими пастушками йшов Василь назустріч сонцю, що випливало, ніби велетенський корабель вічності, щедро обдаровувало ліси й узгір"я чарівною ласкою, і розсипало з приюли золоті червінці, таке, немов гречкосій в солом"яному брилі, що дарує насіння зораній ріллі.

Гінкі пагони мусять зазеленіти на поверхні поля, і заколоситься воно дзвінким урожаєм, де перепілка під стогом бу-

де мріяти про жадану зустріч з пепелом, й в слухатись у спів жайворонка, коли ще ячмінь не викинув колосу. Молодому пастушкові здавалося, що сам Господь Бог зійшов непомітно за ставком і вітряками на землю, і благословляє її усміхом сонця.

Лози й очереті під подувом вітру розшумлялися в ярах і в ібалках поблизу вкритої рожевим серпанком ріки. Пропахлий полинем в ітер линув із-за високої могили, де старі люди часто зустрічали привиди, мешканців тих стародавніх могил, що стояли обабіч цієї найбільшої з-поміж них. Казали, що в тих могилах поховані козаки часів Хмельниччини, які вмерли в бою з поляками за омріяну волю.

Біля урвищ, де високі зарости, рожевий світанок починав пісню, пісню життя, веселив діброви пташиним співом та розливав щебетання аж до сплюндріваних садів Гетьманщини, а далі-ген у поле, де біліють на пагорбах гречки.

Глянеш з дороги, аж радісно стає на душі, так гарно довкола! Там за сизим серпанком Дніпро срібним поясом опрезав долину, і зникає за крутую горою, коли вдаряє каламуттю в пішані береги, та неспокоєм хвиль будить поснулих кібців; вони вилітають із своїх берегових гнізд, змайстрованих у зарослих вінняччям та дубняком кручах, черпають крилечками воду, і несуть її для своїх сирогрудих маленьких заспаних діток, щоб причепурити їх для першого лету.

Василь, зачарований красою погожого ранку, виласував худобу недалеко від хутора, навіть і не зінав, що до них на подвір'я приїхав з Києва в гості один з його братів, на ім'я Петро, разом з своїм шкільним побратимом Федором, двадцятилітнім парубком. Федір на прізвище Мимоход, був одягнутий в старанно запхану за пояс вишиту сорочку, який

пасували сині штани та ясна чуприна, що розвівалася під подувавом вітру. Бричка, що привезла цих двох молодих студентів, лишилася порожньою коло повітки, бо втомлених коней відразу випрягли й відвели до стайні, де вони в яслах перебирали овес, і тихим фирмам пригадували подробиці своєї далекої подорожі.

З будинка господаря злетів лелека і, описавши в повітрі коло, швидко зник за вишником, видко квапився на болота, що чорніли за старою цегельною.

На веранду з світлиці вийшли старі та молодші чоловічі й

жіночі постаті. Самого господаря на той час у дворі не було; він ще з першими сходами сонця, запріг коней, і поїхав молоти пшеницю. Обшматані крила млина крутили жорна; ті крила виглядали, мов окрилля велетенського чорного крука, який мав нещастя побувати в огні нічного пожару. Гостей привітала дружина господаря, Домна, яка втирала хвартухом сльози, що скотилася з її ясних очей, мов та роса травневої ночі з постарілої яворини. Своїми побокованнями за дітьми вона була схожою до кожної матері – українки, яких наділила долею повними туги і турботи серцями, що болісно переживають утрату одного чи другого сина, коли він не вертається з іншими бійцями з поля воєнної хуртовини.

Домаха поцілувала Петра в обидві щоки, схиливши посивілу голову на його широке плече. Він, схвилюваний приїздом додому, прихилився своїми гарячими грудьми до материнного покритого зморшками чола, де виднілася сивина ще густого волосся. Слідом за матір'ю до нього підбігла рідна сестра його Мальвіна, схопила його рум'яне лицє ніжними долонями та доторкнулася соковитими устами до його уст. За Мальвіною десь від левади, що за садом і пасікою, з'явився її найменший братік – Іван, а як побачив Петра, ввесь розгуканий, кинувся йому на шию. Усі вони після привітань з Петром щиро вітали його побратима Федора, стискали його міцну руку, з присмокою усмішкою на устах.

Особливо зашарілася Мальвіна, як знайомилась з Петровим товарищем, що йому в ту пору йшов двадцятий рік. Мальвіна своєю красою подібна була до тієї розквітлої вишні в маєвім саду, в якої крізь красу рожевого суцвіття садівник уявляє дозрівання соковитих ягід, повник хмелю й снаги.

Для дівчини настав той час, коли любов починає п'янити збентежене юне серце.

При стрічі з Федором, Мальвіна від соромливості опустила додолу п'янкий зір. Від її мовчання тиша кудись утекла за вибалки й діброви, а замість тиші сади наповнилися пташиним щебетанням. Видно було, як ластівки вилітали з глиняних гнізд, із-під стріхи клуні, летіли через розквітлий сад, і збивали в леті бистрими крилами блідорожеві пелюстки яблунь, вишень та груш, і вкривали ними клюмби край доріжок, де рясніли повні наснаги та сонця блакитні квіти. Ті зела були посіяні рукою Мальвіни при допомозі п

молодшої сестри Ольги, яка з дитинства була дуже прив'язана до своїх наймолодших братів Василя та Івана, і між ними ніколи не було ніяких суперечок чи таємниць ; захованість їхніх сердець не раз розкривалися одні перед одними, мов ті росянисті пуп'янки вогнених троянд, що усівали рожевими пелюстками сад.

Дві біляві Ольжині тугі коси лежали золотими доріжками на її гнуучкому стані, і парубкам із Городищ спливало на думку, що ті дві коси можуть сплести для них барвистий килим, на якім можуть солодко відпочивати їхні бентежні мрії, мов у садах Едему ті неповинні жар-птиці.

У гадках, неначе над чимсь, кружляли ластівки у високості, непомітно зникали вкупі з пташиним гамором, а в напливі тиші почулося в містечку глухе калатання церковного дзвону, схожого на похоронну мелодію, що її виводить церковний хор чи процесія, коли ступає за труною на занедбаний, заповнений бур'янами й хрестами цвинтар. Це був 1919 рік – війна червоної Росії з Україною ; рік захильної бурі, яка створила хаос на одній шостій частині світу та не могли дати ані найменшого ладу найелементарнішим речам. Україна вмирала на руїнах згорілих, згвалтованих й сплюндрюваних сіл та міст, і її образ у вогнених блискавках здавався ликом Богоматері , в якої багнетом революції були разом з немовлятком, проколені груди.

В цьому дикому вихорі революції десь пропали два старші сини Максима Пустового, не повернулися з громадянської війни. Мати завжди увечорі світить лямпадку й довго скорботно молиться за них біля ікон, і сяйво від лямпадки осяює її висохлі потріскані уста, коли вона шепче молитви, з піднятими високо догори натрудженими руками, ніби прагне в тій медитації донести благання і болі душі якнайшвидше до небесних урочистих висот, де сам Бог розглядає всілякі земні скарги. Вона й не знає, де пропали її дорогі сини. Снилися вони їй янголами з неозорих вершин, що спустилися на землю боронити волю, і тільки ті янголи, як їй здавалось, не могли у веремії часу й подій збегнути, на якій стороні Господь та правда. Інколи ті сини слали листи з Манджурії, з Карпат, з-над Висли, і материне серце летіло сизою голубкою до берегів бистрого Дунаю, припадало слізно коло своїх діток на біваках , коли ті її хлопці - воїни відпо-

чивали після тяжких боїв, і засинали блаженим сном в заливі водою землянці чи просто у виритім саперною лопатою окопі.

Церковний дзвін і радість з нагоди приїзду Петра з високої школи обірвали материні думки, та скрував їх в інший бік, мов той плав величних лебедів на озері, коли вони змінюють свій напрямок, сполохані у високих лопухах та ситнягах, де розквітла лоза притрушує комарями й водяними жучками за ними сліди. На широкому майдані посеред Городищ, недалеко від місця, де край церковної огорожі підноситься хрест з розп'яттям, збиралися поволі люди, що розглядали високі вози. На тих возах лежали прикриті свитами й ряднали тіла вояків армії УНР, порубаних і постріляних коло бerezового гаю, що розлігся у зрості на дніпрових кручах, і тримався корінням за піщаний ґрунт. Говорили, що вбиті належали до військ Симона Петлюри і були знищені в битві з будьоннівцями, що вже довгий час вешталися в цих околицях. Серед убитих були городищани. Оксана, що вийшла заміж за Андрія Пустового, відзначала його серед убитих. Вона заридала

і мов сніл, повалилася коло воза. А дзвін із церковної дзвіниці лунав, підносиився до насторожених хмар, кидав на них пригорщами свій жаль, розливав жалібні звуки лісами й дніпровими плавнями, і нагадував своїм смутком материне серце, повне туги й жалю за втраченою дитиною. Він, той лзвін, розгойданий на могутніх гаках одноруким церковним сторожем, вдаряв важким калаталом у людські серця, і відгомін його розпуки вгорювався й притихав у дніпрових хвилях. Свіжо змайстровані соснові й осикові домовини з небіжчиками були оставлені на всю ніч у церкві, і сивий дяк при тьмі "яному світлі воськових свічок, проказував псалтиря, схилившись над трупами забитих воїнів. Бліде сяйво від засвічених лямпадок освітлювало потемнілі ікони Божої Матері та православних святих, що мовчики дивилися із церковних стін, немов питали: завіщо ці повні молодості юнаки були замордовані. Голос дяка благав для них всепрощення в Бога за вчинені й невчинені гріхи, і дякові здавалося, що якась невидима сила відчинила церковні брами, щоб благословити поляглих героїв, коли ж інші чорні сили намагалися ввесь час у безупинному вихорі перешкодити тій добрій силі наблизи-

тись до церковної брами й благословити мертвих. Йому навіть вважалось при читанні молитви, що мертві намагаються встати з домовин, щоб розігнати ті чорні сили за церковну огорожу, але без силі це робити, вони з гіркотою знову лягали на дно своїх свіжо пофарбованих трун.

Василь, що пригнав худобу в призначену пору, коли сонце сідало в золотий човен, загубився у невідомих світах, спочатку не міг зрозуміти сумного, жалібного настрою в своїй родині, все ж з усіма іншими пішов до церкви, довго вдвивлявся в жовтуваті зморшки чола, на випуклі вилиці брата Андрія, не припускав жодної думки, що він мертвий і ніколи не покличе його поїхати за гатку, на покіс. А там призвінно іржать щовечора спутані міщними путами коні під крики сполоханих диких гусей, коли водяник тривожить врошистий спокій, купається на місячних плесах зарослої річкової заводі. Старий Пустовий, повернувшись з млина, мовчки поцілував у похололе чоло свого Андрія, і сказав: „Ти перший, синку, народився в нас, ми доглядали тебе як зіницю ока, не досипляли ночами, не доїдали в косовицю чи в жнива, лишень з єдиним піклуванням, щоб ти вийшов у люди. Не взяла тебе ані куля німецька, ані шабля турецька, а загинув ти від руки дикого монгола...“

Від усіх найдужче в болі вала Андрієва жінка. Він лишив її з двома русявоголовими дітьми, що лише вчилися ходити. Вона, як та чайка, що пригадала при дорозі за своїми вкраденими чумаками дітьми, побивалася вкупі з старою свекрухою, і її голова у невимовному горі билася об байдужі дошки труни,

яка, здавалося, від тих ударів розсип'ється й випустить із своїх чорних обіймів мерця. Оксана вдвивлялася в мертве обличчя свого чоловіка, де застигла велика образа й великий біль його серденька, що навіки відбився на воскуватах занімілих рисах. Вбачалося, що Андрій перед смертю хотів їй щось сказати про дітей та про найдорожче, за що він загинув — за волю. До мерця підходили сусіди й родичі, доторкалися своїми струдженими пальцями до його навхрест складених рук, у яких занімів хрест, цілували його в похололе чоло і, перехристившись, відходили в найдальший кут у церкві, де прихилялись до мовчазних колон і шепотіли до Бога молитви за спокій його душі й благали, щоб

Він, Господь, відвів належне місце в раю для Андрієвих побратимів. Вони всі хотіли уявити останній день мучеників, коли вони геройськи вмерли перед міцнішими силами ворога. Плач стояв невимовний, жінки та діди пригадували своїх рідних хлопців і чоловіків, які пропали в безвісті, не повернувшись із фронтів додому. Де їхні тіла зариті, де вони присипані в братських могилах спочивають — ніхто не відає. Лишень згадка про них викликала плач, що покривався слізми, в яких топилися всі надії на краще омріяне родинне життя.

Приїзд Петра із шкільним товаришем з Києва був невчасним, бо радість родини Пустового змінилася в зв'язку з утратою старшого сина Андрія на велике горе.

Побиті воїни, що лежали в домовинах були поховані громадою в одному з найкращих місць на цвинтарі між берез і сосон, що шумлять своїми верхів'ями про вічний спокій, задивившись у голубе небо, ніби прагнучи забагнати вічну загадку людського буття. Грудки землі, кинуті на віка свіжих домовин, відгукнулися луною серед загадкової тиші, а витягнуті з ям рушники загойдалися в повітрі вкупі з корогвами й жалобними стрічками; іх розвивав рвучкий вітер із степу, ніс розпачливо стоголосу тугу наддніпрянських хуторів і сіл.

Могили були дбайливо обкладені зеленим дерном і на них селяни поставили свіжі дубові хрести; над **ними** тихо шуміли сосни, а з **висоти** крякали граки і ворони, ніби справляли панаходу по вбитих. Згодом люди із священиком загубились між березами, що кадили сивий дим. Лише Оксана ще довго стояла біля свіжого покритого дерном горбика, де були засипані її радість і біль.

Петро не хотів довго гостювати вдома. Але смуток за втраченим братом примусив його ще на деякий час лишатися біля прибитих горем старих батьків. Він блукав на пасіці, разом із Федором, що був замріяний і ввесь час думав про ласкаве і палке серце **Мальвіни**.

Зустрілися вони випадково над ставом біля розлогих верб, що полоскали розквітлі квіти й дзвінкі сережки в байдужих свавільнích водах. **Мальвіна на кленовій, вимитій рясними дощами** кладці прала сорочки й дивувалася своїй змарнілій красі, що відбивалася у воді, ніби в дзеркалі. Після смерті брата в неї зникла усмішка, і якась не дівоча задума обго-

рнула її мармурове ніжне чоло . По воді пропливали гуси, ронили своє біле пір'я за течією; враз зупинялися при млині і, піднявши широкі крила, чомусь гелготали, ніби розповіда-

ли одне одному почуті від вітру новини про людські земні діла. Федір вправно веслав на човнику, перепливав з одного місця рибної ловлі на інше. Його каюк легко пробірався крізь високий очерет, розтияв ряску і кушир. Від коливання на лискучій поверхні човна, вода йшла колами в береги, піднімала бундючі хвилі. Федір привітався з дівчиною, злегка почервонів, парубок підплів ближче, почав з нею розмову про далеке місто, куди він незабаром мусить від'їхати разом із Петром. Мальвіна вийшла до Федора в сад, коли місяць тъмяно світив крізь поснулі віти, наче шукав місця для закоханих пар по цілому світі. Лопотливі хруші безшумно пролітали в прозорому повітрі, в паҳощах матіоли. Мальвіна була ще в жалобі, і сліди від розлитих сліз ще рясні віднілися в неї попід очима; вони лишили рясні синьогемні

посмуги , що нагадували про недавню втрату. Федір підійшов і сів на лаві рядом із нею, й не тямив, що мав ій сказати. В саду пахло осипаним суцвіттям і рутою-м'ятою; зелене повітря було ніби настояне на ній, і надвечір'я розсипало густі роси на трави й квітник, де заломлювали свої відблиски урочі зорі й місячне сяйво. Спокій і задуму вечора порушували таємничі кажани, полошили сутінки меланхолійним летом, летіли кудись за клуню; вони були, мов зменшенні до дрібноти демони з потойбіччя, які намагалися захопити владу у Творця, і за ці вчинки були покарані Богом до кінця світу сновигати жалюгідними потворами тільки в темряві, бо денне світло їм осоружне, і вони втратили властивість бачити щось при перших гимнах ранку.

Федір непевним рухом після довгої мовчанки мимовільно доторкнувся ліктем до мальвініної руки і солодкий дриж пройняв його тіло, а в очах захиталися вишневі та яблуневі віти, оздоблені зорями, що дзвеніли в п'янкій вишині, розкочувалися по росистих травах, й зникали в місячному сяйві на дні зарослого латаття озера.

Мальвіна прихилилася до парубочого плеча, і так вони сиділи, здавалось, цілу вічність, ; забули про всі нещастя й радощі, і відчуvalи себе чимсь неземним і безмежно щасливими, немов ті з Ноєвої родини молоді хлопці та дівчата, що

зосталися після всесвітнього потопу живими. Дівчина чомусь пригадала собі ніч проти Купала, коли вона вперше вийшла на вулицю, зустрінута вигуками ; соромилася глянути хлопцям у вічі, сповнена таких бурхливих почуттів, мов та непогамовна повінь, що її не зупинити ніякими греблями, ні берегами. Тієї ночі проти Купала, як їй розповідала баба Мокрина, вона могла б знайти квітку дівочого щастя, розквітлу дивним вогнем у найбільших лісових гущавинах, на болотяних кулинах, де блудні вогники загублених людських душ снуються безупинно, безпорадні в своїм невдячнім приреченні блукати так довіку.

Мальвіна пригадала величезне багаття, що його розкладали хлопці коло води, і дим від нього розтоплював хмари, а ті оболоки над вербами й тополями плакали весіннім дощем, піднімали й погойдували на собі місяць, мов хвилі рибальського човна, коли він після добрих ловів поспішає до перетканого вечірніми вогнями й туманами берега. Влаштовані Гойдалки з міцно сметаного мотуззя підносили високо хлюпці в дівчат, які своїми головами в леті торкали верхів'я верб, та жартами й сміхом будили лелекіні гнізда на старезних дубах. Дерева розшумлялися, могутнім гіллям співали пісню молодості. Мальвіна прокинулася від думок, спинилася на своїх мріях, мов ті реї, що пливли попід небесами, але нараз були здержані в найбільшому розгоні.

Вона відчула всім еством, що смуток по втраті брата не може зупинити гін до життя в її душі та поклик любови до МИЛОГО, який сидить обіч неї. Для закоханих перестає існувати всесвіт, і вони, злившись у цілунках в єдине, забули про все : не соромилися у своїх примхливих бажаннях ані місячного сяйва, ані кажанів, що ледь не заторкували їх у своїм тривожнім і гамірливім леті.

Молоді отямiliся від мрій аж тоді, коли Мальвіну покликала її сестра Ольга, що виглядала, мов водяна царівна, якої усмішка була варта безлічі земних багатств. Ольга, хоч була молодша за Мальвіну, мала загадковий чар української дівчини, яку, зустрівши один раз у житті, вже ніколи не можна забути. Багато хлопців задивлялися на неї потайки в церкві, коли вона сходила на хори, звідки її приємний голос лунав урочисто, і линув до позолочених склепінь храму. Вона, як сходила із хорів, то соромливо олускала свій зір

зодолу , мов Божий янгол , що його образ з маленькими крильми видивлявся з іконостаса у намаганні злетіти до вітражів і заспівати псалом народженню земного життя .

Парубки сторонилися , пропускали дівчину , цікавилися , чия вона , а діва проходила чистою й неповинною повз покріті сутінками високі колони , цілуvala недалеко віттаря ікону Божої матері і , перехристившись , виходила із святого храму . Мальвіна з неохотою відгукнулась на сестринин оклик , попрощалася з Федором , зникла за стіною блакитного сучвіття , поза стодзвінними левадами . Ніч , що одягнула сіру сутану , покриту міріядами зір , вступала в свої права , і розсипала із свого барвистого приполу сузір'я , що розкочувалися над поснулими садами й городами ; вслухались у виття сусідських псів , які перебріхувалися з собаками далеких хутрів і , погаласувавши досочу , залазили в свої дерев'яні будки й замовкали .

Темінь гаптувала химерні взори з розжарених світил , кидала деякі з них у темряву , і вони летіли по параболі за сонний ліс , топили в Дніпрі свою розпuku за втраченою весною . Бо тізорі були колись на світі людськими душами , що народилися для щастя , ніколи не знайшли його , хоч прагнули все життя бути схожими до тих розквітлих лілей , які своєю чистотою можуть дорівнятися небесним квітам , що ростуть і квітнуть для прикраси райських садів .

Мов у роздумі над вічністю , риба в хвилях зринала чи то в озерах , чи в річках , видко хотіла роздивитися , що там коїться на землі . А як заспокоїлась , то стелила вона собі з водяного зілля м'яку постіль . Риба в муляці спинялася на відпочинок , наче подорожній з дурманного лугу косар , в якого в дорозі зломилося колесо , і він , в безвиході , лишив свого никудишнього воза і , у великий втомі та в розчаруванні , спинивсь під високим стогом свіжого сіна і , не довго думаючи , зарився в копицю , та й спить до ранку .

Сичі , як помітили тільки , що все у видноколах заспокоїлось , почали перегукуватись поміж собою , з прибережнього дубняку ; як і кувіки з садіб , вони призначили себе за вірних сторожів поснулої природи . Вони , безсилі за ніч облітати свої володіння , сиділи поважні між гілляк , окликували свою найдальшу варту ген поза дніпровим лугом .

Федір ще довго сидів самотній на лаві , в надії , що , може , Мальвіна ще нишком вийде до нього в сад , умити своє личко й ноги обважнілими росами , які з дзвоном падали з

важких верховіть. Замріяний зустрічю з Мальвіною та в свої перейдені шляхи- дороги, він не зчувся як промайнула нічка. Десь далеко мара гнала буланих коней , і вони , з розпущеними на вітрі гривами , летіли аж іскри сипались із-під копит , линули за високі могили, і там , збивалися докупи й голосно іржали.

Від озера напливали тумани ; вони виглядали , жемов то велите-нські табуни овець , а ті отари жеңе владною рукою незримий чабан. Його сопілка розливає загадкові звуки , що їх переймають діброя , поля й води , птахи й вітри . Ціла природа творить з них безсмертні й величні гимни радості й смутку , народження й згасання , любови й розлуки , осяює людське сумління правдою , що здатна виринути хоч із дна моря .

Ще опріч Федора , в будинку не спала Оксана , дружина вбітого Андрія . Вона пригорнула до себе білоголових діток , а сама лежала непорушно горілиць , замріяна про дівочі літа й перші зустрічі з покійним Андрієм в Городищі . Це було поблизу колодязя без цямрин , де зігнутий журавлик скрипить , неначе під вітром осикове дерево , коли з колодязя набирають воду.

Жінки з того самого кутка зупинялися під вербою на дві - три хвилини , що розповісти деякі чутки - новини ; тримали на коромислі відра , а деякі простоювали довше , забували , що в печі в них давно вигоріло . Казали , що в тому колодязі одна діва втопила відро , а з другим відерцем ясної ночі зникла й сама на дні зарослого очеретом озера , звідки виводять свої хороводи русалки в ніч , повну безгоміння й місячної краси . Вони , взявшись за руки , в лляних довгих сорочках , з розпущеними косами прямують повільно на галевину , засновану млою , і там , плетуть собі з ромену , волошок віночки й кружляють у загадковім танці довкола вибраної царівни

Оксана походила з доброї родини , на прізвище Дума . Крім неї в сім'ї ріс її брат Аполон , що ходив в матросах на Балтійському морі . Пізніше , він у тому Петербург'ї , вивчився на інженера . Там у північнім чужім місті , він заклав собі родину й залишився .

Хтось її із прибулих звідти земляків казав , що його сім'я прибавилась , бо його дружина народила донечку , яку окрестили і назвали Лідією Оксана не так журилася за братом . що не вернувся з берегів Неви , як за своєю ще молодою матір'ю - вдовицею . Коли її муж Григорій умер , вона працюючи акушеркою в городищенної лікарні , наважилася вийти вдруге заміж . Цим разом за доброго лікаря - хірурга Ілька Захаровича "Зам" ятина

...Оксана кинула свої маківки й квіти на воду і ще довго дивилася на величні дніпрові хвилі, мріючи, що так само, як і ті квіти, кинуті її дівочою рукою, майнуть і зникнуть її найкращі літа. А ті квіти грайливо гойдалися на поверхні дніпрових вод, пручались на бистрині, та безсило намагались пристати до узбережжя, щоб хоч насінням із своїх квіток збагатити непривітну землю, де вони народилися на світ, щоб прикрашати людське життя. Вже зірваними вони знали, що інші, може, ще кращі від них квіти розцвітуть під сонячним промінням над дніпровими схилами, і будуть радували чийсь спрагливий, повний кохання зір.

Оксана зустрілася з Андрієм там, на березі, коло порону. так само, як зустрічаються безліч молодих сердець, що прагнуть збегнути таємницю першої зустрічі й кохання, коли воно п'янить, і хмелить зір до нестягами, а серце в той час робить той зір ніжним і тривожним. Як вона пригадує, Андрій сидів у прив'язаному до палі човні, й перебирає рукою притихи хвилі, при цьому ловив квіття й маківки, що пропливали за водою. Інші хлопці на човнах наздогоняли на самій бистрині те кинуте зілля, мов своє ще неспіткане щастя, не знаючи, чи вонд в майбутнім буде таке гарне й п'янке, як свіжі квіти, чи зів'яне й буде своїм змістом, як та кропива, що росте між бур'янами на занедбаних городах та смітниках, по ярах за Городищем, де йде дорога на Максимів хутір.

Андрій перший зацікавився Оксаною, що стояла коло самого берега, повна дівочих мрій, у білій хустині, з-під якої вибивалися пасма кіс, блискучих і лагідних, мов галчине крило в леті. Тоді на ній була святкова спідниця, небесного кольору, що пасувала до білої блузки, усіяної на дівочих грудях червоним намистом, що горіло, немов улітку в лузі шипшина, й чарувала дубняк і цілий покіс своїми дозрілими ягодами. Дівчина мала небесного кольору очі, що виглядали, мов прозоре бездонне небо літнього задумливого вечора, коли голуби злітають нишком запозичити для свого зору та лету хоч пару краплинок тієї бірюзи в небесних просторах. Андрій підійшов до Оксани й мимоволі запросив її відпочити в човні; був вражений її красою та самотністю.

Оксана вагалася, все ж згодилася на запрошення, і скоро

вони пливли по широчіні дніпрового роздолля, минали квіти й маківки, що плавали на хвилях, і прямували кудись у безвість. Андрій веславав та нишком поглядав на незнайому дівчину, і скоро вони вже знали багато дечого одне про другого, перебираючи в пам'яті знайомих хлопців і дівчат з близьких і найдальших кутків свого та сусіднього села, або тих парубків і дівчат, яких їм доводилося зустрічати на ярмарку в недалекому містечку. Андрій гріб вправно парою весел, і вода від руху човна хлюпала за бортами, била невеликими хвилями у мшисті борти, розступалась з розгону і пропускала човен, а він пісся на хвилях, мов величезний птах у захмареному небі, впевнений в собі, що ніякі перешкоди, не зможуть зупинити його гордого пташиного лету. Кочета аж дзвеніли від напруги, хоч міцно тримали весла в своїх обіймах, ніби хотіли позмагатися своєю впертістю з силою, яку Андрій надавав на ті весла, щоб вони гнали вперед човна. А човен, мов стривожений лебідь, плив повз поля та розлогі верби, водяні млини й вітряки, що вбачались на ледь зримих горбах. Він раптом зупинився за річкорим закрутом на покосі, де височіли скирти запашного сіна й червоніла між лозами й дубняком на кущах шипшина, мов кров. З неї злетів комариний рій, в мандрівці кудись на болото, й весело розсипався по лознику, де не стихав плач іволги. Андрій допоміг Оксані вийти з човна; обвились руками, вони довго дивилися на красу величного лугу, на зграї сивих хмарок, що виглядали, мов волокна із-під бабиного веретена, коли вона вже бессила тягти мичку. Крижні десь у запущених плавнях кричали; їм відповідала своїм скиглінням птиця-рибалка, літаючи над дніпровими плесами в шуканні по живи, щоб, наловити необачної риби, принести її в своєму дзьобі на вечерю маленьким пташенятам. Андрій з Оксаною пішли до стогів, обтиканіх жертками й кіллям, і там, усівши під ними, присягалися одне одному в коханні, яке щораз туманіло їх і чарувало мріями молодості. Від цього признання в них зір зробився хмельним, і вони не зчулися, як надійшли хмари на горизонті, і блискавиця, розколола надвое оболоки пустила на землю водяну зливу, що сікла своїми холодними стрілами подорожніх. Вона підіймала з Дніпрового дна невгамовні хвилі, жбурляла їх на береги, а вони, безсилі їх залити, ставали з тими берегами у зрист, по-

грожуючи їм і знову відкочуючись назад. Птаство все нараз кудись заховалось, злякавшись погроз блискавиці, що була мов гнів над судною землею ще від першого потопу. Кущі та прибережні трави плакали під краплями дощу, що сік немилосердно, а вони, клонили під ним свої голови й покірно вслухалися в далекі розголоси грому, що вдаряв на вкритий хмарами байрак. Андрій з Оксаною заховались під копицю запахущого сіна, просиділи так до вечора, обмоклі, голодні та щасливі. Скільки було розказано й домовленого того невисказаного досі! Без краю мрій злилося в єдине, мов ті дощові краплі, що, потрапляли в річкову каламуть і злившиесь в єдине, були раді тій бурі й блискавиці що їх з'єднала в єдине раз назавжди. Вперше в житті дівчина, утомившись, заснула на хлоп'ячих грудях, коли прокинулась, майже нічого не тяміла що то є: дійсність чи химерний сон. Дощ, прошумів над лісами, полями, луками, й вилив свою розпуку на притихлі околиці, поволі вщухав, та викинув у піднебесся веселку, що з'єднала аркою два береги Дніпра і так стояла, мов ті ще ніким не спіткані стовпи, що підпирають небо. Райдуга здавалася велетенським стобарвним вінком, сплетеним із найкращих самоцвітів і призначеним прикрашати чоло цариці Всесвіту, лишалася вічним символом земної краси й любови, що єднає кінці двох гарячих сердець і в'яже їх єдиною стрічкою на все життя.

На лузі після дощу посвіжішало, і рум'яний обрій показував, що завтра буде погожий повний пташиного галасу день. Андрій з Оксаною стояли, мов зачаровані, й дивились на величну веселку, заслухані в голоси лугу; тих, що проводили **ніжними** голосами, не було видно, бо то були істоти, які існують лише в казках та повір'ях, розказаних онукам від старих бабусь. А луг розмовляв пташиними й звіриними голосами, змішаними з цвірін'янням зелених коників, що летіли від болотяних місць, в пошуках собі гриш та забав. Коні, звільнені з пут, згідливо іржали у верболозах, а потім, колупали копитами вогку землю; з розпущенними Гривами неслися лугом, пропадали за сизою даллю в долинах, покритих полинем та молочаями.

Андрієві хотілося в думках спіймати одного з них і мчати з радості безмежним лугом, розказати вітрам про свою радість, що охопила його від зустрічі з Оксаною. Вечір шо-

раз більше відсував на захід сонце, і воно, почервоніло від зневаги до себе, нехотя лишило небо, як обдивлялось ввостаннє ділоденну працю. А як світило забрало з річок та озер золоті свої сіті та розвішувало їх десь в інших світах для людської втіхи й радости, бо люди в інших світах мають на це таке саме право, як і ми, скріпiti свої душі промінням вічності. Смішно було б твердити, що Творець ощасливив лише нашу плянету, вибрав її серед інших небесних світил бути початком і кінцем людського існування. Отож, Всешишній утворив Космос, а також вдихнув людині життя на землі. Він напевно створив таку ж саму істоту й на іншій далеко віддаленій від нас плянеті, щоб вона мала ту ж саму радість благословляти життя. Отже, сонце, коли лишає наші околиці, напевно своїми променями освітлює й інший світ, світ чистих душ і великих Божих створінь, що мусять бути подібні своїми рисами й звичками до земних людей.

З такими думками, Андрій зіпхнув човна з прим'ятих лугових трав, посадовив Оксану на кермі, а тоді легко веславав назустріч вечірнім вогням, що миготіли з вікон притихлих від денної втоми хат. Якась радість тріпотіла в його дужих грудях і відбивалася в його сірих спокійних очах, осявала ласкою й задоволенням його вродливе лице. Береги мовчали, затоплені місячним сяйвом, що його цілу діжу викотив місяць над долинами й дібровами; хоч замісив його, забувся доглянути те срібне тісто до кінця, а воно підійшло й полилося через вінця з діжі; хутко наповнило срібною маєсою яри та балки, села й містечка обабіч спорожнілих доріг, що їх наші прадіди обсадили вербами та столітніми дубами. Глянути на ті дороги, то якась невимовна краса вабить тебе в далечінь, де ті шляхи зникають. З їхнього положу вже не вирватися хлоп'ячій душі, і її кличе мандрівка, як кликала і його предків, що йшли чи пробівалися тими дорогами на Запоріжжя, щоб спробувати свою силу в козацьких безсмертних походах або ж згадувати їх, покритих пилом і порослих бур'янами, десь на чужині, в далекому краї чи в бусурменській неволі, звідки дума, мов та чайка злітає попід небеса, в шуканні дороги до рідного краю.

З того часу Оксана більше не розлучалася з Андрієм, зустрічалася з парубком на колодах, недалеко від старого млина, біля колодязя, то на річці, що її так любив за красу й не-

спокій Андрій. Оксанина матір, Елісавета Філіпівна, одружилася колись , як ледіве їй минуло шістнадцять років.

Також Оксана одружуvalась в щістнадцять . Під час їхнього вінчання храм був переповнений православними ; раділи серця , що Бог добрив таку славну пару.

Оксана , повна щастя , мала на собі білу фату , виглядала , як з розкрученими пуп "янками кім " яхів вишенька , що її пахучі пелюстки посрібила за ніч небесна роса , а узори на них вигалтували рум'яним блиском повна хмелю й спраги зірниця , що лише весною сходить на землю шукати своєї долі .

Хор чимдужче співав : „Многі літа “ , і ті слова підхоплювали різноманітні птахи на вітражах і під церковними банями , й розносili в тисячах голосів вістку про їхнє одруження .

Священик отець Саливон поблагословив молодих важким хрестом , дав їм його поцілувати й таким чином закінчив , після обміну перснів між молодими шлюбну церемонію і зник у вівтарі . На весілля були запрошенні крім городищан , також знайомі й родичі з близького містечка та хуторів . Дружки з боярами співали весільних пісень , а хлопці викупляли скриню молодої , платячи по гривеніку кожному з дітей , хто на тій скрині сидів . На головному столі , дбайливо застеленому оксамитовими скатертинами , підносилися коровай , схожий на казкового корабля з блакитно - рожевими вітрилами , і що привіз із далеких країв принца для самотньої принцеси , яка на того вітрильника довго чекала , та сумувала на березі бурхливого моря . Дружки , заквітчані й у стрічках , виводили пісні про долю й недолю молодої , і вона , не звертала уваги на ті жалі , легко понеслася в танок під звуки скрипок і цимбалів .

Навтоп родичів і знайомих товпились до молодої й молодого .

Ціluвали й обнімали їх , з побажанням найсвітліших днів у їхньому житті . Аж перед світанком затихли пісні та вигуки на подвір'ї Максима Пустового , який від задоволення не спав , а радів , що висвітлив таку красуню для свого хлопця . Він обхоплював рукою на приспі свата , щось довгенько йому до казував , і дивувався , що той нічого давно не відповідає , а сват вже благоденствує у сні . Молода , що лежала в ліжку свого судженого , теж не спала . Й усе здавалося незвичним і дивним , а також вражало й те , що вчорашній жених її не зачіпає , як то відповідно було в першу весільну ніч . Крізь роз-

чинене вікно до них на постіль зазирали мрійливі сузір'я, що, обійшли далекі країни, зупинилися над садом, перемигуючись поміж собою. Андрій, поцілував Оксану в соковиті уста, відкинув трохи набік голову й собі заснув після довгого веселого дня, що прибив печатку його повноліттю й одруженню, а також підвів усі риски його парубоцтву й безжустрності. Над іхніми головами непомітно засвітила світлу лампаду Леля, отак незримо й благословила подружжя.

Вона назбирала за допомогою вітру купу запашних пелюсток, кинула їх через розчинене вікно на постіль новоодружених, і пахощі м'яти, змішані з ароматом квітів, наповнили кімнату. З цього часу Андрій став уже жонатим чоловіком, і переступив поріг у родинне життя, повне зріlosti й турбот за майбутніми дітьми, що їх народить йому дружина.

Оксана пригадує собі, що він зовсім забувся тієї першої ночі про всілякі чоловічі цікавості й обов'язки; відкинув ковдру, Андрій упав у непробудимий сон, ніби чумак, який верта-

вся із сіллю десь із Тамані, що з перевтоми спинив круто-рогих у безмежнім степу та, приліг під драбинчастим возом спочивати, забув про Крим і далеку домівку. За вікнами світлиці пливла повна дівочої туги й примхливости ніч, роздмухуючи пригаслі зірки на островах вічності. Пугачі сплюхували тишу, та оглядали притихлі околиці з таємничих гущавин придорожніх дібрів.

„Ой, діброво, темний гаю...“ — лунало десь у далині, може, в містечку десь у парку, де ростуть олеандри вкупі з крученими паничами. Місяць, що розгорнув ясним сяйвом свою хмар, виплив на середину неба, а як спинився над вікном, де спали молоді, кинув їм, мов шлюбний дарунок, пасмо срібного прядива. Воно, мов те золоте руно Колхіди, по яке вирушали колись аргонавти, гойдалося край вікна, спадало, чіплялось за гілля розквітлої яблуні. При місячному сяйві Оксана глянула на сонного судженого, і її охопила тривога: його вид скидався на образ людини, що її вилинялим рукавом зачепила кри вда, коли проходила тут у непевний час. Лишила та-вро, не помилитись, при зustrічі з ним вдруге десь серед сотні інших більш-менш щасливих людей, що мусять ще чекати на свою чергу. Дружина доторкнулася до Андрія рукою, відчула, що він теплий і привабливий. Тим доторком вона розбудила його, а він прокинувся, міцно пригорнув її —

створити гармонію єдності душі і тіла , бо перед тим, як Бог поділив людину на чоловіка й жінку, те тіло було єдине, і тепер дві половини його, знайшли одна одну, зливалися знову в єдину, щоб бути роз'єднаними тільки таємницею володаркою — смертю. Оксана була щаслива з Андрієм ; обділила його двома білогоховими дітками, ще коли його не забрали до війська. Перед її очима хиталися ешельони на недалекій станції, безформні сірі маси солдатів, що виглядали збайдужими крізь замурзані шибки вагонів, вслухалися тупо в таращотіння коліс, передчували: їм ніколи може не вернутися до рідних , залитих сонцем і жіночими слізами піль, а їх десь зариують солдатськими лопатами їхні ж побратими в окопах, виритих ворожими бомбами та гарматнями.

„...А вже син твій оженився, та взяв собі паняночку — в чистім полі земляночку.“ — линули тужливі солдатські голоси козацької пісні , що вилітала з вікон військового ешельону й пливла в сіру невідомість, де била своїми обмоклими крилами на пагорбах замислена осінь. Листя з осипаних дубів та кленів мертво шаруділо на плятформі, мов знівечене й спалене воєнною хуртовиною людське життя. В ту пору Оксана з старим свекром привезли Андрія кіньми до станції. З оголених дерев за водотягом з галасливим криком злетіла вороняча зграй; прокружляла над станцією , і зникла за мостом, звідкіля виплив поїзд , який Курив свою цигарку, з якої дим укупі з іскрами вкривав насип і залізничне полотно. Мов іскри з паротягу , так летіли за ешельоном Оксанині мрії навздогін за Андрієм, коли поїзд, що розганяв навислі тумани, набирає швидкості, і зникав за мережею поплутаних колій. Оксана втерла рясні слози кінцем своєї хустини, не оглядаючись, тихо поплелася за свекром геть, а свавільний вітер зрывав і розносив зів'яле листя по порожніх рейках та плятформах, де вона попроціала з мужем.

Страшним кошмаром здавались їй перші ночі, проведені без Андрія. Вона прокидалася уночі й прислухалася до кожного шереху, замріяна, що ось прямо з фронту до неї постукає в шибку її чоловік, а вона відчинить

навстіж двері, буде голосно ридати на його могутніх грудях, розповідаючи йому про всі ті безсонні ночі, які вона провела на ліжку без нього. У снах їй привидились розсипані поїздом по насипу іскри, що їх вона бosoю ходила збирати

в приполу; лише вони гасли, а вона зосталася на роздоріжжі вслухатися в гуркіт коліс, під якими здригаються рейки, коли поїзд прискорює свій біг до наступного полустанку, бо знає, що семафори скрізь для нього зелені. Також Оксані снилися сірі шинелі солдатських мас, що місили болото своїми міцними чобітьми, як простували кудись на фронт. Серед цих невідомих їй облич вона зненацька впізнавала Андрієве та намагалась розсунути шереги воїнів, щоб щільно пригорнутися всім своїм єстеством до сірої шинелі свого чоловіка, але, як наблизилася, Оксана ніяк не могла його впізнати в солдатськім натовпі, і від розпачу й безпорадності вона прокидалася, і пригортала холодну подушку, на якій колись спав Андрій, до своїх грудей. Ці сни найбільше її мутили, і вона з кожним днем щораз більше марніла в чеканні на якусь звістку від мужа з далеких Карпатських узгір'їв, де, як вона чула, шаленіла війна, і наповняла шанці тілами побитих воїнів. Одного разу листоноша приніс їй листа від Андрія. В тім листі він писав, що їхній полк перекинули з над Висли до берегів Дунаю. Ще писав він у тім листі, що з ним усе гаразд і тільки він дуже скучає за нею, а також за дітками. В листі стояло:

„Люба моя!

Ти знаєш, як я скучив за тобою, навіть від тієї туги, не можу нічим себе розрадити. Часто, проходячи селами, я бачу дівчат і молодиць, що провожають нас, може, на смерть своїми сумними поглядами. Серед них я шукаю таку, щоб була схожа на тебе. З радістю беру на руки й цілу маленьких дітей. Вони так нагадують моїх. Фронтові будні дуже сірі, мов те осіннє олив'яне небо, що пливє над нашими головами. Наші окопи часто заливають осінні дощі, і ми з сумом провожаємо у далеч журавлині ключі, що летять десь із нашого дніпрового краю. Цікаво, хто з нас повернеться живим. Ті журавлі чи ми? Вчора, між іншим, нашему сусідові Степанові Омельченко таки повезло: його злегка поранено. Поки ми донесли його до медичного пункту, він собі усі молитви пригадав. Я боявся думки про його могилку під зламаною уламками гарматнів, берізкою. Хай краще та берізка над кимсь іншим шумить про нещасливу долю ..”

Під листом стояло: „Цілууу тисячу разів, твій Андрій.“

Другий лист прийшов Оксані вже за революції. В ньому

Андрій, між іншим писав, що він з Городищанами став до українського війська. Має завзяту мету у житті, так, як іскра на нього впала. Обіцяв вернутися скоро з перемогою.

—... Ми проходимо рідною землею в своїх національних по-лках. Не вірю, що вороги нас переможуть, а ми упадемо в бою.

Найбільше щастя—боротися за волю і незалежність України. Тому й не шкодую, коли моя кров зросить чернозем, щоб на полях ро-сло вже для наших дітей, повне цілющого, золотого колосу жито, найголовніша суть незнищимості достатку родини. Хто ж нам в доріканнях закине, що ми, сини й дочки української народньої республіки рано розгорнули вогонь революції. В незгасаючим по-лум'ї ми спалимо в "язниці йшибениці", збудуємо довготривалий мир і добробут для народу. Дорога Оксано! Коли ж я не вернуся із цього почесного й тяжкого походу—розтулмач хоч дітям: тато склав свою буйну голову за честь і волю України. А тобі скажу—не засиджуйсь довго на вдовинім стільці, бо навіть якщо втратиш віно, то мої діти матимуть батька...” —

Оксана від такого з фронту листа довго плакала, обли-вала його слізами. Вже через кілька днів по одержанні зві-стки, як молодиця пригадує, їй одна циганка ворожила на дзе-ркальці. Та ворожбітка зайдла на хутір Пустових прямо з подвір'я родини Степана Омельченка, що його садиба рясніє вишнями на самому кінці Городищ, та з якої ледь зріється вкритий цинковою бляхою на горбі у тополях будинок хутора.

—Горобці просо спили, а синиця в спаш упаде, — чомусь в голос сама до себе говорила Оксана, як та знах орка пішла своєю дорогою. Чи доброго, чи поганого наворожила циганка Оксані —знає лише її наболіле серце; зашемить від болю, вга-мується в грудях і замокнє. Далі прийшли цигани цілим та-бором, ходили з ведмедем і бубном, збирали все, що Бог по-шле.

Після того ворожіння, що коштувало Оксані кількох сріб-них дукатів, вона повеселішала і навіть на її ще молодім і вродливім чолі почали розпліватися зморшки. Так минула осінь в дошах та в тужніх завиваннях вітру. Пустка хита-лася на городі й у саді, куди бідна Оксана виходила й вди-влялась в оголені поля; по голій стерні блукав підбитий жу-равель. Він не спромігся відлетіти в ірій і тепер сумно вдив-лявся в сіре олив'яне небо, по якому клубочились хмари, ви-ливаючи свою тугу дрібними дощами. Оксанина надія на пове-рення Андрія з війська, була, мов той у полі підбитий журавель.

Забіліла зима, як притрусила зів"яле листя по рівчаках і , дихнула сизими туманами, висипала сріблісту вату на дороги й вибалки, та скувала водяні простори першою памороззю. З коминів прибережних хат підводився сизий дим, що швидко розчинявся в повітрі. Люди змінили вози на сани, виїжджали в ліс по дрова та по дубину. Василь уже не гнав худобу на пасовисько, а сидів увесь час дома, ставав до помочі своїм батькам у хатній роботі.

Напевно та ворожка сказала неправду, бо, як ми знаємо, під час прибуття Петра з Федором на хутір, Андрія разом з іншими вбитими привезено до села й поховано на місцевому цвинтарі. З того часу багато Оксана перемріяла, і її розпач був тугою тієї голубки, що втратила голуба, якого забив шуліка. Ось чому Оксана не спала цю ніч у своїм нещасті, пригадувала минуле, вслухалася у перші передранкові крики сільських та хутірських півнів, що злітали з насиджених сідал та жердок, весело будили, крім своїх подруг, і людей, щоб вони прокидалися й були готові зустріти перші сходи ранку. Крім, Оксани й Федора, що тільки но в ранковім тумані побрів до клуні на сіно спати, ще не спалося в задушливій світлиці з розчиненим вікном у розквітлій сад і Мальвіні. Там на лавці вона лишила свої дівочі мрії. Із саду, наповненого осипаним сувіттям, Мальвіну кликали солов'їні співи ; птиці в своїх піснях славили чеськохання й дозріле щастя, яскраве й повновидне, мов пелюстки соняшника, що повертає свою корону до сонця; те щастя мало б виглядати, ніби пелюстка, зронена місячним сяйвом на незаймані плеса дівочої душі. Від тієї місячної пелюстки в душі в Мальвіни лишився чистий, невинний слід, що, мов кохання, наповнював непомітно тugoю й нестерпною сліззою примхливе бажання молодості; та сліза в святім горінні була ясною й прекрасною, ніби пісня вмираючого лебедя, що, прощаючись із світом, радів зустріти щось більше від земної краси в потойбіччі, звідки ще ніхто не вертався, розказати нам про тамтешнє життя.

Їй здавалося, що тінь чистого янгола хитнулася коло відиненого вікна, і його крила застигли в непорушності, тоді як вона замислилась над загадкою вічної любові : її звуки відчувають до несходженіх, земних доріг й настають серця святістю й молінням. З тих відзвуків людина створила для себе

світлий храм , куди вона приносить суцвіття своєї душі ; хай вона скупається в цілющій ракві , та набереться пізнання гідності , й витворить радість зневіріених сердець . Тож їм здійматися до сонцем вглотованих вершин голубливого лету й в притомності духа , втілитися в земні пісні , на якій віками те квітнє суцвіття розмаювалося різнопідного саду людської краси . Ті ж самі мелодії смутку й радости дали паростки в бентежному серці Мальвіни , і вона , чуйно прислухалася до них . Ціле її ество опанував неспокій і зробив дівчину замріяною й настороженою до шуму вітряних потоків , коли долівали вони до її дівочого ліжка . За вікном , у темряві саду , словесні виливали свої рулади , і тима співами , хвилювали Мальвінині мрії . Пташиного царства співаки не давали їй ні на хвильку заснути . Вони жбурляли з таємничих і покритих серпанком мороку віт жмуття солодкавих тонів , повних згубливих чарів , настояних кимсь на руті - м'яті й кинутих до постелі клечині через розпанахнуте вікно вкупі з місячним сяйвом , що лилося струменем світла крізь росисті пупи янки яблуневих галузок . Мальвіна нехотя встала і в нічній сорочці підійшла до вікна , за яким у всій чарівній красі велично пливла ніч . Небеса були оздоблені міріядами світил ; на краєчку хмари блишав серп місяця і виглядав , як срібна сережка у вусі ворожбитки , що якось завитала на подвір'я хутора й гадала Оксані про повернення Андрія .

За садом на ставі злегка зринала риба , освітлена місячним сяйвом та світлячками , що безшумно сновигали між куширами . Вони згасали , ніби ті полохливі каганці в згорблених хатах при міцному подуві вітру , коли він вривається крізь розбиту й нашвидку заткнуту ганчіркою шибку .

Мальвіна босоніж стояла , і жмут розкішних розплетаних кіс торкався її гнучкого стану нижче пояса й лоскотав підкоління . Рухом піднесених рук відданіця випростала гну - чкий стан , заплюща очі , і пригадала , як її та Ольгу переслідував своїми любощами Гено Забудько - безусий синок Олексія , чия хата з садом та городом стояла на другому кінці Городищ , недалеко кузні Цалика Козара .

Того Генадія ані Мальвіна , ані Ольга не любили , і ради були почути , що він подався до червоних в армію . Бачили його , малолітнього , з мавзером за поясом . Во-

на чула, що він носився на тачанці вкупі з батьком Махном, сіючи скрізь анархію, що була матір'ю всіх порядків і законів. Гей, носилися по степах українських в ту пору буйногриві коні з дебелими вершниками, що шаблюками встановлювали владу, яка їм більш від усіх припадала до серця. А серця в українців були просякнуті цілющим соком рідного чернозему, переорані міцним плугом їхнього одвічного страждання та горя й засіяні були ті серця зерном правди, що лишилося ще заховане в дуплі древнього дуба з часі гайдамацьких, коли Гонта й Залізняк, сіяли жито і додумались дещо того насіння заховати для наступних поколінь. Те зерно було посіяне знову, і забуяли високі золоті хліб по всій Україні, що ховали в своєм лоні безстрашних борців за свободу, відважних нащадків гайдамаків, які колись вмерли за волю. Виростали в українських хатах діти, замурзані та босі, відривалися від материних фартухів, і без матір'ю благословіння йшли в походи, й наповнювали своїми трупами яри та вибалки своєї величної землі. Хто міг зупинити таки нестиманих, а до того сліпих, бо кожен після довгої невол забув, для якої мети ті гайдамаки колись посіяли буйні жита по всій Україні? Брат, що осліп душою, піднімав руку на брата, і лилася братня кров на дозрілі жита, і небокрай був на світанку червоний, як розіллята невинна кров.

Гули на роздоріжжях вітри, вітри, повні романтики, що їх несли колишні фронтовики з далеких і чужих країн. Люди розпитували в них про своїх утрачених синів та чоловіків і, не діставши відповіді, сумно хитали головами. На селях і в хуторах ніякої влади на той час не було, бо влада ввесь час, мов ті морські хвилі, що надходили на узбережжя, мінялась. Власне, що та влада могла означати для стомлених фронтовиків? Вони, повернувшись до своїх дворів, занурювались з Головою в господарську працю, виходили в поле орати, сіяти хліб та поралися на токах чи в клуні. Багато дехто не вернулися додому, а ті, що вернулися, поховали в стайннях та по задвірках привезену зброю, щоб при нагоді взятись до неї знову.

Мальвіна може б і зовсім не згадала Гену Забудька, якби не зустріч із Федором. Серце її, повне горя й радості, линуло до нього, пригорнулася до парубочих грудей так щільно, що, здавалося, воно витисне з його грудей серце і,

загніздиться на свіжому місці, та вже нікуди не схоче руши-ти. Мальвіна не гнівалася на Ольгу, що її пожликала до хати, бо де ж то бачено так пізно сидіти з хлопцем у саді на лавці, коли щойно трапилася така велика трагедія з її братом. Щоб заглушити біль та смуток по втраті дорогого брата Андрія, вона перейнялася через деякий час горінням любови до Федора, і те горіння було чисте, як той вогонь на жертовнику її предків, коли вони вклонялися поганським богам на зрубах столітніх дерев. Крім забитого Андрія дома не було ще Дмитра, що служив десь у морській флоті. Де він тепер — нікому з родини Пустових не було відомо і тільки його фотокартки на стінах у світлиці вказували на його фах, бо він завжди фотографувався в матроській безкозирці з причепленими до неї стрічками, де було золотими літерами викарбуване ім'я "Слава". Якщо одержували від нього з плавання листа, —усі намагалися знайти на малі ті широти й паралелі, де проходив його уславлений корабель.

Уявляли Дмитра при штурвалі на кораблі: проводив його крізь небувалі шторми та обминав підводні рифи, а судно — це Летючий Голляндець, на якому привиди матросів видніються біля рогу Доброї Надії, що благають питної води в зустрічних кораблів, бо кара, накладена на них небом за страшні злочини, не дозволяє їм пристати до будь-якого порту, щоб набрати питної води, і вони з пересохлими горлянками вже цілі століття носяться по світі з тим кораблем, на якому поламані щогли й подерті вітрила. Вони благають хоча б краплину води... Крім того, Дмитро був ще добрим гармашем, і його точно скеровані гарматні били безхібно по ворожих суднах, що ~~лишили~~ після поцілення самі нафтові смуги на бурхливій поверхні моря.

— Де ж мій соколик тепер літає? — журилася посивіла мати, як виходила з хати на подвір'я. — Під яким знаменом перепливає моря-океани, втілюється очима в багатогінні сузір'я, в пошуках вечірньої зірниці, що сходить над рідним подвір'ям. Ніхто не давав матері відповіді, і вона, після палкої молитви, у замисленні над людською суетою, ішла собі спочити.. У снах вона бачила велетенський корабель з білими вітрилами, що приплів з моря під час великої повені й кинув кітву недалеко від їхньої хати біля високої кручині Дніпра. По трапу зійшов на сухий горбик Дмитро; відштовхнув човна й на-

магався пливти до своєї хати, що була оточена водою. Тільки враз скопилась величезна буря в просторах, що прилетіла десь із покритих димом дібров і, зашпувала на хвилях й понесла човна вкупі з Дмитром у невідоме. Мати, простягаючи свої високі руки, слізно дивилася на порожні хвилі, де зник човен з її коханим сином. Глянула пізніше на той корабель з білими вітрилами, вона, протираючи очі, не вірила, бо й корабель зник у глибоких хвилях, що заховали його, самі ж знову вляглися.

В ніч, як жінки не спали, Петра не було дома. Він запріг пару коней і поїхав до Городищ, в гості до Льолі, доньки тамошнього священика.

Містечко Городище стояло на горбах і потопало в садах. З високої дзвіниці місцевої церкви можна було добра оглянути кутки Городян, а далі—соломою крыті хати за рікою, де золотіла смуга сіножатей, а також рябілі вівці та паслася рогата худоба. На річці було видно багато рибальських човнів, а також виднілися густо розвішані сіті та неводи. А села в долинах виглядали, мов ті лісові гриби, розкидані на сонячних галівинах у високих травах серед березняку. Люди в містечку промишляли рибальством та чинбарством, а також більшість із них мали свої поля та луги, яких старанно обробляли цілими родинами. Туди, до того містечка й поїхав Петро відвідати свою приятельку Льолю, що минулого літа приїздила до нього в гості на хутір, коли він мав вакації. Льоля була одягнута скромно, і блідість її щік робилася ще білішою від білого плаття, що охайнно було припасоване до її ледь оголених плечей.

Льоліне пасмо чоряного кольору волосся для парубка виглядало з-під берета, ніби свіжо змайстроване гніздо ластівки, що звисало з-під крокв високої стодоли. Тендітна панючка, погравши з Петром у шахи на оздобленій плющем і диким виноградом веранді, згодилася на його бажання навідатись до старого дідівського млина, де ще вода поволі на плесах крутила колеса, хоч у тім млині люди давно вже перестали молоти борошно. Водяний млин був трохи віддалений від хутора і стояв у лісовій гущавині, оточений молодником та високим зіллям, а сам мав вигляд велітенського засохлого під високими березами чи дубами лісового гриба, в якого від спеки полисіла корона, а він сам, зігнувшись під тягаром

могутніх гілляк, ледь ще тримається на світі.

Ім довелося йти через яр навпростець до берега, а там, майнути через дерев'яний місточок, й податися повз густі лози в глибокий затон, покритий лататтям, звідки вже межна бачити старий водяний млин. Найрізноманітніші сітки тонкого павутиння були розвішані в млині, а починалася коліс і кічалися сходами, де крізь щілини поросла висока трава. Також бур'ян і жито росли на розколених журнах, і здавалося, що ніякого життя там немає цілими століттями. На це іхнє роздумування крила сліпого кажана прорізали тишу й затихли в темряві. Також павуки, що тут загніздилися цілими генераціями, сполохано поповзли по тонких павутинах десь під крокви, готові на всілякі непередбачення від зайшлих гостей. Тут, у цьому покинутому млині (про це Мальвіна могла тільки догадуватись), Льоля скрикнула, злякавшись бистрокрилих кажанів і обнявши Петра, з ляку чи з примхи міцно пригорнулася до нього. Від несподіванки хлопець спробував трохи відхилитись від неї, але сп'янілій її подихом і паощами парфумів захвилювався. Він, усівшись з нею на трухлявих сходах, довго цілував її бліді уста. Вона ж, відчула смак хлоп'ячого поцілунку і стримуючи подих, все більше запоморочувалася від того й поступово пила й сама в насолоді соки хлоп'ячих губів. Павуки з цікавости, що вчинилося між непроханими відвідувачами, знову вилазили з-під темних кроков і, спускаючись по павутинні, розглядали крадькома дві мовчазні постаті, що іх цілком полонила пристрасть. Від тих поцілунків Льоля зовсім здурманіла і її повні груди від напруги розірвали гудзики на блюзі, в яку вони були дбайливо втиснуті. Відчувши волю, ті перса ще більше загорілися від дотику до Петрових грудей. Льоля була безмежно щаслива, і те щастя блискотіло в її очах, мимоволі відбивалось у Петрових; іхні погляди були, мов ті вогники, засвічені таємничістю на високих карпатських шпілях, щоб вони своїм горінням показували людям шлях до справжнього блаженства.

— Ти знаєш — говорила Льоля — яка я щаслива! Я лише боюся, щоб це щастя не втекло разом з тими містичними кажанами, що прилітають опівночі до цього млина.

— Я не думаю, що воно так швидко втече від нас, — відповів Петро, порушивши своїм голосом насторожену тишу.

— Я б хотіла, щоб у цю мить зупинилася вічність, лишила б нас бадьорими й молодими та й не розлучала нікого ніколи, — доказала Льоля. На це Петро лише дивно усміхнувся, і не переставав цілувати її в уста. Так вони, захоплені одне одним, блукали до вечора в млині, без страху, що трухляви сходи під їхнім тягаром можуть обвалитись. Узвішись за руки, вони виглядали, мов ті наївні діти, що тільки но навчились ходити, без жодного поняття про життєві неприємності й тривоги, які очікують на них у дальнішому житті. Що може бути кращим на світі, як перший любовний спалах двох молодих істот, що, знайшли одне одного й почують себе на вершинах щастя. Такими були Петро й Льоля під час їхнього перебування в старому млині. Після тієї пам'ятної прогулочки, студент часто самотній навідувавсь на те романтичне місце, і уявляв себе казковим князем, що закохався у доньку місцевого мірошника, насилу знайшов її на дні глибокого озера, куди вона, як стала русалкою, його теж заманила. Молодець перед відїздом до школи, більш не зайджав до попівни, і ніхто не міг догадатися, що між ними було при зворотній подорозі від казкового млина. Про їх сердечні таємниці Мальвіна багато не знала, а в думках перебирала своє минуле—крикливе і галасливe, неначе стадо

сполоханіх на озері гусей, вона захоплювалася новелами і найбільше любила читати про далекі краї, що манили її разом із героями Джека Лондона на незнайомі моря й континенти, до берегів вічної криги та до південних архіпелагів, де розтоплена лява поволі стікає в долини до хижок брондошкірих тубільців, що моляться перед своїми дерев'яними ідолами. В її думках пропливали тропічні ліси, повні мавпячого вереску, де, мов папуга, висить місяць між пальмовими вітами, і збиває банани срібним квилом. Відклавши книгу набік, вона думала про реальну дійсність, сіру й непривітну, що настовбурченими хмарами заволокла горизонти й виглядає, немов стояча вода в гнилому болоті, де повно до самісінського дна гnilого й зотлілого листя.

Воєнна хуртовина палила величезні будови минулого, хоч не створила на рунах нічого суттевого, де люди могли б відпочити, поминаючи забитих синів чи батьків. Безліч вершників на скаженім алюрі промчалися цими місцевостями.

Проїжджали червоні й денікінці, німци й петлюрівці, й зникали за притихлою рікою.

Величезні бурі народжувалися в степах України, щоб пройтися невгамовним гураганом по всій землі, аналогічно хижим ордам Чінгіс-хана, що колись, завоював монгольські племена та об'єднавши азійські народи, пішов на підбій світу. Такими були й ті полки, що стихійно народжувались на Задніпров'ї. Один із останніх загонів, що проносився ярами та балками в цій місцевості, був загін батька Махна. „Куди ж свою силу скерувати?“ — говорив Махно до своїх хлопців у смушевих папахах. — Чи віддати степам, що нас народили, чи, розігнавшись, спинити нею морські вали край Чорного моря, а чи просто розвіяти під буйним вітром?

— Роби, що хочеш, батьку, — кричали гуляйпільці, несліс на своїх невловних тачанках. Вітри впліталися в гриви їхніх степових огирів, ніби хотіли сповільнити їхній скажений лет. Ті коні носили відважних, що не знали, куди свою силу діти, отже й вирішили вони вдатися до „барахольства“ та анархії.

— Ех, яблучко, куди котишся, Махну в рот попадеш — не воротишся, — співали махновці, як проїзджали через містечка й села та обливлялись насторожено отворами кулепетів горища та плоті; відували, що ворог може кожної хвилини їх заатакувати. В загонах батька Махна були й такі бійці, що тікали з пазурів смерти по кілька разів, тим викликавали подив навіть у ворога. Одного разу сам батько Махно, тікаючи від червоних, зупинив тачанку біля веранди, на якій стояла Мальвіна.

— Винеси мені, дівчино, чогось напитися, — озвався Махно до наляканої дівчини. Мальвіна, не тяміла, що має відповісти, полізла до льоху й націдила з діжки березового соку. Махно, не злазячи з тачанки, припав спраглими устами до кварти, в якій була холодна рідина, і, дивлячись на соромливу дівчину, промовив: „Гарною й привабною ти вдалася, та в батька Махна нині немає часу з тобою возитися, хіба колись іншим разом зайду до тебе в гості. — При цих словах він замовк, та зняв з своєї руки золотого персня й надів його на палець Мальвіні.

— Ну, хлопці, гукнув батько, — вип'єм в боях за наших дівчат, що такі гарні, як ті неозорі степи, по яких пронося-

тъся наші тачанки. — Хлопці гукнули „Слава“, й зникали в хмарах куряви, що закрила собою тачанку батька Махна і його вершників. Як Махно відіхав, Мальвіна зняла з руки дарований перстень, і бережко поклада на комоді. Він одного разу з того місця зник, аж поки його не знайшов Василь у дуплі, на старій осиці, в якому зозуля складала викрадені речі.

Махно більше не появлявся, лише по селах ходили чутки про його гучні діла, які не приносили ніякої користі українському народові, хібащо скривавлювали його до останку.

— Чим же ми винні — скаржилися дядьки, — що матері в нас родять лицарів і бандитів. Народжуються діти, як діти, люблять ті стежки, якими ходять на поле орати чи на покіс ідуть по сіно, а виростуть, уже батьків не слухають, а йдуть своїми дорогами.

— Ех, якби ім Бог розуму дав, — скаржилися сивоусі діди, — то напевно не вбивали б одне одного в чужих арміях.

Такі розмови велися по всіх закутках української землі, що була зажурена й сплюндрована усякими арміями, що переходили зі сходу на захід, а то й навпаки, вимагаючи в дядьків контрибуції. Кожна з тих армій грозила військовим трибуналом, якщо наказ найвищого командування не буде виконаний. Війська більшовиків чи білогвардійців інколи розквартувалися не лише в Городищі, де жили і діяли герой цієї повіті, а і по всьому повіті. А так, як населення округу стояло за Українською Народною Республікою та підтримувало Директорію, в лавах якої боролися найкращі сини Городищанщини, тому з нехіттю вітало чужі угруповання.

Людність жила сподіванням про швидке закінчення громадянської війни; своєю проникливістю в майбутнє, ясно вбачала, як сутність миру, справедливости й добробуту — розвалу царської імперії, а на її руїнах побудові незалежної української республіки — держави.

Все ж не дивлячись, що більшість підбадьорена на дусі Четвертим Універсалом, не бракувало по всій Україні людей, чи особистостей з безпорадним відчуттям.

Деякі з тих допитливих селоків не гналися за великим, а вдовольнялися хитромудрим винаходом, що звався перегінний бак. Дійсно, надзвичайні диваки народжувались на Україні цілими століттями. Поодинокі із них дбали про чужу

славу , брязкаючи шабельками по Варшаві , Парижу , Москві ... Лише заграва революції декому , з добре відгодованих , що в них очі позалявали салом , освітила їхні зіниці , розрухала , розбудила , освідомила і повигоняла їх із хат – затишних і теплих , і напоумила їх взяти в руки зброю та йти в лисі і байраки козакувати , бути знову запорожцями .

А ті сини української землі , що були боягузами , а чи лишалися нейтральними і байдужими до революційних подій , безславно вмирали на розпутті чумацьких доріг , підступно забиті чужою силою на рідній землі . Лежать вони там і досі в степах і при дорогах , зариті без похорону і дномовин , або в шинелях і мундурах , з чужими орденами , розчавлені важкими , кривавими колесами історії .

Повз них мовчазних часто жене чабан своєї вруні - сті вівці й грає на сопілку про безіменні могили степу .

Одного разу Мальвіна споглядала , як перехожі козаки привезли до їхньої комори величезний казан з десь пограбованої поміщицької гуральні . Від самої думки про самогон ті вояки були вже під хмелем . Вони морокувато походжали коло хутро вигаданого апарату , й пробували перші спасенні краплі спирту , що капав крізь рурку в підставле цебро . Той самогон робив людей безглуздними , і тоді , чинилося лихо , що гамаселило в линтварі , та разом з розумом , здіймало з чоловіка добротнього кожуха . В сліпій ненависті – брат піdnімався проти брата й проливав неповинну кров .

В Городищ , як знала Мальвіна , були родини , де в різних арміях рубалися батьки і сини . Часто повз хутір Пустових кудись на захід і на схід проїжджаля запряжена дебелими кіньми артилерія , і конвоїри страшенно лаялись , коли їхні коні , як везли голомозі батареї несподівано загрузали в пісок , і відмовлялися напинати посторонки й шлеї , котрими вони тягли гармати . Погоничі в люті лупцювали натомлених тварин , що вимахували мокрими гривами , і не рушили з місця . Далі від командира надходив наказ підмінити тих коней . Таким чином , не в одному господарстві вмить зникали всі робочі коні , а на їхнє місце хазяйнові приводили шкап , безсилих виконувати будь-яку роботу вдома чи в полі .

Були випадки й весілля місцевих дівчат з вояками перехідних армій . Тоді гуляли всі , і найщасливішою виглядала наречена , яка напевно не знала , що завтра вона може навіки стане солом'яною вдовою . Мабуть доведеться їй питати у бистрих вітров про

втрачену щастя- долю. Одна з Мальвіниних подруг Таня, вийшла заміж за студента сільсько- господарської школи, Панаса Жуковця, і виїхала до нього жити. Він пообіцяв їй після закінчення інституту та відбуття практики, вернутися з нею в Городищенський район, де певно дістане призначення на агронома. Тетяніна мати не дуже то тішилася таким недалекозорким вибором єдиної доньки, бо знала, що той зятько буде вічно розіджати по близьких і далеких селах. Йому ніколи буде маніжтися з молодою жінкою вдома, та плекати взаємну любов...

В душі Мальвіни наростиав неспокій, і , щоб заглушити його, вона вчашала щонеділі до церкви. Там сходила на високі хори і співала релігійних пісень. Її стрункий дівочий голос відрізнявся від інших голосів; здавалося, наче б то в дівочу постать втілився хтось із небесного простору, зйшов на землю розвеселити людські серця. Зустріч Мальвіни з Федором відбулася якраз перед Святою неділею , коли в церкві царські ворота й ікони були рясно обвішані клечанням. Дівчата на Зелені свята заздалегідь приносять у світлицю ярусу, а Василь з Іваном допомагають батькові нарізати галуззя з берези та липи . Вони клечанням заквітчають веранду , колони дому , хвіртку й дубові ворота . Дивна урочистість настає в ту пору в цілому будинку. Ходять усі усміхнені й привітні , а розсипаний по кімнатах ярус нагадує про крилату весну, що приносить в український край стільки запашних трав і квіття ; розливає рум'яні води за верболози, в плесах яких відбиваються дівочі лица , в чеканні на щось незнане. В тій зелені народжувалась юність людського життя, що напинала вітрила в далекий рейс, де в різних широтах , вкупі з небезпекою перебуває й молодість . А чи не вона опанована химерним почуттям безрозсудності ? Незнана жага молодих літ охоплює полу "м" ям уста, і вони шепочуть про любов, що випливає в уяві лісовою царівною назустріч ранку й ласки соняшного проміння.

На той час мрія стає чутливою до чіткого видиху серця , в якому народжуються всі бажання , включно до примхи гріха , коли на стабільних терезах почуття перемагає мисль . Мальвіна в своїм мисленні боролася з мораллю нерозважності , й намагалася ставити розум над усілякі почуття , але гін не- об"ективності брав своє , – віддавалася хвилі почуттів , плака-

чи, уткнувши голову в подушки, не розуміла, що з нею діється. У снах їй ввижалися якісь парубки, все гукали її за гатку, де укращене верболозом, рогозом, комшем, татарським зіллям дзеркалеве озеро гойдає над собою зграї поснулих комарів. Повз те озеро вона йшла одного разу з подругами в ліс по гриби. Дівчата несли в руках березові кошики, прямуючи до лісу, де сонце викотило своє червоне коло, і воно, мов розжарений обруч, постояло над верхів'ям дерев. Під гімни ранку буки й ясени скинули з себе ранкову росу, набирали в свої зеленяви жили вогненного сонця. Вітер намагався їм щось пояснити, линув на блакитних хмарах, але вони його не слухали, як інколи донька не слухає докорів своєї рідної матері, заплутавшись у любовних пригодах. Лише трохи очунявши після хмільної ночі, вона каеться, думаючи, як добре було б послухати материних порад. До цього були подібні з гаями поля, що іх немилосердно спекло пообіднє сонце. Вони із прив'ялим листям і осипаним колосом намагалися вже прислухатися до голосу вітру, що ніс до них вологість з біжчих ставків та дніпрових хвиль; наганяв сувої хмар на прозоре небо з надією, що тим викличе доці, залікують рясними холодними струменями попечені ради навколоїшньої природи. Мальвіна пригадує, як вона з Катрусею, Любкою, Марусею доблукала до лісу. Подруги розбрелися поодинці і взялися вибирати гриби на галевинах, де височіли в білих убраних урочисті берези. Захоплена шуканням грибів, Мальвіна й не зчулася, як заблудилась у лісі серед звіриних і людських стежок. Надворі почало смеркатись. Велетенські сірі тіні впали на ліс, а вона все не могла вибратися з лісових хащів. Місяць виплив упоперек галевини, спугнув з кубла сову, зайшов за берези та осики, що таємничо почали шуміти. Мальвіну охопив жах і розпач. Охрипши від крику, вона хутко перебігала з місця на місце, вибратись з лісу. В пущі згущалась темрява: хтось походжав у зеленій короні від галевини, та з величезного лантуха випускав вітри, що розліталися по галевинах, й розчісували прямі яті людською та звіриною хodoю трави. Різне зілля, розколоisanе вітрами, струсуючи вечірню росу, загадково шелестіло в унісон березовому шуму. Про це вони гомоніли вкупі з таємничими стовбурами? Мальвіна не відала. Гілля мовчазних дерев чіплялося за її блузку й спідницю. Здавалося, що

той Невидимий схопить її волохатими руками , щоб стиснути в своїх обіймах . Втікаючи від нього , вона зачепилася за трухлявий пень ; безсило впала на галевині й розсипала з кошика боровики . Місяць нахилив над дівою блідувате лицє , посвітив трошки і зник ; подався на луговини , озера , ніби то займати своїм срібним неводом підусти , окуні , ляші , судаки , соми , коропи та карасики .

— Ааггов , Мальвіно .. - котила до неї луна голоси Ка-трусі , Ма-рудини , Люби — її товаришок із Городищ .

— Ааггов , Мальвіно — повторював за ними таємничо ліс . Ті дівочі голоси ввесь час щораз ближче зближались до неї , і вона з радості не могла й слова вимовити , коли подруги , йдучи суцільною лавою , нарешті відшукали її . Відтак усі разом з нею верталися лугом додому у рвали безкінечно прибережну шипшину та сподівалися , що їм удастся ще цього вечора понакидати насіння з неї за ший тим хлопцям , що найдужче залишаються до них на колодках .

— Кого ж ти , Мальвіно , зустріла в лісі ? — питали в неї жартома дівчата . Чи хто тебе дійсно причарував там на галевині й просив до себе на ночівлю ? — допитувалися вони .

— Ні , — відповідала дівчина , — мені тільки привидився лісовик у зеленій короні , який курив густим туманом , і набивав сухим мохом лульку , зроблену з комишу . Також невідомий грав на сопілці та обіцяв , як тій користочки , показати найтемніші пуші , де стоїть казковий палац самого лісівника , і де мавки водять свої хороводи ...

По шляху на Городище дівчата оповідали про свої любовні пригоди , тому її лишили в спокій Мальвіну . Вона була в своїх думках чимсь стривожена і заклопотана .

Ці давно минулі сни в дівчині обірвав спів півнів , що розбудили сусідських , таких , як вони вартівників ранку . Після того , як Федора покинула Мальвіна , він пішов на сіно спати , але , не заснув та знову вийшов у сад забрати залишені на лавці цигарки . Вже , коли вертався , помітив дівчу постать у нічній сорочці з розпушеною косою поблизу віконної лутки . Парубок занімів з цікавости , бо Мальвіна в такому вигляді видавалася справжньою русалкою . Підкравшись під яблуньку , Федір хвилюючись , хутко дістав її своєю

рукою. Віддання її не встигла й крикнути, як він обняв її за гнучкий і жагучий стан вже в напівтемній кімнаті, де спочатку чулося дівоче незадоволення, а потім все нараз стихло, крім поцілунків, що луною розходилися по саду. Від них прокидалися птахи й вітер; він підсилював їх спрагою кохання, залітав у світлицю крізь відчинене вікно, охолоджував свіжим подувом серця молодих, що сиділи край вікна, і дивилися сп'янілими поглядами одне на одного..

— Іди геть, — тихо промовила Мальвіна, — бо ще мати почують, і мені буде сором навіки.

— Я хочу ще, моя рибонько, побуди з тобою, — шепотів до неї Федір, цілуючи її уста. Все ж наближення ранку змусило закоханих розлучитись, і Федір, перехилившись через лутку вікна, зник за яблунею, що сипнула йому вслід соковитих оздоблених росою пелюсток. Вони розлетілися, мов легенькі сніжинки, оздоблені соняшним промінням, довго переливалися в повітрі, а згодом зникли, покривши оголену землю пухким білозорим килимом.

Вже сіріло надворі, коли додому на бриці приїхав Петро і розпряг коней, а сам пішов до комори спати. В коморі стояла прохолода, і Петро ліг на топчан, і довго ще не міг заснути, все перебирає у пам'яті свою нову зустріч з Льолею. Пригадував, як вона привітно його зустріла, простягнула з усмішкою дві свої білі руки, з цікавістю оглядала хлопця з ніг до голови.. Пані-матка, літня жінка з великою бородавкою біля носа, застелила білою скатертиною на веранді стола, поставила в зеленій високій вазі на стіл ясно-лілові галузки запашного, розквітлого бузку. Петро усівся край столу, й дивним поглядом розглядав Льолю, що була надзвичайно тендітною й такою близькою, як ніколи.

— Чого ти мені нічого не писала? — ледь чутно промовив він. Льоля, відкинула набік голову, чомусь замислилась. Злегка почервоніла, і відповіла:

— Ти ж знаєш, друже, скільки в мене роботи й клопотів набралося, я навіть не могла вільно зідхнути.

Петро не знов про з нею говорить, і йому стало досадно, що його найкращий друг Федір не приїхав з ним у гості до Льолі. Не було для Петра новиною, що він не цікавиться попівськими родинами, невдоволений тому, що його бать-

ка охрищено хитромудрим іменням одним із священиків через брак коштів. Ім'я свого батька Федір таки ціле життя не міг вимовити, бо його було названо Агафангелом. І це ім'я, навмисне йому дане, закрило для нього майже всі дороги на служби. Він так і лишився дрібним урядовцем на все своє життя. Але то був для Федора лише привід, залишитися з Мальвіною наодинці й розказати їй, як болить його молоде серце без побачення з нею. Федір товарищував з Петром давно, ще з того часу, як його родина покинула спокійне Городище й переїхала на постійне мешкання до Києва.

Двох друзів, крім спільної мрії стати вчителями, єднала й інша мрія — дочекатися волі рідного краю. Ідея про волю зрослася з ними остаточно при відвідинах хутора одного з їхніх друзів. Там, на тому хуторі, старший брат їхнього товариша одружився. Щоб не почувати себе стиснутим, він вирішив побудувати собі хату. Яке завзяття горіло в його молодечих очах, коли він фуганком стругав дошки, різав матеріал для перших сволоків та сох своєї власної хатини.

Поставив міцний фундамент, взявся теслярським шнуром ще раз усе перевіряти. Вимірюв вдруге усі чотири вугли, і розпочав над цегляним підмурівком ставити стіни, а потім привив рами для стін і вікон. Цв'яхи приставали міцно, приглюснути ударами молотка до стовпців та шалівок. Бруся, прибиті до намічених ліній теслярським намашенiem крейдою шнуром, трималися напрочуд добре; молодий майстер торкався його рукою і від задоволення похитував головою.

Стружки вкупі з ошуркою вилітали з-під фуганка та пилки, і готовий кістяк дому зводився вже не в голові будівничого, а в реальній дійсності, і виглядав, мов казковий розлогий дуб, що вперся своїм корінням на зеленому пагорбі.

В роботі умільцеві допомагав його менший рябий брат, що теж мріяв одружитися й збудувати собі власну хату. Пізніше, помірявши ватерпасом, чи всі поставлені стовпці стоять рівно, вони почали до них прибивати дошки.

Незабаром стіни виглядали готовими і хлопці почали настеляти підлогу; прибивали дошки добірними цвяхами до міцних дубових підвалин. Опісля, вже на горищі поклали кілька

струганих дощок і прибили їх до балок. Скоро вже стояли рамена кроков для даху, а будівники сіли в холодку спочивати, обідати, й запивали принесені страви кислим молоком. Петро і Федір уважно та ревно дивились на працю умільця – тесляра і його помічника і, хоч зібралися в дорогу, але ідея будування власної хати міцно загніздилася в хлопчиків головах. Та ідея виглядала, мов ідеологія платонівської науки, що творила в своїх площинах республіку на чолі з філософами, де тільки відблиски розкішної зорі нам лишилися відкриті. Хлопці не цілком погоджувалися з Платоном, бо вони зовсім не відкидали солодку надію на безсмертя людської душі, що, на їхню думку, мусить бути важливим чинником у прокладанні тривкого мосту між поєднанням у горінні любові двох людських створінь. Бо, власне, хто ж може розповісти з історії тієї душі перед світанком її народження, не бачачи її, мов того корабля вічності, що відпливає з нею в інші світи?

Хлопці вірили, що душа, має пристрасть до живої краси, мов соняшник до перших променів ранку, та потребує розумового й фізичного задоволення, що доповняли б її ідейний зміст. Петро думав, що розум на терезах справедливости не може бути суддею чогось великого; лише краса тієї незримої душі може викликати в нас біль і недугу за втраченим щастям. Це щастя може підняти прaporи волі для знедолених і поневолених байдужим розумом. Хлопцям здавалося, що краса, яка випливає з лона любови, мусить линути до своєї батьківщини, що зветься душою. Їх цікавили також ті невільники з „республіки“, що були приковані в глибокій печері лицем до скель і які тільки й бачили відбитки тіней тих людей, які несли різні тягарі, проходили повз ту печеру. В їхній уяві, як і в уяві в Платона, ті невільники могли лише здогадуватися про красу речей та про реальність іншого світу поза межами печери. Все ж таки ті речі, що їх вони не бачили, породили в них фантазію величі, яка колись їх визволить з рабства:

Така ж сама думка склалася в головах у хлопців про квіти, що були зірвані й кинуті в рівчак. Ті квіти, між іншим, приніс закоханий для своєї коханої, а вона кинула їх у рівчак через вікно. І навіть в рівчаку, вони ще піднімають зів'ялі пелюстки з вірою, що коли їхня краса й зблідне, то насін-

ня, яке колись їх народило, дасть нові парості, і продовжити їхнє безсмертя. Тоді візія величного сяйва від тіней тих зів'ялих пелюсток буде поступово кидати свої промені на поверхню земної кулі, й народжувати розмаїті зела для краси й милування людської душі.

Вони не зважали на те, що всі речі в Платона переходили в стан смерти, яка висилала до берегів Стіксу мовчазного Харона перевозити в Царство тіней людські душі, Петро й Федір все ж цікавилися його ідеями, і находили в них схожість до своїх думок. Вони таки вірили, що їхні душі були ще з предавнього часу в цих околицях, і чекали з нетерпінням на їхнє народження. Вони, ті душі будуть літати над лісистими яругами після їхнього відплиття в інші світи, сідатимуть відпочивати на степових високих могилах, де ще кам'яні баби сумують по втраченій молодості.

Яка радісна пісня була сірих гусей, коли вони линули з вірю до вітчизняних країв, благословляли рідну землю помахом дужих крил, — міркував собі Петро. Удаючись до Федора. він нагадав про їхнє курликання, коли вони довгим шнуром тягнулися попід олив'яними хмарами, летіли кудись через море; на томлені в дорозі, гинули в гнівних морських хвилях, не досягши суходолу.

— Так само з людською душою, — сказав Петро Федорович, — вона буде тужливо літати, мов та самотня пташка, шукаючи собі по всій Україні пристановища серед зруйнованих, покритих бур'янами похилих хат.

— У тій українській душі вічно живе любов, що має багатство — добре заміри й шляхетність думок, — найрізноманітнішу шастя-долю, — відказав у задумі Федір. — Но любов-вів далі він, — це гірлянда вогнених троянд, що вічно горить, мов щойно розквітлі юні серця, в яких радість ще хвилюється ніким не захмарена, як і те небо, повне блакіті.

Для хлопців не існувало іншого Бога, крім того, що створив зорі, небо, місяць, а також землю з усіма речами на ній, ще дав їм ім'я й певне призначення на земній кулі. Для них Господь не був лише персоніфікацією їхнього ідеалу любові й надії, що мусив вмерти з приходом могутньої волідарки смерті. Вона обірве нитки життя, в знесиленім тілі, наче ті струни волосомовний бандурі, якої звуки теж умирають з інструментом, що народив їх на світ і створив гармонію краси; так врода чарівної нічі бліднє світанням,

Той Бог був для хлопців вічністю, любов'ю й жертовністю, мудрістю й красою, тобто втіленням усього живого й безсмертного, що було створене за його задумом і його руками. Іхнє роздумування над сутністю людського буття привело їх до висновку, що розум, досягнувши відповідного досконалення й розкривши грубезні сторінки з книги людського безсмертя, змішав усе прочитане в них з клопотами буденності. Отже, по-іхньому виходило, що розум не може бути провидінням закономірності для пізнання тих законів, які привели б до розв'язання питання про перебування нашої душі перед її народженням, а також про місце її перебування після нашого відходу в невідомі світи.

В роздумі вони пригадали одну похоронну процесію. Осіння мряка кропила зірване листя срібними нитками інею. Вітер жалібнів на спорожнілих вулицях, жбурляв з мовчазних кленів **жмут зірваних листків, мов докір за втраченим минулим.** Вулицею йшла повільною ходою похоронна процесія. Оркестра, піднявши в сіре й мовчазне небо мідні сурми, розливалася шопенівський марш. Пара сивих коней повсілі пересувала катафальк, на якому виднілась вся в квітах труна з покійним Миколою Івановичем Безручко, що був деканом університету. За катафальком, крім оркестри, йшли родичі та друзі покійного професора, що довгі роки викладав ентомологію. Зброя на тих сивих конях була обвішана чорними стрічками, і ті стрічки **безсило** тріпотіли під подихом осіннього вітру. Професор після всіх земних сует спокійно лежав собі в труні, мов би зліплений з воску. Звичайне пенсне звисало на ниточці з його вуха, дбайливо причеплене мертвому від його дружини, мовляв, він певно захоче покористатися з нього в інших світах. Ціла гора вінків з живих квітів, де були левкої, жоржини, білі лілії, мальви, кручені паничі, звертали свою увагу на сумних студентів, що провожали професора в останню путь. Ідучи за труною, студенти в скорботі думали, що буде бідний професор робити з тими квітами в потойбіччі. Перед цвинтарною брамою похорон намить зупинився пропустити візника, який тільки що відвіз якогось покійника. Як тільки він проїхав, то жалібна процесія ввійшла крізь розпанахтані ворота на могилки, і попрямувала до свіжої домовини, призначеної для Безручка.

Тут усі зупинились, і колега професора виголосив задушевну промову. В тій промові він розказував про великі заслуги померлого, що був нездоланим борцем за інтереси українського народу, а також — невтомним науковцем, що підніс українську науку на рівень світової, і вписав своє ім'я золотими літерами на сторінках нашої слави, та канув у вічність. Слови промовця, власне, звучали так:

„Шановні друзі!

Цими днями після недовготривалої нєдуги скінчив своє земне життя дорогий наш і незабутній друг і батько Микола Іванович, що був нам усім за зразок і приклад у наполегливій праці на добро нашої вітчизни. Всього декілька днів тому його слова запалювали нас до дальшої жертовної праці на користь людства, на користь великих ідей нашої волі. На протязі свого життя наш дорогий Микола Іванович виховав цілі когорти незламних борців за наше світле майбутнє. Як усім відомий герой, що викрав вогонь у Бога, щоб освітити їм темряву людського життя, так і наш дорогий учитель своїми світлими ідеями й чином освітлював нам стежини й дороги до нашої безсмертної мети, мети повного визволення українського народу від узурпаторів.

З іменем української державності, за яку боролись і гинули країні сини народу, наш друг відійшов у вічність. Сьогодні його немає серед наших лав, але він живе серед нас своїми полум'яними ідеями, ідеями творчості й перемоги. Хай же йому рідна земля буде пером!"

Після такого закінчення всі похилили свої непокірні голови, а оркестра розлила звуки шопенівського маршу, і він тлів над цвинтарем та губився десь серед похилених хрестів і занедбаних плит. Найбільше була заплакана професорова

донечка та його дружина.. При згадці про такі величезні заслуги професора, промовець забув пригадати, що Микола Іванович Безручко помер від перевтоми —забутий усіма, як працював пізніми вечорами в робітнім кабінеті.

Після того, як промовець скінчив свою промову, ще декілька близьких друзів шановного професора забирали слово, викликавши багато асоціацій в думках студентів.

Петро сидів на веранді в попівському домі, з цікавістю поглядав на Льолю, що частвала його чаєм з малиновою конфітурою. При цій нагоді паніматка внесла нові грудки

рафінаду, діставши з шахви галети-коржики. Самовар, поблискуючи своїми срібними боками, ще доспіував якусь пісню, поставлений на охайнно застелений стіл. Пара з самовара підіймалася й зникала в темряві саду. Петро, наливачаю з чашки в блюдце, неуважно дмухав на нього губами, хай трохи прохолоне. Лолья, пильнувала, як Петро намагається охолодити гаряче питво, загадково всміхалася, показуючи при цьому дві ледь помітні ямочки біля своїх уст.

Петрові цікаво було знати, що вона, власне, згадувала в той момент. Хіба ж могла вона так скоро забути їхню зустріч у покинутому млині? Ці його хлоп'ячі думки обірвав Льолин брат, що прийшов додому з праці. Він працював на станції звичайнісінським писарем,—підписував різні депеші та продавав квитки на поїзд. Привітавши з'усіма, Ігор, як звали Льоліного брата, сів до столу й почав розмову про свіжі події, які на той час усіх хвилювали. З розчинених дверей увійшов отець Саливон. Сівши коло своєї дружини, він почав прислухатися до розмови. Про отця Саливона ходили цілі легенди по хуторах і селах, прості люди мали його за надзвичайного. Багато добрих діл доконав отець Саливон для своїх параходіян. Твердо вірив в перемогу добра над злом, він ясно уявляв тих світлих янголів, що вогненним мечем розкрайли темряву, випустивши сонце освітити землю. Знаючи добре історію свого народу ще від часів, коли руда Батиєва шапка височіла над золотими ворітами Києва, він залишки переповідав її друзям параходіянам, що навідували його.

„Ворог намагався знищити віру в народі, щоб він, прийнявши знак зневіри, міг легше бути уярмленим, мов ті круторогі воли, що сновигають по жовтих дорогах Полтавщини й Київщини, Глядять лише посоловілими очима в безкрайність полиневих доріг. Але тільки віра зберігала не одну родину від розпачу, і вона, надіючись на безхмарну будучину, йшла крізь новітні поневіряння, несучи безмірний тягар, покладений на неї долею. Отець Саливон рано лишився сиротою, бо його батько, хворий на сухоти, помер дуже молодим, а мати, що покинула сина бабусі, зникла з проїжджим гусарським офіцером. Від того офіцера вона мала доньку, що отруїлася з нещасливого кохання.

Коли підріс, отець Саливон потрапив до духовної семінарії

на державний кошт. Скінчивши науку з золотою медалею, він став священиком в Городищі – містечку на Правобережжі , серед густо розташованих сіл, що потопали в зелених садах та левадах. Тут він одружився з донькою місцевого аптекаря, що була йому вірним і щирим другом на все життя.

Крім сумлінного виконання своїх релігійних обов'язків, отець Саливон був непоганим фельдшером. У своєму домі він мав скриньку з ліками, допомагав хворим, що особисто його відвідували. Двоє його перших дітей померли з дифтерії. Ту хворобу він заніс до їхньої спальні випадково, як відвідав удовиних дітей, що були заражені цією хворобою. Своїх дорогих дітей він закопав за церковною оградою, де шумлять високі тополі. У головах їм він поставив два дубові хрести з написом: „Господи Ісусе Христе! Прийми і упокой

душі рабів Твоїх!“ Отцеві Саливонові здавалося, що його діти щовечора прилітають до нього чистими янголами з небес, несуть йому мир і спокій. Вони кружляють над рідними місцями , та й знову летять в небеса,де їм приділено вічне місце в Бога. Їхнє місце в раї вічно освітлене блакитними променями, що видають дзвінкі звуки з- над вершечка небесної гори, куди з далеких доріг приходять відпочити барвисті зорі. Ті промені спускаються на реях у долину спокою, де дзюрчать швидкоплинні потоки вдоволення безсмертних душ. З тих потоків беруть наснагу душі невинних його дітей перед тим, як покидають небесний простір і летять на далеку й безпривітну землю. В отця Саливона по смерті його перших дітей народився Ігор, потім Лъоля. Радість його була, мов те соняшне проміння, що дзвенить над гаями й розсипається та падає з дзвоном на середину ріки, а відбившись від хвиль, полонить зачарований зір перехожих.

Довгими зимовими вечорами Лъоля, усівшиесь за рояль, перебирала тендітними пальцями чорні клявіші рояля. Звуки вилітали з-під її чарівних пальців. Й губилися в покоях, а отець Саливон уважно ловив їх, і перебирає в пам'яті євангелію минулих літ. Мов та приваблива книжка, в якій кожна сторінка налита повноцінним змістом, так перед його очима перегорталися його літа. З його уяви випливала луховна бурса, стіни Видубецького монастиря · й Печерської Лаври, куди він з іншими прочанами ходив на прощу,

збиваючи куряву своїми бадьорими ногами на широких київських дорогах. Любов до Бога жила в старечій душі повсякчас. Цю любов він прищепив своїм дітям разом із любов'ю до тієї святої землі, що їх народила. Ігор жваво цікавився Савур-могилою, розпитував про неї в старих людей. У снах він бачив привиди, що вилітали з неї, будили інших із сусідніх могил. Ті примари, збиралися докупи, і як величезна армія, шикувалися в степу недалеко від Дніпра, про щось сперечалися, а згодом зникали в густому тумані, що випливав з густого очерету. Ігор цікавий був довідатися, про що сперечаються померлі герої.

Коли Петро з Федором відпочивали на хуторі, до містечка наїхали денікінці - неприятелі. З наказу свого командування, вони маленькими бойовими частинами розлізлися по довколишніх селах, вимагаючи контрибуції для своєї армії. То були доброармійці, що намагалися за всяку ціну втримати на своїх плечах розвалені крила двоголового орла. Він, розгубивши багато пір'я, намагався в передсмертних конвульсіях злетіти в обшир. Але поцілений з усіх боків ворожими стрільнами, грюкнувся на землю і так, що не мав більше сил злетіти в степову блакить спопеліої імперії.

Офіцери розігружали по вцілілих частинах „неділимої“, намагаючись провести мобілізацію в захоплених їхніми військами придніпрових районах. Вони, підсилені Антантою, йшли вперед, не знаючи, яка доля чекає на них у майбутньому. Денікенський полковник коло церковної площини, на майдані, спеціальним наказом скликав молодь; він вимахував у весь час бичиком й виголошував патріотичну промову, закликав украйнців добровільно вступати до лав білої армії.

Про ці події розповів Ігор, що був на тому мітингу. Усі на веранді мовчали слухали його, та й не знали, про що вони могли б говорити.

Навтоп з молодих людей хвилювався, мов той океан перед бурею. Опецькуватий полковник в сірому галіфе почав говорити про геройства добровольчої армії, яка незабаром забере Москву й вижене звідти большевиків. Оркестра, що була на трибуні, заграла марш „Марш впершийод, Росія ждьот...“ Полковий писар ждав перших доброволців з малоросіян, але на диво з боку обивателів „Юга Росії“ не було жодного руху. Полковник почервонів з люті й почав за-

грожувати молоді. Не знати бо він, що вчора в хаті Степана Омельченка відбулося таємне засідання прихильників Української Народної Республіки. На ньому були висвітлені деякі болючі справи. Одна з цих справ стосувалася кількості зброї та бойових одиниць, що їх могли б поставити найближчі села та хутори, якби денікінці почали примусову мобілізацію. Молодь, недовго міркувала, масово явилася на денікінський мітинг, тримала під полами ћапоготові обрізани, і почала виявляти своє невдоволення в присутності з добровільної армії старшин. На умовний удар у найбільший дзвін „Богослов“ денікінські офіцери, разом з вояками були розброєні, а революційний комітет, з представників Центральної ради, не завагався ухвалити на тому ж мітингу, що буде боронитися всіма силами проти всіляких узурпаторів, які захотіли б силою накинути народові свою волю. По селах і хуторах знайшлося досить кулеметів, що їх привезли колишні фронтовики з-під Карпатських гір. На чолі повстання став обраний від Комітету Української республіки, Зінько Гмиря. Він прибув з Києва, та був одружений з Надією Іванівною, сестрою Домахи Пустової. Зінькова дружина та її чоловік мали двоє дорослих хлопців, Бориса й Павла, які служили при українськім війську. Родина спромоглася на власний будинок в Києві, хоч самі батьки були уроджені в Городищі.

— Копай, сину, шанці, — говорив, примруживши око, старий Дудар у полотняних штанях. Дамо їм клятим перцю, хай знають, як лізти до нас порядки наводити.

Молодий хлопець, спершись на заступ, весело відповів на жарти дідуся Й, спльовуючи в долоні, продовжував свою роботу. В скорому часі, як ті кротові нори, скрізь під куцами й гаями були свіжі земляні вали. Коло них вовтузилися унерівці, — маскували кулемети та розташовували новоприбулих побратимів. А люди сунули, мов та хвиля, що народжується десь на Чорнім морі і йде високими валами на узбережжя. Вони покидали свої нужденні оселі, щоб умерти за свій чернозем. Ніхто їх, власне, не кликав. Вони сами, маючи в душі свідомість обов'язку супроти своєї землі, що їх породила, хотіли віддати їй найдорожче, що мали — життя. Вона їх породила, вона мусила її забрати. В їхньому житті не було багато радісних днів, ось чому їм нестрашно було вмирати. Вони бо знали, що їхні душі, ще стрінуться ду-

шами їхніх предків, будуть вічно блукати в цих околицях, чекати на той час, коли ця земля стане дійсно вільною.

Жінок, що голосили, гнітило предчу ття, що вони вже більше не побачать дорогих синів, які пішли вмерти за во лю. Замурзані діти терлися коло матірініх хвартухів, і не розуміли нічого. Дивні ці люди, що народилися на Україні. Часом вони покірні, мов ті круторогі волі, що тягнуть важ кі гарби й лише ремигають. Але часом вони розгойдаються в своїх думках і виростають у грізну стихію, що все нищить на своєму шляху, і ніякі протидії не можуть зупинити ту грізну силу. Так було й цього разу, коли села не захотіли слухати **окупантських наказів, а вирішили боронити свою прадідівську землю. Ревіння худоби, змішане з виттям собак, наростало в таємничій тиші, і здавалося, що щось велике сталося на землі .**

Про ці події, що наростили велетенською хвилею на рідному обрії, Петро довідався трохи раніше, ще перед тим, як Ігор зайдов до хати.. Власне, він, як їхав до Льолі, читав ві вішений "Четвертий Універсал", та про загальну мобілізацію всіх чоловіків, що здатні носити зброю. Льоля, маючи святковий настрій, допитливо дивилася на брата, то переводила свій, повний ласки, зір на Петра. Йі здавалося, що вже пройшла ціла вічність, коли вони востаннє бачились. В її очах поплив старий водяний млин, де вона була така одчайдушна як ніколи, тоді з Петром. Тепер він приїхав з Києва до своїх батьків, знову сів біля неї, лише не хвилював так дуже її дівочі мрії, як перед цим. Її не цікавило, власне, чи більш кінь генерала Денікіна в'їде в Москву чи ні, чи, поламавши свої копита об український ґрунт, не довезе вже генерала до чорноморських портів, де на нього очікують чужоземні кораблі. Для неї народжувались зовсім інші думки, зовсім протилежні до цієї надокучливої буденницини, що звалася війна й політика. Особливо вона не любила денікінців, бо мала вже роман з одним офіцером цієї армії. Якраз на дворі стояв вересень. Жовті листя кленів безшумно злітало на паркани за церковною оградою й цвінтarem, де отець Саливон колись поховав своїх перших дітей. Льоля любила красу осени, оздоблену синіми небокраями та бабиним літом, що спокійно пливло в повітрі та звисало з сухих гілляк наполовину оголених різким вітром дерев, та перелітало через

ріку й розплітало на кущах Глоду сиве павутиння, посріблене холодними блискучими росами. Посидівши в альтанці, Льоля виходила до озера, що дихало білими туманами. Лиєтія, мов зграя обсмалених птахів, злітало з-під її ніг, підхоплене вітром для забави, щоб прокружляти в настояній під холодними зорями тиші, й знову покрити собою землю, захистити її від холодних дощів. Це зів'яле листя, що шаруділо під ногами, нагадувало Льолі про немилосердну смерть, що блукає земним краєм. На самотніх могилках вона бачила, як тумани плакали над хрестами, роздумували про тих, що відійшли у вічність. Льоля ясно пригадує, як Вона якось перейшла через місток на другий бік греблі, стояла під пожовклою вербою, слухала монотонний шум бурхливої води. Здавалося, що вода ніяк не може примиритися з перешкодами, ішо їх поставили люди, підсилюючи її гнів. По той бік греблі плавали спокійно свійські гуси та качки, зринаючи за ряскою. Поблизу від тієї греблі стояла хата Яреми Біди, що її, провалений дошами й бурями, дах хитався від вітру, і де, край білих столітніх стін росли кручені паничі з настурціями, й своєю красою прикривали убозтво хати.

Ярема Біда якось прийшов до панотця й слізно просив допомогти його хлопцеві Демидові, що впав з високого явора. Він лазив по воронячі яйця й обірвався та зломив собі ногу. Отця Саливона саме тоді не було дома, і Льоля захопила ліки й пішла з прибитим горем селянином, щоб допомогти в нещасті. Льоля, коли зашла до хати, побачила вперше Демида, що лежав,увесь закривавлений, на ряддині, яка звисала з дерев'яного лігва. В хаті висіли великі вінки цибулі, пахло борщем. Біля маленьких ікон у кутку світилася лямпадка, і освітлювала лице Ісуса Христа та Матері Божої. Васильки, безсмертки, маруна й гвоздики прикрашали ікони.

Торкнувшись своєю ніжною рукою до Демидового чола, Льоля пересвідчилася, що в хлопця гарячка. Вона перев'язала скалічені ноги і уговорила юнака випити аспірини, пішла додому, та пообіцяла ще завітати до хворого. Наступного ранку вона навідалася в цей закуток, де життя змагалося з смертю, і несказанно зраділа, коли Демид розплющив свої чорні, мов терен, очі, дивився непорушно на неї.

Через три дні він уже ходив на костурах по городу, а також над озером. Там на природі, він з потаєю туюч че -

кав на свою рятівницю , що воскресила його до життя .

Демид був неповторний своєю грою на сопілці та на гармонії , що склипувала в його руках зворушливими звуками . Хлопець слухав мелодій зачарованої ріки , дзвінких гайв , особливо тоді , коли на них лягала срібне прадиво місяця . Юнак переливав ті таємничі мелодії в звуки гармонії , і вони , неначе суцвіття з його душі , відривались від клявшів і губилися в невідомості . Вбачалось , що птахи , звірі , тварини , поля , луговини , й глибокі води затихали , вслухаючися в цей спів .

Гри на музичному інструменті Демид Біда навчився не від кого іншого , як від Захара Многоусного , що тоді деякий час шевцював у Городищі , не дивлячись на самотність , бо його дочка з матір'ю жила в Києві , де він також мав свій куток для шевства .

Демид любив вкладати в гру на гармонії свою ліричну душу , і вона розливалась у звуках й завмирала ледь помітним жайворонком в блакиті над поораною нивою , чи припадала до ріллі непомітною грудкою і знову високо здіймалась в неозору блакить , переливаючись у соняшному гомоні .

Попівна Льоля , що прийшла якось до обтиканої лішиною й вербами греблі , застала там сумного Демида , що спустив ноги в озеро , і сидів поруч своєї зламаної гармонії . Та гармонія , мов людське серденько , що не витримало нужди і горя , тріснуло надвое ; і не було ніякої надії знову привести в рух її нагло обірвані голосники . Юнак сидів задуманий коло розбитого інструменту , ніби він в найкращу хвилину життя похоронив ніким незамінну істоту , для якої він народився жити .

Льоля намагалася розвеселити його , але всі її зусилля були марними . Йі це не вдалося .

Хлопчина швидко підвився , взяв свою поломану гармонь , сумною ходою поплівся з довгої греблі , навіть не хотів зважити на те , що дівчина благала його зостатись .

Демидів батько бачив синову тугу , тому довго не вагався , а вирішив за останнє збіжжя купити йому нову гармонію в сусіда , який дістав її під час пожежі в поміщицькому будинку панства Раєвських . Демид знову ожив і далі виводив найініжніші звуки на новій гармонії , що , ніби радіючи таким вправним рукам , дзвеніла всіма голосниками .

Льоля стояла біля греблі , де осипалося листя з високих верб , що його крутив злегка осінній вітер на запінених гребнях сіро-блакитних хвиль . Коло водяного зілля й латаття поринали качки ; їх опірені хвости нагадували поплавці , що на поверхні озера подають рибалки знак , коли риба потягне їх на потемніле дно . Льоля дивувалася , коли Демидко не прийшов на те місце , де

вони умовилися зустрітися. Занепокоєна вона розглядала пожовклі верби, що надавали яскравого вигляду берегам озера. Вона почула вигуки, і коли рвучко обернулася, то побачила, як денікінці тягли скривавленого Демида. Хлопець щосили впирався, а три здоровенні білогвардійці душили йому горло ременем від його гармонії, що висіла в його на грудях, тягли його далі. Елегантний старшина, що його знала Льоля, бив своїми рукавицями Демида по голові, лято лаявся.

Фізіономія того випещеного лейтенанта не віщувала добра.

Панна кинулася на поміч Демидові, але її брутално відштовхнули. Офіцер не звергав уваги на її благання пустити Демида, пішов собі геть, ляскаючи бичиком об свої жовті краги, в які було дбайливо втиснуте синє галіфе з французького сукна.

Побитого й скривавленого Демида незабаром відпустили. Однаке гармонію йому не віддали, бо, мовляв, її пограбовано в панів Раєвських. З того часу Льоля зненавиділа того офіцера й ніколи вже не вітала його в своїй хаті, хоч він і приходив до неї з прощанням. Скінчилося й приятелювання її з Демидом. Хлопець уперто уникав зустрічі з принадною дівчиною попівського роду, хоч вона марилася йому

в снах, і нашпигувала йому палкі слова про безвинну приязнь.

На веранді стояло хвилинне мовчання, що й дозволило Льолі пригадати недавнє минуле. Вона, спрямувала свій зір від напливої з саду темряви на Ігоря, дивилася на брата, що сидів, скрестивши ноги, та вслушався в безгоміння ночі, усміхаючись до Валі, Льоліної подруги, що зайшла до неї вже після того, як Ігор повернувся з роботи.

Ігор на хвилину піднявся й непомітно вийшов з веранди, а згодом вернувся з семиструнною гітарою, й перебирає на ходу ходу струни. Льоля любила братову гру на гітарі, що нагадувала їй про її нещасливе кохання, а також Демидову гармонію. Ігор усівся на своє місце й почав грati на гітарі; пристівував він про волошки та дівочу любов, що згубила дівчину. — „Олю на руки я брав, в очі дививсь голубій“ — дзвеніла гітара, і її звуки танули в сивих сувоях пітьми, що линула з саду, огортаючи дерева й кущі ясмину серпанком ночі. Ця простенька міщанська пісня була дорогою для всіх присутніх, може, лише тому, що дівчина загинула через кохання. Передзвони гітари гойдалися в повітрі, застигали на

найвищій ноті й губилися ген поза садом. Льоля, не дослухавши до кінця братової пісні, вийшла в сад, а панотець з паніматкою попрощалися з усіма й пішли спочивати; молодь лишилась сама розважатись. За Льолею вийшов у сад і Петро. Ігор залишився з Валею.. Вона близче присунулась до Ігоря і вслухала в розчаруванні мелодії, що линули з під його пальців. Валя намагалася збегнути, про що співає їм гітара. Для Ігоря Валя була лише маленьким епізодом у житті, бо насправді вона нічим не могла його захопити. Якось жаль було йому цієї тихої дівчини з рум'янцями осени на блідому личку. Він перестав співати, відклав гітару набік, пригорнув Валю й міцно поцілував, а вона відкинула в нерішучості засоромлено голівку, почувала себе щасливою.

Льоля задумливо дивилася на заграву, що підіймалася із-за солом'яних стріх сусідських хат.

Роса холодним осипаним цвітом лягла їй на серце, і вона, мов та гілка обважнілої яблуні, тихо здригнулась, коли підійшов Петро. Він був розгублений і нікак не знаходив теми для спільнотої розмови

— Цікаво, на скільки тижнів ти приїхав додому? — почала розмову Льоля цим прозаїчним питанням.

— О, це буде залежати від обставин, — сказав Петро. — Можливо, лишуся вдома на місяць, а може, вийду якнайшвидше до Києва, де в мене є дуже багато приватних справ.

— Ти знаєш, яка я втомлена останніми подіями, — ледь чутно промовила Льоля. — Навіть не можу спати вночі. Мені здається, що якась невидима істота в білому хітоні приходить крізь зачинені двері вночі до моого покою. Й починає розмову зо мною. Я її боюся, Петре, — шепотіла гаряче Льоля. Інколи буває так страшно, що я прокидаюся й починаю кричати.

— Я думаю, що то в тебе просто галюцинації, — сказав Петро. — Ти краще про такі речі не думай, то вони тобі й не снитимуться.

— Але це неможливо, — відповіла Льоля, — бо я ясно відчуваю, як та тінь завжди, коли я сама в кімнаті, стоїть за моими плечима, я навітьчу її холодні уста на моїй шиї.

Коли помирала наша сусідка, то за високою цвинтарною огорожею чути було ридання. Те ридання чи схлипування наближалося до нашої хати, і та незрима істота стукала до

мене в вікно, і відчиняла його потім з допомогою вітру.

Я навіть виразно бачила її постать. Вона була довга, вся виткана з туману, мала дівочі риси, також ніжний, як мені відалося, жіночий голос. Я навіть пам'ятаю її личенько, воно подібне до моого, коли я, перекидаючи подушку з боку на бік, не можу спати довгими ночами.

— Тепер, — вела далі Льоля, — та постать довгий час не являлася. Але вчора, коли я лягала спати, вона відчинила двері до спальні, непомітно зайшла й усілася на стільці, довго щось розповідала. Я сиділа на ліжку, та слухала незнайомого друга. А як утомилася слухати, заплюшила очі і так заснула. Коли за деякий час я прокинулась, на тому стільці вже не було нікого.

Льоля на мить замовкла, і лише тривожне шепотіння осокорів порушувало вроčистутишу. Петро, пригорнув панючку,

щоб заспокоїти, та намагався знайти пояснення незрозумілим речам, але не знайшов і далі дивився співчутливим поглядом в очі Льолі. Шкода було йому цієї тендітної й широї дівчини, що дуже йому сподобалась. Він також жив багатими мріями про їхню зустріч, і ті мрії були, мов те осіннє листя, коли воно ще тримається на деревах.

Що ж власне подобалося йому в Льолі? — Це також було важко відгадати чи уявити, бо Льоля, не бувши красунею, все ж виглядала гарною, і її голос, а надто усмішка могла чарутити й найбільшого скептика в цій справі. Власне, Петро ще не здав жіноч, бо, зустрічаючися з деякими з них у школі, не звертав на них уваги, не мав на це ні часу, ні коштів, щоб належно їх розважити. Заможніші від нього студенти могли дозволити собі всілякі забаганки, отже й якісь забавки з дівчатами, як дорогі квитки до опери або цьо. На таку розкіш, як запросити дівчину вільного часу, Петро покищо не мав можливостей та й бажання.

— Ти чогось знову мовчиш, — завважила Льоля. — Скажи щонебудь, бо я вже давно скучила за твоїм голосом, що був для мене таким теплим і близьким колись.

— Ти знаєш, — відповів Петро, — мені приємно так заніміти на довгий час вкупі з тобою обнятись і стояти так до рання, вдивлятися в мужні риси твоого лиця, так само, як тоді, коли ми були на прогулянці до старого млина.

— Та прогулянка лишила незабутні враження на дні мої

дущі, — сказала Льоля. Ту прогулянку я, мабуть, збережу в своїх мріях навіки. Ті мрії тримають мене на цьому світі, в них я знаходжу задоволення й утіху, а також уявляю своє майбутнє, для якого я в тих мріях собі спорудила святиню, за- світивши сотні лямпад біля вівтаря. В тому храмі я поруч з усіма святощами маю місце для моого серця, що, молячись, летить до найвищих вершин людського духа набиратися для себе втіхи, для думок краси. Мої мрії такі гарні, мов ті голуби, що вилітають з церковної дзвіниці блакитного ранку,

— Чи в тих твоїх мріях, — запитав Петро, — немає місця для моєї істоти?

Льоля на мить задумалась, потім промовила:

— Ти зостанешся в моїх мріях назавжди, як чистота мо- го дитинства, бо, власне, з тобою воно найтісніше пов'яза- не ще з шкільної лави, коли ми разом почали ходити до першої кляси. Пам'ятаєш, як ми познайомилися? Тоді була зима, і ти, чималою сніжкою поцілив мене просто в чоло. Я тобі цього не простила, збила з твоєї голови шапку, а ти за це викупав мене в снігу...

Петро, що пригадав цю історію, загадково посміхнувся, виразно уявляв собі маленьку дівчинку, що плакала, коли він повалив її в глибоку кучугуру снігу. При цій згадці йому ста- ло жаль того втраченого дитинства, що випливало з уяви, мов величний золотий лебідь.

Льоля заклопотано перебирала росяний листок, що його вона зірвала з яблуні. Петро, пригорнув Льолю до грудей, подих яких вона відчувала, не мав що говорити, натомість вона важко дихала. Йі ввижалися забуті сни про щастя, ряс- ними фоєрверками розсипалися її мрії. Вона мріяла про щастя. Йі здавалося, що воно ввесь час кудись тікає й лише зда- ля киває до неї. Її зір затуманювався іншим образом, а саме

Демида, що так ніжно грав на гармонії і надхнення ді- ставав від неї. Після довгої розлуки з Петром вона не від-чувала себе надто самотньою, лише туга за чимсь незнаним стискала її груди, та опускала на них важке крило часу. Пе- тро був для неї лише другом її дитинства та партнером ма- ленького випадкового роману, що відбувся в старому мли- ні. Він міг би бути чимсь надзвичайним і жаданим, якби не така віддаль, що розділяла їх. Льоля не пробувала відпові- дати на питання, чи він міг би задовольнити всі її забаганки

та погасити келехом пиття спрагу її спорожнілого серденька .

Бо дівоче серце завжди висихає від нежданіх бур і по-сушливого сонця , що замість золотих піщинок кладе на дно душі звичайний розлечений пісок . Мов зранені птиці , метушилися в Льоліном у серці думки – вилітали кудись ікричали голосно в безпорадності . Для неї випадково настала пора , коли , крім глибоченного і страшного провалля , майже нічого не існувало .

Петро прокинувся , коли сонечко котилося розпеченим ко-лесом у долину , і його довгі промені були , мов позолочені нитки рибальських неводів , що їх розвіщують на березі . приїхавши з нічних ловів рибалки . Він виглянув з вікна на подвір'я , і побачив Василька , що боровся з Іваном , перекидав його на травиці . В жартах , хлопчаки весело сміялися , отак і міряли свої сили .

– Ти думаєш , що як на рік старший , то вже й подолаєш , – казав Василь , а сам підставив ногу , об яку зачепилася Іван й упав на землю . Ольга сміялась . На це видовище вийшли з хати Мальвіна й Оксана . Вони диву дивувалися двом халамидникам , що нагадували молодих півніків , розкуйовджених у бійці за сусідську курку . Але Василько й Іванко не бились , лише жартували , бо мали чимало часу . Їм передали наказ від повстанського центру не вигонити худобу на пасовисько ; також їм невідома була небезпека , що наближалася з того боку , де на горbach стоять вітряки , а шлях рябіє розтрощеною соломою .

Вчора Василько бігав на базар , де спіткав із в"язанками сущених в"юнів , карасів , сомів та ляшів свого дядька Гната . Як казав йому батько , дядько Гнат мав оселю недалеко саги . Живе майже з рибальства та тримає коло свого хо-йства двох собі помічників – хлопчаків , синів діда Дударя Ку-ранди , а саме – Офана та Опанаса .

Дядько Гнат обрадувався зустріччю з Васильком , розпитав у нього про батьків , братів та сестер , і обіцяв в скорому часі зайхати в гості .

Там же на базарній площі Василько з дядьком Гнатом слухали промову Захара Многоусного :

– Господня покара впаде на когорти сатани , а його са-мого люди поб'ють тяжкими ланцюгами , що він їх наготовував на шию українській людності . . . –

Від цих громових слів навтопу ставало аж страшно , і юрма , похиливші голови , ще уважніше прислухалася .

. . . – Геєни й шакали гризтимуть тіла ворогів України , а від їх -

ніх спалених тіл , лишиться попіл , що його під қрукання зголоднілих ворін , розвіють вітри і рознесуть по світу .

А того гайвороння розплодиться так багато , що вони обсядуть не тільки засіяні городи , а і всі поля , вигребаючи останнє посіяне дядьком зерно . Тоді впадається й на болота . Про такий нечуваний розбій кургикати куликам , куди також по комиш , ополоники та лопуцьки впадаються зголоднілі люди .

З тим знахабнілим Гаврям важко боротися . Навіть японський імператор Гірогіто не міг їх залякати , коли вороння обсіло його розкішний палац , де між гілля розкішного саду видирало кубельця маленьких , співучих пташок . А так , як імператор любив і пильнував пірнатих створінь , то оголосив воронам нещадну війну . Які тільки сіті не плели його підлеглі . Ворони хитро обминали розставлені пастки – сильця . Двірській челяді все таки вдалося впіймати і зістрелити деяку частину того гайвороння , а ті інші зграї , думаю , в шуканні собі легкої поживи , долетіли і до наших країв , а це втілившиесь в постаті двоногих тварин погроджують знищення не лише українського села , а і міста . Вони , замість жерти маленьких пташенят , пожрутъ без жодної жалості ваших невинних діток ... –

Якраз , коли Многоусний кінчав говорити , з дзвіниці вдаврив найбільший дзвін , сповіщав про перші бої з ворогом .

Воякам республіки УНР вдалося захопити в полон деяких солдат добровольчої армії .

Тих полонених відвели до холодної , щоб при нагоді обміняти на своїх товаришів у випадку якогось невдалого маневрування в запіллі денікінців .

Перший успіх повсталих підбадьорив хутори й села , і селяни очікували лише слішний час , щоб витіснити ворожі відділи військ подалі від своєї місцевости . В здогадах і в сподіваннях минув цілий тиждень зі змінним успіхом для однієї та другої сторони .

Унерівці розсилали своїх розвідувачів та діячів в деякі інші найближчі повіти , щоб і там людність вставала на ноги .

Але в дальших округах селяни були занадто обережні , щоб приседнатися ; вони очікували і приглядались , що з того вийде . Щосили запрацювали денікінські військові штаби , просили , вимагали в Антанти негайної помочі . По селах ішла чут-

ка, що з Одеси на допомогу денікінцям вирушили озброєні до зубів війська з греків, француузів та італійців.

Але тут поле бою коло Городища різко змінилося. Замість деніківців на повсталих армії УНР, напали більшовики. Опинившись між двома силами, Зінько Гміря поділив бійців на частини: одна з них заняла смугу бою коло вітряків.

З вітряків можна було координувати вогонь з кулеметів на поле і на дорогу, що вела в найближчі села.

Біля лісу, замість добровольців "Юга Ра сеї", вищукувалась червона кіннота, вилискувала голими шаблонами, готова миттю помчаться в немилосердний бій. На ледь почутий постріл, полк більшовицької кінноти кинувся в бравурну атаку. Однак петлюрівці гураганним вогнем напад відбили. В цілковитім безладді кіннота кинулися втікати і розладнала свій ар'єг'ард; чулися зойки і крики поранених, що спливали кров'ю в житах.

Тоді сам Троцький, щоб запобігти поразки уславленої кінноти, логнав у бій піхоту, що під прикриттям панцерника почала наступ. Кулі співали пісню смерти, гули як джмелі. Від їх смертоносних жал рідко хто зостався живим.

Тутешні люди, зважаючи на брак медикаментів та бинтів, перев'язували своїх поранених як могли. Їхня позиція тяглась поза бельведер і далі в долині за байраком, де розрослися колючі, густі чагарники.

Місцеве ополчення заощаджувало набої, було їх обмаль, тому ї стріляли зірдка по ворожих шанцях. З панцерника розпочали бити по вітряках гармати. Стрільня вибухали, ніби тои у натруджених грудях наболілий гнів. Біля березового гаю палили копи, як ті свічі, що їх купила вдовиця — мати за останній гріш, коли молилася за вороття свого сина з фронту.

— Відходьте до лісу й непрохідних багв для недруга, — наказав отаман Зінько Гміря. — Добре, — відповів за бійців Гнат.

— Не дамо себе на поталу, — гукнули селяни.

— Хіба таких, як ми, зможе хто побороти, — завважив Офан Куранда, малолітній синок діда Дударя.

— Отож, — відповів йому дядько Гнат, коли ще таких, як ти, родить українська земля, то напевно ми — нездоланні.

Дядько Гнат потягнув Офана з собою, а бійці поступово переходили на нову лінію оборони, зайнявши хутір, що другим краєм сягав до непрохідної трясовини, де виднівся високий очерет. Вони прорвали греблю і затоли-ли долину, в якій несподівано потонуло багато ворожих вершників.

— Ех, яке ж ти, життя, примхливе, — продовжував рудоволосий ополченець. — Я тебе так люблю, що навіть юності своєї не пошкодую за твоє барвисте майбутнє.

— Ні, сину, краще дорожки тією юністю, завважив сивий дідусь, — ти ж ще не бачив життя й не знаєш його. Краще Хай я відійду на спочинок, як покладу на нашій землі спати непроханих гостей.

Офанів брат Отанас клацнув замком своєї гвинтівки, і слідкував за співучим жайворонком, що високо стояв у небі, а потім, цілковито несподівано, стрімголов сірою грудкою падав до сирої землі й замовкав у зелених межах. Недруг з гаслами "земля - селянам, фабрики - робітникам" - на - магався вдарити на запілля повстанців, щоб загнати їх до дніпрових круч і знищити всіх до одного, мов мисливці сім'ю лисиць, коли погоничі виженуть їх своїми пойнтерами з безпечної нори на оточену собаками галявину. Знову зачіпрачували кулемети й гармати з панцерника.. Ім відповіли селянські одрізи впереміш із рідкими кулеметними чергами, що влучали несхідно. Ліс і поле, балки і в сірому серпанку села дивилися на той нерівний двобій добра і зла. З боку добра були украйніці з покривдженіх сел, що вірили в Бога і вмиралі за честь свого зганьбленого краю та молилися до неба, щоб Бог став по стороні тих окрадених і сплюндрованих місць, та привернув своє серце до людського горя, зважаючи на те, що вони посліпли від того лиха.

З траві тюрчали коники, і сонце, показалось з сірих оксамитових, хмар, надсидало янголів з неба, а вони золотими сурмами сповіщали тим, що вмерли за волю, про всілякі блага в Царстві Небесному, які чекають на них.

„Радуйтесь і веселітесь“, — лунали янгольські голоси, — бо велика нагорода буде вам на небесах. Мати знайде свого вбитого сина і возрадується, а батько пригорне втрачену жінку, що її розтоптали ворожі коні.“

Здавалось, мертві розплющували свої вибиті кулями очі й

раділи своїй героїчній смерті , нею бо вони доказали своє призначення бути вільними .

" Для ваших прашурів – русичів , – шептали ліси , – була най- більша часть померти за волю , бо мертві не знають сорому ." – "Меерррттвві і ннене ззинааю иттъ ссоорооомммъ ... " – співав вільний вітер , як линув понад дніпровими берегами , та вдаряв своїми ворсистими крилами важкі похумрі води .

... Пам " ятаєте Наливайка , що його живцем спалили в мідному казані езуїти ? – шепотіли древні дуби . Чи пригадуєте , як плакав серед уманського майдану Гонта ? – шумів таємничо комиш , і здавалося , тіні предків кивають героям із - за кожного кущика і дерева , навівають ім повір " я про тих , що загинули за свободу . Було надзвичайно тихо на другому кінці оборонної лінії , що вертким і розтовстілим вужем тягнулася до дніпрових круч , де журався за втраченим степовий , полиневий вітер . Звідти , несподівано вирізьбилися на обрії сильвети сірих суден дніпрової військової флоти . Вони поспішно скерували же- рла своїх гармат на укріплення універівців з Городищ . Двоє річкових кораблів кинули кітви на глибоководному місці , стали на ночівлю . На них , закутих в сталеві шити , повівали чевроні прапори . Поблизу їхньої стоянки , на правому березі Дніпра чорніли густі чагарники , що розрослися в усі сторони з руїн старої цегельні . Проробивши отвори в стовбцях заріштої лішеною цегли універівці не без тривоги розглядали ті річкові потвори , ма- буть із буксирних пароплавів перероблених на військові кораблі .

– Треба їх уважно роздивитися , – шепнув Василько до своїх однолітків . Хоч ці закуті в броню черепахи є грізні , все ж вони не піскарі , отже , з матні не вислизнуться . –

– Твоя правда , – ледь чутно відповіли йому , – як би там не було , а з нашого невода така рибина не вискочить .

Василеві та іншим хуторянам , що були під командою старого підривача Тимоша Чернігівця , був даний наказ від штабу підплівти непомітно до ворожих суден і , якщо вдасться захопити варту зненацька , обезбройти більшовиків та подати повсталим знак . Тиміш поділи в групу на дві частини . Десь опівночі десяткам городищанцям дано було наказ плисти . Хлопці поринули , три- маючи в зубах блискучі ножі . Василько у кучми волосся мав кре- сало та губку , з метою викресати вогню і дати сигнал .

– Вернемось , то на чиємусь весіллі погуляемо , – жарту-

вав Василь, - а не вернемось, то друзяки по нас справлять по-минки. — Тут бойовики зникли в холодних хвилях, і могильна тиша лягла довкола, ніби хтось тільки ю був похований на піщаному дні ріки. Ніч, що позмітала з небес рясноту зірок, пливла, мов чорна обсмолена баржа, розплескувала над світом свої темні хвилі. Не пройшло й п'ять хвилин, як вартові на узбережжі побачили умовні сигнали з річкових кораблів, які означали, що судна вже опинилися в руках універівців.

— А ну, гайдамаки, спускайте на воду човни, — наказав Тиміш Черніговець. Повсталі спустили заховані в лозах човни й без жодного шуму підпливли до обшарпаних бортів. Тут вони миттю пришвартувалися до корабельних обшивок і метнулись щодуху на чердак. Тиміш наказав звільнити арештовану команду суден, і вона тут же на місці присягнулась на вірність українській народній республіці. Звільнені з-під варти матроси бралися з своїми земляками, і раділи, позбувшись лиха.

Городищани метушилися, піднімали на суднах жовтоблакітні прапори та раділи своєю перемогою.

Відтак, страшний вибух потряс одним із військових кораблів. Як виявилось, капітан з червоними комісарами, висадили його в повітря, коли дізналися, що він перейде до рук української республіки. Разом з ними загинув за честь України дехто з повсталих місцевих мешканців,

Відважним городищаням, що не чули страху, довелося з нафтових розлитих на воді смуг, виловлювати тіла своїх юнаків та на високому березі копати братську могилу.

Вмерли вони з чистим сумлінням, щоб за їхню ширість і посвяту волі, Бог прийшов на поміч дніпровим краям. Бо ж вони не чинили ніколи нікому лихого, і бажали на світі лише одного: хай безчестя пропаде з душ вчораших рабів імперії, і його замінить справедливість, і бути шанобі такою, як та дзвонкова вода з доброї і глибокої криниці, до якої завжди утоптана стежка,

— "Спіть, хлопці, спіть," Хотілося вам світу запобігти, — шептали над ними верби. А вцілі городищани розмову вели:

Куди наше не йшло. Дай Бог йому на здоров"я. Це ж ми у колоніальнім гніті імперію хлібом годували й годуємо, а вона нам стеблом очі коле. Чи біла чи червона — однаково ..

Боролись ви з недругом за волю не так, як хотія, а так, як мога, і куди тільки наше не йшло за свободу. — Спіть, юні та най-

хоробріші в світі... "Люди молилися за душі покійників, а верби не переставали шуміти над померлими, струсуючи на братську домовину росу, вгортади її вранішніми туманами й над їхнім прахом кадили ладаном запашних, зелених долин та благали вітра затужити на їхній панаході, щоб мертві відчули, що її ціла природа рідного краю теж у великій скорботі й журбі за ними, мов рідна мати..."

Тяжко вовка за хвіст умити, — так само вернути втрачену волю. Все ж думка про українську народну республіку вже увіснула в серцях і думках, городищан, а коли увіснула, то її, як і всьому українському народові — не утонути.

Маняк чужої ідеології, поволі пропадав перед тими земляками, що в нього сліпо повірили. Гордість за свою землю виникла півсвідомо в душах гнанного і приниженого у віках народу. Ще людям на Україні бракувало єдності, хоч більшість населення самовіданно прагнуло і боролася за неї.

— "Піднімай пару, — гукав капітан до вже петлюрівських паливників. Він без якоїсь завади підходив до кожного, усміха вся й плескав міцною рукою по плечі, ніби намагався розгадати всі таємниці колишніх моряків царської флоти. Отак, тих, що не пропали в пелюшках, гнала біда аж до золотоглавих бань Стамбулу чи Константинополя. Може то в їхніх генах ожила романтика запорожців — їхніх праділів, що на своїх бистрохідних чайках перелітали через море, визволяти своїх братів — хресті ян із темниць Каффи й Трапезунду. Дійсно, в їхніх жилах, крім блакитної крові українського неба та шуму достиглих жовтих колосків, текла ще неспокійна, повна відчуття сила безмежних просторів, де навіть меви не відважується в один дух залітати. Ті птиці, провівши корабель за скелясті виступи, вертаються на суходіл, несуть свою тривогу й розpacу у своїх журливих криках. Хіба ж там не була справжня воля, де обрій зливається з водою, у провалля зіючої безодні занурується сонце.

Один з матросів завів старої моряцької:

"Гей, гей, море, грай,
Реви, скелі ламай,
Поїдемо в гості!"

Пісня летіла сизою чайкою по кораблі і, обірвавши, то-нула десь у хвилях, десь у безмежності, де її народилася.

Капітан , заслуханий у знайомий мотив козацької пісні ,
радів , мов мале дитя , своєму озброєному суднові .

Не забув розпорядитися змити чердак , почистити мідні частини , щоб вони блищали краше від сонця , а також перевірити гармати і кулемети . Новітні матроси з Городиш метушилися , а гармаші , як перевірили зброю , непорушно застигли побіля гармат , чекали наближення будь - якої сили . А червоні не ждали , щоб їх просили . Вогонь з їхньої зброї — гармат та кулеметів шаленів щодалі більше , та поливав вогненним оливом хутори й дороги . Рев худоби і тоскне виття бездомних собак , що передчували смерть , наповняв повітря , де пахло обгорілим просом , і густий дим , змішаний з мякою і туманом , стояв по левадах , подвір'ях , городах і садках .

Найбільше бійцям за українську народню республіку дошку- лів панцерник — бронепоїзд Він також був обвішаний червоними прапорами , і був споряджений для нищення петлюрівських банд та білогвардійців .

—За всяку ціну треба спектися його , —такий був наказ від комітету за українську республіку . Для цієї операції була призначена та сама група городищан , що брала участь у захоплені річкових кораблів .

—Нате вам , хлопці , кожному бойовий подарунок , —сказав Тиміш Черніговець , —і подав їм по декілька зв"язаних докупи важких рурок з динамітом . Далі кропі' . іво й докладно розповів їм про свій задум , як знищити броньованого гвалтівника .

Бойовики з увагою вислухали старого підрivника , розпитували про кожнісеньку дрібничку . Коли вечірні сутінки тривожними крилами торкнулися росяних трав , Тиміш із своїми бійцями зник у сторону трясовини , яку вони мусили непомітно перейти , щоб попасті в запілля червоних . Ішли вони один за одним , непрохідним , крім них , болотом , услід за дідом Дударем Курандою , що знат , як і звірі , усі входи і виходи з нього .

Скільки тих див знат і бачив той дід Дудар ! Він розумів цілковито спів розмаїтих птахів ; деякі з них прилітали весною з далекого і казкового вирю та шебетанням чи клекотом оповідали йому про інші країни , де верблюди на своїх горbach го- йдають бедуїнів , як переходятять жовтими пісками пустелі . Ті птиці розказували йому про таємничі піраміди на берегах величного Нілу , де вони в зарослях папірусу , влаштовуються на зимівлю . Дід Дудар нишив капкани та пастки недобрих людей , а як котрась пташка чи звіря потрапляло в них , то з жалю випускав на волю , й приказ удав : "Не попадайся я більше . Крайле со-

бі йди гуляй на вольній волі, бо не годиться мені, старому Дудареві гріх на старості приймати...“ І він випускав на волю чи зайця чи бобра, і йшов, задоволений, своєю дорогою.

Дід Дудар і взявся вивести пильних розвідників округу на сухий ґрунт поза ворожою лінією, де з ухвало курсував ворожий панцерник. А як вийшли під ранок з болота, розвідчі стежі в тумані підповзли до залізниці, далі перекотилися на своїх животах на другий бік насипу. Люди причалися в лозах і зробили нараду, як діяти далі.

— Чуєте? ворожий панцерник наближається, — прорік упіволосу Василь, що виглядав, як той, що сидить у болоті, будучи ввесь вимазаний у багнюку.. Всі напружено прислухалися. Дійсно, повз них промчався пофарбований свіжою фарбою ворожий панцерник, що поливав обрій гарматнями. Гармати на плятформі в нього здригалися в без силім ревінні. Від цього плятформа хиталася, а колеса під час лементу гармат, здавалося, від напруги розчавлять рейки, що відірвуться від злежнів і полетять разом із панцерником у прірву. На панцернику походжали військовики ; вони пильно дивилися в біонклі, пильнували собі за летом розтопленого заліза, що ним харкав поїзд на нездоланих. Панцерник, випустив їдкий дим із тендера, а сам з обслугою зник за закрутом високого насипу.

— „Гляньте, яка гадина повз нас проповзла, — сказав котрийсь з гіркістю.

— „Ех, якби її під насип скинути, — озвався другий односелець, що уважно стежив за колією.

— Скільки вона нам шкоди завдала, ця потвора, — сказав Василь, — може б ми взагалі нікого з наших побратимів не втратили б. — Партизанські розвідувачі докладно обчислили, коли та панцерна потвора буде вертатись назад. Тіміш дивився на годинник і щось обчислював.

— Давайте пробиратися лозами до залізничного мосту, — сказав він.

Хлопці вислухали наказ свого отамана, підібрали вірну зброю і не гаочи часу, поповзли густим полинем до мосту, що був перекинutий через неглибоку річку.

Нелегке то було завдання знищити панцерника, бо, не обезбройвши варту коло мосту, годі було й думати підкладти міни й динаміт під мостові ферми, а також запалити

бікфордів шнур якраз тоді , коли бронепоїзд буде вертатися з - під Житомира. Уже стемніло , коли петлюрівці вирушили з двох боків до мостового причілку . Там вони край вартівни - чих будок без жодної халепи захопили вартових , увірвалися в будинок , де на диво нікого не було , бо чергову зміну червоно - армійці в бронепоїзд десь забрав із собою до міста , щоб сво - ечасно вернутися назад та привезти інших .

— Підкладайте міни та закладайте динаміт , —рішуче на - казав Тиміш звіттяцям , що особисто керував операцією .

У своїм ділі , він здавався хлопчиною , який бавиться оли - в" яними солдатиками — дбайливо розставляє їх в різних напря - мках , а також по діловому розсмислює , чи доцільно він їх розташував на шахівниці . Підривник поглянув на годинника й побачив , що час уже броньовий марюці прибути . Здалеку почу - вся шум і гуркотіння коліс . Тиміш наказав підпалити шнур . Вогонь метнувся до капсуля детонатора . Панцерник поспішав на міст , щоб перескочити його та зупинитися перед вартівнею й випустити зміну варти . Раптом , коли бронепоїзд був на середині мосту , запалений шнур догорів до кінця . Страшений вибух стався якраз під колесами панцерника , і він , наче збита ворона , вкупі з мостовими фермами полетів у воду . Від цього вибуху земля застогнала , води вилились з бере - гів , і все це разом глушило скрігіт заліза та останній крик обслуги бронепоїзда .

— Так йому й треба , падлюці , —кричало гнівно вояцтво та згадувало десятки вбитих набоями панцерника жінок , бра - тів та матерів , що їхні зневічені тіла , змішані з вивернутою землею , лежали скрізь , не тільки в полях та луговинах , а і на городах та вулицях найближчих до Городища сел і хуторів .

Завдання було виконане , і Тиміш Черніговець із бойовиками як мога швидше втікав під покриттям ночі житами та лозами назад до зеленої стіни комишевих зарослів , де на них чекав дід

Дудар . Сподівався ще раз послужити своїм людям й прове - сти їх непрохідними місцями назад до загонів УНР .

Командувач фронтом Лев Троцький любував , як почув про знищення бронепоїзда . Були підняті на ноги найкращі кіннотчи - ки , які в рейдуючих загонах , виконували наказ червоних комі - сарів вбивати поголівно , як і білих так і банди республіки .

Вже перед самими багвами Тимошів загін наткнувся на супротивника . Але то не були більшовики , а розвідувальний загін білої армії — генерала Денікіна .

Тут , близько очерету й густої шелюги і почалася жосто - ка січа між горсткою городищанців та зневіснілим ворогом .

Кулі свистіли в сутінках вечора, підрізуючи зелений очерет, що падав у болото, мов підрізане в леті життя піднебесного птаха, який щойно навчився літати, стривожений докраю красою небесного простору. Від тих куль упав, мов поцілена мисливцем перепілка, батько підривників Тиміш Черніговець. Його широко розкинуті руки стискали з болю болотяну грязь.

— Ідіть, синки, геть, — сказав він слабким голосом до своїх бійців, що намагалися відтягти його далі в зарості.

— Ідіть, мої славні хлопці, до наших і розкажіть усім, якою я смертю загинув. Хай же справлять вони по мені поминки! — Бійці влучним вогнем змусили замовкнути ворожу стрілянину, взяли на руки свого улюбленого ватажка і мовчки відійшли плавнями до замаскованих позицій. А як відійшли трохи остронь, то поклали на суху траву мертвє тіло командира і, знявши шапки, перехрестились.

— Хай же рідна земля стане йому легкою, — промовив напівголосом один із присутніх, — а душа його нехай прилітає на розмову з його прахом та розповідає, де вона бувала і які їй снилися... А ми своєю чергою, — продовжував він далі, — клянемося зберегти твої заповіти й захистити жінку твою й маленьких діток від ворожої наруги своїми власними тілами... щоб мертві не мали сорому за живих.

А Тиміш лежав непорушно на підкладеній під нього солдатській шинелі, мов той капітан корабля далеких плавань, коли корабель, що наскочив на міну, вже не може пливти, а він, капітан, віддає наказ морякам сісти на човни, а сам іде з кораблем на дно.

Його непорушне, ніби зліплене з воску лице здавалось за клопотаним і мало вигляд, як і в той урочистий момент, коли його освітило величезне полум'я під час вибуху динаміту під ворожим панцерником, що його він знищив.

Черніговця поховали на сухому горбі, під березами, і безстрашні під проводом діда Дударя подалися через багна. А недруг

гадав, що вони заблудять у непрохідних багнах і вже ніколи не виберуться з їх таємничих обіймів, уже й не переслідував підривників. На світанку, коли погасли в небі сузір'я, хлопці добралися до своїх передових стійок і розповіли про геройську смерть отамана. Його двоє замурзаних хлопчаків, Микола й Тарас були при матері, що сиділа на подвір'ї й

безсило ридала, а вітер допомагав їй плакати, та змішував її ридання з тужінням інших жінок та матерів, що їх чоловіки та діти впали на полі бою минулого дня.

Під тиском повсталих, підтримуваних вогнем із здобутого ними корабля, ворог почав відходити, звільнивши деякі села та містечка. Але радість нездоланих була короткою, мов сяйво зимового сонця, що освітить засніжену землю та зараз же й сковається в небокраях. Скуйовджені чорні хмари напливали із-за погорілих зруйнованих вітряків; підогріті пожарами вони купали свої темні окрайки в огнених загравах, наче в калюжах крові. Ворог дістав підкріплення, ринув у наступ. Мов роздратована поранена звірюка, що її можна спинити тільки цілковитим знищеннем, отак чорносотенці накинулися на українські позиції, та закидали їх бомбами.

Петро Пустовий з Федором Мимоходом працювали при оперативному штабі, розсилали гінців до командирів із звідомленнями про зміну тієї чи тієї позиції під ворожим тиском. Штаб місцевих бійців стояв у березовім гаї якраз за містечком при дорозі до трьох сіл, що сходилися майже в одне, підперезані зеленими поясами левад, які творили немов би величезний вулик, в якому, неначе бджоли, метушились люди. Спочатку ті люди вставали вдосвіта до худоби, прибирави гній, доїли корів, запрягали коні чи волі й виїздили зустрічати сонце, що сходило з-за їхніх полів. Довгими зимовими вечорами вони сиділи по заметених снігом хатах, слухали, як ридає за вікнами хуртовина, піднімаючи біле знамено над всесвітом. Коли ж хуртовина втихала, вони виходили, відкидали лопатами сніг, ішли поратися в коморах чи стайнях, перевіряли реманент на весну або лагодили положки своїх бистроїздих саней, в які впрягали коней, коли треба було поїхати до лісу по дрова і прокладали на іскристому снігу дві рівні смуги. Прокладені колії – засипались в сніжному іні, зникали в срібній курявлі, що спадала з вершечків зелених засніжених сосон. Частково, щоб заробити грошей та купити дещо потрібне в господарстві, ті селяни вивозили сажні нарізаних дров на базар і там продавали на метри чи на в'язку місцевим людям. Тепер же, коли лише янгол смерти літав над ними, ті села притихли і ім було не до праці в полі чи в садках. Той янгол смерти полюбив це місце, схоже своєю красою на рай. Його чорне о-

діння, кажуть, люди бачили на розі двох вулиць села Пере-п'яті якраз недалеко від берега, де височіє дерев'яний хрест з бляшаним розп'яттям. Інші казали, що бачили якраз не янгола смерти, а саму смерть, що косила своєю іржавою косою молодих і здорових поборників неволі. Свіжий лазарет республіки, розміщений в Городищі, був схожий до величезного вулика з тими бджолами, які щойно відбили атаку ворожого рою.

Головним і єдиним лікарем на ціле Городище був тоді Ілля Заха - рович Зам'ятин, що одружився на удовиці — Оксаненій матері, яка теж працювала в шпиталі, й допомагала йому при складних опера - ці я. Лікар був нетутешній, що пізніше вдалося йому втекти, коли його за участь в повстанні розшукувала нова влада.

А як не стало для покалічених місць, то санітари з місцевих селян почали возити поранених до парахвіяльного будинка, а також до святого храму; тут вони лишали їх серед образів мучеників, а сами поспішали до інших, що стогнали по долинах та байраках по всіх усюдах.

Старий священик сповідав тих, що лаштувалися в далеку дорогу вічності, та підбадьорював бійців за Україну, які були ще здатні видужати.

— Потерпіть, потерпіть, — казав старий священик, — ви - дужаєте та й додому підете з Божою молитвою на устах, я - ка охоронить вас від дальших клопотів у вашому суетливо - му житті...

Поранені всміхалися ледь помітною усмішкою на слова старого священика, замислювалися над тією незнаною доро - гою, куди могли щохвилини відлинути, **Коли покинуть** що повну сонця й суєти замислену землю, де їм не довелося за - знати тієї радості й любові, що їм за іхні терпіння належали. Поза кордонами цього всесвіту в іхніх думках малювалися різноманітні картини, що починалися від **гірких** мук і **кін-**

чалися тим сонячним днем, що його вони хотіли уздріти хоч раз у своєму земному житті. Знали добре, з тих небесних країв ще ніхто не вертався, тому й вірили, що там **найкраще**, бо якби було недобре, то напевно хтось уже повернувся б, щоб попередити їх про це.

Медичний персонал дуже був стурбований тим, що бракувало медикаментів, хоч деяку кількість їх пощастило дістати на здобутому ворожому кораблі. Потім забракло й лі-

жок, і поранених клали просто на розісланих кулях соломи, що нагадувала їм про рідні поля, де важким колосом наливалася їхня юність.

Після короткотривалого затишья, що запанувало на полі бою, Петро з Федором вирішили відвідати своїх дівчат та поранених побратимів. За дозволом Гмири вони покинули березовий гай, де було **командування** універівців між єврейськими пам'ятниками з сіонськими зірками; той березовий гай був цвинтарем для розсіяних по світах дітей Ізраїля.

Друзі йшли обабіч шляху, густо засіяного лійками від ворожих набоїв. Коли ворожий гарматень глухо розривався **близько** них, вони ракки лізли в **рівчак**. По полях валялася побита худоба та коні. Біля них поралися рої зажерливих мух, що обсідали падло з усіх боків, а особливо на тому боці, де шматки набоїв вирвали частину шкіри забитої тварини, й лишили те місце оголеним.

Канонада вщухла десь за лісом, і дивна тиша, настояна на сонці, запанувала в повітрі. Тиша... Яке приємне слово для тих, хто від вибухів гарматнів майже огух, лежачи в шанцях. Для тих людей вона здавалася ковтком чистої джерельної води, що дісталася людині, яка заблудилася в пустелі, і тільки міражем випливає їй оаза, де між пальм видніється джерело. Навіть дивно здається знову чути спів жайворонка чи кування з-за лугу зозулі.

— Зозуле, зозуле, скільки літ мені на світі жити? — питав молодий повстанець. Кувала вона йому, кувала та й перестала, коли якась сліпа куля урвала йому життя, порушивши раптом тишу.

Побратими розговорилися про безглаздість епохи, що розлила море крові й сліз, сіючи братобівство в ім'я блюзнірства. Нічого святого не лишилося на цьому світі, бо всі святощі злорадно висміяла й викинула сама людина, що її купив за брязкіт золота цар Тьми. Те золото зробило її душу черствою, як той черствий хліб, що вкрився цвіллю, пролежавши цілі місяці в коморі. Одні встигли розбагатіти і в своїй жадобі та засліпленості почали дерти шкіру з немаєтних, а ті, обдерті й неспроможні нести злidenний тягар життя, прокляли небо, не відаючи, що творять.

У храмах, замість соняшного проміння, на якому спускався Голуб-Дух, стала спускатися примара зневіри й безрад-

ності, що викликала в людських серцях сумніви щодо справедливості Бога. Ці вагання й використало пекло, розсилаючи своїх посланців перемогти світло й зробити людські душі подібними до безмовного сірого каменю, що лежить непорушно, притрущений пилом на перехресті крутих доріг.

Ті слуги пекла зробили своє, проробили жахливий експеримент на людських зліднях; частину людей вони осліпили, а інших зробили байдужими. Петро з Федором добре знали трагедію Андрія. Петрові здавалося, що Андрієва душа літає над цими просторами, плаче дрібним дощем над недолюю краю, а то й силне золотим жаром, мов останнє „прощай”, коли надходить надвечір” я.

Пустовий з Мимоходом вийшли з долини на пагорбок, обсаджений акаціями й побачили потонуле в садах містечко, з високою дзвіницею, що благословляла краєвиди своїми позолоченими хрестами. З ними порівнялася партизанска застава, що дала їм на дорогу коней, а сама зникла непомітно, як і з'явилась. У містечку хлопці застали цілковитий лад, чим були приємно вражені й задоволені. Шпиталь, куди вони спочатку зйшли, вразив їх численністю поранених. Деякі з них лежали непорушно серед стогону й зойків своїх товаришів. Тих, що кричали й марили в снах, було не так багато. То були тяжко поранені бійці, що в гарячці марили своїм покинутим господарством, своєю жінкою та дітьми.

Мальвіна й Льоля були вражені несподіваною зустріччю з хлопцями, що на всякий випадок були обвішані бомбами та підперезані куліметними стрічками, й тримали обрізани в засмаглих дебелих руках. Льоля заклопотано розглядала Петра, його змучене безсонням лицезрівала, що ця зустріч буде останньою. — Ти мов той сокіл степовий, що піднявся височенько в синє небо й оглядав шляхи, щоб в разі небезпеки стрімголов летіти на захист свого родинного гнізда, — сказала з теплою усмішкою Льоля Петрові. --- А ти, — сказав Петро, що злегка почервонів від такого компліменту, — як та з найкращої казки принцеса, що мала аж дванадцять братів, і всі були в неї закохані. - На це Льоля не відповіла нічого, а в задумі пильно поглянула на Петра, наче б щось обмірковувала. Петро поклав набік зброю й допомагав Льолі поратися коло поранених, й жартував з своїми однолітками та добрими друзями. Він тримав посу-

дину з чистою водою та рушник, тим став на поміч промивати рани, а Льоліни кучері розвівалися й торкали його чоло. Від цього він червонів, і почував себе на десятому небі.

Федір після безсонних ночей у партизанському штабі був як той, що прийшов з чужого похмілля. Він присів з Мальвіною на житньому кулі соломи, пригадував незабутню ніч, коли вони вперше зустрілись.

Серед зойків поранених і може недалеко перед своєю загибллю йому здавалася смішною та ніч, як з радісним серцем, повним дівочих мрій про щастя, Мальвіна ніжними руками похапцем випроводжала його за вікно, в яке він без дозволу вліз. Мимоходові здавалося, що це йому насnilося, і він, прокинувшись, щечується сонним й не збалгне ніяк, чи він дійсно лазив через вікно до Мальвіни чи це йому просто привидилося. Мальвіна за час праці в лазареті, помітно схудла, і в ній, від баченого і пережитого ніс загострився ще дужче, мов у тієї пташки між гіллям старезного дуба, коли в її гніздо зозуля підкинє яйце, з якого вилупиться зозуленя, яким треба піклуватись. Дівчина казала — до неї пару годин тому дістався Василь. Він у поході проти ворога, чи ворожого панцерника був злегка поранений у ногу й відпущеній додому, де разом з матір'ю доглядав хворого на гарячку Івана.

— Ти ж знаєш, сказала вона, — мій тато підвозить ввесь час на фронт боєприпаси і, вертаючись додому, заїжджає до мене й переказує про всі події; отож я добре знаю наше становище на сьогодні. В нього такий вогонь завзяття в очах, що мені аж дивно, де тая відвага взялася в старого чоловіка, що вірить у нашу перемогу в той час, коли молоді зневірилися.

— „Буває таке, — відповів Федір, що вогонь правди вічно тріє в людській душі, а коли вже вихопиться назовні, то горить священним полум'ям, та не згасає до останку, аж поки та людина й сама згорить у тому священному вогні й перетвориться на порох.“

— Він скаржився, що наш вітряк згорів, — продовжувала Мальвіна. — Скільки здоров'я вклав у нього мій дід, то один Бог тільки знає, а тепер від того вітряка лишилася кула каміння та попіл.

— Які високі та гарні жита в полі,— продовжував Федір.
— Повне колосся гнеться під вітрами, співає: „Шушу, шушу“, мов хоче разом з вітром заспокоїти мертвих, що й на тім світі не можуть примиритися з тим, що сталося... „шу, шушу...“ Жита, як і гречки, були столочені ворогом, і рясна кров, змішана з росою, капала із стиглого колосу на волошки і маки...
Знаєш, скільки на цвінтари нових хрестів виросло, — казав далі Федір. — Іх не почислити. Вдови та матері рвуть на собі коси з розпачу, як припадають всім єстеством до покійників, цілють скололе чоло та руки. Я сам бачив, як один із них лежав спокійно в труні і, здавалось, усміхався при тъмяному світлі свічок, з думкою, що його земні страждання нарешті скінчились. Не знаємо, як ми ще помремо, — заговорив чомусь про смерть Федір. — Може, десь у рівчаку, пріпавши до ручок кулемета, а може, десь сліпа куля зіпхне в рівчак мій труп. — Тоді, дивлячись Мальвіні в очі, він сказав, щоб вона розшукала те місце, де він знайде свій кінець, і щоб посадила в його головах неодмінно сосну, бо сосна — це його молодість — вона вічно неспокійна і має на собі зелене одіння. Хай собі шумить над ним, мов ті колоски над його померлими друзями: „шушу“ собі та й годі.

Від таких слів коханого хлопця, що був настроєний за надто пессимістично, дівчина відчула себе недобре, роздумуючи над своєю долею. Їй ще навіть не розплітали коси. Вона зовсім не хотіла вмирати або чути прò смерть, бо мала повні груди соняшного тепла й здоров'я. Їй хотілось, як і кожній дівчині, одружитися з коханим і неодмінно стояти в церкві в весільнім убранні в колі дружок і бояр, безтамно слухати церковний хор, що співав би „многоліття“. Тоді б ті голоси здавалися б їй голосами янголів, що прийшли благословити її шлюб з Федором. . .

Військові події перекреслили Мальвінині пляни, та ~~кинули~~ їй холодну жабу на ліжко крізь вибите вибухом вікно. Кругом себе вона бачила лише поранених і, вийшовши на хвилину на подвір'я, вона дивилася, як вітер розривав хмари на клоччя й обволікав ними цвінтар, що ставав похмурішим за саму смерть. Живі, хоронили вбитих й журилися, чи знайдеться ще хтось опісля, щоб їхні останки донести до могили та зарити у сирій землі, тихо впасті на коліна й помолитися Богу за спасіння невинних і сліпих душ. Там, на цвін-

тарі , як бачила Мальвіна , блукала без пристановища худоба , і ніхто її не зганяв з могилок , де вона топтала насаждений з квітами розрослий барвінок . Стріча з Федором та його невеселі думки зовсім приголомшили дівчину , і вона , попрошаючися з ним та з рідним братом , швидко пішла до поранених в інші палати . Петро та Федір не довго засталися в лазареті , бо незабаром прибув Ігор з невідкладним наказом : перенести тяжко поранених бійців республіки на військове судно , а легко поранених хай заберуть до себе місцеві люди , бо недруг , від залізниці посунув навальною атакою . Він намагається за всяку ціну прорватися до Дніпра й захопити Городище .

Глухо роздер дзвін могильну тишу , скликав усіх на майдан . На переповненім людською масою майдані , де з наспіх збитих дощок піднімалася трибуна , майоріла постать головною командувача Зінька Гмири , в оточенні бойових побратимів . Здавалося , що його середнього зросту постать за цей короткий час боїв трохи вигнулася та не мавши для крил могутнього лету , поменшала знову під тягарем відповідальності за розпочату справу .

Коли навтоп трохи притих , він почав говорити :

— Настають вирішальні хвилини нашої боротьби за українську народню республіку . Або будемо панами — господарями на Україні — Русі , або пропадемо всі . Звичайно , пропадати нам немає чого , як і зневірюватись , бо ми плем " я , що виросло з міцного кореня . Згадати лише володарів київської Русі , як Свято - слава , Володимира , Ярослава Мудрого . Це ж від них передіняли в спадшину новітні сини України , вже за часів козаччини . частка і гідність великого народу . Такими нездоланими борцями за волю України були Петро Сагайдачний , Богдан Хмельницький , Петро Дорошенко , Дем'ян Многогрішний , Іван Мазепа та інші гетьмані , як Виговський і Полуботко . Цей останній відважився Петрові Кривавому докинути дослівно таке :

" Я знаю , що на нас чекають кайдани і понурі в"язниці , де виморять нас голodom і утисками за звичаєм московським , але , поки ще живу , кажу тобі правду , о Государю , що прийдеться тобі неодмінно складати звіт перед Царем усіх царів , Все-могутнім Богом , за погибль нашу і всього народу ".

Ці слова в"язня — мученика гетьмана Полуботка я пригадав лише тому , що не дивлячись , які царі панують над українським народом , вони грабують його , а світлого розуму його синів нишать .

А щоб більше нас ані білі ані червоні царі не нищили, нам треба прозріння найтемніших народніх мас , зрозуміння Четвертого Йніверсалу , як дзеркала української народної республіки та на- тхненника ідей української державності Симона Петлюри .

Наша міць – в нас самих і в народному непорушному моноліті , що прагне здійснити думки і прагнення мною вже згадуваних мужів української правди . Ніхто нам не допоможе скинути з рук та ніг важкі ланцюги неволі , як ми їх самі не скинемо . Вірю свято у прозріння тих , що сьогодні ще у ворожих лавах стріляють нам в потилицю . Пригадав я Вам , братове , наше геройче минуле лише тому , що без нього ми б сьогодні не схопились за зброю , не стали б цілим народнім ополченням під стяги національні , в які втілилося наше блакитне небо і жовті колоски цілющої пшеници . Ця свідомість прийшла до нас , дякуючи революції , що стрясла до основ цілу колоніальну Росію - "тюрму народів ." Отже , бudemо свідомі нашому покликанню служити чесно і правдиво високим ідеалам України , не дивлячись , що на на шому шляху , крім колючок й костриці – поки що нічого не спіткаєш . Все ж ми є горді з того , що ми не є гіллям , яке гнететься та хилиться в сторону , з якої дме вітер . Спасіння рідної батьківщини залежить від того , чи швидко розвістеться сморід , чи зловоння з того імперського горщика , що накипів і розлився . Бо коли біла імперія народів Росія перефарбується на червону та стане твердо на ноги – нам порятунку не ждати . То ж не даймося бути обдуреними ще раз одними чи другими . Маємо Четвертий Йніверсал і добру раду , як позбутися колонізаторів . Бо тільки гречку сіяти , щоб був хліб , – це найлегше і спокійніше на душі . Та думаю , що з такої примирливої думки - жодного толку , бо можемо знову впасти в московське ярмо , де не до гречки і не до розумислу . А тоді нашій нації бути , як тому сліпому , з яким державним і вільним народам – не по дорозі .

На закінчення ще раз пригадаю думки гетьмана Пулуботка , які він відважився сказати кривавому імператорові – цареві :

" Наша отчизна – Україна гнана і нещадно плюндрована .

Вірю несумнівно , що вона воскресне по волі народу і всемогутнього Бога , а твоя імперія з московськими урядниками та Таємною канцелярією згине , як Батиєва орда . "

Отже , озброюйтесь воєю і терпінням , ставайте до бою за потоптану честь . Хай кожна мати , в якої син віддав своє життя на віттар України , стає після плачу й молитви до лав республіки проти тієї ненажерної сарани , що в білих чи інших кого-ратах закрила українське небо . ..

Площа притихла, ніби люди слухали самого Симона Петлюру. Підлітки, жінки, чоловіки не пропускали жодного його слова, і їхні серця сповнялися щораз більше вогнem завзяття й жертовності. Слови з його уст вилітали, мов ті вогненні птахи, і, покруживши над свитками, хустками, кожухами, танули в безвісти. Він говорив стисло, але кожне його слово означало остаточну перемогу. Натовп захвилювався, мов вечірній склан під час прибою, коли Гмиря признався, що ворог пішов у їхнє запілля. Треба було подбати про негайну евакуацію поранених, перенести їх у трясовину, а важко поранених — на чардак та в трюм корабля. Заметушились селяни з міщанами; вони підізджали на своїх драбинчастих возах до місцевої школи та церкви забирати звідти поранених. Жінки, йдучи за возами, де лежали поранені їхні чоловіки чи брати, голосно плакали, бессилі стерпіти горе, що впало на їхні голови. Замурзані діти дивилися, може, востаннє на своїх батьків, що не могли підвистися й погладити їх по ясних голівках. Нашвидку були поставлені на острові, зарослім верболозом намети. Ті шатра були приготовлені для ранених. Місцеві жінки назносили туди харчів та полотняних ряден, знаючи, що може довгий час доведеться пораненим перевозуватися на острові.

Мальвіна дісталася наказ із штабу переїхати з шпиталю на корабель, а Льоля була відслана до тієї частини поранених, що лишилися в багнах. У цей час почалася остання трагедія оборонців, бо ворог, підтриманий свіжими силами, пішов в атаку на повстанські позиції. До вечора йому вдалося наблизитися до містечка й запалити хати, все ж він боявся опинитися в оточенні, й поспішно відішов на заздалегідь приготовлені позиції. Білим чи більшовикам найбільше дошкляв рейд загону Захара Многоусного, що вийшов у запілля і нападав на ворожі загони близкавичною атакою. Після поголовного знищення напасників, він зникав шулікою у високих житах. Щоб його знешкодити, ворог почав випалювати жита в околицях. Жита горіли, і ревіння худоби, змішане з гуком гармат із повстанського корабля, створювало пекельну музику в просторі. Коли займав ту чи іншу околицю, Захар Многоусний скликав на збори людей і оповідав їм про червоних та білих шулік, у яких вселився злий дух, що розпустив свої крила смерти по всій Україні, пророкуючи неща-

стя українській землі та радіючи над загибллю її найкращих синів.

— Стати за правду — воля не чує полуску, — казав він. — Вона, мов та чайка, в якої чумаки забрали при дорозі дітей, б'ється тужливо в просторах, голосить по втрачених синах та чекає на нових героїв, що поляжуть за неї. Хто з вас ще багатий на думи про весну і про нашу майбутність, хай стає з відвагою для добра України.

Молодь слухала його вогнених слів, з яких іскри глибоко падали її в душі, потім добувала рушниці з проса чи з кулів соломи й непомітно зникала наздоганяти крилатий загін. У зв'язку з цими подіями, що починалися в запіллі у дені-кинців, командування червоної армії вирішило знищити за одногодиців і повстанські загони петлюрівців.

На світанку, коли туман холодними крилами ледь відривався від землі, червоноармійці, маскуючись зеленими гілками зрізаного березнику, просувалися непомітно до повстанських передових стійок. Їх помітили авангардові частини й закидали гранатами, розпочавши смертельний бій. Заговорили ворожі гармати, в наступ понеслася кіннота, розпустила на вітрі хвости, коні летіли шаленим алюром.

Разом із заходом сонця надвечір умирал цвіт української землі.

Дивувалась природа, чому люди, які народилися любити й шанувати одне одного, відкинули ці догми добра, взявши замість них за символ буття сліпу ненависть, що отруйним жалом чигала в їхні серця, щоб якось укусити. Цього порівняння ніяк не можна було прикладти до повстанців, бо на їхньому боці була правда й справедливість бою.

Ворожа кіннота, що прорвала кільце оборони, гасала по селах і містечку, в шуканні поживи. Салдатня забирала все, що лише знаходила по хатах, при нагоді гвалтували в клунях і в сінях дівчат та привабливих жінок, кинувши їх на ліжко чи й на солому. Перелякані відбивалися, мов та курка, яка втікає від ножа, знаючи, що, хоч вона має крилами, її не може врятувати. А як натикалися на пораненого селяку, вороги негайно дострілювали його з дикими прокльонами, від яких здригались мерці. Був негайно оголошений наказ здати всю зброю, а молоді з'явитися на збір. Узвівши щось із двадцять закладників, комісар розпорядився розстріляти їх у яру, мовляв, за участь у бандитських операціях проти за-

конної влади. Ще більше горе запанувало серед народу, коли останні петлюрівські роз"їзди зникли в непрохідних болотах і там на чолі з Гмирею дискутували про своє становище. Гмиря був поранений шпапнелем. Він лежав у ліжку, зробленому з лози, і давав останні розпорядження, бо відчував, що сили його покидають; видко, ясно уявляв свою смертну дорогу, де на нього чекає золотий човен, підібраний його вдале. Ке невідоме плавання до країни вічності. Його душа була прозорою й легкою, мов людське сумління після причастя, коли воно не відчуває за собою ніякого гріха, мов той соняшний промінь, на якому спускається янгол чистоти й світла до околиць земної кулі, де живуть люди.

Навколо свого улюбленого Керманиця стояли його найближчі побратими, друзі його дитинства, молодості та безсмертних походів. Вони разом із ним ловили в житах перепілок, ходили з неводом, привозили додому коші свіжої риби, а також дзвеніли підковами своїх чобіт на веселих вечерницях по далеких околицях. А тепер цей командир, товариш їхньої юності та дитинства поволі гаснув, мов той соняшний промінь, що поступово занурюється в Дніпрову глибочину. Страшна тиша запанувала в плавнях, навіть ворог здивувався такій тиші й перестав бити з своїх гармат по унгерівському крабблі. Деякі побратими – товариші, що перемогли отаманову смерть і ніколи не дозволили собі плакати, не могли стриматись, передсмертними судомами, що відбивалися на лиці геройського командира; рясні слізози з'явилися на їхніх сухих очах. Серед цієї тиші страшний грім роздер надвое небо, і блискавка, що вдарила з хмарі залалила суху одиноку вербицю край високого берега. Верба горіла, наче б то величезна воскова свіча, запалена Богом на честь Гмири та його шляхетному серцю, що світило йому серед темряви. Шалками, залізними шоломами нездоланні насипали високу могилу на березі Дніпра над труною свого бойового командира. Вони вірили, що йому рідна земля буде пером, а душа його, в надхмарному леті в краї вічного сонця, вимолить у Бога для них спасіння в небі, а для всього народу кращу долю.

Судю республіки "Україна" віддало з усіх своїх гармат останні салюти в честь Зінька, підібрало кітву, й поволі віддалялося в небокраях, обстрілюючи дороги, якими просува-

лися безупинним потоком війська численних полків червоної армії, що на всіх фронтах добивала білогвардійців.

На хвилях гойдалися на бряклі людські трупи. Одні з них були в матроських бушлатах, інші були вдягнуті в сорочки з саморобного полотна, і ніхто не відав, чиї то були трупи. Десь матері ждали на березі синів, й не знали, що вони, може, пропливають недалеко на хвилях, і нема кому витягти з води їх і поховати в сирій землі. Корабель плив по бурхливих водах, його лопаті били об хвилі з такою рішучістю, що здавалося, він перепливє всі перешкоди й допливє, розганяючи ворожі зграї вогнем своїх гармат, до наміченої цілі. Вартовий на кермі прикладав до очей бінокль; відчував, що за обрієм причалися ворожі сили, які можуть несподівано розіллятись гарматним вогнем, б"ючи по кораблі республіки. Отвори гармат дивилися з настороженістю на всі боки, готові кожної хвилини почати смертельний бій. Поранені були перенесені до трюму, і тільки команда лишилася на чардаку. На бойове судно, крім Мальвіни, попав з Петрусем і Федіром. Командування розбитих петлюрівців відряжало друзів до Києва, щоб вони зв'язалися з урядом Української народної республіки й просили допомоги для дальніої боротьби.

Петро й Федір не знали, чи справді їм пощастиТЬ сповнити цю, покладену на них місію, але плавання на відбитому червоних судні захоплювало їх, і вони, стоячи на помості й спокійно дивилися в сірі горизонти Дніпрових полів. Ухні рідні місця поступово зникали в обріях, немов крилата сивогруда чайка, що десь залетіла на ці покоси з лиману, дивуючись тому, що на них робиться.

Вона то скиглила над шоглами, то зникала за свіжими сінами, що стояли, обтикані жердками, коло берегових скель. Де-не-не на піску виднілися рибальські хижки, а коло них розвішані неводи та ятері. Пахло рибою, а сонце золотилося на хвилях, мов риб'яча луска, що після чищення лящів та красноперів рибалки виплеснули на воду з казана, якого приготували для варіння вечері.

Пароплав обминав з бакенами віхи, тримався глибоких місць Дніпра. Зненацька із-задалекої скелі, край низького лівого берега, варта з корабля помітила чотири димки з невідомих пароплавів, що наблизялися. То були чотири ворожі канонерки, вислані з суворим наказом знищити війсь-

ковий корабель, що його захопили селяни. Лози нагиналися під подувом вітру, відчувала свою приреченість бути по-січеними смертноносними кулями, Калітан, який підняв тривогу, дав наказ пришвартуватися до високої скелі й бути напоготові зустріти напасників. Вітер щораз посилювався, і здавалося, що велетенський штурм піdnimaeться з Чорного моря, переповнивши своїми хвилями Дніпро. Канонерки наблизалися кільватером, і можна було бачити в далковид, як на них метушилися матроси, як зривали брезенти із замаскованих гарматок та кулеметів. Вода закипіла від вибухів гарматнів, що не долітали до повстанського корабля. У відповідь ворогові гукнули гармати „України“, що запалили влучними прицілами дві канонерки, і вони горіли в густому димі, мов підпалені копиці сіна. Видко було, як команда з них кидалась уплав, щоб досягти протилежного берега. Але не довго раділи нездоланні, бо дві уцілі канонерки повели інтенсивний вогонь проти пароплава. Точним прицілом вони збили труби коло машинового відділу, і вода швидко залила мотори. Могутнім потоком ринула вода через пробитий отвір, утворений гарматнем на кормовій обшивці судна. Капітан дав наказ евакувати всіх поранених на берег, де шуміли густі лози, й несли свій шум до шуму зеленого байраку та лісу, що зникав у безконечності.

Наблизався вечір. Густі тумани впали на хвилі й закрили "Україну" від ворожих стрілень, що вибухали на березі і в недалеких озерах і глушили своїми вибухами рибу, що випливала мертвю з-за кущирів та жабуриння. Дві ворожі канонерки підібрали своїх матросів з розбитих нездоланими

одиць, витустили останні гарматні й завернули назад, давши спокій пораненому кораблеві, що, мов величезний кит, лежав одним боком на міліні. Команда винесла всіх поранених, потім заклада динаміт під залізну обшивку й покинула корабель. Через деякий час страшний вибух стряснув прибережну тишу, цим дав знати, що бойового корабля республіки нестало. Матроси з нього віддали останній салют і зникли з своїм капітаном у верболозах, що тривожно шуміли, немов хотіли своїм шумом попередити про цю дивну новину найдальші ліси, що ніколи не відмовляли притулку знедоленим.

—Ex vi ліси моого рідного краю, —сказав капітан, як споглядав

на страшні останки знищеноого бойового судна – кого ви тільки не ховали в своїх таємничих пущах. Так прийміть же й нас, праведників, що так люблять Ваш вільний і сумуватий шум, такий подібний до нашої недолі.

Високі сосни в далині навіть притихли, ніби намагалися збегнути слова відважного капітана, а він стояв схвильований з розкуювдженням волосям, вдивлявся в іх сторону через широке плесо, де й було затоплене військове судно.

Його матроси стояли мовчазні та невеселі, кожен думав про безрадісне майбутнє, що на них чекало.

— Почекайте, синки, звернувся до них капітан, —

Ми ще збудуємо справжній корабель і під жовто-синім прапором об'їдемо всі кінці світу, побуваємо в усіх закутках, де тільки живуть люди; розкажемо народам правду про український суходіл, про наше безсмертя, про рідний шум Чорного моря... Нам вічність збудує золотий корабель, і на тому судні ми попливемо ще раз, й перетнемо екватор до рідної Одеси, щоб пристати там у порті, зійти в гирлі лиману і ще раз, сівши на човни, проїхатись Дніпровим роздолем, відвідати ті місця, де ми бились за волю...

По цих словах він замовк, і видко було, що йому важко говорити, щоб не заплакати, бо така вже наша степова вдача!

Петро та Федір спостерігали прощання моряків із кораблем і відчували глибоку образу та кривду, заподіяну всемогутніми світу їхньому краєві, забутому від Бога, невідомо за які провини.

А як лишили Мальвіну під доглядом Городищан, бойовики стали

пробиратися безлюдними дорогами з надією роздобути коней чи рибальського човна, щоб дістатись до Києва. На світанку вони добилися до однієї пристані на березі ріки. Зупинились біля рибальських човнів, де метушились рибалки та баби з перекинутими через плечі глечиками. Тут вони спробували пошукати щастя. Петро підійшов до одного з човнів; упізнав сусідку з Городищ, Мархву Омельченко, її мужа, Степана-батька Володі та Лесі, що їх він зінав, а з Лесею дружив його брат Іван. Петро привітався з ними, познайомив їх

з Мимоходом. Крашої зустрічі хлопці й не бажали. Хутко домовилися з господарем човна, понадягали рибальські широкоплечі брилі і вже веславали Дніпровою сагою, мина-

ючи покоси та заквітчані зеленню береги. Човен, мов ко-зацька чайка, піднімався на хвилях, зникав між ними, а вони розступалися, і пропускали його вперед. Біля мостів повз них промчався військовий катер, піднімаючи пінясті бризки за собою, що вкривали його всього, і він, покритий ними, виглядав, мов чорний жук, що безпорадно борсався в розлитому молоці.

В далині заблискотіли бані Київсько-печерської лаври та Софії, що вітали своїм урочистим блиском рибальський човен. На Подолі, коли пристали до берега, рибалка із своєю жінкою подались на базар, щоб продати молоко та рибу й того ж дня вернутись додому. Петро з Федором допомогли їм віднести глечики з молоком та в плетених кошиках рибу до рундуків, потім зникли в обіймах притихлого міста.

В місті їх охопили безлисті каштани. Хлопці не йшли вулицями, а летіли, бо лишили ввесь жах далеко позаду себе. Той жах, що розгорався й конав у вибуках, скреготав роздертою обшивкою кораблів і летів у прірву разом із висадженим ворожим панцерником та й десь зникав. Він лишився ген позаду біля безіменних могил справжніх героїв, що віддали своє життя за волю. Десь позаду зосталися Петрові батьки, Мальвіна, Ольга, Іван, Василь, а також друзі, що конали в плавнях. Серед високих, поснулих будинків вони ніби чули спалахи грому. Убачався їм отаман нездоланної української землі Гміря, застигла кров на суворих чолах універівців, а також шпиталь, де доглядала поранених така ніжна й мила для всіх Льоля.

Іхні мрії вляглися перед знайомими ворітами, де оточений каштанами притулився дім Петрової тітки Надії Іванівної. Сюди й спрямували вони свої кроки.

Р О З Д І Л ІІ

Над містом нависала осіння мряка, що наповняла цілі квартали млистою поволокою. Листя безшумно злітало з оголюваних каштанів, а двірники змітали його з тротуарів на брук своїми витертими мітлами. По бруку таражкотили хури, пролітали на фаєтонах візники, везли буйногривими

кіньми поспішних пасажирів. Петро мав призначення зустрітися на Звіринці з відповідною людиною й обмірювати справу переховування деякого з повсталих. Виrushив туди на годину раніше через Лук'янівку; минав лук'янівську в'язницю й побачив,

як до воріт тюрми сунула маса людей у сірих свитках та приношених кожухах, з нужденними торбами за плечима. Петро став розглядати височезні мури, які заступали сонце, не даючи йому змоги пробитися своїми променями до похмурих камер. Тюрма гула тисячами голосів, і здавалось, що каміння, з якого збудовані її корпуси, може розпастися від натиску людей, що були там поховані живими. Хтось виліз на товстелезні гратеги, завивав якусь мелодію. Звуки тієї пісні долітали на волю, але вітер відносив їх в іншому напрямі, і тому Петро не міг дочути, про що той в'язень співає. Здається, він співав про свою батьківщину, що її він покинув у солдатській шинелі, як виrushив шукати свого щастя, яке так злісно насміялося з нього. До тієї арештантської пісні прислухалася група людей та підлітків, що майже днювали й ночували біля воріт Лук'янівки, з надією побачити своїх арештованих близьких. Вони жили надією уздріти тих нещасних на байдужих мурах чи гратах та полегшити їхні страждання хоч маленькою передачею, що складалася з чистих полатаних сорочок, буханця хліба та шматка сала. Петро мовчки стояв серед різnobарвного натовпу, де були змішані всі статі й професії; можна було почати старенькою бабусею й закінчити дружиною професора гінекологічного інституту. Мов велетенська страшна потвора, пожирала революція найкращих бойовиків. Хто вчора піднімав прaporи революції по всій царській Росії, сьогодні був у целасці, чи мандрував до засніжених пустель Півночі. Іменем Української Соціалістичної Республіки відбувався суд над заарештованими. Над гратегами, де щойно співав в'язень про свою недолю, кружляла зграя круків. Во-

ни випереджали один одного в швидкому леті, бо чули не - далеко падло. Вороння розяростерло крила, вдярло ним об мур загратованого вікна, ніби пробувало, чи не розступляться вони перед їхньою силою та не впустять їх справити тризну по комусь із забитих в'язнів. Петро не міг дивитись на таке видовище. Він пішов далі через яр на Звіринець без ніякої мети на сьогодні.

У звіринці було багато людей, що прогулювалися біля кліток левів, леопардів, гіен. Петро з увагою розглядав диких тварин та звірів, а також з приємністю дивився на вільне плавання білих лебедів, що на середині зорослого водоростям та ряскою басейну піднімали свої білі, мов лілеї, шиї і щось один одному казали, висловлюючи свою радість помахом крил. Назустріч їм випливали два чорні лебеді, темничі, мов сама природа. Вони швидко наблизились до білих лебедів, що спокійно на них очікували. Ті вступили з білими лебедями в бій. Бризки води й пір'я з лебединих крил розліталося по басейну, мов вихрясти сніжинки, струщенні вітром з вершечків високих сосон. Білий лебідь спробував оборонятися; він виставив наперед свого дзьоба й кусав

ним крила чорного лебедя. Той люто змахнув своїми крилами, налетів на білого лебедя й розірвав своїми кігтями ча його грудях ніжне пір'я, з яких бризнула кров. Гордий своєю перемогою чорний лебідь відплив із своєю лебідкою, що в мовчанні спостерігала цей несправедливий двобій. Білий лебідь умирал, сили покидали його і кров з порватого горла щораз густіше забарвлювала воду в червоний колір. Тоді, відчувши близьку смерть, він заспівав свою лебедину пісню. Сльози виступили Петрові на очах, коли він, заслуханий у безсмертні звуки цієї пісні, загадав тих повстанців, і цо лишилися в багнах напризволяще вмирати від переважуючого своєю чисельністю ворога. А лебідь співав свою лебедину пісню, і вона пливла, мов казковий корабель вічності по водах Нілу, коли фараонова донька, нахилила свій чарівний стан, зривала священну квітку лотосу.

Птах витягнув свою покриту власною кров'ю лебедину шию, оглянув востаннє краєвиди й сонячне проміння, що купало свої золоті нитки в воді. Звуки безсмертя полинули в лебединій пісні ; вбачалось, сам Бог зійшов на землю, а лебідь бачить його і відчуває, яка радість і блаженство чека-

ють на нього в іншому світі. У клітках притихли звірі, папуги перестали верещати, а мавпи, забившись у глухий кут своїх кліток, тривожно прислухалися до того лебединого співу, ніби розуміли всю велич, втілену в гимни блаженно-го кінця, коли янгол смерти перерізає нитку життя й забирає кожну чисту душу на небеса. Лебідь, не спіша, підлив до своєї лебідки, а вона опустила свою гнучку шию й слухала звуки його пісні. Його голос вдарявся в зарослі лататтям плеса озера, падав чиеюсь безсилою душою на дно і там затихав навіки. Сонце виглянуло з-за високих дерев і спустило на нього свою печаль, їй покривало його пеленою угалтованою небесним промінням. По тому промінні радо й легко відлинули останні звуки його пісні, а вкупі з ними відлинуло в інші незнані світи і його життя. Лебідка підливла щільніше до нього, ридаючи над його білими крилами, що вже не бились. Тиша раптово пропала, і дике вовче виття прорізalo звіринець; у відповідь йому заверещали мавпи з папугами, відгукнувшись з найдальшої клітки сич, що безпорадно замахав своїми крилами. Петро відвернувся від басейну, де линув розпач, і плач лебідки над забитим лебедем, що вбачавсь йому власним спітканим лихом, горем рідного краю, який гаснув по обох боках Дніпра після величезних пожеж. Він, власне, вагався, чого він прийшов до Зоопарку, бо знов певно, що ніхто не вийде його тут зустрічати; раз перестрів він знайомих людей і від них почув гірку правду про знищення останніх решток колишнього загону Гмири, а також — що денкінці були розбиті котовцями, які пролітали тими місцями, вертаючись з-під Варшави. Отже, для нього було все скінчене: війна, романтика степу, а також власна молодість. Він почував себе безмежно втомленим і старим, не знат, що йому тепер починати. Громадянська війна скінчилася. Тисячі калік зоставила вона, безліч безіменних могил по всій Україні. З останніми відлуналими

пострілами, також закінчилася одна половина його життєвої повісті, історії завзяття й революції. Він, що віддав всі сили їй, нічого вже не міг викресати із своїх грудей, хібащо мелодії осіннього вітру, що жалібнить над безкрайми полями, та жбурляє падолистям під ноги перехожим мандрівникам. Усівши на лаві, покритій росяним листям, він глянув на годинник, що показував чверть на третю. Із-за рогу алії,

де розмістився відділ із зміями-давунами та всякими гадами, що належать до розряду плавунів, з'явилася молода жінка чи дівчина. Її пролетарське вбрання складалося з темносинонього берета та сірої спідниці, в яку дбайливо була втиснута біла кохтина. Петро глянув на її постать та на берет, з-під якого вибивалися житнього кольору неспокійні кучері, й розпізнав в образі цієї бльондинки щось знайоме. Коли вона порівнялася з ним, пригадав, що саме з нею він мав честь уже зустрітися колись у Ботанічному парку, де вона уважно розглядала орхідеї, бегонії та цвіт дикої магнолії. Вона привіталася до нього й сіла з книжкою в руках на краї лави. Петро знову познайомився з цією гарною бльондинкою, з голубими очима, узяв, що її ім'я **Маруся Многоусна**.

—Знаєте, я заблукала сюди випадково, почуваючи себе самотньою. Я відчувала, що почнуться осінні непривітні дні, повні грозових хмар. Отже, я вирішиласкористатися з гарної погоди, щоб потім цілу зиму жити лише споминами про втрачене сонце.

— Я також тієї думки, що й ви, — продовжував розпочату розмову Петро., — бо навіть не віриться, що вже відлетіли журавлі, а ще вчора —**курликали в небі**. —

Петро замовк, та розглядав її молоде, повне краси лицез. В її погляді він побачив щось ждане й до болю близьке, що охопило його всього тремтінням, і він у розмові з нею —**губився в своїх думках**. Такі зустрічі бувають раз всього в житті, коли людина знаходить іншу людину, що відрazu доповнює нею себе, свої почування і вдовольняє лишень дотиком руки свою відвічну спрагу молодості. Тоді для такої людини розкривається небо, і вона бачить самий престол, де перебуває Світло, від якого лише маленький промінь доторкнувся до її душі, зробило її осяеною й щасливою. Петро багато не розпитував у Марусі, а лише в мріях перебирає її красу. Крім неї, для нього в цей час не існувало нікого. З уяви зникли осипані клени, клітки з мавпами й папугами, басейн з нещасливою лебідкою, —**рвучкій вітер**, що, прошарудів зів'ялим листям і теж зник, як і те листя, підхоплене невгамовним вихором, перед тим, як потонути

в безвісті. Йому навіть не вірилось, що є такі жіночі чарівні істоти, які можуть заворожувати хлопців першої ж зустрічі, промовивши лише пару слів до них.

Марусина жваво оловідала йому про той час, коли вона колись влітку завітала до материних родичів у Городищі, відвідала Мальвіну Пустову на хуторі, та з нею, Танею Жуковець ходила до лісу по гриби. Про свого батька Захара Многоусного, якого в лада за революційні виступи замкнула до психіатрічної лікарні, дівчина не обмовилась жодним словом.

Він підвівся із лави, і запропонував їй пройтися звіринцем, щоб розглянути бачених колись лише на малюнках північних та південних тварин. Крім них, ще багато інших відвідувачів та закоханих пар стояли юрмами коло мавпячих кліток, **дивились уважно**, як вони своїми волохатими руками хапали медові коржики з дрібненькими грудочками цукру з рук відвідувачів. Вони близкавично перелітали з почеплених у їхніх клітках трапецій, на мить прикипали до грат і витягували довжелезні долоні, зарослі волоссям, щоб хтонебудь подав ім солодку милостину. Вони лускали насіння, мов ті базарні перекупки чи сільська молодь, що пустує на колодах до пізньої ночі. Ті мавпи були веселі та безжурні, не цікавилися тим світом, що існував поза їхньою уявою. Маруся й Петро постояли коло мавп, та пішли оглядати полярних ведмедів, що були різної масті, зачинені в клітках. Білі ведмеді спокійно плавали, поклавши свої морди один одному на ший, в глибокій воді, що наповнювалася до краю басейн. Після короткої купелі вони, як діти, почали боротися, почуваючи себе, мов на північному полюсі серед вічного крижаного поля. Напроти їхньої клітки зводилися клітки з могильними орлами, що завжди були голодні й незадоволені. Із високих своїх стовбурів, що займали пів клітки, вони дивилися суворо й люто довкола. Слон теж страждав від недоживлення, радий, коли хтось із дорослих чи дітей нагодує його оберемком свіжої трави або сіна. По алії швидко пробіг павич, яксму хвіст відірвали діти, і пір'я з нього десь продали на базарі, щоб купити собі цигарок.

Петро із своєю новою знайомою можливо ходили б там до півночі, якби сторож не поїшов та не попросив їх іти геть, бо була вже шоста година, і парк зачинявся до наступного ранку. Петро потайки поглядав на Марусине чоло. Воно

здавалося йому ясним, як ті соняшні зайчики, що їх він любив пускати ранньої весни край вікна, і вони, заломившись на ліжку та на стінах, весело стрибали з місця на місце. Молоді дійшли до трамваю. На трамвайній зупинці йому було боляче прощатися з дівчиною, що мешкала зовсім в іншому кінці міста. Все ж він зрадувався, коли на запроповане бажання відвезти її додому, не почулося з її уст негативної відповіді; Маруся за браком місця стояла на заднім ганку, злегка доторкалася лікtem Петрової руки. Вона, здавалося, про щось мріяла, і ті мрії зраджували її хвилювання. За вікном трамваю пливли у вечірніх вогнях вулиці та будинки. Натовп рухливо сунув по тротуарах, увесь час кудись поспішаючи. Трамвай довіз їх до Хрещатику. Тут вони, взявшись одне одного за руки, щоб не згубитись, весело йшли крізь людський потік, що плив по обидва боки вулиці. На Хрещатику було помітно багато вищої ранги військових, що поспішали з своїми подругами в кіна та театри, а також до поганенько устаткованих ресторанів з парадними портьє на дверях. Ті, що не могли, за браком грошей, розпити свою любов у таких „розкішних місцях“, вдовольнялися любов'ю на природі, десь на схилах Володимирської гірки або в Купецькому парку, де на кожній лаві закохані гострими ножами вирізали самотнє серце, пробите наскрізь амуровою стрілою. Крім червоноармійців, що гуляли по темних вулицях, щоб не попадатись на очі старшому начальству, в Києві було ще багато матросів, що заманювали дівчат не своєю вродою, а довгими кльошами своїх синіх брюк та добре начищеними черевиками, які рипіли на ходу, викликаючи ще більше захоплення в кравчинь та хатніх служниць. Стрічки від матроських безкозирок часто було видно на головній вулиці, що викидала з темряви нові та нові натовпи люду. Люди йшли, розглядали одне одного, та прислухались до звуків непевного джазу, що линули з кафе-шантану. Надворі робилося холодно, і вітер тужив в осипаних каштанах та кленах, піднімав стовпи осипаного листя й носив його, мов невилитий смуток за втраченою весною ген до узбережжів Дніпра, де він те листя жбурляв на хвилі, мов легенъкі човни, які напинали свої білі вітрила й зникали за бурхливою косою.

Маруся, донька Многоусного, жила на Печерському; її і взявся

супроводити Петро. Вони йшли, побравши за руки, мов діти, що йдуть парком збирати квіти. Від такої приємності взаємно відчували, як б'ється в їх жилах кров, міняється теплом і вогнем під час бігу. Якби сучасне покоління вірило в культ вогню, то Марусина напевно була б однією з тих жрецінь, що вічно підтримують у храмі полум'я чистоти. Від того полум'я запалюються людські душі для кохання, а також рум'янцем покриваються щоки, коли спокуса шепоче про людський гріх. Тоді розцвітають вогненні квіти в іще не сплюндованих серцях і палахкотінням своїх пелюсток, уражених свіжою росою, вони подібні до урочистих і вічних зірок, що на світ народжуються поза горами й розчишують своє золоте волосся перед гімнами світанку. Відчуття краси, що мов те проміння святості, лишає свій відбиток на незайманих плесах нашого сумління, може бути найбільшим щастям для людського цвітіння. Бо як блиск тієї незримої краси зблідне в нашій душі, та згасить вогні радости, то байдужа гробова хуртовина застугональ по нашему еству, й наповнить обікрадену святыню порожнечею. Отже, зоря світанку, що розкинула свої промені з-над невідомих вершин на кордони людського існування, ледь помітним сяйвом торкнулася двох молодих душ, і наповнила їх чимбільш радістю. Нечутні досі звуки розливалися в уяві Петра й Марусі, і величезна синява поза кордонами всесвіту раптом відкрилася перед їхніми очима й задзвеніла найніжнішими звуками, вітала прихід любови на землю. Петрові докучала вечірня прохолода; він скинув піджак із себе та прикрив ним Марусі плечі. А вона ще більше горнулася пташенятком до нього. У цей вечір вона почувала себе щасливою, і те щастя напливало з її серця до ясних очей і відбивалось у них синім полум'ям. Поблизу сірих цехів арсеналу, що його стіни були зрешетовані артилерійними та кулеметними набоями під час іще недавніх боїв, Маруся й Петро завернули в завулок, де не було нікого. Вже як підішли до похилого будинка з риновою та низенькою лавкою біля ледь помітного ліхтаря, що лив своє сліпувате сяйво крізь гілля майже безмежного клена, Маруся зупинилася.

— От і нашій подорожі край, — щиро промовила вона.
— Яка вона була коротка, — з досадою промовив Петро.
— Я б хотів, щоб ця подорож тривала цілу вічність, а ми,

попрямували разом із міста й загубилися у високих житах, де небесна корона місячного сяйва оберігає нічний спокій.

— Глянула б я тоді на мрійливі зорі та на зачарований праліс, і, напевно, дозволила б собі попустувати; кинула б тебе самотнього, а сама, мов та русалка, загубилася б у житах. Або, — продовжувала Марусина, — кинулася б бігти, мов той вільний зелений вітер, що дме від ріки. Ти б, напевне, кинувся б мене наздоганяти...

Петро трохи задумався й відповів: „Так, це було б дійсно чудово. Жаль тільки, що нині глибока осінь і замість високих житів, у полі блукає лише самотній вітер. Припавши до голої стерні, він намагається щось пригадати, а пригадавши, знову рвучко відривається в простір і летить над Дніпров'ям.“

— Я знаю, що це моя вигадка про високі жита, і переконаний, що тільки густі тумани простеляють свої рядна на осипаний лист, та вішають пружні гамаки між оголеними деревами, на яких ще гойдаються русалки.

— Чи ти віриш у русалок? — запитав її здивовано Петро.

— Так, я вірю в русалок, у духів, у домовиків, бо ці істоти існують поза нашою свідомістю, і якби вони не існували, то наше б життя, складене тільки з мозаїки буденності й реалізму, було б дуже нудним і безбарвним. Так само, як у дзеркалі, ми бачимо своє відображення, і в нашій свідомості випливає вражіння, що це дійсно відбиття нашого образу, так само, — продовжувала Маруся, — в нашій підсвідомості можуть виплисти такі самі заперечення, бо наша уява змінюється з відбиттям тих чи інших речей, що їх ми лише усвідомлюємо, але не бачимо.

— Все ж бачу тебе, — промовив Петро, — і знаю, що та-кою ти справді була народжена на світ, щоб ніколи не розплітися в густих туманах вічності в моїй уяві. Воїстину, світ був би нецікавим, якби мав на своїх полотнах тільки реальні фарби, що виглядають, як ті нудні кольорити порожнього обрію, коли на ньому височіє лише телеграфний стовп.

Як би то це було, все ж у їхній уяві на цей час лише існували вони одні, одухотворені вогнем кохання чи чистої любові, що надходила в їхні почуття, мов неждана повінь, коли розквітлі верби дають на своїх вершках притулок вечір-

ній зорі, що, повна туги й сп'яніння, йде шукати на землю втрачену любов і, втомившись блуканням, раптом розкриває усіяній блисками легкопад і летить стрімголов до берега заснулої ріки на спочинок.

— Яка ж ти гарна в своїх думках, — не втерпів і висловився Пустовий. Вона допитливо подивилася йому в очі, стоячи навпроти нього біля осипаного клена, і сяйво вуличного ліхтаря відбивало їхні силиєти у блискучій калюжі з недавнього дощу.

— Мої думки зовсім не були б цікаві, якби я мислила нудними трафаретами та жила тільки сьогоднішнім днем. Я ж свої думки так само, як і свою світлицю, намагалася прикрасити найкращими речами, які будь-коли траплялися на моїй життєвій дорозі. В моїх думках так само, як і в кімнаті все дуже просте: бабусина лямпадка, що горить перед іконою, охайні оздоблені моєю рукою книжки, що складаються з творів: Шевченка, Сковороди, Лесі Українки, Шеллі та Бльока. Цих авторів я дуже люблю, бо вони не мають у своїх творах тієї людської крові, що позасихала на всіх стінах і мурах нашого міста. Вони в ті твори вклали свої вічно-гуманні та свіtlі душі, що розмовляють зо мною вечірньої пори, мов ті янголи-охранці із багатих на мрії сторінок. Інколи, як засинаю з книжкою на постелі, я бачу дивні сни, сни вічної любові й людської жертовності. Також сниться часом покритий суцвіттям молодий сад, повний людських тіней, що відпочивають там у чеканні на той блаженний день, коли їм дозволять відвідати своїх рідних на землі.

— А знаєш, — сказав Петро, — це й мої улюблени ав托ри; їх твори я знаю майже напам'ять.

І він, не довго задумуючись, процитував:

„Хто се, хто се на тім боці чеше коси...“

— Ти мене такими віршами не налякаєш, — жартувала Марусина, і ласкавим поглядом глянула на Петра. Юнак зніяковів, та почав оповідати їй про свої минулі літа, коли він був ще малим хлопцем і мандрував по ярах та вибалках, в пошуках чогось незнаного, що хвилювало його свідомість. Він раз переїхав отак на пороні через Дніпро, де блукав понад насипом цілий день і заблудився в березово-му гаї та довго пробирався через гущавину, аж поки не на-

трапив на ясну стежку, що вивела його до хатини лісника, То дійсно була казка для Петра, бо скільки цікавого й не- знайомого йому довелося побачити в лісі! Коли стемніло, то велетенська сова злетіла з гущавини, намагалась уда - рити його в лиць своїми могутніми крилами.

Дітвак підняв покинуту палицю якогось пастуха, відбивався від неї і з розмаху вдарив її з такою силою, що вона, скрикнула з болю й зникла серед таємничих дубів, що голосно між собою розмовляли.. А далі - оповідав Петро, - він лісовую стежкою попав на зелену галявину, де грались між собою лисинята. Вони злякалися ніколи небаченої людини, чимду ж побігли й заховалися в своїй норі.

— Багато таємниць ховає в собі природа, — продовживував молодець.— Недаром наші пращури за поганських часів поклонялися всім виявам природи. Бо для них культ природи був святим. Хіба ж не могутнім для них був Хорс — бог сонця, чи Перун, що стояв із золотим вусом на схилах Дніпра? Люди в першу чергу благословляли все те, що діяло на їхню свідомість, а також вселяло в серця їм віру в добрих і лихих богів. Далі йшли боги-охоронці їхнього житла, родини, полювання, потім — опікуни над їхніми душами, коли вони відlinуть у царство тіней.

— Так, це було б цікаво — жити за тих часів, — промовила Марусина, — і бути присутнім при гучних слов'янських тризнах чи дивитися з пагорба на тих усіх голубів та горобців, яких пустила Ольга назад до Іскорostenю, щоб запалити місто непокірних Да жбоjих внуkів-деревлян.

— В природі є якась закономірність, і все, що відбувається в ній, проходить нерозімкненим зачарованим колом. Наш людський розум тільки поширює те коло, неспроможний його розімкнути. Тоді б напевно ми жили б цілими століттями, і смерть від горя назавжди покинула б негостинну землю, де їй не було б чого робити, — з усміхом продовжував Петро.

— Дійсно, було б цікаво, і ми жили б щось із тисячу літ, як той біблійний Ной, що наостанку побудував ковчег, й урятував усе людство від потопу.

— Я б не хотіла так довго жити, — продовжувала Марусина, — якби наша молодість тривала короткий час, а страшні зморшки, з немошною сивиною зневічили б її красу.

Це б дійсно було б жахливо, якби ми так довго жили і мали вигляд, мов ті сиві й нездатні бабусі та діди, на яких літа поклали величезний тягар, що зігнув їх у дугу і **вони нестроможні** щось протидіяти та й несуть той незримий вантаж уже до самої могили.

— Певно, що було б краще, якби ми були цілі століття юними, мов той сад у цвітінні. Сто років на любов і молодість, сто років на досягання мудrosti й навчання, сто років на родинне щастя і сто років на полагодження всіх наших земних турбот, в чеканні на човна з Нисем, щоб відчалити в потойбічний світ.

— Це людське нарікання відоме з давніх часів, — сказала Маруся. — Ще за часів творення грецького міту бог Зевс вирішив покарати Прометея за крадіж вогню. Для цього він наказав Гіменеєві розмішати глину з водою й зліпити жінку. Він дав їй ім'я Пандора. Всі інші богині подарували їй усі свої принаади, починаючи від краси, граційної будови й до мудrosti. Після того Зевс наказав Гіменеєві, відомому інтриганові й богові майбутніх злочинців, віднести її на землю в ті краї, де жив Прометей із своїм братом. Разом із Пандорою Гіменей узяв й **невелику коробку**, або скриньку лиха, в додачу до дівочого посагу, і залишив її з нею. Прометей, як глянув на вродливу жінку, то здогадався — боги хочуть помститися за вогонь, запротестував, що його братувів її в свій дім. Той же не послухав і взяв Пандору собі за жінку, цім знехтував пересторогу Прометея, і вкупі із Пандорою відчинив ту скриньку, а з неї вилетіли всі людські нещастя, що й почали з того часу переслідувати людство. Лише Надія, — продовжувала Маруся, — Надія заховалася за скриньку, бо не бажала нікуди летіти. Отож, ця Надія вічно живе з нами й буде жити до останнього нашого подиху на цій плянеті, бо напевно, якби й її ще з нами не було, то ми б потонули у вічній темряві буденності й людських клопотів, а також при розлуці одне з одним, ніколи не пам'ятали б, що нам буде це можливість зустрітись...

— Отже, хай живе Надія, що наші серця з'єднає і в розлучці і буде вічно тримати нас, мов той жертвовний вогонь у вівтарі, на певній висоті наших обов'язків і сподівань. Хай вона, — продовжував Петро, — вдарить у мое вікно ніжною голубкою й розкаже про твої безмежні дороги життя.

— Все таки навіть, коли Пандора принесла на землю свою повну нещастя скриньку, вона варта була всіх тих клопотів, узятих і поєднаних докупи.

Отже, хай живе Пандора, рятівниця своєю красою й грциєю від усіх турбот і невдач, а також лікарка молодості й милосердна та найрозумніша від усіх лікарів всесвіту...

Вони стояли б так цілу вічність, у циррій між собою розмові, та з цікавістю розглядали б одне одного, мов пара тих закоханих флямінго на краї озера, що їх молоді бачили сьогодні в зоопарку. Петро зняв з її маленьких плечей сірий жакетик, і пригорнув дівчину до парубочих грудей. Вона не пручалась, дозволила йому обняти себе за стан і пригорнути. Відразу їх охопила якась млість, що солодкою жагою розлилася по стривожених жилах, сп'янівши закоханих.

Маруся, мов та молода ланя, стривожено відсахнулася, підвела повні спокуси очі й зникла у підворітті, пообіцявши зустрітися з ним у суботу в парку, щоб звідти піти разом до кіна. Коли вона зникла, Петро ще довго стояв приголомшений подіями цього дня. Він поступово розглядав ліхтарне сяйво, що лило своє бліде золото в засипану кленовим листям калюжу й освітлювало низенький будинок під старезною бяхою та ринву, в якій бракувало знизу цілого коліна. Потім Петро, на вигляд, мов відшвартований щойно від пристані корабель, поволі пішов униз крізь порожній засипані пожовклим листям вулиці, і не помічав тих людей, що випереджали його. Він пройшов Хрешчатик і попрямував півз Володимирівську гірку униз на Поділ, де жив у своєї тітки. В його уяві ввесь час стояла усміхнена Марусина, мов та Надія, що лишилася після спорожнілої Пандориної скриньки. У тітки на нього вже давно чекав Федір, що знутився за ним, бо цілий день провів без друга. Він також дістав деякі інформації з периферії про долю залишків петлюрівського загону Зінька. Уцілілі нездоланні, як він розповідав, віддали поранених під надійну опіку, скористалися з амнестії, що її проголосила радянська влада, й розійшлися хто куди..

При розмові, хлопці почули легкий стук у двері. Двері відчинились, й пропустили наперед дівочу постать, подібну до Мальвіни. Хлопці скрикнули з дива, як глянули на її змарніле личко. Дівчина була, видко, перевтомлена. Її чоботи були повні болота, одяг цілком зношений. Тітка Надія Іва-

нівна, що в цей час вийшла з другої кімнати, крикнула з ля-
ку, обняла свою дорогу хрищеницю й повела її на кухню, де
нагріла їй у цинковому баці води на великий бляшаній „кап-
тілці“ й запропонувала викупатись. Мальвіна шарувала милюм
задубіл і покриті брудом ноги, а після дбайливої купелі, Надія Іванівна внесла їй інший одяг та нічну сорочку; все
це вона тримала в дубовій скрині як пам'ятку про свої діво-
чі літа. Від перевтоми дівчина відразу по вечері пішла до
ліжка й заснула спокійним сном, перший раз за шість міся-
ців. Навіть, якби знову били з панцерника та з кораблів, то
мабуть не розбудили б її. У сні їй **примарились** голубі кораблі
її юности, що гойдались й пливли від Дніпрових плавнів та
розсували хвилі на обидва боки, а ті знову сходилися доку-
пи, поза суднами. Нарешті Мальвіна **перекинула** подушку на
другий бік, і більше вже анічогісенько не пам'ятала, що її
тревожило в снах. Вона також забула про шарудіння осипа-
ного листя в саду за вікном, якому вітер виливав свій смуток,
й **тарабанив** голим гіллям об дах та заглядав разом
із місяцем крізь вікно, де **віддаючи** знеміг сон. Кожен знов,
що дівчина занадто втомлена, щоб розповісти їм цікаві но-
тому й не турбували її. Вони же посиділи трохи й пішли спа-
ти, та **умовились** зустрітись завтра. Петро, що проводив Федо-
ра, вийшов на двір, де пливла зоряна холодна ніч. Зорі бли-
щали слізно, мов чиєсь душі, що вийшли сповідатися за свої
гріхи перед Богом. Вони то миготіли на небі, то щезали,
мов ті артисти на сцені, коли вона на мить затягається за-
вісою. Деякі зірки летіли без гуку в безодню, описували яс-
краву параболю в небесних просторах, мов ті швидкі поїз-
ди далеких маршрутів, що, спининилися на полустанку на-
брата води, знову викидають стовпі іскор, їх розсипають
довкола, і мчаться з більшою швидкістю назустріч зеленим
семафорам. Петро попрощався з Федором, що мешкав десь
вулиць за десять від тітчиного будинка. Мов зачарований,
стояв він і дивився на міріяди зірок, що миготіли на синьо-
му полотні неба. Все життя його здавалося йому великою
фантастичною каруселею, де під звуки катеринки на дере-
в'яних конях і каретах проносяться дами й лицарі, що по-
сміхаються у великім захваті. Наряжені й без журні вони ці-
лувалися під китайськими ліхтариками, тоді як там у ярах і
балках умирала Україна, стікаючи кров'ю. На руйнах спале-

них хат діти розгрівали попелище й шукали там спечених картоплин, й грілися біля ще недогорілих кроков, під якими лежала з попеченими боками мертвa корова й пахло горілим житом. До руїн прямував голод; вимив дочиста хати, він загніздився в тих господарствах, де виморив людей безхліб'ям. Петро дивився на всіяне дзвінкими сузір'ями небо, і йому здавалося, що він бачить величезну мітлу; та мітла вогненно майнула по небу, змела з нього всі зорі й покрила сірою пеленою горизонт. Став накрапати дощ, дрібний безпривітний; він поволі почав щораз голосніше тарабанити об бляху. Густі краплі його змусили Петра покинути подвір'я й піти спати. Він зайшов до сіней, натиснув на защіпку й відчинив двері в кімнату. Відразу погасив світло і пірнув під ковдру, став прислухатися до монотонного визвуки дощу, що шумів, без угару за вікном.. В його уяві хитнувся старий млин, де він уперше зустрівся з Льолею, а також майнула перед ним і стала її худенька постать, ніби кликала його на допомогу. Потім в гадці Петра **появилися** його три брати, що десь пропали в невідомих плаваннях, кинувши кітви своїх кораблів у невідомих портах всесвіту. З них два напевне були біля батьків, а третій, Дмитро, волоцюга з народження, десь загубився в холодних хвилях Балтики, поліниувавшись навіть написати йому листа. Думав він над долею своїх батьків, сестер, Івана й Василя, що лишилися дома далеко від нього, куди він ніяк не може крізь льодохід добратися. Від цих тривожних думок на Петра напало бессоння. Він довго ворочався в ліжку, мріяв про сьогоднішню зустріч з Марусиною в місцевому звіринці. Дівчина **вабила** його своєю простотою й щирістю, і тепло її грудей пригріло його від самого хвилинного дотику, що означало в них чиєсь майбутнє щастя. Якби він спромігся підсилити той вогонь власним вогнем, то вони, злившись докупи, яскраво горіли б, обігрівали б їх ласкою й теплом. Доля робить людей примکливими, і вони інколи в гонитві за щастям не помічають його, бо воно для них незриме: промайне перед іхніми очима розквітлою папороттю та й зникне, мов той спиртовий напій у горлі, переповненім **спраги**, що **розливає** бентежне завзяття в замерзлих жилах. Тоді людина забуває про всі невдачі, стає веселою та багатою на мрії, що оповивають її зеленим серпанком молодості, а той серпа-

нок звисає барвистими китицями буття й здоров'я, і наповняє спорожнілий келех хмільним вином. Те вино, розливавše на зірвані квіти свій хміль, викликає в очах вогні, що звуться вогнями наснаги й надхнення; вони запалюють такі ж самі вогні в очах іншої зацікавленої особи, творячи в гармонії вищі поривання людини до вершин Духа.

Ці святі істини, як думав Петро, відрізняють людину від звірини і її життя від тваринного животіння. Образ Марусі напливав до його свідомості, мов та голуба хвиля, що відірвалась від інших гомінічних та неспокійних хвиль і пливе собі велично до берега, й несе на своїм хребті священну квітку лотосу, зірвану десь на берегах величного Гангут під час празників на пошану божества Калі. Петро перебирає у пам'яті всі слова, що їх говорила йому Маруся при прощанні. Між іншим згадував ледь помітний дотик її персів, від якого він міг зомліти, коли б вона ще раз дозволила себе обнятися. Повний усіх думок, що одна одну пошибали, Петро поволі запав у сон.

Надія Іванівна прийняла смерть свого чоловіка, командира Зінька Гмири спокійно, так, як личить українській жінці, що зазнала мало віхи та радости у своєму подружньому житті. Вона заспокоїлась, і тепер лише переживала за Павла Й Бориса, своїх двох улюблених синків, які відступили з українською армією на невідомий їй захід.

Самотня жінка, перед тим, як лягти спати, перевірила, чи всі двері щільно зачинені та замкнуті; перед напівсліпими іконами помолилася Богу, роздяглась й пішла спочивати. Серед нічної тиші не було чути цвіркуна, що завжди цвіркотів десь у кухні, залізши під припічок лежанки. Його мовчання віщувало дощ, і Надія Іванівна почала прислухатися, як він тарабанив об стріху. Спочатку дощ був невеликий, а опісля перейшов у зливу і не вщухав да ранку. Голосне його таракотіння за вікном об дах повітки розбудило Мальвіну Й спросоння вбачалось, що на схрони республіки у багнах, де стогнали важко поранені бійці, ринули в атаку кіннотники, та рубали своїми гострими шабляками все, що їм траплялось на шляху. А як прокинула сь, вона і пригадала шалену атаку ворога на беззахисний лазарет, розташований у старій цегельні, а також за браком місця в дубняку,

що своєю зеленню прикривав цю цегельню, й спускався до глибокої затоки, де стояли кимсь затоплені плоти, прив'язані гужвою до берега. Мальвіна пригадала, як вона стала на захист поранених і оборонялася перед небезпекою й нарешті зникла в непрохідній гущавині; тут вона зірвала очеретяну стеблину і, залізши з нею під покриті жабуринням корчі, просиділа так зо два дні; чула розлючені крики ворожих армійців, що шукали її. На третю ніч, коли дощ не вщухав, вона надумалась вийти з свого сховища, і попрямувала навмання через болота й хащі, щоб тільки вирватись із смертельної пастки. Так вона йшла цілу ніч. Недалеко від берега вона натрапила на рибальський хутір, де крім розвішаних жаків, та неводів на забитих у землю жердинах висіла і пахла в "ялена риба". Мальвіна перелізла через огорожу й залізла в клуню та зарилася там у сіно. Вона з'їла кілька в'ялених линів, що іх захопила з собою, й повалилась на солому.

То й була оселя коло затоки, де жив з дружиною дядько Гнат, якому на поміч стали два сині діда Дударя, що десь утважував зі нездоланими героями віру в українську правду, та жив надіями у воскресіння пригнобленого народу. Один із його синів Офан Куранда й наткнувся, як брав у клуні сіно на сонну Мальвіну. Він погукав свого брата Опанаса і вони розбудили дівчину і забрали у хату.

Брати піклувалися нею, не питали в Мальвіни ні про що. Так вона прожила на оселі кілька тижнів, де видужувала від недавнього лиха та лаштувалася в дорогу до Києва.

Мальвіна звикла до братів-рибалок, допомагала їм у господарстві, варила обід, коли вони відпливали геть за гатку й верталися назад з кошами свіжої риби. Брати-рибалки полюбили її, мов рідну сестру, й лишали на рибальському хуторі, а сами пливли на лови, та закидали свої просмолені важкі сіті в глибину Дніпра. Вона варила їм вечерю та розкладала темної ночі на березі вогнище, щоб вони, бува, не збились з дороги, а пливли на світлий вогник багаття, що прорізував темряву ночі і був їм за зірку-дороговказ, коли вони верталися додому.

Сини Дударя захопилися дівчиною, і ніхто навіть у помислах не мав наміру образити її чи вразити її сумління цікавим поглядом. Вона допомагала їм вносити до стодоли коші з ри-

бою, а потім поспішала до хижки, щоб вчасно поставити їм на стіл гарячу юшку; клала коло кожної миски окраєць хліба й з нетерпінням чекала, коли вони зайдуть до хати. А вони, широкоплечі та ніякові, заходили до хати здіймали свої шапки, хрестились до ікон на покутті, а тоді сідали вечеряти. Вони були щирими й добрими, як і більшість наших хлопців, що виростили по обох берегах Дніпра, і якби знову на землю прийшов Ісус Христос і проходив земними берегами, то він, бачачи, як вони закидають у Дніпрову глибину свій невід, напевно взяв би їх з собою, зробивши їх ловцями людських душ, бо вони всім заслуговували бути людськими пророками.

На вигляд синам Дударя було з шістнадцять, хоч своєю могоутністю вони б дорівнялися зеленим дубочкам, що з грабовими деревцями набираються моці над дорогами Київщини.

Мальвіна любила їх, як може любити лише сестра своїх братів, і якби їй перед цим не зустрівся Федір, то напевне вона б ущасливила одного з них на все життя. Туга за братом, а також за Федором взяла своє, і вона вирішила збиратися в дорогу, зоставити з смутком цей привітний рибальський хутір, а також братів-рибалок. Що робилося в їхніх душах при розлуці з Мальвіною — не відомо. Тільки вони були глибокі й роз'ятрені, неначе неспокійна горобина ніч, повна світлих спалахів і гуркотняви грому, що безугавно котиться по небу, мов ті коні, що розігналися з гори й летьять скажено в долину, звільнившись раптом від воза й хурмана.

Дядько Гнат домовився з чоловіком із сусіднього хутора, що він забере з собою Мальвіну, яка буде в дорозі до лікарні доглядати за його хворою жінкою. З сльозами на очах прощалася діва з добрими людьми, та обіцяла навідати їх колись згодом. Хура з хворою жінкою рушила. Мальвіна сиділа на возі, пригадувала свій короткий дівочий шлях, на якому вже стільки разів чигала на неї смерть. По селах і хуторах ген аж до Києва стояли червоноармійські роз'їзди. Чоловіка з хворою жінкою декілька раз зупиняли військові, що питали: чия то гарна дівчина з **ним** на возі. А як почули, — то їхня дочка, вони пробували жартувати з нею, задивлялися на її вроду, та не хотя пропускали їх далі.

Обабіч дороги валялися побиті коні та знищено військове спорядження. Також скрізь лежали гори вистріляних набоїв та розбиті скрині якихось проїжджих частин. Кругом зводилися свіжі могили, що сиротіли в обріях.

Все пролине, — думалося Мальвіні. Могили заростуть високою травою, і ніхто не згадає, хто в них лежить і завіщо вбиті молоде своє життя віддали. Вибійни і ями наповняться водою, їх покриє курява, а згодом вітри висушать їх, і вони заростуть бур'яном, що буде гойдатися в шума на розпуттях забутих доріг. Також селянин вийде орати лан, гострим лемешем вріжеться в кості невідомого воїна, що загинув за волю. Він зітре з чола піт, і стане розглядати ті благородні кості, потім відкине їх набік і знову гукне на своїх волів чи коней... Напевне йому буде боліти, що він утратив сина серед воєнної хуртовини, але що ж той син міг удіяти, коли життя відцуралося його лише від дотику гарячого олива. Не знаючи, власне, які думки можуть викликати такі міркування, Мальвіна почала думати про щось інше, а саме: про свою зустріч з братами-рибалками, які повернуться сьогодні ввечорі з ловів і засумують, коли вона не вийде їх зустріти на берег. Вони також будуть мовчки, знявши шапки, вечеряти, і їхнє роздумування буде, мов тужливе завивання вітру в берегових вербах.

Ще не зібравши своїх хаотичних думок докупи, Мальвіна побачила, як вдалині почали вирисовуватися обрії велико-го міста. Там вона допомогла тому чоловікові відвести хво-ру жінку до лікарні, і попрощалася з ним, та й зникла в су-теренах вулиць. Ті вулиці й довели її до тітки Надії Іванів-ни, де вона й спала безпробудним сном, аж поки її розбу-див дощ. Мальвіна була одна з тих, що чудом урятувалися з дикого і смертельного лиха. Тепер вона прокинулась і при-слухалась до безупинного таражкання дощу по залізному даху. Ліва трохи замислилась, а як пригадала, де нині опини-лася, знову запала в безпам'ятний сон. Снилисій їй після цьо-го білі голуби на розквітлому й повному пташиного гамо-ру лузі, де з гнізд, змайстрованих на піску обвислих Дні-прових круч, вилітали цілими сім'ями чирки. Пташки весело хлюпотіли крильцями, наспівували щось, і прямували над роз-доллями могутньої ріки. Ті голуби пливли, мов весінні ту-мані, і купали свої шиї в хвилях сизої поволоки та розмов-

ляли поміж собою. Але цього сну Мальвіна не пам'ятала, бо він кудись утік, і якесь оціпеніння міцним обручем скувало її мозок, й кинуло її в стан летаргії. З перевтоми вона забула навіть назви найпростіших речей, що їх пам'ятала з дитинства. Вдруге її розбудило сонце, що високо піднялося проти тітчиного саду, та підібрало останнє проміння з Мальвіниного ліжка. Дівчина повернулася своїми втомленими кінцівками, підвелася в ліжку й відсунула фіранку. Надворі цвірінчали горобці, лежали цілі купи зів'ялого листя. З-за дерев виднілася синя поволока осені. Мальвіна вмилася й приміряла на себе тітчині сукні. Одну з них, темного кольору, вона й вибрала. Ліва підібгала свої довгі коси в клубок, ще раз глянула в дзеркало і вийшла в кімнату, де на неї чекали тітка, Петро та Федір. Перед їхніми очима стояла зовсім інша особа. Мало що зосталося від тієї Мальвіни, яку вони пам'ятали. Всі з нетерпінням чекали, що Мальвіна, як з'їсть хліба з маслом та випивши чашку пареного молока, почне розказувати про свої злигодні.

„Переобряті пораненими товаришами, ми ухвалили укріпитися у верболозах та плавнях, де знайшли залишки старої цегельні. З неї ми зробили військовий лазарет; розставили півколом від берега до непрохідних корчів вартових. Навколо шумів таємничо очерет, квакали болотяні жаби, розливаючи звуки свого концерту вечорами. Ті зарості та прадліс були повні всілякого гаддя, що своїм сичанням наповняло повітря. Комарині рої носилися зграями, мов би зорганізовані військові загони, що поспішають на фронт. Інколи з таких роїв повставали на галевині цілі армії; важкою хмарою вони висіли в повітрі, готові до незнаного бою, напаючи десь на худобу або обсідали очерет цілими міріядами. Під їх вагою гнувся комиш, мов вантажник під непосильним для нього тягаром. Як побачили комарі свіжих приходьків, що висадили ушкоджений пароплав у повітря й розмістились у верболозах та плавнях, то одразу вирішили звести лютий бій і прогнати петлюрівців геть із цього місця. Вони сунули сірою масою, мов ворожі полки на буйвостери оборонців, кусали їх, нещадно своїми комариними жалами. Ті, не мавши змоги розклести велике багаття, щоб густим димом не виявити місця свого розташування, безсило відмахувались руками. Вони розмазували з комарів кров на

блідих, загострених вилицях; від неї лишалися засохлі блідорожеві плями. Розфарбовані так повстанці схожі були на американських індіян біля їх вігвамів. Багато наших вояків занедужали на малярію. Це ще зменшило загін, і він утратив боєздатність супроти ворога, що схотів би атакувати їхні позиції. Посідавши на биті цеглини забutoї цегельні, бійці чистили свої гвинтівки, стиха співали журних пісень. А дійсність навколо була безвідрядною, бо надходила зима, а унерівці не були підготовлені до неї ні харчами, ні одяgom та муніцією, щоб довго перебувати в гущавині. Вони знали, що незабаром заметіль покриє дрібною сіллю всі стежки й дороги, і тоді їхні сліди будуть виразно відбиватися на снігу, немов сліди зацькованих лісових мешканців, що їхнє місце перебування оточує загін мисливців. Бійці милися в затишній затоці й розглядали свої не схожі на себе лиця в дзеркалі спокійної води. А та вода була, мов велетенське люстро, покладене на підлогу, коли господиня білить крейдяним розчином стіни й стелю в хаті. З сухої травиці нездоланні поробили собі біваки на високих місцях, що виглядали, як ті солом'яні хатини папуасів на Новій Гвінеї. На сучках берез та вільх була розвішана зброя, з якою вони ніколи не розлучались. Хтось виловив з висадженого корабля рятівні круги. Їх теж урочисто розвісили на галявині на місцích сучках старезного дуба, що немов покинutий усіма воїнами, шумів своїми постарілими гілками в піднебессі. На його корі один із матросів вирізав ножиком монумент мертвого пароплава, що воскресив його в пам'яті з високими трьома димарями, з яких кучерявився дим. Також він крапітливо вирізав на ньому грізні гармати, що дивилися тупо кудись за галявину, де синіли від високих круч Дніпрові хвили.

Тиша панувала недовго. Незабаром червоні висадили чотири шлюпки з десантниками. Ті десантники були швидко розбиті і втікали до своїх човнів, що їх петлюрівці заздалегідь знищили бомбами. Обスマленій боем капітан, після перемоги зібрав усіх здатних носити зброю й вирушив з ними

в напрямку Городиш; він у густих лозах зоставив лише тяжко поранених. Бо, дійсно, було б великим безглуздям усім здоровим лишатися в такому вогкому місці. Після відходу загону настали безсонні ночі для Мальвіни. Доглядала хворих, а крім того, мусила їм варити їсти та носити воду. Від ко-

мариних укусів її гарне дівоче лице спухло, шкіра на ньому потріскалась, аж виступила кров. Комарі ще більше лютували, налашдали на беззахисну дівчину, що мужньо зносилася всі болі та нещастия. Поранені, що видужали, допомагали їй, хто чим міг, бо вона була їм матір'ю й сестрою в цьому забутому й покинутому всіма місці. Щоб не накликати ворожих роз'їздів на місце їхнього схову, вони палили невелике багаття, уважно пильнували ладмань нацосити сухим.

Між покладеними для багаття цеглинами палає веселій вогонь; дим від паленого хмизу, гілля та ломачя плив непомітно в повітрі, і не виявляє ворогові їхньої криївки. Для підтримки такого жевручого вогнища, легко поранені ходили по березнику та в комишах і збирали сухе гілля. Коли не знаходили сухого, то вибирали свіже найтонше, — ѹого-го просушити назавтра й розвести ватру.

Однієї з таких ночей мені приснився сон, — продовжувала Мальвіна. — Я бачила Петра, що стояв на подвір'ї без шапки, в задумі гладив гриву свого баского коня. Мерин бив копитами землю й гриз вудела. Добрий коник не витримав, він заплакав гіркими слізами, бо відчував, що його господар піде далеко і, може ніколи не повернеться додому. У цей час із хатини вийшла мати та сивий батько, сумні та невеселі. Їх підганяли якісь страшні люди, одягнені у військову уніформу. Батьки йшли з гордо піднятими головами й шукали очима за Петром, а його вже ніде не було видко. Лишень кінь стояв під старою грушевою і плакав, гірко, як людина. Сльози з його очей капотіли і тим зробили глибоку вибоїну в землі, що зіяла страшним бездонням, і яка, в миг ока, наповнювалася не водою, а кров'ю. На ту кров швидко пішов лапатий сніг, що розгулявся в справжню хуртовину, мов спрівляв по комусь поминки. Буря підняла в повітря дах і розбилася ним високу вербу, що тріснула навпіл і, спалахнувши, не знати ким підпалена, рухнула на хату... На цьому я й прокинулась. — докінчила Мальвіна.

Після короткої мовчанки обізвався Петро й почав оповідати: — А мені снилася моя молодша сестра Ольга; йде вона боса по білій рівнині, а тій білій рівнині нема кінця й краю, і вона така самотня, в такому розpacі. а мороз допікає їй у дорозі. Ідучи по цій білій пустині, Ольга раптом глянула на небо й побачила там Бога, що зронив зірку на засніжений ліс.

Ольга завернула в ту сторону, де пропала зірка, і нараз натрапила серед високих сосон на каплицю. У каплиці вона побачила мерця, а коло нього голосили якісь жінки. Молодиль було багато. Вони оплакували покійника, і цілували його в руки та в похололе чоло. Сталося диво: мрець від їхнього плачу й голосіння прокинувся. Він підвівся з труни, обвів усіх недомисленним поглядом і в самій близні, босоніж вийшов із каплиці. Під вигуки сполоху тих жінок зник у сніговій заметілі. У цей час із-за снігових кучугур темного лісу вибігла зграя вовків. Очі в них хижо виблискували, видно було, що вони голодні. Наздогнавши того чоловіка, що встав із мертвих, вони всією зграєю кинулись на нього й почали рвати його на шматки. Він відбивався від них й намагався заритись у глибокий сніг, щоб таким чином зберегти свої обморожені кінцівки від гострих вовчих зубів, але вовки розгрібали той сніг, відривали шматки його м'яса і тут же від задоволення чи з розпачу вили в тривожне олив'яне небо. Далі, від того воскреслого чоловіка лишилася голова, що чудом якимсь іще жила, розплюща очі, й котилася по сніговій рівнині, мов величезний кавун по корабельному трапу, коли розвантажують трюм. Позбувшись голодних вовків, та голова зраділа, що хоч їй пощастило трохи пожити на світі, але зненацька з-за обрію вилетіла зграя круків. Вони зробили круг над головою воскреслого, й почали низько спускатись, та намагалися гострими дзьобами виклювати їй очі; по ниточі з них тягли зоровий нерв, з сітківкою судинну оболонку. З очних заглибин утворилося дві наповнені кров'ю ями, де білі більма безтязмно клипали, утративши всі земні кольори й не маючи зможи оглядати світ Божий. Однаке голова вже наосліп котилася далі, не знаючи, де їй знайти притулок. В шуканні того воскреслого чоловіка, жінки вийшли з тієї каплиці, і несли на плечах порожню труну. А коли вони відшукали пошматоване лахміття того мученика, то впали на коліна й притиснули ту одежду, покриту кров'ю, до грудей. Відтак натрапили на його недогризені кістки. А коли одна з жінок спіткнулася, й наступила на його голову, то в цей час із неба вдарив страшний грім, розколюючи землю надвое, мов те вдовине нещасне серце, що не може вже більше стерпіти наруги. З однієї половини провалля вийшов сам сатана, оточений старшинами своїх ко-

горт. З другої половини провалля в той час вийшов світлий янгол з мечем, оточений прекрасними створіннями в білих хітонах, це теж були янголи. На допомогу сатані надбігли вовки-сіроманці та злетілися круки, коли на допомогу янголові з вогненним мечем вишикувалися білі янголи. Тоді сатана почав з ними люту січу, **нищив невеликі когорти світлого янгола**. Він щораз більше відганяв його від тих місць, де стояли жінки, що плакали над головою, яка нічого вже не бачила. Янгол у білому одінні розпачливо дивився, як його сила на землі зникає щораз більше, і він, заплакав й зник із своїми воїнами. У цей час, почувши про гурків бою, із бездушної каторги, захованої у відвічних снігах, вийшли заковані каторжани. Залізні ланцюги перетерли їм на руках жили і з них бризкала свіжа кров. Їх було так багато, що ті жінки не знали такого математичного числа, щоб їх почислити. Сатана з погордою кинув списа на них, і він, не долетівши, упав і розбив ту сліпу голову, що лежала на снігу. Голова, мов розбита арфа, вже не подавала жодного звука. Жінки кинулися до закованих чоловіків, і кожна впізнала свого чоловіка, сина чи брата. Сатана тріумфував з перемоги. Він бо хотів усіх їх знищити, але його плянам перешкодив той самий світлий янгол, що ще раз вернувся на землю й почав знову боротьбу з царем зла. Жінки і їхні заковані чоловіки стали на стороні білого янгола, і сатана, не мавши сили боротися з людським завзяттям, непомітно зник у проваллі, що наповнилося чорним димом. Тоді хмари кудись зникли з байдужого неба, і веселе сонце заграло в золоті сурми, і сповіщало про настання весни в земних краях. Дійсно: довкола пропали скривавлені й брудні сніги, а замість них, зазеленіла перша трава, і веселі проліски вибилися з-під корчів на тій галевині, де відбувся перед цим бій.. Там я помітив усміхнену свою сестрицю, Ольгу,- закінчив Петро.

Чай, налитий із чашки в синє блюдце, вже прохолосив, і Мальвіна, замислена почутим, узяла грудочку цукру й почала пити. За вікнами стояв чудовий осінній день, повний стигlosti й мрій. Осипані клени відкривали клаптик синього неба, що його раніш за багряним листям не було видно. Краплі дощу, що вщух тільки на ранок, ще тріпотіли на зів'ялому листі, яке шаруділо під вікном під подувом вітру, а та-кож лежало різnobарвним килимом на дахах сусідніх реміз,

де міщани тримали курей та кіз, укупі з дровами. На сусідній вулиці гуркотіли хури. Цей гуркті долітав аж сюди й показував, що місто вже давно прокинулося й наповнилось гамором буденності та вже не затихне до пізнього вечора, коли люди, прийдуть з роботи та нагомоняться собі досхочу й залізуть у свої комунальні квартири, щоб бути готовими до наступного дня. У цих повсякденних клопотах перебуває майже все людство, що кропіткою працею наповняє зміст своїх буднів, та прикрашує порожнечу своїх сердець мріями про краще майбутнє. Мальвіна випила горнятко чаю, ніби збираючися з думками, сиділа мовччи, й слухала, як у павутині дзеленчить муха. Вона, відкинула набік русяву голівку та сказала:

— Цікаве видіння про мою сестрицю Ольгу оповів нам Петро, а мені прийшов на думку сон, що урятував мені життя. Перед тим, як його розповісти, я хочу дещо сказати про останніх наших поранених побратимів, що були з нами. Одного разу ми довідалися від проїжджого рибалки про наших бойових товаришів, що були покинуті напризволяще недалеко від містечка Городищ, у густих заростях коло старого водяного млина. Там, як ви знаєте, на березі Дніпра височіє до хмар могила отамана Гмірі, а в плавнях недалеко від неї перебувала з пораненими петлюрівцями та з уцілілими бійцями Льоля. Отже, після того, як ми відплівли, на своєму кораблі, то від берега, розказував рибалка, ворожі частини, підступили близько до багону й намагалися заатакувати нову оборону нездоланих, але швидко відступили. Їхні командири дістали наказ забиратись, бо якесь інше ополчення обступали їх із флангів, отже Гм уже не до боротьби було, і вони швидко зникли, як і з'явилися були в цих околицях. У Городищі вступили свіжі більшовицькі війська, верталися з-під Варшави. Попівна Льоля утратила отця Салівона, що захворів і вмер у плавнях, повернулася в містечко, надірвана в здорові та з розбитими ілюзіями. Прийшовши одного разу додому, вона здивувалась, бо в світлиці на неї чекав Демид Біда, який давно пропав з овиду.

З його оповіді виходило, що це він прогнав частини білих. Після безупинних боїв на польському фронті, Командувач дивізією послав його з червоною кіннотою в ці околиці. Демид добре знову ці місця і тому легко домігся успіху в бористьбі

проти денікінців. Його бійці розбили ворожі головні сили, зайняли Городище з окружними селами, в яких догоряли хати і розсипали мільйони іскор із солом'яних стріх. На вулицях у той час ревіла худоба, байдуже, мов у пеклі, вовтузилися люди, що рятували останній із хати скарб, прикопати його десь на городі.

Бійці республіки лежали де хто впав, горілиць чи повернувшись на живіт, там за цвінтарем дітей Ізраїла, коло попалених вітряків, де вітер розносить тугу Дніпрових хвиль по забитих своїх синах. Бож Дніпро народив іх своєю живучістю й волею, яка підіймала на хвилях різні кораблі, і ті кораблі на ввесь світ розносили славу й велич української землі. Тіла убитих героїв лежали довго в яру, де нашадки Рахілі оплакують своїх померлих родичів, вслухаючись у тривожні постріли. Нишком уночі селяни поховали тих безіменних героїв, що вмерли за свою землю. Вони, вже мертві, радувались, — вона їх у своє лоно приймає, давши їхнім благородним кісткам вічний притулок. Демид знов, що повстанці боролися за свою волю, не цікавлячись більше нічим, — все ж видав наказ лікувати поранених, ніби власних бійців, бо для нього всі вони були діти рідної землі, а діти завжди є нерозумними і можуть помилятись. На чийй стороні правда — Демид також не міг знайти відповіді. Він народився в бідній селянській родині, жив увесь час у зліднях, та нічого більше не знов, як іти до тих, що обіцяли землю селянам, а фабрики робітникам. Мав сильне бажання будь-де вийти в люди, щоб вернутися додому славним і дорівнятися у всьому до Льолі. Про цю ніжну й дивну істоту, що була для нього чимсь більшим, ніж дівчиною, в демидовій голові роїлося безліч дум, що розліталися в різні сторони, мов ті неспокійні птахи, щоб ще колись повернутись до свого гнізда. Він мріяв про неї не раз після того, як денікінці відібрали в нього гармонію. Демид утік із містечка, пішов до червоних й воював в кінності Котовського....

— Дозволь, Мальвіно, — втрутився Федір, сказане домалювати:

Гей, летіли скаженим алюром коні, стаючи дібки, а вершники рубали один одного гнівними шаблями. Коні гризли вудила й теж брали участь у бої, силкувались повалити супротивника ударом підкованих копит на скривлену землю, або проломити груди. Мов той скажений вихор, летіли укра-

їнським степом прaporоносці волі і навіть в біді, скошенні градом куль раділи, що вони ту революцію підняли, щоб вона набиралася сонця й мужніла в обріях. На лузі гомоніло голосне птаство про надзвичайні події, що творяться серед людей, і від тих подій насторожено спускалося в плавні з смутком, що буде тяжко летіти до вирію через величезні стовпи пожарів, що напливали на горизонти. Небо дійсно було криваво-чорне, віщувало недолю українському краєві й, мов казало, що брат устане на брата в лютій січі, не знаючи, чого він, власне, хоче. Плакав у полях дрібними росами їдкий полин, скошений серпом місяця, що збитий з небес безупинними пострілами, котився по широкому полю. По хатах дрімalo мовчання, а також тривога пливла ними, бо в кожному господарстві не було дома синів. Всі десь пропали, і матері, як приходили до криниці по воду, розпитували одна одну про новини, чи, бува, ніхто не чув про їхніх синів. Війна, що прокотилася кривавими колісъми по українському чорнозему, боляче надавила груди мовчазній землі, забрала від неї тих здорових та молодих, що народилися обробляти ниву. На високих осокорах застигали граки та круки; тож лінувались кудись летіти, бо поживи було для них скрізь багато. Срібними нитками іней обплутував на городі качани та гичку квасолі, де блукала самотня вдова у сірій свитині, визбирувала квасолю й висміювала на грядках буряки. Ніхто з людей не радувався подіям, бо війна, крім страшених злиdnів та руйни, нічого не принесла в Україну. Навіть ті, що були раді подіям, по втраті своїх близьких, байдужно дивилися на нових людей у сірих солдатських шинелях, що їхали дорогами. Виглядало все, наче той гнів, що вибухнув у людських грудях, а потім поступово й заглух, нічого, крім люті, при цьому не виявив та не приніс ніякої доброї слави для його власника. У хатах тріщало ломаччя, підкладуване господинею в піч, де вона завжди варила одноманітний обід: борщ та картоплю, бо інших страв не було з чого зварити. Діти босі й роздягнуті бігали по вулицях та городах, знаходили пробиті шоломи та потрошенні гвинтівки, і у завзятті бавилися у війну, поділившись на два ворожих загони. Матері обурювались на них, сварили, що, мовляв, мало крові пролили їхні старші брати, а тепер ще й малеча хоче, підрісши, себе вигубити.

„Ой, нумо, нумо, затягнемо шума, шума затягнемо, гуляти пійдемо,” — взявши у колі за руки, інша дітвора бавилася. Де-хто з них пускав у блакіть паперового змія. Пущений на кручі, чи над яром змій, високо злітав у височінь, неначе спокійний дух волі. Якого ніяк не можна зробити плаzuном. Під подувом вітру він усе вище дерся під хмару, ніби гордий свого високого лету. Хлопець, що тримав за нитку того змія, з увагою розглядав його лет і був гордий з того, що має такого змія, — сказав Федір і замовк.

— А я оповім вам, — втрутилась в розмову Надія Іванівна про сизих голубів, які кружляли над околицею та знову верталися на свої місця. Що може бути кращим за бистрий лет голуба, коли птах відірветься від похилого даху, чи слом'яної стріхи, рвучко скеровує свої крила у піднебесся, п'ючи прозоре чисте повітря, настояне на соняшнім промінні. Яка дійсно велич розпростувати крила над неозорими вершинами, споглянути з ясної височині й побачити внизу на пагорбі дзвіницю з позолоченим хрестом, з білими стінами людські хатини, що притулилися до розлогих садів, де край огорожі підносяться символом вічності стрункотілі тополі, що в своїх шумах нагадують усім про молодість. Отак птахи, як відірвуться від насидженого місця, кружляють у прозорих шовках неба, і крім лугу, стрічки повноводної ріки, ще бачать зубчасті стіни, покритого туманом лісу. Хлопці, що тримають тих голубів, горді своїми крилатими друзями, що, натомившись у літанні, знову вертаються назад, і тріпочуть своїми крилами об стінки голубника. Чи ви чули коли воркування горлиці на дикій вишні? — спігала Мальвіна.

Вона у тім воркотінні згадує незримі для людського ока вершини, де тільки Дух, що зветься Голубом, гніздиться після величі дня на ночівлю, який узгоджує своїм єством життя земне й піднебесне, та єднає їх докути найніжнішими нитками сонця й місячного сяйва; Дух сідає на тих вершинах відпочивати, задоволений своєю кропіткою роботою.

У тій злуці земного з небесним відчувається рушійна сила всього живого в космосі. Під час велетенських бур, що проходять неземними світами, той Голуб-Дух підводиться мов приреченність над океаном, недалеко від людських осель, і його скорбота розливается звуками, що втілені в ридання переливних хвиль, які не в силі стримати свій роз-

пач, переливають його через верх, і він, у найвищім збудженні, відривається від хвилі й летить деякий час у повітрі, щоб знову, розтративши свій відчай, злитися з іншими морськими валами, що наздоганяють один одного. Про того Голуба-Духа й воркочуть голуби в голубнику, кладуть одне на одне свої легкі біляві крила й ховають свої дзьоби в тепле, пухке пір"я. Найцікавіше, коли голуб, закохавшись у голубку, воркоче довгими вечорами про особисте щастя, та у своїм піднесенні гуде первітці палкого серця в піснях, що він їх почув у піднебесному леті від вільних вітрів. Ті пісні, пісні вічного щастя, найбільше подобаються мешканцям людських піддашшів. Ви знаєте, як прекрасно звучить гимн радості в дніпров'ї, коли в перших променях сонця купаються голуб і голубка? Може та радість була колись запозичена природою в наших предків, коли вони не знали зліднів і жаху вороної навали, а також були вільні на своїй землі; могли плекати найкращі й найшляхетніші почування і, зломивши в саду гілку первоцвіту, ворохили про свою долю, та клали до ніг молодості шляхетну любов, що п'янила своїм хмелем людські серця. Існування тієї людської любові відчували з роду в рід голуби, що зберегли в своїм зорі краплину чи ласку кохання . . . —

Коли закінчила Надія Іванівна, заговорив Петро:

Темрява, що опанувала долини, гори, вибалки й людські житла, осліпила людей на цілі покоління, і вони, вже народившись у темряві, не могли розпізнати й дати назви речам, таким близьким і зрозумілим для їхніх прадідів. Вітари для них залишилися без жодного означення, і на їхню думку, не могли нічим ім прислужитись,крім того, що в реальному розумінні вони могли бути призначеними за ясла, куди можна покласти для худоби сіна. Всі речі втратили свою містичність, перетворились у грубу й нецікаву реальність, де нічого не могло бути одухотвореним, бо це було всупереч законам і смакам держави, в якій ці реальні закони були створені. Люди, які виросли в темряві, звикли перебувати в ній, і будь-яка гармонія світла й тіней, а також існування світу барв і кольорів лишалося для них нереальним, мов для того сліпця від народження поняття про зорі, блакит та сонце. Храми, що служили їхнім предкам місцем для молитов і багатих офір Богові, враз спорожніли, і тільки в розколи-

нах церковних бань гніздилися з **кажанами** сичі, що сплюхували, повну містерій безвидну ніч, яка запанувала в цих Божих святах. На одній із стін, де янгол застиг, з дарунком білих троянд, одного ранку з'явився промінь світла, що злетів униз і розсипався на паперті вкупі з тими трояндами, які здавалися живими. Але старшини над тими, що родилися в темряві, побачили бліск, тому не могли те **сایво** допустити, щоб воно щораз більше поширювалося серед вічного мороку ночі. Отже, вони вирішили знищити того янгола, що розливав те світло, при цьому покликали скульптора, **наказали**, щоб він, замість фігури в світлому одінні, яка розсипає троянди, вирізьбив з того мармуру щось реальне, подібне всіма своїми фарбами до їхньої епохи. Той скульптор узяв долітце й молоток і поволі почав збивати янгола.

Ві крила, а також видовбувати троянди, що світилися й були, як світло. І вже, як дійшов своїм долотом до янголових непорочних грудей, то майстер увігнавши в них своє знаряддя,

Глянув – з них полилася кров. Грім, що вдарив миттю з небес, освітив вітражі в храмі, а також статую янгола, що сипав білі троянди на діл.

З того часу скульптор повірив в існування чогось містичного, відмовившись робити іншу скульптуру із скульптури янгола, що стояв у храмі. За це його влада назвала опортуністом, і його твори зникли з усіх крамниць і виставок.

Думаю, що голуби Надії Іванової зустрічали того скульптора з царства темряви, коли вони летіли якось у низів'ї, шукаючи найкращих квітів для своєї втіхи. Дійсно, яке страшне слово темрява, коли довкола немає ані вогню, ані сонця, ані певних фарб для довколишніх речей. Усе тоді втрачає красу й зміст. Усе тоді одягнене в одну чорну похмуру фарбу, що володіє над усіма просторами, мов той павук над усім, сплетеним ним павутинням, що намагається, крім мухи, запутати в своїх тенетах ще голуба, а також безжурну ластівку, щоб висмоктати з них усе живе, лишити їх реальними речами, які мали б складатися з пір'я та висохлих кінцівок. Під час тієї темряви люди були подібні до троглодитів, бо, **Вони, знехочені** й збайдужлі зі смаком одягатись, убирали на свої нуждені тіла будь-який одяг. Так бо вимагав час, і якби хтось насмілився зламати закон темряви й одягтися в щось барвисте, то напевне всі б нереальні злочини були приписа-

ні безталанній людині суворим законом епохи. Дійсно, в одному з тих століть була створена держава Темряви, що мала за основу своєї філософської істини якусь таку концепцію „смрді“. Буття шлунку було найвищим ідеалом цієї держави, бо все в неї починалося від шлунку, також кінчалося ним. Те, що існувало поза його межами, було суворим „табу“, і еретиків суворо карали, якщо вони починали сумніватися в істині обраного шляху. Коли ж люди, що вмирали за цю ідеологію, побачили, що ніколи не виб'ються із стану рабів, то вони просто збунтувалися, викресливши всі ті слова, що зводили їх до тваринності, й замінили їх словами більшменш людяними. Від цього суть тієї держави не змінилася, бо слуги Товкадеми дуже боялися, щоб ті революціонери, які полюбили й почали засвоювати слово людяність, раптом не захотіли ввести в свій лексикон такі терміни, як Сонце, Бог і Світло. Отже, почалася знову скажена боротьба з різними ухилами в царстві Темряви, від якої тисячі голів летіли з пліч, а також тисячі еретиків на темних площах прилюдно зрікалися своїх істин, проклинаючи тих, хто вигадав такі слова, як Воля, Бог, Любов. Вони розмахували руками й безсило жестикулювали та голосно каялися в своїх гріхах, бо знали, що як не покаються, то страшна пустка лишиться на місці, де вони мешкали, а їм особисто доведеться мандрувати в країну вічного холоду, де ніколи не розтає сніг, а в його глибинах століттями наскладано трупів мучеників—революціонерів.

Царство Темряви мало, крім президента держави, ще цілий парламент, що складався з різнопідвидів людей різної національності й різних віровизнань. Ті парламентарі сиділи, мов манекени в залі засідань, бо ніхто не відважувався виступити чи заперечити щось головному вождеві, що звався Молох. Словеса Молоха були життям або смертю для його вірнопідданих, і ніхто з тих смертних людей, що його оточували, не міг бути певним за своє життя. Молох, маючи сітку вірних собі людей, через свого вірного слугу Садиста низив будь-яку думку чи спротив у царстві Темряви. Всі до найменшого тримтіли від його лише погляду, хоч про себе він наказав написати тисячі пісень і прогриміти по всіх світах про доброту й велич його. Як загинуло те царство Темряви, того ніхто не відає. Лише голуби з роду в рід переда-

вали легенду про велики війни між царством Світла й царством Темряви. Інколи ще дим з невідомих проваль виповзає на поверхню землі й виповняє собою всі закутки долин та садів, і нагадує нам, що десь догоряють руїни царства зла.

— Як гарно жити на світі, милуючися всіма тими речами, що створив Господь Бог для замилування людського ока, сказав в роздумі Федір. Всі фарби, розподіл ночі й дня, світла й темряви, неподільно пов'язані з цілим змістом життя людини, що її створив Бог у своїй подобі. Вона йде світами, благословенна задумом Творця й намагається своїм розумом злагнути красу всесвіту, в плеканні найвищого цвітіння душі, натхненою любов'ю, щоб нею висловити признання Творцеві неба і землі, а також подякувати Йому за своє народження та призначення бути господарем усіх земних багатств; слухати шепті трав, милуватися пташиним у блакиті летом, випливати на лови, вдивляючися на грізні хвилі, що йдуть з моря. Замислюючися лише над своєю буденністю, людина робиться страшно вбогою думками і в своїй осамітеності схожа до підбитої лелеки в полі, коли вже всі птахи відлетіли до вирію. Вона, як відлючена на лоні природи, то ясно бачить сходи світанку, коли сонце випливає золотим кораблем із-за покритої вічними соснами гори і лине Дніпров'ям. Там, від тієї гори непомітно спускаються тіні предків, що йдуть до тих долин на відпочинок, чи просто з цікавости послухати розмову тих, що існують в живих. Поки ті тіні зійдуть з тієї гори й спустяться в долини, непомітно настає темрява, і вони на світла з найближчих хат, поспішають туди, щоб, сівші біля веселого вогню на подвір'ї чи на лаві в хаті, почути, що скажуть люди про своє земне життя, а також прирівняти їхні земні турботи до тих, які вони мали, коли були в тілі. Інколи довідавшись щось для себе, ті душі згасяють у кімнаті каганця, і тоді раптом настаєтиша, бо живі зовсім не розуміють, що сталося з каганцем. Але тіні померлих не завжди відвідують живих, бо в них є багато чого цікавого оглядати в світах, а життя, яке вони провели, будучи живими, більше не цікавить їх абсолютно нічим. Осінньої пори, коли ріка вся порізана блискавками і небо повне олив'яних хмар, вони, щоб не промокнути зовсім, заходять до людських жителі і непомітно сівші на краєчку лави, гріються, задоволені, що їх

ніхто не турбує. Тоді можна відчути якийсь подих чогось незнаного, що наповняє своєю таємничістю кімнату. Коли непогода вщухає і на небо ніч висипає незчисленні отари дозрілих зірок, та пускає їх на незаймані пасовиська в космосі, то душі, зачаровані величиною земного й небесного, непомітно зникають у невідомому напрямку, видко простують до вершини тієї гори, звідки вони примандрували до жител. У цей час господар, відчинивши двері, виходить із хати на подвір'я і, піднімає свій зір та бачить рясні грони золотопінних сузір'їв, що переливаються різними кольорами. Він своєю душою, чи вірніше відчуттям своєї душі благословляє вічність, що народила з хаосу світи, а також створила вічну красу дня і ночі і дала людині так багато для роздумування. З над кладовища, де заснула міцним сном його рідня, долине ледь чутний сміх рудої сови, що перегукнеться з сичами сусіднього гаю, махне своїми крилами, сплигне з дубової гілки на якусь із могил, де відпочине, а далі поважною хodoю бреде собі в мороці тими безіменними могилами, похитуючися з боку на бік. Вона, мов той цвинтарний сторож, відвідає всі могили, та знову при першому сяєві місяця, що вигляне з-над хмар, злетить собі на дуба і, усівшись на одній із його міцних гілок, протяжно закричить, наполошить своїм могильним голосом заснулу природу.

А чоловік, як почує її розплачливий крик, злегка перехриститься рукою, покладе на себе знак проти нечистої сили, і, відвернувшись, нехотя знову зайде до хати, де на нього на столі чекає вечеря, що її приготувала йому жінка. Молодь, у цей час весело буде розмовляти на вечерницях про тих, що пропали за час воєнної хуртовини, пригадає з смутком своїх братів, батьків, що зникли в безвісті, як інколи зникає шаланда з рибалками в безмежнім морі, і тільки їхні привиди непомітно вертаються назад до своїх рибальських жител. Дівчата, усівшись біля своїх коханих хлопців, починають співати журних пісень, яких співали ще колись їхні бабусі, коли їм ішов лише шістнадцятий рік. Ті, що народилися в неволі, не могли народити погожої, повної життя й здоров'я пісні, яка б не була б подібна до плачу. Ось чому майже всі пісні, що їх співала молодь, були повні сліз і тужливого горя, бо, крім цих двох речей, ці дівчата, а також їхні матері нічого іншого в своїм житті не зазнали. Це

найбільша розпушка, яку могла створити для нас історія, і ми цю розпушку називаємо словом, якого ніколи не вживали люди, які вирошли на волі. Бо це слово містило в собі все, починаючи від сліз, злиднів, рабства, нещирості, і звалося воно неволя.:-

—Але, Федоре, ніхто ніколи не хотів би з власного бажання лишитися невільником у своїй хаті і, замість бути господарем на своєму полі, віддати все комусь напризволяще, зауважив побратимові—друзяки Петро, і далі продовжував у великий задумі : " Таких народів у дійсності на світі не було, але інші народи, що захотіли мати велику користь для себе і бувши сильнішими за менших народів, підбили їх собі на протязі століть і, запрягши їх у страхітливе ярмо, вже ніколи не дозволяли нікому з того ярма вийняти занози, бо страх великий скував їхні душі на саму думку, що невільник ще може вигнати його, француза, з, на його думку, врученої йому історію хати. Тим хижакам не вкладалося в голові, що їм доведеться розлучитися з такими казковими багатствами та з усіма тими розкошами та привілеями, що їх вони мали на чужій землі. Той жах француза-чужинця, що все вважає за своє й нав'язує свою думку, закони, мову поневоленим людям, кидає його у ще більшу лють, бо він своєю заячою душою відчуває , що прийде час, коли той невільник поставить перед ним претенсії на землю й маєток, що вічно належав його родові. Отже, він буде вигнаний у свої бідні похмурі краї де його не перестануть тривожити солодкаві мрії про країну сонця, про країну, яку він, а також його прадіди перетворили в країну сліз і смерті. Щоб араб не став власником на своїй землі, пани французи роблять усе можливе, аби втриматися на землі, що тече молоком і медом. Для цього вони тримають численну армію, готову щохвилини вступити в бій і знищити тих, що захочуть повстати. Ті французи вишколили сотні тисяч перевертнів, які за шмат хліба звикли повзати перед паном-грабіжником, мріючи, що його пануванню не буде кінця. Але нічого вічного на плянеті, крім Бога, ще не було, бо все з часів створення світу мінялося, як міняється вода в річці. Багато імперій загинуло, що не лишили по собі, крім руїн, нічого, не передбачаючи перед тим, що їм випаде такий безславний кінець. Піски грубим шаром покрили колишні плодючі краї, де ко-

лись пишався виноградник і височіли величні храми та палаці могутніх володарів. Над усіма тими місцями підносить своє крило вічність, і безгоміння наповнює вимерлі місця. Вже не чути в тих краях вільних і розкошолюбних пісень безжурної молоді, також і військові колісниці не лишають на безмежних дорогах свої сліди, повертаючись із славних походів. Лише вітер тужить над жовтою рівниною століть, і перебирає в своїх мелодіях давно забутих завойовників..

Коли відлунало останнє слово Петра Пустого, то наступила наміть блаженна тиша, бо кожен про щось замислився. Видко, перед очима присутніх майнула власна юність.

— Ви знаєте, — звернулася Мальвіна до хлопців, — як зустріла Льоля Деміда? — Ні, відповіли в один голос вони. Отже, — вела далі розмову Мальвіна, вона закохалася в нього, коли зустрічалася з ним місячними вечорами біля греблі, де невгамовно шумить вода, й кидає у вир листя, зірване з ложковких верб. Мені про ці їхні зустрічі розповідав, як я вже казала, проїжджий рибалка . Там на руїнах старої цегельні він гордо вмирав, прошитий ворожими кулями. Нас заatakовано зненацька в беззоряну ніч, коли злі духи волочаться по землі та нудьгують чорти, вилізши із своїх багон. Ми боронилися очайдушно, аж поки всі впали мертвими, крім мене... Шумить очерет десь край Дніпрових круч, шумить, заколисаний вітром і розбуджений скрипом осик, що подібний до плачу. Вітер розливає валторні, і вони синхронно розливаються по хвилях, досягши другого берега. В ту пору , в оточенні блудних вогників, в чорній сутані, з очерету з"являється мара й прямує до могил безіменних героїв, тих, що впали в багвах за честь і сувернітет України. Вона нахилиться над їхніми могилами, і її очі горять у темряві, вже не маючи сил плакати. — Я її бачила, — продовжувала Мальвіна ; примара, як втомлялася мандрувати, то сідала на ті могили відпочивати. Її присутність відчував вітер, що тоскно ридав в руїнах цегельні. В той час, мов велетенські човни, з-за Дніпрових круч напливли хмари, і мара сіла в один із не бесніх човнів, відплівла на сіножаті. Було чути, як хлюпотіло її легке весло хмаровими плесами... Здавалось, що вона зовсім не раділа, коли числила силу-силенну вбитих, і її очі поволі згасли, а розплилася вона у туман, що розвішував

густу сітку на лівому березі ріки, звідки чулося скавучання бездомного собаки. Туман, що плив всесвітом, сплутував і розплутував нитки вічності, схожий до тих мітичних жінок, що в потойбічному світі прядуть волокна людського життя. Він щораз більше завойовував річкову широчінь, вгинався прозорою кригою на середині ріки і, забравши всю сиву пряжу у велетенський клубок, кинув його у високосні широти, наче б то хотів одурманити своїм чадом небесні світила, щоб вони упали з небес вічно прикрашати його китиці. Не спромігши їх знавісніти, туман розгорнув на всі сторони свої волокна, пустив їх на другий берег ріки, і вони, виповнивши сірою масою Дніпрові роздолля, на деякий час безсило зависли між гіллям високих грабів та осокорів, й окутали чахарники напівпрозорою пеленою...

— Я не знала, як вийти з цього туману, — продовжувала Мальвіна. Відважно рушила навпростець кущирами, де болотяна доріжка вивела мене на стежку, що довела до хатини дядька Гната. А потім, — казала Мальвіна, — зустріч з синами Дударя, з родиною дядька Гната...

Після цих вимовлених слів вона на мить задумалася й замовкла, мов перепілка в житі, про проспівала свою мелодію, в якій живе любов і туга за втраченим щастям.

Крім Надії Іванівни, Петро з Федором раділи, що Мальвіна знайшлася. Вони теж могли б давно вже бути серед мертвих бойовиків і лише тінями блукати по землі, оглядали усікий знайдений куток, омріяти кожну галівину й стежку, що вела їх у життя, чи наче втілившись у піднебесні птахи, шукати втрачене. Ім би шуміла осока серед жовтих пісків, нахиляла б стебла до жовтого й білого латаття або кладучи їх на струхлявілі корі, вкриті мохом. З ласки Велеса, вони так само, як і їхні предки, були б господарями, отже ім було б цікаво тінями зноситися над степовими могилами, питати в зустрічного вітру про всілякі новини, які йому лише довелося чути. А вітра ні хто ніколи не стримає в шаленому леті. Він ніби ті хмари змінює свій колір з чорного на фіялковий, а то робиться білим, як той яскравий сніг у нас на Різдво. Часто припадаючи до річкових плес, він робиться лагідний і грайливий, мов ті притихлі хвилі, і, набравшись у них прохолоди, знову зривається в піднебесся, набирати для свого швидкоплинного лету нових сил. Пролітав

над латками білоголових гречок, він чепурився в кольори запашних зел, пустував по городах і садах, повних сувіттів та весняного гомону. Петрові та Федорові ніяк не вірилось, що ім пощастило чудом урятуватись, і нитка іхнього життя не була перервана навпіл так зарано. Вони, пришвартували свого корабля блукань до більш-менш безпечної гавані, не знали докладно, чи коли ще буде змога на ньому плавати. Безсилим птахом злітав до вікна вечір, розсипаючи своє золотаве пір'я, і вкупі з притихлими гімнами дня увірвалася Мальвінина розповідь. Сірі тіні присмерку лягали хвилястими волокнами по світлиці, бо сонце поволі вже згасло за дерев'яними ремізами; підібрало свої барвисті китиці разом із золотою печаллю осени, що була обгаптovaná щедрим даром — жмутком проміння, яке звисало додолу, мов пелюстки соняшника на розлогому городі. Петро, глянув на Годинника, проказав: „Вибачте, мої дорогі, бо я, власне, мушу відійти на одне побачення.“ На це йому ніхто не заперечив, бо й Федір хотів лишитися з Мальвіною наодинці; відчував, якою жаданною ї дорогою стала вона для нього після довгої розлуки. Після відходу Петра, що мав зустріч з Марусею, непомітно зникла в іншій кімнаті й

Надія Іванівна, зоставила Федора з Мальвіною на самоті. Дівчина з хлопцем відійшли від столу й сіли на канапі. Об

нявшись, припали устами одне до одного, вони беззвучно застигли. Тільки дзвінкий поцілунок порушив німутишу, що наповнилась шебетанням канарика. Він сумуючи сидів у клітці, а тепер нараз залився голосним співом. Стінний годинник, розслабив мідну пружину, й виглянув зозулею з маленької скриньки, кував лише шосту годину вечора. Мальвіна, нервово пестила лагідне волосся на голові в Федора, задивлялася своїми бездонними очима в хлоп'ячі очі, засвічувочи вогники омріяного щастя на дні його душі. Тут, на канапі, Федір щиро признається Мальвіні, що беззятімно її кохає, і всі дні без неї були для нього сірими й буденними, мов та непогідь осінньої пори. Парубок узяв кохану дівчину за руки, і довго вдивлявся в знайомі риси дорогоого виду, та знову припадав до її уст, мов птах до жаданного джерела, і пив із них наснагу. Федір вирішив одружитися з нею, навіть негайно, бо подумав, що знову ця омріяна ним дівчина зникне з його зору, і він лишиться самотнім, мов той пере-

літній лелека з підбитим крилом на засніженому полі, коли його друзі вже давно відкурликали в захмареному небі, у відважному леті через океан до вірію. — Слухай, — сказав Федір напівголосно до дівчини. — Безум напав на мене без тебе. Якісь галюцінаційні образи хиталися ввесь час перед моїми очима, коли ти була далеко від мене. Я не міг ні спати, ні будь-що робити. Яке велике щастя, що ми знову зустрілися, і я просто п'янний від цього! Мені здається, що я прокинувся жити, коли тебе побачив знову, і так само, як

як тес сонечко, що виростає з ранкового туману, так само твій образ з'явився в моєму житті раз і назавжди, щоб ніколи вже не згаснути. Цим горінням, що палахкотить у моїм серці, я здогадуюсь, що зумів частково захопити й твоє ество. Так хай же воно чисте й святе ніколи не гасне в наших поривах і з'єднає нас навіки до самої могили. Будь мені за дружину і ми навіть на цім тижні повінчаемось, — благаально, дивлячись Мальвіні в очі, проказав Федір. —

Мальвіна одну мить замислилась над його пропозицією, а потім підвела голову, глянула задумливим поглядом на нього й промовила слово згоди, що здавалося Федорові як вічність чи святість. Вони просили Надію Іванівну, що, здається, стояла за дверима коло замкової щілинини, щоб вона замість матері поблагословила їх старою іконою, яка висіла в кутку. Тітка не без приємності здняла Божий образ і благословила молодих. І як тільки наречена з нареченим дістали хрестний знак на посад сісти, то з радості не знали, де їм і дітись. Вони, мов ті щасливі пташки, пурхнули на вулицю, та лишили Надію Іванівну линути в мріях шляхами своєї юности. Ще як було їй шістнадцять років, як вона пригадує, то тими краями, де вона народилася, проїжджав молодий купець Зінько Гмиря, що закуповлював льон, лінтурні кожушки. Зінько заїхав на багатий двір її батька, довго з ним торгувався, та все кидав привітним поглядом на його молоденьких доньок, що стояли оподаль біля коловороту. Надія з них була найстарша. Одного разу той молодий купець, що приїхав в торговельних справах до її батьків, попросив уклінно, щоб вона сіла до його фаєтона й показала йому дорогу на сусідній хутір. Він обіцяв привезти її назад додому. Лише на половині дороги до того хутора він навмисне завернув в інший бік і завіз дівчину аж у самий Київ. Домагання

батька вернути вкрадену дівчину було марне.

Зінько Гмиря належав до українських соціал-демократів, дарма, що походив з купецького роду. За заслуги перед Українською народною республікою, він і був надісланий очолити повстання народніх мас в Городищенському районі, де він, після кровопролитих боїв з ворогами, на полі чести і слави, загинув.

За коротке життя з Гмирею, Надія Іванівна мала від нього двох синів. Один з них, Борис, працював фельдшером, другий, Павло, був військовим. Тих синів поглинув виреволюції, цієї невідомої потвори для мешканців міст, містечок та сіл, не тільки на Україні, а й по всій східній Європі, яка, частково вирвавшись з-під влади двоголового орла, творила для себе власне життя. Борис та Павло емігрували на Захід, хоч Надія Іванівна сумнівалася, щоб вони лишилися живими. В її пам'яті вони вставали непогасним смолоскипом: один повний усіляких латинських виразів, яких вона абсолютно не розуміла, а другий повний усіляких математичних знаків і військових термінів, здатний комбінувати в своїй голові різноманітні баталії, та пересувати дивізії з ешафтонами з однієї лінії фронту до іншої; отак змішати пляни й задуми ворога. Тітка гордилася своїми синами, як і кожна мати, що їх має. Надія Іванівна ходила до недалекої церкви та гаряче молилася за померлого чоловіка й за своїх загублених синів. А вони до неї навідувалися з далеких фронтів у снах, і вдова припадала до їхніх незагоєних ран, щоб освіжити їх своїм матірнім палким поцілунком або зросити своєю блискучою слізовою. Раз вона бачила в сні велетенського чорного крука, що летів у невідомих краях над бойовищем. Він прокружляв над долиною смерті, зробив у безгомінній висі коло, і несподівано упав важким каменем на гори вояцьких трупів; там вихопив одну одірвану руку з купи забитих, з кряканням полетів над лісами й озерами, а ту руку тримав у дзьобі. Отак долетів до її подвір'я, він кинув ту руку додолу, і вона проросла відразу дивною квіткою. Та рука могла, безсумнівно, належати одному з її синів, що пропав у воєнній хуртовині. Мов ті хмари, клубочачись, проходили роки, а сини не верталися у двір, і про них ніхто не приносив жодної вістки Надії Іванівні. Лише вітер,

здавалося, щось їй розказує, як сипле до осиротілого вікна замети зірваного листу, й стукає безугавно гіллям осипаного клена в сінешні двері. В таку пору Надія Іванівна скоплюється з ліжка, накидає на себе старий шаль і виходить зустрічати своїх синів з невдалого походу. А як подивиться, що то лиш вітер голосить на осипаних деревах, тарабанячи всхлими гіллячинами об бляшаний дах, вона знову щільно зачиняла двері й лягала до ліжка. По тому наступило безсоння. Вона лежала непорушно цілими ночами, заплющивши очі, але не могла ні на хвилину заснути. Так мучилася вона багато місяців, ходила по пораду до найкращих лікарів. Ті уважно вислухували її й писали для неї довгі рецепти зовсім незрозумілою для неї мовою. Діставши в аптеці замовлену мікстуру, вона пила її чайнюю ложкою, обов'язково запиваючи водою. Потім вона знову лягала спати, заплющувала очі, відпружувала м"язи і нерви й намагалася заснути, що їй частково вдавалося. Не втрачала надії — її сини вернуться до неї крізь хуртовини й безупинні дощі, крізь смерть і голод. Бо вона, не досипляючи ночей, виходувала їх на те, щоб з них вийшли люди. А вони, вийшовши в люди, розлетілись, мов ті нерозумні птахи з матірнього теплого гнізда. Павло був якось приїхав додому з дивною жінкою, що ніяк не схожа була на українку, маючи мигдалеві очі й чорне, як ніч, волосся. Колір її шкіри мав брутатний відтінок, а стан її нагадував якусь декоративну рослину чи дерево. Стрункішої дівчини Надія Іванівна ще не бачила в своїм житті. Павло, як приділив для неї свій покій, сам спав на канапі в ідалальні, мріяв про її смарагдові очі та

уявляв її стан, що його знавці прирівнювали до стрункого кипариса південних країв. Вона була дочкою одного грзинського полковника, забитого разом з дружиною в катстрофі поїзда близько самої Жмеринки, де авантурники, розібрали рейки й пустили його під укіс. Їхня донька, яку звали Суліко, була в той час у Києві в шпиталі, хвора на малярію. Так уникнула вона долі своїх батьків, хоч лишилася на призволяще. Телеграму про смерть її батьків приніс їй Павло. Він працював тоді зв'язковим ад'ютантом при українському штабі. Павло був вражений красою дівчини і, довідавшись про те, що з нею сталося, лишив її свою візитівку з умовою, — коли вона вийде з лікарні цілком здорововою, —

нехай про це повідомить його. Для Павла була дійсно велика радість, коли одного разу, прийшовши додому, він застав маленького листа, що пах парфумами. З радістю він перечитав, що Суліко завтра вийде з лікарні й просить його допомогти їй у цей скрутний час; негайно поговорив із матір'ю про нещастя, яке сталося з її батьками, вирішив забрати її до себе, приділивши їй свою окрему кімнату. Суліко спочатку не хотіла йти на мешкання до Павла. Але залишена напризволяще, поміркувала і згодилася на цю пропозицію. Павло обрадувався, як одного провесняного ранку, коли капало з стріх і сонце голубило перші проліски, що їх продавала одна жінка з кошика на перехресті пожавлених вулиць, край його будинка зупинилися запряжені в фаетон коні. З фаетона вийшла Суліко, і обдарувала його невимушеною усмішкою на його привіт. Він допоміг візникові занести її валізи до хати і, давши йому на чай, поспішив у світлицю, щоб краще розглянути молоду панночку. Своєю дивною красою Суліко була подібна до принцеси з арабських казок, що їй навіть краса місяця не могла дорівняти. Павлові не вірилось, що на світі можуть існувати такі ніжні й чарівні істоти, спроможні своєю усмішкою освітлити хмурі склепіння середньовічних храмів, запалити лямпадки та свічі перед образами Божої Матері самим вогнем свого погляду й кинути на вівтар любові живі пелюстки своєї великої душі, повної святості.

За коротку мить після переселення на квартиру, Суліко, вгорнувши свої білі, мов морська піна, плечі в благеневий шаль, сиділа коло столу й розмовляла з Надією Іванівною, що щедро обдарувала незнайомку різним печивом та частувала китайським чаєм, рівночас слухала мову, що дзвеніла, мов музика, з уст незнайомої панни. Суліко щораз більше зачаровувала всіх своєю поведінкою та красою. Одного разу, коли всі вдома спали, і Надія Іванівна пішла ще раз подивитись, чи всі двері щільно зачинені, вона помітила блиск світла з кімнати Суліко. Надія Іванівна навশпиньки підійшла до напівзачинених дверей. Суліко в самій сорочці, з розпущеними довгими косами, стояла на колінах перед маленькою іконою Божої Матері й палко молилася. Тъмяний блиск свічки відбивався на її блідому чолі й освітлював її соковиті округлі уста, з яких злітали ледь чутні слова мо-

литви. Надії Іванівні здалося, що небесний херувим спустився з райських висот і завитав до її оселі та, ставши навколоішки, шепоче найчутливіші молитви до Бога. Вона була певна, що лише така істота, як Суліко в своїй непорочній чистоті, може бути янголом, якому відкриті всі земні та небесні істини. Тільки в якімсь заціпенінні постояла пару хвилин і споглядала з увагою на тонкостанну горянку, що палко молилася незрозумілою мовою, Надія Іванівна непомітно йтихо пішла в свій покій, де, роздумуючи про цю незнану чужинку, не могла вже заснути до ранку. Після того випадку Надія Іванівна ще більше почала любити й поважати Суліко та піклуватися нею, як своїм рідним дитям.

Павло щораз більше захоплювався дівчиною, слухав її дивних оповідань про красу засніжених гір, де могутні орли серед неприступних скель будують собі гнізда й помахом дужих крил гордо линуть над проваллями Дар'ялу. Вона розповідала про отари овець на схилах віковічного Ельбрусу, де, утомившись, відпочивають хмарі, що пливуть кудись на захід. У тих захмарених горах є аул, де вона народилась і насухала співу та гри на домрах столітніх чабанів. Їхні співи заворожували джигітів, бо то були співи про орлиних нащадків, у яких славу забрали гяури. Чабани відпочивали на камінні колу бистроплинних потоків, та співали про Шаміля і володарку Тамару, що мудро колись керувала грузинським царством. Батьки Суліко виховали свою доньку в дівочому пансіоні в Петербурзі; лише роки дитинства вона провела в рідному середовищі, а потім, відірвана від них, уже не могла туди потрапити, жила лише ілюзіями про своє втрачене щастя, що десь, обірвавши з високих Кавказьких верховин, мов бездиханне тіло одного з коханців цариці Тамари, впало в безпросвітню безодню й замокло навіки. По закінченні дівочого пансіону й одержанні атестату Суліко намагалася дістатись до Тблісі, але революція змішала її пляни. Довелося вийхати з батьками до Києва, де її тато дістав призначення при генеральнім штабі української армії й мав намір залишитися тут на довгий час. Суліко майже не цікавилася знайомствами з молодими людьми. Увесь вільний час вона присвячувала читанню книжок, що їх безліч було в батьківській бібліотеці. На запрошення молодих старшин,

що відвідували дім її батька, вона сідала за рояль, і дивні, небесні звуки вилітали з-під її маленьких пальців, чаруючи присутніх. Вона грала найдобірніших мелодій Шуберта, Ліста, Чайковського, Бетговена. Якась велетенська сила була затаєна в її малесенких пальцях, що била з-під них у клявіші й розліталася громами, блискавками, шумом бурі та гуркотом канонад, приголомшуючи своєю величчю слухачів. Навіть відбулася дуель між старшинами, що стояли тоді в Києві із своїми частинами, за її честь. Але до всіх зали-цянь військовиків вона була байдужа й поводилася, хоч не-вимушено, але формально, не ображаючи нікого навіть по-рухом своїх оксамитних вій. Захворіви на малярію, вона змушенна була піти до шпиталю і вже ніколи знову не поба-чила дорогих батьків. У шпиталі на біlosnіжних простира-лах лежало безліч хворих, яких доглядали медсестри. Бага-тьох жінок і дівчат, що лежали рядом із Суліко, навідували з пучками квітів чоловіки та нареченні. Одну її охоплювала жур-ба, і сум слизькою гадюкою доповзував їй до горла, наводив на думку про повне забуття, ніби вона й не існувала на світі. Смерть батьків, що загинули при катастрофі військового штабу, вона прийняла спокійно, безсило оглядаючи медпер-сонал у біlosnіжних халатах. Вона лишилася сиріткою на цілий світ, мов той самотній шпиль Кавказьких гір, вічно покритий снігами й туманом. Зустріч із Павлом трохи розвіяла її смуток. По довгому ваганні вона вирішила скори-стatisя з його поради й тимчасово зупинитися в нього. Про-те, чи був між ними глибокий і цікавий роман, повний гар-монії та краси, Надія Іванівна ніколи не довідалася, бо не-забаром під натиском червоних частин почалася евакуація штабів та родин високих урядовців у невідомому напрямі, де ще не було чути ворожої канонади. Вкупі з директорією відійшов у невідоме й Павло, ніжно вгорнувши бліді плечі плечі Суліко у вовняний шаль. Також невідомо матері, чи дісталися вони живими до призначеного місця, чи лежать десь у полі, порубані гострими шаблями кінноти. Також не знала вона й про другого свого сина Бориса, що згодився їхати доглядати поранених на фронті. Серце матері було повне тривоги й горя, мов та осіння ніч, уся в блискавках і в чорних смугах темені, що зненацька оповиває своєю неви-мовною тugoю притихлу землю, коли де-не-де ще на дереві тремтить пожовкливий лист, і безсило злітає додолу, до ти-

сяч таких, як він, що вже відкрасувалися в листопаді. Хіба той матірній біль можна вгамувати уявною радістю, коли хуртовиною заметені всі дороги, що йдуть до її двору, і брилаті крижані поля видніються на річці, де ще недавно пропливали кораблі, і давали призивними гудками знати, що вони хочуть заякоритися на спочинок. Така то химерна доля людська, що, прокричавши в невідоме й чекаючи на свої поклики відповіді, раптом безсило вгамовується, не діставши ані відгуку в порожньому полі, ані відлуння з-за засипаного сніговими кучугурами гаю. Лише на перехресті змертвілих вулиць ліхтар ллє байдужо своє сяйво, і вітер голо-сить над усохлою акацією, де сиротливо притулилася кра-вецька будка. Гудуть телеграфні дроти в безкрає, і горобці, злетівши з найжених дротів, шукають собі поживи в засохлих садах. Згодом здіймуться галасливою зграєю й летять туди до берега ріки, де нещодавно люди вирубали на водохрища льодового хреста й обсаджували краї прорубаної ополонки зрізаним верболозом, щоб, бува, хто не пішов під лід. Чим же можна порадувати материне серце, що все ж лишилося повне тепла й любові до своїх утрачених синів? Ось вона їх пригадує зовсім маленькими, коли вони тільки починали ходити до школи.

Скільки неспокою зазнала вона, щоб виховати їх, дати належну освіту, щоб вони на старість звеселяли її старече серце! Мете хуртовина десь із-за Дніпрових піль, плаче дрібними слізами, а ті слізи зовсім сухі, подібні до мерзлого піску. Вирвав хтось її материне серце й пустив за вітром, і воно, пустившись берега, пливе у сомні світанків та вечорів кудись за океани, де ховається ввечорі золоте сонце. Може, там і знайшли собі притулок її милі сини, що нічим не завинили ані перед нею, ані перед людьми на цім світі. Чи ж вони винні, що навіть більше від матері любили свій край, свою рідну землю, і за це мусили йти поневірятися на чужину, бути ізгоями, наче блудні сини, які віддуралися батьківської оселі, пішли в незнане крізь люті заметілі війни, крізь зойки й крики поранених друзів, простуючи крізь криваві за-грави своїх рідних сторін. Пішли й пропали у безвісті, нездоланні в своїх мріях, свідомі свого призначення, повні віри в своє майбутнє. Вони знали, що на чужині на них чекає важка щоденна робота, ворожі погляди чужинців, які не

зможуть зрозуміти, чому вони, власне, покинули батьківщину.

Над ними сонце тільки розсипало спліт своїх променів, наділяло їх здоров'ям у дорогу. Ніхто не привітав їх теплим словом ніде, ніхто не пустив їх у хату переночувати, ані поцікавився їхньою долею. Хто вони й чого пішли блудними синами по світу.

Вітер з України залив до них і під чужими соснами шумів крилаті думи про їхню молодість, про їх батьків та сестер, що зосталися десь у рідних місцях. Він навіював їм безсмертні думи про їхнє воскресіння, проспівав їм цілі тиради про їхню правду. А як лишили домівку, блудні сини відчували, що вони може не побачать скорбну постать своєї матері, востаннє переступають через отчий поріг, прямуючи через прірву в своє соняшне майбутнє. Та хіба тільки Надія Іванівна тужила за своїми синами? — Таких безталанних матерів було повно по всій Україні, що щиро благословляла тих синів у дорогу. Ішли вони світами, й проносили прапор волі і, знемігшись у борні та віддавши останні салюти своїм гаям та долинам, розтанули в невідомості, яка поглинула їх, мов океанська глибінь, що ховає в собі цілі гори неспокійних хвиль. Цікаво, чи коли ті блудні сини повернуться додому! А якщо й повернуться, то вже тягар років згорbitи їхні багатирські плечі, і сивина покриє їхні неспокійні кучері, мов та осінь, що краде зелене листя в дереві, вони виглядають тоді безсилими й безбарвними. Треба було дійсно зродитися нездоланим, щоб з любові до рідного краю кинути дороге та міле, щоб ту любов зберегти чистою й святою, мов ту першу сльозу кохання, коли хлопець, в чеканні на дівчину, не знає, що вона вже більше ніколи не прийде до нього на побачення. Такими повними віри в своє призначення й були сини Надії Іванівни, і вона з таємною тugoю чекала на їхнє вороття.

Десь за Дніпровою сагою вмирало сонце, та золотило востаннє річкову затоку, де димилися кораблі, пришвартовані для направи. Біля них метушилися робітники в засмальцованих картузах, й розповідали один одному про останні події. Від ґруні, покритої верболозом, підносилася снігова курява, що закривала сонце. Надія Іванівна, стояла біля вікна і летіла своїми думками по всіх закутках земної кулі, і її мрії неслися довкола ще швидше від сонця. Тепер вона

пригадала вже свою сестру, що надіслала їй Петра та Мальвіну розрадити її самотність. Її сестра почувала себе щасливою, вийшовши заміж за сина багатого господаря, Максима Пустового, що був приемним чоловіком і добрим батьком для своїх дітей. Про загибіль Андрія, що повертається з фронту, вона довідалася від Мальвіни та ще більше занепокоїлась. Примарилися їй загублені сини, постріляні в яру, а над ними линув, наростаючи, плач Суліко. Те ридання досягло засніжених гір і луною відбилося об шпилі, тонуло в безодні. Враз ті провалля освітилися дивним сяйвом, що перетопили своїм блиском довколишню темряву. Яскраве світло все більше виростало, вкрило собою небовид, як досягнуло забитих воїнів, спинилося над ними, і вони воскресли з мертвих. Під звуки незримої сурми бійці знову почали рухатися разом із сотнями інших порубаних і постріляних солдатів й шкуватись у військові загони. Те ополучення не переставало рости, мов та снігова лавина, що, котиться з гір, з скаженою швидкістю ламає та змітає на безвидному шляху всі перешкоди. Опісля вояцтво розбилось на частини і невідомо куди зникло, залишивши порожнє місце в позеленілій долині, де розцвітали дивні квіти, яких Надія Іванівна ще не бачила. Неначе подивогідні зела, по Україні зростали нові сили, збільшувалось число вояків, і майже дитячі лиця всміхалися вже по-серйозному при зустрічах із старшими. Росло нове покоління на зміну тим, що вмерли, росли нові парості, щоб згодом розростися в могутніх дубів і стати справжніми воїнами за свою честь. Отак ще довго Надія Іванівна була заколисана своїми мріями про синів, забувши на мить про Мальвіну та Федора, що весело мандрували до будинка, де Федір мешкав із своїми батьками. Він уже довгий час говорив своїй матері, що хоче одружитися з дівчиною, яку кохає над усе. Батьки не перечили, щоб хтось зробив його щасливим. Діставши батьківську згоду наперед і домовившись про одруження з Мальвіною, він гордо крокував, узявши її під руку, вулицями міста. Виглянувши, чи на вулиці порожньо, вони крадькома ціluвалися, чим викликали здивування дітвори, що бавилися сніжками на одному подвір'ї. Федір, прочинив двері у світлицю двері, пропустив наречену наперед, зворушливим голосом й відрекомендував Мальвіну своїм батькам, сестрі та молодшому братові. Усі зачудовано розглядали рум'янці на Маль-

вінім щоках, та повні здоров'я уста, що ніби щось промовляли своєю соковитістю. Мальвіна весело розмовляла, соромлячись деяких жартів, кинутих на адресу молодих від Федорового батька. Був обміркований плян іхнього весілля. Всі шкодували, що Мальвініні батьки не зможуть бути при такій оказії, бо відрізанідалекоюдорогоювідКиєва. Видатки на весілля брали на себе Федорові родичі. Було вирішено, що шлюб відбудеться після Великого Посту. Всім родичам та батькам молодого Мальвіна припала до серця, а мати раділа, що Бог послав їй таку гарну невістку. Пізно вночі прощався Федір із своєю нареченою, відводячи її додому. Довго не могли вони розлучитись. Накреслювали пляни свого завтра, вгуплювали очима на бездність неба і на красу небесних сузір'їв, де серпастий місяць зжинав достиглі зорі, які одна по одній, підкошені тим серпом, зривалися й падали в бездну, а та безодня ловила їх у спеціально заготовлений на те ворок і, зав'язавши його міцно, надсилала спеціального гінця, що відносив той ворок на небо, де висипав їх знову в космосі, і вони блискотіли самоцвітами й освітлювали сяйвом океані та земні краї. Мальвіна важко дихала під гарячими

поцілунками Федора, з неохотою відштовхнула його і зникла в сінях, щаслива й багата на мрії про своє завтра. Дійсно, те завтра буде повне життєвої рівноваги, коли її серце, що знайшло друге серденько, почуває себе на вершечку блаженства, зливається з ним докути й творить гармонію щастя, яка зветься яшасливим подружжям. Вона, мов та розквітла папороть, поманить свого чоловіка до безсмертного й вічного горіння іхнього завзяття та іхньої примхи, і Леля, зацвітивши над ними лямпаду шлюбної ночі, непомітно відійде, задоволений геть від іхнього шлюбного ліжка, лишивши їх наповнювати іхні бажання непогасною пристрастю кохання. Мальвіна мріяла про тих русяючих дітей, що їх вона йому подарує, і буде радіти її материне серце, й глядіти, як вони вчаться ходити, вимовляти перші слова та як підростатимуть на втіху та радість батькам. У них буде дітей, розмислювала наречена, щонайменше – троє: два хлопчики й одна дівчинка. На Різдво, засвітивши всі свічки на ялинці, вона для них приготує дарунки, а вони не будуть уночі спати, щоб з нетерпінням на світанку підбігти до ялинки, розгорнути ті дарунки в різних скриньках і побачити, що ім

приніс на свято казковий Дід-Мороз. Замріяна в своїх думках вона увійшла до світлиці і, помітила, що Петра не було дома, пішла на кухню вечеряти.

Петро мав побачення з Марусиною. Він вийшов з дому рано, щоб її зустріти. Якась незнана втіха сповняла його єство й несла його вулицями, мов на крилах. Парубок прийшов в призначене місце в парку, вмостиився на порожній лаві коло вкритого лататтям ставу, і навіть не зінав, про що буде говорити цій пролетарській дівчині, що стала для нього тією розквітлою трояндкою, яку він колись бачив в одному саду за залізною огоржею. Дві жовтогруди вівсянки спурхнули з кленових віток, сіли на поруччі лави, щебетанням розвеселяти його самотність. Від Дніпрових хвиль віяв холодний вітер, розгняючи хмари, що плинули високо в небі, мов ті бриласті крижини, коли на ріці починається льодохід. Спізнялій лист з оголеного клена, безшумно відірвавсь від гілки, загойдався в повітрі і, обтяжений снігом, важко впав на краєчок лави, зігнавши самотню пташку, що перестала щебетати й зникла в алеях парку. Хлопця потроху кидало в жар, коли Марусина не з'являлася на обрії. Він почав думати, що вона просто посміялася з нього, маючи когось іншого, цікавішого за нього. В томливому чеканні минали хвилини. Для Петра вони здавалися вічністю. Нарешті з-за крутої алеї парку з'явилася знайома дівоча постать, що примусила Петра схопитись на рівні ноги й побігти їй назустріч. У голосі Марусі відчувалася якась тривога. Вона помітно хвилювалась, подаючи руку Петрові, яку він потиснув і не зінав, що з тією маленькою рукою йому робити, і так тримав її в своїх долонях, аж поки дівчина членкою забрала її назад. Усівшись на лаві, вони обмірковували плян сьогоднішнього вечора, і згодились піти до кіна. По дорозі до найближчого кіна Марусина весело жартувала, пригадувала їхню зустріч у Звіринці, також натякнула на його незграбність при розлуці, коли він забув сказати їй належне „прощай“. Біля кіна, що стояло на розі, недалеко від скверу, ворушилася різnobарвна юрба, освітлена ліхтаревим сяйвом. В черзі за квитками стояли роздягнені пари молодих людей, серед яких можна було бачити військовиків та матросів, що, скористались відпусткою і вирішили піти з своїми дівчатьми побачити закордонний фільм „Робін Гуд“. Збоку кіна вешталася згая безпри-

тульних, а також чистіїв чобіт, що безнастанно й надокучливо пропонували свої послуги за нікчемну ціну. Тут же малі хлопчаки продавали сірники та папіроси, викрикуючи бравурно „Кому папіроси й спічкі!“ Реклями фільму були освітлені яскравими електричними лампами. Ставши в чергу та купивши квитки, Марусина й Петро зайшли до фойє, повне людей, а пізніше, коли починається новий сеанс, знайшли призначенні місця й з нетерпінням почали чекати. В кінотеатрі валялося лушпиння з соняшникового насіння, палірці цукерок, що ними частували своїх дівчат по службливі кавалери. Незабаром зайдла піяністка з нотами й сіла до фортер'яна. Розклада принесені ноти, вона теж чекала на початок фільму. Згодом світло погасло, і перед очима глядачів заметушились лицарі із своїми дамами, слуги, королі та розбійники. На екрані замиготіли силисти англійських старовинних замків та знаменитий шервудський ліс. Петро майже не цікавився фільмом, тримав в своїй руці ніжну руку Марусі

Й пригортав її чимдуж до своїх грудей. Дівчина на цей раз не пручалася так багато, і він був щасливий та задоволений, і чув крізь її білу кохтину биття її гарячого серця; від його ударів її груди здригалися, рівномірно піднімали кохтину, якою вони були прикриті. Маруся прихилялася плечима до широких Петрових грудей, і він, охопивши її стан рукою, втратив змогу дихати, тільки відчував биття пульсу в коханої, і не смів нічого мовити. Фільм здавався йому занадто коротким, бо засвітилося світло й музика перестала звучати, сповіщаючи закоханих, що фільм скінчився. Маруся, солодко мріючи на його грудях, розпушила свої повні сп'яніння очі, розчарувавшись також занадто коротким сеансом, який в її уяві мусив би тривати цілу вічність.

Вийшли на вулицю, де блищав іскристий сніг, і зникли в сутінках провулків, що вели їх на Печерське до Марусиного дому. В хвилину прощання, Марусина дозволила Петрові себе поцілувати, й умовилася з ним, що він у неділю по обіді завітає до її хати, де вона має приємне бажання познайомити його зі своєю матір'ю. Петро пристраєно поцілував діву в щоку, довго ще блукав вулицями, і не вірив в цей сповіжній для нього сон. Десь далеко в суворих його пам'яті лишилося Городище, рідний хутір, знайомі села й Льоля — мрія його розбитого війною дитинства. Яке страшне й об-

лудне слово війна. Привид смерти в своїм демонським сміхом від владно несеться над містечками й селами, утворює навколо руїни осиротілих хат, вбиває нестерпуче повних життя чоловіків, лишає по собі попелище з осель, без жодного мильосердя ані до маленьких дітей, ані до стареньких матерів. Янгол смерти, з криваво засвіченими вогнями, чорною тінню плив Наддніпров'ям, вергаючи в безодню сотні тисяч молодих, повних здоров'я людей, що, почули про існування свободи від вольного віtru, вхопилися зброй, і тільки чудом урятувалися з них одинці. Переорала війна перелоги, засіяла їх уламками зброї та кістками тих, що вмерли. А пуття з тієї велетенської оранки не видно, бо на свіжій ріллі сходив порожній колос, і пробирається крізь мертві черепи загиблих воїнів. Ті, що лишились живими, похапцем відбудовували свої зруйновані житла, вдивлячися в тишу спорожнілих доріг, в сподіванні, що ось на них виринуть знайомі постаті їхніх друзів, братів та чоловіків, які повернуться назад з жахливих баталій. Але минали роки, і ніхто не приходив. Дніпро звільнявся весною з крижаного панцера й сердито піднімав свої хвилі, проносив їх через пороги до Чорного моря. Гей, були герої соколиного лету. Були, та загули, мов щось нереальне, що хвилює нашу підсвідомість і розростається в уявні речі, в уявні рухи та згадкові т. ін. Потім усе це в якісь вирлястім шалі містично зачаровується відблиском земних країв, що є тільки відблиском тих реальних картин буття, які існують у світах поза нашою свідомістю. Народжується дитина, і її перші слова до матері звучать, ніби наша давно забута згадка з утраченого дитинства, яку вже безсила пригадати наша пам'ять, а розум, поширивши свої горизонти за рахунок тих, що відійшли, ще намагається збегнути гімні людської весни й людського повноліття. Він тоді спиняє свою увагу на тій дитині, що тільки навчилася ходити, і вбачає в ній початок усієї людської істини, що на старості набирає своїх первинних форм. Багатьом смерть перервала нитку життя в самому розцвіті, коли ті молоді хлопці та дівчата тільки починали роздивлятися перші лінії на пелюстці життя. Вони, ті, що так рано відійшли від нас, такими їх лишилися в нашій уяві молодими та повними завзяття, розкривають широкі ворота у світ. Крізь ті відчинені брами, завдяки примхливій долі вже були безсилі в них увійти, де по-

за тими розчахнутими ворітами буяло сонце й розцвіав сад іхніх мрій, сад, повний цвітіння й молодості. Там було видно в тім саді безліч розмаїтих птиць, що щебетали хвалу природі, як переплигували з гілки на гілку, й обсипали суцвіття вишнику на дл. Край обсаджених квітами алей дзвінко били переливні водограї, а в мармурових басейнах, укритих ряскою та лататтям, плавали золоті рибки й відбивалося блакитне небо з білими хмарками. Поза тими відчименими брамами пролітав владно Час, що робив розподіл дня й ночі в земних краях, а також оздоблював юність найкращими трояндами весни, не цікавлячись старістю, яка, відійшовши з цього світу, знову перетворювалась в первинний стан і плачала на руках у матері новонародженим немовлям. Ті брами зачинилися невидимою рукою після того, як ті, що вмерли, могли побачити, що є поза межами їхньої свідомості. Серед тих мертвих, що відчинили ті брами, міг бути й Петро, але доля зберегла його ще пожити на світі та зустрітися з Марусиною. Це все здавалося йому як дивний сон. Він ішов, співаючи з радості якусь пісню, і дивував перехожих своїм дивацтвом. Хіба ж вони знали, що він був у найбільшій екстазі кохання, бо зінав, що його кохають. Ця примха людського життя може бути найбільшою втіхою й насолодою, коли знаєш, що нарешті ти в житті знайшов собі вірного побратима, ділити з ним радість і турботи повсякденної буденості. Такі зустрічі бувають між людьми один раз у житті. Тоді чуйно спускається святість на незримій павутині з однієї частини душі в іншу і золотить її всю, починає бриніти найніжнішими її струнами, та викликати блаженство в закоханих. А коли починає відривати золоті листочки – святість жбурляє їх на первинне дно душі, взолочує його, щоб привітати там радість і людське щастя, які замість посагу молодим подарують діаманти своєї жаги та ширости й будуть переливатися дивними вогнями в очах закоханих.

Петро, що дістав той дивний блиск з очей Марусі, проходив вулицями старовинного міста, і йому навіть самому стало дивно, що він, не пивши жодного зела чи напою, відчував себе несамовито закоханим. Він перед цим любив Льолью, але вона для нього була звичайною подругою; нею він цікавився по звичці, бо не мав інших бажаних знайомств. Безпритульні, що бігли вулицею, спочатку підійшли до нього, щоб

покепкувати , думали , що він п"яний , але , помилились в сноїх здогадах , побігли далі за новою жертвою . Петро , добившись додому , хутко скинув свій одяг і пірнув у ліжко ; перебираю пам'яті ввесь день , згадував кожне слово , яке до нього промовляла Марусина . Пригадував також її одяг , паході одекольону від її світлозлотних кіс . Життя для нього поволі розчинило свої береги , між якими понеслися бурхливі води його молодості , розливаючись у широку повінь , що зветься коханням . Ту повінь без силі зупинили жодні греблі чи річкові кручи , аж доти , поки вона не вгамується і , не лишиль зайняті нею оболоні , поступово не ввійде в свої законні межі . Від тих думок у Петра горів мозок . Здавалося , він у тому вогні , що запалила в нім Маруся , згорить дощенту , немов принесене на маразх воскове тіло покійника й покладене в крематорій , лишає через декілька хвилин тільки маленьку жменьку попелу .

До неділі лишилося чекати три дні , що здавалися , мов три тижні довгого й одноманітного чекання . Стінний годинник розслабив пружину і цокнув третю , коли Петро передумав про все й заснув на своєму ліжку , де перед тим спав Борис , лишивши в шахві та на полицях повні медичної термінології книжки , а також різноманітні рецепти та мікстури в маленьких скляніх баночках . Ніч за вікном гнала густі хмари , розмахувала ними у повітрі ; деякі з них виглядали коромислом , на якім гнуться два повні відра з водою , яких несе дівчина від колодязя , захованого в кринах .

Бліскітками виглядали зорі , що були , мов скляні зіниці розісланої на підлозі величезної шкіри вбитого ведмедя темнобурої масті . Хмари сунули по небу , наздоганяли місяць . Він , безсилий від них утекти , занурювався в морок , мов той корабель , що потопає серед роз'ятеної стихії , то піднімає вгору свій чердак , то поринає його в безодню , натомість востаннє появився кормою , з намаганням випливти будь-що й утриматися на поверхні свавільних хвиль , нанизвавши клоччя розірваних хмар і туманів на ґрот-щоглу . Раптом місяць , пробрався крізь насуплені хмари , впав на спорожнілі сад , мов те запізніле яблуко ; розлив своє бліде сяйво і спинивсь біля повитих мовчанням вікон , де спали безпробудним сном герої нашої епопеї .

Наступного дня , коли Петро почув про Мальвінине одруження

з Федором, задумався й над своєю долею, крадькома мріяв про Марусю, що могла б зробити його безмежно щасливим. Війна й революція вже закінчились давно. Останні сальви по загиблих героях відлунали по лісових зворах та ярах, пророкотали лункою над могилами, що поросли бур'янами й звалися безіменними. Хто в них був похований, ніхто, крім вітру та мерехтливих сузір, на цім світі не знав, бо ті, хто насилали ті високі могили, також відійшли у вічність. Ще тільки туман кадить увечорі та вранці на своїх панахидах, якщо наплив від Дніпрових заплавів. На деяких могилах височіли свіжі хрести, а біля них розплачливим і бездомним псом завивав цар-Голод. Примара, почищивши селянські засіки, вимігала з гарманів половину й лишала живих напризволяще. Собаки на тих безіменних могилах вили протяжно, й дивувалися, чому з тих могил не виходять їхні господарі, щоб, кинути для них поживу, заспокоїти їх голод.. Стало траплятися випадки, що люди не мали сили дійти до лісу й привезти саночками чи возиком хмизу, нишком крали на цвінтарях хрести й палили ними в своїх порожніх печах. Чорні корогви хиталися в повітрі під жіночий плач та голосіння, пливли над осиротілою юрмою в напрямі цвінтарної брами. Важко бевкали дзвони, і їхні звуки попереджали найдальші околиці про лиху. Те лихо було вічним гостем на нашій землі, і ніхто не знає, звідки воно забрело в ці привітні й гостинні краї, що могли бути справжнім земним Едемом, якби небо перестало існувати. Зоставили його нам різні завойовники, що сунули навалою в наш край, палиди, грабували та гнали в неволю, а чоловіків, -приковували їх до важких турецьких галер, щоб вони, мов та наша земля, вже ніколи не були спроможні тіланцюги розірвати. Але бувають дива в історії людства, дива, що існують поза часом і простором, що роблять знесилених людей звитяжцями, підімають їх на борню за своє право бути господарями в своїх від Бога даних місцевостях. Вигнавши всіх пройдисвітів із своєї землі, українці все ж не могли прогнати від їхніх критих соломою білявих хатин убозство та лиху. Як вони не змагалися з ним, а воно, нахабне й надокучливе, загніжджувалося в кожному дворі, гукало на допомогу всілякі пошесті та злидні. Ті в свою чергу кликали голод, що приходив укупі з смертю, яка безтимно любить порядкувати в зруйнованих дворах. Над деякими фронтови-

ками вона все ж змилосердилася, і вони повернулися додому, одні живі й здорові, інші каліками, які шкутильгали на милицях чи пересувалися на двох дощинках, що тримали їх у руках. На базарах тих калік було повно; вони шукали заробітку, співали сумних пісень про дорогі ціни на базарах та про нездійснені мрії революції. На майданах сновигали також сліпі кобзарі з цинковими карнавками, прив'язаними до їхніх лахів чи шараварів. Спираючись на плече своїх новодатирів, вони співали про бувальщину, про козаків, про їхні героїчні походи на турків і татар. Серед тих кобзарів були й бійці та командири колишніх революційних армій, що втратили на фронті зір чи ногу і йшли **тепер до народіх** мас збуджувати патріотизм козацькими думами. Раз Петро зустрів на Житньому базарі лірника, оточеного великою юрмою, що швидко наповнювала його бляшану карнавку мідяками та гравениками. У цій лихій постаті лірника він пізнав Многоусного, що співав „Думу про трьох братів“. Багатьом котилися з очей слози, **як старець співав** під акомпаньємент своєї лірі про втечу братів із турецької неволі. Юрба, що хиталася, мов ті морські хвилі майданом, затаїла свій подих, слухаючи сумного співу лірника. Якось Петро почув, що Многоусний потрапив до психіатричної лікарні. Там у палаті для тихих божевільних він виголошував цілі промови, обґрунтовані на науці святого письма. У тих промовах глибоко філософських та релігійних, він доводив існування Царства Божого.

Ті його казання були завжди уважно вислухані хворими пацієнтами. Після тих промов вони всі реагували по-різному, одні робили всякі жестикуляції, і виголошували й своє слово, а інші — лізли на стіни й співали революційних пісень. При появлі лікаря вони ставали в позу мучеників-пророків, а його, в білім халаті вважали за Месію, що з'явився на землю, щоб визволити їх від дурману сатани. Один із тих пацієнтів почав сумніватися, чи справді психіятр — Месія. Божевільний домовився з хворими, і вони якось схопили Івана Петровича, як зявився той лікар, затягли його в глухий кут і намагалися порізати його святе тіло на шматки гострим ножем, що якось викрали на кухні. Але тут за лікаря заступився Многоусний, кажучи, що пробувати м'ясо з лікаря без солі неможлива річ. Отже, нехай психіятр піде й принесе для них солі,

щоб вони, відрізавши від нього шматки м'яса, могли їх посолити й їсти, перевіряючи деякі незрозумілі істини із святого письма. Переляканій на смерть лікар, бачачи занесений над його горлом гострий ніж у руці одного божевільного, з радістю згодився на таку пропозицію, **МІГЛЮ ВІСЛИЗНУВ** з їхніх рук, чимдуж подався з палати, ніколи вже туди не появлявся. Нормальні люди робилися божевільними, потрапляли під швиденький процес дарвінівської еволюції. На вулицях, п'яно хитаючись, проходили матроси. Заглядали в кафе-шантани, захоплені шатенками та бльондинками, що їм безжурно підморгували крізь скляні високі вітрини. Моряки заходили, розчиняли широко двері до вестибюлю, сідали за столики. До їхніх губ горнулися жіночі, пристрастні, намазані карміном уста, що чекали на поцілунки. По всіляких клубах ревли оркестри, громіли барабани, а танцівники чаювали всіх своїми викрутасами. Біля готелю „Континенталь“ стояв у ліvreї портьє, відганяв безпритульних від вікон, за якими з елегантськими повіями сиділи туристи, п'ючи коктейлі. Накидки з чорнобурих лисиць спадали з оголених плечей розкішно одягнених і нафарбованих жінок, що палили закордонні сигари й мріяли про бульвари Парижу та Риму, а також про всі ті Рів'єри на узбережжях Середземного моря, вкупі з королівством Монако, де за одну ніч можна програти мільйони доларів. Ка жуть, що Раєвський, який мав маєток у Городищі, одного разу протринькав не лише державне золото, а й цілий корабель із залогою. Тоді в розpacі він повернувся на свою канонерку, що стояла на рейді під трикольоровим прапором царської імперії. Там роздумував над своєю долею та долею дорученої йому залоги, тому й надіслав до короля Монако ультиматум, щоб йому повернули всі ті державні гроші, які він проциндрив у Монте-Карльо. В разі якоїсь відмови він попередив, що все Монако буде знищене вогнем гармат з його судна. Капітан навів цівки гармат на Монте-Карльо й очікував на наслідки свого ультиматуму. Дійсно, король Монако злякався реальної загрози і негайно по короткій нараді надіслав моторовим човном те золото, що його програв капітан.

Віддавши належний салют із своїх гармат, канонерка покинула бухту Монте-Карльо, та обминал це місто вже десятими меридіянами. Але повії з готелю "Континенталь", що слухали про дивні речі, все ж не відмовлялися в своїх мріях

побувати там, де ллеться шампанське світлим джерелом, і дами у довгих вечірніх сукнях, носять персні з справжніми діамантами, п'ють віскі і грають в рулетку. Той світ, що лежав поза межами їхньої республіки, був для них абсолютно невідомий, приваблював їх своєю екзотикою, і в цигарковому димі їхня уява пливла до берегів Неаполю та Венеції, де вони ясно уявляли себе наодинці з молодим гондолером, що вміло керував гондолею по залитих водою вулицях й наспівував їм неаполітанських пісень. На площі святого Марка вони бачили цілі зграї білих голубів, що злітали із середньовічних веж на площу, і не звертали ніякої уваги на закохані пари, що ціluвалися в сутінках величних колон. Романтика в сірій дійсності пориває кожне живе створіння до чогось величного й прекрасного, та лише байдужу задуху реальності й голого реалізму. Мов та ностальгія, що охоплює молоді серця на чужині, так само їх охоплювала жага невідомих країн, де їм здавалося життя пливло в пишнобарвнім промінні, злітало до ніг їм, ніби ті голуби на площі святого Марка. Дивлячись на випадкові поштові картки, залишені чужоземними туристами в багатих апартаментах „Континенталю“, ті дівчата й жінки уявляли свою ходу в тих місцях і в тих околицях, звідки прибули ті картки. Одного разу в той готель завітав молодий американський кінорежисер, що шукав по світу нових сюжетів та кінозірок. Зайшов до одного кафешантану, він помітив одну танцівницю, яка під звуки контрабасів танцювала й співала циганських романськів.

Звали її Марія Раєвська, і була вона донькою того офіцера чи вірніше, завзятого капітана російської імперської флоти, який програвся в карти у Монте-Карло і наробив лиха.

Американець домовився зустрітися з Марією в готелі, де він зупинився. Коли вона завітала до нього, одягнута в шовки, то її очі дивно блищали від задоволення з такої зустрічі.

Допоміг їй зняти монто, і тримаючи її довгі пальці, посадив перед собою. Довідався він від неї, що її звуть Марія, і що вона давно мріє про кар'єру кінозірки. В напівтемній кімнаті, які, п'яний від дорогих вин, безтязмно ціluвав її оголені плечі, припадав до них устами. Вона дізналася, що він є Джан Сміт, син багатого підприємця. Дівачко ніч провела з ним в розмові та поцілунках, у мріях про невідомий край, де хмари спочивають між поверхами хмаросягів,

і в жовтих пустелях Мехіко росте кактус, а також у барах ковбої вихоплють пістолі і стріляють один в одного. Таке диво вона бачила інколи в кіні.

Марію охопило п'яне бажання зустрічі з Джаном, хоч вона мала вже з ким зустрічатися, перед цим присягнула в коханні синові капітана неіснуючого крейсера Вадимові Борсукові, з яким вона любилась, і який не був рівною американцеві. Одного разу Марія, що й тепер не знала, де зник її батько, відмовилась піти на побачення з Вадимом, бо була охоплена бажанням зустрічі з Джаном. Прийшла в умовлений час до готелю „Континенталь“, вона впала в обійми кінорежисера; їй і не сиділось, що там за дверима жде її Вадим. Аж над ранок, коли тільки тъмяні ліхтарі блимають на київських вулицях, американець провадив додому Марію. Вони йшли, об

німалися та цілувалися безлюдними вулицями, зачаровані одне одним. Зненацька з-за темного рогу хитнулася довгувата тінь. Людина, що слідкувала, як іхні уста зливуються в єдине, підбігла ближче. Вадим з кишени своїх простеньких штанів вихопив щось темне, і в його руці бліснув парабелюм. Без ніякої розмови, він виладував його в обличчя своєї коханої, яка вхопила в руки облите кров'ю лицє, беззвучно повалилась на землю. Американцеві дісталось усього дві кулі, і він, безпритомній, як звалений стовп, повалився на брук. Міліціонер, на звук пострілу, прибіг на те місце, але Борсук вже зник у пасажі, що вивів його зовсім на іншу вулицю. Він спішив дати драпака, хоч ніхто за ним і не гнався, і його власні кроки відбивались луною, аж йому здавалося, що сотні ніг женуться за ним. У лікарні Марія померла, а Джанові було зроблене переливання крові; він видужав

і ходив на її могилу, щоб засвідчити навіть мертвій свою любов. На могилі лежав зів'ялий пучечок гіяцинтів, покладений там, мабуть, її коханцем. Джан вирішив увічнити її пам'ять; поставив на її могилі мармуровий надгробок, на якому була вирізблена Маріїна постать, що здавалася живою. У стіп тієї скульптури стояв кошик з трояндами, які здавалися теж, мов живі. Вадима Борсуга зловлено, і на суді йому був доведений злочин убивства. Джан, що був присутній на суді, відізвав того, хто знищив його ілюзії. Довгий час того американця ніхто не бачив у Києві. Казали, що він від'їхав за море, де його батько помер, та заставив йому великі ба-

Гатства. Борсук, як видко, згодився стати чекістом, бо його скоро випустили з в"язниці, і він вже мав до діла з дамочками. Кажуть, що Джан-американець якось знову навідувався до Києва, відвідав місце поховання своєї коханої, роздавав доляри сторожам на цвинтарі, щоб вони доглядали могилу. Так пішла в небуття ще одна подія, про яку чула навіть Надія Іванівна, що нарешті дізналася про своїх синів. Це було вже далеко пізніше після одруження Мальвіни з Федором та Петра з Марусею. Щоб не витрачати багато грошей, молоді вирішили зробити спільне весілля, а на прийняття в господі Федора та Марусі покликати рідню та знайомих.

На центральному столі стояв коровай, де сиділи оточені дружками та боярами молодий з молодою. За рясно заставленими столами всіляким питвом, стравою розважалися родичі та запрошенні гости. Мальвіна була в білій фаті, що її подарувала Надія Іванівна. В такім самім одінні була й Марусина. Гости брязкотіли тарілками, дзвонили в них, щоб молодята прилюдно цілувалися. Ті соромливо під зацікавлені погляди гостей вдовольняли їхні прохання, а після цього пішло багато тостів. Згодом прийшли музики, і в першому танці закружляли новоодружени, а за ними вже пішли до танцю й інші. Тут же була навалена ціла гора подарунків для молодих. Друзі підходили до них та бажали їм щасливо-го подружнього життя. Стари, пригадували своє весілля та свою молодість, запивали хмелем утрачені літа. Надія Іванівна, що заступала на цьому весіллі Мальвіні матір, співала з дружками весільних пісень. Тільки пізно вночі розійшлися гости, а на дубових столах лишили цілий хаос. Молоді, здавалося, були найщасливішими людьми. Староста, перев'язаний шовковою хусткою, сказав зворушливу промову, розказував про всі ті лихоліття й нещасливі роки, в яких їхня молодь народилася, що прийняла ввесь тягар війни на свої плечі. Він згадував також тих, що колись любилися, лише доля не дозволила їм побратися: одних навіки розлучила кордонами, інших зарано положила спати в сирій землі. Після весілля почався медовий місяць для молодих. Вони напевно вважали себе за найщасливіших людей на цій плянеті.

Щось років п'ять після їхнього одруження Надія Іванівна дізналася про своїх синів від одного знайомого, що прибув

із-за Збруча. Від хвилювання вона не могла нічого промовити, і рясний рум'янець покрив її щоки, що наплинув десь з глибини засмученого серця. Виходило, що її сини живі й перебували в Відні та в Празі. Чудом залишилися вони живими після воєнної хуртовини. Навіть вона дещо почуда про Суліко. Та дивна й шляхетна горянка вмерла, бо не витримала

тягару емігрантського життя. Мріяла про свою соняшну Грузію, яку вона втратила навіки. Павло, що його дружиною вона нарешті стала, поховав її вроочисто на місцевому цвинтарі, де протестанти дозволили православним хоронити своїх померлих. Скромна мармурова плита прикрашає її могилу далеко на чужині. Ще вона довідалась, що Павло через деякий час після смерти дружини, зник невідомо де. Була чутка, що він виїхав до Америки. Другий син Борис прислав їй з Праги листа, що в нього все гаразд, і він ще колись вернеться додому. Надія Іванівна з радості була на десятому небі; раділа, що її сини живі. З щастя, здавалось, вона помолода, з таємною надією чекала в гості то Павла, то Бориса. Так минали в буденниці роки за роками, що забирали в людей молодість і наснагу. Надія Іванівна, замість своїх внуків, пестила Антона та Лілю – Мальвініних дітей. Малеча росла, мов ті сосонки в лісі, щоб замінити підрізані лісорубами сосни. З рідних місць Петро й Мальвіна дізналися про події, що страшним гураганом пройшли над тими окраїнами, де вони зростали. Місцева влада відібрала у старого Пустового луки й поля. Крім того, для перших зародків місцевого колгоспу в нього забрали частину худоби та реманент. Василь, що вже більше не виходив пасти худобу на вигін, господарював з батьком, рубав дрова та їздив ставити жаки до недалекого озера чи на сагу. Улітку він ставив сільця на перепілок, які, поспішали на клімі самців і раптом потрапляли в замасковані сильця. Любов до бджіл найбільше цікавила Василя. Він навіть розумів їхні жалі і бачив, як ці працьовиті істоти зводять нерівні бої, коли до їх вулика влітає чужий рій, щоб пограбувати мед у ньому, та повбивати усіх його мешканців. Він теж не любив тих грабіжників і страшно переживав, коли їхні зграї залітали на їхню пасіку. А як наривались на рішучий спротив, ті грабіжники-бджоли тікали ні з чим. Мова бджіл здавалася йому занадто обмеженою. Бо ті Божі мухи вже після похоронів своїх побитих побратимів незабаром

знов ставали безтурботними, й летіли шукати нового меду. А як знаходили ту поживу, то несли її до свого вулика, безпорадні пояснили цілому роєві про місце схову, де вони надибали на той мед. Під час льодоходу Василь любив дивитися, як пливе рікою крига, на якій сідають зграї галок, що перескакують з крижини на крижину. Своїм задумливим поглядом дивився в притихлі обрії, де було порожньо й безвітряно. Він знат, що в ту сторону, куди пливе крига, пішли його брати, а також сестра Мальвіна. Верболози никли під подувом північного вітру, що ніс холод, а хлопець ще довго й довго стояв на спорожнілому березі, аж поки не промерз до кісток і мусив вертатися. Взимку, Василь йшов на село, де пустував з іншими однолітками, спускався з облитої водою гори на гринджолах. Гринджоли весело тарахкотіли, а він, керував ноговою, і мчався вниз. Найкраще для нього було весною. Тоді він, закинувши свої пастки на щиглів в садку на яблунях, йшов у поле й слухав спів жайворонків.

Був дитиною поля, і воно вабило його запахом своїх перелогів. Там він розкидав вилами гній, задивлявся на гайворонів, що поважно, мов господарі, ходили по ріллі. Батько потайки гордився своїм білоголовим хлопцем, з вірою, що він замінить його в господарстві. А Василь дійсно любив свою землю, розумів щебетання птаства, припадав вухом до ріллі, й намагався збагнути про що гуде земля, як ховає в

глибочезні надра найкращих синів своїх. Чи й було скрутно так, що вона з того розпачу, що її сини загинули за волю, так важко стогнала, — про це Василь не знат.

Лежав непорушно під грушевою в садку, і уважно дивився в блакитне небо, що виглядало крізь зелений намет. Груши одна по одній падали в соковиту траву, порушували безгоміння. Здавалось, що якась невидима сила тримає їх на гіллі, і вони, мов ті столітні старці, досягнувши свого віку, падають на землю, яка їх і народила на світ Божий. Ті груші та яблука збирала Оксанині діти в приполі і завжди веселилися у радості зросту. Один з Василевих братів Дмитро, проходив тією місцевістю з полком таращанців у червоних стрічках на папасі, обвішаний кулеметними набоями довкола пояса. Він і врятував, на деякий час, рід Пустових від нової влади. Тоді мати якраз вийшла на Ганок, безсильно заридала, коли побачила його в такій банді. А він, поці-

лував її в чоло, і усміхнувся та промовив: "Не журись, ма-
машо," — і зник з тими, що пішли собі далі. Дивна сила ке-
рує земними речами, в одних вона відбирає зір, в інших во-
на відбирає розум, і невідомо, чому того розуму бракувало
для дітей українських полів, що йшли воювати один проти
одного. Дмитро Пустовий попав до червоних, мрія про справжній
корабель, й проходив безконечними українськими путями — дорогами
піднімав революцію на цілій планеті. Перегодя, за Дмитром про-
пав і слід, бо вислухав пресумну історію, котра скoilася з
Андрієм; він гірко плакав у клуні на соломі, а потім, утерши
сльози, кволо поплентався з батьківського двору без тради-
ційного материнного благословіння, хоч вона любила його так
само, як і всіх своїх інших синів. Його, кажуть, бачили на
цвінтарі, де був похований Андрій. Він зняв свою сиву па-
лаху й довго молився перед могилою забитого брата, що
жив зовсім іншими думками, ніж він. Історія творить нам не-
розумних дітей, які не знають, що вони хочуть бачити на
цій землі. Оксаниним дітям він подарував усі свої речі, що
іх мав з собою, обійняв, поцілував їх, та й пішов у невідоме.

Найбільшою подією було одруження Льолі з Демидом, і,
здавалося, що вони доживуть щасливо до кінця свого віку.
Дмитро не зник з обрію зовсім, бо після розформування ди-
візії таращанців він виїжджав із своїм матросським баталь-
йоном десь від чорноморських берегів до Ленінграду, де на
нього чекав його крейсер. Того рідного брата Дмитра зуст-
рів раз Петро на вулиці коло порту весінньою порою, коли
цвіли орхідеї та сливи. Вони спочатку не впізнали один од-
ного, а потім з радісними вигуками ледві не задушились у
міцних обіймах. Дмитро просив вітати Мальвіну, що її не
міг побачити, бо не мав часу. Петро провів його на залізни-
цю, де вони й попрощались. Поїзд, що дав тривожний гудок,
одразу набрав швидкості й зник за мережею залізничних ко-
лій та зелених семафорів. Він обминув будки вартових за-
лізничників, що виходили з червоними й зеленими прapor-
цями, щоб перевести вилиці, і зник у надвечірнім серпанку
туману. Петро ще трохи постояв на станції, а потім згу-
бився в натовлі й попростував до міста, де на перехрестях
вулиць стояли чисті взуття, з забрудненими в мастило ру-
ками, а також горлали продавці папірос, що пропонували
перехожим свій нехитрий товар. Іх інколи розганяв міліціо-

нер сюрчком, що своїм вереском змішувався з свистиком іншого міліціонера, який тим часом зупиняв трамвай, і штрафував порушників правил їзди на трамваях. Ті нещасливці, що спішли з праці, насмілилися висіти на східцях трамваю, щоб швидше доїхати, і не звертали при цьому уваги, що трамвай переповнений. Деякі з них благали міліціонера, не штрафувати їх, мовляв, вони заробляють занадто мало й не мають чим утримувати своїх родин. При цих проханнях міліціонер ще з більшим роздратованням дивився на свою жертву, і добавляв їй ще більшу грошеву кару. Петро, щоб уникнути всяких непорозумінь, ішов пішки, з думкою про нове місце праці, яке він дістав цього тижня. Його наставили бути виконавцем загальних робіт у місцевому порті, дали 350 карбованців на місяць і робітничу харчову пайку. З такого призначення Петро був задоволений, бо міг сяк-так забезпечити свою родину. Завтра о шостій ранку він мусить устати й до сьомої вечора бути на роботі, переїхавши затоку, де будували новий порт. Дружина його, Марусина, через брак коштів та родинних клопотів не встигла закінчити медичного

інституту і працювала як фельдшер у лікарні. Федір теж улаштувався на працю в одному з центральних видавництв спочатку технічним керівником, а згодом дістав посаду західувача літературного відділу в одній із місцевих газет. Мальвіна покищо доглядала своїх дітей і ніде майже не виходила, бо після довгого лежання в болоті, часто хворіла. Інколи вона схоплювалася з ліжка, марила недавно пережитим. Їй ввижалися зарости сухого очерету. Той очерет горів, та зводив чорні джгути диму, пересипаного іскрами, і падав, підкошений кулями, гатив болото, та сплохував тріскотом і вогнем табунці крижнів, що злітали з насиджених місць, голосно крякали й зникали на ще вцілілих покосах. Там, на тих болотах, вона бачила себе розкуйовданою й страшною, схиленою над трупами забитих друзів, - перев'язувала рані уенерівцям бинтами власного виробу із стрічок її розірваної сорочки. Інколи до неї в снах приходив забитий Андрій, за яким линув безсилий плач Оксани. Федір у таких випадках намагався розбудити її й заспокоїти. Мальвіна вставала з ліжка та випивала склянку холодної води; на мить заспокоювалася, пригріта ласкою свого чоловіка, і поступово засинала..

З того часу сплили роки. Федорові й Мальвінині діти,

Антін та Ліля вже ходили до школи, пережили голодівку в тисячу дев'ятсот тридцять третьому році, та жахливий терор єжових -катів, що вигубили мільйони невинних.

Останнього часу Федір Мимох од влаштувався на працю літературним редактором-консультантом при одному з державних видавництв України.

Вірші, що їх приносила молодь і дорослі, складалися з панегіриків соціалістичному будівництву та тій лямпі, що за світив Ілліч. Витерши піт з чола, брався до прози, як до того запліснявілого каменя, що його взялися гризти бобри, відчуваючи несмак і притуплення своїх зубів, що кришились одразу, як доторкнулись до того каменя. Траплялися зрідка більш-менш талановиті речі, про загибіль червоного вершника на полі бою або про пролетарське кохання, овіянє романтикою. Один з таких уривків з літопису Многоусного про степ, де плигав Золотий заєць, редактор цитував у голос:

„Ось він безмежний та широкий сивотуманий степ. Він випускає сіру поволоку своїх думок із-за скитських могил, і вона розгортається, пливе й клубочеться в неозоре і, наткнувшись своїми чутливими частинками на гостру стерню, починає плакати, мов ті вітри, що прилітають з-над моря. Вічний і великий степ моєї України! Лише море може дірвнятися своєю стихією до тебе, що на своєму дні ховає та-кож цілі цвінтиарища відважних, що пішли на дно з своїми кораблями. Вранці, коли Ти випускаєш, степе, мов зграю сірих кречетів, бистроплинних вітрів і туманів, Ти ще замислюєшся над своїм пережитим, та пригадуєш запорожців, що воювали татарську орду, відбивали ясир, що його вона гнала, пограбувавши українські села та містечка. Ті полонені дівчата та жінки своїми сльозами вкривали твої безмежні шляхи, що поросли бур'янами й терном. І щоб розвіяти смуточок віків, Ти, о степе, розсуваєш завісу похмуrosti й виводиш яскравого, широколунного Хорса, що розливає із своїх золотих сурен радісний світанок. Ті промені пробивають обважнілі тумани, і вони, як виллють свої жалі на тирсу й ковилі, невідомо де зникають, мабуть, у підземних схronах Золотого зайця, — доброго духа надволжъських булгар, що оселився з давних-давен у київських горах. Те божество співіснувало в підземеллях Уралу, разом з однооким велетом Мамілом, що тримав Куюна у вічній темряві. І в тих підзе-

мних надрах почалася боротьба не на життя , а смерть , між Куюном та Мамілом , що продовжувалась від Уралу до Дніпра - ріки . Нарешті переміг Куюн , що виліз на Божий світ , в мальовничих околицях Києва , де срібною змійкою протікав і вився Дніпро . А далі , той добрий дух булгар приймав будь - яку подобизну , якому гун чи русич Аттіла кинутим пірначем відбив вухо . Ти , о степе , мусиш пам'ятати цю подію . Тоді Куюн прийняв образ хана надволзьких булгар , вимагав від гунно - русича половину володінь Великої Скитії , умовляв віддати йому землі й племена , що населяють простір від Уралу до Київських гір , тоб - то володіння , які у двобої з велетнем – однооким Мамілом , підземеллям пройшов звитяжно Куюн . Відразу , як Аттіла йому у праведнім гніви відбив вухо , Дажбог перетворив його в Золотого зайця , який , на очах усіх шезнув у твоїй , степе , ковилі . Той єже одновухий Золотий заєць в степах України не дає спокою різним скексотам і донощикам узурпаторської влади . Він ім і вночі , на берегах Дніпра , сниться , але вони його без силі впіймати , бо як тільки він побачить мисливців за українськими свідомими душами , то миттю перетворюється , то в преходущого колгоспника , то в безземельну стару бабусю , чи в російськомовного пролетарія . . .

І гонитва , о степе , за тим вже українським Дажбожим , Золотим зайцем , ні на хвилину не стихає , навіть , як він сковається в одній із розкиданих і таємничих скитських або козацьких могил , бо вороги України добре знають , що він створений із чистого золота , а воно тепер у високій ціні не тільки в "Торгсіні" , а і по цілому соціалістичному і капіталістичному світі .

Знаю , о степе , що у час найбільшої спеки , коли море русявої пшениці хвилюється під вітром , високі могили , криниця , зелена балка – все разом переливається . На небі ні цяточки , і не тільки Золотий заєць не пробіжить високою тирсою , а і не побачиш ніде ані ховрашку , ані шуліки . Лише надвечір , як сонце розпеченою кулею заходить за кам'яні баби , ти оживаєш у співах вивільги та ракші , що розливають свої

мелодії, ніби вітають місяць, що сипухою лунем злітає з-за потемнілих могил. Десь до Дніпра тоді мандрують ледь видні тіні наших дорогих предків, що устають із своїх домовин. Вони безшумно летять у повітрі й зникають у чорній темряві поза Чумацьким шляхом, що розсипає в небі дивне намисто своїх сузір. У такий час можна чути, як степ легко диші, і випускає сиві тумани із царства мороку, що різокользоровим, блискучим інiem мережать гайдар-траву та тирсу. Вітер ніби шепоче про вічність, а ми, степе, без навіяних тобою дум, та героїчних повір'їв з сувоїв безсмертних віків нашої волі й незалежності, не візнали б, як після смерти Аттіли, не хотів вернутися до київських гір Золотого Зайця, в оєвода булгарського хана Кубара, Шамбат-Кий, який, о, степе, відвоював у обрів руські городища..."

На цьому Федір перестав читати уривок чужого рукопису і задумано дивився в вікно. Він іще раз уважно переглянув найцінніші, на його думку, рукописи, деякі передрукував наявно, старанно виправляв, а тоді пускав на шпалти газети. Автори, побачивши наступного дня своє ім'я, гордо із задертою головою ходили вулицями своїх містечок чи сіл, заводили відразу поетичні чуприни, тримали з собою напоготові записник та олівець, щоб спіймати налякану риму, яка, відірвавшись від подиху Музи, загубилася в грі перипетій десь в етері, а коли зустрілася з поетом, то, відразу стала його жертвою. Багатьом молодим людям після війни не було де подітись. Ось чому вони відразу створили мільйонову армію поетів і письменників, бо відчували, що на цих літературних позиціях вони зайдуть вирішальне місце для завоювання здобутків жовтневої революції. При перегляді творів, надісланих до редакції з усіх найдальших закутків республіки, Федорові довелося читати твори, як згадане "Повір'я про Золотого зайця". Він їх відсилав авторам з приміткою, що вони не співзвучні з радянською епохою. Прийшовши якось до редакції, він застав там на стільці біля свого редакторського столика людину в лихенькому приношеному пальті та в брудних черевиках, в яких майже не було підошов. Невідомий простягнув йому руку і відрекомендувався: "Степан Рибочки, невизнаний поет з Городищ." По цих словах він поклав перед собою величезний рукопис, щось на тисячу

сторінок, і важко усівся в приставлене крісло, умовляв Федора, щоб він купив той рукопис. Федір механічно розгорнув той рукопис і почав читати про бедуїна, в якого шакали вкрали верблюда, та лишили його напризволяще вмирати серед жовтих пісків беззгучної пустині, що виглядала, мов порепана діня, коли з неї витікувесь сік. На інших сторінках того рукопису співалось про цілі цвинтарища міст, де вра-
жали своєю мертвою величчю величезні пам'ятники й обеліски над могилами та підземними склепами тих, що давно відійшли. Перед Федоровими очима так і виростало мертвє місто з мармуровими пам'ятниками, лиск яких доловнював неповторну красу і легкість граційних дів, з неприкритими розкішними грудьми, що, здавалося, зідхали за втраченою весною. Поміж усіх тих урн та мармурових хрестів безрадно стояли статуй невеликих янголів, які розсипали зірвані троянди, застигши на мить у леті. Вічність хиталася перед очима редактора, коли він замислювався над картинаами, що їх малював поет. Уявляв чоловіків — молодих, повних здоров'я, що зоставили суєтну землю, всілякі розваги й пестощі жінок та коханок, невблаганно покинули це все і тихо сплять собі. Вони придавлені в могилах тими величними пам'ятниками, що їх поставили дбайливо ті, хто за ними вболівав ціле своє життя, щоб згодом теж перейти в Царство вічного спокою. Дійсно, два світи відкривалося перед його очима: світ, в якому ми перебуваємо, і світ, куди нас покличе на вічний спочинок час, де немає нічого тілесного, де немає ані п'янких жіночих уст, ані хмільного вина, що збуджує молодість до славетних вчинків. По тому місту покійників, як писав поет, ходив один жебрак, що уважно читав стергі на могилах написи, а також милувався величчю пам'ятників. Він був самотній і всіма забутий на цій землі. Отож, не маючи праці, бо його ніде не приймали, він покидав суєту гамірливих вулиць і йшов туди, де всіх зрівняла своєю справедливістю смерть. Але вона теж не була сумлінною, бо покла-
ла багатьох у могилу зарано, а також багатшим людям дозволила придбати найкращі місця в цьому місті смерти, зводячи над ними цілі пантеони з засвіченими лямпадками перед їхнім прахом. Коли бездольний блукав алеями того містечка мертвих, то часто спинявся край величної гробниці молодої принцеси, що мала найкращий пам'ятник і була по-

хована в ранні роки на найвищому пагорбі кладовища. Він, той жебрак, що ніколи за своє життя не зазнав кохання, раптово відчув у душі неспокій, коли проходив повз гробівець.

Її маленький мармуровий образ, вирізьблений майстерною рукою мистця, здавалось, оживав, коли жебрак спинявся, задивившись на її красу. Йому просто жаль стало, що така молода особа так рано покинула світ, видимо ще не мала спромоги відгукнутись своєю душою на перші поклики по-лум'яної любові. Навіть йому здавалось: це—її уста, ніби ще почуту щось до нього під шум високих древніх дубів, які міцним корінням вплелися в землю. Прошак спочатку злякав-

ся, утікав з того місця, а згодом став сміливішим, наблизився і став розглядати дівочу красу, що так рано зів'яла. Дійсно, мармурове лицезріння, неначе ожило, і її очі засвітилися вогнем життя. До нього вона одного разу заговорила, і він стояв, мов укопаний, слухав її схвильований голос.

— Я відійшла в потойбіччя дуже давно, мов та брунька нерозквітлої троянди, що хотіла розтулiti свої пелюсточки й усміхнутися сонцю. Я дуже мало чого пам'ятаю на цій землі, де ви проходите, — продовжувала вона. Але мені було б цікаво знати, чому ви тут вічно блукаете, турбуєте своєю ходою сон померлих. Я думаю, що ви не почуваєте себе щасливим, бо видко; не маєте нікого, хто б хотів розрадити вашу самоту. Я люблю увечорі, коли настає темрява й гаснуть вогні в хатах, злітати безшумно до схилу гори, дивитись, як там унизу тече ріка, де люди збудували фабрику й невгавають до рання... В жилах жебрака похолола кров, коли вона вся в білім вийшла крізь мармурові плити і, сівши на надгробок, продовжувала.

— Я не знаю, що таке, власне, ви звете щастям, про яке так співає весною соловей серед зеленого листу на дубі. У чому його магічна сила і як воно виглядає, — продовжувала дівоча тінь розмову. Я питала в того солов'я про це, і він мені заспівав про любов і про палкі поцілунки закоханих, яких я крадькома бачила в долині коло ріки одного травневого вечора. Так приходьте завжди сюди, — благала вона жебрака, — і ми зробимо одне одного щасливими...

По цих словах тінь зникла, і замість неї перед очима наляканого старця стояв тільки молочний туман і таємничо шумів дуб, як символ життя над смертю. Жебрака знайшли

вранці мертвим біля її Гробниці, й ухвалили поховати його в найгіршому місці на цвинтарі, де лежали бездомні та ті, що не могли заплатити за місце поховання. Кажуть, що відтоді, коли надходить північ, біля склепу нещасливої принцеси з'являється його тінь, і вона, ніби очунявиши від сну, випливає із своєї багатої могили, і вони вдвох, уже тінями, пливуть до річкового роздолля, де цілу ніч не стихає густі фабрика. Вітер співає їм пісню безсмертя, що поєднує таємичною ниткою земні й небесні закони одним бажанням любови...

По всьому рукописі Степана Рибочки вили вовки, що збиралась на похорони свого мертвого товариша; крім того- кричали з-над хрестів могил призивно сови. Федір зацікавився химерною тематикою поета. Образ його нагадував Многоусного, що бувувесь час у лікарні для психічно хворих. Попри те, що писання Степана Рибочки не підходили до дружку, Федір усе таки згодився видати забутому бардові субсидію в розмірі 100 карбованців та безкоштовний квиток на тижневе харчування в їdalyni „Шлях Перемоги“. Поет похапцем ухопив гроші й квитки на тижневий обід і зник безсловесно з редакції, та лишив наляканому редакторові томище своїх поезій під назвою „Переп'ять“. На вулиці на щасливого поета чекала його Муза, якась змарніла пані, можливо, колишня баронеса чи велика прихильниця автора, що, збіднівши, вже сама залежала від генія того чи іншого з тієї письменницької касти. Мимоход відклав рукопис набік і не знав, де розшукати автора, а також, з якої сторінки починати той рукопис, роздумував над своєю недолею. В цю мить до його кабінету зайшла молода особа, що тримала під пахвою в паперовій течці акуратно складені аркуші.

— Мое ім'я Галина Безручко, — промовила привітно вона.

— Я працюю в одному з житлокоопів бухгалтером. Вільного часу намагаюся щось написати. Моя мати з тиждень лежить хворою, а я втратила всі гроші на лікування, вже просто не маю нічого, щоб ій хоч харчів купити. Якби ви були такі ласкаві видрукувати дещо з моїх літературних спроб і видали мені належний гонорар, то я б, може, продовжила її життя.

Федір перегорнув сторінку рукопису, але вже не мав сили читати, все ж спітив її адресу і покликав до телефону лікар-

.ню. Йому пообіцяли викликати щвидку допомогу й забрати матір Галини Безручко, якщо вона і справді тяжко хвора.

Редактор вийняв з кишені останні десять карбованців і подав дочки свого померлого професора. Він обіцяв переглянути рукопис і надіслати письмову відповідь. Галина Безручко дійсно виглядала чудово. Її скінні мигдалеві очі були повні любові й п'янини з першого ж погляду. Її вродливе ніжне лице відразу викликало безмежну симпатію в молодих чоловіків, які знають ціну краси. Одягом вона не відрізнялась від сотень мешканок міста; **мала** на собі темного кольору пальто й зіbrane в химерний клубок сплетених кіс темне волосся, що виглядало з-під чепурного темного капелюха. Вона зацікавила Федора своїми журливими очима, що виглядали, мов достиглі тернини, на яких віdbився бліск сузір'їв, змішаний з краплинами роси. Утомлений, з двома рукописами під пахвою **Мимоход** вертався додому. На вулиці падав м'яко сніг, й укривав своєю пеленою бляху домів та гратег паркових огорож, та посыпав іскристим пухом тротуари, де поспішли люди. На вулицях лунав сміх, і небо було напоєне вроочистістю. Сніг, ніби **жартома**, почав ще густіше сипатись на землю, **примусив** навіть галок поховатись.

Лише закохані пари не звертали абсолютно ніякої уваги на погоду, ; обнімалися й цілувалися, як йшли завзято до Дніпрових схилів. Дерева стояли, мов зачаровані, в білих хіто-

нах, тішились, що сніг оздобив їх своєю габою, бо дійсно, ім було соромно стояти оголеними, коли осінні вітри позривали з них листя. В повітрі стояла вроочиста тиша, і ніхто її не насмілювався порушити. **Федір**, піднявши комір пальта, ішов тихою ходою, **й роздумував над вічністю**. Для нього всі речі, як і цей сніг, мали певну закономірність і гармонію, **творили**

неподільний космос. Хіба ж світ мав би свій повний зміст, якби всі речі були давно розкриті й не мали своєї одухотвореності вічною силою безсмертя? Буденне життя виглядало б досить смішним без тієї могутньої сили, що існує поза нашою свідомістю і яку так розуміють поети. **Федір** вірив, що дійсне життя розкривається прекрасними полотнами духа за нашим пізнанням і без цього не було б повноти життя. Навіть, якщо поза нашою уявою не існувало б нічого, то той прекрасний світ ілюзій треба було б вигадати, і з"єднати його докупи з нашим доступним світом так само, як і кольори

тієї веселки, що охоплює своїм коромислом два протилежні обрії. А сніг щораз дужче вирував спорожнілими вулицями, летів, мов рої невідомих привидів до Дніпрових схилів. Він перейшов у справжню завірюху ще перед тим, як Федір прибився додому. Вдома на нього чекала Мальвіна та діти, що вибігли зустріти його в сіни. Після вечери редактор уявся читати принесені з редакції рукописи. Не зважаючи на силу лексичних огріхів, поезії Степана Рибочки були свіжі й оригінальні, хоч із них видно було, що автор помер десь із своєю тематикою в дев'ятнадцятому столітті, і тільки його тінь, з'явилася з могили і продиктувала цілі сторінки просто зустрічній людині, яка занотувала їх на папері як власні витвори вже в двадцятому столітті. Ті речі були дійсно написані під подихом вічності. Особливо сподобались Федорові такі рядки:

„Мов сніжні китиці поснулих сосон,
Упали мрії важко на папір,
Коли думки такі, мов колос в осінь,
Приваблюють чийсь призабутий зір...“

Такі вірші явно не дихали свіжістю революційної епохи, та все ж пару поезій Федір вирішив надрукувати. Дівчина, що принесла йому рукопис, була донькою померлого професора Безручко; він її пам'ягав з похорону. Галинині новели були оригінальні. В них бриніли нотки нездійснених мрій та вільної душі, на яку злітає ще, крім весіннього суцвіття, також і срібна курява задумливих сузір'їв. В її новелях звучала романтика часів революції, повна тривоги й молодості, де кохання цвіло, мов ті ніким не заторкнуті троянди. Те кохання в дозрінні, ронило суцвіття бажань в розквітлі душі і, не знаходячи відповіді, поволі вмирало, як осіннє блідорожеве сонце, що поцілувало промінням востаннє ті троянди. Крім того, в її творах злітали, мов буревії, вершники; що рубали ворога; вони неслися в несамовитім гальопі безкраїми степами, де вмиралі невизнані й покинуті всіма боги. Ми мох од гортав ті сторінки, мова в яких була тихострунним плином величної ріки; Федір щораз більше захоплювався тими творами. Які незайняті пающи первинних трав, - думав редактор, як читав свіжі рядки. Галинині новели закінчив десь на світанку, коли блиснули перші промені ранкової зірниці, що велично випливала й благословляла всіх з народженням дня.

Раненько, в редакції, він негайно надрукував листа авторі запашних творів, і дав знати, що деякі уривки з й писань будуть надруковані в наступному числі поряд з поезіями Степана Рибочки. Галину Безручко йому не довелося довго ждати. За кілька днів вона, повна радості, яка відбивалася в її очах, завітала до редакції. Виявилося в розмові, що, коли забрали матір в лікарню, вона залишилася на цілій світ сама, бо батько її десь загинув на фронтах революції. Вона завітала до редакції навмисне пізнього часу, коли Федір збирався йти додому. Він згодився провести її до трамваю, але вона відмовилась сідати на трамвай, і благала очима, щоб він супроводив її на Тургенівську вулицю, де вона постійно мешкала. Федорові було ніяково йти з нею, бож вдома на нього давно чекала з дітьми Мальвіна. Але цікавість до незнаної жіночої особи перемогла його ніяковість та буденні настрої родинних обставин, і він поплівся за Галиною, яка безцеремонно взяла його під руку, пригорнулась до нього та щось йому весело розловідала. На вигляд Галина мала років з двадцять і три, хоч у цьому Федір не був певний, бо жінки вміють старанно ховати свій вік під вуalem своєї краси і чарівної усмішки. Квартира Галини Безручко знаходилася на другому поверсі житлового будинку; він хотів мерцій відійти, але дівчина міцно тримала його за рукав і, відчинивши двері, майже силою вштовхнула його туди, та щільно закрила іх за собою. Вона взяла у Федора плащ і поклала з своїм, ще більше ставала принадною для нього в блузці, під якою опуклими гронами підіймалися груди. В кімнаті на вікнах було повно вазонів. У деяких із них цвіли червоні квіти, приваблювали, мов чиєсь кохання, зір редактора. Біля вікна в клітці співав канарик, що перелигував з одного кутка клітки до другого. На стінах висіли розкішні килими, а також портрети Галининих батьків, вкупі з портретом Шевченка. Усі ті портрети та картини були дбайливо оздоблені білим вишитими рушниками. Вона посадила його на канапі, обставленій двома велетенськими фікусами, а сама заметушилася на кухні, приготовлювала чай. Відтак, уся розчервоніла, вийняла з шафи блюдця та фарфорові чашки й сіла біля Федора. Тіло її здавалося для нього повним вічного вогню; доторкнись лише до нього, — воно спалахне й запалить всю твою істоту. Але цього відразу не сталося, бо

дівчина попри всілякі бажання вміла поводитись. Після склянки гарячого чаю, Федір відчув себе вільніше й мав намір чим-щвидше вирватися додому. За вікном вечір світив електричні вогні. В кімнаті запанував напівморок, в якому вирисовувався в своїй принадності профіль Галини. Сама вона була вирізблена грецька богиня, котра зійшла на грішну землю, втілилася в цю дівчину. Безручко присунулася до редактора близче, почала розповідати про своє життя, й пригадувала найдрібніші деталі.

— Я почала писати вірші, коли мені йшов п'ятнадцятий рік. Самотнею, ходила я до Дніпра, і там, усіввшись на порожній лаві, нотувала всі думки, які хвилювали мою дитячу уяву. У книгозбірні покійного батька-професора лишились книжки: українських та світових класиків. Я їх майже всі перечитала. Починала їх читати від Боккаччо, а кінчала творами Лесі Українки. По тому, як усі книжки з бібліотеки Миколи Івановича були прочитані, я ухвалила ходити в читальню залю. Там серед ти-ші хтілося дізнатись про людське життя. Книгозбірня для мене стала якимсь святым храмом, куди я приходила молитись невідомим особам, що лишили відбиток свого духа в пожовкливих від часу книжках. Мов та рослина, що своїм корінням бере цілющі соки з ґрунту, так і моя душа наповнювалася духовим змістом після прочитання гори книжок. Я читала все, хоча не мала жодного пляну для цього. Передо мною відкривався зовсім незнайомий мені світ, що полонив мою уяву. Він змусив мене самій узятися за творчість. Бібліотекарки зустрічали мене завжди привітно й дозволяли годинами ритися в каталогах, і приносили мені замовлені книги. Сторінки з тих книг лягали сторінками в моїй пам'яті, й наповнювали мене радістю. Я не вірю ані в русалок, ані в привидів, але було б сумно, якби вони дійсно не існували. Думку щоб щось писати піддала мені смерть ластівки, що, впала з вільхи, і вмирала біля ріки якраз на заході сонця. Цуже жаль, було мені тієї ластівки, бо вона ніколи нікому не заподіяла ніякого зла. Її вбив з рогачки рудий хлопець, що з задоволенням втішався, коли камінець пробив їй груди, зник з іншими волоцюгами в сутінках узбережжя. Отже, першою моєю річчю й був твір „Ластівка“. Свого батька я добре пам'ятаю; він працював в університеті, і вмер від надмірної перевтоми та висناження. Він, мов та ластів-

ка, став жертвою немилосердної смерти, і був ніби пташина, що безсила вже злетіти в блакитъ...

Дівчина нараз заплакала й бессило прихилилася чи просто впала на плечі Федорові. Він розгубився, не знав, що робити і намагався утішити дівчину, злегка підняв її голову з свого плеча, але то було надаремне намагання, бо вона ще більше припала до нього. Утихомирилася вона тоді, коли лежала в обіймах у Федора, охоплена полум'ям примхи, в шуканні в напливі темряви його уст. Редактор утратив зовсім голову, цілавав її мокрі від сліз очі, а вона покірним пташеням горнулася до його дужого тіла. Він не витримав спокуси, охопив її за стан і міцно пригорнув до себе, відчувши вогонь її грудей. Вийшов він від неї перед світанком, охоплений жахом від того, що сталося, і не знав, що сказати Мальвіні, яка напевно цілу ніч не спала, в чеканні на мужа.

Вдома, він дійсно застав там світло, що проповідалося крізь завішенні фіранками вікна. Мальвіна, як він і неребачав, не спала, тривожилася, чи не сталося з ним чого. Вона кинулася в сіни, коли почула знайому ходу; з третього дивилася на свого напівмертвого чоловіка. Ще й дучи додому, Федір переглянув у своїй уяві десятки історій і вибрав найпевнішу з них, щоб заспокоїти жінку. Ця вигадана історія зводилася до того, що він був затриманий у міліції в справі бухгалтера видавництва. Той бухгалтер, мовляв, розтратив державні гроші, бо посыпав свою жінку на курорти, а сам безслідно зник. Мальвіна повірила цій нехитрій історії, втихомирилася та заснула мирним сном.

Галина Безручко навпаки, не могла заснути. Вона пригадувала образ Федора, який увесь час хитався перед її заплющеними очима, кликав її, мов утрачене щастя.

Плян кохання з редактором літературного відділу в неї вирисувався ще з першою візитою до редакції. Федір в її уяві був тим вимріяним ідеалом, якого так прагнути жінки від юних літ, коли в них щойно починають наливатися соком уста та вирисовуватися з-під покриву тканини їхніх кохтичок горбики грудей, що їх вони ховають соромливо від погляду навіть рідної матері. Зустрівши Федора в редакції, Галина ввесь час обмірковувала плян майбутньої зустрічі і, перекресливши десяток з плянів, дізналася від двірника, що ввесь штат редакції кінчає роботу о п'ятій годині. Вона ви-

рішила спіймати Федора якраз перед його відходом додому, заманити його до свого покою ще ніким не зайнятою дівочою цнотою, дозволити йому розпити келіх її спокусливих уст, щоб у тому бенкеті, що зветься любов"ю, згоріти й самій. Втішена з своєї перемоги та здійсненням своїх задумів, Галина солодко простяглася на білосніжній постелі, в мріях про нову зустріч з обранцем її серця, без допитливості чи в нього воно кимсь заповнене чи ні. Ранок підносив світлі ліхтарі дня, і гасив останні зірниці в космосі. В цей час Мальвіні снівся поганий сон, ніби вона йшла з Федором через кладку, прокладену через багна; раптом відчула, що кладка переломилася надвое, і Федір потрапив у трясовину й дремно намагався вибратися з неї, хапався все за відломлений край кладки. Мальвіна, що опинилася на безпечному місці, силкувалася подати йому руку, але не могла досягнути і, втративши всі надії врятувати його, зненацька помітила чарівну жінку чи, може, русалку. Вона, випливла з очерету, і силоміць обняла Федора за шию й потягла з собою в заросле очеретом баговиння, коли ж довкола лунали крики розпачу, що виривалися з Мальвіниних грудей. Прокинувшись, Мальвіна задумалась над своїм сном, а як побачила поряд із собою Федора, заспокоїлась, і не згадувала непевну ніч, проведену з незаплющеними очима в очікуванні на чоловіка. Коли Федір пішов на працю, вона пішла відвідати Петра, що працював на будівництві нового затону. Брат керував земляними роботами, та широко здивувався цим відвідинам. Він навантажував вагони землею. Й скерував їх на іншу дільницю, де екскаватори висипали її ковшами на прокладену робітниками гатку, щоб таким чином вода не могла під час повені прорватися й затопити нову гідростанцію. Робітники метушилися з тачками, повними ріні та піску; сотні хур підвозили землю на насип, де з залізними лопатами й кайлами вовтузилися люди, що прокладали нові злежні та рейки, по яких мали йти поїзди з піском. Край пустирів механічно виростали бараки, які приймали в своє нутро нових мешканців-робітників. Недалеко від землерозробок обнесена піщаними горбами та лозами притулилася їdalня. Там обідали робітники, що знімали за старою звичкою шапки з голів. Коли загув гудок, і робітники припинили працю на обід, Петро з Мальвіною усілись на пні зрубаної верби. Ішла велика за-

плянована „стройка“ соціалізму, яка потребувала тисячі робітників на всіх закутках республіки й цілого Советського Союзу. Вона викинула селян із їх затишних хатин, і вони ішли до великих міст, змішувалися з міськими людьми, творили пролетаріат. У постолах та в полотняних штанях вони приходили з сокирами та пілками до міста, яке їх перемело в своїх фабричних хащах немilosердно, і вони в сяк-так збудованих бараках, залязли на "нари", та співали по роботі сумних пісень ; пригадували ті священні околиці, де вони народились. Ішли селяни безмежними дорогами, оглядались востаннє на рідні села, що губилися в долинах і припадали туманом. Потім, влаштувавшись на нових місцях, вони стягали свої родини, чекали на краї часи, щоб ще колись на старість вернутися на свої прадідівські землі, бо місто й надалі в своїм безупиннім галасі здавалося для них чужим, котре гнітило їх своїм велетенським розмахом, криком перекупок на базарах, свистом паротягів, задушливим димом, що вставав із фабричних споруд, й наповнював ним вулиці й завулки. По дворах на довгім мотуззі жінки вивішували свою білизну, що тріпотіла під вітром. Мінялися часи, мінялися й люди. На пустырях виростали нові будови фабрик та виробень, що розганяли своїми вогнями нічну темінь. Вітер теж не мав такого вільного лету: в даряв лункою крилом об високі будинки, і безило завивав у підвір'ях, тужив за волею степу. Виростало нове покоління людей у найтяжчих умовах, щоб колись принести до своїх сутерен сонце. Мальвінні діти Антін та Ліля, бігали, замурзані, по подвір'ю. Весною вони пускали паперові кораблики, що пливли в співучих струмках вулицею. Діти йшли до школи, набиралися знаннів, щоб згодом замінити своїх батьків. Місто робило величезний розгін у майбутнє, розросталося, та захоплювало щораз більше простору. Вже йому було тісно на одному боці ріки, і воно, перекинувши мости, розрослося на другому боці Дніпра, де виникли нові вулиці та підприємства. На вулицях щораз більше появлялося вантажних машин та легкових авт; коні, зустрівши їх, полохливо шарахались набік, мов відчуваючи, що ці залізні потвори скоро зовсім зметуть їх з міських вулиць, і вони залишаться тільки як тягло на деякий час на провінції, куди надходили з конваєрів

перші трактори з харківської виробні. Зростало місто, а з ним вкупі зростала й Україна, що була розгубила на розпутті історії своїх нерозумних дітей. Гі сини де тільки не міряли своїми дужими ногами землю! Вони були скрізь, вони були по всіх закутках світу, щоб набратись мудрості в чужих та вернутися ще додому й віддати той досвід своєму краєві. Нерозумних дітей мала українська земля. За ними вода пала осіннім дощем, що рясно падав на її скорбні груди. Бо немилосердна доля, розігнала тих синів по світу, і ніколи не пригубила їх ласкою, щоб вони були обнадієні своїм призначенням опісля, як вернуться в свої краї. Ті, хто лишився вдома, не відчували такого піднесення; стояли розгублені перед колесом історії, яке перемелювало пережите, і оббрізкували кров"ю майбутнє.

Мальвіна з Петром про це, власне, й думали, коли відпочивали на пні зрізаної верби. Вона ж, та верба, ще недавно велично пишалась в обріях, де гуляв тільки вітер і була пустка. Тепер на тому місці електрокаблі великої напруги обмережили небо, і гудуть стовпли у далеч ген за Дніпрові сіножаті. Мальвіна почала викладати братові свою тривогу в зв'язку з поведінкою Федора. Але Петро, не бачив нічого підозрілого в тому, що Федір не очував дома запіків сестру, і вона, ще з ним погомонівши, домовилася, що він завитає в неділю й поговорить з Федором наодинці.

Мальвіна, попрощалася з братом і від'їхала на човні, що прибув з другого берега і привіз нову партію робітників. Хвили хлюпотіли по обох боках човна, підкидали його вгору, то знову дозволяли йому пливти спокійно. У воді плавали уламки дерева, а також помітні були в нафтових плямах гнилі яблука та жабуриння. Повівав холодний вітер, що рум'янив її щоки, та зривав білу хустину з її голови. Коли тільки

човник пристав до берега, Мальвіна вискочила з нього й пішла додому, де застала Надію Іванівну за варенням обіду. Вона чистила картоплю й весело оповідала про щось Мальвіниним дітям. Тим часом Федір в редакції переглядав свіжі листи та приймав нових відвідувачів.

Зима скінчилась дуже швидко, і весняне сонце наповнило місто новим гомоном. Всі раділи повернення весни, приходою сонця на землю. Крига давно звільнила ріку, десь розтала за Дніпровими порогами. Надія Іванівна ходила до церкви

святити вербу. Вона принесла декілька вербин і поставила в кутку, де були ікони, а біля них горіла лямпадка. Галина Безручко більше не турбувала Федора. Вона особисто від нього довідалась, що редактор—одружений, тому й охолонула до об'єкту любові, хоч жила й далі ілюзіями про щастя.

Одного разу Федір побачив її на вулиці з незнайомим військовим. Вони весело розмовляли. Галина відзначала редактора, почевоніла, і злегка кивнула йому своєю гарною голівкою. Довгий час потім він про неї не чув нічого, хоч серце й бажало зустріти її на самоті. Він, як і раніш, переглядав свіжі листи та приймав нових одвідувачів у літературному відділі. До кабінету ввійшов головний редактор Максим Шульга, міцно збудований чоловік з орденом трудового прапору. Він висловив Федорові догану за вміщення беззмістовних речей Степана Рибочки. Опісля подав поприятельському Федорові руку, вийшов з кабінету. Новий відвідувач, яким зацікавився Федір, вже після багатьох років одруження його з Мальвіною, та після того, як в них підростали діти, Антін та Ліля, став підліток—Платон Саханда. Хлопець був круглим сиротою, і йому можна було нарахувати не більше, ніж п'ятнадцять років. Його батьки, брати та сестри померли голодного тридцять третнього року, а Платон чудом вижив і писав вірші. Вони й зацікавили редактора—пісні вівчаря, що замість сопілки брав шматок паперу й записував звуки своєї душі, котрі перед тим вимовляла його тужлива сопілка. При читанні, Федір відчував шум лісових потоків, шепіт над ставом соняшних конвалій, веселій спів жайворонка в засиненім безхмарнім небі. У нехитрих рядках Федір відчитав про вітряки, що за могилами побитих воїнів крутили своїми крилами, пошарпаними й подірівленими кулями.

Федір мав перед собою селянського поета, спитав у нього, звідкіля він прибув і чи має в Києві родичів. Хлопець відповів, що в гамірливому місті він не має нікого. Його ім'я — Платон Саханда, хоч те ім'я, здавалось, аж ніяк йому не пасувало. Зауважив, що редактор ставиться до нього прихильно, як і до його незgrabно написаних віршів, він розповів про себе, про своє село, що загубилося серед високих могил на правому березі Дніпра. Федір, що роздивився юнака, пригадав Василя, Петрового брата, що своїм волоссям нага-

дував цього сільського поета. Перед його очима вставали бійці за українську республіку, що йшли на бій.

Пригадав і командира підривників Тимоша Чернігівця, що вів відважних селян на знищенння ворожого панцерника.

Федір Мимоход від Платона Саханди встиг довідатись, що живе він тимчасово на Подолі у тітки, у вогких сутеренах, а пише свої народні пісні при тъмній гасовій лампі, чи гожого дня в парку, на схилах Дніпра.

Його він влаштував на працю тут же в редакції палити печі, і видав йому два безкоштовні квитки на право прохарчування в письменницькій ідалні.

Такою увагою редактора Платон Саханда був надзвичайно зворушений. Він подякував Федорові, та швидко вийшов.

У місті панував лад: трамваї дзеленчали, і іскри від їхніх металевих буглів викрещували райдужне синє полум'я. На вулицях знову все зазеленіло, і каштани світили свої пишнобарвні свічки. Якась урочиста благодать наповняла сквери та схили Дніпра. Галина Безручко познайомилася раз з лейтенантом Леонідом Куницьким, що мав родичів у Городиші, і вирішила з ним одружитись, бо не мала жодної іншої відради в своїм житті. Сьогодні вона останній день працювала в бухгалтерії. Спізнившись уранці на працю, вона намагалася надружити втрачений час, але з цього нічого не виходило. Раз-по-раз дзвонив її наречений, все питав про її здоров'я. За вікном контори простяглась вулиця, нею йшли чорні від пороху сажотруси з величезними мітлами, спеціально призначеними для чищення димарів у великих будинках. Їхні ліця були геть вимазані в сажу, і вони виглядали в своїм чорнім одязі, мов ті, що вийшли з пекла. Лише очі дивно бліщали в них, а також червоні губи. Вони заняли цілу вулицю, як наспінували собі весело. Проїхала двоколіска, повна всілякого лахміття; промчався візник, що віз прискореним темпом двох пасажирів. Для Галини години здавалися вічністю, поки вона дочекалася четвертої години. Вона вийшла з канселіярії, та звернула до дніпрової набережної, де коло пристані стояли річкові пароплави, що їх гудки змішувалися з криком вантажників та вигуками місцевих перекупок. Між наливом з батогами блукали візники, щоб домовитися відвезти куплений товар на місце призначення. Наблизався вечір,

і холодні його хвилі доторкнулись до Галининих пліч, сипнувши по них дрижаками. З далини наближався пароплав,

який, освітлений ясно, розрізав своїм загостреним носом заспокоєні хвилі. Галині він здавався величезною плаваючою конторою, де бюрократи за столиками позасвічували електричні лямпки і своїми розмовами зчинили величезний гамір, який розплывався в повітрі крізь розчинені вікна, щоб звернути на себе увагу перехожих. Той пароплав, освітлений вогнями, гримів своїми лопатями, як музика, і здавався вже не величезною конторою, а лише гідроелектровнею, що постачає струм майже цілому місту, не маючи ні на хвиліну спокою. Галина, обіпершись об дерев'яні поруччя, чекала на свого нареченого Леоніда Куницького, вдивляючись спокійно на цього величного річкового гусака, що наблизався з сутінків. Мить, — і пароплав порівнявся з місцем, де вона стояла, попереджаючи голосними гудками, що він прибув у порт. Матроси подали трап, і по ньому з пароплава почали сходити люди. Більшість із них була, як можна судити з одягу, провінційного походження. Видко було декілька гебреїв з пейсами й довгими білими бородами. Вантажники зносили їхні кошики на берег, з яких виглядали худощі кури.

Галина вдивлялася в лиця пасажирів і пригадала собі свою товаришку з Городищ, на імення Таня Жуковець. Вона таким самим рейсом приїхала минулого року до Києва й добилась прийняття в прокурора республіки, з тим, щоб він захистив її чоловіка, обвинуваченого в тяжких злочинах супроти радианської держави. Між Галиною і нею не було жодних таємниць. Про свою обездолену подругу, Галина Безручко і оповідала редакторові Федорові Мимоходові, коли колись його вона спромоглась затягнути до своєї комунальної квартири, і де він слухаючи її сповідь, пробув до рання.

Галина в чеканні Леоніда Куницького почала воскресати в пам'яті образ Тані Жуковець, до найменшої подробиці.

Таніного мужа заарештували в районі, мовляв, за навмисне розповсюдження довгоносиків на колгоспних полях. Але справа виглядала зовсім інакше. І кохання ввесь час домагався голова надзвичайної комісії, що не мав хисту досягти взаємності, вирішив позбутися суперника, її чоловіка. Це йому за допомогою своїх впливів легко вдалося. Панаса Кін-

дратовича, так звали Таніного чоловіка, зняли з посади, як ворога народу, а потім спровадили десь на Сибір. У Києві Тані рекомендував прокурор республіки звернутися до дорадника у альтернативних , правничих справах, тов. Заїкова , для юрисдикції в справі її чоловіка . Він своїми накладеними обов"язками та відповідальністю є об"єктивним діяльністю правосуддя в суді . . . Перед тим, як відбути авдієнцію в тов. Заїкова , Таня почувала себе добре. Була повна всіляких рожевих дум, тому швидко й заснула , а прохинувшись уранці , хутко почала оглядати свою туалету, підфарбувала злегка уста та зробила модну зачіску. Чомусь вірила, що потоптана честь її Панаса буде відновлена , а наклеп спростований . З вірою уabolіцію попереднього рішення, Таня прийшла до будинку юстиції , з нетерпінням чекала на виклик адвоката . До юриконтсультанта стояла невелика черга , переважно жінок.

Вона вірила, що справа її чоловіка — лише непорозуміння, і як тільки вона переступить поріг кабінету, то все з'ясується. Вартовий покликав її, і вона попростувала через розчинені двері, оббиті чорною шкірою, в кабінет, де потонувши в м'якому кріслі, з утопленим зором у папери, сидів головний адвокат юридичної служби Кирило Іванович Заїков. Танійшов тоді двадцять п'ятий рік, і вона виглядала, мов декоративна квітка, що квітне один раз у житті. Заїков був засліплений її красою, що охопила вогнем ціле його ісце. Він уважно подивився на відвідувачку, запропонував її сісти. Таняувічливо подякувала йому й сіла напроти Кирила Івановича в призначене для неї крісло. Правознавець дав знак вартовому лишити їх наодинці. Очунявши трохи від враження, що спровали на нього краса цієї жінки, він почав ввічливо розмовляти з одвідувачкою, запитав її, чим би він міг допомогти їй. Дамочка вийняла з теки папери, розгорнула їх юриконтсультантові , розповіла йому про своє горе, що так несподівано перетяло її повні сонця й щастя дороги. Від хвилювання вона ставала ще кращою й принаднішою. Кирило Іванович дивився з непритаєною насолодою на її зграбні в рукавичках руки, на пружні бруньки її повних здоров'я грудей. Він вирішив заплутати Таню в лябірінті своїх прагнень. Кирило Іванович, якого давно покинула жінка, мав пристрасть до гарних жінок і, користуючися своєю посадою, використовував їх, як умів.

— Я розумію вашу недолю, — влесливо почав говорити він до Тані. Справді, вороги народу на провінції роблять усе, що хочуть, отже, бувають і помилки, — замість ворога народу падає безневинна людина, щиро віддана нашій комуністичній партії та народові. Яке нещастя спіткало вас там на Городищині? Напевно якби ви знали химеру людських спліток, то не виїжджали б з міста. Я буду робити все, щоб тільки вернути вам радість і зробити ваші очі знову повними сонця й радості, бо хіба така краса, як ви, може довго перебувати в смутку й лити свої ясні перли з прекрасних і жагучих очей? Знаєте, не слід плакати й уболівати над тим, що відбулося. Погляньте тільки на вулицю, яка там краса і скільки сонця, сонця так багато!

Після цих слів він мило усміхнувся й прихильно глянув на Таню. Вона ж опустила свою голову і щось наче б то думада. Її золоті пасма кіс ніжними смужками розсипалися на її білосніжній блюзці та лебединих грудях. Потім вона підвела очі й глянула на Кирила Івановича; безсилим голосом промовила: „Так, може, ви й правду кажете, що не треба печалитись, коли так багато весни й соняшників променів навколо. Але хіба може радість бреніти в моїх грудях, коли моого чоловіка безневинно засудили на довгі роки. В розлуці можна зберігати ілюзію щастя, але не можна бути щасливою. Отже, я ще раз уклінно прошу допомогти мені відновити красу життя, бо одну половину того життя в мене вкраєно, і я можу бути в ньому тільки інвалідом, над яким зроблено страшну операцію, вирізано легені та вставлено замість них дихальні рурки, щоб він ще животів на світі. Інколи лянцет хірурга усуває хворі частини з організму, тоді організм набирається соків, радіючи в рості. Буває й навпаки: замість хворих частин вирізують здорові, і пацієнт лишається калікою на все життя. Так само й зо мною. Без свого чоловіка я не можу відчувати повноти життя й особистого щастя. Отже, ще раз прошу, верніть мені його, зробивши мене знову щасливою й без журною.”

Кирило Іванович уважно слухав Таню й мовчки щось нотував у своєму записнику. Йому вона сподобалася своєю сміливістю та своїм барвистим голосом. Також її уста приваблювали щонайбільше його уяву, і він став божевільний від самої мрії, що вони можуть бути злиті з його устами, якщо

він дійсно вміло поведе свою гру. — „Це прискорбне явище бачити вас нещасливою, — задумливо промовив він. Така квітка, як ви, не може бути без сонця. Отже, я зроблю всілякі речі, щоб тільки повернути вам вашого чоловіка. Я знаю, що той негідник, начальник сільради, все це зробив навмисне, щоб тільки володіти вами, але ви були занадто горда до нього, давши йому відсіч. Отже, він вирішив помститися за своє зганьблене почуття і написав страшенно брехливий донос на вашего чоловіка, що й упав жертвою чужої пристрасності. Які є низькі й неприємні люди, — з обуренням промовив Зайков. Для них — жодної юридичної гарантії! Знаю одне — мої старання звільнити вашего чоловіка будуть коштувати багато, багато безсонних ночей, а також і грошей. Так — безсонних ночей і грошей. Отже, ми цю справу обміркуємо ще раз, і, якщо ласка ваша, зустрінемось у суботу на схилах Дніпра в нововідчиненому ресторані о восьмій годині вечора і ще раз обміркуємо всі справи...“

Юрист консультант подав їй руку, дав цим зрозуміти, що авдієнція скінчилася. Таня записала в бльокнот дату, місце та годину їхньої ділової зустрічі й вийшла в довгий коридор, простиючи до виходу.

Галина пригадує, як Тетяна прийшла з побачення, впала на ліжко і обливалася слізми, бо знала, що як відкінє запрошення Кирила Івановича зустрітися з ним у призначений час, то втратить надію будь-коли зустрітися з своїм чоловіком. Вона передчувала, що за це звільнення вона може стати жертвою пристрастей цього напасника, бо вона вже помітила, як в нього дивним вогнем блищаю очі. Та про це нічого не сказала Галині, а в призначений час наступного дня причепурилась і пішла на побачення. За призначеним столиком в ресторані на схилах Дніпра на неї чекав уже Кирило Іванович. Він був високий та худий, на вигляд, може, років тридцять. Червона випарована краватка прикрашала його білу сорочку, і синій шевцівський костюм гармоніював до його солідного вигляду.

Лише уздрів Тетяну, поспішив її на зустріч; уяв її за лікоть, поспішно посадив на призначене місце. Таня увечірній туалеті виглядала ще принаднішою. Її темного кольору вбрання охоплювало її граційний стан, а червона троянда на грудях з лівого боку так і вабила пожадливий зір Кирила Івановича. Він сів поряд із нею й почав з цікавістю роз-

глядати її, зовсім не пригадував, про що, власне, вона прохала його пару днів тому. Від його голови несло парфумами, і він протирав білою хустиною своє пенсне, допитливо дивився на Таню. — „Чи ви щось дізналися про моого чоловіка?“ — відразу запитала в нього Таня. — „Ні, — відповів він, — я все чекаю на інформації від своїх підлеглих і я думаю, що все буде залежати від вас, щоб незабаром його побачити. Після цих слів він спробував звести розмову на інше, обминаючи вправним маневром долю Тетяниного чоловіка. Кирило Іванович погукав кельнера, що хутко приніс на таці пляшку вина та дві чарки. Приніс також добрий обід. Тетяна з гіркотою в душі згодилася на такі філософічні міркування Кирила Івановича і незабаром, сп'янівши від запропонованих тостів, уже ледви сиділа на своєму місці, дивлячись, як у туманах гойдався Дніпро й даленіли вогні Труханового острова. Закрутivшись у вирі зелені, вони зникали в далині. Накриті скатерками столи й карафки з водою на столиках, а також люди, що за ними сиділи, здавалися їй величезним джа-з-оркестром, якого звуки роблять людину п"яною від захоплення, дозволяючи їй забути всілякі прикроші й невдачі в житті. На маленькім помості співав циганський хор і танцювала молода циганка, ляскаючи кастаньєтами, що вправно виступували на зап'ястках її рук. „...и как видно — щастя нет...“ закінчила вона свою мелодію про „бірюзові колечки“... „І кккааак ввидднно щщасстя ннет.“ — верещало Тетяні в вухах. Кирило Іванович, на її таке сп"яніння, коли вона вже не володіла своїми думками, піdnяв її силоміць з місця й вийшов, тримаючи її, чорним ходом. За рогом узяв таксі, проказав шоферові адресу й число будинка свого мешкання. Тетяна не пам'ятала, що з нею скoїлося й де вона, коли прокинулася вночі з тяжким болем у голові. На превеликий сором вона побачила, що на ній немає навіть сорочки. Вона десь зникла разом із бюстгальтером. Її груди безсило звисали, торкаючись об чиюсь голову своїми пуп'янками. Її було соромно й боляче, що вона безтямно прагнула визволити свого дорого чоловіка з нещастя, впала так мизько, що дозволила заманити себе в чужу квартиру й розділити ліжко з стороннім чоловіком. Вона з жахом, мов від болотяної жаби, миттю відсунулась від Кирила Івановича, що міцно спав. Місяць, виглянув із-за будинків й освітлив

частково кімнату, таким чином дав змогу Тетяні оглянути людину, що лежала рядом з нею на ліжку. Кирило Іванович насправді виглядав дуже убого і був схожий на слимака. Безсила будь-що зробити Таня, перевернулася на другий бік, гірко заплакала, ; нарікала на свою долю, бо вона мусить такою дорогою ціною добиватися звільнення свого чоловіка. Вона миттю зіскочила з ліжка, знайшла під ліжком свою сорочку і бюстгальтер, — вдягнулась і вийшла на вулицю. Дама прочитала назву вулиці й запам'ятала число будинка. Не оглядаючись, попростувала до Галини, що мешкала в іншому кінці міста. На трамвайній зупинці сіла в перший вагон, що підійшов й пересівши на Критому ринку, доїхала до Галининого мешкання. Не роздягаючись, повалилась відпочивати. Дні минали за днями. Таня інколи знову зникала, вертаючись ранком блідою й невеселою. Одного разу через звільненого в'язня вона дісталася від свого чоловіка листа. Той лист був написаний перед його смертю.

Дорога моя дружино Таню!

Цей мій лист до тебе —перший і останній, бо відчуваю, що сили мене покидають. Тут серед мерзлої землі, коли від вибуху амоналу розлітаються на частки високі скелі, багато людей кидається під ті уламки, щоб вони, при падінні на землю, їх під собою поховали. Такої думки й я. Смерть — це найкраща відрада, яка всіх робить рівними й щасливими. Я відморозив собі пальці на ногах і частково на руках. Коли я якось умирал, то мого погляду лякалися навіть вовки, що вили тоскно в небо, а мене боялися істи. Загін охоронників табору не дав мені вмерти, в сподіванках, що я буду ще мучитись на цьому світі, де для мене немає місця. Інколи до нас залітає одинокий птах, що зветься альбатрос і що його шанує навіть смерть, зникаючи на кілька хвилин у тайзі. Той птах розказує нам своїм помахом крил про всю, яку ми давно вже забули. Вірю, що ми ще з тобою зустрінемося в іншому світі й станемо перед Господом Богом чисті й безневинні, як та слюза, що падає з моїх обмерзлих повік.

Цілуло Тебе, твій чоловік.

Пригадує Галина, Тетяна ридала над листом. Її плечі конвульсійно здригались. Трохи притихши, вона чомусь почала загадково усміхатись, чепурила біля трюмо свої спрагливі уста та оглядала свої повні здоров'я стегна, які вихилилися.

оздоблені сукнею, при кожному її русі. Увечорі вона знову кудись зникла і після цього Галина її вже не бачила. Через три дні до неї прийшли з міліції в Тетяниній справі. Виходило, вона поранила юристко-консультанта Заїкова його власним револьвером, витягтий його з-під подушки, коли Кирило Іванович, щасливий у своєму коханні, міцно спав. Як виявилося, Тетяна піднялась несамовита з ліжка у пору безперервного дощу і блискавиці, що краяла небо і видаудува да навмання всі кулі.

Він навіть не встиг прокинутись, як кров облила білосніжне ліжко, призначене для нього й Тетяни. Так вона помстилася за його фальшиві обіцянки в справі звільнення її чоловіка. Дамочка дістала вирок, підписаний трибуналом. Вирок був остаточний і ніякому оскарженню не підлягав. Її засудили за лицьше замах на життя правознавця, на десьять років поправню-трудових таборів. Галина прийшла востаннє на побачення з Тетяною; принесла їй дешо. Тетяна навіть заспокоїлася і виглядала все такою ж прекрасною, як і раніш. Тільки лице її трохи змарніло й було воскового кольору. Передала їй речі та поцілувала крізь залізні грата, Галина, як пам'ятас, попрощалася з нею, може навіки...

Галинині думки про безтаканну свою подругу з Городищ, перервали веселі вигуки і поцілунки її нареченого Леоніда, що спізнився не з своєї вини на побачення біля пристані.

Скоро Безручко одружилася з ним і виїхала до Амуру. Він, як старшина, дістав туди призначення. Галина хотіла на Далекий Схід зняти матір, але та відмовилася рушати в дорогу та покидати їй з дитинства рідне місто.

Життя в Києві вирувало. Замість тих мешканців, що покинули його, прибували інші з периферії. За весною минуло й літо, і знову осінній лист шарудів під ногами. Перші сніжинки крутилися в порожніх парках та по бульварах, де блукав Степан Рибочка, що творив новітні елегії. Той перший сніг споглядав і Многоусний, як пригадував свої рейди по запіллі ворога. Тоді теж сліди його бойового загону притрушував перший сніг. З кряканням сідало на спорожнілу ріллю гайвороння, чистило своїми гострими дзьобами крила та ви-

Грибало з важких лап різне сміття, виколуплювало з них грязь, що густо покривала їх. За плечима Многоусного, коли він дивився в вікно, стояв гурт божевільних, весело рего-тав від задоволення, що падає тихо перший сніг, покриває

спорожнілі акації. Многоусний ніби благословляв той сніг, бо підіймав руки й молився до неба. Згодом його вписали з лікарні, і він, забравши свою ліру та злиденні пожитки, зник невідомо де, мов те осіннє листя, розметане велетенською бурею. А життя не стояло на місці, воно розливалося бурхливими водами, змінювалось під поривами вітру й міняло свою форму. Одного разу Федір, переглядав пошту, що прийшла до редакції, побачив для себе листа. Лист був від Галини. Розірвав похапцем коверт, він почав читати:

Коханий друже!

Пишу Вам з Далекого Сходу, майже з кінця світу, чи з початку його, бо тут кінчается світ, а також сходить сонце. Я розлучилася з своїм чоловіком і тепер залишилась самотньою; зраділа, що в мене ще десь є любий і коханий друг. Я, власне, ніколи нічого не мала з ним спільногого, але Доля витягнула мені призначену каргу і я вирішиласкористатися з неї. Тут життя відгороджене від іншого світу величими крижаними брилами, що велично пливуть у безперервних заметілях, підштовхувані невидимою силою. Ті брили схожі на привиди сотень людей, що тут знайшли свій вічний спокій. Мені інколи здається, що ці айсберги — це плавучі цвинтарі Царства Туману, куди ми всі поступово відлинем на спочинок. Це для вас, може, звучить занадто пессимістично, але для мене це все занадто реальна річ. Я розшукала свою товаришку Таню, і ми виходимо разом на покрите снігом і столітнimi кедрами узгір'я. Й виразно бачимо зграї привидів, що летять до цієї обітованої землі і, не долетівши, сідають відпочивати на ті плавучі цвинтарі. Ви знаєте, коханий друже, скільки я передумала безсонними ночами тут, на краї світу? Можна було б за цей час написати велику книгу вічності, а також збудувати пантеон слави з кришталевими колонами та з золотим вівтарем, куди б через вітражі злітало б крилате сонце, славлячи Бога. Але я нічого за цей час не написала, бо то безглуздя — писати, коли твого писання ніде не друкують за твою нереалістичну тематику, що не віdbиває нашої епохи. Хіба ж це не смішне явище, що я мушу скривити своєю душою, аби лиш надрукуватись! Навіть трагічна історія моєї подруги Тані могла б бути основою найкращої новелі чи роману. Але я, мов той соняшний промінь, що занурився в глибочінь Амуру, мовчу. Затаєне горе під-

ступає до мого горла чорними хвилями океану й намагається задушити мене своїм дев'ятим валом. Те німе горе постало відразу після нашої розлуки, і я була божевільно дурною, що намагалася мати Вас для себе. То ж було цілковите безглаздя, бо Ви, маючи жінку й діти, не могли піти так далеко, щоб замінити своє особисте щастя на примхи Вам нецікавої та незнаної особи. Але Ви знаєте, я часто розмовляю з Вами в снах, і Ви мені здаєтесь таким близьким і рідним, як ніхто інший. Одного разу до нас прибув японський корабель і на своїх щоглах привіз білосніжних мев. Вони щось безугавно кричали над нами. Мені думалось, що ті меви — це частинки моїх мрій про втрачену молодість. Вона ж у мене навіть не розквітла, зірвана зарано примхливістю наших буднів, і кинула мене аж на кінець світу, далеко від рідних наших Дніпрових берегів. Як би мені хотілося ще раз ступити на рідну землю, пройтися узбережжям та привітати знайомих і дорожих мені людей. Бо радість ніколи не може бути дійсною, якщо людина втратила ілюзії її щастя і, відірваний від свого ґрунту, не може не відчувати болю й розпуки, втративши його. Я увечорі, в своїй кімнаті засвічую світло, ліну думками в свій рідний край, і тільки він мене ще тримає на цьому світі, бо я думаю заробити на квиток і вернутися до своєї бідної матері. Я думаю, що мені стане легше, дорогий друже, якщо Ви відгукнетесь на мого листа, написавши про себе та про наш далекий омріянний край.

Під листом стояв напис: Ваша Галина Безручко.

Мимоход довго оглядав чудернацького формату лист. Прощампований десятма печатками він ішов дуже довго, аж поки потрапив на місце призначення. Федір трохи подумав і вийняв із шухляди пару аркушів паперу, умокнув перо в чорнило й став писати відповідь. Було вже пізно, коли він закінчив писати того листа. Редактор написав адресу, і відніс листа на пошту, де урядовець в окулярах записав число того листа, всміхнувся і проговорив, що все гаразд. Мимоход вийшов на вулицю, де падав лапатий сніг. З дерев звисали нитки срібного інею, і дітвора каталася з невеликих пагорбів на санчатах. Небо було біле, мов весною сади, коли в них івітуть вишні. Федір думав про Далекий Схід, про Галину, що ще мріє про нього. Той Далекий Схід дійсно був для нього чимсь неясним і туманним. Там біля берегів Охотсько-

го моря пришвартовувалися чужі кораблі з різноманітними прапорами на флаг-штоглах. Ті кораблі, що торгували з Радянським Союзом, приходили з різних напрямків та суходолів, привозили в своїх трюмах закордонні вироби, величезні машини, що їх вивантажували з трюмів з допомогою спеціально поставлених на це зводів. Крім машин, ті кораблі привозили закордонні матеріали на в branня, різні дрібніші речі, що їх не було у виробі в цій країні. Навантажувались вони різною сировиною, спеціально заготовленим хутром з чорнобуріх лисиць, котиків, ведмедів, усурійських тигрів. Сила всякої риби та ікри стояла у величезних бочках в портах на узбережжі Охотського моря. В уяві Федора вставали волоцюги-вантажники, що ладували ті кораблі. А як одержували платню, то йшли до місцевої пивної, де з веселими повіями ту платню й пропивали, вигукуючи незугарні слова та співаючи пісень про волоцюгу та про славне море Байкал. „Ей баргузин, пошевелівай вал, молодцу плить недалечко..“ Мимоход пригадував слова цієї арештантської пісні й щораз далі плив у думках тими несходженими місцями, де люди риють золото й дзвенять кайданами вже цілими століттями з часів завоювання Сибіру славетним Єрмаком.

„Долго я звонкіє цепі носіл,
Страшно мнє било в горах Акатуя,
Старий товаріщ бежать пособіл,
Ожіл я, волю почуя...“ —

линуло Федорові в голові словами дивної пісні, складеної щасливцем, що втік із каторги. Скільки тих відважних людей проходить там тими незайманими преріями сибірської тайги, шукали дороги назад до своєї соняшної країни! Скільки їх, — роїлося їйому в думках, — знайшли там свій вічний спокій і сплять під мовчазним покривом снігу?

Може, їм сняться їхні матері й біlostіnnі хатини у вербах та вишниках десь на українській землі. Їхні чепурні й веселі села, де вони з дитинства ходили босоніж, радіючи світанку, що підіймав свої бентежні крила. Лише дитина не знає жодного клопоту, мов та Божа пташка, що весело переплигує з гілки на гілку. А далі дитина підростає, вбирає в себе всі барви життя, і воно вже їй не здається таким чарівним і без журним, а розстилається перед нею, повне лукавства й ключочок, що виростають з усіх боків. Син, як підрoste, то кидає

татка й неньку напризволяще, йде невідомими краями, висланий до тих країв всеєвладними зверхниками; до нього відразу прикладаються закони лукавства, що наповнюють його життя розpacем та смутком, великою ностальгією його душі за втраченою батьківчиною. Ілюзії молодості заростають диким, колючим терном, який кривавить його наболілі рани, вже до віку нічим не загоювані, а тільки на деякий час, буває, зарубцьовані, щоб знову роз'ятритися, викликаючи новітній біль його серця. Зіпхнутий з колії життя - син становиться заблукаюючою волоцюгою, борсається з життєвих хвилях, намагається знайти в них вічний спокій. Його вже не кличе ані матірня любов, ані дівчина, з якою він заприсягся одружитись, ані шум степового вітру — все відходить у безгоміння і пропадає в швидкоплинній Леті. Йому востаннє сnyться край греблі розлогі верби, що шумлять тривожно, розказуючи про його вчинки й його розчарування. Не дочекавшись його вороття, кохана виходить заміж за будь-кого, і все життя згадує те чисте джерело першвинної наснаги, яку скаламутила доля, та зробила її днини чорними й гіркими, мов слози. А тією дорогою, якою пішов у світи, мав блудний син, ідути нові когорти таких самих, як він, ще не відаючи свого страшного й розочарувального кінця на краї світу, в країні вічного холоду й снігів. Більшість із них виrushає з дому примусово. Бо владі належить право зловживати, і вона, видаючи несправедливий вирок, вже не мала бажання ті заподядні людям кривди направити. А вони собою наповняли арештантські вагони, їхали на далеку Північ, тужливим зором оглядали невідомі місця, що утопали в сніговій пустелі. Рідко якому щасливцеві вдавалося на чужий пашпорт вернутися в рідні краї. Навіть якщо він і вертався, то безпритульним волоцюгою блукав попід ворітами чужих хат, бо йому не було дозволено переступити очий поріг, з накладаним на нього тавром злочинця. Людина була поза законом соціального і гуманного права, почувала себе сиротою в ріднім краї, іхала кудись у невідоме чи верталася назад на Далекий Схід, де більшість людей належали до такої самої категорії, як і вона. Буря стукала в брами епохи, розкривала їх міцною рукою, ламала все на своїм шляху. Вона була безжалісною для мешканців однієї шостої частини земної кулі, і багато з них, підхоплені її вихром, падали розбиті й покалічені на землю,

щоб уже більше не піднятись. Серед тих розтрощених тією зажерливою бурею були герої і люди, які творили колись революцію.

Федір це бачив своїми очима, коли багато з його знайомих друзів безслідно пропали. З них були зірвані їхні ордени за заслуги перед владою, а вони самі опинилися на далекій Півночі, в місцях каторжних робіт, з тавром каторжників. Він навіть не міг зрозуміти, чому цих революціонерів і цінних людей названо контрреволюцією й брутально роздушено важким чоботом дійсності. Велетенською мітлою вимітив хтось невидимий свої жертви, яким ніколи й не снилось потрапити у вороги народу. Ніхто з людей не був певен завтрашнього дня, і то була найтяжча розпуха, яку коли-будь знала людська історія. Кат замахнувся важкою сокирою над покірними головами, і вона, падаючи, сікла сотні тисяч голів, які падали, мов ті гнилі яблука на землю. Щось було гниле й нешляхетне в державі, сонця і свободі." Федір, що відрікнувсь давно від всілякої політики, нервувався тією страшною дійсністю, що не обминал нікого. Він знов, що він також може потрапити кудись у незнане без ніякої вини. Він, як вийшов з редакції, не пішов відразу додому. Блукав по Хрещатику, зайшов до бару випити вина. Замовив собі портвейну та пару пиріжків, він усівся на порожнє місце біля столика; споглядав людей, що стояли біля бочок розливних вин. До нього з повним келехом вина підійшов чоловік у ведмежім кожусі та шапці-кубанці. Вибачившись, він попросив дозволу сісти біля Федора. Мимоход трохи посунувся й незнайомець умостився на порожнє місце. — Родом я з Городищ, а звати: Яким Терентьєвич Шпак. Немає куди піти, от я й завитав сюди, — промовив він, та намагався зав'язати розмову. — За громадянської війни я був червоним партизаном, водив хлопців і проти німців. Були то дійсно гарячі дні. А тепер... — він безсило махнув рукою. Старість сивіє за моїми плечима. Старість... Яке страшне слово! Усе віддав би, щоб знову бути безжурним та молодим, як тоді в дев'ятнадцятому-двадцятому році, коли ми гнали білополяків з України. Ех, були дні, — урочно говорив він. Рубалися вершники, і ми встановлювали нове життя на всій плянеті. Під Варшавою я ледви не потрапив у полон, але чудом вирвався, плутав свої сліди, мов та лисиця, зацькована мис-

ливцями та собаками. Та все ж виправався до своїх.

А як вернувся в Городище, то хотів мати собі попівну Льолю, та Демід Біда перебив. За це я на нього фальшивий донос зробив. Пасе він десь за полярним колом білих ведмедів, і думає, сердяга, про її чарівну усмішку та снучкий стан.... А от мої бдигади так старалися, що в Городищі в съкому районі чисто вимели всі двори. Тих ворогів я взагалі б знищив, продовжував він. — Подумайте тільки, схотіли не виконувати директив з центру. Та я їм усі жили викручу! Яким Терентійович був п'яній, отже, Федір не дуже реагував на його слова. Йому вже давно набридили різні бюрократи з партійними квитками та авантурники революції, що користувалися привілеями й щораз більше обдирали народ.

Таких пройдисвітів, що свої інтереси ставили над усе, було безліч, і з ними важко боротися, щоб самому не потрапити до списків „ворогів народу“. Держава вимагала хліба, а ти, що одержували директиви з центру, не тільки забирали в селян хліб, а майже й шкіру здіймали з них. До такої партійної еліти й належав Яким Терентійович. — А ти знаєш, — говорив він п'янім язиком, — у мене грошей стільки, що й кури не клюють. Маю щороку "путьовку" в Крим, посилаю туди жінку, що родом теж із Городищ, а сам — гайда в плавні. Ех, люблю стріляти всіляких там крижнів та дичину всяку. Пришвартую човна в очереті і з задоволенням чекаю, аж поки вони не спурхнуть угору. Тоді бабах з рушниці... так і сипляться, мов ті вороги народу. Тоді посилаю по них своїх мисливських собак Валета та Букета. Вони швидко зникають за очеретом і приносять у зубах дичину. На полювання я інколи виїжджаю з моїм старим товаришем Генадієм Олексійовичем Забудьком. Усі кілки з тинів колись повисмикували, А все знаєш, товаришу, через дівку! Любив він, та не попівну Льолю, як то я з Демідом, а закохався він, ніби чорт в суху вербіцю, в дівчину господаря — Мальвіну Пустову. А вона йому — віджоша-Хха, ха, ха... — сміялися його п'яні очі до Федора. — Шкода, — продовжував він, — що вже старіюсь. Ходити так швидко не можу, в крижках ломить. А то б ще мені вісімнадцятку ту. Ех, я б показав їй, що значить любов. Після склянки "Портвейну", він замовив ще пива для себе й

для Федора. Федір також сп'янів, і все довкола захиталось і попливло з цигарковим димом.

— Дійсно, Яким Терентійович, прикрившись партійним квитком, мав сите, майже райське життя, коли безліч людей ледви мали щось з'їсти. Великий сум охопив Федора. Схиливши голову, він про щось думав, коли Яким Терентійович, напившись, ліз до нього цілуватись, нарікав на свою жінчуку Любу, що в Криму надибала бахура, і того любовника він боїться, бо то — новий чекіст, Vadim Borsuk.

— Вона в мене, як лялечка, така пухка й п'янка. Я десятки тисяч карбованців витратив на її наряди. Ніколи не відмовляв їй у забаганках. За це вона мене завжди називає „котиком“ і не пручаеться, коли лягаемо спати. А те, що вона зв'язалася з тим, хай йому грець (тут Яким Терентійович загнув справжнього руського мата), якось, може, вона порозумнішає. Мені про все це писав мій друг, що теж їздив на Відпочинок.. Отже, з тим хамулою, що завжди мав при боці наган, вона їздила, куди хотіла. Ночувала в нього, купалася з ним, фотографувалася, як то їй хотілося.. Я її хотів бити за це, а потім махнув рукою, хай буде, якщо вона хоче розбити мою сімейну жисть. Раз мій друг показав foto: Люба — заплуталась в рибальських сітях. Те foto з іншими купив їого товариш у кишеневських злодіїв, що витягли гаманця в її любовника. Ех, копця б йому засадити в груди. А все старість зачинила, - отак розкривав перед Федором душу, лаявся Яким Терентійович. Ех, велика досада бере мене. Уже старий, а їй ще й тридцятьох немає. От і стрибає в гречку...

Федір майже не слухав свого нового приятеля. Йому огідно було, що багато людей розтринюють народні гроші в розпусті та в розгулах, коли по дорогах умирають тисячами підданці соняшної республіки. Але де ж ту правду знайти, коли вона ніколи не мала влади, щоб приборкати злочинців. Він сам ледви перебивався з своїми заробітками, не маючи змоги купити навіть найпотрібніших речей. А такі, як цей Яким Терентійович, витрачають десятки тисяч безконтрольно. Він — над усім голова. Яким Терентійович вилив свої жалі, затяг пісню.... Полинуло „Пара гнедих“ з його перепитого горла, і коли він закінчив цю пісню, ясні слози виступили йому з очей. Він, здавалося, відчував свою нікчемність, бо не зважав на великі повноваження з центру. Інші

відвідувачі бару теж запивали свою розпушку, сидячи за столиками чи стоячи біля прилавку. Вони теж прийшли після важкого метушливого дня, щоб запити свою розпушку й забути про всі невдачі й неприємності минулого дня. Кожна людина мала свою трагедію, свої жалі та болі. Не було близьких, щоб вилити їм у весь біль серця, вони за кухлями пива та вина оповідали один одному свої буденні людські історії, викликаючи співчуття в тих, хто їх слухав. Деякі з них лишилися самотніми, бо їх покинули жінки, що знайшли собі інших чоловіків, може й не кращих але вони удвоє більше заробляли. В інших лежав на серці важким каменем біль про втрачені роки, про втрачені ілюзії дитинства. Всі вони зійшлися тут, мов на мітингу, щоб розказати про той біль, поволі відігнати від себе думки, полегшити серце. Дійсно, страшне слово розпушка, коли людина, без належної мети, іде навмання, в пошуках загубленої втіхи, і мрій її молодості, що не збулися. Щось відчувалося з циганського життя в їхніх дикціях та руках. Може, Федір ніколи б не зайшов сюди, якби не лист від Галини Безручко, що схвилював його докраю. Дійсно, яка несправедлива доля до людей! Таку милу та ніжну жінку закинула так далеко, де вона зосталася самою й згадує первінь своїх дівочих мрій, та благає його про допомогу. Вона його кликала з собою, мов у ту ніч, коли вона плакала в своїй напівтемній кімнаті, й схилялася на його плече. Федір линув серцем на той пристрасний клич її душі, тільки воно страхалось величезної віддалі, що роз'єднувало їх, безсило тріпотіло в його грудях й падало зів'ялими пелюстками. Його дивувала особа Якима Терентійовича, що не дуже переймався зрадою своєї жінки, а може, від цієї зради він так люто нищив куркулів як клясу. Це дійсно було загадкове явище для Федора. Бо що може бути облуднішим, як жити з жінкою, яка не розуміє ані чести, ані родинної етики, а забуває про свого чоловіка, віддається іншому, покинувши напризволяще своїх дітей. А може й ті діти не були від нього. Бо скільки в неї заховано таємниць усіх зустрічей та пристрасних ночей на березі Чорного моря!?

Від цього безсилля й злоби на своє нещастя Яким Терентійович, що, як видно було, зовсім не був злобною людиною, багато пив, а може, через це так оскаженіло „вимітав“ куркульські хати. А по селях дійсно було щось негаразд. Біль-

шість заможних селян відмовилися й до колгоспів. Бідніші забрали в них реманент і худобу і вписалися до тих колгоспів. На селях постала велика ворожнеча між братами. Вони в чорний злобі ненавиділи один одного. Багатші господарі своїми мозолями, своєю ініціативністю придбали дешо, тоді як бідняки, чи голота з діда-прадіда нічого не мали. Отже, сталося велике зло на українській землі, коли були знищені заможні господарства, залишалася тільки пустка після них. Яким Терентійович взагалі не любив села та селян. Для нього вони завжди були лукаві та ниці, завжди влесливі та покірні, незугарні вибороти собі волю. Вони покірно чекали біля своїх хат, коли його бригади вимітали все з їх комор, штиркали землю в їх садибах ключками та вилами, щоб знайти заховані ями з зерном. Він не любив їх через те, що своєю заячою душою був подібний до них, хоч сам вийшов з самих народніх мас. Серед тих плебеїв, він думав, не було жодного героя, що міг би дорівнятихся їхнім славним предкам козакам. Він сам сотні разів був на провінції, збирав колгоспників на сходини, виголошував перед ними цікаві промови, що іх вони уважно вислухували, й чесали собі потиличю. Його вабили зелені пагорби родючих полів, веселі вітряки, що застигли в своїм мовчанні, також степові криниці з високими журавлями, обсаджені вербами. Їдеш собі машиною, пригадував він, а скрізь уже плякати порозвішувані про „змичку” села з містом. Скрізь для нього столи застелені білими скатерками, що гнуться під різноманітними стравами та напоями. Яким Терентійович завжди перший піднімав тост і, випиваючи добру чарку сивухи, відразу, не закусивши, наливав і другу. Після його промови говорили менші начальники, а ім усі присутні плескали в долоні. Заперечень чи критики Яким Терентійович не любив. Така людина, що насмілювалася критикувати його мудре керівництво, неодмінно мусила бути контрреволюціонером, бо, власне, як він міг помиляться, коли він завоював ту революцію. В дорозі на відпочинок він завжди зупинявся в хаті якоїсь молодиці-вдовиці, що при такій окazії метушилася по хаті, похитуючи стегнами, на яких горів його зір. Потім швидко зникала в коморі, вносила яєць та добру чарку; миттю подала перекуску, і у невимушений, дружній розмові, просила до столу. Яким відразу після пари чарок ліз до неї цілаватися, а вона, задоволена з

гостя, не дуже пручалася, щоб його не образити. Таких хат, де він міг провести королівську ніч, Яким Терентійович мав багато по всій Київщині. Бо хто б відважився відмовити йому в ночівлі. Напевно таких молодиць ніде в цілому районі не було ще й через те, що чоловіків бракувало, а дівчат для парубків було досить. І коли обнімав після вечері таку молодицю, Яким Терентійович ледви не плакав з жалю, пригадуючи свою жінку, яка в цей час десь лежала в ліжку з облудним кавалером. Він намагався забутися, тижнями не являвся додому, коли вона виїжджала до Криму. Навіть дома він, по-мітив, що вона має якісь стосунки з шофером його установи, який кудись її забирає, коли Яким Терентійович виїжджає в службових справах. Той шофер дійсно був вродливий на вигляд і її одноліток. Отже, тут не було нічого складного досягти серця цієї жінки, яку Яким Терентійович дуже добре знав, і яка, на його думку, ніколи такому хлопцеві ні в чому не відмовить. В барі було задушливо. Висів цигарковий дим. Люди то входили, то виходили. Скільки було випито бочок вина за останній рік, того ніхто не рахував. Але можна було сказати — багато. Бо всі, хто тільки мав зайвих пару карбованців, заходив випити. Чад від винних випарів одурманював важкі мозки п'яних присутніх. Вони весело пlesкали один одного по плечах, давали закурити, замовляли один одному келехи вина. Кельнер не встигав наповнити їм келехи. Він у білім фартусі метушився від одного до другого місця прилавку, наливав склянки та келехи й загрібав грошенята вправно долонею. Яким Терентійович зовсім сп'янів і вже не співав, тільки дивився каламутними очима. Федорові стало жаль його: дійсність зробила з нього людину з викривленою душою. Той, хто краде й може обшахрати інших, може мати авторитет і пошану в сучасному суспільстві, — думалось йому. Отже, чому ми народилися в таку немилосердну епоху, де, щоб прожити, мусимо бути неправдивими, кривити своїми душами та ніколи не висловлювати своїх справжніх думок. Усі ці істини двадцятого, а може й інших століть не давали спокою Федорові. Він дивився на Якима Терентійовича як на скалічену людину, що сама не відає, що творить. Вийшли вони з Якимом Терентійовичем пізно, Мимоход підтримував його; найняв за рогом таксі, що й візвезло його додому. Сам він, злегка хитався на но-

гах, поволі пішов вулицями міста додому. В його душі бренів ще голос Галини Безручко, а також хитався білою пелюсткою її лист, і кликав його крізь навислі важкі тумани. Перед очима йому вставала жінка Якима Терентійовича, що своєю будовою тіла прикрашала краєвид біля Чорного моря, з накинутими на себе рибальськими з попловками сітями, Всміхалася до хвиль, що лашилися до її струнких голих ніг. Її він уявляв стрункою, повною сонця й спраги, з голубими очима та ясним волоссям. Коханку, що лише навчилася смакувати життя й розуміти ціну любові. У гадці Федора вона була подібна до Афродіти, що її створили боги з піни, і вийшла з золотого перламутру на спокусу богам і людям.

Даму, що звикла до розкошів, важко будь-чим задовольнити, і вона, Повна молодості й небесного благословіння її краси, намагається якнайприємніше провести свої земні дні, повні сп'яніння й тілесної спокуси. Отож, обділена чоловіком, вона мріє й про коханців, що можуть заколисати її в пестощах і наділити свіжістю поцілунку. Тоді в неї відкривається жажа до кохання, а також до зради, що властиве жінкам здавна. Вона, крім обoronця власних примх, ще хоче пізнати заборонені їй речі. Йї відомо, що чоловік, сп'янілий від її ласки, довіряє їй у всьому; дружина користується з нагоди й шукає собі світлішого сонця, і розкидає зела своїх хмільних мрій на той об'єкт, що її цікавить. Так народжується зрада, що є лише закономірністю серед буденності й страшеної одноманітності для жінки. Нічого не було дивного, що Якима Терентійовича зрадила його суджена. Поперше, вона зрозуміла всю його мізерність як чоловіка, подруге, він їй набрид своєю буденністю й трафаретністю тих самих висловів. Отже, щоб не знищити себе духово, вона віддалася іншому, користуючись своєю волею та перебуванням далеко від поля зору свого чоловіка. Там, над Аю-Дагом, серед вічної зелені та морських хвиль, вдивляючись в обрії, де зникали кораблі, вона знайшла собі втіху, свою забуту молодість. Кохаючись з іншим, що також міг би бути одруженим, суджена почувала якесь вдовolenня від їхніх зустрічей і тим заповнила порожнечу своєї душі. Той її коханець був дійсно могутньою особою, але хіба жінки цікавляться, де їхні любчики працюють і як добувають для них гроші. Напевно, ні. Так само й Любка, жінка Якима Терентійовича не цікавилася цим,

та засинала в міцних обіймах коханця, заколисана морським прибоем. Це був найкращий час у її житті. Вона відчувала блаженство й була щаслива, що її ще хтось кохає і про неї думає. З ранніх літ вона не мала нічого цікавого, виростала в сиротинці, куди потрапила по смерті батьків. Життя було для неї лихою мачухою, все ж закінчила середню школу на державний кошт, а як працювала секретаркою, то наткнулася на Якима Терентійовича, який вивів її в люди, а в невдовзі, за благостинність її краси, одружився з нею. Чи вона його коли кохала? На це дійсно важко відповісти навіть самій Любі. Але, здається, вона його таки любила, хоч він був на багато років старший від неї. Він поклав до її ніг абсолютно все, що могла дати йому його посада та впливовість серед партійних чинників. Для неї він не жалів нічого і, може, цим розбестив її, і Люба за його надмірне плавування тому й відвернулася від нього, а згодом він зовсім набрид її своїми мізерними скаргами й наріканням на свою перевтому працею. Вперше Люба зустріла свого коханця в поїзді, коли їхала до Криму. Поїзд швидко летів по рейках, і щоб не почувати самотності, до неї підсів Vadim Borsuk. Розмовились і познайомились. Виявилося, що вони обидва родом із Городиш, отже, мали дещо спільногоДо розмови. Люба відкрила йому своє серце й сказала, що шукає собі партнера в коханні, бо їй, молодій, давно брезкуло і бридкою жабою видається її муж. Морська хвиля лагідно розсипала піну, лишала її на узбережжі. Видавалося, вона на мить причайлася, мов соромлива коханка в обіймах закоханого, і, втомившись від пестощів вітру та поцілунків сонця, безсило викочувалася на пісок. На піску важко ходили гамірливі чайки; сліди їх укупі з свіжими водоростями та розмайтими черепашками змивала наступна хвиля. Vadim Borsuk дійсно був закоханий у Любу. Вона була подібна до соняшного усміху, повна таємницькості щастя й жіночих принад. Інколи на плавацькій станції вони брали на прокат вельбота й від'їджали трохи далі від берега та зелених скель. Гарно й свіжо було на морі. В синім серпанку ховався пляж, а згодом сірим вуalem покривався берег, назустріч їм котились грізні хвилі. Альбатроси, злітали з осамітнених скель, кричали їм щось з високості і, чёркнувши крилом об непривітні хвилі, зникали за їхніми валами. Vadim був вправним керманичем човна; під його руково

байдак спрітно повертає під гострим кутом, та обкідав Любу морськими бризками. В неї від захоплення горіли очі, коли човен минав шаланди місцевих рибалок, повні скумбрії. Ті привітно махали їм услід, й напинали свої обвітрені пружні вітрила в напрямі до берега. Перед наростанням прибою Вадим дивився на годинник і повертає вельбота до ледь помітних скель, де просушувало свою пряжу сонце. Він скерував човна між двох величезних кам'яних стовпів, і від задоволення співав пісню про омріяну miss, яка випадково з'явилася на палубі корабля й зачарувала своєю вродою серце моряка, а на ранок від'їхала, прощалася з капітаном в за-думі, бо мала десь нареченого й багату родину...

Про ту примхливу любов жінки Якима Терентійовича з Вадимом Борсуком Федір не мав жодної уяви, але малював найрізноманітнішими фарбами в своїх мріях її світле волосся, спраглі уста, повний сонця та південних вітрів берег Чорного моря. Його брала трохи досада, що вся молодість проходить у буденних клопотах, зовсім не схожа на справжню романтику. Він зупинився на хвилину біля тьмяного ліхтаря, уважно обмірював щось; вийняв з кишені пальта цигарку й запалив. Федір пихкав тією цигаркою, та знову занурився в темряву ночі, де його обминали на ходу щасливі пари, які сміялись від щастя й нікого не помічали на своєму шляху. Ко-жен мав своє маленьке щастя, до болю йому близьке й рідне, творив з нього реальний міт, повний пристрасти, радости й всіляких несподіванок. Дійсно, всі мали право на щастя на цій землі, і тільки жорстокість років безцеремонно величезним мечем нищила всі пляни людські, роз'єднував наречених, та чинило страшеннє спутошення цілим сімействам, з тихим злорадством, що ті розлучені вже ніколи не зустрінуться, кинуті в страшенну веремію епохи. Чому крики тих нещасних відчував усім своїм еством Федір, ідучи додому. Від тих думок йому здавалося, що хтось, узяв пригорщу снігу, кинув його з сміхом йому за шию. Той сніг поступово заморожує його жили. Він вдивляється в білі волокна небес, і йому здається, що за всіма тими хмарами й розлученими бурями він ясно уявляє сходи погожого ранку, ранку, повного соковитих барв, ранку його неспокійної молодості. Йому уявлялось, що він бачить, як між глибокими хмарами випливає велично не місяць, а лише космічного рейсу вітрильник, що по-

Гойдується й тягне за собою світлу шляйфу бездонної ночі, раптом підхоллену швидкоплинними хмарами; занурилася в них, а замість неї в безгоміння космосу врізалися два величезні снігові шпилі, що залишилися так стояти, величні й нерухомі, мов ті небесні брами, які відчиняються тільки для щасливців. Все здавалося Федорові химерними перипетіями. В його уяві хитнулася величезна сцена в театрі, завішена величезною пеленою. І ось та завіса поступово підіймається перед глядачами під звуки ледь чутної музики. Перед очима присутніх з'являються небачені дива: стрункий високий замок на гірському кряжі, міст через бурхливий потік, кавалькада, в якій видно королеву невідомої країни з її почтом, що зближається до того замку. Раптом із-за найближчого лісу вискають озброєні вершники, щоб знищити кавалькаду. Між ними зав"язується січа, що закінчується перемогою однайдущих вершників. Федір, поєднавши у своїх думках земні та небесні ілюзії, відчував, що всі явища, які відбуваються на землі, суверо підпорядковані тим небесним явищам.

Мов на підтвердження його думок, яскрава зірка, описавала сяйну параболю, скотилася у безгоміння, мов людина, що досягнула свого зеніту й зрозуміла безліч земних примх та й віходить від нас, без жалощів за прожитим. З думками про велич і мізерію людського існування Федір відчинив хвіртку до свого мешкання, увійшов у сіни, щільно причинив двері, наче боявся, що знадвору крізь щілину в дверях може вкрастися якесь лихо, що буде тривожити й турбувати його в снах. Він не зважав на різні турботи, що випадали йому в житті, та був повен здорових думок про майбутнє, що міріядами вогнетронних зір звисало з дерева вічності над його головою; і коли б він у своїй упертості намагався деякі з них зірвати, щоб розглянути їх у своїх пригорщах, то напевно б досягнув своєї мети; але він вагався їх струсити з тих золотих гілок, щоб вони при стрімкім падінні не порушили гармонії та краси всесвіту. Бо хіба знайшлася б у світі хоч одна людина в своїм безсиллі та злобі підняти руку на все святе й дороге для цілого людства? Такі люди напевно були й є ще й тепер на світі, але вони ніколи не додумалися своїм вузьким розумом вчинити такий злочин. Ще деякий час блищав вогник у Федоровій хаті; виднілася крізь темні шишки Мальвінина тінь. Згодом світло таємничо згасло

і непомітно ніч спустила велітеські крила на сад і будинок, де всіх заворожив сон. Тиша клубочилась на сонних вулицях, і тільки ліхтарі лили своє жовтаве сяйво на перехрестях вулиць та притихлих дворах. Інколи тишу порушував собака-воловоцюга, що тоскно виливав свою печаль до холодних зірок. Місто спало.

Р О З Д І Л III

Мов гриби, що туляться до дубового пня в лісі, щоб він захищив їх від буйного граду та палючого сонця, — так горнулися хутори та села до містечка Городища. Все містечко потопало весною в зелені, а взимку стояло завіяне снігом, немов порожній ліс без зеленої корони. Високо на горбі золотіла своєю бляхою церква, де шуміли старезні лиши своїм думним верховіттям. У тій церкві й повінчалися молоді: Льоля з Демидом. Невідомо, що примусило Демида послухати Льолю й вінчатися в такий час, коли його однодумці були проти пережитків минулого. Перед іконами святих горіли велично лямпади. Сутінки високих мармурових колон, здавалося, яснішали під час того вінчання. На молодому був френч кольору „хакі“, обтягнутий портуpeeю, а також синє галіфе, що його він привіз із польського фронту. На ногах у нього блищали акуратно начищені хромові чоботи. Молода була в вінчальній сукні. З її кіс білою облямівкою стікала фата, яку несли на руках, щоб не волочилася по підлозі, двоє маленьких дітей — хлопець і дівчинка. По черзі тримаючи вінці над головами молодих, в два ряди стояли дружки й бояри. Молода з молодим тримали в руках свічки, і блиск від них робив блідим Льоліне лицце. Вона під вінцем стояла непорушно, і навіть з її соковитих уст зникла зовсім фарба. Натовп цікавих, придивлявсь до вінчання й міг сміливо сказати, що молодий почував себе щасливішим і бадьюрішим, ніж його наречена. Демид Біда дивився вірлям, очі йому світилися шастям, в предчувстві розкошів ночі, що її він прове-

де з Льолею. Після обміну перснів молоді поцілувалися. Льоля злегка доторкнулась Демидових уст і їй здавалося, що її серце від того поцілунку завмерло навіки. Минув медовий місяць, настали будні. Льоля щиро полюбила Демида за його вірність до неї. Однаке, мало знаходила відради, що творила б гармонію безсмертя, зливаючи їхні настрої, бажання в єдиний нероздільний вінок. Демидові батьки любили свою невістку, не докоряли їй нічим, що могло б засмутити її молоде серце. Так минали буйногривими вітрами неспокійні роки, приносячи багато змін в їхньому житті. Льоля верталася якось від **млина** й не забула завітати на подвір'я старого Пустового. Вона побачила, що вершок знайомої груші коло похиленої тину за ці роки всох, а сама груша шаруділа всохлими гілячками, і не давала, як бувало, рясних плодів. Ті ж самі жердини підпирали її гілля й могутній стовбур. Сам Пустовий постарів літами. Він стояв, сивоволосий, біля тієї груші, зdrovив неждану гостю. Оксана, що побачила Льолю, перелізла через перелаз з городу в двір, тримаючи фартух, повний квасолі. Привітавши, вона почала розпитувати про новини.

— Якими вітрами, якими дорогами занесло вас сюди? — сміючись говорила Оксана.

— Ех, дороги ті самі, що вели мене сюди багато років тому, — відповіла сміючись Льоля. — Хіба ж можна забути ті місця, що снилися мені й вабили своєю гостинністю завжди? Так само, як мандрівника вабить вірна халабуда, і мене ваблять ці знайомі місця, — продовжувала вона.. — Шкода лише, що часу бракує нам на світі. Все не вистачає його, ніби хтось, жартуючи, звертає його в незримий клубок, щоб колись лише на мить ще розплутати його перед нами й показати всі ті дороги, повні сонця й людських тривог. Вони, ті дороги, — вела далі Льоля, — спонтанно виростають в нашій пам'яті, і коли задивитися на них на відстані багатьох років, то вони здаються нам жагучо-блізькими й соняшними, хоч на них рідко коли гуляло справжнє сонце.

— Час, дійсно, лиходій, він, мов той циган, краде найкращі наші ілюзії, — в задумі проказала Оксана. Вона запросила Льолю сісти на лаві біля куреня, а сама побігла до хати й винесла великий глек з березовим соком. Льоля налила його в кварту й почала потроху смакувати своїми обпаленими на сонці устами, ніби обмірковувала щось сказати. Сонце зби-

рало свої промені в клубок, котило його за небозвід, щоб завтра знову його розмотувати й розвішувати золотисте прядиво по вершечках гаїв; воно кине золоті нитки на дно видолинків та ярів, з метою забреніти тими нитками гимн радості для працюючого люду. Льолю ввесь час хвилювали думки про Петра. Хоч життя нічого порядного для зустрічі з ним ій не обіцяло. — Які там новини з міста про ваших близьких? — з цікавістю запитала вона в Оксани.

— Моя маті, Елісавета Філіппівна, що одружилася з лікарем Зам'ятиним, видко, вбита. Я про неї, чи доктора нічого нечула. Також не знаю нічого про моого брата Аполонія, що пропав на берегах Невської затоки. А сама теж горюю, без чоловіка.

— Певно, це для тебе, Оксано, велика втрата. Але нічого не вдієш, моя дорогенька, усі ми смертні. Недавнє пережите хвилю-

вало Льолю, не давало змоги їй спати вночі, тисло її високі груди холодною брилою мармурової плити, яку вона бачила на одній могилі, коли відвідала цвинтар. Попівна жила в колі своєї родини, що складалася з Деміда й двох дітей. Льоля все ж на дні своєї душі не була щаслива, бо в коханні з своїм мужем, вона все ж частину свого палкого серця ховала для іншого, що його імення боялася пригадати. В розмові з Оксаною Льоля не помітила, як вечір почав сіяти тумани, прилетівши велетенським сірим птахом із-за діброви і розсипаючи своє пір'я по ріллі, він виводив густі хороводи тіней з мряковини. На подвір'я з поля вернувся Василь.

Здивувався, як побачив попівну, що розмовляла з Оксаною. Хлопець за останні роки змужнів, ходив з парубками на вечерниці, де на дубових колодах пустувала молодь, і чуті було до пізня дівочі співи. Відвідинам Льолі він зрадів, ще бо пам'ятив її найкращі весни, коли вона вперше приїждала з Петром до них у гості.

— Які милі гості в нас сьогодні, — захоплено вигукнув він і, кинувши уздечку, підійшов привітатися з Льолею.

От, який ти виріс, — промовила Льоля, — затримала простягнуту Василеву руку в своїй ніжній долоні. — А недавно ще такий малий був та соромливий. — Парубок від цих слів ще дужче почервонів, і густий рум'янець залив його щоки. — А що ви думаете, вічно буду малим? — з погордою відповів Василько, відсторонившися набік, та з цікавістю розглядав Льолі-

не вродливе лице. Василь був подібний своєю вродою до Петра, і Льоля, як глянула на нього ще більше захвилювалась, пригадувала ті роки, які для неї навіки пропали. А роки, дійсно, не чули нічих благань, ішли нестрімким потоком і пропадали в безвісті. Льолі шкода стало тих віддзвенілих років, бо в них жевріла теплим вогнем її ледь почата пісня, якої мелодію вона безсила пригадати. Про вічний еліксир молодості вона не думала й не вірила в нього, мов у цвіт папороті, що своїм сяйвом вигладжує зморшки на обличчях старих і сповнює їхні серця спрагою, а очі взолочує кристалевим хмелем, хмелем утрачених весен. „Одні вже вмерли, інші ще мандрують далі,“ — неслися в її думках слова з давно забутої книжки, що її назву вона ніяк не могла пригадати. Людське життя здавалося їй подібним до життя розмаїтих птахів, що в'ють свої гнізда в розлогих садах, турбуючись про нащадків, що розявляють свої жовтодзьобі ротики між зеленим галуззям, з цікавістю оглядають вперше багатобарвистий світ. Вже навпісля такого великого клопоту, старші птахи потроху відмирають, лишають своїх дітей, що навчились гордого лету; вони, наставлені на добру путь, продовжують той спів передавати з покоління в покоління, славити своїм щебетанням красу всесвіту. Жаль бере-люди в своєму прогресі, натомість любові до своїх близьких, дихають заздрістю й злобою, та пробуджують свою уяву дракона помсти, що піdnімається з печери забуття, вергає зі своєї ненажерної пащеки полум'я. Вони на цій землі, що текла цілоши мідяними джерелами, замість раю, створили справжнісінське пекло, а в свої серця напустили повзучих потвор. Ті потвори отруїли всі напоєні шляхетністю клітини людського ества. Брехня зайняла місце всіх їхніх шляхетних почувань і стала могутнім володарем. Йи курили тиміям нові жерці, якими керував страх. Вони мали на своєму сумлінні багато зла, тому щораз більше проповідували однобічну правду, тобто ту правду, що їм підказала брехня. Щоб закріпити свою злочинну владу на світі, ті жерці брехливого правосуддя висилали до північних країв сотні тисяч мешканців соняшної України на каторгу. Крім зацікавлення долею Петра, Льоля мала на думці також сказати дещо родині старого Пустового, бо вона чула щось дивне про такі події від свого чоловіка. Льоля, наговорившись досхочу, від'їхала на присмерку, з обіцянкою незабаром навідатися до них знову. Гі

коні, напнувши **вудиля**, зникли за ворітами в темряві, що чорним оксамитом окутувала щораз дужче сади й долини. Від кладовища пливла клубками вечірнього туману мара, цікавлячись ще вціліми по селах людьми. Тієї самої ночі люди з центру забрали кудись Демида, і він більше не повернувся до своїх дітей. Ніч була повна шалених блискавок і громовиць. Льоля кидалася з ліжка до вікна, з надією, що чоловік ось-ось постукає у вікно, як бувало вертався він з якогось важливого засідання. З того часу в домі, де лишилася Льоля, запанувала скорбота й відчай. Хіба ж серце може витримати всі ті нещастя, що налинули зненацька, стиснули холодними обіймами порожнечу, якої зміст міг породити тільки сльози, сльози за втратою дорогої людини. Злі люди пришили Демидові всі недоліки давно минулої революції, також саботаж та зволікання з виселенням ворожих елементів з району. Він розтанув після того в царстві темряви, яка ніколи нікого не випускала з своїх сутерен на світ Божий. На горищі Демидового будинка снував свою павутину павук, химерно розвісивши свої облудні нитки. Подібні до тієї павутини були суворі закони мінновладців, про що дуже добре знала Льоля. Вона просто була обдурана ілюзіями щастя, бо не знала, що воно мінливе, напоєне переважно слізми, які вона проліє в самотності. Зів"яле осіннє листя впало їй на груди невгласим болем, що десь так далеко на півночі одного разу обірветься й Демидове життя, що завоював революцію. Власне, вже ніхто не цікавиться тими героями, бо вони відробили своє, мусили вмерти так само, як і той міт про справедливість та братерство, що народився в ті бурунні й повні тривоги дні. Так, вони мусили загинути, щоб дати дорогу тисячам бюрократів, які в тій революції не брали участі, а прийшли як узурпатори чужих заслуг, вже пізніше, по стятих головах героїв української революції. Жовкливий листок, що впав з розлогого клена, був покритий росою, і вона здавалася Льолі її слізми. Вона підняла той листок з доріжки, і розглядала без жодної думки покривлені лінії на ньому, що були схожі на зморшки її чола. Де ж їй подітися з дітьми тепер, бачачи кругом неприхильні погляди недавніх друзів, що швидко минали її, коли проходили вулицею. Потім на неї напало безсоння, бо вона думала, що у всьому її вина. Поперше, до її голови вкрадлася думка,

що вона дочка померлого священика. Подруге, її врятував Демид з обіймів смерти на згарищах уненірівського шпиталю. Отже, це вона спричинила всі його муки й далеку мандрівку в невідомість. Від цих думок вона ще більше схудла, ходила на городі, мов привид. Крім Демида, в районі спеціальна комісія заарештувала ще декілька відомих людей, що теж безслідно зникли. Подався також у добровільну мандрівку з рідних місць Льолін брат Ігор. Його провела Оксана за дальні хутори, віддаючи йому всі свої удовині мрії. Не зважаючи на те, що Оксана мала дітей від забитого Андрія, вона все ж змогла причарувати своєю красою Ігоря. Цей випадок трапився одного разу, коли Ігор, проїжджаючи тими околицями, де жили Пустові, упав з коня, зламавши ногу, і лишився в іхньому курені на скоре одужання. Оксана задоволено щось буркотіла, коли принесла йому погожого дня харчів, а він, метнувшись, і міцно обняв молодицю за стан і, загубивши зовсім голову, повалився з нею на сіно. — Пусти, скажений, — пручалася вона. — О ні, не пушу, — говорив Ігор, й горнув її міцні груди до свого серця. — Я боюся, що ти наробиш мені сорому на всі околиці, і не слава піде зі мною й на той світ. — Нас ніхто не побачить в такому стані, — виправдувався він. — Їй-Богу ні, і я тебе, кленусь, не покину любити.

Таке освідчення втихомирило Оксану, і вона під його честощами й цілунками, п"яніла, а він задоволений своєю перемогою, з усміхом на лиці, спав, обнявши Оксанин стан. Під час перебування Ігоря в курені, Оксана потайки приходила до нього ночувати, а він з нетерпінням чекав на неї, виглядаючи в щілинку, чи не видко її на зарослій стежці, прислушаючись до її квапливої ходи. Похапцем вона заходила до тієї схованки, де він лежав. Вони цілувались пристрасно і говорили пошепки про всілякі новини, а потім лягали спати, пригорнувшись одне до одного, як маленькі діти. Як зблісне світанок, Оксана похапцем одягалась і, поцілувавши сонного Ігоря, таємно зникала. Йому навіть дивно було, що він закохався в молодицю, і не згадав про Валю, яка десь виїхала з містечка разом із родичами. Але в цьому випадку любов була сліпою й безглаздою, рівняючи своєю примхорою їх, не зважаючи на соціальний стан жагучих партнерів. Що може бути жагучішим на світі за сплетіння двох молодих

тіл в единому пориві завзяття? Що може бути на світі хмельніше від дотику двох соковитих уст в розумінні свого призначення, прагнення випити до кінця солодкий напій юности; зберегти його на дні душі, розлити на вівтар кохання некtar дурману, коли те кохання починає бентежити до нестями примхливі думки. Пелюстки того кохання були збережені довгими роками на дні Оксаниної душі, а тепер вона, повна спраги, вирішила ті пелюстки настоюти на своїх жагучих слізах, щоб, розділити їх у два келехи, дати частину їх випити комусь закоханому, а частину розпити самій, як випивають пляшку джерельної води, набравши з лісового струмка. Жінка при такій оказії може пожертвувати всім на світі, щоб бути щасливою. Щастя для неї лишається святим вівтарем, де вона в своїй чистоті молиться, й відчуває полегкість; вогонь розливається по всьому її тілу, бентежачи молодість в її ще налитих весінніх соком жилах. Не встигши згоріти в своїй жазі до кінця в ранні роки, Оксана тепер після зустрічей з Ігорем зрозуміла всю ціну й повноту життя. Вона вміла кохати й перед тим, але її любов була тоді незрілою, мов ті польові маки у високих житах, що хитаються під вітром ще з нерозкритими пелюстками. Вона, лежала на сіні, наділяла Ігоря жадібно довгим поцілунком, ніби страхалась, що той поцілунок буде останнім, і вони, розлучені злою долею, більш ніколи не зустрінуться на цьому світі. Ігор п'янів від її жіночих пестощів. Його очі блискотили тихою радістю, мов ті щасливі сузір'я, що розмістилися близько одне від одного над затокою, миготять у просторі, й не помічають своєї схожості й краси, відбитих у місячних плесах. Чи ще побудеш зі мною? — питала Оксана в Ігоря. — Не знаю, — байдуже промовив він. Як тільки загоїться моя рана, піду геть, з вічною думкою вернутися знов до тебе. — А може, ти мене забудеш, і тільки осінні вітри в безупиннім тужинні донесуть мені далеке й розпачливе „прощай”. — Гуси табунами потягнуться в вірій, а з ними й мої думки про наше швидкоминулє щастя. Скинуть верби свої пожовклені коси на плеса ріки, зашумлять тривожно і втихомирятъ роз "ятрений біль моого серця. То неправда, — вела далі вона, — що співається в пісні про вдовине серце. Як бачиш, воно зовсім не подібне до того змертвілого листопадового Сонця, що його промені перестають дзвеніти в молодих сер-

цях. Навпаки, як ти бачиш, мої очі в роках не згубили свого блиску, а також у душі не завмерли акорди весни. Не зважаючи на те, що я довго плекала ілюзії про щастя, яке загубилося з моєю першою шлюбною ніччю, я все ж лишилася повна того вічного горіння, повна тієї пристрасти та жагучої ласки. Ти ж це відчуваєш, мій любий, — говорила вона до Ігоря, пестячи його ніжно рукою. — „О, чому ні, — відповів він, — я ніколи не сумнівався в твоїй щирій любові до мене, в сердешній приязні до мене. Шкода тільки, що нам випадає незабаром розлука. Вона в наших серцях завіє холодною хуртовиною, та скує їх величезними крижаними брилами, і може бути мало надій, що її розтопить урочисте сонце. Крізь ті заметілі й замерзлі простори я буду в думках летіти до тебе, а ти виходи з хати по воду, пильно вдвівляйся на засніжені роги сріблястого місяця, чекаючи на мое вороття.” — Спочатку Оксана не розуміла, про яку довгу розлуку йде мова, потім, коли Ігор пояснив їй, що виїжджає з містечка в невідомому напрямку на неозначений час, вона, впавши на сіно, голосно заплакала. Так плачуть майже всі коханки, коли їх покидають їхні улюбленці, не лишивши їм, крім споминів, майже нічого. Ігор намагався втішити її. Але вона, його руку відкинула, ще дужче судомно здригалася, бо відували кінець своєму швидколетому щастству. — Ну, не плач, — утішав її Ігор. Я поїду до іншого міста, влаштуєсь там на працю й заберу тебе до себе. Ти знаєш, що в цих околицях мені небезпечно лишатись. Мій батько був священиком, як ти знаєш, а це багато дечого значить за наших часів. Люди стали недобрими за останні роки. Багато лиха можуть накоїти одне одному, просто з задrostі, радіючи чужому горю. Якщо вони підняли руку на Демида, що завоював революцію, то що ж мені, бідному, лишилось робити, коли я її ніколи не розумів, вбачаючи в її стрімголовій колісниці черепи невинно вбитих людей і невинну засохлу кров на її колесах, що розчавлювали під собою безжалісно всіх. Отже, як ти бачиш, я не можу тут лишатись, а також пokiщо безсилий і тебе забрати з собою, бо не знаю, де зупинюся.

Недавно, Оксано, я уявив собі величезну освіглену сонцем долину.

Її стали наловнювати люди; незабаром їх було так багато, що ніхто б не спромігся порахувати їх. Ті люди були хворі на

всілякі недуги, починаючи від психічно-хворих і кінчаючи сифілітиками. Психічно-хворі виглядали дуже пристойно і одягнуті були краще від тих, що стояли громадами в інших кінцях долини. Видко було з їхнього вигляду, що перед цим як потрапити в цю долину, вони були керівниками великих установ та підприємств. Також серед них сновигали військові з великими рангами, вже з позриваними петлицями. На тих місцях, де колись у них на грудях красувалися медалі та срди, зяяли криваві плями й чорніли великі дірки. Дехто з тієї братії говорив сам до себе, розпоряджувавсь неіснуючими полкам та дивізіям, сурмів похід лихим ескадронам. Частина з тих психічно-хворих оголошувала ввести і вивести якихось в'язнів, допитувати їх найбрутальнішими способами, та покривали неіснуючу канцелярію найогиднішою лайкою. Ще одна група виймала з кишенні клаптики палеру, ставала в позу прокурорів, й виголошувала вроочистим голосом вирок. Всі вони владно розмахували руками, та відавали своїм голосом якісь директиви. Інші з того товариства розмахували шматками дерева, як тримали їх, мов холодні цвітки револьверів. Вони підходили до касті сексотів, що виглядала байдужою й спокійною; приставивши ті дерев'яні револьвери, стріляли чекістам в потиличю з вигуками: "Це вам за Бікінню, Вінницю, — тягнув Ігор, — але ця картина пригнобила мене так, що я відвернув свій зір в інший бік долини, де побачив іншу групу людей, що плавувала ракки, як благала в чекістів милосердя чи помилування.

— А чи не помітила твоя, мій любий, уява якихось жіноч у тій долині? — спіткала Оксана.

— Думаю, що там були обдерти худорляві жінки, що мали в полатах торбах за плечима повно молочаю й попліну, бо лякались з колгоспного поля красти колоски. На них — скоріно було глянути: вони ввесь час виймали свої висохлі груди, і годували ними давно померлих немовлят. В іншій громаді

я побачив старих священиків, що вже не молилися до Бога, а з розірваними рясами чекали на страшний Суд та не випускали з рук залитих кров'ю хрестів. Той Страшний Суд, за їх розрахунком, уже настав, бо вони чули ввесь час урочі хори небесних янголів. В іншій групі людей гуртувалися кошишні інженери-будівельники, котрі ввесь час креслили на піску пляни майбутніх залізничних мостів та надзвичайних

будов модерної епохи. Вони, щось обчислювали, перекрес-
лювали всі свої пляни, й малювали ту, чи іншу будову знову.
Серед цих усіх пацієнтів розлогої долини **найбільшу** увагу
звертала на себе група лікарів та хеміків. Лікарі самозадо-
волені своєю професією, поважно походжали серед зібра-
них там людей. Вислухували їхні серця, вписували рецеп-
ти, давали найцінніші поради психічно-хворим. Медики
каялися в своїх злочинах, мовляв, вони намагалися отруїти
своїми спеціально на це приготовленими ліками навіть усіх
жерівників держави. Те начальство жило у величезному мі-
сті, з неабиякою обслугою й рідко коли одвідувало своїх
підвладних. Я теж бачив робітників, що завжди спізнювались
на праці, і навіть не заробляли стільки грошей, щоб купити со-
бі годинника. Отож, робітники, вкупі з селянами були **найменшасніші**
в долині, і виконували всіляку важку роботу без винагороди.
— Чи легко було тобі, Ігорю, дістатись своєю уявою в ту горем
залиту, страшну своєю появою, долину? — запитала Оксана.

— Ця долина є вікопомним пам'ятником хороброго народу, що
був позбавлений, разом з пам'яттю, честі і слави України, та
перетворений в наїгіршого раба, на своїй Богом даній землі.
Навіть ті з їхнього роду, що були наставлені колонізаторами
ставали в душі еретиками слова, бо фальшували найсвятіші
людські істини, щоб тільки врятувати своє животіння. То бу-
ли найбільші брехуни, яких знала колибудь історія.

Кожний, хто потрапляв у ту долину, мусив пройти найсу-
ворішу процедуру при наспіх збудованій брамі, де тулилися
спеціальні бараки з комісією. У них відразу відбирали ре-
мені, гроші, кишенев'кові ножики, бритви, а також всілякі ін-
ші речі, щоб вони, бува, не покінчили своє життя самогубст-
вом, чи не ушкодили кого іншого. Потім іх усіх вели до спе-
ціального бараку, де їхній одяг піддавався особливій дезин-
фекції, а їх самих наглядачі гнали під холодний душ, де во-
ни, вже без жодного одягу, соромливо ховали свої неприкри-
ті частини тіла. Перед тим, як вилустити їх на волю, ще раз профі-
льтровували їх, видавали їм фуфайки, і вже в долині їхньою долею
ніхто не цікавився. Серед тих груп часто виявлялися грабіж-
ники, що старанно оглядали кожного й забирали в своєї
жертви все, що находили для себе цінного. В жіночій части-
ні тієї долини сиділо безсловесно багато молодиль, що повбива-
ли зрадників свого приниженої народу. Вони, ті жінки, жи-

ли втраченими мріями про відродження їхнього родинного щастя. Я дивився на цей різnobарвний навтоп, і помітив одного чоловіка, що кі до кого не підходив, а сам прогулювався серед юрмі. Як виявилося, то був єврей-бабтист, Козар або Лев Борисович, чи брат Льова, що не підкорявся владі, яка існувала. Отже, його викинули за борт життя, зоставили напризволяще й без права голосу, до будь-кого заговорити. Його проголосили божевільним, а також поза законом людської моралі. В тій долині ніхто не чув про милосердя чи про вищі сили, навіть, коли хтось і чув чи вірив колись у небесні володіння, то зневірився. Далі мені уявлялось,— продовжував Ігор, — як у тій державі, що надсилала людей у долину, начальники почали будувати величезні споруди, зводити над ріками мости, використовувати всіх його мешканців.

ПідVELOСЯ величезне місто під назвою Дрезке, і на вулицях у ньому заметушилися юрмі його будівників. Відчинилися крамниці, фабрики, залізниця, банк, канцелярії, редакції, а також такі установи, як в'язниця та народний суд. Мешканців цього міста щораз збільшувалось, і ті нові, що прийшли пізніше, почали володіти всіма здобутками попередніх прихідців. Серед мешканців тих районів росло величезне невдоволення, що їхні сини йдуть до організованої армії захищати права й автономію тієї держави, коли ж синки новоприбулих ховаються за їхніми спинами.

—А хіба з того нездовolenня щось вийшло? —поілкавилась Оксана.

—Івно, що так, — відповів Ігор. По рестубіці почалась нечувана страшна чистка незадоволених, і вони геть були зметенні рішучою рукою уряду. Тих нещасних обвинуватили в саботажі, а також у шпигунстві на користь іншої держави, що звалася Половія. Скоро між цими двома державами, Відважною та Половією, почалися справжні бої. Бились люди не на життя, а на смерть. Громадяни республіки Відважної хоробро боронили кожну п'ядь своєї землі, забувши про всілякі лиха та суворий режим в їхніх рідних краях. Вони спочатку застосували тактику відступу і вже коло своєї величної столиці дали лютий бій напасникам, змусивши їх безоглядно тікати. До армії були змобілізовані також мешканці долини. Вже, як наздоганяли ворога, то опинилися поза межами своєї держави, та зайняли всі ворожі міста. Свято потекло скрізь рікою, і замість дзвонів, що їх вони змушені були перелити

на гармати, лунали гарматні сальви в честь довгожданої перемоги. Всі міста та села втопали в квітах, і наспіх поставлені тріумфальні арки були обвішані золототканими пропорами. Поверталися переможці з походу. Але жодного полегшення не відчували мешканці долини. Я бачив, — продовжував Ігор, — як вони, пригнічені думками, проходили долиною, і неспокій опановував їхні душі. Погожої днини, коли я проходив знайомою ущелиною, то зауважив групу недавніх героїв, що вернулися з війни. Вони так самі, як і їхні попередники, віддавали честь незримим начальникам, стаючи струнко. Одного разу там було вивішено сотні чорних стягів, що сповіщали про смерть наймудрішого. Він був багато років начальним вождем, і його слова ніхто не смів заперечити, щоб не потрапити в неласку. Труну з його останками несли його однодумці в столиці, що клялися неустанно крокував за його вказівками до перемоги. Серед мешканців тієї долини я вже ніколи не помічав єврея-баптиста.

—А чи були якісь чутки про нього? — зацікавилася Оксана.

Казали, що він потрапив до ворожого полону. І тому, що з ~~з~~ мовою народу Половії, то деякий час служив денщиком-драбантом в одногро з офіцерів тієї армії. Вже по війні, коли окупаційні війська зайняли цілу Половію, він був, як зрадник, арештований. Тому, що без його знань багатьох мов ніхто не міг обійтися, його залишили живим. Він працював при штабі для реквізіції ворожої худоби та реманенту, де випадково подружив з донькою одного мірошника й видавав фальшиві наряди на борошно, коли капітан був смертельно п'яний або спав в обіймах молодої повії. Де пропав той баптист, брат Льова, ніхто не знов. Казали, коли його ще раз узяли на допит у спеціальну частину, він просто втік із своєю любкою через кордон до іншої держави, де по ньому й слід загув. Я якраз прокинувся в той час, — продовжував Ігор, — коли люди подоланої держави повстали проти республіки Відважної. Я чув лише, як вулицями мчали танки повз підпалені палаци й будинки, а в них живцем горіли оборонці. І як мені здавалося, в той час, коли все було охоплене полум'ям, відчинились небеса, і янгол смерти вигубив усіх, але поминув лише мешканців тієї долини...” —

На цьому Ігор закінчив оповідати, а Оксана

на давно перестала плакати й дивилася на цього дивним поглядом. Вони встали й вийшли на стежку, що вела на дорогу. Там на розпутті трьох шляхів, що йдуть у безкрайність, Оксана востаннє попрощалася з Ігорем, і передала йому торбу з харчами. Він махнув їй рукою й зник у сірих волокнах туману, що виповзав з яруг. Гули тривожно телеграфні стовпки, і напиналися від перевтоми їхні дроти, шлючи поспішні депеші в притихлу насторожену ніч. Оксана, постоля

ще трохи на дорозі, обернулася й тихою ходою пішла назад, з вірою, що її щастя може ще вернутись до неї.

Відхід Ігоря був для Оксани відходом половини її життя. Першу половину вона втратила після відходу Андрія до війська, звідки він повернувся лише мертвим; друга половина тепер пропала з Ігорем і, можливо, безповоротно, неначе та хвиля на широких плесах ріки або камінь, кинутий у спокійну воду; він лише колами, що розходяться по воді, хвилево вказує на своє існування на річковому дні.

Гніточе передчуття опанувало старого Пустового, який виходив до порожніх вуликів, де колись був мед і гули бджоли. За свою долю він не турбувався, предчував, що йому, вже скоро треба буде збиратися в далеку дорогу, куди відійшли його батьки та прадіди. Свое життя в потойбічному світі він уявляв повним достатку й спокою. Віджив чоловік, відкрасувався на цьому світі та й мандрує на вічний спочинок, — думалось йому. Боліла його душа за своїми синами й дочками, яких йому, як також і старої матері, жаль було кидати.

Його непокоїло ще те, що Максим мав сестру Явдоху, з якою навіть не зможе попрощатись, бо вона живе з чоловіком на Донбасі. Той її муж, Гаврило Глаголь, був у солдатах; його військова частина довго стояла у Городищі, де раз, на ярмарку, злибав собі дівчину, з якою одружився, та забрав її аж у Луганськ.

З того часу Максим Пустовий своєї сестри Явдохи більше не бачив хоч одержував від неї листи. Все сподівався відвідати її, та де за таким великим господарством, та з такою чималою сім'єю....

А тепер, яка його на старість доля? А вона, ніби той випадковий птах, що злетить на сонцем зілкані релі, в'ється над ним і зникне. Він думав на цей раз про Івана, що пішов у військо, не пише ані додому, на хутір, ані в Городище—сусідці Лесі Омельченко, до якої Іван, перед армією, ходив на вечорниці.

Десь загубився серед кактуси і кок-сагизу. Чи його сина хто привітає в тих далеких краях, запросить у своїй гостинності до юрти, чи насилив миску чудернацької страви, що звється қумис? Дома на господарстві покищо лишилися з ним, крім Оксани, двоє: Ольга та Василь. Ольга була вродлива дівчина, і її льняного кольору волосся вибивалося з-під синьої хустки, а голубі очі нагадували обрії, особливо вранці, коли восени з дерев спадає безшлесно листя, а далина убралась у синю сукню й чекає на казкового птаха, що летить увесь час у золоті. Турбували неспокійні думки старого Пустового, бо він бачив, як Ольга нагадує хлопцям ту розквітлу сливи, повну рожевого суцвіття, а на землю не злетів зелений листок. Та не тому турбувався батько за долю своєї доночки, що вона така гарна, а лишењь тому, що до неї зализаються зовсім невідповідні особи, як наприклад, п'яніця й вслоциога Гено Забудько. Уздрівши Ольгу одного разу на базарі, він уже не міг відірвати від неї погляду, аж поки не дізnavся, де вона живе. Ольга молилася Богу перед засвіченою лямпадкою, щоб він відвернув від неї всіляке лихо, бо ані Мальвіні, ані Їй, Гено не подобався. Одного разу, напившись п'яним, він прийшов у гості до Пустових. Побачивши Ольгу саму в світлиці, він почав лізти до неї цілуватись, обішмаючи дужою рукою її груди. Вона, бачачи, що бессила протидіяти, відсунулась від нього, а потім вискочила в вікно й зникла на городі. З того часу вона була обережніша. коли проходила безлюдними місцями, тримала в тямці, як Гено, роздротований неуспіхом, кинувся на город ловити її і, наздогнавши її коло тину, повалив на землю в картоплі, рвучи на ній дужою рукою спідницю. Але він похапцем утік, коли почув її крик та вигуки старого Пустового, що вертався з лугу.

Про той випадок може б усі й забули, але старий Пустовий не забув, чекаючи на помсту. Дійсно, вона незабаром прийшла, бо Генин батько був уповноважений перепроваджувати розкуркулених на далеку Гіvnіч. Отже, в першу чергу в ті списки потрапила родина Пустового.

Попрошатися з ним прийшов і Гершко Козар, що мав у Городищі бля дороги корчму, і до якого Максим зайзджав не раз ночувати. В того Гершка пропав безслідно малолітній син, Репка. Теж Гершко жутився за братом Лейбою, що записався в бабисти і зник невідомо куди.

Старим Пустовим не допомогли навіть докази, що їхні сини слу-
жать у червоному війську — ніщо. Влада на місці була без-
сердечною й камінною, не звертала жодної уваги на сльози.
Коли їх заганяли в телячий вагон, то стара мати зомліла, су-
домно ридаючи. Її підтримував Василь та Ольга, що теж
плакали. Лише Оксана, пригорнула своїх дітей, і не плака-
ла, а перша влізла в вагон, й подала руку Пустовому. Він,
здавалося, втратив розум, нічого не говорив, а тільки бай-
дужими очима дивився навколо, нічого не розуміючи. Хіба
ж він на те родився, щоб за свою тяжку працю опинитися
на старості без нічого й іхати вмирати в чужі краї? Це ніяк
не містилося в його голові. Завіщо йому така доля випала
на старість? Чим він завинив перед Богом і своїм рідним
краєм? Він не досипляв ночами, так дав про своє господар-
ство; не доїдав, й доглядав худобу. А тепер усе пішло за
вітром. Закрутила скажена хуртовина, з якої йому немає во-
роття. Вартові внесли непритомну Пустовиху до вагона й
міцно засунули двері. Поїзд дав гудок і полетів щораз далі
на північ, **минав** рідні поля та праліси. Він стугонів по
рейках, **набирає** розгону й швидкости, рвав на своєму
шляху сірі тумани, **огортав** їх димом та **жбурляв** їх в обій-
ми вітру, що несамовито свистів по дорозі. Всі були мов-
чазні в переповненому вагоні. На одній із станцій Оксана
втратила своїх дітей. Вона дізналася перед тим від людей,
що діти від холоду вмирають на далекій Півночі. Вона вирі-
шила врятувати їх, тому кинула коло водонапірної вежі, ко-
ли їм дозволили бути вийти з вагонів помитися. Вона від-
дала їх під опіку одній бабусі, що змилосердилася над їх-
ньою долею й забрала до себе. Тепер Оксана, здавалось, не
переймалася своїм становищем, бо з втратою дітей, мов би
втратила й розум, щось непорушно виглядала з далекі **Ніхто** її
не турбував, бо **знали** добре горе матері, і вона щось із тиждень
ні до кого не озивалась, а потім змінилася, почала загадково
усміхатися, щось ніби пригадувала з свого минулого. Дале-
ку дорогу відбули люди, таку далеку, мов вічність. Через за-
гратовані вікна здіймався величезним димом сніг, і опадав
на високі сосни. Там, за вікнами вагона, співала пісню смер-
ти тайга, обмерзлими крилами **вдаряла** об металеву обшивку
вагонів. Щось дике й журливе було в тім співі, і від лемен-
ту тайги здригались навіть мертві, розбуджені в своїх без-

іменних могилах. Ці місця, куди потрапила родина Пустотих, були місцем одвічної тури за волею, бо зрідка лише хто повергався звідти. Смерть призначила їх для свого панування, де збудувала із снігу розкішний палац, куди вона злітала в білій одежі, ~~як лінула над верхом~~ ям столітніх кедрів. Навіть слідів дикого звіра не було видко, бо хуртовина старанно замітала всякі відбитки на пухнастому килимі. Інколи біла ланя, мов чиєсь ілюзію спокою, виглядала із-за високих сосон, а потім, піднявши біляві копита, чимдуж бігла, вгрузаючи в сніг, до сусідніх дерев, що підводилися непрохідною стіною обабіч замерзлої ріки. Тоді бурій ведмідь, смокуччи в теплім барлозі лапу, прокидався невдоволено, слухав полуск і стугіт над головою й обтрушував сніг осипаний копитами білої лані в його прикрите зеленими соснами тирло. Інколи він гнівався на неуважність до свого стану з боку будь-якого звіра, вилазив сердито із свого барлогу й ставав ~~на задні лапи~~, та ніздрями вбирав чисте повітря ; намагався зловити зухвальця, що потривожив його сон. Крім ведмедя, мешканцями дикої тайги є вовки, що пробігали зграями, полюючи на білу ланю або на оленя. Вони йшли вервечною за своїми жертвами, оточуючи їх півколом. Страшно вслухатися в те вовче виття, коли вони, підібгавши хвости, виуть на засніжений рівнині! Те виття подібне до долі людини, коли вона лишилася в безпросвітті, ~~не знаходить нічого~~, що могло б порадувати її думки. Приречена людина відчуває безглудість свого існування; відчуває, що ось-ось останні сили її покинуть, і вона впаде мертвою під скаженіння злих бур чи тих злих духів, що їх викликає шаман на галевині. В білій бубон б'є заметіль, хоронить усе живе, і звуки того бубна щораз більше наростають у просторі, перетворюються у дикий танець хуртовини. А вона голосить, свавільна й жорстока, знаючи, що ніхто не може зупинити її шалу. З долин і яруг здіймалися ті злі демони над тайгою, в пошуках собі втіх в безупинних вихрах. Здавалось, то не буря шаліє довкола, а дики орди померлих воїнів Чінгіз-хана, що колись линув скаженою навалою на чужі для нього міста. ; руйнував їх, та вбивав немilosердно їх оборонців. Потім після своєї загибелі ті дики орди втілилися в злих демонів епохи, розхитують своєю люттю величезні сосни, ламають їх, ~~що~~ розкривають свою безпорадність. Змінюється все на світі й не-

має нічого вічного, що б могло оголосити свою правоту чи доказати доцільність спустошення в своїх догмах. Тут у цій тайзі ніхто не міг бути суперником тих злих демонів, бо це було споконвіку їхнє царство, їхнє володіння. Минали віки в сивих зморшках, які остужували великим холодом саме сонце, в якого не вистачало тепла, щоб ті простори зогріти, а також розтопити вічну замерзлість. Та й тим сонцем тут ніхто не цікавився, крім хіба новоприбулих, що ніяк не могли забути своїх соняшних гаїв, своїх білявих хатин та рідного лежку над солом'яною стріхою рідної хати. Хто в них тепер мешкає, вони також не знали. Чи вони заросли кропивою та багилою, ставши місцем для кажанів та павуків, в чеканні на своїх законних господарів, чи, замість пустки, там справляють весілля нові люди, радіючи з чужого нещастя. Загадкові ті карти правосуддя, ніхто не знає, кому й які випадуть, бо доля міняє їх дуже швидко, швидше, ніж ріка несе свої води. Про правосуддя було б смішно говорити, бо воно служило пройдисвітам з початку існування людства, дозволяючи їм трактувати закони людської гідності по-своєму. Чорною могильною брилою лягли на груди роки, здавивши їх міцно; вони здавили навіть зойки покривданої душі. Людина, що зрозуміла оманість своїх ілюзій, лише глухо стогнала, мов той пугач беззоряної й безмісячної ночі, коли його крила розтрощило розбите громом дерево. Безвихідність свого становища відчували старі Пустові, що опинились далеко від дому. Вони вирішили врятувати хоча б своїх дітей. — Сину, — говорив старий Пустовий до Василя, — бери з собою Оксану та Ольгу та тікай світ-за-очі. Мені лишилося мало жити, також і твоїй матері. Забери з собою їх.

Бог дастъ, добереться до тітки Явдохи на Донбас і там зостане -
тесь. Бачив я сад, а в ньому всі дерева в цвіту, і в такому цвіті, що я ніколи не бачив. Я видав у ньому свого батька, що походжав у білій сорочці і в солом'яному брилі між деревами, які він ще посадив. Сонце лилося через зелені віти на стежку, і воно було таке лагідне й ласкаве, як ніколи перед тим. Потім мій батько покликав мене, щоб я запрягав коні та їхав з ним до млина. А мені ніяк не хотілося їхати, лишати той сад напризволяще. Це недарма приснився мені покійний батько, — продовжував старий Пустовий, він кличе мене до себе, і я вірю, що скоро моя душа полетить у ті

краї, минаючи мерзлу тайгу... — Та ви, татку, не кажіть мені такого, — промовив Василь. Все буде гаразд. У столиці розберуть нашу скаргу про незаконне виселення нас, і ми всі поїдемо додому. — Ex, чує серце, мені там вже не бувати, — з сумом промовив старий, і ясна слізоза скотилася йому з очей. — Видко мені не бачити ані Мальвіни, ані Петра, ані інших моїх синів. Смерть стоїть за моїми плечима. Я її вже бачив, як вона стукала своїми кістлявими пальцями в стіну нашого бараку. А так би ще хотілося пройтися тими місцями, де колись мої босі ноги носили мене. Вийти на річку, на озеро, піти в поле, почути спів жайворонка, коли він підносиється сірою грудкою від ріллі, а його спів розганяє невеселі думи ратая. Я ж усе життя любив свою землю, возив на поле гній, щоб вона кращі врожаї приносила. Любив я замолоду йти за плугом, перевертати рахманні брили чорнозему, вдихав його пару, що підімалася з самісіньких надр та розпанахтував міцні груди співучого поля череслом, щоб кинути в них цілюще зерно, з якого потім заколоситься буйне жито. А там'ятаєш нашу пасіку, — продовжував він. Скільки сили, здоров'я уклав я туди, — не питай. Тепер усе там заросло бур'яном, а бджоли здичавіли, ще, мабуть, літають до нашого поля, збирають за звичкою солодкий нектар з квітів. А наші коні, — не вгавав старий, — хто мав кращих коней, як ми? Видко було, як вони й корови плакали, коли я прийшов попорощатися з ними. Плакали слізно, а я їх гладив по гриві, ціluвав їхні засмучені морди. Усе те святе, сину, для мене, нехай буде святим і для тебе. Бо я вірю, що ти ще вернешся в свої рідні краї, станеш добрим господарем і не посorомиш батьківської слави." Василь мовчали дивився на батька, мовчав; жаль було йому свого доброго працьовитого татечка і матері, котрі так пильно доглядали своїх дітей. Мовчав Василь, і те мовчання здалося вічністю для старого Пустового. Він шось міркував, а далі продовжував: "Сину, як вернешся в рідні місця, не забудь, що під старим дубом коло нашого поля я закопав скриню з найкращим одягом та іншими речами. Відкопай її, склади всі речі в човен, доберись на човні до Києва й передай мое батьківське благословіння Мальвіні та Петрові. Якщо доля судила тобі вирватися з цієї гущавини й зустріти Дмитра та Івана, то скажи їм, що батько не нарікав на них ніколи, і хай не забудуть

колись відправити по моїй душі панаходу. В бараці стояла тиша, і Василь відчув серцем, що батькові дні почислені. Раптом шалена буря застугонала над стріхою, і Василеві від цього стало млосно. Максим Пустовий злегка стогнав, укритий лихенькою світою, й поволі згасав. У бараці висів чад, було накурено. Домаха Пустовиха принесла мерзлого ломаччя й вовтузилася біля грубки, хоч не бачила за димом і слізми нічого на світі. Її порізане зморшками обличчя виявляло скорботу й велике горе. — „Защо ми так мучимося на світі? — говорила вона, — немає нам радості, ані світлих днів.”

— „Не журиться, мамо,— потішали її Ольга та Василь. — Все скінчиться гаразд, бо не може зло панувати в інчю та сковувати серця холодною кригою й , тривогою і печальною. — Старий Пустовий, виселений на Північ, марив своїм господарством, своїм дбайливо доглянутим садом. Скільки раз яблуні, груші, та вишні цвіли на весні, і голуба повінь хвилювалася в обріях, де нею були залиті верболози та низькі береги. Вода розливалася ген далеко на луг, топила високу гатку з мітлою, що вказувала пароплавам небезпечні місця. В тій повені Пустовий вбачав щось болючо рідне його думкам, і він з Василем мостиив колесо для бусла на вершку своєї хати. Прилітав бусел з вирію, ніс тепло, й виводив теплі тумани з-за вкритого сонячним промінням лугу. Вергався із своєю подругою, приносив оберемки квітів. Старий Пустовий в ту пору виходив із хати, мастиив воза, перевіряв насіння та реманент. А потім ішов через леваду в поле назустріч теплим туманам, дивився, як парує рілля. Вітав Бо жу мухубджілку на Зосима. А це, щоб роїлись рої і не убавлялась волощина . На Якова уявляв ниву під рясними колами. Він лежав на полу і догоряв, мов та свіча, засвічена кимсь у церкві Великодньої ночі. Батько покликав Ольгу й Васильку, і безсилим помахом руки поблагословив їх, з вірою, що вони виконають його заповіт і вернуться до свого краю. Максим торкнувся рукою до чола своєї дружини, ще раз оглянув усіх каламутним поглядом; потім заплющив очі і більше вже не відкрив їх. Стара Пустовиха гірко голосила біля його ніг, мов та пріречена перепілка над тілом забитого свого судженою перепела . Василь пішов і покликав із сусіднього бараку священика. Той уже без ряси, з довгим волоссям, вийняв дерев'яного хреста, відкрив засмальцованого й пожовклого псал-

тиря, почав читати в головах псалом. Ті дякові слова ще напівсвідомо чув старий Пустовий, а потім легкою тінню перебігла усмішка по його схудлому восковому лиці, і він непомітно згас. Відійшов навік, з вірою в погожий день нашого воскресіння, в найкращу свою весну, що мусить ще колись злетіти казковою ірицею на землю й загніздитися в його покинутих краях. Що може бути химернішим від таємниці нашого життя і смерті? Людина, що народилася на цей світ, несе в ім'я своїх поколінь важкий земний тягар, майже цілковито без світлих годин на своїй життєвій дорозі. Потім, доробившись на старість, вона вже стоїть на порозі в інший світ, риється в минулім, де було так багато сонця. Одним із тих, хто не міг розгадати таємниці життя і смерті, був Максим Пустовий. Він умирав з тихою радістю, що його земним мукам прийшов кінець, що він досягнув свого: народив на світ нашадків, а також своєю наполегливою працею прибав трохи землі та городу. Може б, його життя ніколи не затъмарилося б, якби не воєнна хуртовина, що забрала від нього Андрія, розігнала інших його дітей по світу. Сам він теж на старості був, мов волоцюга, засланий з останками свого роду в мерзлі, холодні краї. Все ж на його високім чолі не було смутку, коли він умирав. Вірніше всього, то була перемога дня над темрявою, то була перемога духа над плоттю, і цо відбилася на його всіянім зморшками виді.

Надворі в той час, коли тато помер, стало тихо; сонце виглянуло з-за столітніх кедрин, кинуло своє довге проміння на снігові рівнини та на сірі байраки, ніби своїм промінням стелило дорогу для душі покійника в небесні краї.

Згодом, постоявши так високо в небі, воно поступово зникло, і вітер відразу наніс на небо джгути снігових хмар; вони закрили своєю громадою ціле небо й почали трусити біlle борошно, а воно падало й падало, і здавалося, що снігопадові не буде краю. Війнула з-за дрімучих лісів хуртовина, заводила незугарну пісню по небіжчику. Вона насамперед мабуть збиралася з силами, поволі розганялася, а потім, ніби роздумувала над вчинками померлого, заголосила гірким плачем, струснула, мов велетенського ставника, сувої снігу, і вони, піднявши дим, виглядали, мов величезні куски ладану в кадильниці, коли в церкві священик відправляє панаходу. Дійсно, буря, що прилинула здалека, справляла по-

Минки по Максимові Пустовому, споминала ті дороги, на яких його їй довелося зустрічати. Вона то кричала надірваним криком, Гукала на підмогу привиди, то плакала, мов дитина, покинута напризволяще матір'ю на багатолюдному вокзалі, а то голосила, мов стара Пустовиха над труною свого чоловіка. Аж над ранок, коли розвиднялось, та буря стихла, і було аж сумно дивитися на те місце, де вона справляла поминки. Величезні кучугури снігу лежали поміж бараками, з яких стирчали вершки свіжозламаних дерев.

В ту мить з "яйлось сонце, мов казало" прошай" покійникові.

Після короткого часу в горі за втратою мужа, віддала Богові душу. Й Домаха, її поховали біля могили її чоловіка в чужій непривітній землі. Василь довго дивився на те місце, де лежали його батьки. Він, припавши до їх могил, гаряче молився з думкою, що колись перенесе їхні шляхетні останки в рідний край і поховає на тамтешньому цвинтарі. Молоді, що лишилися, самі, готувалися місяцями до втечі; одного разу наготовили харчів, і вирушили в дорогу. Був гарний безхмарний день, коли вони лишили непривітні бараки прямуючи вздовж ріки. Білки весело переплигували з гілки на гілку, вітали подорожніх, а також недалеко від них пробігали куниці й соболі, ніби то показували шлях їм на волю. У цьому напрямку шептали їм столітні сосни, в цьому напрямку гули одвічні засніжені бори. Так вони всі втрьох дійшли до ріки, силкувались її перейти. Лід біля берега провалився під Ольгою, і її ледви витягли з води Василь та Оксана. — Я не можу далі йти, — крізь слези говорила дівчина. — Лишіть мене саму, бо мені б не хотілось, щоб ви загинули через мене. — Ні, ми тебе врятуємо, сестро, потішав він Ольгу. — Врятуємо, бо ми ж молоді ще вмирати. — Його лижви нечутно совгали по снігу, і він, як повернув голову вбік, уловив своїми ніздрями дим із тунгузької землянки. Скоро на санках приїхав старий тунгуз, що забрав Ольгу до свого мешкання, обіцяв доглянути її.

Брат не губив дорогоцінного часу, а спішив до сусіднього селища з Оксаною, щоб звідти, як сказав тунгуз, викликати лікаря, бо в Ольги з'явилися всі ознаки лихоманки. Її кидало в жар, і вона втонула в мареннях. Й увесь час ввижались батьки, то сестра Мальвіна та Дмитро. Ледьви вони відіхали на лижвах кілька кілометрів, як збилися з дороги. Втікачі не знали, ку-

ди їхати, тому звернули назад, але вже не могли знайти дорогу до тунгузької халабуди. Вечоріло, і ніч чорним крилом закривала тайгу та засніжені рівнини. Вони зупинилися, і намагалися розложить вогонь, щоб просушити свої мокрі ноги. Навколо не було жодного сухого хмизу чи гіллячини, і вони покинули надію на це. Вже, коли знову рушили, то побачили, як зграя голодних вовків іде їх слідами, очікує на свої жертви. Василько з Оксаною знайшли ведмежий берліг, покритий товстелезними гілляками могутньої сосни; втікачі зіскочили в нього, байдужі, чи прийде туди розлючена ведмедиця, чи ні. Страшне вовче виття доносилося до них, виття переможців, що чули близьку поживу. Василеві вже вважалося, як вовки смакують їхні теплі тіла, і роздирають їх на шматки. У своїй безпорадності Василь не лякався смерти, він навіть став байдужим до життя. Хотілося йому тільки не мук, а швидкого кінця всьому. Від цих думок він навіть повеселішав, вслухавсь у вовче виття. Він хот мало прожив на світі, але пережиті неприємності робили його на сто років старішим. Хоча б швидше кінець, кінець усьому, і він не буде відчувати жодного болю. Шкода лише було, що він не зможе виконати батьківського заповіту. Думка його згодом взагалі перестала працювати, і він навіть здивувався, що не чує вже дикого завивання. Вовча тічка, вчула про небезпеку, десь безсліду зникла. Утікачі пам'ятали лише, що хтось схилився над їхніми задубілими тілами, щось до них промовляв. То були колишні каторжани. Тепер, відбувши каторгу, вони лишилися в цих суворих місцях як вільні люди. Так Василь і Оксана потрапили в безпечні руки. На санках, що були запряжені сибірськими собаками, їх відвезли до найближчого мисливського виселка, де їх забрав до себе місцевий лікар. Прожиттєвий шлях того лікаря, що називався Ілля Захарович Зам'ятин, було відомо майже все.

Це був той самий лікар-хірург, який одружився на матері бідолашної Оксани ще як одерував бійців української решубліки в Городищі, та з нею разом, коли його розшукувала нова влада, невідомо де зник. Перед своїм одружением з Елісаветою Филимонівною, лікар призвався, що свою першу дружину, яка називалася Неною, він випадково застрелив, коли на магався вирвати з рук її любовника ні

що інше, як смертельну вогнепальну зброю.

Мати Оксани, якої син Аполон лишився в Ленінграді, ~~но~~ любила лікаря Зам'ятиня за його чуле серце і тому й одружилася з ним. Він також довів їй до відома, що після трагічної загибелі Нони, він був ув "язнений і висланий в ці сибірські краї, куди пізніше з Оксаніною матір'ю й вернувся.

В його невимушенній словіді жила ціла трагедія. Оженився він ще на останньому курсі медичного факультету. В той час шукав собі мешкання недалеко від університету. В одному домі він випадково прочитав оголошення, що для студента медицини здають кімнату на дуже вигідних умовах. Подзвонивши в замкнені двері, хвилину почекав, поки не відчинили. Небагато зберіг грошей, все ж з радістю домовився з інтелігентною господинею про ціну мешкання, а також про харчі, бо в ту пору не мав де харчуватись. Для наняв візника, щоб перевіз його речі, з полегшенням зітхнув; розглядав розміщені Гоблени на тему стародавньої мітології. Ті картини йому нічого нового не казали, бо то були копії тих картин, що він їх уже бачив десь по різних галеріях. Одне полотно дійсно його зацікавило. Він підійшов до стіни й довго з цікавістю розглядав. Малюнок нєвідомого маляра відображав Орфея перед троном Плутона й Прозерпіни. Підземне царство було показане в похмурих тонах, і ледь у далині виднілася ясна смуга, звідки, мабуть, мусила з'явитися Евредіка. Велетенські колони, ледь освітлені тим світлом, робили картину— величиною, а те світло зм'якшувало похмурі тони підземного царства. Чи міг він, Ілля Захарович, воскресити тлінь і змусити мерця говорити так, як усі, і насолоджуватись земним життям? З того часу питання, як перемогти смерть, не покидало його ні на хвилину. Йому навіть снилася Евредіка, що її Плутон і Прозерпіна відпустили на землю, завдяки прекрасному співу Орфея. Але не судилося йому вивести свою подругу на деннє світло, бо, як він тільки озирнувся, то ~~цим~~ зламав своє слово, дане богові підземного царства. І тому побачив, що його Евредіка зникла назавжди... Отже, Ілля Зам'ятин мріяв, чи міг би він воскресити ту жінку, тим самим укрити себе безсмертою славою переможця смерті. Студент мислив над цією філософською загадкою, коли лежав на ліжку в новому мешканні; відразу не помітив, як двері в кімнату відчинили

лися й крізь них шугнула дівчина, і яка виглядала дуже чарівною. Панючка якось несмі ливо показала розбиті коліно; благально дивилась на нього, щоб він полікував скривлене місце на нозі. Молодий студент заклопотано посадив її на ліжко, з саков"яжу дістав шматок вати й бинта. Наблизився до дівчини, яка більш, ніж треба, закотила край сукні, він почав оглядати рану. Рана була зовсім дріб'язковою; медик промив її добре спиртом, помазав ушкоджене місце йодом, і зав"язав опісля бинтом. Дівчина з радості, що в них у домі нарешті замешкав справжній лікар, скопила студента Ілюшу за шию, поцілувала його в щоку, зовсім не соромлячись, що від руху її пестощів перед розгубленим майбутньим лікарем блискотім її звільнені від суконки колінця.

Молодий студент медицини аж почервоні від раптової пригоди, нарешті вирвався з дівочих обіймів, а вона легше від тої хитрої киці, що грається з шматочком м'яса, пурхнула крізь напівзачинені двері й зникла. Ілля Захарович, якому тоді йшов 23 рік, безсило опустився біля свого письмового столика, сквильований тим, що сталося. Діставши мешкання й харчі на дуже вигідних умовах, він намагався бути з усіма пригодами надто обережним; не мав охоти псувати своєї репутації в господині, що взяла його на мешкання. Увечорі він був запрощений до спільногого столу, де

та його інтелигентна дама—господиня познайомила з своїм чоловіком, дрібним урядовцем. Також відрекомендувала його своїй доці Ноні, з якою він уже мав нагоду бути знайомим. Нона після першого штурму незавойованих позицій не здавалась і через деякий час знову відвідала молодого студента. Цей раз вона скаржилася на великий біль у голові. — Ви знаєте, як у мене сьогодні голова болить, — говорила вона. Цілий день мені здається, що хтось там дзвонить у дзвони, і вони розгойдаються все дужче, доводять мене до божевілля. Я намагалася читати одну цікаву книжку також ходила в сад. Ніщо не помогає. Тоді я вирішила ласкаво просити вашої допомогти, бо мені здається, ви можете вилікувати мене від усіляких недуг. — Її очі горіли, мов яхонти, а груди повні молодості, важко дихали, коли вона говорила ці слова. Нона підійшла дуже близько до студента—медика й дихнула на нього своєю молодістю та найкращими пахощами парфумів. Вона, чи то від головного болю,

чи навмисне, схилилася на його плече, а він думав, що з дівчиною дійсно щось негаразд, відніс її на ліжко, де вони злилися гарячими устами, повні пристрасти й нестримного горіння, що зветься спокусою. Ілля Захарович був спійманий на гарячому її матір'ю. Отже, він був змушеній одружитися з Ноною, що була на десятому небі від такої пропозиції. Однаке вона не довго лишалася вірною, бо незабаром мала таємно коханців. Одним із її останніх коханців був Аркадій Сидоров. Це було вже в пору, коли Ілля Захарович закінчив з успіхом хірургію й відвивав практику в шпиталі. Тому що лікар був переобтяжений працею, молода дружина, в своїй безволності, почала шукати приязні й кохання в інших молодих шукачів любовних пригод. Аркадій Сидоров, високий шатен, був сином місцевого купця. Отже, мав багато грошей і багато вільного часу. Його перемоги над жіночими серцями були безконечні. Але та легко здобута здобич не довго цікавила його. З нудьги, він шукав собі інших об'єктів. На одному балі він натрапив на Нону. Вийшло так, що Ілля Захарович, як танцював з своєю дружиною, був раптово покликаний до туалетної кімнати однієї з примадон. Вона, впавши, зламала ногу. Треба було негайно супроводити її до шпиталю. Ілля Захарович, вибачившись перед знайомими та жінкою, з обов'язку це і зробив. З цієї нагоди й скористався Аркадій. Він запросив Нону на вальс. Вона була захоплена своїм свіжим партнером, і її щоки горіли від його компліментів. Від того Штравсового вальсу у Нони закрутилась голова. Аркадій запропонував їй вийти в сад. Вони, як опинилися в саду, де срібними бризками розсипалася вода з водограїв, то пропали в покритій зеленим плющем альтанці. По дорозі Аркадій зірвав розквітлу троянду, понюхав її, та з приємною усмішкою подарував Ноні. Дама не відмовилася від квітки; взяла її, й приколола край серця. Тут же в альтанці на мармуровій лаві вони не витримали. Аркадій жадібно цілував в уста чужу дружину, а вона з відкинуту головою, задихалася від тих поцілунків. — Ви знаєте, — говорив Аркадій, — ви вернули мені життя, наділили мене радістю і блаженством, Я буду вічно мріяти про вас, бо ви стали для мене найяскравішою небесною зіркою, яка будь-коли горіла над Невою. Ваше ім'я і усміх ваших уст я пронесу крізь вир життя; з ним— не знесилитись в дорозі. Після цих слів, що

звучали як компліменти, він безтязмо цілавав Нону, що, здавалось, була задоволена своєю західкою. Тепер без вас, — продовжував він, — для мене настануть ночі, повні тривоги й самотності. Я буду в мріях літати над вашим білосніжним ліжком, і хай завивання вітру нагадує вам про плач самотньої душі, що так бажає вас. — Здавалось, що Аркадій дійсно підніс би для неї всі клейноди, щоб тільки досягнути її кохання. Торкаючись її грудей, де була приколота зірвана ним троянда, він і не зчувся, як гострі колючки поранили йому пальці, з яких близнула кров, і її краплі лишилися на нониній сукні. Нона, на че передчуvalа щось недобре, здригнулася, мов налякана пташка, підвелася з лави, нервовою ходою почала прогулюватись; місяць в цей час виривув на алею з за хмар, освітив її бліде лиць.

Прямо з лікарні, Ілля Захарович вернувся на баль. Лікар був стурбований і розчарований, що його дружина зникла; тому вийшов до вестибюлю, взяв свого капелюха й плаща, покинув баль. Вдома, Нони не було, над ним він задумався, де могла бути його жіночка? Він не міг заснути, аж поки вона не приїхала пізно вночі. Нона, щоб виправдатись перед чоловіком, вигадала цілу історію про те, що з балю її запросила до себе її знайома приятелька, де вона й просиділа в розмовах деякий час. Ілля Захарович більше нічого не питав у неї. Він погладив її розкішне волосся, що розсипалося по м'яких подушках, повернувся на другий бік й поволі засинав. З того часу й почалася сімейна драма в Іллі Захаровича. Одного разу Зам'ятин відчув щось негаразд, як від відував Нону на віллі за містом. Лікар підкрався до закритого віконницями вікна будуару, і звідтіля почув змішані з поцілунками голоси. В одному з них голосів Ілля Захарович упізнав голос своєї дружини. Другий голос був незнайомий. Крізь ледь помітну щілину пробивалося світло. Була якраз нічна пора. На свій сором, лікар побачив Нону без жодного вбрання. Біля неї на ліжку був незнайомий, цілавав її в мармур округлих плечей. Для Іллі Захаровича це була неймовірна зрада, яку можна тільки вигадати. Тому він відчинив віконниці, висадив раму; Нона дико скрикнула, як її муж ускочив у спальню. В нестяжі підняла з ліжка нічну сорочку, і намагалася нею прикритись. Бахур, що розкошував у ліжку, ніби був уражений громом; зблід від несподіванки, та все ж схопив із стільця

револьвера, він націлився ним на лікаря. Але відбулося щось дивовижне, бо лікар розбив каменем світло. Стало темно. Аркадій, що не зінав, куди стріляти, був безсилій спустити курок. Одначе він вистрелив у тому напрямку, де, за його розрахунком, мусив стояти непрошений гість. Куля просвистіла повз праве плече Іллі Захаровича, а він, скриставши з цього, плигнув обеззброїти Аркадія. У цей час від поштовху його руки, револьвер знову вистрелив. Куля зробила параболю і заглухла в тому місці, де причалася наляканя Нона. Свинець вдарив їй в груди, пробив їх навіліт, і жінка без стогону впала, і облила стіни й простирало свіжою кров'ю. Аркадій, що кинув порожній револьвер лікарів в голову, безшумно зник в алеях величезного парку, який прилягав до вілли. Очунявшися лікар десь на світанку серед розірваних і залитих кров'ю простирад та залитих кров'ю дзеркал, не усвідомлював, що, власне, з ним відбулося. Далі, як побачив труп Нони, він жахнувся. Доктор Зам'ятин підняв порожній револьвер, роздумував над своїм нещастям, та одягнув свою мертву дружину перед приходом поліційного інспектора. Не відомо було, хто, власне, викликав того поліційного вельможу, який прийшов із своїм підручним і негайно арештував лікаря за вбивство дружини. Це був відомий на весь Петербург процес. Усі з цікавістю хотіли подивитись на вбивцю жінки. На суді Ілля Захарович був визнаний винним. Його закували в кайдани як злочинця й заслали в далекий Сибір. Минув термін ув'язнення і він залишився в тих місцях добровільно. Його друге одруження в Городиші, з Оксаниною матір'ю було краще. Часто його кликали на допомогу, коли місцеві лікарі були безпорадні встановити діагнозу хворому. Він був зразковим дохтуром, мав чисте сумління, та клав на терезі всі свої здібності. Про нього ходила слава, що він навіть воскрешає людей.

Дійсно, в своїй професії Ілля був подібний до сина того бідного чоловіка, що взяв за хрещеного батька своїй новонародженій дитині першу зустрічну людину, що шкутильгала порожньою вулицею. Та істота, як каже легенда, й була сама смерть. Отже, смерть дала добру професію своєму хрещеникові, допомогла стати лікарем, тільки з умовою, щоб він у всьому слухав її. Вона склала із своїм хрещеним сином умову, що коли вона буде стояти в ногах у хворого, то цим вона

дає знак лікареві, що видужання можливе. Коли ж вона буде стояти в головах, то це означає, що вона забирає жертву в тогосвіття. З усіх тих недужих, що їх лікував Ілля Захарович, майже всі лишалися живими. Його знайомі часто говорили жартома, що, може, його батьки, дійсно, взяли за хрещеного батька йому смерть, яка лишалася в людських очах найсправедливішою особою в світі. Дійсно, вона рівняє багатих і бідних, кволіх і дужих, сліпих і зрячих, усіх тих, що були народжені для життя. Пацієнти в Іллі Захаровича були здебільше каторжани – втікачі, що мріяли про свої рідні краї. Якось лікар доконав чудо: врятував життя Лейба Козареві – бабистові з Городищ. Той Лейба, чи Лев Борисович, мав братів : коваля Цалика , та кочмаря Гершка, що приятелював з Максимом Пустовим. Гершко все питав у приїзджих людей, чи хто з них не бачив його сина Рєпки, що втік з .дому .Зі всіх їх-Лейба лише мав добру освіту; став учителем гебрейських дітей при синагозі в Городищі .Своїх учнів він ретельно навчав стопінок з Талмуду, Мішни , Давидових псальм та історії різних гебрейських свят. Вивчаючи "Пентайтох" Мойсея, він захопився таємничим вченням "кабали ". Крім практичної, написаної і догматичної "кабали ", найбільше Козаря зацікавила передана лише з уст до уст "кабала " – тоб- то те містичне знання, утаємнечене Єовою лише довірливим і вибраним янголам. Після вигнання Адама з Едему, ті вибраниці Божі з уст до уст передали їх людині . . . Від Адама таємне знання "кабали " перейшло до Ноя, тоді з його уст їх перейняв Авраам, а як був у Єгипті, ще істотніше збагнув істину, що ті Божі таємні магічні словесні об "явлення втіли - лися у різних частинах світу у основні філософські системи . . . Бажаючи збагнути таїну "світа душ ", чи "устної кабали ", Лев одно- го разу, будучи в подорожі, познайомився з одним євангелістом- проповідником, який на прощання, подарував "Святе Пись -мо". З того часу Лев Борисович так захопився "Євангелією ", що забув і про "Тору" і про всі частини "Кабали " та, на диво , почав проповідувати своїм учням ідеї крамольного Месії. Ба тьки тих його в синагозі учнів, вигнали його зі школи. Пейсаті різники та фірмани, узnavши про його єресть, постановили втопити колишнього вчителя в Дніпрі . Але він, коли вчув про їхню ухвалу, на думався втікати до Києва . Однаке вони його бу-

ли б таки втопили, якби не кілька селян, що якраз верталися з ярмарку й витягли нещасного з крижаної води. З тих пір він не заходив до корчми свого брата Гершка, хоч навідувався лише з рідка до своєї Рахилі, якій місцевий рабин порадив розійтися з своїм чоловіком, що став християнином. Лев Борисович був проклятий своїми братами, але він за це заслужив пошани від місцевих селян, які по змозі допомагали братові Льові, як вони називали нового Христового проповідника. Незабаром слава про нього пішла аж до чорноморських берегів. Він завжди поспішав від братства до братства, отак переходив пішки сотні верств. Скрізь, де йому тільки доводилося зупинятись, він сіяв правду Божу, і зерно його промов проростало дивними колосками любови серед слухачів. Під час громадянської війни він, ходив і з словом Божим по селах, потрапив навіть у полон до махновців. Переслухував його в штабі сам батько Махно. І навіть він не насмілився підняти руку на проповідника, але наказав своїм воякам відвезти його на тачанці до міста, та не забув видати йому добру одежду й харчі на дорогу. І не відомо, скільки б ще ходив брат Льова як проповідник по українській землі, землі, повній горя й сліз, якби його однодумці євангелики були підтримали советську владу. А проте, вони її не визнали, засудили її закони і за це були безжалісно знищені цією владою.

Лев/Ле Іба/Козар чудом лишився живий, хоч і попав на сибірські каторжні місця. Замість утасманичених символів "Кабали", він не розлучався з своєю євангелією, її сторінки цитував напам'ять. Він широко вірив у Царство Боже, що незабаром запанує на землі, та прожене злі сили Темряви. Щоб побачити те воскресіння правди, він ще хотів жити, не зважаючи на тяжку роботу, на страшний холод та нужденний харч. Одного разу він занедужав, не мавши довгий час вістки від своїх дітей та жінки. Вони просто соромилися признаватись до нього, й не писали йому нічого. Можливо, то була своєрідна дипломатія часу, бо, як відомо, його син дійсно пішов слідами свого тата, бо увірував в Ісуса Христа. Лев Борисович дійсно тяжко занедужав. Піревіривши його стан, Ілля

Захарович дав розпорядження негайно забрати хворого проповідника до лікарні й зробити переливання крові. Крові для хворого не було. Дорога була кожна хвилина, що

зближала останнє биття серця в пацієнта. Тоді Ілля Захарович, не пошкодував своєї крові урятувати людину. Лейба Козар, надиво видужав. Він полежав ще трохи, і зник знову в тайзі, пригортаючи шільно до серця пожовклі від часу сторінки Святого Письма. Подія, коли він вийшов з лікарні, сталася якраз за пару днів перед тим, як мисливці знайшли в відмежі барлозі обморожених Василя та Оксану. Незабаром тунгузи привезли до шпиталю й хвору Ольгу, яка нічого не пам'ятала. У своїх мареннях вона кликала батьків незрозумілою мовою. Сили покидали дівчину. Ольга ясно бачила в своїх головах два янголи, що змагались за її душу. — „Вона була ніжною й безвинною лілею, що виростає на Авалоні. З того острову линучи небесними сферами, найсвятіші душі летять до раю на заслужений в Бога відпочинок. — „Ні, — відповідав другий янгол, — вона належить мені, бо її душа складена з горючих сліз та смутку епохи, яка зробила буденними й чорними її земні дні. Я заберу її душу і поставлю перед Богом. Бодивись, як ті сльози блискотять в її очах, що зросли дрібно полум'яне, палке серденько, яке перестало битись... Перший янгол уже нічого не відповів. Він випростав крила й зник у похмурій далечині. Ольга несподівано згасла, як погасає вечірня зірка на видноколі, в чеканні погожого світанку. Було надиво тихо, мов природа засумувала разом з янголом, що іоніс її душу, повну сліз, у небесні володіння, де кінець усім земним стражданням. Ольга була, мов квітка, що всім чарувала око, і раптом негода безжалісно її зламала, насипала граду на те місце, де вона колись розцвітала. Померлу дівчину закопали на високому місці, де розташувався невеликий цвинтар. Василько упав на мерзлий сніг і голосив з од чаю над свіжою могилою сестри. Він при цьому пригадував усі ті нещастя, що випали на голову його роботящому родові в своїй невблаганній жорстокості. В ту пору сонце, ніби хворе, заходило за сонними брамами, й жахало краєвиди своїм виглядом. Тоді Василь дістав у Зам'янин долото й молоток, вирізьбив на мерзлому камені напис: „Спочила в Бозі Ольга Пустова, літ 20, з України. Хай їй чужа земля буде легкою!“ Той камінь він поклав їй у головах біля соснового хреста, що сиротів над її могилою. Вітер жбурляв сухим снігом від кедрин, а Василь, знявши шапку, довго ще схилявся над свіжою могилою, аж поки лікар не забрав його з собою.

Так тримаючи в руках шапку, Василь поплівся за ним п'яною ходою, без відома, що жде його далі.

Елісавета Філіппівна впізнала доньку Оксану і не відходила від її ліжка аж поки Оксана не одужала. Скільки було тієї радості в очах, як і Зам"ятина, так і в його жінки.

Коли Василько подужчав за поміччю

Іллі Захаровича, то почав ладнатися в дорогу вже сам. Оксанина мати була на десятому небі, що хоч донька в ней знайшлася і тепер вона з нею не розлучиться й до смерті. -Бог не без милості, а козак не без долі –, намагався жартувати молодий приблуда. Тож і попрощався зі всіма, як із рідними та вирушив у дорогу, старанно дуже переглянув і запам'ятав

маршрут, що його накреслив йому лікар. Ідучи понад великими сибірськими ріками, він перемайнув через уральський кряж. Василь, на одній станції, помітив двох молодих людей; з їхнього вигляду можна було догадатися, що вони втікачі. Від тих утікачів Василь дізнався, що вони з харківської трудової колонії. Спочатку вони були вислані за деякі діла на Далекий Схід. Тепер вирвалися на волю й верталися до Харкова. Василь після довгих тижнів мовчанки, нарешті, зрадів, що має таких відважних, шибайголових подорожан. На залізничному вокзалі не вгавав жвавий рух. Поїзди то приходили, то відходили. Залізничний сторож: то підіймав, то опускав зеленого прaporця. Він переводив вилиці, і скеровував той чи інший ешелон на вільну або заласну путь. Баби з кошиками в руках зчиняли гармидер, який плив у повітрі, та густо нависав над станцією. За дуже короткий час наші подорожні зоріентувались, куди сьогодні відходять поїзди, та залізли в вантажний вагон поїзда, що йшов на Вороніж. Ті хлопці з дитячої колонії, дуже спрітно викрали в дядьків пару торбин, й задоволені удачею, приділили певну частку з харчів своєму новому приятелеві. Старший хлопець з тих урків ззвався просто Репка. Його чоло, ніс та шоки були повні веснянок; здавалось, що лице обласкудили горобці. Його друг Колька – менший на зріст, мав кучерявого чуба, і виразний український акцент.

Він мав якесь прозвисько, дане йому від безпритульних, а свого рідного прізвища не знов; все ж туманно пригадував смутні картини свого дитинства в якомусь придніпро-

вому селі на Україні. Він бачив, як його родичів виселили на Північ, а він, розгублений і наляканий, утік поміж ногами конвоїрів, коли поїзд готовий був рушити в дорогу з якоєю станцією. Отак безпритульним блукав чужим містом, спочатку просив хліба в перекупок, що продавали в великих макітрах борщ та гарячу картоплю, а потім поцікавився підлітками поблизу вентилятора однієї пекарні, звідки крізь загратоване вікно той вентилятор віяв на вулицю теплим духом хліба, що був смішаний з запахом різного печива.

Бездомні діти, мов ті мухи до соняшних смуг, тулились до того вікна, мріяли про буханці хліба що лежали, вийняті з печі, на довгих пекарських столах. Багато з цих безпритульних там і ночували, дихаючи тими хлібними випарами. До тих безпритульних одного разу й приблукав Колька пізно ввечорі, коли на небі блискотіли холодні зорі, а вулиці ряхтіли під покровом білого снігу. Дехто з тих бездомних дітлахів заглядали в пивницю, де в білих хвартухах вовтузилися пекарі, що вправно вихоплювали з печі рум'яні буханці хліба. Очі безпритульних блискотіли поживитись хоч окрайчиком хліба. А вентилятор увесь час наганяв запах хліба та олії, лоскотав ніздри, дратував їх безупинно. Не один із них, скорчившись у лихенькому одязі, линув думками до свого зруйнованого дому, де, крім пустки, не зосталось нічого. Все було знищено, все було вирване з коренем, а що не можна було вирвати, те було вирубане дощенту, щоб ще вціліле насіння не дало весною жодних паростків. Долею безпритульних ніхто не цікавився. Вони розплодилися і розлізлися по країні.

На магалися з них зробити порядних людей. Для цього були збудовані високі будинки, величезна кількість обслуги була кинута на безпритульний фронт. Але як же можна було з дітей знищених батьків зробити приятелів робітничої влади? Це для багатьох лишалося загадкою й таємницею. Правда, багато з тих безпритульних були чисто пролетарської категорії. Минулим і своїм походженням вони зовсім не цікавивились, а також не вдавалися до невигідної для влади політики. Отож їх залишили в спокої, хоч прагнення необмеженої волі робило їх небезпечними для будь-якого суспільства. Тим то й для них скоро знайшлися закони, і за свої непоправні провини вони також мандрували на Північ у телячих вагонах, нарікали на своїх матерів за те, що вони їх

народили в такий час на світ. Колька Жлоб, що опинився біля пекарні, вдихав запах свіжих буханців, булок, колачів; він щільніше притулився своєю рваною одягою до якихось підлітків і так просидів би до ранку, якби один із його сусідів не штовхнув його лікtem і не сказав: "Хочеш, підем на діло?"^{*}

"Знаєш роботу „майданщика“? — Колька радий піти на аби-яке діло, бо був голодний і обдергтий. З новим знайомим він пішов на вокзал, де той викрав валізку, як потяг її з вікна вагона величезним гаком. За цим вони швидко зникли ділити здобич. З того часу Колька, діставав свою "пайку", чи йшов на роботу сам. Витягував з вікон поїздів усе, що можна було витягти. Він познайомився з іншими злодіями, і також навчився грati в очко. Жлоб зробився завзятим картярем, вже

пристойніше одягався, став схожий на "порядного" бандита, з неабияким авторитетом серед місцевої шпани. З Репкою його здріжала одна подія, що могла коштувати йому життя. Колька Жлоб одного разу програвся в очко, і мусив наступного дня роздобути п'ясот карбованців. Програв він їх заочно. Наступного дня він мусив з'явитися ввечорі в пасаж і принести ті програні гроші. В пасажі було темно, коли туди з'явився Колька. Грошей він не мав. Двоє бандитів осиковими кілками почали лупчувати Кольку Жлоба. Можливо, вони забили б його на смерть, якби не Репка, що й заплатив.

Репка — син корчмаря Гершка з Городиць, був спеціяльзований виключно на кишеневкових грабунках. Він страшенно зневажав різних "свок" та „майданщиків“. З огидою слухав він оповідання своїх знайомих про вдалі грабунки. Одні з тих злочинців були занадто облудні, грабували, наприклад, кватирю, з якої щойно понесли ховати мерця. Рідня померлого перебувала у великій жалобі, і супроводила тлінні останки на цвинтар. Тоді ті „скокарі“ грабували зовсім спокійно, бо звали, що їх ніхто не потурбує. У великому горі рідня покійника, верталася додому, а коли дізналася, що їх пограбовано, здіймала в безсиллі руки, б'ючись головою об мовчазні стіни. Таких бандитів Репка ненавидів, намагався за всяку ціну позбуртися їх товариства. Казали, що на гастро-лі він їздив десь аж за Вислу, у Варшаву. В Польщі його спіймали на східцях переповненого трамваю, але без гаманця, якого він устиг передати своєму напарникові. В поліцай-президіумі в нього насамперед зробили відтиск пальців, а

потім вахтмайстер відвів його до спеціальної камери, де він зустрів свого земляка „Мойшу“, який сидів за непоповнене вбивство. Виходило, що хлопці з тогою побачили чужі краї, перейджаючи кордони, доїжджали аж до берегів океану. Тут вони були скоплені рукою правосуддя й відбували кару по різних європейських країнах. Репку з поліцайпрезидіюму візвезли чорним вороном до в'язниці. В машині, крім нього, сиділи інші злодії-рецидивісти **невідомого** походження, а також молоді повії, що були заражені венеричними хворобами. В'язниця була за містом. Висока стіна зводилася, затемнюючи ясне сонце, що купало своє проміння серед висячих лугів. У камері, крім нього, сиділо ще кілька поляків. Їх випускали на прогулку, і вони ходили з іншими арештованими на вузькому тюремному дворищі колом. Ні трави, ні будь-якого деревця на подвір'ї не було. Над в'язницею гласливо кричали круки, чорними крилами вдаряли об гратеги. Вони ніби щось передчували. В'язні задивлялися ім у слід, коли вони зникали в Карпатських горах. Одного разу поляки, одержали через адвоката тютюн, на дні якого лежала стальна пилочка. Нею вони перепиляли гратеги і на зв'язаніх міцно простирахах, спустились самі вниз. Там вони разом із Репкою притаїлися, чекали вахтмістра, що кожної півгодини відбував свій обхід. Вони зв'язали його й забрали в нього в "язку Ключів, швидко відчинили двері до вартівні, де пов'язали двох вахтмістрів, забравши в них зброю. Шлях до волі був для них вільний, і вони хутко зникли за ворітами в'язниці, а в тій утечі за ними поспішав і Репка. Через знакомих у Варшаві, а також заховане в одному місці золото, вони без **ніяких** пригод вернулись до Львова. Репка ж в настальгії по Україні пробрався назад додому.. На ньому було убрання закордонного виробу, осіннє модне пальто та блискучі черевики. Кольку Жлоба він полюбив за його нескривлену душу та за сміливість. Крім дрібних речей, як викрадання валіз із швидких поїздів, Колька навчився виконувати й поважні. Він розкупував свіжі могили високих бонз. Це він робив при місячному сяйві, коли тільки сови кричать між розхрістаних хрестів та пам'ятників. З мерців він здіймав коштовності, а також дорогі вбрання. Жертву він намічав заздалегідь, як блукав коло контори, де продавали труни для багатих пацієнтів. Купував він також газету й видивлявся уважно, чи немає жалобного

оголошення. Він загам'ягтовував адресу й місце, звідки виноси-
тимуть мерця, і як особа від уряду, з піджаком на руці, простував
поваажно туди, оглядав пильно чорну труну, в якій спочивав по-
кійник. Від його погляду ніщо не могло сковатись. Оцінив-
ши, скільки карбованців дадуть йому татари за костюм мер-
ця, він заклопотано відходив від труни, що потопала в кві-
тах. Кидав він оком також на дружину чи родичів покій-
ника, що завжди при такій оказії проливали слізни. Непо-
мітно для всіх Колька підморгував тому мерцеві, а той, зда-
ється, помічав це, і його мертві обличчя, кольору розтопле-
ного воску, здавалось, гнівалося від такої приемності. По-
тім Колька прямував із похоронною процесією слідом за ка-
тафальком через цвінтартну браму. Замішавшись у гурті ро-
дичів та знайомих покійника, він співчутливо слухав промо-
ви ораторів. Колька Жлоб добре примічав те місце, де ховали урядо-
вого бонзу, а тоді впевнений в успіху, приходив туди вночі із "на-
парником", як він називав свого колегу в цій роботі, Петьку
Заламанського. Вони розривали принесеними лопатами могилу,
тривожили мерця тим, що здіймали з нього всі коштовності,
а також одяг. Колька Жлоб намічав свої жертви з вищих
урядових сфер, тобто обкрадав тих, що колись обкрадали
інших. До цієї категорії мерців в першу чергу належали різ-
ні керівники спиртотрестів, цукротрестів, директори винних
крамниць, чиновники різних харчопромів та всякої галянте-
рії. В одному кублі Колька разом з Петькою Заламан-
ським здавали те барахло одній гебрейці за пів ціни. Вона
ж виносила його ледь світ на Татарку й продавала за добру
ціну. Одного разу він спіймався на гарячому з своїм коле-
гою. За це він поплатився своєю Волею, та попав на Да-
лекий Схід арештанським етапом. Чудом він зустрівся там з
Рєпкою, якому не пощастило довго бути в рідних краях, і
він теж опинився в холодних суворих місцях Далекого Схо-
ду. Утікши на волю, вони вдвох прямували на Харків, де їм
у місті було майже все знайоме. До свого нового подорож-
нього, Василя, урки ставилися приязно, надіялися вивести
колись і його в „люди“. Василько розумів в яке товарист-
во попав, тримався цих неабияких волоцьг, з думкою, опісля, про-
сто покинути їх. Він хотів, будь-що, дістатися на Донбас.
до своєї тітки Явдохи. Райдужними вогнями одного разу їм за-
бліснув Харків, що зустрів їх криком паротягів на запас-

ких коліях, ревом фабричних гудків та дзеленчанням трамваїв. На харківському вокзалі хлопці вийшли з вагона й по-мандрювали в холодну ніч, що чорним крилом застигла в обріях. Ген за ними перекочує хмарі таємничої тайга, яка весь час ревіла їм у снах сніговими хуртовинами. Десь далеко залишилась глуха Північ і всі злигодні, що їх зазнали вони в дорозі. Тепер вони в рідних і знайомих місцях. Цікаво, чи довго ще доведеться блукати їм безтурботними, чи, може, завтра знову переловлять їх, щоб вони годували своїми тілами воші у переповнених нещасними людьми камерах. Ніхто про це з них, власне, й не думав, крім Василя, що мріями летів далеко, мабуть, аж на край землі, де в нього було залишене серце край могилок рідних батьків та Ольги. Хто ж прийде хоча б зронити сльозу на ті могили, хто прошепоче святі слова молитви, чи згадає їхній дорожній імення? Отак роздумуючи над однією з сторінок свого життя, Василь прямував за хлопцями вулицями розкиданого міста. Перешовши багато перехресть, вони завернули в завулок, до одного з кубла. Притон містився в глибокому підвалі, що прилягав

до пасажу, тобто до того місця, де на випадок облави з боку міліції було два виходи. Парубки дійшли до знайомого місця, завернули в під'їзд, де було темно. Ступивши декілька кроків, Колька Жлоб постукав у двері. З підвального вікна, відчинилася квартира і визирнула жіноча голова, котра усміхнулась до них і зникла. Репка і Колька Жлоб привіталися з власницею притону. Вона мала велику гузку на носі і звалась Мартю Львовною. Марта Львовна була жінка легкої поведінки. Чоловіка вона не мала ніколи, хоч від невідомих мужчин придала двоє дітей. Діждавшись, коли вони підростили, вона посыпала їх красти, щоб на добуті так гроши якось прожити. В приміщенні було сизо від тютюнового диму, пахло спиртовими напоями. В одному кутку „лат“ грав у карти при світлі електричної лампки. В іншій кімнаті за ширмою сиділи молоді повії з урками, що пили цілыми склянками горілку й заїдаючи гірку отруту французькими булочками та краківською ковбасою. Ту ковбасу вони виміняли в „Торгсіні“ за відрадні золоті сережки. Василеві не сподобалось таке товариство.

Іому хотілося чимдужч утікати з цього місця. — „Откуда ви прикандьохали?“ — запитав один урка Кольку Жлоба. —

„Прикандьохали, — відповів той, — з кінця землі, побачити, як дешовки живуть на волі.“ — За цим іх уже ніхто ні про що не розпитував. Василь, сівши на порожній ослін у кутку притону, задумався над своєю безрадісною долею. Колька Жлоб та Репка підсіли на ліжко до дівчат, що грубо почали розмовляти з ними зрозумілим тільки для них жаргоном. Крім Кольки й Репки було тут багато знайомих тим дівчам блатних. Багато з них повтікали з Півночі й продовжували жити старим ремеслом. — Лягавий буду, — говорив один урка своєму приятелеві, — що вони, ці нові прихідці, приїхали із-за Поляр'я. Ей ти! — звернувшись він до Кольки. — Скудова приїхав? — Колька, знат, правду не можна Говорити, жартома сказав, що з Горлівки, проїздом на Одесу. — А чи ти знаєш Дерібасівську й Молдаванку? — невгавав той. — Чому ж ні, — сказав Колька, — не тільки Молдаванку, навіть циганський завулок. — Він усміхнувся й заспівав: „На молдаванці музика все грає, а Сонька, п'яна в дошку, там лежить...“ **Бандити**, як вчали **знайому мелодію**, **вишкірили** зуби, і потроху й самі почали підспівувати. Одна з розпутних дівчат затягнула іншої. В її голосі вчуvalася втрата всіх її юнацьких ілюзій. Вона мала приемний тембр голосу, хоч помітно було, що він отруєний алькоголем. Повія співала про молодість, хоч та молодість для неї давно вже була втрачена. — „Tіxo струни гітари іграют, а мой голос угрюмо поет, я дівчинка єшо молодая, а в душі моєй тисячу лет...“ — Дійсно, було жахливо бачити молоду дівчину, яка мала таку стару душу! Ці слова зворушили всіх. Урки, щоб забути свою безвихідність, глушили спирт, і намічали нові пляни на завтра. Крім Тоньки, в кімнаті ще було троє молодих повій, що їх життя штовхнуло під укіс. Ці дівчата були переважно з убогих родин. Голова такої **сім'ї**, який не мав досить грошенят для без журного життя, так само і для утримання родини, біг купляти на останні копійки горілки, щоб утопити свої буденні клопоти в винних випарах. Таким батькам не було часу дивитися за своїми дітьми. Вони цілі дні тяжко працювали, то не мали й змоги пильнувати своїх синів та доньок, що без належного догляду виростали на смітниках та пустырях. Василь з жалем дивився на розхрістані груди молодих дівчат. Всі вони були віком не старші двадцятьох років, але пройшли суровий життєвий вишкіл, розбивши ще за-

молоду своє життя. При цих співах і розмовах Колька кувдись на мить зник. Незабаром він вернувся з двома пляшками "пшеничної гіркої", яких тримав в кишенях своїх темносиніх штанів. У палеровому мішечку він мав ковбасу, французькі булочки та сардинки. Він налив дві склянки горілки і одну підніс Тоньці. Вона перехилила їй випила вогненну масу до дна, навіть не скривившись при цьому. Потім Колька налив по склянці собі, Репці та Василеві. Василь, що ніколи так багато не пив, з досади, перехилив цілу склянку горілки собі в горло, але похлинувся, почав кашляти. Міцна отрута пронизала гарячим вогнем його мозок. Втікач не міг спинити свого спів'яниння, хоч закушував французькою булкою та ковбасою. Кімната загойдалась і попливала раптом перед його очима. До нього доносився сміх і поцілунки п'яних повій, перепигий голос Тоньки, а так само завзяті вигук Кольки Жлоба. Василь, що біля вогкої стіни знову опустився на ослін,

поволі почав засинати. В його уяві пронеслося його рідне село, хутір, дитинство, знищений ворожий панцерник, отаман Гмиря, його хоробрі повстанці, серед яких гарçювала смерть на білому коні. Наснилась йому також рідна хата, а біля неї сивий батько, що вийшов на веранду, і почав щось йому дорікати. Звідкілясь від пишних мальв, що величалися над тином, з'явився Петро на вогненному огиреві.

Він зупинився коло ганку, нехотя зліз на землю з коня, чомусь плакав над ним. Недалеко коло пригребника Петро побачив Мальвіну, поранену в груди, і схвильованого над нею нахиленого Федора, що намагається перев'язати їй глибоку рану. З-за піщаної кручини виплив військовий корабель, захоплений петлюрівцями.. На палубі Василь помітив знайомі лостаті суворих селянських хлопців, що стали матросами. Бачив у сні також Льолью й отця Саливона, жовтого як свічка, а в нього хрест на грудях здавався занадто іржавим від людських сліз... Урки реготали в кімнатах, а Василеві ввижалося, що то голосить засніженим верхів'ям тайга, а він тримає за руку Оксану, зупинився від здивування, бо уздрів Ольгу, що наблизялася. Ольга була в жалобному вбранні. Її виплакані очі дивилися скорбно на них, а потім, ніби над чимсь замислилась, вона промовила до Василя, щоб він з Оксаною йшов іншою дорогою, щоб не потрапити під гострі вовчі щелепи. Ольга непомітно, як з'явилася, так і пропала в снігово-

му бурані, що підводився із-зі столітніх кедрів. Буря від того місця, де стояла Ольга, підняла сліпучі кучугури снігу. Вона жбурнула ним на Василька і голосно заридала в скрипучих соснах, де біліла своєю таємничістю галевина. На тій галевині Василь побачив млин свого батька, а біля нього повно хур. Біля однієї з хур був прив'язаний Льолін чоловік Демид. Якісь птахи кружляли над ним, і плювали йому нечистотами в тім'я. Вони то віддалялись від нього, то знову зближалися у безупиннім кружлянні. Щось було огидне в їхньому кружлянні. Птиці, підхоплені бурею, рвучко шугали за вітряки, а потім, перемігши її завивання, налітали в дикому розгоні на те місце, де стояли Василеві батьки. Потім усі ті птахи, подібні до круків, з кряканням упали каменем на плечі Василеві, здирили гострими дзьобами з нього кожушок. Він відбивався від них, як міг, все ж поспішав на поміч своїм батькам, що були вже обдерті до нитки. Один із тих чорних круків ударив його гнівно крилом, коли Василь вп'явся своїми зубами в те крило. Від удару в підборіддя - проکинувся.

Василь при тьмі яному свіtlі побачив безбарвні погляди міліціонерів, що робили цю ніч облаву. Більшість урків повтікали чорним ходом. Лише декілька були впіймані. Серед тих нещасливців був Репка. Усіх спійманих привели в третій відділ міської міліції. В них все переверили до рубців, і слідчий почав їх викликати поодинці на допит. Слідчого називали товаришем Миротворцем. За фахом він був колись кишенським злодієм, отже цілком вільно розумів вуркаганський жаргон. Заплутаний у термінології урок, Василь безпорадно розводив руками в кабінеті слідчого. Сам кабінет був обставлений дуже пристойно з драповими портьєрами на високих вікнах. На стінах висіли портрети вождів, а стіл, застелений червоним отласом, пасував до поважного вигляду слідчого Федула Митрофановича Миротворця. Василь вигадував перед слідчим досить туманні історії, розказував, як під час революції він утратив батьків. Після допиту слідчий, щось занотував в паперах й наказав вартовому відвести його до камери. Через деякий час у ту камеру було вкинуто і Репку. Василь аж зрадів, що має хоч одного знайомого, з ким міг щось говорити. Вартовий із скісними очима заглядав крізь „вовчик“ у камеру, обводив пильнимзором усі місця, особливо спинявшись на загратованому вікні.

В камері було дуже тісно. Люди лежали на нарах і на голому цементі, немов гниле дерево серед болотяної трясовини. Камера гула найрізноманітнішими голосами, і кожен з арештованих розповідав про свою недолю, згадуючи той день, коли він ще був серед своїх рідних. Та камера виглядала, мов страшний цементовий мішок, в якого напхали людські скелети для невідомого призначення історії. Ті люди, що потрапили в такий цементний мішок, були приреченими в його тісних стінках, що відмежовували їх від усього довколишнього світу. Рідко кому з них приречених вдавалося доказати свою невинність і вийти знову реабілітованим в коло своїх знайомих. Дійсно, сміхотворним здається людське життя.

Живе людина, плкає благородні почуття, радується своєю родиною, і от одного разу на її голову спадає велике нещастя. Її арештовують, судять, і вона з тавром злочинця лишається все життя, безсила будь-як боротися проти злорадства і фарисейства тих, що її безвинно засудили. То вже прийнято споконвіку, що справжній злодій рідко коли попадеться в руки правосуддя. Лишень особа, що мало завинила, спокутує тяжкі провини, і розділює розпач своєї долі з такими, як і вона нещасливцями.

Серед тих спійманих урок ніде не було видко Кольки Жлоба. Він врятувався з тієї облави, бо втік з Тонькою та іншими колегами в ремеслі чорним ходом. Пару днів пізніше Репка від нього одержав передачу: два буханці хліба та три шматки старого сала; з і всією провизією, урка поділився з голодним Василем, уважно оглянув ще непочатий буханець, а як розрізав його, то знайшов там малесеньку пілочку, яку він старанно заховав під подвійні підошви своїх чобіт. Уночі він потроху почав пиляти грati, а те місце, об"язував мокрою хустиною, щоб скрипу пилки не почув вартовий. Багато тижнів пройшло з того часу, коли Репка почав пиляти грati. Одної ночі він закінчив свою роботу. Свіже повітря війнуло в камеру, нагадало Василю про довгождану волю. Василь, що став Репці на плечі, розсунув перепиляне плетиво грati і видерся перший на мур. Потім він наг

нувся і подав руку Репці. Ніч була темна й грозова. Здавалось, що сама природа сприяє іхній утечі. Утікачі перелізли в порожнє подвір'я, та почали збиратися на високі ворота, де виднілося досить місця для них, щоб утекти на вулицю. Вже

бувши на другій стороні воріт, Василь почув крик вартово-го, що лаявся й кричав на Репку: "Стай! В"язень, не послу-хав перестороги, перекинув ногу через стрільчасті залізні ребра високих воріт, з думкою будь-що втекти. Василько перебіг вулицю і оглянувся назад, коли почув постріл. Він побачив, як Репка вже на другій стороні воріт швидко почав бігти і зник; невідомо, чи урка був поранений, чи ні? Втікач знов, що Репку й свіжкою серед білого дня не розшукавши, тому біг завул-ками, плутав за собою сліди. На звороті однієї вулиці він на повному ходу скочив на підніжку трамвая, що їхав в іншу дільницю міста. На наступній зупинці, вже їхав на площині ваго-на, що спускався зеленим масивом із Хрешчатика на Поділ. То був сміливий герць із смертью, і він завдяки ночі лишився живим. Василь розпитував дорогу на вокзал, а по тому, пере-плигував через рейки, шукав з іншими безпритульними по-їзд, що мусив відходити на Донбас. Сідати до пасажирського вагону він вже боявся. Отже, примостившись в тендері на купі кам'яного вугілля. Скоро поїзд покинув Харків, усе більше й більше набирає швидкість. Поїзд то рвався вперед, то втомлювавсь і сповільнював хід, і скретотів по рейках своїми колесами, особливо на закрутках. Василь, примостившись на купі чорно-го антранциту, дивився байдужо на небо. Воно миготило без-донними зорями. Круглий місяць котився з одного кінця неба до іншого, мов кимсь загублена на дорозі дinya, що вда-рене дужими копитами коня, летить із тієї гори вниз, розви-ваючи при тому скажену швидкість. Зорі гралися на небі, і переливалися дивними водогряями. Василь пригадував свої дороги, — яскравих, бліскучих, бачив їх, схожих на Чумацький Віз, в своїх і чужих краях. А вони миготіли урочно, ніби розказу-вали поміж собою чиось дописану книгу життя. Може вони заздалегідь знали шляхи поневірянь, якими судиться прохо-дити Василеві. Вони зійшлись у вінок, і нараз розсипали-ся близкучими іскрами від зоряних, доторілих снопів. Василь, що споглядав на них, прислухався до ритмічного стукання коліс, пригадував той день, коли його ілюзії були розбиті нежданним громом. Той грім знівечив у ньому дочиста всі йо-го юнацькі мрії, пусгив вогненну близкавицю в його без- журне життя. Йому ледви минув чотирнадцятий рік, а підліткові здавалось, що його молідість давним давно минула, і душою він почував себе дорослим, мов, дійсно, прожив полу-

єину людського віку. Поїзд занурювався в смугу туману, потопав у ньому, то розривав його завісу, мчався безмежними просторами, та минав халабуди шахтарів, гаї, поля і синьогокі озера. Надворі стояло літо, і серп місяця поволі жав дозрілу ниву. Безліч усього передумав Василь за ту ніч; його лице було забруднене вугільною курявою. Верству за верстовою міряв ешельон, напинав всі свої сили в безупинному русі. Здавалося, що він, мов та людина, змагається з суворою дійсністю, виборює собі право на життя. Але тільки як добре́нько помислити, він був щасливішим від них. Поперше, його дбайливо перевіряли, замінювали зіпсуті частини, чистили паровик, мастили мазутою відповідні механізми, напували біля водотягу водою, а також, піднявши пару, залипали паливно вугіллям, і він був знову готовий у далекий рейс. Зовсім інша справа була з людиною. Ще будучи молодою, вона могла відвідати лікарню, якщо почувала себе хворою. Інколи операція така вдавалася, і пацієнт лишав біосніжну палату цілком здоровим. У більшості випадків лікарі були безсилі будь-що зробити з пацієнтом, і він погасав наїки. Ніхто ще з людей не зумів замінити людські клітини на новіші, бо вони, досягнувши в розгалуженні свого віку, припиняли ріст тієї людини. Вона ще трохи **жила** й відходила від нас, і ніякі гроші чи слава, або заслуги перед людством не могли вже її врятувати з обіймів смерти. Певно, що ця історія має винятки, бо інколи відбувалися чуда, що їх не могли пояснити жодні лікарі в світі. Якось відданіця, що була вже мертвою з п'ять хвилин, як сконстатували лікарі, розказувала після повернення її до життя зовсім дивну історію.

Її оповість така: після того, як вона нічого не пам'ятала, що з нею робиться після катастрофи одного поїзда, її відразу зробилося легко, і вона з величезною швидкістю летіла в простір. Ту **швидкість** ніяк її розум не міг обчислити. Там у незнаних сферах її назустріч мчалися людські невідомі істоти. Одна з них в постараті вродливої **панки**, зупинилася на мить, і просила в неї, що коли вона колись повернеться додому, то нехай перекаже її батькам, щоб вони не **журили**ся за нею. Рівно через п'ять хвилин лікарі вернули тій дівчині **життя**, і її душа повернулася в її тіло з тих невідомих сфер. **Юнка очнулася**, і лікарі задоволено переглядались поміж собою, рахували її пульс. **Дівчина**, яка одужала, при-

гадала свій дивний політ в невідомі краї, і запам'ятавши ту адресу, що їй дала невідома тінь, завитала на те подвір'я. Вона дійсно дізналася, що при нещасливому випадку в цьому дворі померла одинока донька. Пильно дивилася на фотографічні картки, з яких усміхалася воскресла особа, тоді ствердила, що ті **знімки**- **світлини** відображають справжній образ баченої нею у наземних сферах істоти. Вона, між іншим, передала батькам привіт від їхньої доньки, кажучи, що їхня донька просила, щоб вони не журилися за нею. Дійсно, для всіх було загадкою життя за кордонами нашого буття. Ніхто звідти не повертаєсь розказати нам правдиву історію про те. Навіть, якщо хтось і повернувся, як ця врятована дівчина, то їй майже ніхто не йняв віри. Бували випадки, що люди воскресали в моргах перед тим, як їх закопували на цвинтарі. Одного разу трапилось, що в одному домі помер чоловік. Жінка обмила його та одягнула в **наїкрашу** одягу, довго

Її ридання лунало по ньому. Відтак, супроводила домовину на цвинтар, де мусила завтра засипати його землею. Десь опівночі цвинтарний сторож зомлів, бо побачив, як двері мертвіцею відчинилися і з них вийшов покійник. Він постояв трохи біля дверей, і з **тихим співом**, поспішив до брами цвинтаря. Вона була замкнена. Тоді мрець просто переліз через браму і таким чином доблукав до свого будинка. Почувши стукіт у двері, його дружина встала з ліжка, підійшла, налякана, до вікна. Вона **уздріла** лицє свого померлого чоловіка, і з переляку, впала на підлогу, і тут же віддала душу Богові.

Той фіктивний мрець з розпачу за своєю дружиною скоро насправді помер, і його привид уже більше нікого не турбував. Ці історії дуже добре знав Василь. Колись його так само спіткала подібна пригода ще вдома, коли він з батьком приїхав на ярмарок до сусіднього містечка. Завжди, днем перед базаром, його покійний батько ночував у корчмаря, в того самого Гершка, що був братом коваля Цалика та Лейби Козаря-штунди. Гершко вкладав Максима спати в кімнаті. Раз Василь приїхав із батьком пізно. Корчмар відступив старому Пустовому власне ліжко, Василя ж надіслав спати в хлів на сіно. Десь опівночі, Василь почув, як рипнули двері в хлів, і якийсь привид у білому безшумно просковзнув через ледь відчинені двері. Дійшовши до місця, де спав Василь, він зупинився. Потім, над чимсь ніби в роздумі, став на коліна,

і знявши з себе біле вбрання, ліг спати рядом з напівмертвим хлопцем. Той привид здавався Василеві занадто гарячим і чомусь нагадував скоріше дівчину, повну здоров'я і жаги, ніж вихідця з могильної ями. Перед світанком з "ява у білім непомітно зникла, і він виразно бачив, як вона, відчинила двері, розтанула в ранковому тумані. Про цей випадок Василько мовчав, хоч вже відмовився ночувати там. Тоді

Гершко відвів його в хижку, куди він мусив влазити через відчинене вікно, що виходило в сад. Серед ночі його опанував жах, бо ключі в дверях задзеленьчали і та сама причина навшпиньках наблизилася до його ліжка; вона роздягнулася в темряві, пірнула під ковдру, де спав хлопець. Бачачи перед собою непрошеної гостя, Василь посунувся на самий краєчок ліжка, лишив досить місця невідомому привидові. Він колотився, всім тілом, Коли те видіння почало неспокійно ворочатися в ліжку, та обмачувати його частини тіла. Він зовсім знепритомнів від тієї мlosti і заспокоївся лишењъ тоді, коли той привид, піднявши з ліжка при місячному сяйві наблизився до вікна й відчинив його. Василеві кортіло подивитися на ту нечисту силу, що прив'язалася до нього. Розплющивши одне око, він здивувався, що замість з "яви", перед ним край вікна в самій сорочці стояла дівчина. Її груди цілували місяць, розсипав срібло по її розпущеному волоссі. Василь лежав ні живий, ні мертвий, як роззявив рота від такого подиву. Дівчина довго стояла біля вікна, ніби щось роздумувала, а потім босоніж, з чорною доріжкою розкутівдженого волосся загадково зникла за дверима, і замкнула їх знову на ключ. До самого ранку, як пригадує Василь, він не міг заснути, чекав з тривогою на повернення тієї ніжної істоти. Але його чекання було даремне. Вона, передумала, чи злякалась поговору, більше не з'являлася. Аж в обід він дізнався про ту загадкову істоту. Виходило, що дівчину звуть Тамара і що вона доводиться племінницею власника корчми. Приїхала вона до нього пізно. Коли не зайдла вільного місця в домі, і не хотіла будити Гершка, вирішила піти переспати на сіно. Наступної ночі вона змінила місце своєї ночівлі, не хотіла спати з гершковою дружиною, якій самій було мало ліжка. Отже, вона й піша в комору, де її парубок і прийняв за примару. Василь після обіду зустрів юнку в саду, весело реготав над своїм підрінням.

А коли вергалися з ярмарку, то в одного із запріжених батьком до воза коней, загубилася підкова. Довелося їм звернути в сторону, та вернутися аж на другий край містечка, де у високих тополях, між березовим гаєм та полем, буваніла багатостолітньої давності, кузня. Там у ній, як чув Василь, що один із братів Гершка, Цалик, як на то була нагода, день і ніч, розмухував міха, і підкидав у палаюче горно шматок заліза. Того коваля-Цалика селяни шанували, за добре серце і мудру голову. Хвалився, що ще його прадід був ковалем; підкував коня Богданові Хмельницькому, коли той вернувся з-під Берестечка і став табором під Білюю Церквою. Туди до працьового і славного роду кovalя, як пригадує Василь, вони з батьком заїхали... Дорогою на Донбас, почував у собі якесь роздвоєння напосілих думок, бо, власне, чого він тамечки не бачив? Правда, там жила його тітка, сестра його безталанного батька— Явдоха зі своїм чоловіком Глаголем. Хіба вона могла заспокоїти його роз'ятрену душу, дати їй нові надії на радісне завтра. Все можна, думав Василь, вернути. Все на світі. Славу, втрачену репутацію, нажити маєток, мати нових друзів та коханок. Одного не можна вернути, це втрачених років та воскресити померлих. Ніщо ж ніхто в світі не міг їому вернути його дорогих батьків, померлого Андрія та сестри Ольги. Ніхто. Також їхню втрату **не можна** було замінити ні за які незчисленні багатства, що ними володіють могутні володарі на цій землі. Бо життя людське дане людині Богом лише один раз. Отже, воно неоціненне в очах Господніх, і його ніякі розкоші чи гроші не можуть купити для оновлення. Бо людина, що **кинула** земні краї, вже ніколи на ті святы для неї місця не повернеться. Хіба тільки колись **випросить** у Бога хвилинку, **полинути з небесних** сфер до рідних піль, і тінь такої людини чи її душу інколи бачать смертні люди, коли вона, **відвідує** на цвінтари свою забуту всіма могилку, летить звідти надвечірньої пори на широкий шлях, яким колись ішла її молодість. Вона нишком огляне свою хату, де вона народилася, знайоме подвір'я, поле, вслухається в шум осокорів, і в ніному риданні, знову відліне в небесні краї. Одного разу таких блудних душ, що поверталися тимчасово на землю, зустрічав Василь, як вертався з Косовиці. В ту пору сонце меркло за бором, і перша роса блискотіла на травах. Василь, що спинивсь на мості, бачив, як три душі,

в світлих тканинах, низько летіли над рікою, де плив мо-
лочний туман. Спочатку йому думалось, що то простісінка
галюцінація. Протерши очі, він ще раз подивився на те ди-
во. Ті душі велично продовжували свій лет і раптом розта-
нули в повітрі якраз біля темного плеса, де шумлять густі
верби і квітне молочай. Втрата батьків дуже пригнітила йо-
го. За час своєї Одіссеї він ще більше схуд. Його ніс ще
більше загострився, тільки очі з глибоких ямин блискотили
непогасальним вогнем. Якщо дійсно існує цвіт папороті, то
бліск його очей напевно був схожий на нього. Здавалося,
що його зір ніколи не втратить скарбів і святощів, що їх йо-
му подарувала велика душа, повна терпінь, що містилася в
хлопцевих грудях. В дорозі з Харкова до Донбасу Василь ба-
гато дечого передумав. Перед ним перегорнулись сторінки
його власного життя, дмухнули на нього полиневим розма-
єм, згаром з рідних селищ, перетнула величезним чор-
ним шнуром иричення через усі його шляхи. Андрія він май-
же не пам'ятав, який він був, тільки бачив його довгого й ху-
дорлявого в труні, що стояла в церкві. Не його жовтуваті
вилици він запам'ятав, а тільки висохлі багатирські руки і
носкову свічку, що поступово доторяла в його навхрест
складених руках. Йому ледви минуло сім років, коли він уже
ходив у розвідку, як уенерівець й дивився з-за розлогих лоз:
зайнявся вогнем і вибухав на мінах, окутаний хмарами диму, во-
рожий панцерник. Ще ясно він уявляв коренасту постать ко-
мандира підривної бригади Тимоша Черніговця, що вмер
смертью героя у непрохідних багнах. Василь сам бачив, як
його улюблені бійці несли його останки на похідній шинелі,
щоб закопати в безпечному та сухому місці. Так само в його
уяві пронеслися, у хмари куряви, вершники, вже після то-
го, як отаман Гмиря закінчив свою бессмертну промову на
багатолюдному майдані. Він не міг забути легенди про Мно-
гоусного, який наводив жах на ворогів, що пробивався з оди-
йлущими селянськими хлопцями в запілля ворога. В пам'яті
випливали рідні й дорогі йому до болю постаті Івана, Пет-
ра, Дмитра, Мальвіни, Федора, всіх тих, з якими він може
назавжди розлучився. Потім знову перед ним з"явився об-
раз його матері, посивілого батька, Оксани, Льолі, Ігоря,
Ольги. Вони ніби всі зібралися в шпиталі Іллі Захаровича.
наче щось намагались з"ясувати йому. Він у білому халаті,

як убачалося Василеві, уважно вислухував їх, а потім, проторши скельця своїх окулярів, вийшов в задумі в іншу палату. Василеві напливали думки про його молодість, подібну до того весняного вітру, який прилинув з медозборів, і разом з вранішнім сонцем благословляє діброви, спокійні води та розлогі поля. — Молодість, думалось йому. Хіба може щось бути приємнішим від тих років, коли перед людиною починає відкриватися світ в найрізноманітніших барвах, у дзвенінні сонячного проміння, коли сама радість подібна до лету голубів. Молоді літа починаються в пору, коли зоря розплітає з величезного клубка свої пристрасно вогненні нитки, подібна своєю красою до Аглай, найкращої й наймолодшої з трьох Парк у царстві Аїди. Своїм рум'янцем вона схожа до душі янгола, коли він усміхається біля водограїв істини. Василько, що сідав у своїй узолочений промінням човен, випливав на широкі води радості, та віз із собою в тому човні найдорожчу святість людських сердець — любов. Царство юности, як думав він, лежить у сферах дозріння, коли в дівчат началися цвісти гаємні бажання, відбиті в хмільних очах. Тим хмелем вони зачаровують хлопців, що починають розуміти призначення й красу свого зросту. Перевага почуття над розумом і зв'яться молодістю, — міркував далі Василько. Інколи вона у своїх пристрастях, робить людей нерозумними, і почуттям навчає цінити й саму любов. Вона поєднує в собі всі самоцвіти сердець, скроплює їх росою ранку, і запозичує в своїй мелодії спів весняного вітру та лісових струмків. Юність, — мислив юнак — це нев"янучі квіти на луговинах весни, найкраще цвітіння в людських роках. Якщо їх зірвати і скласти у віночок, то з часом проладуть всі пахощі, а сам віночок стає пов"ялим і нецікавим для людського ока, мов усохла акація, що недавно ще розцвітала молочним цвітом. Правда, розтративши всі пахощі й прикраси, молодість поступово зникає, і так непомітно, мов тільки сон приснився був людині, коли вона викурила люльку, наповнену опіюмом. Для Василька, молодість розгорталася своїм крила, і кликала найніжнішими звуками полинути на її барвистих хвилях.

Йому хтілося полинути, розсипати троянди, що їх можна було легко зірвати з уст знайомих дівчат. Вони його кликали повсюду з собою, обіцяли розлити з ним келих молодості, що був наповнений приязню й любов'ю. Для хлопця з лісів

Галявин співала іволга, а зозуля лічила роки. Колись вона йому багато накувала, що одного разу він сам утомився їх рахувати. Брала жалість за тими промайнулими літами, що кликали його дівочими голосами, від яких навіть замовкали щебетати птиці. Він багато разів ходив з Ольгою та Оксаною по гриби, по ягоди, а вони завжди забирали з собою Марусю, Любу, котрі йому привітно усміхались, навмисне відбивались від гурту, з метою, щоб Василь їх розшукував. Уста, повні тієї молодості, кликали його, шепотіли йому про пристрасне кохання, для якого йому було так мало часу. Лишень тепер, коли він усіх утратив і довкола нікого з близьких і дорогих осіб не було, він пригадував свої пошилки, і його брала досада, що він лишив той келих перших юнацьких літ нерозпитим. Хтось інший був розумнішим від нього, зривав в нестерпній жазі ті квіти, що він обминав на своїй дорозі. Навіть, якщо ті квіти й не були ні ким зірвані, то все ж ті, що впивали в себе їхні пахощі, з насолодою пригадують їх. Молодість Василя та його інших однолітків була охмарена боями за волю, скривдженя розкуркуленням, колективізацією та масовим мордом. Вона була отруєна димом рідних околиць, смертю батьків та братів. Хіба ж, вирісши в такому лихолітті, можна було спокійно думати про любов. про красу життя, коли кругом панував жах терору будівників загірної комуни, що видушили мільйони людей голодом.

Хіба можна було мати з душі радість, коли люди вмирали, вигнані з своїх обкрадених і сплюндрованих насильством хат, на розпутті, залитих безневинною кров'ю доріг.

А чи мав Василь у дитинстві товаришку? Мабуть, любив? Хіба дійсно, те захоплення чисте й святе можна було назвати любов'ю? Недалеко по сусідстві в Городиші жила сім'я Зиновія Стецюри. Крім сина Любомира, в родині росла дівчина Олена. З тією Оленою були найкращі стосунки у Василя. Вони ще дітьми гралися удвох на соломі, що стояла в скиртах за повіткою. З кожним роком щораз більше зростала Олена, читала всілякі книжки, так само давала їх читати й своєму другові. Улітку вони ходили на річку купатися, і Василь, щоб доказати дівчині свою вправність, пірнав попід прив'язані човни, набравши повні труди повітря; так попід тими човнами він проходив по глевковому дну й виринав перед здивованою дівчиною. Вона дуже переживала, як він довго не з'являвся.

на дзеркальній гладі води, і її очі віяли ширим захопленням, коли хлопцева голова виринала із хвиль. Їхні батьки погайки гердилися, з надією, що молоді підростуть і одружаться.

Тільки скоїлося велике нещастя в сім"ї Стецюра. Померла мати, а Зиновій Стецюра, з донечкою Оленькою та синком Любомиром виїхав геть до Києва, а свою хату здав в аренду. Засумувало Василеве серце по втраті друга. Він ще пригадує, як хура, навантажена речами, де сиділа серед подушок його дівчина, проїхала вулицею, піднявши за собою куряву. Він ще не раз вештався коло того двору, з надією, що ось-ось, розчарувавшись містом, приїде Зиновій Стецюра з денькою, а вона, стане на тин, весело покличе його, немов колись, знову, щоб уже ніколи більше не розлучатись. Збираючи розсипані перлинни, що лишилися серед жовтого піску його дитинства, Василько з приємністю посміхався. Він зінав, що втрачене ніколи не можна вернути, мов той камінь розшукати на дні моря, коли його хтось кинув з високого узбережжя. Упав той камінь і загубився в бездонних хвилях, що розходилися на поверхні, а потім і вони пропали.

Мрії Василевого неюволніття найбільше хвилювали його. Вони, клубочились над ним веселими й без журнimi хмарками, розвіювалися в погожий день, розмаювали ґрілянди променів, кликали його з таємничих зворів, з барвистих лугів, з березових гаїв, звідки підводилася зоря в кольорах чистоти й невинності. Хіба ті роки можна було забути? По них пла-кала його самітна душа, в пошуках спокою, й злітала голосистим птахом над пройденими дорогами, над стежками його гомінливих днів, які виглядали, мов пір"я Альконіста. Взолучувались тим пір'ям його мрії, що вкривали собою краєвид. Наче б то з казок Шехеразади, були його місячні ночі на рідних гонах, які підказували серцю шлях до майбутнього. Його душа була тим муедзином, що кликав його думки до вранішньої молитви, і він ішов, тривожний і чулий, назустріч світанку, привітати його свому урочистим настроем. Виходив за дороги, проходив біля замріяних озер й торкав високий очерет, що готував сніданок зірніці. Цікаві жаби вила-зили на широкі лопухи, прислухались, здивовані, до хлоп'я-чих кроків, і питали одна в одної: хто посмів потривожити їхню задуму і спокій зеленого очерету? А Василь, як він пригадував тепер, збирав своїм серцем розсипані піщинки вра-

нішнього сонця, збагачував ними свою велику душу. Він бачив, як птиці вмивалися росою, і вітали світанок, а своєю радістю веселили тендітне листя білокорих берез, в долині срібношатого зілля, що було оздоблене золотою лиштвою.

Сонце, неспроможне спинитися на дорозі, випливало на луг, і його довгі повіки досягали до нерухомих долин; з-під них бризкала незгасима радість, від якої людські серця робилися м'якшими в тих суворих днях. Грак на пухкій ріллі виглядав тоді, мов у капелюсі ратай, який щойно почав свою оранку. Шуміли тополі понад берегами й шляхами, набиралися безугавно сили, радили сонячним сходом.

А Василь іде понад береговими гаями, і бачить, як прокидаються зяблики; летіли пташки з своїх гнізд, вже з сухим галуззям, чи з пір"ячком в дзьобі, поверталися назад. Одні з них годують маленьких діток, інші пораються поблизу своїх гнізд, якщо знайшли в невпинному леті собі подругу життя. Тепер вони мріяли збудувати для себе дім, шоб мати на радість жовтодзюбих.

Василь почував втіху своєму народженню, все тішився, що крім людей на землі, ще існують птахи, звірі, квітне зело, дереви й комахи. Все, чим Бог лише наділив землю, радувало Василів зір, і він у своїх мріях був, немов дитина, яка тільки навчилася ходити. Його цікавила своїм багатим змістом весна, неспокійна й свавільна, мов сплески зеленого вітру в синіх роздолах великої ріки. Йому подобалося своїм дозрілим віком літо, коли люди починають торкати обважнілій колос, свідомі, що настала пора для жнів. Дзвенять жайворонки та коси в полях і лугах. Іхню мелодію Василь знов напам'ять, бо ввесь час перебував з своїми батьками в полі. Барвиsti шати осени наводили думки про швидко минулу весну та літо. Він згадував ті веселі струмки, що дзюркотіли весною, Великдень біля церкви, коли він вибирав найміцніші крашанки, і йшов до огради, щоб виграти інших своїх однолітків ще більше крашанок. Більше всього він любив Великодню ніч, коли він приїжджав з батьком святити пасочки. В церкві горіло багато свічок, співав напрочуд добре хор. Після виносу плащаниці він з нетерпінням чекав, коли священик почне кропилом святити пасочки, ковбасу та крашанки. В той час били у всі дзвони, і люди радувались цілуючись, що „Христос Воскрес із мертвих.“ — Христос Воскрес, — говорив він до знайомих. — Воістину Вос-

крес" — повторяли йому старі й малі, і він підходив до них, щоб похристосатись. Навіть у таких випадках він цілавався з тордими дівчатами, що з нагоди такого великого свята не відмовляли йому в поцілунку. Він ніжно торкався їх губами у підставлену при такій оказії щоку. А дзвони Великодні дзвонили, сповіщали про перемогу дня над ніччю, про торжество світла над темрявою, про звитягу істини над неправдою. Він ясно уявляв того янгола, що відвавив камінь від гробу Господнього. Йому здавалося, що він колись уже був на цій землі, а саме в той час, коли римські легіонери на Голготі розп'яли Ісуса Христа. Усі ті душогуби розбіглися в паніці, коли затрусилась земля, і скелі порозпадались. І гроби одрилися." /Матв. 27/ — Хто ж з нашого гробу, думав він, — відвалить той велетенський камінь, щоб ми знову стали вільними, раділи б соняшному світанку, та зустріли близьких і дорогих? Хто дійсно допоможе нам знову стати господарями на нашій землі і поверне нам утрачених батьків, сестер та братів? Так хай же Божі янголи піднесуть знову свої сурми, і розсиплять довкола себе проміння. Хай вони возвістять по всьому світі, що тьма навіки пропада з людських душ, а замість неї туди вселяється незглибинна і несказанна радість. Завіщо доля насміялася з синів родючої землі, розігнала їх по цілому світу—їхніх батьків помордовано, а їм—кінuto покидьки зі столу грабіжників, а іх самих—запряжено у непосильні ярма.

Вся Україна здавалася Василеві Голготою, де інтернаціональна шпана тільки те й робить, що розпинає неповинних людей. Йому хотілося, щоб страшений землетрус розсунув гори, і в провалля туди попадали величні палаці безсоромних володарів, а вони самі щоб лишень ухопилися за кущі Колячок, що звисають над тією прірвою, і от-от з їхніми тілами в ту безодню разом звалиться.

Дійсно, терпіння Божі були велики, такі, як і терпіння праведників на цій землі. Василь згадував сторінки з „Нового Заповіту“, та шукав в небі зірку, що сяла над Вифліємом, коли в яслах народився Ісус. Він віра-зно бачив силюєти трьох волхів, які йшли поклонитися новонародженному дитяті. Прийшли, і принесли скриньки з дарунками, поклонилися й пішли іншою дорогою в свої країни. Вони знали, що коли їм вертатися старими шляхами, то їх неодмінно стріне варта царя Ірода, і запитає про те місце,

де народився Месія. Отже, - міркував юнак, — волхви повірили в новонародженого, бо пішли іншою дорогою. Все ж Ірод наказав вирізати діток у Вифліємі. А чи Діва-Марія послухала янгола Божого й утекла з маленьким Ісусом до Єгипту?

Про це Василько не був певним, а чи ж така сама дивна дитина не народилась в його краях, щоб пізніше вирости і стати носієм правди свого нездоланного народу? Хто ж допоможе Україні боротися бути вдома гостодарем і рівним серед інших народів земної кулі. Напевно, думалось йому, Бог не забув цю землю, і в таке лихоліття десь мусить народитися тут дитина, яку ніхто не зможе вбити, бо вона буде називатися найкращим іменням. Бо хіба темрява може перемогти сонце? Бо хіба вічний холод мусить панувати в людських серцях? Василь, що роздумував над всіма цими питаннями і не помітив, як почалося сіріти. Вітер ущух як за кінчик своєї монотонну й журливу мелодію. Десь по недалеких селах кричали півні, і розбуджували своїх господарів. Світанок поклав на обрії свої перші блідорожеві фарби. Він здавалося, ніби замислився, яку картину йому намалювати над притихлим простором, а потім не вагаючись, почав усе більш і більш розстеляти свої яскраві килими. Видко було, як у далеких туманах прокидалося сонце, ніби наздоганяло поїзд. Згодом на небі зблідли останні зорі і стало видно.

Василь вже не думав, а прислухався до шуму вітру, що розганяв туман. Також хлопця тривожила гармонія. Вона з сусіднього вагону лунала про тайгу, про матроське життя. Василь здригнувся, коли почув рівний і приємний голос. Хтось, до болю знайомий, співав під гармонією. — Хто ж це міг бути? — думалось Василеві. Ні, це тільки ілюзія, бо насправді, його тут ніхто не знає, і навіть наївно було б подумати, щоб у цьому голосі щось було рідне та знайоме. Поїзд, розірвавши клоччя туману, що звисали над мішаними лісами, легко летів по рейках, мов той запізнілій подорожник, що знає про тривогу вдома, де на нього чекають. А спів і музика не вщухали до наступної ночі, коли місяць, вигнув знову серпа, зачепив його за найпершу хмару, і висів неначе та сережка у вусі татарина, що вклоняється Алакові. На цей раз гармонія співала про бродягу, що не знає, скільки йому років. „Ах, не пам'ятаю я, ах, хіба же знаю я...“ — неслася циганська пісня, і танула в густому мороці, що

випливав чорним лебедем із-за таємничих лісів. Пісня краяла всім серце, бо кожен на цьому розхитаному ешельоні був тим бродягою, який не знат, де загубилися його родичі. Василь, їхав тим самим поїздом на Донбас, не підозрівав, що ті пісні співав його брат Дмитро. Він демобілізувався з Балтійської фльоти і повертається додому. І коли почув від односельчан, що нічого, крім пустки, не лишилося з батьківського подвір'я, вирішив змінити свій маршрут: заїхати на Донбас до тітки Явдохи в гості, а загодя дістатись до Чорного моря. Там, на Чорному морі, він думав найнятися на один з торговельних кораблів і вийти на всі широти й меридіяни світу. Дмитрова гармонія не вгавала. У ній було щось від людської туги за волею, що ніколи не вмирає. Натиснуті вправними пальцями клявіші розливали звуки, які видалися в своєму звучанні ГОМОНОМ МОРСЬКИХ ХВІЛЬ. Видавалося, що в його очах тріпотіли білі вітрила океанських кораблів, прикріплени до щоголі. Над тими щоглами з вереском та скіглінням злітали меви та бистрокрилі альбатроси, з тugoю пріпадали до ревучих хвиль, набиралися у стихії сили перед тим, як піднятися в блакіть.

Дмитро стояв довгий час із своїм крейсером у Кронштадті. Вільготної пори бував у гранітному місті Петра. Літні білі ночі дивували його. Він не міг заснути і вільний від вахти блукав понад Невою, задивляючись на сірі кольори хвиль. Вони, не маючи змоги вирватися з граніту, піднімалися незадоволено біля мостів та каналів, та намагалися вирватися в простір. Дмитро приглядався до них, задумувавсь над людською долею, й порівнював сковану людську душу до окутих гранітною набережною свавільних вод. Ліхтарі лили своє сліпуче сяйво, що було майже не потрібне в білій ночі. В такій ночі, Дмитро часто проходив вулицями, де бачив п'яніх волоцюг, що сиділи, примостившись на східцях пивної. Завжди коло тих волоцюг сиділо пару п'яніх жінок, з погаслими очима. Одного разу минувши бар, Дмитро поплівся набережною, аж поки перед ним не розкрився краєвид розлогого парку. Він зайшов в той парк і усівся біля озера в альтанці, зарослій плющем. З тієї альтанки він дивився на великі округлі листки водяних лілей, на які сідали комарині зграї. Під подувом вітру, хвилі почали рухатись по озеру. Від їхнього коливання ті водяні лілії теж захитались у місячнім сяйві.

Раптом він, на своє здивування, помітив дівчину, що, підійшовши до озера, постояла трохи над ним і кинулась у воду. Дмитро, що схопився із лавки, підбіг до озера, яке було дуже глибоке, і, скинувши наспіх черевики та бушлат, пірнув під воду. Для нього була тяжка праця схопити утопленію, бо дівчина кусала його в гістеріці, та кричала, щоб він дозволив їй утопитись. Дмитро вигяг юнку на берег, сам ледьве переводив подих. Він зробив їй штучне дихання, а коли

дівчина опритомніла, переніс її мокре тіло в альтанку, де вона опам'яталася й почала плакати. Дмитро мимоволі почав розглядати врятовану дівчину. Навіть після такого пережитого самогубства вона була гарною. На вигляд їй можна було дати років з 20. Та дівчина мала білявє волосся і маленький загострений носик. Панчохи на її округлих ногах надавали їй вигляду тієї беззахисної істоти, на яку завжди припадають усі невдачі й нещастя світу. Черевики з її ніг десь потонули в воді. Дмитро лишив дівчиську на лаві, пірнув ще раз у хвилі озера, щоб розшукати їх. Розшукавши ті черевики з великими труднощами серед корчів та водоростей, він знову сидів в альтанці біля своєї безпомічної утопленіці. Коли вона заспокоїлась і перестала плакати, він узяв її на руки й поніс із парку. Наняв візника і наказав йому їхати в один провулок на передмістті. Там жила знайома йому бабуся. З тією бабусею він зустрівся випадково, ідучи раз трамваєм. Вона була родом десь із Київщини, вийхала до Петербургу ще маленькою дівчиною до своєї тітки. Бабусю звали Ізидорою Петрівною. Вона була вдовою ще з царських часів, коли помер її чоловік, зоставив їй власну пекарню. Дмитро, що носив матроську уніформу, стрінув її

в трамваї; вона зраділа йому, як рідному, і запросила до себе. А він, радий чути з її уст рідну мову, не міг притайти свого задоволення й захоплено оповідав Ізидорі Петрівні про своїх батьків, сестер та братів. Моряк, що врятував незнайому дівчу не знав в місті нікого, тому здогадався завести її до Ізидори Петрівни, де б її належно доглядали, аж поки вона вибуджає. Їхати Дмитрові довелося безлюдними вулицями. На них ще лунали вигуки підпитих людей, що поверталися у веселому настрої додому. Вони, перебирали ледь ногами, зупинялися, вслухалися у стукіт коліс фаетону і, пропускали його хиталися собі далі, під спів своїх без журних

пісень. Біля знайомого будинка Дмитро наказав візникові зупинитись. Коли заплатив йому належний гонорар, він виніс із фаетону маленьке тіло утоплениці і відчинив защіпку у хвіртці, увійшов у двір, де стояв маленький, критий бляхою будиночок Ізидори Петрівни. На стукіт у двері бабуся відхилила фіранку, глянула своїми сонними очима на Дмитра і побачила щось невиразне на його руках, відчинила двері. Дмитро, зігнутий під тягарем своєї ноші, увійшов до кімнати й поклав тіло молодої жінки на тапчан. Ізидора Петрівна, на його прохання, принесла йому напитися води із сіней у великій мідяній квартирі. Він випив її **пожадливими** ковтками відразу пів кварти, і **важко** опустився на стілець, поволі став оповідати про свої нічні пригоди, описував детально кожну подробицю.

„Сиджу я в альтанці край озера,— почав розказувати він, — милуюся молочними туманами й срібними смугами місяця на воді, коли чую, до берега підійшла якась жіноча тінь. Постояла хвилину — і шубовстъ у воду. Я очі протер від такого дива. Думав, що приснилось. Але де там! Мої очі виразно побачили діву, що потопала. Я мерщій зіскочив з лави, підбіг до берега роздягнувшись коло плакучої верби, і собі плигнув у воду. Коли доплив до утоплениці, я пірнув під неї, щоб схопити її за руки і витягти з води. А як схопив її, щоб урятувати, вона почала невдоволено борсатися у хвилях, і кричати, що їй не хочеться жити. Все ж я витягнув її на берег, не дивлячись на її боротьбу зі мною. Та утоплениця, як ви бачите, виявилась молодою особою, досить гарною, щоб викликати в чиїхсь очах любов. Я не знаю виходу з такого положення, тому хочу **лишити** її вам до того часу, поки вона не одужає. — „Добре,— сказала Ізидора Петрівна. — Нехай буде так, як твоя совість підказала. Дівчина вирішила з відчая втопитися. Добре, що ти не залишив її напризволяще, виглягнув з води і довіз до мене. Я її догляну, як ту рідну дитину. Напою гарячим чаєм, зміню на ній її мокре плаття. Дам їй свою сорочку, а її речі повішу, щоб просушилися. Думаю, що якийсь халамидник спокусив її, а потім кинув. Багато таких іроній у житті,“ — сумно захитала головою бабуся. Дмитро згадав, що йому треба ще дорання бути на крейсері, глянув одним оком на сонну панночку, попрощався з господинею, та **шидко** вийшов. Перед виходом він ще раз уклінно попросив, щоб Ізидора Петрівна

доглянула хвору. Через тиждень Дмитро дістав відпустку на берег. Всю дорогу до будинка, де мешкала Ізидора Петрівна його непокоїв образ незнайомої діви, що мала мету позбавити себе життя. Кажуть, що то страшний гріх приймає на себе та людина, що кінчає життя самогубством. Її душа, не прийнята небесними сферами, поневіряється по світу, і не знаходить собі притулку. На могилі такого самогубця ніхто ніколи не ставить хреста, а його чи її могила заростає високим бур'яном; над нею нічної пори в'ються кажани, вилють сови. Про ці повір'я Дмитро не раз чув, і холодний дриж проймав його ество, коли він пригадував дівчину, що хотіла утопитись. Вона була для нього таємницею русалкою, що своєю красою полонить серця молодих рибалок, і затягує їх на річкове чи озерне дно. Може й ця утоплениця була справжньою русалкою і з'явилася перед ним, щоб навіки згубити його молодість? Ці питання увесь час лізли в голову матросові, і занепокоєний своїми думками, він відчинив хвіртку на подвір'я Ізидори Петрівни. — „Ex, ти не знаєш, що ти втратив,— усміхаючись, сказала до нього бабуся.— Пропала твоя русалка, і навряд, чи ти її розшукаєш у великому місті. Вона була дійсно гарною, навіть приворожила й мене своєю красою. Шкода тільки, в роздумі продовжувала Ізидора Петрівна, що та дівчина швидко покинула мій гостинний дім. Усього два дні лежала в ліжку, нічого не говорила до мене аж три дні, а як розплюшила очі, то діва запитала, що трапилося з нею і де вона тепер є. Я її потішала й не барилася розказати їй ту історію, що ти мені так добре оповів. Її голова сумно повисла на грудях, а блакитні очі наповнилися слізами. Вона плакала, а мені здавалося, що то хлипав Божий янгол, що збився з дороги. Потім вона попросила свій одяг, одягнулася. Взяла зі столу олівця та паперу, вона підійшла до столу, і написала маленького листа. — „Цей лист передайте тому, хто мене врятував, а також подякуйте йому від усього серця за його піклування безталанною дівчиною.“ Вона подякувала мені, й зникла за дверима, і скоро її кроки замовкли десь за ворітми, де метушились люди, що йшли завулком.“ Дмитро кинувся до столу, взяв прожогом в руки того листа і прочитав: „За порятунок ще не поспішаю дякувати. Але я рада, що лишилася живою. Совість не дозволяє мені у Вас довго лишатись. Вірю, що

коли моя розпушка загубить хоч декілька краплинок подарованого мені випадком сонця, я прийду до Вас подякувати за Ваше піклування мною. Кажуть, лікар лянцетом спиняє всі болі в людині. Може було б краще мені умерти в озері, бо я непевна, чи мое серце найде в собі сил нести ввесь тягар тих думок, що довели мене до відчаю, В сугестії цих рядків, написаних мною, може бути тільки хаотична схема якоїсь істини, яку я Вам не спроможна пояснити. Вона була пов'язана із моїми особистими обставинами, які й штовхнули мене в озерну глибину, де на мене чекав вічний спокій. Ці дні, які я провела у Вашому гостинному домі, навели мене на думку про існування порядних людей серед густого мороку. За цей час мого марення на ліжку в незнаному міні, але привітному будинку, я розшукала золоті піщинки моєї загубленої мрії. Я промила їх дівочими слізьми, знайшла на їхній поверхні відбиток своїх прагнень і молодих літ. Вірю, що ми колись ще зустрінемось... Під листом підписано: Лідія Дума. Дмитро задумано розглядав цього неясного й коротенького листа. З нього він абсолютно нічого не дався про ту чарівну особу, що її він урятував. Хто ж вона могла бути? Зраджена й покинута напризволяще своїм коханцем дівчина? Особа, що розчарувалася в житті, бо в ньому не знаходила для себе пристановища? Людина, що жила своїми ілюзіями і не хотіла продовжувати своє земне життя, бо розгубила їх? Всі ці питання ставив Дмитро перед собою, але не знаходив відповіді. Пройшла Ліда Дума якож усі химерною істиною повз нього, і він подав їй свою дужу руку в найтяжчу хвилину її життя. Врятував її, покинуту, а вона і зникла. Дмитро б її негайно розшукав. Але діва, що віддійшла, не лишила для нього жодної адреси. Він її уявляв у різних позах і різних місцях земної кулі, де йому лише доводилося бути. Ось він бачить її в одному з мехіканських портів, повну сонця й здоров'я. Вона присутня з якимсь кабальєро на високій трибуні, очікує з різноманітною юробою на початок бою тореадора з биком. Аж ось із червоною плахтою на арену виходить тореадор, що тримає в одній руці шпагу. Він низько вклоняється публіці, скромно оглядає арену, і його в позументах каптан переливається золотим блиском під промінням сонця. В цю пору випускають скаженного бика на арену, і тореадор прагне поцілити тварину

своєю шпагою в серце. Але це йому не вдається. Дмитрові ввижаеться, що той тореадор дивиться більше на те місце, де сидить Ліда, в мексиканській червоній сукні та в білій блузці. На шії в неї переливається дивними фарбами на - misto, а в вухах блищають золоті сережки. В неї теж закоханий той тореадор. В цю мить він повний мрій про неї, забув про небезпеку, і ось він під зойки натовпу лежить на арені, скривавлений, давши бикові зручний момент пронизати його своїми рогами. Все це дарунок любови, — шепочуть його уста, — все це для тебе, — **вимовляє боєць пристрасю, коли** Ліда, збігши з китицею троянд з трибуни, підняла й поцілуvala свого героя в чоло. Його швидко забрали з арени, посыпавши розілляту кров білим піском, крізь який вона все ж дзюрчала . — „Це все в жертву любови,“ — шепотів за тореадором і **Дмитро, ніби вдивлявсь** у те місце, де перед тим була його мрія. Вона зникла, а він лишився самотнім, побрів до свого пароплаву, що чекав на приплів. Другий раз він її здається, бачив в **Парижі**, в нічнім кабаре, чи в "Мулен Руж". У відлунні бляшаної оркестри вона пливла в танку, із кастаньетами на руках, серед десятків її прихильників, які були заворожені її красою, а вона замість троянд кидала їм свої усмішки з соковитих, налитих молодістю уст. Варто їй було лише кивнути пальцем, щоб закохані схилилися до її ніг, упали як євнухи краси, чи раби музи, на **ймання Кліо**. В той вечір, коли її бачив Дмитро в тому кабаре, вона дійсно виглядала чудово. Здавалося, що самі боги зібрали найкращі самоцвіти з небесних країв, щоб прикрасити її лицьо, стан, не лишивши в її будові нічого зайового чи перебільшеного. Біля лівого перса її темносиннього плаття в неї була приколена жива троянда, що палала разом із **повабними грудьми**, та своїм тріпотінням доводила до безуму Лідиних поклонників. Потім, зійшовши з арени, вона співала про любов, підходила до кожного столика, розсипала свою ширість, дозволяла поцілувати присутнім ту троянду, що палахкотіла вогнем на її грудях. Діва підійшла до столика, де сидів Дмитро, та ніби засоромилася, зупиняючись миттю, а він почервонів і не зінав, що їй сказати, тільки дивився на свою богиню, що зійшла для нього з неба. Ліда глянула на нього вогненним поглядом, прошепотала: „Ви такі милі й гарні, що мені здається, я б вас могла полюбити“. Відвернувшись задумливо

від нього, вона пішла геть, але ніби над чимсь роздумувала, відірвала ту вогненну троянду від свого серця й кинула її Дмитрові. Троянда впала до його ніг, а він встав із-за столика, підняв її, і вийшов у неспокійну ніч, де блискотли яскраві сузір'я. А вже пізніше в Бомбеї, він був присутній у храмі, де брагмани молилися священній гадюці. Вона під звуки флейт виповзала з плетеного кошика, і Дмитро з своїми друзями приглядався, як та гадюка з блискучими очима, що звалася коброю, перетворювалася поступово в прекрасну молоду жінку. Від неймовіри Дмитро протирає очі, бо дійсно він бачив, як із кошика, замість голови кобри, виростала голова чарівної істоти — дівчини з граційним станом, що в несамовитім танку вилася поміж колон величного храму. Дмитро, що пильнував за кожним неспокійним рухом незнайомої індуски, здригнувся цілим своїм єстеством; йому вбачалось, що ці граційні рухи та лебедину ходу йому вже доводилося в житті стрічати. Він ніяк не міг повірити, що ця індуска могла через деякий час стати безжалісною коброю, що її укуси були смертельні. Діва, що коливалася в руках серед храму, зупинилася вмить перед колоною, де він стояв, прошептала: — „Чого ви прийшли в цей храм. Ви сюди не належите. Якщо вас впізнають, що ви осквернили його своєю присутністю, ви померете. Забудьте про мене і тікайте геть...“ Дмитро не міг її пояснити, що без неї він не може нікуди втекти, бо страшна невилічна хвороба опанувала цілком його, і він, не бачачи своєї вимріяної коханої, що кинула колись йому троянду до ніг, помер. Все ж, він послухав її поради, покинув дивну пагоду, а по тому і саму Індію.

Якось судно пристало в Єгипті, і моряк пішов з друзями берегом Нілу, дивувався величезним модерним спорудам арабського міста. Довкола миготіли реклами, як і в кожному європейському місті, рухались сотні авт широкими модерними вулицями, що везли багатих пасажирів до готелів, театрів та в ресторани. Моряки зайшли в один із завулків, зупинилися під пальмовим деревом, зачекати, поки їхній знайомий зайде в один із будинків, де жили дівчата. Дмитрові аж ніяк не хотілося заходити в будинок розпусти, але цікавість перемогла. Через деякий час їхній колега вернувся з новиною, що все ще в тому домі на місці. і їх з нетерпінням ждутуть красуні. Не встигли моряки зайти в середину, як

їх оточили юні, пристрасні жінки, що були в маленьких трусиках та в бюстгальтерах. Всі ці тканини здавалися за- надто прозорими, щоб прикрити їхні таємні принади для мужчин. У вестибюлі горіли засвічені канделябри. Також росли у спеціальніх скриньках з землею декоративні рослини, щебетали канарики та вигукували щось папуги у величезних клітках. Швидко познайомившись з матросами, дівчата миттю потягли кожна по одному з них на другий поверх до своїх нумерів, домовлятись про любов.

Дмитрові попалась висока руда дівчина, що говорила німецькою мовою. Вона потягнула Дмитра силоміць за рукав на другий поверх і, впхнувши його в своє приміщення, зачинила за **Ним** двері. Дмитро знав німецьку мову, і йому не тяжко було з нею порозмовляти. В кімнаті було дбайливо застелене ліжко, з **дивної** форми дзеркало на комоді, де рясніли розкидані жіночі речі, призначенні для туалети. Крім пуделків пудри й фляконів парфумів, він ще помітив там різні фотографії. Юнка, на імення Кеті, скинула свій одяг, чекала на свого партнера вже у ліжку.

Але Дмитрові було бридко мати таку любов, і він з **огидою** відрахував їй більше, ніж треба, грошей, відвернувся. Кеті залилася слізами, почувала себе ображеною. Він підійшов до ліжка, накинув на неї халат та обняв її за плечі, запитав наївно, що змусило її кинути свій край і відратися в далекі сторони, вдатись до такого ремесла. Кеті,

вітерла сліззи, глянула на **нього** своїми гарними очима, промовила, що то все трагічна помилка, зроблена нею у Відні. Їй ішов усього шістнадцятий рік, коли вона втратила батьків. Мусила тяжко працювати, щоб себе утримати. Раз, коли натирала в готелі підлогу, наблизився підстаркуватий араб і запропонував їй добру працю в його **власному** готелі в Каїро. Гроші, які він обіцяв платити їй, дійсно виглядали казковими. Отже, вона згодилася поїхати на пару років до Каїро, заробити собі грошей, а потім одружитися. Вийшло зовсім інакше. Кеті, після підписання з тим арабом контракту на два роки вже через місяць по прибуuttі до Каїро була в один вечір викликана самим господарем і брутально згвалтована. По тому, він не платив їй нічого, та ще й пригрозив віддати її у **язницю**; обвинуватив її в збоченні, примусив її у тому готелі приймати клієнтів. За неї вони платили йому

казкові проші. Йй з тих грошей, майже нічого не лишалося. Вона не мала змоги зібрати хоч трохи засобів, щоб купити квитка й дістатися до свого краю. Морякові жаль було дівчини, бо вона в своїм погляді мала щось жагуче й пристрасне, мов та його мрія, що вічно переслідувала його, з "являється притьом перед ним то в Мехіко, то в Парижі, то в Індії — всюди, де тільки зупиняється його корабель далеких плавань. Спустившись униз, Дмитро домовився з Кеті, що вона опівночі чекатиме на нього в Гавані; йому вдастся сховати її в корабельний трюм і, таким чином, довезти до Італії, дати на дорогу грошей і врятувати дівчину. Десь по півночі він з друзями взяв її на борт, і так контрабандою відвіз на італійське побережжя, де вона й зникла. Щось було між усіма цими пригодами подібне, і йому здавалося, що це все одна особа, яку він пристрасно й палко кохає, в різних подобах з "являється йому в житті".

Він, як врятував Ліду Думу, не міг припустити, що то була якесь інша особа, а не та, що її він вимріяв у своїм плаванні. — Ні, рішуче ні, — вертілося в його голові. — Я її вже зустрічав у широких світах. Либо́нь, до остаточної зустрічі мусить бути недалеко, бо віддалъ, що відділяла їх у роках, зробилась занадто вузькою, і перейшла на одну шосту частину світу. Ізидора Петрівна, розуміла Дмитрів смуток, не розпитувала його багато, задумалась теж над таємницею особою, що лишила на столі маленького листа.

Дмитро мов захворів, очікував нового листа. Все було марне, бо Ліда ніде не з'являлась. Маючи перепустку на берег, він знову блукав у тому парку, де колись врятував Ліду від смерті. Одного разу, як Дмитро сидів у тій самій альтанці, з мармуровими колонами, споглядав на білих гусей, що випливали з-за кущирів, неждано здригнувся. До нього прямувала знайома жіноча тінь. Діва була в білому вбранні і в черевиках на високих закаблуках. Незнайомка зупинилася біля нього. Вона сіла на лаву і схвилювано промовила: „Вибачте, що я вам перешкоджаю, я б хотіла лише запитати вас, чи ви мене знаєте?“ — Дмитро почервонів з несподіванки й ледь чутно прошепотів: так. Панна присунулася до нього ближче, задивилася на білі лілеї в широких лопухах та гусей, що задоволено гелготали на озері. Був чудесний день. Спокій і вроčистість стояли в природі, а трава, залита сонячним

промінням, виглядала казковим зеленим килимом, що його розстелив він із своїми підручними для зустрічі королеви фей. Над акуратно підстиженими кущами пурхали метелики, щебетали пташки. Здавалось, що небо навмисне бажало, щоб вони в таку погоду зустрілися. По короткій мовчанці Дмитро проказав: "Ви—Ліда Дума. Вашого листа, що його ви лишили в старої жінки, я уважно перечитав. Але не розумію, чому ви хотіли вкоротити своє повне сил та краси життя? Мені не віриться, щоб життя загратувало для вас усі вікна й не дозволило вам насолоджуватися сонцем" —

"Обставини, що змусили мене це зчинити, для вас видадуться неймовірними. Багатьом людям світ може здаватися повним краси, коли насправді в ньому панує однomanітність. Все ж ілюзія чогось кращого прикрашує ту безвідрядність, робить її казковою, та споруджує в тій буденності уявні святыні людських поривань, чести, любові та краси. Насправді таких ілюзій не існує."

На хвилину Ліда замовкла, видко намагалася зібратися з думками, так само спинилась своїм поглядом на гарному Дмитровому обличчі. Він, мов зачарований, слухав її трохи нервовий голос, що раптом замовк. Дмитро допитливо глянув на Ліду, наче благав її, щоб вона продовжувала розпочату розмову. Вона споглядала на блиск сонця, що вмирало, уперто мовчала, і тільки плескіт весел якоїсь закоханої пари порушував цю святутишу. Із-за комишів, що їх тіні покривали частину озера, виплив гойдаючись човен; на ньому сидів молодий чоловік за веслами. Він сміявся, розмовляв з своєю подругою, що сиділа, з польовими й луговими квітами, при кермі. З них була гарна пара, і Дмитро та Ліда були задоволені, їхній великий радости. Потім той, що гріб веслами, не витримав. Він спинив човна

й покликав свою подругу, ніби щось хотів таємничо сказати.

Охопив рука ми за стан, почав її ціluвати, а вона сп'яnilа від любови, ще більше горнулась до нього, і не цікавилася, до якого берега пристане їхній човник. Лідія, щоб не заздрити їхнім поцілункам, відвела свою годівку набік. Щоб змусити й Дмитра відірватися від того видовища, вона почала продовжувати свою оповідь: „Отже, я скінчила, — промовила вона, оповівши про храм у людських мріях — Ті храми мали умовне поняття про честь, справедливість, геройство, любов. Але всі ті святыні були пограбовані бездомними бро-

дягами, і вогонь епохи пожер усі їхні цінності. Ті бродяги по-
гвалтували навіть жреців біля погашених, сплюндрованих віттарів.

Мій батько, Аполон Григорійович є родом з України,
з Городищ, а мати теж українського роду, вже родилася в Петербурзі.

Дні революції були їхньою стихією. Батько по закін-
ченні громадянської війни змінив рушницю на креслярські
рисунки, довго працював безсонними ночами, захищав
свій диплом архітектора. Мати закінчила філологію, викла-
дала західно-європейську літературу. Я теж, як підросла, від-
відувала університет, вивчала психологію. У цій науці я
сподівалася знайти розв'язку на незрозумілі мені питання, що
мучили мене ще з шкільної лави. Мені думалось, що явища
психології допоможуть мені злагнути психологічний процес
думання модерної людини. Мій батько був призначений
головним інженером при будуванні однієї з гідростанцій на
Неві. Її макет я бачила на розгорнутих креслярських шкіцах. Я,
горда за свого дорогого батька, приїжджала приглядатися,
як із темряви пустиріща виростає станція, і вкрашає своїми
велетенськими цегляними й бетоновими спорудами краєвид.

Уже після її збудування її корпуси почали поволі осува-
тися вниз. Спеціальна комісія після докладної ана-
лізи ґрунту вирішила, що на тому болотяному місці не мож-
на було будувати гідростанцію. А щоб скласти на когось ви-
ну, комісія оголосила Аполона Григорійовича Думу винним у
роздраті державних грошей. Отже, його заслали до табору
поправно-трудових робіт. Моя мати, як візнала про це, то зро-
билася небезпечною для представників влади. Вона обвину-
вачувала їх у несправедливому урядуванні, також у фальшу-
ванні зізнань. Отже, її теж заслали на Колиму."

Ліда із зрозумілих причин перебралася
жити до тітки, а квартиру батьків здала в аренду добрим лю-
дям. — „Причинаю, що змусила мене кинутись у холодні
хвилі озера, була втрата батьків, та нечуване лихоліття доносів і
наклепів, на ні в чому неповинних людей в цілій країні.
Хвиля страшного терору прокотилася відразу після вбивства в
Смольнім Кірова, що, кажуть, був ловеласом до чужих жінок.
Лущня тає мниче лотра б"є в першу чергу по охололих го-
ловах тих, що піднімали в молодому віці революцію, та приду-
шували Кронштадське повстання. А хто вони — Ви самі зна-
єте, не гірше від мене. То були сини України, такі, як і мій

безталанний батько . Вони , що завоювали владу для робітників і селян , в першу чергу мріяли , що їхня Україна звільниться від колоніяльного ярма царської імперії . Але вони в своїх прагненнях були наївними , бо Росія змінила лише своє нутро , з білого на червоне , а ті революціонери , будівничі комуни на цілій землі , стали можновладцям непотрібні , тому вони , як і мій батько , приречені брехунами рівності і братерства , на знищенння .

А перед тим , вихідці з України оповідали моїм батькам про нечуваний голод , що охопив цю одну з найбільших країн Європи . В селах представники московської влади вигребли з комор до найменшого зерна , залишивши дітей , матерів , і поголовно всіх вмирати голодовою смертю . А непокірних було запхано в телячі вагони , і вивезено на рабську працю у край вічної мерзлоти . Тож у мене і у моїх батьків від такого почутого і пережитого , увесь час краялось серце . Виморити мільйони українців – це вже геноцид і непрощений злочин на цілі століття

Дмитро уважно слухав свою потопельницю , і не зав'ажив їй ані словечка . Він не гірше від неї знат мізерію неоправданих міркувань тих , що побудували соціалізм на одній шостій земної півкулі . Певно , йому жаль було його командирів по тараща нському полку , яких влада , за яку вони лили кров , спочатку щедро наділила орденами , а потім кулею в потилицю , надіслала на той світ . З романтикою чужої революції він покінчив ще з того часу , як проходив з таращанцями повз хутір .

- Все таки , треба жити , – звернувся Дмитро до Ліди

- Так , я тепер згодна з вами , – відповіла дівчина .

А тоді не лишалося вже мені нічого , як єдино розв'язати ще так недавно розпочаті сторінки моого особистого життя , яке ще перед цим чимсь горіло й було захоплююче . Я зрозуміла , що ілюзії щастя не здійснилися , тому намислилась перерізати всі нитки , які тримали мене ще на цьому світі . Мені не жаль було своєї зганьбленої молодості , а лише жаль нездійснених мрій моїх батьків , які пропали в снігових заметілях за Печорою . Довгий час я не мала від них вістки . Одного травневого дня , нарешті , я одержала від батька листа :

— „Дорога наша дочки , Лідо ! Ми живі й здорові , чого й тобі , та твоїй тітці бажаємо . Думаю , що

все буде гаразд, бо нам сняться чудесні сни, яких ми ніколи не перед цим не бачили. Ми будуємо новий град у сопках, місто не бачене ще в жодній країні. Нові магістралі вулиць ляжуть там, де сьогодні ще невпинно лютують снігові буруни. Сотні нових залізничних магістралей будуть розгалужуватись у різні напрямки з цього городу. Ми змусимо природу працювати на нас; спеціальними винаходами розтопимо вічну замерзлість цього ґрунту, щоб він давав великі врожаї. Ми розведемо великі сади, посадимо газони, а як здивимось на свою працю, здивуємося, що змогли таке побудувати своїми руками. Тепер ми зрізуємо сосни, розчищаємо площі для таких будов. Ми викорінюємо й висаджуємо амоналом усілякі перешкоди на нашім шляху. Аж сюди вже доходять поїзди на свіжопрокладених рейках. Вони постачають нам потрібні матеріали та інструменти. Я виходжу інколи на невеличку гору й оглядаюсь довкола. Всюди безперебійний рух, всюди метушня: йде велике будівництво, йде змаг людини з природою, щоб змусити її працювати на нашу користь. Я мрію збудувати тут величезну загату, греблю, якої ще не було в цій країні; цим сподіваюся привернути до життя сотні кілометрів пустки. Я знаю, що енергію, яку буде постачати ця гідростанція, використають для своїх потреб десятки нових промислових міст. Вона дасті їм світло в кожний цех, у кожну майстерню, в кожний будинок, також допоможе крутити маховики їхнім турбінам. Вже багато тисяч кубометрів землі зрізано для прокладання нових залізничних колій. Для прокладання шляху в майбутнє, де все таки колись заіснує справедливість. Мати твоя навчилася тут більше мовчати, інколи плаче, як згадує доню. Обоє ми цілуємо й обіймаємо тебе, наша пташечко. Як нам тяжко переносити розлуку з тобою.“

Під листом стояв підпис: Аполон Григорійович Дума.

Ліда знов урвала своє оповідання. Вдивлялася на спорожніле озеро. Там серед густого очедету вмерла чиясь любов, як умирає спізніле сонце. Останній її поцилунок відлунав, наповнив серденька закоханих смутком. Жертовник кохання був погашений; над ним лише палахкотіла зірница, мов чісісь гарячі уста, коли саме лиць та постать сховані під вуalem невідомости. Догоріла любов у святій тиші, і останні її акорди завмерли. Так, завмерли, а вона сяяла животворчо дивними вогнями святости, що, в свою чергу розсипалися,

втілилися в кожну живу річ, в кожну живу істоту на землі.

Якщо прислухатись, —зазначив Дмитро, то трави—вірні якісь пристрасті. Білокорі берези взолотили її смутком свій стан і тендітне волосся. Спокійні очерети, втративши вроочистість, шумлять про її красу, схиляють свої голови, у здогадах, де зникла любов. Вірніше сказати, вона не вмерла, а просто роздала свою жагу іншим, щоб звеличити радість природи та засвітити лямпади вечора й світанку дотиком своїх полу-м'яних уст. Ми, що дивимось, як вони яскраво горять у космосі, заспокоюємося, і незнана благодать у наших думах роз-простує крила й летить, мов той залюблений птах, стрінути свою подругу. Народжувалася святість ще перед першим поцілунком, коли лише любов гостювала в мріях молодих. Тоді мрія дзвеніла арфами, стелила золототканий килим, кла-

його незримо у головах закоханих, коли вони вперше доторкнулися устами і, роз"ятрена від того дотику, благо-словляли радість. В їхніх душах блаженство текло нестримним пото-ком, вдаряло їхні серця рвучким вітром, гаптуючи їм постіль найніжнішою заполоччю. Любов, одурманена від цілунків, ля-гала там відпочити і, набравшись сил, урочно починала спі-вати пісню про щастя. Тій пісні раділи води, поля, діброви й узгір"я, а слововей перейняв її мотив для себе. Людина, що слу-хала мелодію злагоди, була в молитовній екстазі. І радість огортала її ество. . . —На ціх словах, Дмитро замовк.

В час, коли наступило мовчання, і спорохніло озеро від човнів, закохані зауважили приліт до водяних плес голубиної зграї. Голуби спустилися низько на трави і почали пити воду; в їхньому туркотінні відчувалася блаженість. Дмитрові теж захотілося поїхати по озеру на білім човні. Своєю думкою він захопив Ліду. Їхній погляд розшукав покинутого човна, що погойдувався біля притихлого очерету. Він був прив'язаний до гискої тичини при березі. То й був той білій човен, що його лишили закохані, коли любов непомітно зникла, мов сонячне проміння. Ліда з радістю погодилася на цю пропо-зицію Тому вони й піталися за сторожем, узяти в нього ключа.

Відімкнули замок та підібрали весла, вони від-штовхнулися веслами й щасливо попливли по озеру.

— Так колись плавала лише принцеса по широкому Нілу, — промовила Ліда. — Її галера безшумно минала зелені бе-реги, колодязі та храми. Я почиваю себе тією воскреслою

принцесою, доњкою могутнього фараона. Тож володар подарував їй велич і багатство, думав цим зробити її щасливою. Але вона прагнула лише одного — це кохання, що зробило б її **жаданою**. Мовчали високі піраміди і загадково з пісків віків підводився на краї пустелі сфінкс. Відтак, коли її мрія здійснилась, — наслідниця фараонової династії одного разу, в подорожі Нілом, **померла**. О, як ту смерть оплакували її раби та царедворці! Сам фараон був у великому горі, відчував, що священна квітка лотосу зів'яла, ще не розквітнувши як слід. Він наказав фелахам збудувати для неї найкращу піраміду. Сотні архітектів пропонували свої пляни на побудову такої віковічної гробниці для улюбленої доњки фараонової. Один із тих проектів **насилу фараон вибрав**. Це був проект того нікчемного раба, який полонив серце принцеси і з яким вона таємно зустрічалася. Проект того величного храму любови полягав у тому, що ніхто із смертних не міг зруйнувати його, щоб пограбувати коштовні камені та збечестити саркофаг царівни. Тисячі рабів будували ту піраміду, вірячи, що на тому світі їхні душі будуть супроводити принцесу в урочистих подорожах, зустрічати сонце. Отже, вони теж за свою жертовність будуть безсмертні. Почалася праця над будовою того гробівця. Сотні тисяч фелахів працювали безупинно, перевозили величезні камінні брили на призначене місце. Жерці в храмах закликали добрих богів дати тим людям витривалості та сил, щоб та споруда була закінчена в призначений термін. Нарешті, в ту **домовину** були привезені всі слуги принцеси, архітект та інші будівники піраміди, щоб вони вмерли разом із таємницею тієї піраміди. Один із жерців, що хотів бути при принцесі в її потойбічнім житті, розбив глиняні глеки, наповнені піском. Пісок поволі почав наповнювати колони підземелля, де стояв саркофаг. Так само були злагоджені два золоті човни, якими принцеса могла б користатися, коли **пливла** зустрічати бога Ра, чи сонце. Другий човен був призначений для її повернення при заході сонця на місце її останнього спочинку. Розбиті глеки, з яких висипався пісок, здигнули інші кам'яні брили, що були над саркофагом, а ті інші, як **впали**, перерізали величезну кодолу, до якої була прив'язана найбільша брила, що рухаючись за інерцією, розбила інші глиняні підпори, наповнені піском. Хутко були заповнені всі щілини в піраміді, так само таємни-

ця її збудування вмерла разом з її винахідником. Кажуть, той соняшний човен випливає назустріч Озірісові, і на ньому видніється привид тієї, що прагнула щастя й земної любові. Трагедія тієї далекої і всіма забutoю принцеси нагадала мені й мою долю, — продовжувала Ліда. Тільки я була щасливішою від неї, бо лишилася живою завдяки вам.“ Після цих слів вона замовкла, втопила зір у таємничість хвиль. На воді відбивалися перші зорі, блискотів місяць, що спинив-

ся оглянути у воді свій срібний серп. Ліда з тривогою жахнулася своєї думки, що вона могла б уже давно лежати на дні цього озера, засмоктана мулом та піском. Баговиння оплело б її докраю, а черепашки обліпили б її уста, коси, будуючи на її плечах казкові замки. Риби з водяними жучками пропливали б повз неї; жаби, пірнувши в глибину, лишили б облудний слиз на її личку. В існування русалок вона не вірила, хоч залюбки читала „Майську ніч“ М. Гоголя. Й снілася хата сотника над таємничим ставом, донька-красуня того сотника, що не витримала гніту мацуhi й кинулася з розpacу в хвилі. Вона стала русалкою, і на галявині при місячному сяйві водила хороводи, чекала на злу мацуху. Ця картина дійсно виглядала романтичною . . . —

Хіба щось є зле в романтиці? — запитала Ліді я в моряка.

Він без вагання, сказав: "Вона — це дзеркало, що відбиває кольори земного життя, заколисує нас найчарівнішими мелодіями, прикрашуючи нашу убогу мрію багатством уяви. Мертві й нудно було б на земній поверхні, коли б ми мали всього пару кольорів у природі, чи єдиний погляд на речі, створені Богом. Романтика кличе нас завжди до неосяжних висот нашої радості, розкриває нам брами в краї, де ми можемо тільки гостювати нашими мріями. Одноманітне таракотіння коліс буденості й безбарвна мозаїка реальності не може наділити людину духовими цінностями. Ці реальні речі виглядають, мов кістяк змертвілої медузи, який ми тримаємо для конечності в своєму кабінеті, для оздоби .

Золото й блиск тваринної наживи засліпив очі людям, і вони, захоплені реальними речами, мимоволі виглядають, мов той колос на ниві, в якому немає зерен для людської духovosti. Романтика розкриває нам широкі обрії, і ми, нап'явши вітрила духа, скеруємо свій вітрильник до таємничих берегів, стривожених нашою радістю чи смутком. На тих бе-

регах людина не має такої тваринної жадоби до збагачення, і її совість ніхто не зможе купити за дзвін золота, бо в своїх гадках і пориваннях вона своїть вище від реального життіння. Там, на тих берегах, немає місця для мізерії самовільства, коли люди убогі думками, покликали одне одного в куми, починають славословити ба-ханалю... —

— Я ще додам, — зауважила Ліда, що на сторожі романтики стоїть янгол Божий, який допустив на ті береги убогих нікчем, проте не дозволяє їм обпліювати святині, що велично зводяться в обріях. Бо ті люди, що ніколи не вірили в Бога, сміються не тільки з його великих творінь, а навмисне зневажають усе найсвятіше, що він подарував тому чи іншому народові. Навчившись будь-якого свого ремесла, такі люди відчувають безсилість свого творчого духа, все ж намагаються за всіляку ціну скомпромітувати романтику, хвалювати свій нікудишній товар і свою мізерну ідеологію. Напевно, на них ніхто б ніколи не звернув жодної уваги. Але, на превеликий жаль, вони, що захопили в свої руки пресу й видавництва, естановили свій жалюгідний смак, і подають його в сурогатній формі читачам. Бувають, правда, епохи, коли зло перемагає правду і керує довгі роки людською думкою, тримає маси під впливом фальшивого блиску. Але, чи сама людина, тією загірною ідеєю, що виплекала хвора уяву збоченців, зможе довго перебувати в їхньому полоні? Від цього духового застою і збереже її романтика, краса духа й вічності... —

Замовкла діва, а Дмитро згадав стародавні повір'я, бо в них відчувався одвічний дух вільної людини. Виходить, Ліда махнула рукою на реальну дійсність, стала допитливою до життя, що існує поза межами людської буденністі. Привабу того світу вона спромоглася відкрити своєю візією. Те життя, повне відьом, чарів, перелесників, русалок та дідів-морозів, вічно прикрашало людську фантазію вогненими стрічками, що пломеніли, не линяли під жодними бурями чи дощами.

Дмитро і Ліда розрізували своїм човном хвілі притихлого озера. Обое про щось думали. Дмитро відчував, що краса цеї відданості полонила його, і він зробився зовсім п'яній від її подиху. Вона була для нього тією принцесою з берегів Нілу, яку так пишно похоронив фараон. Дмитро навіть дивувався тим обставинам, що їх доля послала йому на шляху, щоб урятувати цю дівчину. Він уявляв її маленьке

ніжне тіло в його обіймах, коли він ніс Ліду напівмертву з фаетону до хвіртки, де жила Ізидора Петрівна. Ліда також була захоплена Дмитром, хоч для неї він здавався трохи грубим і майже џевихованим. Але то було тільки перше враження для неї. Їduчи в човні і вслушаючись у його гарний і повний привабних чарів голос, вона замиливалаась ним. По цілому парку луна його голосу повторювала, незвиклі для неї мелодії українських пісень, що їх співав для неї Дмитро:

„Ой, зайди, зайди, ясен місяцю,

Як млинове коло.

Ой, вийди, вийди, серце дівчино,

Та промов до мене слово...“ — лунало з човна. Ті слова відбивали ген сірі стіни петропавлівської фортеці.

Вітер приносив ті звуки назад, ударяв ними непорушні дерева, що слухали незнайомий мотив. Зачарований звуком свого голосу Дмитро не помітив, як місяць, виглянув з-за дібр, розлив срібло на сизу маруду озера і, кинувши золоті весла на притихлі плеса, непорушно став над їхньою головою. Ліда, заслухана в спів молодості, непомітно перейшла з керма, мов та дівчина, яку вона спостерігала перед тим, і сіла на лаві вкупі з Дмитром, жадібно ловила звуки його голосу. Заслухана в його спів вона схилила свою голівку йому на плече, маючи нежитрі дівочі бажання, бути щасливою. Тримаючи її обережно за стан, Дмитро відкинув одне весло

з кочетом, поклав його в середину човна, ще більше прихилив до себе безсиле тіло бажаної йому куночки, яке горіло в знемозі. Він закінчив співати пісню про прогнання матір'ю сина, і підніс у своїх долонях Лідине личко, а як наблизив її устоньки із своїми, почав їх цілувати. Вона ж не пручалась, відповіла на поцілунок, а в повітрі, здавалося, ще неслися слова Дмитрової пісні:

„Іди, сину, геть від мене, нехай тебе турчин візьме.“

— Мене, мамо, турчин знає, сріблом-злотом наділяє. — Ця пісня дійсно була зворушлива й не затихала в північних далах; змішана разом з поцілунками закоханих, вона висіла над ними і пригадувала чиєсь молоде кохання, обірване стрілою хижака з степу. А так, як ніхто не керував човном, то він за рутився на місці, не знат, куди йому пливти. Нарешті, хвилі приobili його до очерету, де він, не змігши проіхати, відразу зупинився, мов рибалка на ночівлю, та розкладав

багаття і варив собі вечерю. Ліда заплюшила очі й тихо сиділа без слів, а Дмитро, споглядав на її красу, дивувався своїй нежданій знахідці, не осмілювався порушити її мрії, ніби боявся втратити своє щастя, яке може пурхнути й полетіти в далекі краї, щоб ніколи вже не вернутися до нього. „Вернітесь, будь ласка, назад“ — гукав їм сторож парку. — „Вже час мені йти додому,“ — продовжував він, — „і якщо хочете, — доносилось до них, — „то прив'яжіть до палі човна й сидіть в ньому, скільки Вам заманиться.“

Послухали сторожа й відштовхнулися від очерету і так допливли до берега. Дмитро, вийняв весла з кочетів, прив'язав човна довгим ланцютом до палі і, віддаливши ключі сторожеві, подивився на Ліду, що сиділа в човні, й прикривала свої худенькі плечі матросським бушлатом. Вона не мала жодного бажання виходити з човна, шкодувала, що її райдужні мрії були сполохані так несподівано. Все ж діва сплигнула на берег, опершися на хlop'яче дуже плече. Ноги її окропила роса, що в цей час падала з високих верховіть, які оточували озеро густими коронами. Крім щасливої їхньої пари, здавалося, на цьому світі нікого не було. Тиша стояла надзвичайна, і тільки перезва зелених коників у траві порушувала її. У повітрі висіло благодатне літо у своїм щедротнім достиганні. Дуби переплітались поміж собою простянутими вітами, і міцно тримали урочистість неба на своїх зелених гойдалках. Сонцестоянна пора відчувалася в душах Ліди та Дмитра, і вони, в обіймах одне одного, пішли мовчкі понад берегом, де притихла в зеленім очіпку осика та в білій лъолі береза. Вітер випростав свої зелені крила, повів з-над таємничих дубів. Він немов радів стрічі з щасливими людьми серед цього безпроглядля, що опанувало всесвіт. На щасливу пару закоханих, ніби то задивлялися статуї грецьких богинь, що були дбайливо вирізьблені й прикрашали паркові алеї та грайливі фонтани. Вони стояли на краях басейну, соромливо при місячному сяйві прикривали свої мармурові тіла якоюсь наміткою. Поблизу їх, молоді зупинилися. Моряк з усмішкою підняв Ліду в повітря і поволі опустив її біля стіп Венери, що піднімалася на краю басейну з-з золотими рибками. Йому здавалося, що припавши до Лідиних колін, він зможе краще розглянути її вродливе лице, повне чарів і краси Півночі. Панночка відчула, з якою побожністю він роз-

Глядає риси її виду, відкинула свої коси на мармур Венери.

А як підвився на ноги, Дмитро мимоволі глянув на статую, біля якої сиділа Ліда. Моряк порівнював красу дівчини до краси грецької богині. Місяць посріблив вогненно-червоні кетяги Горобини, ковзнув по жовтих алеях, й зупинився якраз поблизу водоймища, вкрив своїм сяєвом оголені плечі богині. Під його ласками чи компліментами в честь її краси, Венера, наче б то стала погодуватись злегка на своїм п'єдесталі. Вбачалося Дмитрові, що вона ладна була зйти з нього, пройтися вересом, приворотнім зіллям, дикою бузиною й нарвати левкоїв, гладіолус ів, айстр, жоржин, гіацинтив; з них сплести вінка і подарувати його комусь, зрадженному в коханні. Дивлячись то на статую богині, то на кохану, Дмитро злякався. Йому привиджувалось, Венера усміхається до нього, і її білі груди, що глибоко зітхнули, знову застигли в непорушному мармурі. Пустовий схопив відданість за руку, поквално почав відходити з того небезпечного місця, де край басейну Венера зідхала в своїй самотності за втраченим коханням...

А як знульгувалася у довгому очікуванні ласки, зійшла із свого місця і, прийнявши привабні жіночі форми, пішла понад басейном, так ніби очуялась з глибокої летаргії. Зашепталися довкола птиці, схвалювали її впевнену ходу, їхнє щебетання полинуло по старовинному парку. А богиня в срібному серпанку місяця, з блискучими діамантами в пишних косах, ступала по оксамитовім килимі росяних трав, а як дійшла до білокорих берез, зупинилась, ніби когось пождати. В її очах блискотіли перлинки сліз, що здавалися такими прекрасними й цілющими, як бризки, що їх розсипав фонтан. Назустріч їй вийшов місяць, що теж почував свою самотність, плив між небесного поля розорами, які він проорав. Богиня, як бачив Дмитро з Лідою, зачарувалася срібним прядивом місяця, яке перебирал сіверко, що розливав симфонію блаженства в наростаючих щораз більше акордах. Відразу ледь чутно за говорили флейти найдальших зір, схвалювали її велич; звуки тих сопілок досягали того місця, де дивувалися закохані.

Венера, що слухала гімн радості й краси ніби про щось думала, і здавалось, від тих небесних звуків вона нарешті прокинеться від забуття, і простеле злототканний килим своїх думок у світле безмежжя. Вона дійсно мала амнезію свого минулого, і гімни яскравих сузір, привертали її до

свідомості. З уривків тих пісень, думалось закоханим, богиня згадала барвистий сад свого минулого. Як видко, в її уяві з"являлися вервечкою білих одінь, з свічами в руках, тонкостанні жриці у пишних і величних храмах. На акантних стовпах жеврів вічний вогонь її душі. Смолоскипи освітлювали повиті в темряву колони храмів і людські постаті, що молилися їй. Димились тиміями і незрима благодать торкалася тих жриць. Венера, як уявляв собі Дмитро, — пригадала Паріса, що віддав їй золоте яблуко, і розгнівав цим Юнону та Мінерву. Перед очима Лідії випливла прекрасна Гелена, яку Венера, як найбільший ідеал краси подарувала на ознаку приязні Парісові, і причинила цим подарунком знищення Трої Агамемноном. Їй здавалося неймовірним, що чарівна краса жінки могла привести до такої жахливої руйнації, а також і до загибелі самого Паріса. Але це було в непам'яті, і богиня, хоч і розпушила очі, даремно намагалася пригадати ще будь-що із свого існування. Венера оглянулась довкола, замислилась, як не побачила жодних святынь, лише зідхнула на повні здоров"я груди, та знову в серпанку вечірньої мли попрямувала на своє місце; а вже, як зйшла на п'єдестал на краю водограю, богиня застигла німо в білій мармур і вже більше не зіходила на траву. Зорі, розчарувавшись у її нерішучості, поволі опускали свої флейти, з яких перестали літися чудесні звуки. Дмитро з Лідою теж, ніби очунявшись від сну, попрямували своєю дорогою. Вони згодилися з тим, що то була звичайнісінька собі галюцинація.

З парку закохані пішли над Невою. З мовчазних островів напливали сірі сувої молочного туману, що завішував млистим шалем сусідні квартали. Він окутував матовим ореолом вуличні ліхтарі, та розливався хвилями по сонних кварталах проспектів, і на повніював густою масою з палацами мости, а також собори, увесь час покривав більше об"єктів. Туман, як доплив до північного цвинтаря, огортає своїми сивими хвилями хрести та пам'ятники, зауважив, що це для нього найкраще місце для спочинку, як приліг на мовчазні могили, він так спочивав на них до ранку. Дмитрові жаль було розлучатися з дівчиною, бо вона за цей час стала йому бажаною й жаданою особою, про яку він мріяв ціле своє життя.

— Лишися ще трошки — благав її Дмитро. — Мені так шкода розставатися з тобою. Навіщо це слово „прощай“ вигадали люди? Воно дійсно таке, мов шматок гарячого серця,

коли в ньому загніздився біль. Ти знаєш, що для мене віч-
ність чекати на наступне побачення. Це ж цілий тиждень.—
Нічого, потішала його дівчина.— Тиждень — це не багато
часу. Він промине, мов швидколетний птах, і ми знову буде-
мо разом. Я замовлю пару квитків до опери — сказала вона.
— Я думаю, що ти теж цікавишся „Лебединим Озером“. Так
же, чи ні? — допитливими очима дивилася вона на Дмитра.
— А чому ж ні. Я з охотою піду з тобою побачити „Лебеди-
не Озеро“, бо воно, мабуть, так само виглядає, як і це озеро,
де ми з тобою зустрілися.— Я б хотів бути тим принцем,
що стріляє в тих біlosніжних лебедів, і напевно, в моїй уяві
випливе з очерету дивна лебідка, що перетвориться в таку
особу, як ти. — Ліда, всміхнувшись загадково, подала руку
на прощання, і Дмитрова щока доторкнулася до її гарячого
лиця. — Отже, до наступної неділі,— лунав її голос вже
у підворітті. Дмитро, постояв трохи на місці, в чеканні по-
ки знайома сілюєта не розтане в подвір'ї, попрямував до
гавані. Взяв моторового човна, і доїхав до свого крейсера, що сто-
яв на кронштадтському рейді. Він прив'язав катер лінвою до
борту, вже з спритністю мавпи виліз кодольним трапом на-
верх, відгукнувся на поклик варти, заставив поміст, і попря-
мував до своєї каюти, що містилася в кормовій частині.

Він відклав свої думки на завтрашній день, ліг на
своє ліжко, і відразу заснув. За бортом плюскотіли хвили,
і від їхнього неспокою крейсер ритмічно погойдувався, виг-
лядав на хвилях тим альбатросом, що від перевтоми сів на тушу
білобокого, велетенського кита, який не може утримати рівноваги.

Дмитрові снилися золоті
мінарети Істамбулу, де вранці муедзин виходить з килимом
на плоский дах мінарету і, піднявши руки до неба, молиться
Аллахові й пророкові Мухаммедові. Перед ним хитнулися
брани мертвого міста, де янгол Господній вигубив своїм
вогненним мечем невірників, і вони перетворилися на кам'яні
фігури коло своїх будинків, крамниць з різними коштов-
ними товарами та палаців. Пустовому вбачалося, що він
бреде цим вимерлим містом. В царському палаці, куди моряк
зайшов — не стрінув нікого; дивувався безлічі золота та зło-
тотканих килимів. В саду одного з таких палаців випадково
зустрів чудову жінку, що виглядала, мов Божий янгол,
у своїй чистоті. Вона, як виявилося, була донькою одного з

могутніх володарів південних країв. Принцеса із своїми двома сестрами подорожувала морем. Велетенська буря розбила їхній корабель, і вона, врятуватись, вилізла на високу скелю поблизу берега. Звідтіля й побачила обриси цього мертвого міста. Її сестри, що позадрили її красі, хотіли вкинути її в море, коли почалася буря. За це невідомою силою вони були перетворені на два чорні незугарні барси, що лякають своїм виттям гарячі піски мертвої пустелі. Удвох з тією принцесою Дмитро пішов оглядати султанів палац, і для них спонтанно відчинялися двері до таємних сховищ із багатствами. Оглядаючи гори ізумрудів, сапфірів та яхонтів, Дмитро й не помітив, як одна з казкових брам розлахнулася, і здивувала його своїм надиво яскравим блиском золота.

Крізь браму пройшла принцеса, і вона за нею зачиналася, а він лишився стояти в оципенінні серед незчисленних багатств померлого царя. З-за високих скринь на нього плигнули два чорні барси, стали роздирати на його грудях сорочку. Одна з них потвор хотіла його схопити за горло, і Дмитро почав у борсаний відривати її від свого тіла. У борні з тими барсами, моряк прожинувся.

Там у кубрику, Дмитро почав пригадувати своє минуле.

Хоч як його не вабили образи різних зустрічей в чужих краях, все ж їхні видіння заслоняли постаті рідних з округи Городиш, здалекої України. З пам'яті спливали найпрекрасніші дівочі риси його сестер Мальвіни та Ольги. Уявляв він личка попівни Льолі, Мальвінини товаришок, Катруся, Марусини, Люби, та беззаганної Оксани, дружини убитого брата Андрія.

Для нього вони, як і рідна земля, були найбільшою святынею.

Ось пригадав, як одного разу його торговельне судно, кинуло котвицю в затишній затоці Гавайв. Всі з команди, хто був вільний від вахти, зійшов на берег. Жінки з жагучими очима оточили їх,

Запанувало свято, коли гавайські дівчата, з чарами – усмішками, мов палку любов свого серця, дарували кожному приїжджому прекрасний вінок із найкращих квітів світу, що ростуть на Гаваях. Іще ці вінки квітів вони кидали на хвилі, ніби мрії хмільної весни, що губилася в океані з їхніми полубовниками.

Було дійсно цікаво, чому Дмитрові мрії були полонені вогнями Істамбулу. В його уяві пропливали віслюки, навантажені різним крамом, на мно-

голюдних майданах, де жінки тільки цяточками своїх бліскучих очей дивляться на перехожих, не сміючи зняти свою чадру. Мрія не завжди лишається мрією, і Дмитрові все ж хотілося її колись зреалізувати. Одного разу він дістав листа від своєї матері. Лист був із Сибіру:

„Дорогий сину! Нас вислали на добровільне переселення до цих країв. З нами Василь, Ольга, Мальвіна. Ми живемо по-старому. Бережи своє здоров'я. Цілуу тебе тисячу разів. Твоя мама.“

Дмитро спочатку розгубився, коли одержав такого неприємного листа. Але про свою тривогу за долю своїх батьків не сказав ні кому. Якось дістав він листа від Мальвіни. Сестра писала до нього.

„Доброго дня, дорогий брате! Пройшло багато років, як ми розлучилися. Ти чомусь мовчиш. Невже ти гніваєшся на мене? Іван десь служить у Казахстані, а про Василя немає жодної чутки. Мій чоловік добрий, як ти вже знаєш, його збути Федором, і він старий приятель нашого Петра. Він також передає тобі привіт. Петро з своєю дружиною Марусею живуть недалеко від нас. В нього все гаразд. Тепер у нас цвітуть каштани і взагалі гарно, тільки на душі чомусь, дорогий брате, смутно. Як згадаю втрачених рідних, так і заливаюся сльозами. Ми всі працюємо, а діти ходять до школи. От і всі новини. Якщо будеш мати відпустку, то приїжджає відвідати нас. Міцно цілую, твоя сестра Мальвіна.“

Такі листи від рідних не приносили нічого втішного для Дмитра, і він після одержання їх ішов у корчму і там, усівшись на дзи́слику, пив з Горя, пригадував дорогі образи родини. Друзі його здивувалися вельми, помітивши різкі переміні, і довго міркували, що, власне, з ним могло статися. Вони прийшли до єдиного висновку, що він закохався в яксь примадонну; коли не знайшов зрозуміння в її очах, хотів утопити свою розпуку в спиртовому чаді. Такі випадки, самозрозуміло, вже були; їм не надавали якогось значення.

Опам'ятався Дмитро після врятування Ліди; він, як закохався в неї, поволі забував ті великі трагедії, що їх зазнали його батьки. В її поцілунках моряк знаходив утіху і спокій, бо своєю долею, після втрати батьків, вона нагадувала йому його недолю. В умовлений час, вільний від вахти Дмитро чекав її біля виходу до опери

і зрадів, коли її постать з'явилася, і дихнула на нього свіжістю своїх уст. Ліда виглядала чудесною; була неначе та мрія, що світилася Гіядою в небі ; скотилася з небокраю, і на диво, дівкою мідункою зійшла на добру путь. Для нього ця гарна і стота стала всім найкращим і найсвятішим, що тільки було створене небом для земної радості. Лідія підійшла, і простягнула маленьку руку; та сама вибачилась, що трохи змусила його чекати. Вже в середині театру, вони знайшли в бельєтажі призначенні їм місця ;усілися і розглядали лібретто, натомість, почали чекати на початок. Дмитро глянув у

бінокль, і побачив тисячі голів, що хвилювалися, мов море, починаючи п'єтером і кінчаючи „галльоркою“, де сидів, як і за царату, пролетаріят, що не мав змоги купити кращі квитки. Довкола неслісся вигуки й радісні крики захоплення. То зустрічалися друзі, що довго одне одного не бачили. Вони іциро кидалися в обійми, цілувалися й робили найщиріші тримаси. Музиканти з оркестри поступово займали свої місця, перегортали сторінки нот, тим приготовлялись до початку програми. Диригент, тонкий худий чоловік із сивуватим волоссям і в темному фраці, підняв свою батуту, звуки мелодії полилися по залі. З-під його магічної палички звуки, мов заворожені, вилітали, і породжували нові звуки, що линули з флейт, контрабасів, сурм та великих мідяних дісків, які проявили своє існування відразу після ридання скрипок. Завіса з червоного оксамиту поволі почала підніматися, і перед очима здивованих глядачів загойдалось озеро, майже таке саме, як те, де вперше Дмитро зустрів Ліду в та-кий трагічний для неї час. Із-за корчів та обрісників, де не-проходіною зеленою стіною зводивсь очерет, з'явився шу-ліка, а як приземлився, прийняв подобу біса. Він тріумфував у вихорі вітру, коли на горизонті з'явилися білі лебеді. Вони спустились на озері, та швидко пливли до берега, де пе-ретворилися в дівчат і почали свої хороводи. У цей час ца-ревич, що випустив навздогін тим лебедям свою стрілу з батьківського двору, ходив, мов заворожений, шукав те місце, де вона мусила впасти. Він причайвся у гущавині, довго

й уважно споглядав танець дівчат, що знову перетворилися в лебедів і велично плавали по озеру. Тих красунь і заворожив колись той біс, що відбивав танець перемоги на галевині. Всі дивилися, мов зачаровані, на хід подій в „Лебедино-

му Озєрі". Дмитро, передав свій бінокль подругі, спокійно розглядав її золоте волосся, яке, мов морська тирса, спадало хвилями на її привабливі плечі. Моряк доторкався їх своїми устами, пив пающі розлитих парфумів, і радів думкою, що Ліда відчуває те саме захоплення, що й він. Під час антракту вони підвелися з призначених місць, пішли до буфету. Замовили морозиво, знайшли порожній столик, де обговорювали гру артистів. Після другого дзвоника, вони пішли до залі, і вже не покидали своїх місць до останнього акту.

А коли балет Чайковського перестав піднімати і опускати завісу, вийшли на вулицю й потонули у хвилях зеленого вечора, що напливав з Балтики. Дівчина взяла під руку Дмитра, йшла гордо рядом з ним; запропонувала йому зайти до неї трохи відпочити, бо вона простудилася й не має бажання блукати так пізно в парку. Діставши із редикуля ключа, Ліда відчинила двері до тітчина приміщення; вібачилася перед Дмитром, що не може його познайомити з тіткою, яка виїхала на пару днів з міста. На комоді в кімнаті, яку займала вона, Дмитро розглядав портрети її батьків. Його зацікавили також її акуратно вироблені фота, що стояли в гарних рамках, заставлені з усіх боків різноманітними фляконами та відполірованими морськими черепашками. На тих фотах Ліда виглядала життерадісною в різних стадіях свого віку. Одне її фото нагадувало Дмитрові небесного янгола, що, видно, заблудився в етері, непомітно досягнув нашої планети і, втілившись у дівчину, лишився нею на віки. На одній із тих фотографій вона була одягнена в матроську блюзку, а на голові мала безкозирку з яскравими стрічками. Усівшись на м'якому кріслі, Дмитро ніжно тримав у своїх руках п'янкий стан, а Ліда, звинувшись у клубок, мов та киця, тихо мурчала, коли він її турбував поцілунком. В очах коханої дівчини Дмитро помітив слізози, і блиск її погляду піддавав йому думку, що дівчина захворіла, але не хоче йому чомусь призватись. Також бліdnість її хоробливого виду вказував на це.

— Як ти себе почиваєш? — запитав Дмитро її. — Ти виглядаєш дуже блідою і втомленою. — О, зі мною все гаразд, — відповідала вона, й намагалася усміхнутися. — Хіба може зі мною що статися, коли біля мене мій любий! Тільки щось давить мої груди, — продовжувала вона. — Давить холодною брилою льоду, коли розлучаємося.

— Ще більше скажу, — продовжувала вона. — Я не хочу лукавити. Я дійсно важко хвора і, здається, ніхто мене не зможе вилікувати. Мені снилася смерть, що виглядала скорботним янголом. Вона тихою ходою повела мене з собою в якийсь з жалобними колонами храм. Там було багато жевріючих лямпадок. Одна з них горіла ледь помітно, мов моя душа. Смерть мені показала на неї порухом своєї руки, сказавши, що з блиском тієї лямпади кінчається мое життя. Що було далі зі мною, не пам'ятаю. Прокинулась я на ліжку, в обіймах великої горячки. Лікар сказав, коли відвідала його наступного дня, що я маю відкритий процес у легенях. На мене дивилася з жалем медсестра і, здавалось, що вона плакала, мов і ті дерева в саду за вікнами шпиталю..."

Ліда сказала йому правду, бо мала сухоти, і могла швидко вмерти, та віднести на той світ Дмитрові мрії про щастя. Він спочатку думав, що дівчина жартує, але це тільки йому здавалось, бо Ліда говорила правду. — Дійсно, людське життя виглядає жалюгідним, коли воно втратить оперття в своїх силах і лишається напризволяще в бурхливому морі подій, не знаючи, де є власне береги спокою, — продовжувала Ліда. Тоді відчай стискає серце, і воно, немов безсила птиця, що втратила свій гордий лет, безпорадно борсається у веремії свого призначення, бо знає, що йому нема виходу з недолі. Мов відлуналі звуки флейти мое серце ячить в грудях з предчувствям, що ось-ось до нього перестане надходити жилами свіжа кров, і воно навіки замре. Тоді настане пітьма, — сумно вела далі діва, і навіть моя мрія, без жодної іскри для лету, безсило зануриться в темряву, згасне під голосінням вітру над дівочим, схололим, поганьбленим тілом. Відлуналі акорди любові лишень не згаснуть у світах. Вони розірвуть оболонку мовчання й темряви, будуть носитися в етері, щоб зустріти сонце й живе серце. Ті акорди, передадуть наснагу іншому серденьку для вічного відлуння і чарування земних небокраїв своєю пристрастю до життя. З них виникнє спалах вогню, що своєю тривалістю буде дорівнюватися вічності, та наділяти своєю щедротою й своїми безсмертними звуками людські створіння. Холодне крило часу не зможе заглушити ті звуки, бо вони є вістниками перемоги сонця над мороком, перемоги вічної любові над мовчанням і смертю.

На цьому Ліда замовкла. Розуміла призначення долі, що їй го-

тувала вічну постіль в таких ранніх роках. Видавалося навіть крики небесних янголів, що кликали її в ті незримі для людського ока світи, де тче свої мелодії й переливається сонце.

Ліда знала, що рятунку її лишитися на цьому світі нема.

Отже, вона споряджала свій корабель життя в скору далеку дорогу. Діва уявляла його відплиття від пристані, що називається землею, ген аж до яскравих сузір'їв, які блис-котять опівночі над її головою. Вона вже бачила себе на тому кораблі вічності: з причалу земної затоки здняв кітву, і несеться по небесному океані, відвідує найдальші зірки, й причалює на деяких із них відпочити. Все ж таки їй хотілося б після такого далекого плавання ще колись вернутися на землю, особливо в ті місця, де вона родилася, звідки має стільки гірких споминів, що, змішавшись докути з солодким нектаром кохання, створили хмільний напій її молодих ро-ків. Ліда б хотіла вернутися ще на землю, бо там лишиться її ніколи невигасла частинка серця — любов до Дмитра. Ту любов, їй здавалося, вона плекала вічно, ще з дитячих ро-ків, лише їй удалося зустріти свого судженого занадто пізно.

Хіба ж вона може лишитися щасливою в тій вічній подорожі по інших світах, коли її невигасле серце повік за-лишилася на землі, у радості і смутку з Дмитровими турботами? Від цих мрій Ліда заплакала, і рясні слізози покрили її шоки,

— Не плач, дорога моя, — по-тішав її Дмитро. Все буде гаразд. Ти просто маєш гарячку і перевтому від недавнього пережитого. Я тебе югайно від-везу до лікарні, де відпочинеш трохи, і знову вернешся до мене, повна здоров'я та молодости. Ми будемо найщасливі-шою парою, що будь-коли існувала на землі. —

Дмитро викликав "швидку допомогу" і допоміг звести кохану по східцях на вулицю; а вона, опершившися об його дуже плече, відчувала себе задоволеною і вже більше не плакала. Дов-гий час Дмитро чекав у вестібюлі, з надією, що його пустять відвідати хвору. Але лікарі заборонили всілякі відвідини, мотивуючи, що пацієнтки не в змозі нікого приймати.

У лікарні, де білосніжні коридори губилися в сиянні неонового світла, стояла дивовижна тиша. Тут лікарі змагалися із смертю. Інколи вони виходили переможцями після складних опе-рацій і повертали людину до життя. У почекальні пахло лі-камі; пахощі їх принесла з собою медсестра. Вона сумно

подивилася на Дмитра. Ї сказала, що він даремно чекає на встановлення діагнози хворої. Її білий халат здавався Дмитрові одним з білих заметів його України, коли там здіймається снігова хуртовина. Він ще довго лишався сидіти в почекальні, сподівався, що його близька присутність тут доконечна. Там за свіжофарбованими дверима лежала його Ліда, що може, прокінеться і погукає його теплим голосом.

Але його ніхто не кликав, і дмовижна тиша пливла довкола, самотністю лякала й Дмитра.

В цю ніч, а також під ранок Дмитро не з'явився на крейсер. Він усе сидів у вестибулі, з надією, що йому дозволять завитати в палату до хворої дівчини. Наступного дня він поплентався геть, з почуттям, що він також пережив якусь операцію власного серця, з якого лікарі вийняли найгарячий шматок. За самовільне відлучення йому дали шість днів холодного карцеру, і позбавили на місяць зійти на берег.

У карцері він ясно уявляв білу палату, де лежала борючись із смертю Ліда. Він бачив її біляве волосся, безпорадно розкидане на подушці, стомік з усохлими квітами, а також медсестру, що міряла їй безупинно температуру і записувала биття її пульсу. Він знов, що Ліда лежить край великого вікна, що виходить у розквітлий сад. Щоб її потішити й розрадити, туди прилітають пташки, щебечуть їй розмайтих пісень. Ось йому здалося, що вона встає із своєї постелі, лишає шпитальне ліжко, підходить до вікна й розчиняє його навстіж. Хвора усміхається загадковою усмішкою, коли він заходить до її палати з китицею живих квітів. Наближається вона до нього босоніж в самій нічній сорочці, обіймає коханого за шию, пристрасно цілує. Від того поцілунку відрвалися холодні пелюстки магнолії, і потонули на дні Дмитрової душі, та застигли в ній замість радості, невимовним жalem і тугою, що наповнила його ество. Він навіть здивувався, чому ті пелюстки, що відрвалися від коханих уст, були такі холодні. Навпаки, думав він, вони мусили бути теплими, як те проміння сонця, коли воно пристрасно обдаровує земні краї своєю щедротою.

Приверзлося йому, що Ліда відійшла від вікна і розстанула в зливі суцвіття, якого вітер дужою рукою штурнув із саду. Те суцвіття раптом перетворилося в холодний сніг і обвіяло Дмитра морозом. Відчуваючи порожнечу в палаті,

Дмитро кинувся з розпачем од дверей.. і так він і прокинувся. Той поцілунок хворої дівчини здався йому печаткою смерті.

Після відсидження карцеру, а також після місячної заборони не входити на берег, він нарешті одержав перепустку поїхати до міста. А вже в Ленінграді, Дмитро купив на ходу в однієї бабусі пучок розквітлих троянд і кинувся митто з тими квітами до шпиталю. Лікарня стояла в безгомінній частині міста, оточена високими осокорами та кленами. Залізна брама з химерними візерунками була широко відчинена; від неї тяглися акуратно вимощені маленькими камінцями доріжки. Обабіч їх зеленіла трава і між розкішних клумб пурхали улесливо метелики. Кущі порічок були дбайливо підстрижені садівником, і приваблювали око гронами стиглих ягід. В далині переливалися водограї, що своїми багатобарвними бризками творили гармонію життя. Корпуси шпиталю виходили з іншого кінця в сад, де виднілися постаті пацієнтів, що видужували. В такому місці людині навіть тяжко було уявити, що тут хворий має дві дороги: одна з них — повернутися знову до земних сует, інша — відлинуть в невідомість. Над самим входом до шпиталю пішалася густа корона старезних дубів. Вони охоплювали себе віттям, міцно трималися вкупі, й створювали піднебесну арку для тих, що увіходили до госпіталю. Ці дуби невтомно шумом вітали життя, кликали на спочинок під свої густі

корони; раділи кожній живій істоті, що входила чи виходила із шпиталю. Здавалося, що вони своїм могутнім Гармоном відгонили з цього місця смерть, і вона, безпорадна пройти крізь головні двері, завертала в іншу сторону, обминала їх, заходила в палати через сад, де вишневий і яблуневий склікій не лякав її своїм зідханням. У відчутті її зближення, осокори та клени починали тривожно шуміти, а сад осипав у жалобі своє суцвіття, і воно, полите сльозами світанку, валялося коло підбілених стовбурів крислатих дерев.

Дмитро відчинив двері, застиг у нерішучості, і вони силою вітру зачинилися за ним. Усівши на порожнім стільці, він почав ждати приходу медсестри. Чекати довелося недовго. За пару хвилин вийшла в білому халаті медсестра.

"Чи можна довідатись, до кого ви прийшли, — спітала вона.

— „Я б хотів віддати хвору, на імення Ліда Дума, — сказав напівлогосно Дмитро.

"Зачекайте хвильку, - промовила вона. Треба візнати, де вона лежить."

Медсестра обернулася заклопотано, махнула рукою, і в нерадивих здогадах вийшла з почекальні. За короткий час вона вернулася, зажурено подивилася на відвідувача й насилу заговорила: „Я принесла вам скорбну новину: Ліда Дума вже з тиждень тому покинула цей світ. Вона вмерла десь надранок, коли в палатах панувала надзвичайна тиша.“

Дмитро спочатку не розумів, що вона йому сказала. Попчевши слово „смерть“, він безсило опустив голову. Щось холодне й давлюче підступило до горла, стиснуло його міцно.

Дмитро усвідомив, що все скінчене. Він лишив букет свіжих троянд на лаві, пішов до канцелярії довідатися, де її могила. Чергова лікарка в білому халаті, переглянула уважно декілька картотек, нарешті вийняла одну картку і, глянула у неї, та сумно сказала, що Ліда Дума похована на північному цвинтарі — „Ми, власне не знаємо, де її могила, — сказала вона, — бо її тіло забрала тітка..“

Дмитро вийшов із шпиталю й поплівся німо до виходу. За рогом він уявив таксі й поїхав на знайому адресу. Подзвінлив, і тоді довідався від посивілої жінки, яка й була тіткою Ліди, що небіжчиця похована біля цвинтарної стіни з південної сторони. Над її могилою сиротіє трирамений хрест, — сумно сказала вона, а на нім вирізьблено її ім" я. Коли довідалась, що її звуть Дмитро, Тетяна Григорівна попросила пождати.

— „Маю для вас листа від небіжчиці, — промовила вона крізь сліззи. — Почекайте хвилину, я вам його внесу з сусідньої кімнати. Вона його написала перед смертю і просила мене вручити вам особисто...“

Не мавши сили одразу перечитати того листа, Дмитро подякував і, збіг по сходах униз, а далі пішов вулицями до заіржавілої брами старовинного цвинтаря, де й була похована Ліда. Земля на її могилі була ще свіжа, також квіти та кілька вінків від її друзів здавалися живими, хоч уже минув тиждень, як Ліда спочила в тім гробі. Дмитро оглянувся і несподівано помітив, як від двох величезних цегляних стовпів, до яких була прикріплена цвинтарна брама, піднялися желехи; вони зробили коло і знов опустилися на свої гнізда, що виднілися на тих стовпах. Недалеко останньою стояла мармурова каплиця, заросла диким терном. На деяких могилах були похилені хрести, а висока трава та бур'ян коли-

хали сум, що напливав нізвідки. Деякі могили були занедбані, а розлогі клени та дуби розпустили свої віти над цим місцем вічного спокою і своїм корінням підважили могильні монументи, що посилювалися набік і виглядали, мов похилені повні скорботи вдови. На Лідині могилі стояв дерев'яний хрест, де губили тумани свої білі крила вечірні тумани, схожі на павутиння бабиного літа. Дмитро оглянув занедбані могили та пам'ятники, не міг стримати сліз, пригав до дорогої домовини й довго молився за дівочу душу, яка після нестерпних страждань мусила бути десь у небі. Тиша тріпотіла незріміми крильми, і навіть вітер не порушував задуму білих берез та дубів, що підносилися над цвинтарем. Від стіни кладовища, де забуті надгробки геть обросли бур'яном та кропивою, спурхнула вивільга. Вона долетіла до свіжої могили, усілася на одному з півоній вінку, і почала щебетати. Те щебетання ще більше пройняло Дмитра смутком, і він, з піднятого головою, довго слідкував за іволгою, що виливала свій жаль за втраченим молодим життям. Йому вбачалося, що в тій дивній пташці втілена багатостраждална душа його коханої, яка прилетіла навмисне нагадати про себе, як почула про його відвідини. Посвист вивільги в оливко-зелених шатах, не вгавав, і в тому голосному співі Дмитро відчув щось знайоме. Морякові здавалося, що він розуміє, про що вона хоче йому сказати. А іволга співала про дівоче щастя, яке розцвітало, мов дивна півонія в голосному від птаства саді, і як те щастя підрізано, мов ту півонію, жахливими бурями. Дмитро, заплющив очі, та слухав той спів, і перед ним загоїдався хтось невиразний в тумані, наближався до нього. Від здивування він онімів, коли незнайома постать в білім перетворилася у Ліду. Дівчина, здавалося йому, йшла з-за похилених хрестів та розбитих монументів, прямо від лісу, що чорнів за цвинтарною стіною. Вона була мовчазна, і її уста були безкровні, мов ягоди осипаної калини, коли з них видушене чиеюсь ступнєю ввесі сік, і вони, розтоптані в траві й вимиті осіннім дощем, вже не нагадують своїм виглядом про минулу красу. Лідині льонистого кольору коси були розкуюваженні вітром, розвіювались з її маленької голови, мов зграя сполоханих птиць; безсилі полетіти, вони напинались під вихрем, падали їй на плечі. Ліда тримала в руках невідомі квіти, що нагадували своєю блідою голубінню польові волошки, змі-

шані з жовтооким ромен-зіллям. Тінь рухалася вільно й спокійно, обминала надгробки, хрести, та прямувала до місця, де стояв Дмитро. Від здивування, що бачить дорогу йому постать, він несподівано розплюшив очі. В цю ж мить привид Ліди розстанув у хвилях туману, який поступово наповняв цвінтар. Іволга, що співала йому про загублену радість, теж кудись зникла. Услід її зашуміли таємничо дуби та старі акації.

Від здивування Дмитро протер свої очі, вдивляючися в свої білого туману, де нікого не було видно. Він перехрестиився тремтячою рукою і прошептав молитву за спокій душі нещасної, яка ще витала над землею. Трохи опам'ятався, відвідувач почав поправляти на свіжій могилі вінки та квіти. Потім підвісив й попрямував до виходу. Цвінтарна брама була вже зачинена; лелека над нею, важко махнув крилами, кинув йому до ніг суху галузку, порушив своїм клекотом тишу. Біля диких кущів край зарослої доріжки його погляд мимовільно спинився над забитим голубом чи голубкою, і він, пригнічений думками, переліз через високу зарослу диким виноградом стіну й опинився на безлюдній вулиці.

Моряк вийняв хустину й вилтер нею холодний піт, що ясно вкривав йому цілого лоба своїми краплями, раптом згадав про лист, що був у нього в кишені. Мимоволі пригадав зустріч із Лідиною тіткою, що той лист йому передала. У першій каварні він усівся за столик, замовив собі склянку чаю й чекав,

чи скоро він прохолоне;, почав розривати маленького коверта. В листі знайомою рукою було написано:

— Мицій друже! Пробач мені за все й прощай. Так, прощай інавіки, бо я знаю, що долею нам не призначено більш зустрітись. Я дуже тяжко хвора. Лікарі, що відвідують мене в палаті, сумно хитають головами, коли відходять, бо знають, що мені лишилося жити недовго. Ніччу мені снилися мої батьки: над ними сумно голосила тайга, що вкрила їхні змарнілі тіла холодною пеленою снігу. Учора, коли все мовчало, і сіра мля наповнила палату, відвідала мене смерть. Ти, може, думаєш, що то все галюцинація, мое безпорадне марення. А я тобі кажу-ні. Так, то була моя смерть. Вона непомітно увійшла крізь пофарбовані насвіжо білі двері і повільно наближалася до моого ліжка. Смерть знала, що я безнадійний пацієнт

у лікарня, отже не поспішала з приходом. Вона стала в моїх ногах, і споглядала на мене в своїм прозорім, як туман, хи-

тоні, і вже думала перейти з того місця й стати в моїх головах. У цей час зашебетала пташка біля розчиненого вікна, де я лежала, і так гарно та весело, що навіть смерть забула, з якою метою вона, власне, прийшла в палату, хутко покинула мое ліжко й зникла крізь розчинене вікно в темряві серед алеї росистого саду. Мое життя, таким чином, було продовжене. Але як довго? — Я вірю, смерть що забула, чого вона приходила в цю палату, неодмінно вернеться й зупинить порухом своїх кістлявих пальців пульс моого життя. Я відлину з цього світу, у мріях про нашу любов і про наше те маленьке й короткотривале щастя, яке ти мені подарував. Скажи щось, друже мій дорогий. Чи справді ми були в наших ілюзіях щасливі? Я впевнена, що життя, яке ми розпочали на землі, набере цікавіших форм в інших світах. Я, відлину перша, щоб мати досить часу з ниток вічності сплести для нашої перемоги над темрявою прекрасний килим безсмерття. Колись, як утомлюсь від тієї химерної праці, спинуюся на мить, тебе згадаю, полечу знову на землю, щоб полегшити своєю присутністю твої земні терпіння. Я ще не знаю, яку форму прийме моя душа, все ж навідається в той закуток, де ми вперше присяглися бути нерозлучними. В блуканні поблизу озера, де таємничо шумить очерет, я буду чекати на тебе, бо навіть у небі ніхто із земних створінь не може бути щасливим, лишившись самотнім. Мені здається, що моя душа буде втілена в пташку, таку, як ластівка. Й весело шугати над просторами, і шебетали про свій смуток і про свою радість. Коли таку пташку помітиш у себе над головою, то привітай її теплою усмішкою, і якщо вона зашебече привітно, згадай про мене і про нашу вірну любов. З якою мукою й тривогою я чекала на тебе останніми тижнями! Як мені було важко не бачити тебе, і я від безсилия плакала, обливалася слізьми високі подушки. Твій колега, якого ти надіслав тиждень тому, приніс мені твій лист і китицю вогнених троянд. Ті троянди своїми пелюстками нагадують мені наше кохання, що було, як вогонь. Будь ласка, не передавай мені більше квітів, бо вони швидко в'януть і нагадують мені своїми зів'ялими пелюстками про скору смерть. Також прости мені за всі ті прикрості, що були пов'язані з моєю недугою. Я знаю, що тебе на кораблі покарали безвинно, й не зважили на всі аргументи, пов'язані з відвезенням мене до шпиталю.

Після моого відходу, мій милюй Дмитре, завітай до моєї тітки й візьми собі на згадку моє фото. Ти його знайдеш на комоді, біля дзеркала. На тому фоті я була зфотографована в саду, коли в нас хвилювалась у шовковій блакиті весна і розцвітали магнолії. Хай те фото нагадує тобі про нашу квітчасту весну. Також передай тітці, щоб вона нічого не писала батькам про мою смерть... Життя прекрасне і таке, як морська голубінь, повне принад і небезпек. Коли воно гасне в одному місці, то відблиски того згасання засвічують нові вогні на похмурих шпілях вічності, і воно народжується знов, мов синхронна хвиля, що в фосфоричних блисках у час прибою розбуджує нові припливи, освітлені місячним сяйвом. За гомоном того прибою, коли розкривається безодня, і глотає у своє нутро народжені хвилі, починається за темним проваллям нове життя. Вогні його мене кличути, і я бачу перед собою незаймані сади вічного спочинку.

До нової зустрічі, дорогий! цілуло ввостаннє, твоя Ліда Дума."

Дмитро прочитав того листа вдруге, і вийшов, похитуючись, на вулицю із каварні. На перехрестях бlimали ліхтарі, і сяйво від них лилося срібними смугами на брук. Коли доблукав до Гранітного узбережжя Неви, він став біля одного з мостів і, опершися на залізні поруччя, дивився на чорну воду. Хвилі здавалися йому шматками його горя. Жовтими смугами відбивалися у воді ліхтарі набережної і жовтіли у Дмитрових очах. Здалека чулися крики й вигуки веселих пereхожих, що обнімали своїх подруг. Моряк Пустовий постояв трохи над водою, знову поїхав до Лідинії тітки. На дзвінок у дверях, вона відчинила йому, і зазвала гостя до кімнати. — Я вибачаюсь, що знову прийшов вас потурбувати, — промовив він. — Якщо ваша ласка, то прочитайте Лідиного листа, а також я б хотів мати ту фотокартку, яку вона подарувала мені. Знаю, що Ваше горе велике, тому не намілюся вас довго турбувати, — продовжував він. — Нічого, моя біль і втрата, здається, не менше від вашої, — відповіла вона й запросила моряка увійти до Лідинії кімнати. Тетяна Григорівна від читання того листа заплакала. В кімнаті, яку займала Ліда, як і перед цим, пахло тонкими парфумами. Здавалось, що Ліда, після вечірньої туалети, на хвілинку вийшла, щоб з'явитися несподівано, і здивувати всіх

своїм вечірнім убранням та красою. Дмитро сів на канапу й роздивлявся знайомійому картки й портрети. Він узяв одну з тих карток, про яку йому згадувала Ліда в останньому листі; довго дивився на неї. На ній Ліда була, мов жива, і на віт росинки з запашних розквітлих віт тріпотіли, мов слози, на яблуневих гілках, до яких Ліда торкалася своєю рукою. Пустовий посидів у мовчанні декілька хвилин, раптово підвівся, поклав цю дорогоцінну картку в кишеню і, попрощався з Тетяною Григорівною, вийшов геть.

У його думках запанувала порожнеча, а всі його земні дороги обступило провалля, страшне й безпривітне, мов сонну морську бухту обступають непрошенні сили єти морських кораблів, які пройшли кільватером й кинули на рейді свої кітви. Відтак він,

як втратив Ліду, почував себе безпорадним, мов той альбатрос, що в леті поламав свої крила об високу щоглу бистроплавного корабля; впав на поміст, і безпорадно борсається неспроможний злетіти над безмежною стихією, коли підводиться штурм. У Дмитра у цей час виник плян утечі кудись далеко, де не видно сліз і де можна забути свої страждання. Він знов, що згодом його демобілізують із флоту.

Без Ліди, не мав він цілі перебувати в цьому похмуromу місті. Він мріяв дістатися до берегів Чорного моря і там найнятися на торговельне судно, навідатись світу.

Після демобілізації з крейсера Дмитро у вільний час ходив по місту. Зайшов попрощатися з Ізидорою Петрівною, довгенько не хотів виходити з цього гостинного дому, де він почував себе, як у рідній хаті. Ізидора Петрівна теж засумувала, коли візнала, що він покидає місто, і від'їжджає на Україну. Вона його, мов рідна мати, благословила в дорогу, і він, зворушений, поцілував її пасма сивого волосся; відчував, що більше не зустріне цю добру жінку. Перед від'їздом з Ленінграду Дмитро ще в останній раз пішов на могилу Ліди, й приніс з собою п'янючі китиці гортенсій, півоній та троянд. Він здивувався, коли побачив, що кущ калини, який він одного разу посадив, пишно розцвів. На калині з'явилося буйне зелене листя, а також брость червоних ягід звисала з пружних віт. Пустовий став навколоїнці, та довго молився, потім поклав на її могилу китиці свіжих квітів, і хотів уже відійти, коли почув на стежці ходу. Побачивши, що Тетяна Григорівна прийшла

відвідати свою племінницю, лишився мовчки її ждати. Тетяна Григорівна була в чорнім платті. Вона підійшла до могилки своєї племінниці, і поцілуvalа зелений дерен, що ріс на гробі. По траві плівся живокість, що прикрашав невеликий горбик синіми нагідками. Тетяна Григорівна привіталася з Дмитром і почала виривати бур'ян, що де-не-де з'явився серед трави. Дмитро хотів ласкавими словами розрадити бідну Лідину тітку, але відчув, що це йому не вдастся, замовк. Ще перед цим вона йому розказала невтішні новини, за Уралом Лідиним батькам доводиться багато лиха. У цей час на розквітлій кущ насадженої Дмитром калини прилетіла пташка і почала клювати своїм гострим дзьобиком червоні ягідки і весело шебетати.. Багато з тих розкльованих ягідок лежало долі, в густій траві. Вони здавалися Дмитрові тими відцвіллими устами померлої дівчини, що її привид він бачив

перший раз, як відвідував гріб. На цвинтарі стояла прохолода, віяв легкий бірюзовий вітер. Гілки білокорої берези своїми зеленими раменами дотикалися хреста. Вони укупі з калиновим віттям кидали тінь, затемняли могилу від сонця.

— На той рік я поставлю маленьку лаву в головах, де Ліда спочиває, — промовила Тетяна Григорівна. Сяду в тіні під калиною, і буду молитися за спасіння її душі. — Тітка більше не говорила до Дмитра, я він споглянув востаннє на знайомий горбик, що потопав у квітах і в дурманних травах, попрощався з тіткою і пішов собі.

Дмитро сів на вокзалі на перший поїзд і виїхав маршрутом на Україну; все грав на своїй гармонії про свою тугу і утрачену любов. Так закінчилося його нещасливе кохання в північному місті.

...Поїзд обминав ліси та селища, летів панцерним птахом на Південь, до солом'яних українських хат, де шум осокорів навіяв колись Дмитрові романтику моря. За свою гру на гармонії він мав велику повагу перед слухачів, а його рівний і чарівний голос викликав співчуття у подорожніх. Люди підносили йому дещо випити, частували його своїм хлібом.

За Дінцем перед Дмитром відкрився район донецького басейну, де понад залізничним полотном піднімалися гори кам'яного вугілля, а біля них тулилися мешкання шахтарів. Замурзані діти стояли край насипу, вигукували щось у напрямку поїзду. Він давав довгі розплачливі свистки,

і сповільнивав біг на зворотах. На одній станції під назвою **Луганське**, паротяг ніби задиханий бігун, добіг до фінішу.

Далеко ще перед Луганським, Василя Пустового, що іхав цім поїздом, приваблювала гра незнайомого гармоніста. Він, коли втік із Харкова, добирався до Явдохи, сестри свого небіжчика – батька. Хлопець не зінав, що то в купе сусіднього вагону, грає на гармоші його брат, Дмитро. Втікача заінтригували мелодії, які він чув ще в своїм дитинстві, що хвилювали його, як торкається клявішів незнайомець. Підійшов і остановів, бо вічна – віч стріниув свого брата. Отак відбулася їхня зустріч.

Дмитро, перехилився через вікно, і схопив простягнуту руку і втягнув Василя до вагону.—

—Брате, дорогий леді промовив Дмитро.— Невже це справді не сон, що ми зустрілися, хоч пів землі пройшли і загубили своїх батьків!

Василь від радості нічого не міг промовити, щось важке і болюче підступило до його горла і він стримував себе, щоб не розридатися серед здивованих пасажирів. В Луганському жила їхня тітка, і вони негайно лишили поїзд, що подав гудок і зник за мережею доріг, де світилися зелені семафори.

Вони йшли вулицями шахтерського міста, оповідали невеселі новини з свого життя. В зустрічних за питували подорожні адресу Гаврила Пилиповича Глаголя, чоловіка сестри їх покійного батька, яка давно помандрувала за ним на Донбас у шуканні заробітку. Блукати їм довго не довелося. Незабаром вони стояли біля низької хатини; нагнулися, зайшли в середину. Тітка Явдоха не впізнала їх. Лише, коли вони розказали, чиї вони сини, вона від радості не могла знайти місця, де б їх посадовити. Хлопці усілись на лавці, а вона заметушилась по хаті, почала готувати вечерю. Веселе полум'я в печі почало давати свій відблиск по кутках, і освітлювати тітчину тінь.

— Мій чоловік ще не прийшов з вахти,— сказала вона. Він працює на шахті змінним майстром, і скоро мусить бути вдома. Вона зварила вечерю і розставила миски на столі, поклала біля дорогих гостей ложки та виделки в чеканні на господаря. Незабаром прийшов і господар. Він побачив гостей та привітався з ними, хоч не міг догадатися, хто вони були.

— Та це ж діти моого померлого брата, — сказала вона. Доля їх зберегла на світі й привела до нашої хати.—

— Гостям раді, — весело сказав Гаврило Пилипович, кремезний чоловік років сорока п'яти. — Для них у нас знайдеться місце і вони можуть бути як наші рідні сини. Великі вже виростили, — продовжував він. Міцні, як буки, а в леті навіть скола з Вами не можна порівняти. Як би я зустрівся з Вами десь на вулиці, то ій-Богу не впізнав би. Отакі то всі діти, схожі на голубів, які вилетіли із батьківського гнізда, блукають світами і рідко коли вертаються до своїх хат.

Стара подала вечерю, і всі сиділи в добром настрої, смакуючи борщ. Довго ще не змовкала жвава розмова за столом. Вислухавши „одісею“ Василя, а також Дмитрове життя в морській флоті, Гаврило Пилипович щось думав — „Добре, я завтра поговорю із старшим майстром і постараюся влаштувати вас на працю в шахту. Будете в мене скільки завгодно. Набридне, то скажете „до побачення“. Тітка Явдоха постелила хлопцям на долівці. Вони вже не тривожились більше нічим, перевернулися на бік, і швидко заснули. Хлопці відчули, що за допомогою Гаврила Пилиповича вони стануть справжніми шахтарями, а як зберуть трохи грошей, вирушать в інші місця. Надворі збиралося на дощ. Він скоро полив, як із відра, тарабанив об стріху пружною рукою. Лише тітка Явдоха ще не спала. Вона молилася Богу, шептала молитви, щоб небо не забуло тих, що вмерли на Сибірі. Після палкої молитви, вона пішла спати, і вже нішо не порушувало нічного спокою, хіба вигуки запізнілого поїзда, що стояв десь на запасній колії, і ждав зеленого семафору. Шахтарський виселок спав, щоб уранці бути розбудженим гудками з шахт. Свіжі лави вибійників полізуть у штолльні, накладуть повні вагонетки чорного вугілля, такого потрібного для тяжкої промисловості. Про добування вугілля Дмитро та Василь не мали жодного поняття, хоч надіялися, що процес видобутку його можна легко опанувати, придивившись, як старі шахтарі оперують зарубною машиною чи шахтарськими кайлами. Чекати їм довго не довелося. Надвечір наступного дня Гаврило Пилипович зайшов у хату з незнайомим присадкуватим чоловіком, що був головним майстром на шахті ч. 27. Він привітався з хлопцями, подав їм правицю і проказав: „Звати мене Григорієм Денисовим-

чем. Люблю людей, що виконують свою роботу. Ось для вас жетони та одяг. Завтра виходьте, хлопці, на першу зміну. Прибувши до шахти, особисто явіться до мене."

Після цих слів, як людина переобтяжена своїми клопотами, Григорій Денисович попрощається зі всіма, і вийшов з хати. Наступного дня ще перед гудком вони поспідали й були готові спускатися в шахту, що височіла своїми конваєрами.

— „Ходіть сюди но, хлопці, — привітно погукав на них Григорій Денисович. Ось вам шахтарські лямпки. Нумо спускатися в штолню.“ — В кожну із чорних дір, що були більш, ніж на людський зріст, пророблені в середину шахти, поспішали шахтарі, запорощені вугільною курявою. Всі розступилися перед Григорієм Денисовичем, даючи йому і двом новим шахтарям прохід до ліфту. Повз них проїхали вагонетки, повні вугілля.

— Григорію Денисовичу, рятуйте! — кричав, підбігши до нього, молодий шахтар. — „В чому справа?“ — запитав той. — „Наша бригада розширяла штолню, а вона обвалилася й поховала під собою шахтарів. Я в той час пішов зовсім в інший вібій. А як вернувся, то вже нічого перед собою не бачив.“

Григорій Денисович, а також усі присутні кинулися рятувати засипаних людей. Тонни вугілля були вибрані з того місця, де мусили бути засипані шахтарі. Хтось говорив, що їх було п'ять, інші казали, що вісім. Одне було відомо, що всі вони мають жінок та дрібненьких діток. Ті з великого горя, що трапилося з їхніми чоловіками, стояли непорушно юрмою коло шахти в чеканні на висліди розкопів. Розкопи тривали цілу ніч дорання. Василь перший досягнув місця, де були засипані шахтарі. Він закричав на все горло, та зрадів надзвичайно, коли відкопав ще живих людей. Трьох із визволених шахтарів негайно віднесли на ношах до елеватора й забрали відразу до лікарні. То були важко поранені шахтарі. В інших лише була подряпана шкіра та побиті руки. Тих шахтарів забрали жінки та діти додому. Хлопці одержали небияку подяку від Григорія Денисовича, який обняв їх за плечі, ходив з ними з гордістю серед шахтарів. Справи йшли непогано, в порівнянні з усіма клопотами, яких хлопцям довелося зазнати. Вони через пару місяців, освоїли процес добування вугілля, стали одними з найкращих шахтарів на шахті ч. 27. Коли Дмитро спускався в шахту, то йому здавалося, що

в ін іде по трапу свого корабля в трюм. Там треба вивантажувати різні снасті та бочки через відчинений люк на спеціальну платформу; її подавав у трюм призначений на це звід; що, зачепивши міцно прив'язаний вантаж, перевозив його на берег; вантажники розвантажували той майданчик, махали людині, яка оперувала тим зводом, щоб вона знову повертала мершій той порожній дляц по новий вантаж. Василь спритно орудував вибійним молотком, мов раніш побратими в партизанах влучною зброєю, коли відбивалися від ворога, та захищали у плавнях пораненого Тимоша Чернігівця. «Я вмираю за безсмертну славу України,» — ще й тепер чулося йому в вибої..

Василь, що став шахтарем, устиг познайомитися з дружньою сім'єю вибійників, що запрошували його до себе в гості. Після врятування сімох шахтарів у заваленім вибої, він відвідав кожного з них, знайшовши щиріх і чуйних приятелів на ціле життя. Важко покалічених шахтарів він з Дмитром відвідав у лікарні. Дивлячись на їхні забинтовані голови та руки, він думав, що така доля могла не обминути жодного з Пустових нізащо, якби вони приїхали на день раніше до Луганського. Відвідуючи одного пораненого шахтаря в шпиталі, вони там зустріли його доньку Варю. Варя була соромлива міцної будови дівчина років 17. На ній було біле плаття, вкрите барвистою кохтинкою. Вона мала щось миле й приємне в погляді своїх мрійних очей, що так личили до її ясного вигляду. Василеві відразу дівчина припала до серця. Так буває з багатьма хлопцями, що, зустрівши незнайому особу, закохуються в неї навіки. Хлопці провели Варю до її дому. В хаті, куди вона їх запросила, пахло сушнею.

— „Добрідень вам до хати!“ промовили парубки до господині. — Просимо всередину, — почули в одвіт.

З іншої кімнати ввійшли дві Варині сестри. Вони з цікавістю розглядали незнайомців. — „Це ж вони врятували нашого батька,“ — з гордістю промовила Варя, познайомила з хлопцями своїх сестер. В світлиці було чимало рушників, дбайливо вишитих дівочими руками. Вони прикрашали портрети їхніх батьків та копії пейзажів невідомих мальярів. У кутку в рушниках висіли образи, миготла лямпадка. Стіл був застелений білою скатеркою, а на ньому розносив пахощі пучок із жасмину, гвоздик, троянд. Сестри таки добре працювали, щоб надати своєму домові пристойного вигля-

ду. Поля та Маня, як звали Вариних сестер, соромливо зиркали на хлопців. Вони трішки погомоніли, і згодились піти до парку, що шумів своїми ясенами, липами та березами в середині міста. Маючи з собою аж три дівчини, Дмитро з Василем вирішили запросити з собою й Миколу, іхнього друга з вибою. У парку культури й відпочинку праля музика й шугали молоді пари по алеях, і зникали в розлитім сяйві вечірніх ліхтарів, що їх засвітила темрява, яка знайшла відпо-

Хлопці взяли собі по дівчині й на порожній лаві під крислатим дубом сіли відпочивати. Варя сиділа з Василем. Вона була подібна до ясноокої голубки, що, знайшовши відповідного голуба, весело вуркотіла, заховавши голівку під його дуже крило. Поля, старша сестра, виглядала свіжо й привабно. Її темна сукня з синьою блюзкою робила її ще гарнішою. Вона нишком розмовляла з Дмитром. Миколі дісталася скромна іхня сестра Маня, що сама майже нічого не говорила, а лише слухала співрозмовника. У розмові з дівчатьми хлопці багато дечого дізналися про Донбас, про тисячі вагонів чорного золота, яке зникає, мов у величезній розжареній печі, десь на розгалужених коліях залізниць. У парку гули хрущі, пролітали наче ті таємничі істоти, що зворобились на найдальшій плянеті, щоб дізнатися про людське життя. Ті летючі жуки зупинялися на мить, творили в повітрі коло, замовкали, а потім, немов моторовий човен на воді, в якуму на мить заглух мотор, летіли далі, наповнюючи своїм гудінням поснулі алеї. Дівчатам, видко, подобалися хлопці з Київщини. Вони щодалі більше пустували з ними і, допустувавши до краю, раптом розійшлися в різні сторони парами, що домовились зустрітися через деякий час на старому місці. Василь, обняв теплий стан Варі, крокував порожньою алеєю, а вона, дивлячись йому в очі, щось хотіла в них помітити. Погляд у неї був переповнений жагою; від нього йшло сліпуче сяйво. Ліва потягнула Василя в найглухійшу алею; вона сіла на лавку й посадила з розгону хлопця. Він відчув тепло її принадного тіла й онімів від приємного почуття. Варя пручалася під його рясними цілунками й полегшено зідхала, коли Василь переставав турбувати її уста. В її очах світилася радість, бо її серце відчувало, що цей парубок належатиме їй, більш ні кому. Вона, причаївшись, слухала своїм вухом биття його гарячого серця, і не мала ніякого бажання

підняти голову з його грудей. Василь не осміявся порушити тишу, ніжно гладив Варине запашне волосся, дививсь на сяючо ліхтарів, що пробивалося крізь кленові віхи з іншої алеї.

— "Будеш ти барвіночок рвати, і ночувати в нім, — сказав Василь.

— „Ми збудуємо собі казковий замок і ти станеш у нім моєю королевою.“ — „Так, так,“ — муркотіла вона під його пестощами. — „Я назбираю тобі чебрецю й барвінку і покладу до ніг. Знаєш, як гарно перейти полем, де половіуть високі жита, переплетені волошками, де червоніє, мов достигла любов, яркий мак. Ген, ледь mrіє хутір з високими осокорами, з довгим журавлем над криницею. Я б, узвів тебе отак на руки, ніс би через ті буйні золоті жита; Вже втомлений під ношею, поклав би тебе обережно додолу і разом із тобою дивився б на безхмаре небо, де співає жайворонок. Ти уявляєш, як у нас гарно вдома! Річка; зелені гони, оксамитні гречки. Там мені б хотілося бути. І якщо я буду збиратися в дорогу до Києва, то неодмінно заберу й тебе з собою. Чи поїдеш зо мною до моєї сестри? — благальним голосом запитав Василь у неї.

Дівчина нічого не відповіла, лише думала про все таке неждане, що їй ніяка відповідь не вкладалася в голову. А Василь малював пляніївого майбутнього, mrіяв виконасти батьківський заповіт: вернутися в рідні сторони. Шахта його не цікавила. Вона здавалася йому тим чорним пеклом, де перебувають грішники. Коли спускався в штолню, йому здавалося, що він уже на берегах Стиксу, де з величезної чорної вартівні пекла освітлюють вхід і вихід з Підземного Царства. Всі вибійники з замазаними в чорний порох фізіономіями здавалися тими споневіреними істотами, які прибули до кордонів підземелля, ждуть своєї черги, щоб їх перевезли на другий бік в інший світ. Йому навіть ціла планета здавалася пеклом, де людські створіння відбувають кару за гріхи своїх предків. Варя для нього дійсно була знахідкою в цьому людському потоці, і він, коли говорив їй різні дурниці, засмічував про безвідрядну дійсність. Багато ще дечого наговорив дівчині Василь. Розказав їй також свої пригоди та про зустріч з братом на незнайомій станції. О, які були б раді батьки, коли б довідалися, що їхні діти живі! Напевно це б продовжило їхні роки життя. А брати зійшлися, мов ті бистрокрилі птиці в леті над Дніпровим роздоллям. Зійшлися, поцілувались, заплакали з радості. Хіба ж міг хто подума-

ти, щоб, перебуваючи в різних краях, їм доведеться ще зустрітися? Але розлука пахла гірким полинем, бо Василь відчував, що його тут шукають непрошенні гості. Він мусить забрати з собою кохану Варю, та їхати геть до Києва. Дівчина, мов читала його думки про неї, причаїлася на його грудях, і з її пестощів відчувалося, що вона на все згодна, —

— "Ходімо вже, Василю, нас ждуть. Про все інше поговоримо іншим разом." — Що ж, коли хочеш, то ходімо, згодився він.

Вони побрели навпротець назустріч ліхтарному сяйву. Молода пара вийшла на алею і попрямувала до знайомого місця. Але там, на своє здивування, вони нікого не помітили. Усівши на лаві, вирішили зачекати. Чекати довелося довго, бо хлопці й дівчата так уподобали перебування вкупі, що ніяк не хотіли розлучатись того погожого зеленого вечора. Нарешті Дмитро з Полиною та Микола з Манею прийшли. Полина виглядала щасливою, і зовсім не турбувалася, що їй треба вранці вставати до праці вkontорі, де вона була секретаркою. Видко було, що в Мані від поцілунків трохи пріпухли губи. Вона ввесь час неспокійно поправляла волосся, яке спадало їй на чоло. Молодь пригадала, що вже пізно, згодилася вертатися додому. Хлопці провели дівчат до їхнього низького будинка й швидко попрощалися з ними; послішали, щоб ще виспатися до ранкової зміни. Кожний думав про своє. Важко було перервати їхнє мовчання. Лише їхні кроки лунко гупали по бруку. Не вечерявши, вони пірнули під ковдри, і скоро ніщо не порушувало нічного спокою. Наступного дня парубки працювали, як і звичайно, згадували про своїх дівчат. Найбільше від усіх був замислений Василь. Дмитрові по втраті Ліди зовсім не йшло зачіпати будь-яку дівчину. Він знов, що ніякі святоці не зможуть замінити в його серці любов, яку непогасними смолоскипами вона засвітила. Дмитро продовжував жити втраченим і був неначе той близький промінь сонця, що занурився в океан і вмер у його безодні, і тільки відблиск його ще лишив неясний слід в почорнілих окенських хвилях. Микола був задоволений своїм знайомством з Манею. Він, усміхався й пригадував, що та спокуслива дівчина трохи не побила його за довгі поцілунки. Від тих пестощів у неї потовщали губи, і вона напевно не виходить з дому нікуди. Хлопці дочекалися вечора, вирішили знов завітати до дівчат.

На цей раз тільки Василь з Миколою стукали в знайомі двері. Дмитро відмовився йти з ними, мотивуючи це мігреною.

Варя переступила поріг, і чемно запросила їх до кімнати. Якраз на той час дівчата, розкладали на столі карти і ворожили. Хлопці, зіпершись об кінець столу, з цікавістю спостерігали, як з вправних рук Поліни виладали валети, дами, шістки та вісімки на столі. Для Поліни випадали карти нецікаві. Вона розсердилася і почала їх тасувати та розкладати ще раз. Усі слідкували за рухами її рук, що то підіймалися, то опускалися, творили різнобарвний килим із карт. Вона їх ново збирала та змішувала; закладала вправними пальцями одну за одну карти і, добре перемішавши, викинула три карти для свого серця. На тих картах було написано: розлука, печаль та дорога. Ворохіння зіпсуvalо її настрій, і її вродливе із гостренським носиком лиць почевоніло з досади.

Вхопила в руку свою чорну довгу косу, почала бити нею по своїх високих грудях. Тоді карти взяла Варя. Як тільки розкладала їх, зашарілася від задоволення, бо її випадала на картах любов, взаємність та дорога. Майже такі самі карти випали й Мані. Дівчата, крім Поліни, були задоволені. При нагоді, намислили піти з хлопцями в кіно. Причепурившись біля дзеркала, вони, дві сестри, ластівками випурхнули з ганку, кликали з собою й Поліну. Але вона слянула що Дмитра немає, вирішила зостатися дома. Хлопці й дівчата дійшли до кіна й побачили, що прибули якраз своєчасно. Сеанс закінчився, і глядачі виходили на вулицю. Сіра юрба хиталася, жестикулювала, цим виявляла захоплення картиною. На свіжонаклеєних афішах Василь прочитав: „Путівка в жізнь“. Фільм був звуковий.

Василь кулив на всіх квитки, подав їх контролерові; пропустив своїх колег, зайдов і сам усередину. Варя щільно пригорнулася до хлопця, ждала початку сеансу. Поруч із Василем сиділа Маня з Миколою; вони весело щось розмовляли.

Почався фільм. Перед здивованими очима Василя попливли знайомі постаті вуркаганів та міліціонерів. Мустафа та Колька Свист нагадали йому Репку та Кольку Жлоба, що пропали у задимлених сутеренах пролетарського міста. Василь напевно не знав, чи кулі дійсно поцілили в Репку, коли він перелазив через високі ворота, чи просто він від легкого поранення полетів сторч головою, а загодя видужав, і

де́сь відбуває свій строк або гуляє на „волі“. Перед його очима вставали вогні незнайомих європейських станцій, люди в добірному одязі, засніжені шпилі Альпійських гір. Революція народила нову клясу людей, людей-безбатькенків, людей без роду, що сумління свого серця втопили в буднях будування соціалізму. З ранніх літ вони не знали матірньої любові, не чули батьківських порад, росли, як бур'ян, без жодної шани, чи віри в Бога, крім почуття тваринного існування. Василь, по закінченні сеансу, вийшов з театру в холодний вечір; стискав маленьку Варину руку, перебирає у пам'яті героїв фільму. Перед його очима сновигали постаті Мустафі, Джигана, Кольки Свиста, і він задумався над долею Оксаниних дітей, що, може, теж опинилися в домі безпритульних. Він спинився біля виходу і чекав з Варею на Миколу та Маню. Їх ніде не було видно. Згодом серед людських голів Василь помітив знайому білу хустину та ясне волосся, яке міг мати лише Микола. Парубки не знали куди краще піти, тому запропонували дівчатам пройтись понад річкою. Ті з великом задоволенням згодились. Над водою пливли сизі хмарги, посріблени по краях місячним сяйвом, що виглядали, мов пір"я величезної скопи. Знайшовши порожню лавку між березами, дві щасливі парочки усілись. Хлопці повіддавали свої піджаки померзлим дівчатам, вигідно їх обнімали, відчували тепло дівочих грудей. Дінець своїми каламутними хвилями нагадував Дніпрову затоку, коли вона переповнюється в повінь водою, а ріка затоплює береги і несе в своїй сваволі розбурхані води. У Василевій пам'яті поволі виплив захоплений університетами дніпровський корабель, що громив ворожі позиції. Його багатоцалеві гармати прикривали вогнем відступ городищанських загонів. Загойдалися в його уяві дорогі обличчя його рідних та друзів. Мов у прозорому світанковому тумані, виринули постаті сестер-Мальвіни та Ольги, що роз'яtrили в нім спомини з далекого пережитого. Пройшли, мов ті нездоланні фронтовики, в його думках брати — Петро, Андрій, Іван. Невимовне голосіння його матері над труною померлого батька, а також сухі очі Оксани, коли вона не мала вже сил плакати, а тільки згадувала свою удовину долю та своїх утрачених дітей. — „Чому стільки сліз та горя наповнювало його уяву?“ — думалося Василеві, і він сидів мовчи, й не зінав, як позбутися надокучливих думок. Варя не

тревожила хлоп'ячого смутку, ніби відчувала всю скорботу його душі. Над ним гойдали гілля зеленолисті берези.

Шум вітру поволі даленів. Він плутався серед гнучких віт, виводив осінні мелодії, хоч довкола буяла весна. Вітер, вириався із черемшевого полону, брав дві сизі хмари собі за крила й летів над сагою та тужив за вічною молодістю й вічним коханням, що живе в мужніх серцях. Воно переходить з одного створіння в інше, ніколи не втрачає своїх чарів, мов та молода дівчина, що після одруження, стала матір'ю, та йдучи з своєю дитиною алеями парку, звертає увагу цілої черги випадкових перехожих своєю гарною постаттю та п'янкими формами дозрілого тіла. За тією молодою жінкою, дарма, що вона вже віддана, слідкують захоплені очі юнаків та старших чоловіків, і вбачають в її дозрілості й повноті істину молодості і земної наслоди. Така жінка напевно й спокусила святого Антонія, коли він перебував на острові Пінгвінів. Безум охоплює не одного молодого чоловіка, коли він зустріне випадково мрію своєї весни.

Щоб не заважати одне одному, Микола з Манею пішли вниз до ріки, а Василь допоміг Варі піднятися з потепліої від їхньої присутності лавки й відійшов з нею трохи вбік.

Край стовбуру розшумілої берези, він пригорнув Варю до грудей.

— „Пусті, а то ще задушишь,“ — пручалася вона. — „Ти такий дужий, що в мене аж дух захопило від твоїх обіймів,“ — пустувала вона, граючи вогненими блисками очей. — „О, ні, не пущу,“ — усміхаючись говорив він. — „З першої нашої зустрічі я зрозумів, що ти будеш навіки моєю, бо як же можна роз'єднати серце на дві половини, коли воно призначене бути єдиним? Ти поїдеш зі мною до Києва, і то негайно, нікому про це не кажучи.“ — „Чому негайно?“ — стривожилася дівчина. — „Ти ж не знаєш, що я живу тут під чужим прізвищем, і про це вже довідалися там, де не слід. Отже, я мушу від'їджати. Від'їджати в ті місця, де живе моя сестра. Обіцяю тобі, що буду дивитися за тобою, як за власною зіницею ока, розділити з тобою всі наші радощі й невдачі. Коли ж ти здатна стати проти всіх перешкод, що їх нам приготувала доля на нашім шляху, то я більше не бажаю нічого. Для нас відкриються ще золоті дороги в казкове майбутнє, яке я уявляю повним святої любові, На тих пшеничними колосками умаяних

шляхах сонце витче голубі промені, поглине всю тьму та в похмурому довкіллі облегшить наші буденні дні. Скажи мені одне слово, що вийдеш за мене, і підеш зі мною в далеке?"

Варя хвилину мовчала, глянула на Василя замріяно й промовила:

„Я відчувала, що

наша зустріч із самого початку принесе мені розлуку із моїми рідними. На терезі розсудливості я кинула своє гаряче серце; шалька, де його поклали, переважила другу шальку тих төрезів, де лежала моя любов і прив'язаність до моїх мілих батьків і сестер. Що ж, долею вирішено, щоб я вишла за тебе заміж. Може зостануся нещасна і від свого роду — як за глуху стінку засунута. Роби так, як тобі наказує твоє сумління. Я буду чекати на тебе завтра вранці..."

Відразу на її очах показалися слізки. Ніби розтривожений цими дівочими слізами вітер неспокійно шибав хмари на олив'яні хвилі, і вони зідхали, мов людина, що має в житті багато клопотів. Лози, нагинаючись під вітром, схилялися низько на річкові плеса, де виплив корабель, в якого щогли були зіткані із місячного сяйва, а сам він, як здавалося, був змайстрований невидимими майстрами з хмарових волокон, коли їх розкидало небо в прибережних плавнях. Той корабель, минувши глибоководі місця Дінця, зник за сизою даллю, як і та хмара, що височіла над головами наших героїв. Ще перед зустрічю з Варею Василь обмірковував ситуацію з Дмитром. Удвох вони вирішили покинути гостинний дім їхньої тітки. Тільки в братів були зовсім різні пляни щодо подорожі. Дмитро ввесь час мріяв про Одесу, йому уві сні усміхалися вогні чужоземних міст. Він мріяв про Істамбул, про синій Босфор та про Золотий Ріг на турецькому узбережжі. Чому йому хотілося потрапити до Туреччини, він не міг пояснити. Мусулманином він ніколи не був, не захоплювався також смарагдовими очима мешканок Близького Сходу. Захоплений екзотикою південних країн він просто хотів там побувати. Про їхній від'їзд знав з тіткою Гаврило Пилипович.

— „Що Бог дає — все до кращого“ — потішали вони хлопців, які обіцяли писати їм листи.

Василь з Варео стояли при березі й чекали на повернення Миколи й Мані. Незабаром їхні постаті з'явилися із зелені, і вони вирушили додому. Варя зайдла в кімнату і спочатку написала коротенького листа. В ньому

вона вибачалася перед батьками за свій нерозважний вчинок. Цілу ніч вона не спала, прислухаючись до спалахів гроzi. Бліскавка освітлювала її кімнату, краяла раптовими спалахами її серце. Ще ледь сіріло, як Василь чекав на Варю. Щоб не розбудити своїх сонних сестер, вона винесла з сіней заздалегідь приготовлені речі та кошик з харчами. На подвір'ї з високих яворин падала роса. Сходила світанкова зірниця, віщуючи погожий день. Перші півні будили сонну природу бадьюрими криками. Варя, поціувавши рідний поріг, пішла назустріч Василеві, що взявши з її рук валізку, злегка другою рукою підтримував дівчину. Пройшовши сонними городами, вони зупинилися біля одного будинка, де на них чекав знайомий шофер та Дмитро. Скоро вантажне авто понеслося дорогою, відвоздило молодих на недалеку станцію. На станції було порожньо. Від урвищ з-за залізничного насипу плив хвилями туман. Старий виличник куняв; тримав коло своїх ніг два ліхтарі із зеленою та червоною лампою. Розрізуючи мряку, незабаром примчався поїзд. З наближенням його в дівчини краялася душа: невідомо, чи буде їй зможа колись приїхати назад, щоб зустрітися з батьками.

Молодята увійшли до вагону третьої класи, поклали свої речі на полиці, усілися на вільних місцях, в чеканні на відхід поїзда. Він, ніби нехотя, дав гудок і рушив стрімголов у далеку дорогу. Варя, в сірій хустці, сиділа біля вікна й дивилася на ями та долини, де височили гібри кам'яного вугілля між усохлими акаціями та поруділми березами. Серед них десь загубилась її шахтарська юність, повна буденщини та клопотів, яку освітив своїм коханням Василь. З ним вона іде на всілякі поневіряння, щоб тільки ту ілюзію святої любові виправдати в своєму житті. Поїзд нісся щораз цвідше, минав розлогі краєвиди, оздоблені шахтарськими селищами, станціями.

— „Безталанна моя голова“ — думалось Варі — „Куди я іду і чого? Покинула батьків, свій дім... Чи я, бува, не найлася дурману? — Ні, дурману я дійсно не найлася. А просто така моя вже доля. Я б не могла жити без нього. Всі дні були б мені немилі без милого і я б свою молодість занапастила навіки. Тяжко на моєму серці, ніби його хтось ударив каменем, а воно все ж леліє думу про радість.“

— Їй пригадалися її сумні батьки та сестри, що, вставши вранці, погукають Варю. Завітають до

кімнати, знайдуть її ліжко порожнім, а також прочитають її листа, й гірко заплачуть, мов за померлою. Будуть довго за нею тужити, спитають у перехожих, чи бува не зустрічали десь її в чужих місцях. Мати буде журитись, згадуючи свою доньку, а сестри в жалобі будуть тихо сидіти вдома, ждучи від неї листа. Василь, намагаючись розігнати її невеселі думи, втихомирював Варю, як тільки міг. Він розказував їй про золоті бані київських церков, про свою сестру Мальвіну та про свій батьківський двір, де нічого, крім бур'яну, не зсталось.

— „Ну, не журися, мое сонечко,“ — ніжно говорив він. У житті, як на довгій ниві, все треба скоштувати. Нам випадуть гожі світанки, і рясноцвіття садів нам із пелюсток постеле шлюбну постелю. Ми ж такі молоді, повні здоров'я та сили, що жодна негода не зломить наших дужих крил. Глянь, як сонце піднімається золотим гусем з-за насипу, віщує нам гожі дні. Відкинь сум, бо ми разом, навіки! —

— Дівчина, лішивши думки про домівку, підвела свою русяву голову, прислухаючись до бадьорого голосу її коханого. —

„Що буде, то буде“ — відповіла вона. — Тільки жаль мені було лишати без матірнього благословіння рідну хату. Хай вона мені простить цей гріх, що я вчинила“.

— "Ти вже забула, що вона нас благословила, як ми стояли біля воріт одного разу. Пам'ятаєш, як вона вийшла з хати, і так привітно говорила; видко, чуло її серце, що будеш мені за дружину.“

— „Так, пам'ятаю“, — стиха згодилася Варя і, відвернувшись до вікна, почала розглядати невідомі їй краєвиди, що наближалися з рухом поїзда. В вагоні, крім них, сиділо ще декілька подорожніх, чоловіків та жінок. Видно було, що вони їхали здалека, везучи з собою своїх дітей. Незабаром зайшов контролер перевіряти квитки. У Василя квитки були приготовлені заздалегідь. Він подав їх контролерові, а той недбало перевірив іх, чимчикував далі, байдужий до пасажирів. Вагон на звіротах щораз дужче гойдався, і Варі здавалося, що паротяг, розігнавшись по рейках, раптом у безсиллі повернути вагони в потрібному напрямку, злетить із колії й покотить їх у прірву, а вони ударяться один об одного, розіб'ються на шматки, мов ті достиглі кавуни чи дині, коли їх вивантажують із баржі, і вони стугонять по сходах, розбиваються й летять у бурхливу воду.

Дмитро мовчав, а на одній зупинці, зі своєю гармонією підвівся.

— „Це кінець моєї подорожі з вами“, — задумливо проказав він. — „Тепер ви поїдете далі без мене. Я мушу тут сходити, щоб сісти на поїзд, що йде до моря.“ Він поглянув якось тризубно на Василя: „Дорогий брате! Не судилося нам бути вкупі на цей час. Отже розійдемось, мов ті брати в народній пісні. Розійдемось в різні сторони, з надією колись зустрітися. На роду нам написано не бути вкупі. Така вже епоха. Циганський час. Вдома ніхто не сидить у цю пору. Розігнала нас доля з рідного гнізда, зруйнувала його, лишила нам гіркі спомини про нашу молодість. Безглаздо було б навіть боротися з нею, коли вона була нам суджена з колиски. Хоч діти не відповідають за вчинки батьків, однаке вони народжені, щоб ті вчинки виправдати перед історією та майбутніми поколіннями. Для когось ті вчинки є непоправними злочинами, а для нас нехай вони стануть святістю, бо хто власне були судді над нашим родом? Хто міг доказати свою правоту й насміятився з святости нашої душі, коли вона в Бога лишилася непорочною. Що може бути гірше від лицемірства з людиною, встановлення над нею догми правосуддя, коли вона не зламала жодного людського закону? Хіба можна дати індульгенції тим, що в своїй амбітності насміялися з усіх чеснот людського серденька, зробили в ньому порожнечу й пустку, мов із тих наших веселих наддніпрянських сел та хуторів? Я зневірився у всіх модерних істинах, бо вони були народжені злом і божевільним знищенням самої людини. Вірю, що ми ще зустрінемося за кращих часів, коли людям набридне жити лише брехнею і ставити зло на найвищий п'єдесталь. Втомляться фанатики руїни та трафаретного мислення нашої епохи. Ті вчинки, що іх вони заподіяли безневинним, стануть їм за обвинувальний акт їхнього братовбивства, і вони спокутують ще заслуженою карою. Отже, дотримуйся батьківського заповіту, бо він у нас був невинним, як перед людьми, так і перед Богом.. Як страйнеш Петра й Мальвіну, передай їм щирий привіт від мене та скажи, щоб чекали мене в гості.

Я навідаюсь світу і напевне ще колись вернуся.“

По цих словах Дмитро міцно обняв Василя і вони поцілувались. Тяжкою була розлука братів. Варя дивилася, мов зачарована, як дві широкоплечі постаті пригорнулися одна

до другої, мов хотіли злитися в єдину в міцних обіймах. — „Прощай, брате, — ледви вимовив Василь. — Бувай здоров. Сумно буде без тебе, аж до твого повернення.“

Дмитро попрощається, обвішений речами, серед яких з близкучими гудзиками ладів, ніби розбите серце, звисала гармонія.

Ще довго майоріла постать у чорнім матроськім бушлаті на пероні. Василь, припав до відчинено-го вікна вагона, мов приріс до нього, вдивлявся, може, во-стянє в братове лицце. — „Прощай, Дмитре, — кричав він, і його слова підхоплювали вітер і ніс їх, мов біль його жур-ливого серця за спорожнілій перон на крилах сизого вечно-ра, що напливав із долин. Здавалось йому, що в його серці обірвалися враз струни, і воно перестало бреніти. А поїзд гнав щодуху вперед, рвав на клочия сувої хмар, ридав з вітром, що бився безсилими крилами об бляху вагонів, і зникав у безлюдних степах, де там припадав до безіменних могил; відпочивши, він летів десь до морського узбережжя,

слідом за Дмитром, ніс біль Василевого серця. Зустріли-ся брати й розійшлися, мов ті горді птиці в леті, що про-кричали привіт одна одній і були знову розлучені велетен-ськими хвилями, що заливали обрій. Де й на яких широтах і краях відбудеться їхня зустріч? Чи доля ще змилосердить-ся над ними, уквітчає їхні шляхи барвінком і рutoю-м'я-тою, чи лише холодною заметіллю жбурне їм в лиці, та за-

мете ті шляхи-дороги, якими вони будуть ходити? Хи-мерні знаки були накреслені їм незримою рукою на їхніх у колючках і тернах дорогах. Ті знаки означають безмежне по-невіряння й довголітню розлуку. Хіба ту розлуку зможуть у gamuvati жахітливі бурі, що покрили небо важкими хмарами?

Ми й несуть грім і блискавицю для знеможених? Та розлу-ка гірш від татарської неволі, де приковані до своїх тяжких весял невольники тужать на галерах за рідним краєм. Васи-леві ще довго вважалася братова постать у стемнілих про-сторах. Вона ніби гукала його до себе, і від цього Дмитро ставав йому ще дорожчим і жаданнішим. Думав про нього, Василь забув навіть про Варю, що тримала його за рукав, щоб він, бува, не випав через вікно з поїзда та не розсипав свої кості по високому насилі серед просмолених злежнів, де, мов сум, виростав полин та жовтий молочай. Отак розій-

шлися брати випадково, як і зустрілись, з вірою непогасною в нову зустріч, в своїх серцях плекали тепло батьківської любові, вірні його заповітам, чесні собою й багаті на мрії, що підготовляли їх на нові подвиги, лишали їх нездоланими серед дикої веремії часу. Хіба ті, що вирости на волі, можуть бути рабами чи негідними? — Ні, таких у роду Пустових ще споконвіку не існувало; в іншому випадку, земля б розступилася під їхніми ногами, та поглинула б їх, щоб вони не ганьбили свій роботягий рід. Таких дійсно в роду Пустових не було, і напевно старий Пустовий умирал спокійно, з вірою в призначення своїх нащадків. Варя відірвала мужа від вікна, коли степи покрилися чорною пеленою, та посадила його поруч себе, горда за нього, а Василеві мрії летіли швидше від поїзда і розсипалися райдужними іскрами, освітлювали морок. У мужньому серці їх було досить, і вони ще і ще вилітали й летіли в порожню ночі назустріч довгожданому дні.

РОЗДІЛ ІУ.

Минуло багато часу відтоді, як родина Пустових помандрувала на далеку Північ. Здавалося, що нічого майже не змінилося на подвір'ї, де колись босоніж бігав Василь та плакала по вбитому Андрієві невістка Оксана. Тополі з високими гніздами майоріли біля клуні, чекали на повернення своїх утрачених господарів. Лише ніхто не вертався привітати їх ласкавим словом, і вони тривожно шуміли, тарабанили усохлим гіллям об бляху знайомого дому, де розмістився радгосп. Щепи, що їх колись посадив з батьком Василь, виростили пишним садом, важкі тримали на своїм гіллі до зрілі плоди. З обліннялих вуликів на пасіці вилітали безтурботно бджоли й мелодійними голосами наповняли повітря. Вони працювали, як і колись, збирали нектар з польових квітів, приносили його до вуликів. Безгоміння стояло на подвір'ї, хоч завжди можна було там побачити чоловічі та жіночі постаті, що сновигали. Здавалося, що ті постаті то лише з'яви давно померлих за часів революції людей, і якби дійсно жива істота завітала на те подвір'я й гукнула „Здоровенькі були, добрі люди“, то напевно вони б усі застигли б від здивування, що чують крізь летаргію людський

голос, і заговорили б щиро до перехожого. Правда, люди були мовчазні, бо за роботою зовсім втрачали охоту будь-що говорити. На даху будинка зникло колесо, на якому лелски, прилетівши з чужого краю, мостили гніздо. Казали, його скинула з даху страшна буря вночі після того, як Максима забрали в невідоме. Упавши на землю, воно під завивання вітру покотилося стежкою аж у річку і попливло за водою шукати тих господарів, що його мостили. Все ж лелеки не переставали одвідувати те подвір'я. Навіть страшного голодного року вони, покинувши береги Нілу, приліти в рідні місця, кружляли у високості, в шука нні знайомого колеса; все ж не розшукали його і стурбовані таким безгомінням, вони полетіли до далеких боліт, щоб поснідати жабами. Але й жаби десь зникли, і видно було, як їх смажили на вогні якісь привиди, схожі на мешканців тих околиць. Голод ходив всевладними кроками по Україні, полював на ще живих людей. У немощних не було сили вийти з хат і закопати своїх померлих родичів, і страшний розпач наповнив околиці. І коли наступного року ті люди, що врятувались від смерті, зустрічали на дорогах чи в полі живих людей, вони відсахувалися одне від одного, бо вбачали свій вигляд у страхільних під лахміттям кістяках-постаті іншого. В ті місця й приїздив на відпустку найменший синок Максима Пустового, Іван. Гостював він у хаті Степана Омельченка в Городиші, з донькою якого Лесею, ще в дитинстві виласував худобу на лузі. Хотів забрати з собою до Казахстану родину дядька Гната, але дядько відмовився іхати в таку далеку сторону. Він приїздив саме тоді, коли померла Льоліна мати, а Льоля, зібравши свій убогий скарб, вирушала з дітьми пароплавом до Києва, куди її кликав до себе Ігор. Від Демида вона мала вістку, що він незабаром з нею побачиться, бо в Москві розглядають його апеляцію, і напевне справедливість переможе. Сумно було в тих місцях, де колись петлюрівці на чолі з Гмірею боролись за волю. Його висока могила лише бовваніла над Дніпровою кручею, вся в зелених берізках, що рясно шуміли, переливаючись під сонцем своїм листям. Ніхто не мав часу розказати внукам про її славу, бо ті з уненрівців, що лишилися живими, розбрелися по різних місцевостях. Моторошна тиша напливала від Дніпра-Славути, і здавалось, що на землі настав Страшний Суд. Суд над тими, що зневажували всі Божі закони й стали канібалами. Найогиднішим

було те, що влада з людей зробила тварин, і люди стали байдужі до всього, крім шматка хліба, якого й не мали. Один чоловік, а саме – Олексій Забудько зарізав собі потайки колгоспного коня. Незаможник знов, що йому доведеться відповісти за це, тому й подався до занедбаної церкви, де колись відправляв службу Божу отець Саливон, щоб там повіситись. Він прийшов до дверей замкненого храму, де висів іржавий замок, і безсилий ті двері відчинити, зібрався на стовбур високого клена і доліз до вітражів. Людина своєю присутністю потурбувала кажанів, що спокохано вилетіли, бо не знали, що сталося.

Той Олексій Забудько – батько Гена дія, що колись улюблений почав шукати мотузку, якою в добре часи, перед комуною, розгойдували найбільший дзвін "Богослов". Прибитий горем, він вже хотів повіситись, коли ж нечиста сила підхопила його за руки й за ноги, високо тримала в повітрі. А коли очунявся, побачив, що лежить недалеко від розп'яття. Не міг зображені,

шо відбулося. Олексій жахнувся, як уздрів Христа з продіяною кулями головою та розтрощеним терновим вінком. Мов живий, дивився на нього Ісус. На хресті хтось заливши шапку, яка заворушилася й понеслася по церкві, та наповнила її страшним реготом. Олексій, що забув уже, як хреститись, намагався піднести руку, щоб покласти на себе хрест, але це йому ніяк не вдавалось. Він відврнувся від розп'яття, відсунувся й заховався за спліснявілу колону. Перед ним відкрився вівтар, прикрашений не іконами та рушниками, а чортячими мордами, що визирали з усіх щілин. З того місця, де був іконостас, вийшов головний біс; підняв свої собачі лапи, і тут почав гутнявити якусь молитву. На голові, замість митри, він мав корону з живих гадюк. За по-махом його волохатих лап усі чорти опускали донизу зарі-ші морди, замовкали на мить, коли він кадив розпаленим кадилом. На його знак, з вівтаря вийшла гола жінка. Хитаючи всіма частинами свого безсоромного тіла, вона підійшла до головного біса. Він поклав її на мармурові сходи і почав у присутності всіх гвалтувати. Ту ж саму процедуру з тією молодою жінкою проробили й інші чорти. Олексій сидів під колonoю в оскверненому храмі й не міг відірвати очей від дивовижі, що творилася там. Під чортячі молитви до сатани та жінка зникла у вівтарі. Замість неї з'явився чоловік. Він, здавалося, бачив, але насправді був сліпий. Старший біс

дав йому в руки ножа. Тоді до нього підвели його рідного брата, що мав на ший хреста. Сліпий брат, довго не думав. Щоб заслужити тієї пошани в чортів, увігнав ножа братові в горло.

Той брат повалився біля крилоса, а чорти підбігали, цідили в блискучі чаші свіжої крові й причащалися нею. Роззявивши рота, Олексій чекав, що буде далі, коли сліпий чоловік і тіло його зарізаного брата зникли в сплюндованим вітварі. Раптом закалатали дзвони, і чорти, ставши в лаву, винесли розбиті дзвони на середину церкви. Ті дзвони колись сам Забудько допомагав здіймати на утильсировину. Видом видав іх розколотими докраю, тому закрив свої вирла руками. Розплошивши очі, він побачив гнівну блискавицю, яка, розколовши надвое хмару за вітражами, своїм вогненним мечем запалила церкву. Велетенські здригання грому налякали чортів, і вони покинули розбиті дзвони й повтікали з реготом через вибиті шишки, лишили Забудька самого. Церква цораз більше наповнялася димом, і Олексій, протер очі, побачив страшне полум'я, вирішив тікати тією бісівською дорогою, якою й вони всі повтікали. Сплигнувши на землю, коли церква була вже охоплена полум'ям і палала, як свічка, він одразу потрапив до дужих рук міліції. Його обвинуватили в підпалі соціялістичної власності. Суд був короткий, хоч Забудько благав і плакав, оповідаючи дивну історію, яку він бачив у церкві.

Вийздана колегія вислухала і визнала Забудька за божевільного й відіслала його до лікарні для психічно-хворих, на цім і закінчився процес. Іван Пустовий, перебуваючи у відпустці з червоної армії, чув ще й про Многоусного. Коли

Олексу Забудьку припровадили до лікарні, там бракувало вільних місць. Тому з ласки добрих лікарів, зокрема — Івана Петровича, що йому Многоусний урятував життя, бо вирвав його з рук божевільних, бувшого уненерівця виписали з лікарні. Захар Многоусний покинув місто й прибув у ті місця, де він колись допомагав петлюрівцям нищити вороже запілля своїми повсякчасними рейдами, Многоусний ніяк не лишав мрії ще раз погуляти по святих для нього околицях. Після голодного року на весні, коли люди не мали що їсти, він повів їх на колгоспні комори, щоб роздати людям запаси збіжжя, від якого ті комори аж тріцали. На світанку люди, на його наказ, почали сходитися, хто з вилами, хто з сокирою, до кол-

госпних комор. Людський гомін висів у повітрі, губивсь в олив'яних хмарах, що не поспішали пливти далі, а стали на одному місці, з цікавістю очікували, що буде далі. Біля тих комор цвірінькали горобці. Не відомо, де вони тут узялися, коли по всіх стріхах люди їх старанно **повиловлювали** та **повикидали** в кропив'яний борщ. Люди, одягнені в ношені свитки, були обурені нахабністю горобців, що розкрадали безкарно державну власність.

Попереду натовпу разом із Многоусним ішов дід Дудар, **той самий чоловік**, який колись проводив загін підривників на чолі з Тимошем Чернігівцем через непрохідні багна на знищення ворожого панцерника. Сива його борода тріпотіла на вітрі, і, здавалося, що від тих славетних часів він ніяк не змінився, тільки роки та лихоліття зігнули його старечу постать. Важко було дідові рухатися на спухлих ногах, але він разом з іншими йшов, та підбадьорював двох дорослих синів Тимоша Чернігівця, що загинув в плавнях.

— „Ідіть, синки, розбивайте цю буржуазію, що зробила нас голодранцями. Будьте такими, як ваш покійний батько, що нè лякався ніколи нічого.“ — „О, ми будемо мужніми й суровими, як наш батько“ — потішали вони діда, й підtrzymували його кволе тіло. — „Ми будемо такими ж нездоланими, як і наш батько,“ — говорили вони.

Натовп, мов на команду, ринув на колгоспні комори і, зім'явши варту, добився до замкнених дверей. Один із синів покійного Тимоша Чернігівця ударив по замку, що відлєтів. — „Добре, синку, добре“ — крізь слізозастав дід Дудар хлопцеві.

Селяни одне поперед одного ринули в комору з порожніми лантухами. Вартові від'язали коней і чимдужч помчали по допомогу, щоб знищити контрреволюцію на місці. Через деякий час, мов ошпарений, прискакав у супроводі міліціонерів Яким Терентієвич Шпак. Уже з місяць він зоставив місто і перебував на периферії, не знаходив собі місця, в зв'язку із зрадою його жінки Люби, що після чергового виїзду на курорт до Криму, залишилася

з Миколою Борсуком, бо надіслала Якимові Терентієвичеві офіційну розлуку. Яким Терентієвич пустив свого огиря чвалом на голодних виснажених людей, пробрався до головних дверей, випалив декілька куль на діда Дударя. З розкинутими руками дід лежав біля розпахнутих дверей колгоспної комори

у калюжі власної крові. Люди почули постріли, метнулись до дверей. А як побачили мертвого діда, то з люттю кинулися на Якова Терентевича Шпака, стягли його з коня і тут же роздерли. — „Собаці собача смерть“ — сказав один селянин. А сини Тимоша Чернігівця, мов за померлим батьком, плакали над трупом виснаженого голодом діда Дударя. Вони поклали його на воза, ніби боялися потривожити, отак і від"їхали з порожніми руками, щоб поховати вбитого в тих місцях, які він так любив, де знав усі стежки й розумів розмову птастva, дарував вивіркам знайдені лісові горіхи, чи визволяв зайців під час поводі з куп'я. До вбитого підійшов Многоусний:

— „Спи, діду, спокійно,“ — промовив він — твоїм земним мукам прийшов кінець, а нашим ще не видно кінця-краю. Тебе вічно будуть пам'ятати наші поля й діброви, всі стежки, що ти іх з дитинства обійшов.“

Він з-за пазухи вийняв китайку, покрив нею дідове лице. Сам Многоусний був блідий, як смерть, може, від безсонної ночі, а може від передчуття, що його земні дні вже пораховані. До вечора комори були порожні. Люди кинулись розбирати свою худобу, зовсім не думали про лихі наслідки такої роботи. Наступного дня з центру прибув шілий загін спеціального війська. Почалося шукання винуватців учорашніх подій. Многоусного засудили до найвищої карі — розстрілу, і цей вирок мав бути виконаний негайно. Його вели розстрілювати широкою вулицею повз спалену церкву. Ідучи на розстріл, Многоусний байдуже оглядав дорогу, що йшла в поле повз селянські порожні хати. Він знав, що пам'ять про нього буде жити серед цих балок і дібров, підійматиметься веселим жайворонком у повітрі і, припаде — знову до землі, вслухатиметься в її стогін. Його привели до яру й поставили обличчям до вмираючого сонця, щоб він востаннє намилувався красою життя й вічно за ним жалував. Сонце, мов навмисне, кинуло позбірані в долині золоті колосочки до його ніг, поцілувало приреченого в чоло, швидко скотилося в байрак. Многоусний попрощався з сонечком, готовий був умерти. Його стрункою постатью зацікавилася сама смерть. Вона стала біля приреченого й оглядала його з усіх боків. Конвоїри, в зелених уніформах, не забарілися спровадити свою жертву на той світ. На команду свого старшини, вони майже всі, випалили в сторону. Многоус-

ний, мов підкошене стебло, захитався на місці й, опустившись на одно коліно, мов збираючись молитися Богу, перехилився набік і впав головою в пісок. Конвоїри постояли трохи, зчистили куряву з рудих чобіт об високу траву, і пішли собі геть. Але Захар Многоусний не загинув. Він чудом зостався в живих. Казали, уночі виповз з присипаної ями і кудись втік.

Іван Пустовий заночував у хаті Степана Омельченка, що мав на віддані доньку Лесю, довідався про ці сумні події з уст дядька Гната, якого стрінув на базарі в Городищі. В скорому часі, Іван відіхав до своєї частини в Казахстан.

Героїчні люди творять безсмерття для майбутніх поколінь. На це вони, мабуть, родились на світ, щоб лишити своє ім'я для людства в часи його здичавіння чи абсолютної темряви, що опановує землю. Загиблі герої залишають по собі своїх дітей, які спонтанно підтримують той непогасальний вогонь свободи, за який умерли їхні батьки. З покоління в покоління він передається нащадкам, що реалізують задуми своїх батьків. У цьому й полягає увесь сенс людського духа, духа волі й вічного горіння ідеалами справедливості й правди. Хіба можна зупинити колесо історії пострілами в потилицю, тюрмами та брехнею? Жах, що опанував людське створіння, не вічний, він, переборений відвагою, зникне назавжди, породить вільність думання та свободу людської гідності. Ці справжні ідеали принесуть світло в душу зневолених, і вони здобудуть рівність і право бути трактованими людьми, стануть справжніми господарями на своїй землі. І ніяке ехидство панівної кляси не зможе приборкати прозрілих рабів, які розірвуть ланцюги неволі, виграють той останній бій. Все ж у промінні черцевого сонця Многоусний не вмер, його, кажуть, врятував Демид, з синами Тимоша Чернігівця, що зразу, як зникли карателі, відкопали його тіло, а як глянули, що він живий, забрали його на видужання.

Бlimали каганці людського смутку в хатах, а сама темрява була в людській уяві місцем вічного безгоміння й жаху, звідки випливають усі лихоліття на підбій світу. Порох, що розсівається з вежі тьми, поступово отрує людські серця, і вони, від цього перестають бути лагідними, ступнево перетворюються в камінь, стають нездатні до всього доброго й шляхетного. У них зникають відчуття любові, приязні, спра-

ведливости, розсудливости. Перед тим, як ті серця затве - рдіють в моноліт за помічю пороху, що його розсіває ве - жа вічної темряви, то на початку вкриваються тонкою оболонкою чорних піщинок. Ті кам"яніють з кожним разом більше і, нарешті перетворившись у змертвілу річ, уже не видають із себе жодного благородного звука, або втративши розуміння милосердності й любові до близнього, лише оживають уночі, коли темрява пропускає крізь них з тієї вежі достатню кількість променів потойбіччя, які оживлюють їх на мить. У такій загрозі й опинилися люди ХХ століття в республіці соняшників, і лише квіти красувалися золотими коронами на зелених городах, і противставлялись впливові п'ятьма своїми рожевими пелюстками. Вони були ніби символом умираючого дня та змарнілої краси серця. Краєчками своїх корон вони доторкалися соняшного проміння, і воно цілувало їх тепло й ніжно, розвішувало китиці, мов дзвінке прядиво над полями й городами, де ті соняшники величалися. На місці розібраних огорож блукали увечорі тіні померлих, здивовано вслухались в безгоміння, що ліліками вилітали з опущених хат, де повмирали люди. Хати були давно не білені; у багатьох з них, мов після пожару, були розвалені коміни, з яких тільки клубочились тонкі випари туману, що почував на покинутих печах та лежанках. На городах виднілися зарослі богилою та кропивою могилки. Тут мерців просто виносили й закопували біля їхніх хат. Страшне спустошення зробив нечуваний геноцид на Україні. Невідомо, за які гріхи наїшло на людей горе, що привезло на возику труну зі смертю, і піддало думку голодові взяти й виморити людей. Прийшов голод і, наче той косар, що, поклепавши косу, дбайливо викосив луг, викосив цілі села й містечка на православній землі. Іван Пустовий, що приїздив на відпустку до дядька Гната, сумно хитав головою, слухав пільно оповідання про страшне лихо, що навістило ті околиці. Не було навіть кому вдарити в дзвони, та не було й дзвонів. Їх давно познімали з дзвіниць безбожники, що прокляли Бога й самі повмирали з голоду. Страшна, немилосердна кара упала на Божий люд, і він, вже без молитви, вимирав, щоб згодом уцілі люди розказували нащадкам про ганьбу тих, що померли з голоду. Так могли вмирати тільки раби, щоб народити своєю смертю героїв чи лицарів.

Минули літа, до дядька Гната завітав з Варею Василь Пустовий.

— „Здоровенські були!“ —

весело привітався Василь. — „Чи дозволите зайти до хати?“ — „Заходь, заходь, волоцюго. Ми тебе вважали за мертвого, а ти ось з'явився, як грім серед ясного неба, та ще й з красунею! Будь у мене, як дома, роздягайся та розказуй новини. Які вітри тебе занесли сюди? Ми вже з старою ніколи не сподівалися побачити тебе живим. А ти тут, як тут.“

Гнатова жінка заметушилася, готувала для дорогих гостей вечерю.

— „Ми вас довго турбувати не будемо.

От лише переночуємо, відкопаемо батькову скриню з добром та й будемо рушати човном до Києва,“ — промовив Василь.

— „А ти знаєш, що твій брат Іван був у мене в гостях? Такий гарний з нього парубок, що ти напевно його б не впізнав. Віді хав давненько. Невимовно б зрадів, побути з тобою.

— „Що ж, може ми з ним ще колись зустрінемось,“ — сказав Василь, і розглядав божницю у Гнатовій хаті.

Тітка Груня поставила на стіл вечерю, і всі почали вправно орудувати ложками. Варя й Василь мали стомлений вигляд з дороги, хоч настрий у них був бадьюний, і вони охоче відповідали дядькові на запитання.

— „Може б ви дали мені лопату та штиля, я б поїхав конем у знайомі місця відкопувати батьківську з речами скриню.

— „Самому тобі небезпечно іхати. Це ми можемо зробити завтра ввечорі. Сьогодні лягай відпочивати і нехай тобі насніться погожі сни. Ми можемо поїхати разом до міста, бо я вже давно збираюся туди, щоб дещо купити,“ — промовив Гнат. Візьмемо моого човна. Я його добре проконопатив і висмолив. щоб вода не протікала, також дав нову лиштуву.“

— „Добре, хай буде по-вашому,“ — відповів Василь, — „Завтра, так завтра, мені не спішиться в дорогу“.

— Гнат вніс пару кулів свіжої соломи, постелив молодим ніде інше, як на долівці, заслав її рядами. Ніч була душною, і молодим не спалось. Варя відкинула тоненьку ковдру, лежала з розкинутими руками на краєчку постелі. Легенький вітрець доносив до неї крізь розчинене вікно із саду прохолоду. Поступово наростиав шум яворів та осокорів. Десь шепотів високий очерет біля поснулих берегів, на плесах, облитих місячним сяйвом, зринала риба. Благодатна липнева ніч висла в повітрі, чути було, як спадала роса з поснулих

дерев. Ніщо не порушувало вроочистого спокою ночі, і зорі, мов зачаровані, дивились на землю, де все стало. Вони, що виплакали людську тугу, вже не миготіли з небес, а просто блискотіли своїми сухими зіницями, мигали оксамитовими; повіками, пильнували земний спокій. На подвір'ях та городах не вгавали кажани, ці містичні істоти, що непомітно з'являлися з темряви, як спрацьовані діти ночі; кружляли над синими видноколами, і таємничо зникали в лоні своєї матері - темряви, мов хотіли одержати материне благословіння, щоб знову вилітати в простори, черкати посунулі явори, що, нездовolenі їхньою пустотливістю, починали шуміти, приваблювати й розбуджувати цим шумом вітер.

Від тих мелодійних шумів народжувалися безсмертні звуки Господньої благодаті та людської долі. Вони висіли в повітрі, мов струни найніжніших арф, доторкнутих у леті вічності. Божий янгол, що пролітав над світом, легко досягав їх своїм крилом, і вони бреніли пісню радості та вдovolenia. Космос наповнювався ними, мов серце блудного сина, щастям і блаженством, коли він знову бачив vogні знайомої хати, з якої пішов був без батьківського благословіння в світ. А янгол, все летів над сіножатами, зеленими плавнями, вишневими садами й білими хатами, радувався спокоєві й прощав людям їхні витівки, навівав блажені сни покривдженним. Він махнув крилами і обсипав землю сузір'ями червоних троянд і півоній, та вилив бальзам чистоти для покривдженіх. Леді уловимими акордами розливалися дивні звуки, і люди відчували їх, відпочивали серцем, та забували всі злигодні, і снилося їм диво небачене і всі діла, що творилися в небі. Їхні душі лишали гріховні тіла й летіли в променістих висотах і там зустрічалися з Божими янголами й розказували їм про свої земні турботи. Варі снилося, немов її душа покинула тіло на землі, а сама полетіла високо-високо і, досягla небесних брам, увійшла туди. Перед цею відкрився мигдалевий сад, повен чорнобривців, гладіолусів, тюльпанів і півників. Синиці, горихвістки, тинівки щебетали, і вітали схід сонця. І ї душа полюбувалась тим садом, і полетіла далі; вона побачила осяєний вогнями храм, де люди в білім одязі й на диво ясними лицями молилися до Всешинього. Зупинившись біля однієї колони, її душа теж молилася; помічала перед собою в сліпучому промінні вівтар, куди спускався

Бог Дух. Раптом її душа почула позад себе легкий шерех ; оглянулася і побачила цілі шеренги убогих та виснажених людей, що прямували до тієї святині. Іх було так багато, все ж їхні постаті не поглинули світло, хоч вони більше схожі були на тіні з могил, ніж на живих створінь. Але то були справді люди, що повмирали, не мавши чого істи в Дніпрових краях, і були покликані Богом в небесні краї за свої земні терпіння. Завитавши у храм, вони скорбно оглядалися по сторонах, почувалися ніякovo в цьому святому місці. Половина їх в жалюгідному лахмітті враз просвітилася від проміння, що лилося від місця, де перебував Голуб-Дух. Інша частина таки залишилася темною, і велетенський вихор вимів її геть із храму.

Воистину, для Вариной душі, все те було дивним, і вона з радістю оглядала ті постаті, що перейшли таке преображення. На всіх лицах молящих у тім Божому місці оживлялася святість, і Варя зрозуміла, що за свої земні терпіння ті люди прощені Богом і нагороджені його милістю перебувати у його небесних володіннях до Судних днів. Її душу радувала

суголосність людського життя, яке ніколи не зникає, лише перетворюється з однієї форми в іншу, без знецінення своїх найкращих рис у віках. Така ж гармонія вічності панувала між небом і землею, та позначила свої кордони чи тимчасові межі зорями, місяцем та сонцем, що вічно нагадують людям про небесні краї. Відсвіт небесної краси завжди освітлює землю, заставляє на ній всі познаки Всемогутнього Бога, і вона вбирається у різnobарвні шати ; щебетанням птахів підносить хвалу небу. Під впливом тієї краси людина відходить від усього тваринного, вподоблюється у своїх молитвах до мешканців небесних сфер ; свідома, що її земне існування пов'язане з існуванням тих істот, що перебувають поза межами людської свідомості. Ліпота їхньої душі лишає благородний відтиск на людських душах, ронить на землю зерна благочестя, з яких виростають лілеї, що милують наш зір і роблять наші серця вічно цікавими для пізнання. Те насіння, втілене в розмаїті квіти, показує лише частково ту красу; тоді як справжню вроду ми можемо відчути тільки найнтимнішими частинками нашої душі, коли вона перебуває в найвищому злеті. Варі снилося, що її душа, на відвідинах в тому небесному храмі, набралася чистоти. Вона зробилася на диво легкою, і полинула на землю; спочатку спускалася

по сонячному промені, а потім досягнула земних країв, спинилася та оглядала веселку, що проклала барвистий міст, охопивши ним два кінці обрію. Варя ступила на один із Кінців тієї веселки, і наче по килиму живих квітів, помандрувала по ній і, дійшовши до середини, злетіла на землю, де існувала ніч. Варя у сні бачила, як її душа, обірвалася з тієї райдуги, летіла падучою зіркою над поснулими селами та долинами. Вона летіла так швидко, що Варя аж злякалася, що ось-ось удариться об столітні дуби і, розбившись, ніколи не досягне її тіла. У сні вона хотіла крикнути, щоб душа не поспішала й спинила свій шалений лет. Від цього жінка й прокинулась. Незрозумілими очима Варя оглядала кімнату, прислушалась у поклик з байраку пугача. Все довкруги стало і вона роздумувала над тим, що їй приснилось, схопилася рукою за серце. Воно рівномірно калатало в грудях; молодиця заспокоїлась й заплющила знову очі. Кажани за вікном перестали кружляти, непомітно зникли, уступили місце хороводам ясних сузір'їв, що рясно, мов порозкидані перла, висипались на небі. Ніч, як зібрала зорі докупи, зробила з них великого черпака і, зачерпнувши з Дніпра водиці, хлюпнула нею ген поза хмари; вода вилилася з нього й окронила дерева та трави орібною росою; такими вони стояли до рожевого ранку, що сповіщав свій прихід криками перших півнів. Василеві теж цієї ночі снівся сон. Здавалося йому, що він стоїть на батьківському подвір'ї разом з Петром та Мальвіною. З хати вийшов батько сивий, сивий; зупинивсь на ганку й погукав на нього: — „Ти, іди, відкопай наше багатство, яке ми заховали перед тим, як ладналися у далеку дорогу. Іди й не барися, бо буде гроза“.

— „Добре, батьку, я

миттю, піду. Лише запряжу коней“. —

Нащо було старому відкупувати скриню, Василь не тямив:

Але слухаючи батька, він з Петром поїхав на те місце, де були зариті клейноди. В дорозі до того місця раптом, з'явилася вода; спочатку вона була неглибока, а потім швидко все прибувала й прибувала. Василь силкувався завернути комонь в іншу сторону, але колеса щораз більше вгрузали в багно. Василь зрозумів, що йому не вирватися з бурхливих хвиль, які оточили його воза; уязвився розпрягати коней від воза, щоб вони не втопилися, а вода все прибувала, і поки Василь з Петром відчепили ко-

ней від посторонків та зняли з них хомути, вода досягала по шию. Василь скочився за гриву одного з коней, хотів врятуватись.

Він оглянувся на зад і не помітив Петра. Замість Петра, на поверхні хвиль гойдалася батьківська скриня з вибитим віком, де замість клейнодів було повно мишей. Василь аж заплакав з розpacу, що хтось ще перед ним відкопав ту скриню і, вийнявши геть усе таке дороге його славному родові, напустив туди мишей. Від образи він аж заплакав. Від тих сліз вода ніби поменшала, а згодом і зовсім зникла за очеретами. Із-за тієї осоки з'явився Петро,увесь покритий жабуринням, що ніс на руках у білому платті Ольгу. Рясно вода спадала з її мокрого волосся, і видно було з її личенька, що вона була неживою. Петро ні словечка не промовив поклав її в порожню скриню, звідкіля повтікали всі миши; знайшов oddalik рискаля й почав похапцем заривати дівочі останки.

— "Що ти робиш брате? — Ольга може ще прожинеться. Хіба її можна вважати мертвою, коли вона ще може бути живою?" — Петро на те не сказав ні слова, продовжував свою роботу. Тоді з диким криком Василь кинувся на нього намагався вирвати рискаля з його рук. Петро кинув заступа в сторону, почав засукувати свої рукава, щоб зустріти Василя. Між братами почалася бійка, і вони довго й розлючено билися.

Отак уві сні, навкулачки з братом, Василь проснувся.

Сон йому здавався досить дивним і він виразно бачив події, які приверзлися йому цю ніч. Надворі почало вже розвиднятися, і сутінки поступово зникали з кімнати. Василь підвівся на ноги, і вийшов на двір, прислухався до гомону світанку. Ранок поволі розвішував свої золоті тенета на обрії, і незримі рибалки підбирали їх, робили з них величезну сітку, в яку темрява не мала охоти бути впійманою й щораз більше відходила в невідомість, та не лишала на землі свого сліду. Ранок вітав

її зникнення; вдарив в золоті літаври, і луна від них розбудила поля й діброви, а він лінув і линув переможно над ріками і ярами, мов той сірий журавель з вирію, що сповішав людям про прихід весни. Сонце розсипало свої погожі мрії, привітно усміхнулося із-за ріки, благословляло жита, що половіли на пагорбах. Прихід світання відчули й шишкари защебетали між верховіть, заплигали з гілки на гілку наче цікавилися, чи всі живі й повні здоров'я їхні родичі та

знайомі. Тé пташине джерготання досягало неба, зливалося з небесними звуками, творило красу й симфонію життя. Василь вслухався в те цвірінькання, радів душою за своє існування на землі. Радість того гомінливого птаства відбивалася і в його серці, розбуджувала в нім забуті мотиви його дитинства. Усього щось із сорок верст від місця, де живе його дядько, стоїть той будинок, де він народився, а також лежать ті місця, що він їх сходив. Василь уявляв себе в тих роках, коли ше маленьким хлопчиком бігав із петлюрівцями, пробираючися із загоном Тимоша Чернігівця на знищення ворожого панцерника. Чи хто лишився ще живим свідком тих геройчних днів, думалося йому. Чи ще височіє над Дніпровою кручею могила отамана Зінька, що був одним із тих нездоланих, які вмерли за волю? Чи живі ще Петро й Мальвіна, що відійшли в тій катастрофі, і десь згубились у сутеренах гамірного міста. Де тепер сердешна Оксана, мабуть з найшасливіша від всіх? А чи навідується вона на могилку Ольги? Може, всіх їх поклали спати в холодній непривітні могили чужини страшна потвора смерти, а він один, мов той мітичний Аріон, уцілів з розбитої шхуни; оце добріться до берега, очікує на погожий бриз. Страшним тягарем упали на його плечі минулі роки, і він відчув себе занадто старим і безсилим, щоб стримувати розпач, що підступив до його горла. Він дуже жалкував за Дмитром, що його, можливо, вже ніколи не побачить живим. Йому пригадався водяний млин, де колись Петро кохався з Льолею. Де вона тепер? Чи зморшки часу покрили її образ, і попівна втонула у вирі буденних клопотів? Василь із дядькиного гомінливого саду линув всією душою у ті округи, де мусила блукати тінь отамана Зінька Гмири. Крім неї — привид Василевого брата Андрія, що його він так туманно пам'ятає. Чи живий ще Федір, шкільній побратим Петра й чоловік Мальвіни? Він мусить про них усіх довідатись, хоч би це коштувало йому життя. Все ж на душі в нього було неймовірно легко. Смуток був змішаний з таємною радістю, що він знову приблукав у рідні місця, та й не один, а з дружиною; ще заспокоював серденько тим, що не застався на світі самотнім, і був гордий, що виконає батьківський заповіт. Бусел злетів із сусідньої в'язини, заклекотав над ним, ніби вітав його з вороттям. Не зчувся, як до нього підійшов дядько Гнат.

-- „Ну як тобі,

хлопче, спалося?" — запитав він Василя.

— "А нічого," — відповів він. Я не спав так роками, і ця ніч була найсолідішою для мене, як вимандрував з дому з батьками."

— „Я радий, що тобі добре спалося. Тепер, я думаю, ми почекаємо трохи, поки стара зварить сніданок, і ми поспішаємо, а далі подумаємо, що робити? Я гадаю, — продовжував він, — що надвечір ми запряжемо коня й пойдемо відкупувати скриню, а потім, човном, гребенемо на Київ".

— „Добре, — відповів Василь, — я з усім згоден, хоч став нетерплячий. Не знаю й чому."

— Це буває з кожним, особливо в такім віці, як ти."

— "Чи ви чули щось про Петра та Мальвіну?" — спітав Василь.

— „Чому ж ні. Вони живуть непогано. Мальвіна має троє двоє і живе з своїм чоловіком, що працює десь у редакції. Петро теж має діти, тільки не пам'ятаю, скільки їх," — промовив дядько Гнат. — „Воні всі вітали мене через знайомого. Запрошували до себе в гості!"

Василь зрадів, як почув такі вістки від дядька. Він з нетерпінням чекав на початок їхньої по дорожі.

З хати крізь відчинені двері вийшла Варя; всміхнулася і привітала присутніх; після відпочинку виглядала свіжою.

— „Де ж ви забарілися? А ну, ходімо мерещій до хати. Тітка давно зготувала сніданок, чекає на вас!"

— "Добре," — відповів дядько Гнат. — „Ми зараз будемо."

Варя дійсно виглядала прекрасною. Її світле волосся було дбайливо причесане гребінцем і роздвоювалось якраз посеред чола. Її маленький носик був подібний до дзьоба тієї голубки, що завжди ховає свою голову під крило свого коханого голуба. На тонкому стані вабила око синя сукня, а легенький бавовняний жакет зручно прикривав її стан. Дядько Гнат задивився на струнку будову Василевої мідунки, загадково посміхнувся, а вона почервоніла й пішла собі до хати. В саду й на городі, а також біля хати росли всякі квіти: буяла шавлія та ruta-m'ята, нісся пах зілля, вбіралі зір півонії з крученими паничами. Дядькова Гнатова хата біліла своїми стінами й виглядала, мов той справжній гриб, що прикрашає галечину в лісі серед високої трави. Такі хати були по всій Україні, отже не привертали жодної уваги мешканців тих околиць, хіба лише око чужинця ними милувало-

ся. Василеві було любо заночувати в такій хаті. Він, як відпочив у ній, то ще більше набрався сили до подорожі. —
— "Ну що ж, підемо до хати, — сказав дядько. — З" ймо сніданок.

В хаті на столі парувала в мисках картопля. На сковороді лежала яєшня, підсмажена з салом. А як перехристилися, усі почали їсти. Дядько Гнат та Василь жваво розмовляли. Один другому оповідали новини, що їх учора якось не пригадали. У кутку світлиці блимала перед іконами лямпадка. Там виднілися пучки безсмертників та васильків, що їх поклала тітка ще пару років тому. Нявчав кіт, лашився до господаревих ніг, видко почув запах пареного молока, що стояло на столі в глечику. Жінки не втручалися в розмову чоловіків. Вони лише слухали, що ті розповідали. Василь оповідав подробиці з життя його родичів на Сибірі. Пригадував люті північні хуртовини, що похоронно співали над його батьками та сестрою Ольгою. Від слів аж мурашки по спині лізли в слухачів. Не забув він описати свою зустріч з Дмитром, братової гармонії спів та його обвітряне в плаванні лицезріння моряка. З'явився Дмитро Йому, мов метеор на дорозі, розрадив його пригнічене серце й знову зник на далекому рейсі, щоб кинути кітву ще колись у рідних краях. Василеві жаль було зруйнованого гнізда його предків. Скільки поколінь трудилося, і захищали те гніздо від лютих наїзників, орди та лихих панів! Усіх пережив його рід, і на місці спаленого всілякими наїзниками гнізда, будував для нащадків нове. Гордий і шанобливий в околицях був рід Пустових. Пам'ять про нього жила в тих місцях ще з часів Хмельниччини, коли його прадід поляг разом із полковником Богуном, в битві за рідну землю проти напасників з Речі Посполитої. Сам Радзивіла, воївода литовського війська, подивляв хоробрість козаків, що своїми грудьми загородили йому шлях на Київ. У тій борні, при рятуванні пораненого командувача, загинув сотник козацьких військ Степан Пустовий, що лишив своєму родові безсмертне ім'я, що його чистим і незаплямованим носив і Василів батько. Століттями плондровано те гніздо хороброго роду. Але наперекір усім ворогам, воно виростало знову, і діти, вірні традиціям своїх батьків, були вільнолюбні й шанували честь своїх пращурів. Після героїчної смерти Степана Пустового його побратими передали його осиротілій дружині клейноди покійного. Йо-

го козацька шабля та мушкети вкрашали довго дорогі турецькі
килми у простірній світлиці покійного Василевого батька, а ж до-
ти, поки він усе те разом із дорогими сукнами дбайливо за-
ховав у скриню й закопав у сухому місці.

— „Зруйноване гніздо треба буде колись відбудувати, — сказав Василь дядькові Гнатові, --- бо мені її моїм дітям буде великий гріх на все життя, якщо я не спроможуся виконати батькового заповіту.“

— „Колись, може, й відбудуеш, — сумно проказав дядько Гнат, — бо нічого немає вічного на землі. Все змінюється, так само, як змінюється в річці пісок. Прийдуть кращі часи й світанки, підімуть завіси хмар і освітять краєвиди. Люди забудуть злочини й прозріють та простять одне одного. Брехня також не вічно буде панувати на світі. Людям осто-
гидне говорити неправду й бути юродивими. Вони відкинуть брехню,

зрозуміють свою нікчемність, і перед ними відчиняться две-
рі братерства, де їх зустріне любов. Ти ж і сам знаєш, — про-
довжував він, — що гусінь, обївші одно дерево, виповзає з павутини на листя, швидко розплоджується й об'їдає сади. Але усіх яблунь, сливи та груш вона об'їсти не може, бо спосте-
режливі садівники оббрізкують дерева спеціальним розчи-
ном, і вона гине. Або її просто спеціальними приладами, ко-
ли її лялечки ще тільки вирисовуються в павутині, збирають з овочевих дерев або зрізуєть ножицями й палять укупі з хмизом. Тоді цвітінню садів ніщо вже більше не загрожує, і вони приваблюють око своїми важучими плодами. Так само й з людським родом. Маючи на своїм тілі зажерливу гусінь, він терпляче чекає, поки вона занадто надокучить йому, а потім скине її з своего тіла й роздушить важкою хodoю. Бо, власне, хто може знищити народ? Можна знищити його вер-
хівку, приспати його чуйність, зробити його подібним до вола, але знищити цілком неможливо. Були вже випадки в істо-
рії, коли наш народ потрапляв у лабети чужої неволі. Навали перекочувалися через нього, нищили все й сами гинули, роз-
чинялися таки в українськім, поневоленім народі. Губилися розбійники історії, що перекреслювали наше існування. Пропадали, мов тать, а ми воскресали й далі засівали свої поля, вчили дітей молитися Богу, передавали їм наш святий прапор боротьби. Одні з них гинули. На зміну приходили інші,
щоб замінити тих, що впали в нерівному змагові. Бо хто й

коли міг побороти нашу рішучість бути вільними?

Лише лицемірство може заперечувати нам право на існування на цій планеті. Найбільші брехуни й грабіжники були неспроможні очорнити нас перед іншими народами світу, викреслити з світових map наше існування. Після повені всі ріки входять у свої береги і від тієї повені залишаються деякі галузки та сміття, що його нанесла вода на зелені луки. Так само було й буде з тими, хто хоче нас держати в неволі. Вони, відкотившись у свої межі, лишать на нашій землі тільки намул, що нікого не буде цікавити.“ —

— Я вірю в це, — сказав Василь, — ніщо не зможе перешкодити мені відбудувати батьківське гніздо й вернутись доживати віку.”

Варя вилила горнятко молока, прислухалася до дивної розмови, задивлена то на Василя, то на дядька Гната, що мав руду бороду, широкоплечий, у вишитій сорочці. Його орлиний поглядзорив крізь вікно, де йому ясно уявлялося майбутнє української землі, повне сонця та багате на кольори. Він ще недавно впорався з возовоицею й відпочивав, а в полі лишив голу стерню, де перед цим жовтіли копи. Він мав дещо купити в місті, тому надумався скористатися з приїзду Василя, щоб поїхати до Києва. Після сніданку вони пішли до клуні, де з гнізд вилітали ластівки й кружляли в повітрі. Дядько Гнат був незаможним господарем. У нього було всього з пару соток поля, де він минулого року посіяв був жито. Картопля в нього на городі вже відцвіла. У стіжках лежали вусаті снопи, чекаючи, коли дядько Гнат візьме ціпа й повибиває з них цілюще зерно. Солома пригодиться йому на підстилку корові під боки, коли вона зимових днів жуватиме жуйку. Із стіжка злетіло кілька курок, сполоханих відвідувачами. Дядько Гнат

показав Василеві своє господарство і повів його до другої половини стодоли, де була стайня. Дух від гною лескотав Василеві ніздрі, і був йому приемним, бо нагадував давнє минуле. Сиро-брунатого кольору кінь відмахував хвостом мух, нервово бив копитами, наче б то предчував подорож. Уздечка й хомут висіли біля загороди; іх дядько Гнат уважно оглянув.

“Так десь по обіді будемо збиратися в дорогу, — вдався він до Василя, і ляскнув коня рукою по шиї. — Повезеш нас, так, чи ні, — звернувся він до чалого, що заіржав від задоволення, і легкий дриж пройшов по його брунатній шиї. Старий ти в

мене, ох, старий, — сказав дядько Гнат. — Але роботяцій і розумний. Уже й зубів майже не маєш, а все ходиш у плузі, іздиш по дрова, заробляєш гроші господареві.⁴

Від тих похвал коневі очі, видавалося, ще дужче світилися, немов би він все зрозумів, що сказав господар. Свого чалого дядько Гнат ніколи не бив, і доглядав добайливо, мов рідну дитину. Давав йому свіжого сіна, води, вівса добірного. Отож і комонь, і хояїн були задоволені. Пустовий погладжував дядькового чалого, споминав і колишніх своїх буйногривих.

Чи пам'ятають вони його? Чи плачуть за втраченим господарем, як той Петрів кінь, коли Петро виїжджав з дому.

Дядько з Василем вийшли з стодоли і стали під яблунею, що ряснила своїми стислими плодами.

— "Повезу яблука та груші до міста. Частину продам, а то віддам твоїй сестрі та братові. Хай посушать, щоб мати взимку на смачний узвар. За вторговані гроші куплю дешо для господарства й приїду човном назад," — сказав дядько Гнат.

Тітка Груня поралася з Варею на городі. Обривала в ночковки стиглу квасолю та вирізала качани капусти. По обіді Василь допомагав дядькові лагодити розвалений тин. Він тесав кілки й забивав у землю. Не зчулися, як надійшов і вечір. Дядько Гнат запріг свого чалого, поклав на віз штиля й дві лопати. Незабаром вони виїхали у путь, тим часом жінки готували все потрібне для подорожі до Києва човном. Стара замісила ще зрання тісто в діжі, напекла млинців та пирогів своєму старому в дорогу. Як щойно виїхали з двору, Гнат з Василем ішли безлюдним полем; далі майнули коло греблі через місток на дорогу й зникли серед придорожніх яворів, де гули телеграфні стовпи. Вже зовсім стемніло й косари покинули луг, коли вони прибули на те місце, де батько колись закопав під старим дубом скриню. Василь постояв трохи в задумі коло того місця, ніби виразно бачив батькову тінь, перехристився й почав копати. Лопата за лопатою вилітала з ями земля, і незабаром штиль стукнув об віко скрині. — .. Так, ми дійсно копаємо там, де треба, — сказав Василь.

Викинули ще трохи землі, втомились і сіли на деревині та запалили цигарки. Був чудовий літній вечір. Сиза мгла напливала з Дніпрових кряжів, засвічувала срібні перла-

мутри на горизонті. Після перекурки, вони взялися виймати скриню. Видобули, відбили віко і всі речі з неї, разом із клейнодами предка Пустових, перенесли на віз, прикрили їх там сіном. Василеві kortilo заглянути на своє подвір'я, що було недалеко. Але дядько Гнат перестеріг і сказав, що його можуть упізнати його вороги й тоді може бути багато неприємностей. Василь оглянув знайомі місця, не зміг стримати сльозу, що впала на землю біля порожньої вже скрині. Скриню вирішили знов зачинити й покласти в яму та й зарівняти землею, замість везти до дядькової хати.

— "Колись таки ми цю дубову скриню заберемо додому як реліквію твого роду," — сказав дядько Гнат.

Пильно обдивилися довкілля, чи чого не забуто, наші подорожані сіли й поїхали знайомою дорогою через поля й вибалки, минали остронь густі верболози та березовий гай, де колись перебували петлюровці. З потемнілих дібров гукали сичі, а торохтіння воза розкочувалось навколо. А віз щораз дужче й дужче торохтів, та віз двох людей у чорну ніч, що вітрами роздмухувала жар сузір'їв.

— „А в нашого Галайди хата на помості, гей, гей, море грай, реви, скелі ламай, поїдемо в гости,“ — заспівав Гнат.

Вдома на них чекали в нетерпінні жінки, що давно приготували вечірню, яка вже й прохолода. Після вечірі, дядько Гнат звелів усім іти спати, бо вранці ледь світ треба вирушати в дорогу. Ще ледь сіріло, як він розбудив молодих, і вони з допомогою тітки внесли речі з хати й по прямували стежкою до Дніпра, де прив'язаний до палі міцним ланцюгом відпочивав човен. Дядько Гнат приніс шполи-ка, сідалку та весла, і був готовий рушати. Він сів за кермо, а Василь, заклавши весла в кочета, чекав на від'їзд. Вони попрощалися з тіткою, що допомогла їм в іштовхнуті човна, вже були готові від'іхати. Човен, черкнувшись об піщане дно, колихався на хвилях, розгортає ранкові тумани, що піднімалися з-над хвиль. Ще довго тітка стояла на березі, поки човен з подорожніми не зник за піщаною кручею.

— „Буде добра погода сьогодні,“ — промовив Василь, дивлячись на рожевий небовид.

— "Думаю, що так", — відповів дядько. Варя мовчки прислушалась у наростання пташиних голосів з лугу. Спочатку всі іхали

мовчки, і їм у вухах дзвенів ще голос Гнатової жінки, що бажав їм щасливої дороги. Покритий верболозами берег утопав у зелені. Десь кричали крижні. На їхні крики вилітали з гнізд чирки; вони долітали до середини Дніпра й губилися в сизім серпанку. Василь, зачарований красою ріки, налягав на весла, тим часом дядько Гнат палив люльку. Він сидів при кермі й майстерно правив легеньким веслом. Човен швидко минав високі скирти, обставлені жердками, та загороди з худобою. Корови повертали ліниво свої голови, поглянути, хто іде рікою. Інколи пастушки відходили від корів, ставали на крутім березі, махали руками в напрямку до човна. —

— "Таке було моє дитинство, — сказав Василь. — Воно промайнуло, мов птиця-рибалка, що недавно скиглила над нами." — В далині біля берега стояли плоти. На них було видно диктові халабуди та плотярів, що варили на колодах сніданок. Скоро минули плотярів і наздогнали буксирного пароплава, що тягнув за собою шість барж. А вже, як минали його, то бачили, що він пристав до берега, бо в ньому поламались лопаті. Механіки направляли їх, і стукіт їхніх молотків лунав від буксира. Василь наліг на весла, і човен, сковзнув повз судно, виїхав на чисте роздолля; не мав попереду нічого, крім водної бистрині. Хвиля від удару веслами пручалася, закрутивлась у вир, а потім слабшала в своїй упертості, пропускала човника вперед. З-за низького берега Варя помітила диких гусей, що летіли низько над водою, торкалися своїми обважнілими крилами вершечків пінястих хвиль.

На всіяному материнкою, чебрецем і молочаєм лузі походжа-ла сіра чапля з воронім чубком. Від чагарів хававкав перепел, на якого не звертала уваги тетеріця, що скovalася в дубняк.

Коні із спутаними ногами підходили до води й зневажливо іржали, пили Дніпрову воду та відбивалися довгими хвостами від надокучливих мух. Із-за річного закруту замайоріли хрести на осиротілих цвинтарях. Колись під час повені на весні вода вимила труни, і вони тепер пливли за водою. — „Ніхто тих трун не виловлював, — сказав дядько Гнат, — бо люди не цікавились мерцями, а вони, покинувши свої знецущені ями, гойдалися на могутніх грудях батька-Славути, немов прохали в нього притулку, бо не було їм місця на землі. Сумна наша історія, — продовжував дядько Гнат, — живемо, як горох при дорозі, хто захоче, той і скубне.“ — Ва-

ря, вникала в розмову, і пригадала свою матір. Напевно, вона вийде на Дінець і проливає слози за блудною дочкою, що покинула батьків і сестер і пішла в незнане, щоб ніколи не зігріти привітом батьківського порогу. Ті материні слози наповняють хвилі й зникають у безвісті, без жодного відгуку на материне горе. Подорожні, що гребли Дніпром, помітили, як дві велетенські хмари облягали горизонт, сунули на середину ріки і, з'єднавшись докупи, заступили перед їхніми очима сонце. Дядько сказав гребти до берега. Вони вийшли на луг і миттю кинулися робити з гнучкої лози намет. Витягнули човника, воно перекинули його, і поховали під ним усі речі, а сами прислухались у лемент бурі, чекали на зливу. Дніпро захвилювався, піднімав вороні гори запінених хвиль; з несподіваного гніву загrimів берегами. Із-за далеких на обріях скирт напливала темрява.

Погоняючи своїх коней, пророк Ілля об'їдждав на своїй колесниці небо, вдаряв громами, що трахкали в повітрі, і падали в провалля й досягали Дніпра.

Тоді з під копит тих коней кресали блискавиці, їх іскри з них, пробиваючи хмари, запалювали стоги на лузі. Один із них задимів і вмить запалав, мов величезна свічка, що могла горіти тільки в небі, де для спасіння грішних душ Богом збудований величезний храм, в якому ті душі моляться. За блискавицею знову ударив грім, предвісник зливи, яка незабаром ринула в небокраях сотнями відер води на невисоку копицю, що то розгорялася, то тільки димила, і дим, змішуваний з парою, вкривав сіножаті, пасовиська, болота, піски та яри.

Подорожні дивилися з лозового намету на розгнівані хвилі, що намагалися зупинити свавою вітру, коли дощ сік гострими батогами розгнівані хвилі.

А Дніпро лютував, намагався побити злих демонів, які надсиали на нього темряву й не могли вгамуватись.

Його дужі груди здіймали на своїй поверхні чорні гори людського горя, що було втоплене з тими людьми на протязі віків. Здавалося, що самі ті утопленики, розбуджені гроздою, прокинулися з одвічного сну в його глибинах і, згадали свою безнадійність, знову заридали, цим підкріпили гнів і розпуку Дніпрових хвиль. А старий нікак не міг угамуватися, і його рев був подібний до могутнього грому, що

стрясав усесвіт; від цього здригалися гори й виливалися на суходіл моря.

Птахи ще при наближенні бурі поховалися в свої гнізда, лише чайка ридала над роз'ятреними плесами; то квилла, то щезала в очеретах, щоб не гнівiti сивого Дніпра. Здавалось, наблизився Судний день на землі, і всі чекали, що ось розкриється небо і на ньому з'явиться сам Бог-Саваоф, щоб судити живих і мертвих. Намет, що збудували подорожні, згодом намок. Крізь лозове листя в середину його поглился холодні струмені води. Вода краплями падала за шию мандрівникам, що терпляче ждали закінчення зливи. Гроза вщухала, проганяла чорні сувої хмар за обрій. Небо, чисте й привітне, усміхнулося сонцем, розлило свою щедроту, що складалася з золотих колосків. Подорожні вийшли з намету, раділи закінченню непогоди, повеселійшли.

Дніпро потроху заспокоювався, збирав у своє безоднє нутро каламутні струмки та вирване зілля й поламану лозу, що вкупі з струмками напливали до нього після дощу.

На кущі прибережної калини блищала роса, і нагадувала своїм перламутром невинні сльози, що їх пролила дівчина через нещасливе кохання. Знову спільним зусиллям перевернули човна й зіпхнули його на воду; ватагою перенесли до нього всі речі. Варя виглядала, ніби тількищо витягнута з хвиль; вода спадала краплями з її мокрого волосся. Мандрівники просушили свою одежду, зварили собі юшки, пробідали, і через годину знову взялися за весла та й не покинули їх, аж поки не стемніло. Ночували вони на лузі під плахтою вечірніх зір, що дивилися на них, ніби розуміли їхнє поневіряння й їхній затаєний біль. Ті зорі то надходили ближче, зупинялися на вершечку поснулих стогів, оглядали спокійні краєвиди, то віддалялися, в пошуках закоханих біля високих верб, чи верталися знову й розказували одна одній про бачені дива. Варі не спалося. Вона лежала рядом з Василем на скошеній траві, чула тисячі нечуваних голосів лугу, що гукали її з собою. Недалеко останоронь іржав призвінно кінь, кликав до себе свою подругу. Василь, утомлений безсонням останньої ночі, блажено спав. Снились йому башти Істамбулу з високими мечетями, Айя-Софія, де на майдані серед моря голів, прикрашених тюрбанами, ходив його брат Дмитро, матрос далеких плавань. Приснились йому також батьки, що їм си-

вина покрила чоло. Вони щось ніби дорікали йому, що він покинув їх на старість у холодних снігах Сибіру. Обоє вони були в самих сорочках, і їхні нужденні руки не могли вже підніматись. З'явилася із-за мли сестра Ольга, яка постояла біля нього, слізно плакала, що їй холодно лежати в промерзлій землі за Уралом. Вона йому говорила, щоб він переніс її прах до соняшних країв, де вона народилася. —

— "Яб сама рушила додому", — говорила вона. — Тільки злі духи поставлені на кордонах тієї мерзлої землі, непускають мене".

Ольга раптово щезла, і Василь крізь сон бачив якусь чорну мару, що скопила її потягнула за собою й зникла під регіт сичів, які з недалекого гаю приглядалися до цієї події. З такого дива Василь скопився на ноги, розплюшив очі, довго оглядався довкруги. Він не побачив нічого, крім туману, що напливав від води, та блідо-зорих світил, які розводили на небі свої хороводи, пропадали в темені. Варя теж не спала, а як поглянула — чоловік прокинувся і встав, та-кож підвелася, хоч не розуміла, що з ним сталося. Василь прошов вздовж берега, постояв там трохи на холодному піску. Він помолився за спокій душ своїх рідних; поволі піднявся

на ноги, знову вернувся до постелі, ліг та так і пролежав з розплющеними очима до ранку. Коли зорі збліди й потягло вільгістю від ріки та прибережного байраку, наші подорожні були готові в дальшу дорогу. Тумани піднімали свої молочні крила від хвиль, і пір'ям від них наповняли доли й лісогори, а сами тріпотіли, мов вітрило над човном, що линув по воді. Варя була задивлена в дзеркальну поверхню вод; сама була німа й спокійна, мов чиясь душа, яка знаходить відповідь на свої сумніви, відразу забуває свій розпач. а відбиток її спокою в очах підтверджує зміну в її глибинах.

Десь в обідню пору, коли сонце стояло високо над головою, для подорожніх, що минали мости з високими фермами, заблищали бані золотоверхої столиці. Вона вітала їх криком вільних птиць, що пропадали за кермою. Вже, як минули кесони, Василь перестав гребти й почав уважно розглядати зелені пагорби, на яких велично підносилось місто. Воно відразу полонило його серце, як Мекка полонить серце доброго мусулманіна, коли він у небезпечній мандрівці на довогорбнім верблюді за сотні миль, нарешті зупиняється перед її брамою. Над містом пливла Божа благодать, розвішувала золо-

ті нитки, оздоблені толубінню над будинками й храмами, торкала їх незримо рукою, розливала невмирущі звуки людського прагнення до радості й любови. Василь у думках віддавався красі цього дивного капітолю, що піднімався в зелені й кликав його на свої широкі вулиці. Там, серед цих вулиць, десь походжають його сестра, брат та інші друзі, що врятувалися від великого потопу, коли Київ став їм за Ноїв ковчег. Над містом злітали голуби; їх крила щедро обливало сонячне проміння, що спускалося на голубих реях до Дніпра.

„Києве, — подумав собі Василь, — хто тільки не милувався твоєю красою, що загубилася в сивих сувоях століті! Монгольські орди на чолі з Батиєм стояли перед твоїми брамами, осліплени блиском твоїх святинь. Це ж він, завойовник народів, замилуваний твоєю небесною красою, вирішив пощадити тебе, аби лише місто відчинило йому свої ворота. Тільки люди були занадто горді, щоб скористати з його ласки, і всі впали у нерівній боротьбі з монголами. Це ж ти, столице української землі, бачив славетні дні української волі в недавньому минулому, і твоїми вулицями проїшли безсмертні герої української землі, щоб кожен камінь пам'ятав про їхню славу. Слава тобі, Києве, найбільша святыне, яку Бог подарував нам, та оздобив хрестами й золотими банями. Пишайся вічно, о, Києве, як символ віри в нашу остаточну звитягу над неволею.. І коли хтось із твоїх дітей прийде, знеможений і зневірений до твоїх зруйнованих брам, — прийми його, о, Києве, в свої обійми, як блудного сина, що, обійшов пів світу й вертається до рідної оселі. А він, радий твоєму привітові, впаде навколошки в храмі святої Софії і слізно благатиме в Господа Бога всепрощення за свою нenuвагу до тебе. В храмі буде панувати святість, і осяяна радість злетить на його змарнлий вид, і він уздрить янгола в білім одінні, що буде спускатися від сонцесяйних вітражів. Незримий хор заспіває хвалу людському терпінню, і в розчинені врата вівтаря з небес поллеться сліпуче світло, що наповнить усі закутки в тім храмі ; осліпити своїм блиском знеможені лиця, з яких зникне журба, і люди розгладять набіглі зморшки, будуть радуватися воскресному дневі. Той блудний син скріпить своєю вірою животворну любов до тебе, а та-

кож зіллється з народом єдиною думкою, що ти в своїх руїнах поховаєш тих себелюбців, які вічно руйнували твої святині, сміючися з твоєї гордости. Тоді на тих руїновищах, що іх вони поробили, виростуть нові соняшні квартали та магістралі вулиць, утоплені в зелених арках дерев, оздоблені тінистими парками, де срібні водограї будуть переливати дзвінкі струмені прозорої води. А ти, вільний і щасливий, забрениш найкращими гімнами світанку, і тисячі когорт янголів у небі загримлять у сурми про твоє воскресіння та про перемогу добра над злом. Люди, почують ті звуки, вийдуть із своїх осель на вулиці, у здивуванні будуть ловити їх всіма частинками душі, відганяті від себе зневіру й сумнів.

Ті люди привітають борців за вою України, з щастя заплачуть, цілаватимуть шати в тих воїнів. Тоді ти задзвониш у найбільші дзвони, і звуки їхні полинуть Дніпров'ям, розіллються по всій Україні. Сліпі, що прозріють на той час, уперше побачать сонце, що буде слати проміння з київських гір, з міста Андрія Первозванного, і ним благословляти землю.

А ти, Києве, будеш радіти ти хою радістю тому, що сталося."

Так думав Василь про столицю українського народу.

— „Яке ж гарне й чудове місто! — не витерпіла й вигукнула Варя. — Я полюбила його вже з самого вигляду, хоч є знаю, що чекає на мене в ньому." — "Справді, місто гарне, — зауважив дядько Гнат, веслючи біля берега

Проїхали мости, пливли вже край узбережжя міста, обминали баржі та кораблі, що стояли на рейді. З порту до них долітали голоси простолюддя, змішані з гудками вантажних машин, що відходили з порту. Подорожні поволеньки прив'язали човна серед інших човнів і вийшли на берег. На березі стояли вантажники в засмальцюваному одязі, також юрма перекупок і простих перехожих.

— „Ти, Варю, лишайся коло човна, а ми з дядьком підемо й розшукаемо Щекавицьку вулицю, де мусить мешкати наша тітка".

— „Добре, я тут побуду, а ви лише не баріться, бо я сама тут з нудьги ще помру."

— „Ні, не помирай, бо Василь плакати буде," — посміявся дядько Гнат. — Тут вони, махнули руками, підійшли до гурту людей, що стояли на березі.

— „Скажіть, як нам пройти на Щекавицьку вулицю," — сказав Василь.

— „А ви йдіть просто, а потім зверніте ліворуч,

пройдіть ще трохи, і якраз перед вами буде бажана вулиця."

Василь з дядьком Гнатом подякували незнайомцеві й пішли розшукувати потрібну їм адресу. В місті після вчорашньої зливи панувала прохолода, і вони з приемністю йшли незнайомими вулицями кріз шеренги тінястих каштанів, що росли обабіч мостинця. —

— "От ми й доїхали, — сказав дядько Гнат. Знайдемо тітку, а потім перенесемо всі речі з човна, відпочинемо, бо мені вже буде пізно сьогодні на базар." —

— "Добре, — згодився Василь. Дешо почуєм, та й самі розкажем."

Після короткого блукання вони на Щекавицькій знайшли нумер будинку Надії Іванівни.

— „Чи можна до вас завитати?“ — чемно вклонившись, спитав Василь посивілу жінку. —

— "Чому ж ні, заходьте, — відповіла вона. Що ви б хотіли віднати?"

— "Ми, власне, шукаємо Мальвіну з роду Пустових."

— „А ви хто?“ — насторожено спитала вона. —

— "Це, мій дядько Гнат, а я, Василь Пустовий, відповів він.

Надія Іванівна захвилювалась. Обняла доторгих гостей, пропустила їх до середини. —

"Ой, лишењко, я виплакала очі за своїми синами, нікого не відзнаю

Та я вас ніколи й не бачила."

Дядько Гнат був двоюрідним братом старого Пустового, отже, власне, не міг познайомитись з Надією Іванівною раніше, що була сестрою Василевої померлої матері. —

— "Заходьте мершій та сідайте. Я вам нагрію води і ви зможете з дороги помитись, а потім уже я приготую їсти." — „Ні, — відповів Василь. — У нас ще багато справ не полагоджено. Поперше, якщо дозволите, ми до вас з човна перенесемо наші речі, а також з вашого дозволу запросимо до господи мою дружину Варю, а потім уж будемо робити.“

— „Добре, — згодилася вона. — Робіть що хочете. Мальвіни немає вдома. Її діти Антін та Ліля пішли в кіно чи в музей. Поки вона прийде, ви встигнете перенести свої речі й можете сміливо лишитися в мене, скільки вам завгодно.“

Через деякий час справа з речами була полагоджена, і вони сиділи за столом усі троє, розмовляли з Надією Іванівною. З того часу, як пропали її сини, вона нічого не змінювала в своїм домі. Старість заплела сивиною її порідлі коси, обдавала руки й лиць борозному зморшок. Все стояло на тім са-

мім місці, як і в останній день відходу Павла, коли він забрав з собою Суліко, вже більше не відчиняв дверей. Також і Борис не навідувався додому, розрадити її самотину. Діти були за кордоном, і лишені зрідка подавали знати про себе, щоб не нашкодити старій матері. Раптом двері відчинилися, і на порозі з'явилася Мальвіна, з кошиком у руках.

— „О, кого я бачу, — захвилювалася вона. — Братику мій дорогий, страждальнику!“ — кинула Кошика, вона підбігла вся в слузах цілувати Василя.

— „Я ж думала, що тебе вже давно на світі нема, як і наших дорогих батьків.“ Сльози щастя, змішані із смутком по втраті батьків, заблищають в її гарних очах. Потім привітавшися з дядьком Гнатом, вона поцілувала Варю; від братика довідалася, що то його дружина. Довго ще не стихали розмови за столом у хаті Надії Іванівни. З праці прийшов Федір. Обняв Василя, він промовив:

— „Ну, яким це ти чудом сюди, си біряко, попав?“ —
— „А я літати навчився, змастрував, як скіф Анахар собі крила, втік“.

Поприходили Мальвінині діти: Антін та Йоля. З цікавістю оглядали їхнього дядька та його дружину, яких вони ніколи не бачили в житті. Мальвіна послала Федора по Петра, а сама побігла ще до крамниці та на базар, щоб ще дещо купити.

— „Застеляйте, Надіє Іванівно, столи, хай у нас в цей вечір буде свято!“ — промовив Федір. — „Завтра в нас неділя. Отже, не працюємо. Вип’ємо в честь приїзду Василя.“

Надія Іванівна заметушилась на кухні, і Мальвіна, що швидко прийшла з крамниці та базару, одягнула фартуха, взялася допомагати тітці на кухні. Знову через деякий час відчиналися двері, і Федір пропустив Петра та Марусю.

— „Яку ж ти радість приніс для мене сьогодні, — промовив Петро, обіймаючи Василя. — Хоч двоє з нас хай лишаються нерозлучними в цьому місті. — Ти ж сідай та розкажи мені всі подробиці про смерть наших батьків та сестри Ольги. Як тяжко мені на серці, що ти й не уявляєш.“ —

— „Все буде гаразд, — потішав братів дядько Гнат. — Що було, те загуло. Вічності для людей на землі немає. Приходить час, і вони відходять. Ми теж колись так відійдемо, як і твої батьки,“ — сказав дядько, звертаючись до Петра.

За останній час Петро трохи змінився, постарів від турбот. Його дружина Марусина лишені не змінилася, а змужніла

після їхнього одруження, ще здавалася кращою. Своєю красою вона не поступалася Варі, а очі світилися мудростю.

— „В понеділок ми тебе припишемо, а також я тобі дам довідку до житлокопу, що ти в мене робиш. Попрацюєш на будівництві, а там сам побачиш.“

Розмова велася без кінця. Скільки років промайнуло, коли Василь розлучився з Петром! А тепер вони знову разом. —

— "А чи згадував мене Дмитро?" — запитував Петро.

„Згадував тебе й скажився, що такі лихі часи випали, що нам усім неможливо зустрітися.“

Мальвіна з Надією Іванівною ставили блюда з різноманітною стравою на два докупи зсунуті столи. —

— "Колись, як прийдуть в гості мої синочки, я теж буду метушитися, не знаючи, від радості, де б іх посадовити." —

— "Може давніш і прийдуть неждано, як це Василь," проговорив Петро, і ви їх будете вітати матірньою радістю."

Чарки з горілкою всі разом підняли угому, —

— "Вип'ємо за зустріч братів", — прорік Федір.

— „Вип'ємо, — продовжував Він, — щоб в один прекрасний день всі вони зійшлися тут за столом, вернулися з різних частин світу. А нині, хай тим, що їх немає за нашим столом, упаде легка доріжка і не затмариться їхній обрій серед усіляких бур та незгод.“

Усі підняли чарки й випили вогненний напій до дна. За однією чаркою пішла й друга, а згодом, гості сп'яніли й почали співати.

— Заспіваймо нашої найулюбленішої," — сказав Петро: „Запрягайте коні в шори, коні воронії ...“ —

— Всі підхопили знайому пісню про молоді літа і, роз'ятрені її змістом, співали її з смаком, з почуттям, ніби то були їхні літа. За Мальвіною тоненьким голосом підтягувала Варя, що зробилася після пари чарок горілки червоною та хмільною. Від дзвінких голосів дзвеніли шибки в світлиці, і пісня ударялася об них, вилітала в сад і губилася в сутеренах вулиць. Ще довго Василь з Петром згадував ті минулі літа, коли вони були разом, і ту пору, коли до них на бричці приїжджала попівна Льоля. Він задивився на Марусину і побачив, що вона виглядає гарною, як і Льоля.

— „Тепер, — промовив Василь, — вип'ємо за наших молодих жінок, що з ними

рішили пов'язати свою долю на ціле життя. Вип'ємо в першу чірку за Варю, за Марусину та Мальвіну. Також піднімемо тост за Надію Іванівну та за швидке повернення її синів..

Задзвініли знову чарки, і присутні вихилили їх до дна. На столі, крім холодцю, печені та різноманітної риби, були нарізані ще огірки та помідори з власного городу дядька Гната. Він підпив і нічого не казав, тільки співав при потребі. Дійсно сумно було втрачених літ для молодих людей. Вони промайнули дуже швидко в наполегливій праці, та забрали в них час для кохання й насолод. Здавалося, лише вчора Василь ще пас худобу, а Петро тільки пару днів тому заїджав на хутір з Федором. Навіть не вірилось тому, що сталося. Мальвіна, гляділа на братів, пригадувала той час, коли вона була вдома. Їй здавалося, що лише недавно вона познайомилася з Федором. Лише вчора їй відснились її дівочі сни. Щойно пару днів тому вона перев'язувала рани універівцям, вслухалася у вибухи гармат. Час, що торкнувся до неї холодною рукою, лишив глибокі зморшки на її чолі. А Федір, що проголосив тости, занурився в свої спогади й пригадував зустріч з Галиною Безручко. Вона знову з'явилася в Києві, як розлучилася з своїм чоловіком. Покинула Далекий Схід і примандрувала назад. Але це вже була зовсім інша жінка, і в ній пропала вся жага до нього. Гали пару разів заходила до редакції, хоч вже не запрошувала Федора її провести додому. Все ж вона лишілася для нього привабною, як і тоді, коли він уперше лишився з нею наодинці в її будуарі. Не дивлячись на різні оказії, він любив свою дружину Мальвіну більше від усіх, і видко було, що й вона його любить всім серцем. А Надія Іванівна, споглядала то на Петра, то на Василя, думала про своїх синів, що теж так блукають по світу, і їх сердешно вітають чужі матері. Шкода було всім, що втрачених літ не можна повернути, а також жодними уздечками не можна загнуздати часу.

„Ой, вернітесь літа мої хоч до мене в гості“ — дозвініло в їхніх ушах, і вони, щоб забути минуле, заспівали „Ой, хмелю, мій хмелю.“

Якось Петро зустрівся з Льою та Ігорем. Вони жили десь на Деміївці. Кланялися від сім"ї Степана Омельченка, в яких Льоля ночувала, як навідувалася у Городище. Бідкалася все про Демида, що будував соціалізм на Колимі .

Вони записали Мальвінину адресу, і обіцяли навідатись.

Як здавалося Петрові, Льоля ще більше схудла. Вона все ж лишилася гарною й привабною, і спомини гірким хмелем наповнили його душу. Попівна пообіцяла, що пізніш завитає до нього з Ігорем. Ігор розказував, що він влаштувався на працю бухгалтером і має вже приміщення, де господарює його сестра. Гості гуляли до півночі. Опівночі почали розходитися спати. Петро пообіцяв завитати завтра по обіді, щоб усі разом піти на футбольний матч. Було цікаво, бо з київським „Динамо“ грала команда Луганського „Вугільтресту“. Варя будь-що хотіла бути на матчі, щоб передати матері маленького листа, Дядько Гнат один лише відмовився прийняти запрошення піти на матч, бо в нього було багато справ на базарі.

Наступного дня після обіду, як було домовлено, всі пішли на футбольний матч. За трибунами догоряє день і осіння позолота рясно вкрила зелені клени в сусідніх парках. Стадіон був переповнений натовпом. Навіть міліціонери в білих кителях не могли стримати той людський потік. Знайшовши означені місця, Василь з Варею та Федір з Петром, вкупі з жінками усілись на означені місця. Всі чекали на початок матчу. Трохи нижче від місця, де всівся Федір з Мальвіною, сиділо рядом два поети і щось жестикуювали. Це були старі Федорові знайомі з редакції: Степан Рибочки та Платон Сахандра. Якби їх Федір не знав, то подумав би, що то сидять батько й син, бо поет Рибочки набагато рожів старший від Саханди. В них були довгі поетичні шевелюри; крім того з їхніх жестів можна було догадатися, що то сидять не прості люди. Кожен з них у бічній кишені піджака мав записну книжечку, і по черзі, вони її загадково виймали, щось до неї записували.—

—"Вони то рими ловлять," —подумав Федір. —То дійсно хитра штука зловити риму на папір. Один чоловік усе життя ловив янголів у своїй кімнаті, ставив ім найрізноманітні пастки, щоб змусити їх служити його примхам. Гадаєте, спіймав. Ні. Вони все ж були хитріші за його мудрість і завжди висковзали з його лабет. Так само з цими поетами. Ви думаете, що вони спіймають добре рими для своїх творів? Де там. А чи всі гарні рими втечуть з їхньої пам'яті?". —

Поети, ніби відчували, що

хтось знайомий сидить позаду них, повернули свої голови, побачили свого протектора, помахали йому руками.

Федір був задоволений їхніми творами.

Оркестра заграла туш, і на зелене поле вибігли одна за одною дві футбольні дружини. - "М" яч круглий, - казали люди, - і невідомо куди полетить."

Суддя в білому костюмі вроцісто поставив м'яч на центр, засвистав у сюрочок, і дві дружини, одягнені в різні кольори майок, почали боротьбу за м'яч. Він підлітав вище від високих дерев, що стояли поза стадіоном. Глядачі стискали подих, коли він наблизався до одних або других воріт. Варя знала, що в цій дружині, яка прибула з Луганська, є її знайомі. Молодиця приготувала листа для матері, вирішила його одним із них передати. Під час перерви вона завитала до роздягальні і розшукала одного футболіста, попросила його передати її батькам листа. Той футболіст добре знав сина материного брата і охоче взяв на себе обов'язок донести той лист. У тому листі Варя писала:

„Дорогі мої батьки та сестри!

Простіть мене нерозумну, що я без Вашого благословіння пекинула рідний дім. Я знаю, якого горя зазнали Ви від того, що я втекла від Вас. Ви ж самі знаєте добре, що любов — дуже сліпа річ. Я намагалася її забути, але це мені не вдалося, бо її чари діяли сильніше від моого сумління перед Вами. Я одружилася з Василем, і ми почуваємо себе щасливими. Вірю, що колись ще завітаємо до Вас у гості, щоб порадіти разом із Вами. У цих краях люди добрі, радо допомагають нам усіма своїми силами. Василь уже влаштувався на роботу. Маємо де жити. Отже, в нас покищо все гаразд. Я часом нудьгую за вами, пригадую час, коли ми були разом. Я дуже скучила за Поліною, яка завжди сперечалася зо мною за сукні. Ті речі, що я не встигла взяти з собою, я дарую їй та Мані. Мама хай не плаче за мною, бо я вже давно вийшла з дитячого віку й почуваю себе дорослою.

На цьому кінчаю, цілую Вас міцно, Ваша пропала донька."

Попрощавшись із своїм земляком з Луганського, якого по кликали друзі, Варя пішла знову на трибуну, де її ждав Василь. Матч закінчився перемогою київського „Динамо“ з рахунком 5:3. Задоволені кияни свистом провожали гостей.

Люд покидав прочитані газети та недогризки яблук, поволі

посунув до трамваїв та автобусів, від того стадіон став порожнім. У натовпі зникла поетична шевелюра Степана Рибочки, і його сімнадцятирічного друга Платона Саханди. Біля входу Василь від подиву протер очі. Він побачив живого Рєпку, одягнутого в новий костюм та в хромові чобітки, в оточенні міліціонерів та ще якихсь невідомих, що обвинувачували його в крадіжці гаманця. Ще оглянувся навколо, він помітив Кольку Жлоба, що з тим гаманцем пропихався ліктями крізь натовп на вулицю. Таке знайомство більше Василя не цікавило, і він міцно тримав за руку Варю, похапцем прямував з іншими до входу, схвильований несподіваною зустріччю з приятелями в недолі. Виявилося, що Рєпку тоді не вбили, коли він перепіддав грati й тікав на волю. Отже його тільки підстрелили. Злодій вигоївся у в"язничній лікарні, знову втік і почав гастролювати по містах. Про цих колишніх друзів Василь никому не сказав ні слова; замислився над своїми пригодами в тайзі та в дорозі на Харків. Коли вернулись додому, Мальвіна розігріла на примусі юшку, і всі повечеряли. Після вечери всі пішли до ліжок, а Василь вийшов у сад і довго курив схвильовано, пускав клубки диму. Він присів на лавочці, думав про випадкову зустріч з Рєпкою та Колькою. В його уяві малювався відділ міліції, куди привели того Рєпку. Його знову відпечатують пальці й укінуть до в'язниці. А він буде співати своїх вуркаганських пісень і ждатиме передачі від побратимів. Ніч розсипала по небі зірниці, визорювалась за притихлим містом, якраз над поснулими слов"ями. Вони десь у плавнях та в шелюзі змайстрювали тисячі гнізд, бо знали, що там ім буде безпечно від ласих котів.

Останні автомашини й хури гуркотіли на бруку, поспішали на спочинок. Лише вітер не квапився угамуватися після гамірного дня. Надходила осінь, і легіт у шарудінні перших зів'ялих листків шукав забутий мотив. Уловивши його, він почав, мов безпритульний, тужити в безлюдних парках, де розливали своє бліде сяйво ліхтарі. Незабаром вітровій закидав алеї пожовклим листям, і якась дівчина буде бrestи стежками з книжкою в руках, пригадає п"яний трунок весняних днів, нахилятися, підніме з ів"ялий листочек і покладе його в книжку, щоб він своїми всохлими жилками нагадував їй кохання, яке відріветься від її серця, втоне в осіннім тужині вітру. Василь, замріяний, ще постояв трохи і пішов спа-

ти. Уранці зайшов Петро й розбудив його. Вони пішли на роботу. Перші дні праці видалися Василеві тяжкими. Аж за пару місяців він звик до тачки та лопати, якими орудував вправно, наче зарубною машиною на Донбасі. Дзенькіт молотків та вищання стальних пилок сповняло будівничу дільницю. Величезні бульдозери зрізали шари землі, Вершили новий насип. У спеціальних казанах перемішувався цемент з дрібним камінням; робітники лопатами викидали його на дорогу. Ця течна маса застигала, а група робітників поливала її смолистою сумішкою, що парувала в гарячих казанах. Потім спеціальна машина забутиновувала асфальт, прокладала

новий тракт. Величезне будівництво розтяглося на декілька кілометрів за місто. Видно було, як між високими рештованиями піднімалися нові контури виробень та домів. Авта ввесь час метушилися, підвозили робітникам потрібний матеріал.

— „От і попався ти, хлопче,— жартував Петро.—,,Але нічого, звикнеш і буде все гаразд.“ —

— "Робота мені не зашкодить, — відповів Василь, я звик до неї."

З кожним днем Василь щораз більше втягувався в роботу. М'язи його змужніли і він, як запалився на сонці, виглядав, мов вилитий з бронзи. Так серед буднів і радості в перебуванні з братом та сестрою минув з рік. Варя за цей час устигла подарувати йому доньку.

Одного разу Василь, прийшов з роботи, дістав оповістку, з'явилася до військового комісаріату подільського району. Варя з тривогою споглядала на мужа, не знала що й думати.

— "Це ж тебе заберуть до армії, — налякано сказала вона.

— Що я сама буду робити?"

— "Заберуть — то заберуть. Не навіки ж. Відбуду строк та й вернусь."

У військоматі гурма молодих призовників чекала своєї черги до комісара. В кабінеті комісара стояли у вazonах на столі квіти, широкий стіл був застелений червоною китайкою. На ньому, крім квітів, чорнів телефон. Комісар увесь час розмовляв з невідомими військовими, в идавав

накази. На стінах у кабінеті висіли портрети вождів, що дивилися із стін на тих, хто заходив до кабінету. Сам комісар був високого росту, з дбайливо виголеною головою; його пронизливі очі пильно оглядали Василя, що був покликаний до кабінету з почекальні. Подивившись у його докumentи, та в його бездоганний лікарський рапорт, і простягнув йо-

му руку, промовив, що він, Василь Пустовий, має честь бути зарахованим до лав червоної армії, в її саперні батальйони.

Комісар побажав йому успіху, простягнувши рукою дав знати, що авдієнція скінчена; узяв зі столу пашпорт та документи про призначення Пустового до військової частини, і передав їх власнику. Василь, попрощався і вийшов із кабінету. Ішов він, мов п'яний. Перед очима його все хиталося. Він бо знов, що з цих стін йому вже не дозволять вийти попрощатися з Варею. Вартові скерували його до касарні, де з вікон виглядали сотні таких молодих рекрутів, як і він. Новобранці вилазили на вікна й перегукувалися з своїми жінками чи матерями, що стояли на вулиці й голосно плакали, немов на похоронах. Серед того натовпу він побачив заплакану Варю, що витирала хусткою слізози. Вона впізнала його, розп'ятого на одному з вікон, та ще дужче розридалась. —

— "Не плач, Варю, потішав він її, — я тобі зі Львова прийшло сукню."

— „Краще сам вертайся швидше, — крізь плач благала вона, — бо як я буду самотньою жити?“

Натовп розійшовся пізно вночі, а рекрути ще довго не спали, слухали гармонію, що розливала свою тугу по касарні. Вони дійсно знали, що їх поженуть на щойно завойовані обшири Західної України та Білорусі. За вікнами величезної касарні пропливала темрява, і блискавки прорізували її, віщували великі походи, повні тривоги й смерті. До тих походів доля призначила разом із сотнями тисяч і Василя. А гармонія, ніби така, що була в руках його брата Дмитра, грава до ранку. Василь вийшов на подвір'я, де височів могутній дуб, сів під ним і закурив цигарку. А дуб, розгойданий вітром, щораз дужче шумів, оповідав своїм шумом про бачені дива, які відплывли на чорній баржі Дніпром у меланхолійну ніч. Пустовий не розумів його мови, все ж серцем відчув велич шелестіння його листя, а дерево шуміло, спиняло хмару. — "Яку ж ти думу думаєш, гордий дубе? — цікавилось Василеве серце.

— „Бачу я, бачу величезні бурі, що встають, змішані з димом на обріях. Ті бурі заллють повіддю ввесь світ. Вірніше, я бачу не повідь, що постала з шаленої бурі, а лише червоне полум'я, і те полум'я, розгоряється, захоплює щораз більші небокраї, і тому пожарові немає краю. Серед того Содому, — казав далі дуб, — видаю безсилі постаті людей. Жінки й чоловіки повискаювали із своїх хат у самих

сорочках, заломлюють серед того страхіття руки, благають мілосердя в Бога. Їхні діти гинуть у тому полум'ї вкупі з тваринами та птаством, що намагається вилетіти з того пожарища і відразу обертається у вогненний стовп, а як догорить, розсипається на попіл. Із Заходу, — продовжував дуб, — я бачу, їдуть численні армії в зелених, мов жита, шатах. Поперед тих полків летить з кривавими пазурями орел, тримає

в дзьобі шибеницю. Ту шибеницю він зронив навмисно над завойованими народами і в кривавому леті, лишив її на острах поневоленим, що загойдалися тисячами на ній. Я бачу сотні тисяч воїнів на танках, на літаках і в автомашинах, які маршують на Україну. Від диму та куряви, що знялася від їхніх машин, затемнилося небо, а землі стало важко від їхньої навали. Я бачу, як женуть вулицями бранців з розбитих армій Сходу, і їх тут же переможці душать танками, розстрілюють сотнями та виморюють голодом. Недруг загнав їх за колючі дроти і не дає їм нічого їсти, рішив таким способом виморити їх всіх. Я бачу, як ті бараки з тими військовими бранцями, облиті бензиною, догоряють, і ховають

під своїми руїнами останки обгорілих тіл, тих, які здалися на ласку переможця. Декому вдалося втекти з тих таборів смерти, — продовжував далі дуб, — і вони, лише худі кістяки в шинелях, пробираються до своїх хат, де залишилися їхні рідні. Але багато з них, не мають сил далі йти, падають край покритих бомбами доріг, де безконечно проходять бездушні армії Заходу. Потім я бачу, — шумів дуб, — як повстанці зривають мости та закидають гранатами й бомбами своїх гнобителів. Бачу я, як одноголовий орел, з пораненими пазурями, летить поспішно назад серед моря вогню й безупинної канонади. Він намагається зупинити свій лет і відпочити, але не може знайти ще такого не зруйнованого місця, де б почував себе безпечно. Після його відлету страшна руїна лишається, де навіть не завие й собака. Молодь,

яка ще відліла, він наказав вивезти на каторжні роботи, до тих країв, де височіє його хижакське гніздо. Той орел, при втечі, губить своє обважніле від крові пір'я, а за ним відступають його мільйонові армії, з розбитими танками та знищеними літаками. Від того премаршу стугонить і плаче земля."

Отак шумів дуб серед площи, недалеко від касарні. Василь протер очі, не зінав, чи дійсно ті думи йо-

му нашумів дуб, чи це тільки марення його втомленого мозку. Він уже хотів піднятися і піти собі спати, коли до нього наблизився інший рекрут, попросити вогню. Познайомилися.

— "Любомир Стецюра" — промовив він, простягуючи руку.
— „Василь Пустовий“ — відказав Василь, і вони довго обмірковували їхнє нежданче покликання до війська.
До Стецюри підішов його товариш Степан Павлюк. Як виявилося, розділилися вони в Городищі, тому й подружили з Василем.

Касарня ще довго не вгавала, і її вікна світилися до ранку, та розливали сяйво по подвір'ю. — „Нові люди — нові враженння“ думалося Василеві. "Поживемо, побачимо, що воно буде."

Вони аж під ранок, наговорилися досить, посунули спати, щоб завтра бути готовими до від'їзду. Над касарнями пливла тиша, і замовкла гармонія, докінчилася останнюю мелодією. В багатьох вікнах погасли вогні. Видко було, що рекрути втомилися, полягали спати, і якби навіть ударили з гармати по їхніх палатах, то напевно б не змогли їх розбудити. Василь, скинув свій одяг, пірнув під ковдру і занурився в сон, передчуваючи, що для нього випаде багато безсонних ночей. Лише вартові перегукувались, змінювалися біля високих воріт касарні.

Після декількох місяців муштри Василь потрапив до Перемишля. Сян котив свої каламутні хвилі, як і сотні років тому, коли будували це місто угорські князі. По той бік ріки ходили німецькі вартові-велетні, усвідомлювали, що їм незабаром доведеться під прикриттям літаків та танків переправлятися через ріку в напрямку на схід. Василеві пощастило, бо з ним нерозлучно були в одній частині Стецюра й Павлюк. Згодом їхній полк був перекинутий в район Турки над Стриєм, де розцвітала над гірським потоком весною черешня. Її пелюстки пливли за каламутною водою, губились у запінених хвилях. Бійцям здавалося, що, немов ті пелюстки черешні, розлетяться їхні молоді літа, і в сірих роках загубиться їхня неспокійна молодість. По весні наступив червень місяць. Пустовий та Стецюра з Павлюком відійшли від мосту, де бійці стояли, і оглядали засніжені шпилі Карпатських гір, обтиканих смереками, зелені положини, де чабан гнав отару овець.

— „Яка ж ти гарна, земле українська!“ - думали воїни!
— "Глянеш навколо, аж моторошно стає від твоєї краси!
Мов величні колони найбагатших храмів, стоять зелені ліси,

підпирають собою блакитний дах, що дзвенить хоралами в честь людської величі й людського бессмертя. Над тією святинею спиняється сонце, спускає на незримі промінні Божих янголів. Вони громільять у свої золоті фанфари, вітають радість, що прокидається від тих звуків і подихом своїм розносить щедроту в уквітчені полонини. Мешканці чують звуки небесних фанфар, зупиняються здивовані; їхні серця наповнюються легкістю і в них відпочиває блаженство. На ліси, гори, долини, ріки та луги в той час падає величезна рибальська сіть, зіткана з найтонших ниток соняшного проміння. В чеканні поки оболоки закривають небовид, хтось невідомий в той волок збирає баранці, тягне їх за собою по небу. Дотягне хмари до середини моря й нараз розгортає невода. Починається злива; хмари виплакують свій смуток в океан, стають легкими та прозорими, розсипаються в невідомості над роздолами неозорих вод, де богиня Правосуддя тримає хиткі терези справедливости.

Земле! Яка ти гарна своїми розмаїтими голосами, в яких відчувається радість і смуток, хвацькість і втома, юність і повноліття. Ті голоси, змішані в єдиний голос людського шукання й туги, стають "янкими" й бадьори-рими за застеленими оксамитами столами весни. Вона, піднімає повний келих кохання, щедро дає напитися з нього кожному, хто лише має спокусу приторкнутися до того келеха потрісканими від спраги устами. Сонце, для богослужіння, у пишноті надходить крізь відчинені брами, а опісля дарує байракам золоту корону, вкриту колосками серпанку. Йому прислужують два янголи, що звуться янголами Долі та Щедроти. Янгол Долі, крім святої Євангелії, тримає в своїй руці ще людський череп, продірявлений смертоносними кулями ворогами зневоленої України. Янгол людської Щедроти роздає милостиню знеможеним і потребуючим. Вони на ознажку вдячності вклоняються перед нім, простягають свої руки, щоб доторкнутися до його одіння. — "Яка ти гарна, українська земле!" — думали хлопці, що запримітили, як прилетів вітер і запряг білі тумани до самотніх вітряків на зелених гонах, а далі став четверти білі гречки, з яких піднімався димом пилок, змішувався з болотним чадом, і шезав між корчів на болотах. Бійці стояли, мов зачаровані, вдивлялися у бескиди гір, де край проваль лежали трухляві сніги. Верховини блищали білою короною, що золотилася під ризою сон-

ця. Коренасті гадзи в кресанях поважно йшли від своїх по-
розкиданіх на узгір"ях осель, перевалювалися через міст, де
стояли бійці, віталися з ними. Із оброслої мохом скелі злетів
беркут, прокружляв у повітрі. Він чекав на свою подругу і,
коли вона з'явилася із-за покритих смереками шпилів, поле-
тів їй назустріч; удвох вони зникли в прозорій далині. Вів-
чар, з вівцями та сопілкою, переходив місток, а як перегнав
свою отару, привітно усміхнувся до товаришів, та вказав рукою
на гірські краєвиди. Вони дійсно виглядали чудово в синьо-
золотім серпанку ранкової мли. Мов ті віки, над ними плив-
ли хмари, що спинялися на краечку проваль , а вже, після
відпочинку, вони лініво посувалися далі, мов ті круторогі во-
ли в широкім степу, коли стойть нестерпна спека, а вони
йдуть собі дорогою, перехиляються з боку на бік. Край
дзвінкого потоку в далині синів ліс непрохідною стіною :
Горихвітка й шишкар , вкупі з тинівкою та барвистою алялкою
джеркотили в гірськом у лісі. Тє ляшання котилось аж до Черемо-
ща, де гуцул виводив на трембіті журні пісні. Василь та йо-
го приятелі мріяли про велич та красу життя. Життя даєть-
ся людині лише один раз, і було б безглаздо його втратити
чи віддати за безцінь. Та й вік людський здавався їм занадто
коротким , щоб збегнути хоча б найелементарніші таємниці
земного буття. Треба було б жити принаймні хоч двісті ро-
ків, щоб поділити свій час на всілякі забаганки чи на досяг-
нення своєї повноти. Без силість людини продовжити свій
вік робила її ще більше замисленою над розгадкою своеї та-
ємниці. Для чого вона прийшла на світ? Куди помандрує по
смерті? Невже вона, у своїм перетіленні, стане порохом і буде
отак притрушувати ним бур'ян та придорожні трави, коли
навколо лишиться невмируща краса, у образі пташиного
шебетання, соняшного проміння, шуму дерев та в дзюрчан-
ні гірських струмків? Весна, що витче килим квітів, знову змі-
ниться на благодатне літо повного достиглого колосу та об-
важнілих плодів; воно ж, досягнувши свого зеніту, зникнє в
осінніх дощах та в шарудінні зів'ялого листя, що буде вкри-
вати могильні плити своєю жалобою. Сама ж осінь теж пропа-
де в риданнях хуртовини та в брилах льоду, що згодом роз-
тануть під стрілами весняного неба. Людина теж може повер-
нутися до життя; відіб"є свій образ у лицу тих своїх нашад-
ків, що від народження, починають дивитися відкритими очи-

ма на загадковий світ, й продовжують у своїй барвистості до - рогу давно зниклого роду, що невловними нитками з'єднав ту дитину з собою. А може, та сама істота знову приходить на землю через певну кількість століть в образі нерозумного немовляти, що лише видавило з своїх грудей перший крик. Ці сплети людського народження й змужніння, а також відмірання нагадують собою дерево, що всихає, та все ж лишає розкидане кругом насіння для нашадків, що продовжать його таємничий шум, заколисуючи ним подорожні хмари. Ці загадки людського буття цікавили бійців, і вони були безсилі зробити якийсь відповідний висновок. З покоління в покоління їхні роди передавали їм страх перед якоюсь невидимою силою, що володіє всесвітом. В годині розпачу вони завжди кликали її на допомогу, і вона піддавала їм сили для перемоги. Ім'я тії сили — Бог. Як він виглядав і де були його просторові палаци, ніхто не знав, але його ім'я вони шептали в люту для себе годину. Цього навчили їх матері, що не досипляли над ними ночей, піклуючись, щоб вони вирости чесними трудівниками на своїй землі. Стецюра й Павлюк були родом з тієї місцевості, звідкіля виїхав колись Зиновій Стецюра, батько Любомира й Оленки, з якою Василь в дитячі роки, дружив.

Стецюрина мати доводилася рідною сестрою командира Гмирі, коли ж неня Павлюка —доводилася племінницею Тимиша Чернігівця—керевника загону підривників, що, як і командувач Зінько Гмиря; загинув геройською смертю за честь і волю України в лавах синів республіки. Для них в горах народилася воля, що піснею пливла вдалеч, все ляла віру в знеможені серця. Вона, мов і по всій українській землі, ніколи не зникала в тих околицях, а лише притихала, заслухана в шуми гаїв та дзвеніння шовкових трав край бурхливих потоків, що були такі старовинні, мов вічність. Ті води веселими струмками бігли з узгір'їв, сходилися докупи, обминали каміння й творили симфонію століть. Поставивши своє барвисте коромисло над двома кінцями неба, веселка щедро обділяла їх своєю увагою, набирала в океанах воду. Пісня, здавалось, і складалася з тих кольоритів, що їх мала веселка. Вона, та пісня, прийшла на світ в людському серці і запозичила всю красу безмежного світу, взяла найкращі кольори для своїх образів у веселки, щоб прикрашати

ними свій зміст. Спів солов'я та інших птахів складався лише з частинок тих звуків, що їх виливала людська душа в простори. Ніщо не могло дорівнятися тій пісні, і наші бійці слухали її мотиви з побожністю, коли ту пісню співали дівчата, ідучи з поля, або вівчар, що гнав з вовчурами отару. Вона жила вічно з нашим народом, приниженим сусідами, коли вони роз'єднали його й зробили людей сліпими. Але пісня не могла зникнути з людських сердець, і мати, схиляючись над колискою новонародженого немовляти, співала йому колискової, і те немовля несло ту сільянку з собою, мов ласкавий голос неньки, через усе життя. Наши друзі зачули **знайомий мотив**, що линув над місцевістю, самі мимоволі летіли у своїх мріях додому й уявляли таких самих дівчат та вівчарів, що вертаються смержом з **пасовиська**. В золотих піщинах куряви, що пливе над шляхом, ледь видніються повні здоров'я постаті дівчат, що босоніж ідуть за возом. На обличчях, засмаглих від сонця, не видно втоми, бо їм сили надала пісня рідного краю, і вони вже забули про нестерпне сонце, що пекло немилосердно над ними, ступають бадьоро, співаючи. На плечах у них граблі, а в руках серпи.

Ішли козаки в похід, залишали заплакану Марусину, і вона у молитві за свого милого, пригадувала слова козацької пісні, що народилася разом із славою землі української.

Ні ганьба, ані кордони не спинили крил рідної пісні, бо вона ніколи навіть не стверджувалась, - так вічно й жила з Яфетовим поколінням від усесвітнього потопу. Два вогненні стовпи стояли на обрії, і крізь них ішла дорога аж до неба, а нею йшли народи, щоб забути любов і рівність перед Богом, стати яничарами один одному. Розгорілися страшні братовбивчі війни, де переможці, взявиши бранців, повиколювали їм очі, щоб ті ніколи не бачили сонця, зостались покірними рабами на своїй землі. Там, над Стриєм, Павлюк і розказав своїм побратимам про революцію.

— ..Збунтувалися сліпі, розбиваючи в своєму гніві когорти наїзників. Але були подолані й заховалися на величезній горі, серед непрохідних провалів та урвищ. Там не росло жодного дерева, лише всохла соснина бовваніла над проваллям. Вони бачили — ім не перемогти когорти ворога, тому поодинці здавалися на ласку переможців. **Пі багатьом відрубували голови, а многим штуржали розжа-**

реними вістрями в їхні сліпі зіниці ,що після тих мук прозрівали й видали соняшне проміння , що ховалося за високий шпиль засніженої гори. Частина повсталих, відступили в гори, не хотіла піддатись.Вони в тих бездонних проваллях промерзли до кісток та вилратили всі запаси харчів, обмірковували своє жалюгідне становище. В одного з них виникла ідея, видати свого командира й цим заслужити милосердя у ворога. Нещасний передвісник світла був скоплений під час сну, і сліпці, боячись, що не доведуть його до переможців, вирішили укоротити йому життя. Повісили його на всохлій сосні над самісінським проваллям. Під вагою могутнього його тіла соснина зломилася і вкупі з живим ще тілом упала в безодню . Він опинився в воді і тут зумів скинути з себе петлю, що була зашморгнута на його ший. Потік виніс його в залиту сонцем долину, де росли квіти й щебетали птахи. Ті, що його повісили, пішли собі геть просити милосердя в переможців. Усі вони були обернуті в жалюгідних рабів. Гарячим залізом повипікали на кожному з них тавро, і те тавро переходило з роду в рід, щоб ніхто з нащадків не наслідувався піdnімати повстання. Лише горстка гeroїв не пішла просити милосердя в гвалтівників. Ті люди вирішили покінчити життя самогубством; вони кинулись у ту страшенну прірву . Швидка течія винесла їх у соняшну долину. Уже на узбережжі ті самогубці побачили щедре сонце, що благословляло своїм промінням високу постать, що так нагадувала постать їхнього командира. В своїм прозрінні вони з несамовитими вигуками побігли вітати першого, хто підняв їх проти насильства й темряви.

Спасені зайдли з ним у глибину долини, й дивувалися зеленим травам та барвистим квітам, що пішалися на їхній дорозі. Перед собою вони побачили золоті бані церков невідомого міста. Ім відчинили брами люди в пишних убраних, сповнені ласки й щирості; ці люди віталі їх, стелили їм путь ярусом , лепехою , бузком .

Дівчата, в легких шовкових сукнях, підходили й цілували їх, як своїх братів та наречених. Мідні сурми виблискували на сонці, грали похідний марш, що в його звуках чути було перемогу. До прихідців підійшли старшини армії:

„Ми знаємо з вашого жалюгідного одягу, що ви прибули з держави Темряви, а з вашого нужденного вигляду бачимо, що ви нам друзі. Отже, будьте, як дома в наших го-

стинних краях і почувайте себе вільно.“

Якось самодержець держави Темряви узняв про незчисленні багатства та про існування держави Вічного світла. Він зібрав величезні армії з підбитих народів, і повів їх проти неї:

— „Ми мусимо знищити цю державу, бо її ідея та світло принесуть чуму волі й до наших країв.“ —

Йому відповіли міністри: — "Тоді знищимо її." —

Воїни армії вічної темряви були дики, тому, як займали міста та села невідомої їм землі, тупо й німо дивилися на розкіш і багатства палаців, храмів та будинків. Вони нищили дорогоцінні полотна, написані найкращими мистцями цієї країни. Вояки підпалювали віковічні святині, а тих, що вибегали з них врятуватись, тут же ловили; а якщо то були молоді жінки, то хутко роздирали на них одежду та глумилися з їхнього, білого тіла.

„Чи довго вони панували на тій території?“ - спитав Василь.

— „Чекай, скоро скінчу, — сказав Павлюк, — арміям лиха недовго довелося розкошувати на зайнятій території. Багато бійців тієї армії, захоплені розкішшю та волею тих людей, вирішили боротися під стягом своїх учорашніх ворогів. Колишній командир сліпців, що перший колись потрапив до соняшної країни, організував із дезертирів легендарні батальйони ; в боротьбі проти поневолювачів, здобув безсмертну славу для себе й для народу, де він народився. Не тільки соняшна країна була визволена від навали темряви, але незабаром і війна була перенесена на кордони вічної темряви. Когорті ненависті й людського рабства були переможені, що дало нагоду сонцю вільно продовжувати свій лет, і не дозволяти нікого робити на землі гнобленім.“

— „Це дійсно історія, — в задумі проказав Стецюра. — Хто тобі таке повір'я звістив і навішо ти розловідаєш?“

— "Цю билицю я почув колись недалеко Народичів, від селянина , коли завітав до нього в хату напитися води. З роду в рід переходить це прекрасне повір'я, таке подібне до історії нашого народу. Бо він, завдяки навалам на протязі віків, лишився сліпим, мов кріт у своїй норі, принижений у віках і зметений із сторінок історії.“ — „Але то вина не наша, а наших предків, — продовжував Стецюра. — Чому ми, власне, мусимо відповідати за їхні вчинки та за те, що вони надоджувалися сліпими? А взагалі, — пробелькотав

він, — ці дискусії недоречні, бо вони принесуть нам лише ностальгію та й інші клопоти, зв"я зані з деяким думанням." —

— „Це дійсно так, — згодився Й Василь — Була крилата воля, за неї сотні тисяч людей поклали свої голови. Над ними гойдається з бугилою перій, що все покриває. Хто може його виполоти чи заглушити? Історія? Час? Чи новітнє покоління, сини тих, що прозріли з сліпоти? Все добре в легендах, тоді як у дійсності воно інакше, вона не терпить казки." — "Але ж повір" я й створило справжню реальність. Ми може давно б загубилися в століттях, якби не та дивацька мрія про наше сонячне майбутнє," — не здавався Павлюк.

Його в рум'янцях лиць задумалося, і він пригадав веранду в своїм домі, де він перед цим сперечався з товаришами.

— „Двічі не можна родитися, щоб перевірити механізми нашої доби, які з точністю до десятої частки секунди відбивають ритм історії. На тих терезах історії покладено не тільки наш народ, а й усю планету. Покара приходить для інших народів завдяки розвиткові техніки, яка вручила іншим народам кращу зброю, навчила їх перемагати всесильних", — сказав Стецюра.

Отак за розмовою вони забули, заради чого їм захотілося зупинитися на цьому гірському містку, що був прокладений через Стрий. Вони мали з собою валізку, де, крім коца, була пляшка горілки, а також перекуска, що складалася з огірків, французьких булок, шинки й голляндського сиру. Десь об обідній порі, завзяті бійці зійшли з дерев" яного містка і прямували в гори; пройшли трохи вруністою полониною, сіли відпочити під смерекою, що давала їм досить тінистого місця й заслоняла їх від сонця. Хлопці розкладали на білому рушнику перекуску, поставили пляшку горілки; почергено осушували склянку.

— „Вип'ємо, — сказав урочисто Стецюра, — щоб ми вернулися до Городищ та щоб між нами до кінця наших днів панувала злагода й приязнь."

Висушив напій, та налив таку саму кількість горілки Павлюкові, що поглянув на її безбарвність у склянці й промовив: „Вип'ємо за тих, що живуть такими думками, як і ми, й прикрашують вбогу реальність часу барвистим килимом квітів. Нехай ті квіти своїми пелюстками будять нас із легаргії дійсности, підносять наші мрії в сферу людської шляхетности й

чистоти. Хай ми не будемо флегматичні до тих подій, які, мов у величезному калейдоскопі, переливаються перед нашими очима, та вимагають від нас самопосвяти." –

— "Так, — сказав Василь, що взяв склянку з горілкою від Павлюка, — вип'ємо за цікаву епоху, в якій живемо, з її негативними

й позитивними сторонами.. Хай вона лише не скривдить наших сердець, що вірять у перемогу світла над тьмою."

Бійці, виголошували за чаркою свої коротенькі міркування, ще й далі наливали один одному, вихиляли горілку до дна та закушували. Обидва Василеві приятелі були ще нежонаті. Перебуваючи в армії в Карпатах, вони теж линули думками

в місця, де в них залишились батьки й наречені.. З захопленням вони читали один одному листа, коли такий комусь із них приходив. З листами часто приходили фотографії їхніх родичів та дівчат, з якими вони листувались. Найстрункішим від усіх був Любомир Стецюра; мав льоняного кольору волосся та блакитні очі, що запозичив свій вигляд із барв поліського неба та таємничих піль, де рядом з буйним житом розцвіав синіми нагідками льон. Хата його батьків була вкрита гонтом, де зеленів поміж щілинами мох. Стецюра, в дідівській хаті на гориші, знайшов пожовклі від часу книги про походження українців-росів ще з далеких скитських часів.

Його дід, що походив із старовинного козацького роду, цікавився не лише пелазго- фракійськими племенами древнього Риму, що своїм корінням переплелися з тріпільцями, а й палко обороняв твердження, що мова Оротанії, Славії й Кувавії виникла шість тисяч літ тому, і є найстарішою мовою світу. В одній із тих, порошеною припалих книг, Любомир довідався, що троянці Енея, як і всі з Трої руси, розмовляли старо- українською мовою, про що довів учений Классен, розшифрувавши надпис на гробниці царя Енея, де упом'янути чільне староруське божество Ясменя. /Дажбог/.

І як залам'ятив Стецюра, троянець просить в Бога Русі, щоб він став опікуном дому і дітей його, тобто пробудив з летаргії та байдужості нашадків звитяжних пращурів України- Руси.

— Наши прадіди, що перебувають з своїм Ладом в раю, були хоробрим народом, — сказав в задумі Стецюра. Для них, як і для царя Енея, бог Русі — дорогий і хороший. З його благословінням вони вирушали в світі, будували там свої держави, і вже звітіля, відходили у царство тьми, у царство Гекати. А ті, що лишалися на Україні- Русі, не маючи підтримки від пропалих братів, що розпорошилися, як троянці з Енеєм по світі, гинули.

Тому то русинів історія забуттям на своїх сторінках скривдила. —

— "А що мені до нездійснених мрій та справедливості історії? Ми стали духовими рабами чужих фальшивих істин.

Нашу матір Україну може тому братами- слов"янами й згвалтовано , бо її сини виrushали в далекі походи, і вже не верталися назад , бо лягали кістями далеко від її пшеничних кordonів. Можливо , що Й Енєєві випала б краща доля ."

Трохи помовчавши , Павлюк додав: " Вгадай , скільки в моїм роді померло того 1933 року ? Отже , якщо не знаєш , то мовчи . Половина сім'ї моєї вимерла , вкупі з бабусею , яка ніколи не забувала молитись . Я теж молився , але потім на Ясменя не покладався . Зневірився в інтернаціональній справедливості .

— Все таки ти верзеш дурниці , — промовив Павлюк . — До чого тут Бог ? Бог може покарати нащадка за гріх його предків ; навіть коли б такої карти не бувало , і в небі була порожнеча , то все ж треба було б вигадати Бога й той всесвіт , що є поза нашою уявою , щоб навіть мрією ми могли відрізнятися від матерії ."

— „Напевно , коли б люди повірили хоча б у християнську заповідь : „не убий , не крадь“ і т. д. , ми б сьогодні не мали сплюндованих і роздвоєння душ , а релігія , замість „опіому для народу“ , стала б цілющими ліками і з'єднала б усі прошарки нашого народу , щоб зникла ненависть і братобільство .” —

— „Дарма сперечаетесь , друзі , — промовив Василь . — Нехай кожен з вас шукає істину найщиріших прагнень душі . Якщо душа вже нічого не прагне й нічим не цікавиться , то це ще більша небезпека , ніж бунт людського розуму проти того , що він безсилий пізнати . Правда , навіщо всі ті шукання та клопоти , пов'язані з цим ? Ми всі тут чесні й благородні воїни , вихідці з однієї землі , пов'язані між собою гірляндою квітів , що зветься приязнь . Хай кожному його сумління підкаже правдиві шляхи до людського щастя . Хто може за - перечити ідеальну сторінку мислення , коли ми ще з колиски народжувалися ними . Ті високі ідеали , якими горіли наші предки , свято вирують у наших жилах . Можна заперечувати й відкидати деякі незрозумілі явища космосу , але все таки треба мати якусь у серці віру , бо жити без віри наполовину

так само , як народитися на світ сліпим і не бачити жодних фарб на земній поверхні : ані сонця , ані блакиті неба , ні срібного місячного сяйва , уявляти все чорним і одноманітним ."

— "Так, це добре сказано, — відповів Павлюк, — віра мусить бути, хоча б у наш народ, що приречений на асиміляцію.

Вони допили горілку, і сиділи в тінях смереки, що шуміла своїм верхів'ям, і той шум линув таємнико полонинами до гірських потоків, аж до далеких борів. На розісланий коц вітрець струснув дві бірки, що там лежали серед нарізаних шматочків ковбаси. Узвішши їх у руку, Стецюра уважно розглядав їхню смолисту луску; вони здавалися йому буксирами, що тягнуть баржі по Дніпрі.

— „Не прийміть за зло мені й не подумайте, що я звичайнісінька буденщина, яка не розуміє жодних речей на цій планеті, — сказав він, підкидаючи в руці бірки. Власне, я розумію дещо, чому й дивлюся тверезими очима на світ. Попи нам теж потрібні. Бо аж сумно стає, коли дивишся, як людину заривають у землю. Без молитви, без церковних дзвонів важко вмирати, та й немає кому причастити вмирущого та висповідати, як колись наших батьків та прадідів. Цвинтарі в нас теж чорт знає на що похожі. Розгорожені, в бур'янах, худоба на могилах сморід лишає. Це вже непошана до мертвих, — воскреснуть вони чи ні. Але що ми можемо вдіяти? — у партійних правителів нема на цю річ бюджету. Навіть могили перших командирів, що впали за народну владу Рад, заросли бур'яном, а далі на тому місці чиновники зробили пролетарський парк, зрівняли їхні могили, не лишилося й знаку, де вони лежать.“ — Так, позасідала кругом бюрократія, і чесній людині немає місця на цій землі, — сказав чомусь, мов ні до кого, Стецюра. А потім, звертаючись до Василя, спітав:

— "Що там твоя жінка пише?" — "Пише про всілякі новини. Скучає за мною, жде в гості. Ой і залетимо ми всі втрьох до Києва, — засміявся Василь. — Погуляємо, згадаємо перейдені дороги."

Павлюк глянув, що пляшка порожня, а до вечора ще далеко, вийняв з кишені пляшечку зубровки й поставив перед здивованими побратимами. —

— Де ж ти взяв її? — здивувалися вони. — "Це вже загадка," сказав він, піднявши пальця. — Вип'ємо ще цю, а тоді й приляжемо."

Бійцям аж дух перехопило від зеленої зубровки. Ніхто з них не скривився.

— „Це добре, що ми маємо звільнення від частини на цілий день. А то б попало

нам від командира. Відсиділи б на гавантахті, " — сказав Павлюк.

Бійці по-дружньому взялися допивати зубровку та доїдати сир та французькі булки. З цього місяця, під смерекою, вони виразно бачили долину, що вабила їх і жовтим льоном, і тирличем, і сон-травою, що вкупі з материнкою творили килим. Осторонь—потік ударяв хвилями об слизькі валуни.

— „Нам багато не треба на цьому світі, — додав Павлюк.

— Трохи справжньої любові та поваги хоча б до себе. Може, Стецюра скаже, що це убозство думки чи контрреволюція. Ні, він помиляється, бо тільки повія любить всіх і все, а чесна дівчина любить одного й прикрашує добробутом і рушниками впершу чергу свій куток, а потім допомагає іншим. Може хтось мені скаже, що я егоїст, чи націоналіст? І те й те — брехня. В першу чергу я людина, що має в серці багато людянosti й пошани до інших людей, інших рас та націй. Але хіба француза можна змусити любити Англію більше, ніж Францію? Це ж справжній абсурд.“

— Так, будемо любити свою Україну, — промовили майже в один голос Василь та Стецюра, оглядаючи надвечірні краєвиди Карпат. Над ними, мов на потвердження їхніх слів, пролетіла ескадриля літаків в напрямку до кордонів республіки. Там над Сяном ішла демаркаційна лінія. Поза нею були армійці в зелених шинелях, що говорили незрозумілою мовою. Може вибухнути страшна війна, яка своїми стальними колесами розчавить колоски на українських полях, лишиль згарища на свіжих руїнах. А покищо панувала справжня тиша, якою захоплювалися побратими. Вони б хотіли, щоб вічно цвіла українська земля. Колосилося найстиглішим зерном на полі, від якого радів і співав плуготар. Хай у незчисленних вуликах гудуть тисячі бджіл, що своєю кропітливою працею подібні до трудівників народніх, яких числом не обчислити на будівництвах автострад, фабрик, домуен, могутніх сталеварень. Їхня воля до перемоги відчувається в стукоті вибійних молотків, у скрипах столярських пилок, гемблів, у фосфоричнім блиску автогенів. Усі вони будують країще завтра для своїх нащадків. Прийдуть часи, коли всі народи стануть вільними, а з ними почесне місце за столом вільних займе й їхній народ. Отак оповідали один одному про своїх рідних та про перейдені дороги, бійці нараз заніміли, бо вчули далекі вибухи бомб, що доносилися з чорними

клубками диму. Від тих вибухів здригалась земля, і здавалось, що Карпатами стряснув землетрус. Небо потемніло, і ескадрилі німецьких літаків пролітали у високості, несли в своїх пазурях бомби. По них почали бити протилентунські гармати, і стрільна з них розривалися в повітрі. Згодом почувся вибух, показався вогонь за лісом, де вони скинули свій вантаж бомб на новозбудоване летовище. Друзі були до того здивовані, що широко розкрили роти, і не могли нічого сказати. Тільки Стецюра байдужим голосом промовив: "Чуєте? Війна почалася! Роботи на фронтах буде по горло. Одне лише невідомо, чи ми залишимось по цій страшній війні живими. Чи бач, як німці гатять бомбами!"

— „Нічого, ще й їм попаде, — відповів стривожено Павлюк. Перепаде й німоті...”

Солдати поклали до валізки похапцем коца і щодуху поспішили в ту сторону, де ще недавно біліли намети їхньої Ніської частини. З того напрямку піднімалися стовпи диму, та кож горів недалеко підпалений ліс. В очах Василя закрутився у вогненному вирі всесвіт. Пустовий уявляв чорні стовпи диму від скинутих бомб на вулицях Києва, де залишилася з маленькою донечкою його Варя, сестра Мальвіна, Петро та інші родичі й друзі. Може, всі вони загинули під уламками скинутих з ворожих літаків бомб. А над головами бійців, що бігли до своєї розгромленої частини, гули нові й нові ескадрилі з широкими білими хрестами на крилах. Редінням моторів вони наповнили Карпати, і тіні від крил їхніх літаків лягали чорним маривом на зелені краєвиди, закрили собою сонце. Що вони несуть українській землі? Може, краще майбутнє, що зійде дивним погожим ранком над сплюндріваним краєм? Важко було дати відповідь на це запитання, і Василь та його друзі мовчали, кожен по-своєму обмірковував створене становище. Вони добігли до своєї частини, і побачили там розбиті бомбами намети та глибокі ями від вибухів бомб. Дуже багато бійців та командирів були побиті, і санітари ще підбирали на ноші важко поранених і відносили їх до польового шпиталю. Там, де був намет наших побратимів, не лишилось нічого, крім глибокої вирви. Скрізь догорювали перекинуті авта та розбиті танки. Це розливалося море вогню від запалених складів з бочками бензини. Від того місця, де були ці склади, повз чорний

дим, в якому блискотіло своїми червоними язиками полу-
м'я. Серед поранених метушилася медична сестра та полко-
вий лікар ; подавали негайну допомогу військовим, що най-
більше цього потребували. Василь упізнав між убити кількох
своїх товаришів, а також подумав, що й він та його побратими
могли вже не існувати на світі. Лише доля змилосердилася
над ними, і вони повернулися з прогулянки живими.

— „Яке велике ми маємо щастя! — промовив
Павлюк. — Видно нам небо не призначило так хутко вмерти,
особливо на перших гулях кривавої війни . Думаю, що смерть
буде ще довго полювати за нами, аж поки таки не впіймає.“

Василь, блідий від бачених картин, злегка посміхнувся на
цей жарт і чомусь пригадав, що серед трупів він виразно по-
бачив одне лице , дуже схоже на Андрієве....

— „Завіщо загинув мій брат?“ —
вертілося йому в голові. Пригадалася церква, багато соснових
трун, а серед них і труна його найстаршого брата Андрія, над якою линув плач його покійної матері та Оксани.

Чому саме тепер виплив з пам'яті цей епізод його далекого дитинства, він не міг зрозуміти. У нього напівсвідомо виникла думка, що, може, в цій війні йому доведеться перейти всі ті гіркі шляхи-дороги, якими колись, багатий на свої на-
дії, крокував його брат Андрій. Рідна земля дасть досить сил
йому й його побратимам, щоб перейти її вздовж і впоперек
дорогами слави й не зганьбити й не посоромити ім'я своїх
праців. Заплаче вона дрібними осінніми дощами, полегши-
ти йому походи; затужить свавільним вітром, коли він зупиниться, щоб передати рідній землі прах своїх побитих друзів; заблісне сонцем над його головою, підсилив в ньо-
му віру в довгожданий день перемоги. А він, що примандрував
з чужинецьких країв до берегів Дніпра, зупиниться, відкладе

зброю набік, візьме в пригорщі цілющої води й нап'ється ; відчує себе, ніби щойно вернувся з косовиці. В його уяві хитнулися постаті нездоланих уненерівців та їх-
ній командир Гмиря. Усі вони склали свої голови за рідну землю, і тільки чайка ще застогне в обріях, Кигикне про їх-
ні геройські подвиги. Дим від збомбованих складів густо вкривав Карпати. Над їхніми шпиллями пливли чорні хмари, встеляли мороком гірські каламутні потоки. Над полонинами вже не видно було беркута, цього гордого царя, а ли-

ше ревіли, полихали тишу ворожі "Юнкерси", що летіли, навантажені бомбами, до берегів Дніпра. Лемки, розігнули свої згорблені століттями спини, переставали працювати на кlapтиках убогих нив, що колосилися на піdnіжкі гір. Іхні послілі від злиднів та людського горя очі дивилися в небо, де за хмарами гули літаки. Деякі з них, спускались у долини,

запрягали коней й виїжджали розшукувати тіла забитих вояків. Тих бійців, мов своїх побитих дітей, вони мовчки клали на вози й у роздумі везли до свого села. Ген аж із-за Сяну до них долітали вогненні іскри, земля стогнала від скретоту танків, ревіння літаків, гуркоту автомашин. Відступали на схід великі армії. Дороги були заповнені автами, возами, і землі було важко від стогону поранених бійців. Василь Пустовий і його побратими також дістали наказ про негайну евакуацію військового майна. Ті, що зостались живими, допомагали навантажувати поранених бійців на автомашини, споряджались до відступу. А на сході, в напрямку Збруча, стояла червона заграва, освітлювала свіжі могили побитих бійців. Їх поспіхом ховали просто на узбіччях шосе, і замість хреста, зламана гвинтівка показувала, хто в такій могилі похований. Василь прислухавсь у перегуки гармат, лагодився в військову дорогу. Йому зробилося навіть байдуже, чи зостанеться він живим після цих великих подій. Чи прикрасить хтонебудь його могилку барвінком та безсмертниками, чи заросте вона отак богилою та кропивою, а над нею, замість рідних, прокажуть молитву важкі тумани, що сповзуть з гір. Все ж він хотів ще дістатися до Дніпрових піль. побачити дорогих і знайомих, та доспівати радісну пісню звитяги перед тим, як замовкнути навіки. Пустовий відступав з Галичини вже декілька днів, перейнявся завзяттям до життя, і це завзяття перемогло всі сумніви. У ненастіннім марші від кордонів рідної землі, Василь підбальзорував Степана Павлюка, Любомира Стециру, „Почекайте, почекайте трохи – підем воювати за Україну."

Іхня колона просувалася житомирським шосе в напрямку на Проскурів. Іх обминали машини, обтикані зеленими гілками, мчалися замасковані зеленню панцерники. важко повзли танки з далекобійними гарматами. Дороги на схід були переповнені втікачами, військовими колонами та всяким військовим мотлохом. У вантажних автках сиділи запилені фронтовики, тримали напоготові зброю. Мчали ав-

токолони на схід, а над ними летіла нз дужих крилах смерть.
— „Пождіть, пождіть— скоро за Україну підемо воювати,“ - потішав він Стецюра Й Павлюка .

— „Ти бачиш? — показав на дим та полум'я Стецюра, — це твоя Україна конає в спалених дворищах на трупах побитих дітей та матерів, а новітня ще не скоро народиться.“

Стецюрі заперечив Павлюк: “Я думаю, що вона все таки народиться і швидше, ніж ти думаєш. Ти бачиш? — показав він рукою на стигле жито, що хитало своїм золотим колоссям—одне до одного як перемите. Народжена Україна буде така прекрасна, як і ці жита. Народ вічний, ніщо не може його знищити, лише велетенські бурі можуть прихилити трохи до землі, як того колоса. Все ж він випростає свої зморшки скине ярмо і буде знову вільним.“ —

“Треба сподіватися“, — відповів Любомир Стецюра.

Після обіду бійці відпочивали в тінях ялиць, прочищали автоматичну зброю. Нараз вони побачили, як на недалеку станцію, де розташувалися передові відділи їхнього полку, налетіли ворожі літаки, і почали обстрілювати цивільне населення та бійців бортовою зброєю. Витушені з кулеметів кулі косили армійців, і вони з гвинтівками—автоматами, замовкали в руїнах станції навіки. Не одна жінка чи мати заплаче тужно в Дніпрові, в чеканці своїх синів з походу. В хатах нависне сум, і ніяке весіннє сонце не розвеселить його. На тій станції вилетіли від бомб у повітря цілі ешельони з бійцями, разом із рейками та злежнями, наклали громадля пошматованого заліза. Літаки прокружляли над станцією, відлетіли. Налякані люди почали вилазити з своїх криївок, та серед побитих розшукували своїх рідних. А коли знаходили, то падали безсилими птицями на їхні зневічені трупи й безмовно завмирали. Василь Пустовий, зізнав, що його командира вбито, вирішив на власний ризик пробратитися з друзями на Київ. Лишивши розбиту станцію, яка ще підводила, мов прокльони, язики полум'я, бійці знайшли за станцією вцілілу машину, що її водія й пасажирів було побито .

— „Хто є тут добрий шофер?“ — запитав Василь. — „Я можу бути добрым водієм“ — відповів Стецюра. — “Отже, вези нас на Київ“ — сказав Василь.

Бійці в скорому часі мчали житомирським шосе на Київ. Дорогою вони обминали військові частини, танкові з'єд-

нання та авта спеціального призначення. Ті, що відступали з фронту виглядали, мов приречені, і на їхніх запилених лицеях видно було втому. На узбіччях недалеко від шосе села здавалися вимерлими. Ніщо не свідчило, що зовсім недавно на полях та на вулицях вовтузились іхні мешканці. Де вони поховалися, ті люди, ніхто цим не цікавився. Стецюра, напруженав свій зір, щодуху гнав машину, а біля нього з автомата сиділи Павлюк і Пустовий. Гнала вперед їх одна мета: за всяку ціну дістатися до столиці. Надходила ніч, і спалахи ракет та прожектори прорізували темряву. Машина сповільнила хід, щоб з розгону не налетіти на розбиті танки та автомобішни. Високо десь над ними пролітали німецькі літаки, що скидали десанти спадунів. Прожектори сліпучим сяйвом освітлювали небо намацуvalи літак й тримали його в перехресних променях, скеровували на нього протиленуські гармати. Набої з зеніток та фосфоричні кулі пронизували ніч, намагалися збити ворожу літачу фортецю. Але вона виривалась із смертельного полону й знову безкарно летіла над Україною, і від скинутих бомб ставало видко, мов удень.

— „Оце ми таки довоювалися, — жартував Павлюк. — Відступаємо й невідомо де перебідуюмо.“

— „Нічого, приїдем до Києва, — сказав Василь, — перепочинемо в моїх родичів, а далі побачимо. Головне, щоб не загинути під ворожими бомбами.“

— Треба вірити й сподіватися, що вони нас обминуть — промовив Стецюра, — бо хіба в нас смерть на чолі написана, в таких молодих літах? Я ще думаю по закінченні війни оженитись, збудувати собі хату та розвести край Дніпра вишневий сад. Знаєте, — сказав він друзям, — у мене дівчина лишилась, мов та ягода. От коли б мені з нею зустрітися!“ — „Нічого, зустрінешся, — сказав Павлюк, — моя теж десь буде чекати на мене з походу. Як не вб'ють на фронті, то напевно ще зустрінуся з нею й вас познайомлю.“

— „Хочеться ще мені батьківське господарство відбудувати, — озвався Василь. — То не моя мрія, а лише заповіт моого батька. Муши колись його виконати. Бо що ж тоді я за син, коли не виконаю батьківського заповіту? Після війни багато землі буде пустувати. Руїни заростуть бур'янами, а на полях виросте пирій. Чоловік буде радий іншому, бо й людей буде обмаль..“

— „Нічого подібного, — відповів Стецюра.

ра, — швидко підросте нове покоління, заселить землю, і дикі поля зникнуть. Таке вже бувало за монгольської навали. Навіть діти були потоптані їхніми кіньми, щоб не лишилося й насіння на розплід. Минули роки, і ти бачиш, скільки тепер людей на нашій землі? Де й набралися! Мов та сарана ненажерна, що колись густо вкривала наші поля, так і тепер мине лихоліття, а ми впишемо в безсмертні анали геройські подвиги своїх походів. Ті, що вмрутуть за омріяну вою незримо порадіють досягненням живих. Біля їхніх могил будуть зупинятися старі й малі й побожно молитимуться, відаючи їм шану за їхні вчинки. А коли хто з нас і загине поза межами України, то навесні птиці летітимуть з вирію, пе-редадуть його поклін рідній землі.“ —

“Це дійсно так, — відповів Василь, ця війна — маленька риска на суворім чолі вічності. Мине вона, і люди забудуть про ці події. Лише кобзарі в неділю на базарі чи під церквою будуть співати про славу тих, що відійшли в вічність. Молоді дівчата народять байст्रят від випадкових перехожих фронтовиків. Не цікаво, якої національності будуть ті фронтовики. Знаменне лише те, що діти виростатимуть на нашій землі й говоритимуть українською мовою. Може, в їхніх жилах не буде зовсім рабської крові, і вони в своїй боротьбі будуть певні, що їхні батьки були нездоланими в останнім поході.

— „Ти знаєш, що я подумав? — сказав Павлюк. — Якщо ми програємо цю останню битву за свою соняшну республіку, то опинимося на еміграції, десь у Парижі. А як не знайдемо собі в ідповідного зайняття на чужині, запишемося в чужоземний легіон і виїдемо до Марокко чи Індо-Китаю. В тих краях страшенно духота, і легіонер, що втратив свою батьківщину й своє прізвище, служить інтересам Франції. Можливо, нас пошлють проти арабських повстанців, що оперують своїми ножами не гірше, як наші прадіди-запорожці. А вже на варті під африканськими пальмами, ми пригадаємо свою далеку землю, куди нам не буде вороття. Вона близне нам вогненою зорею, і якась арабка,

скине свою чадру, розіп'є свою жагучу любов з нами; Їй відомо, ми теж лишили свою батьківщину в неволі і, отже, не маємо жодної неприязні до арабського світу. Ми навіть потайки украдемо у французів зброю й передамо поневоленим арабам. Хай і вони відчувають нашу приязнь.

— „Ти щось далеко заїхав у своїх думках, — відповів йому Василь. — Така екзотика мене зовсім не цікавить. Свою землю ми не покинемо, краще вмремо на ній.”

— „Вмирати покищо я не збираюсь, та й безглуздо в такі роки загинути, — відказав Стецюра, що вміло керував автомашину. — Коли ж і виrushati кудись у далеку дорогу, то обов’язково з коханою дівчиною або з жінкою. Я чув оповідь про жінку одного начальника в “язниці”, що відвідала її, та закохалась в одного з братів, засуджених на страту. Якось перепачкувала приреченим зброю, в ту камеру, де вони чекали розстрілу; вона також з ними однієї горобиніної ночі, невідомо де, зникла. Начальник в “язниці” подав до димісії, його більше не бачили.”

— „До чого тут жінка й такий випадок? — промовив Василь. — Виїжджати ми нікуди не збираємося. Багато місця є на нашій землі. У в’язницю ми не підемо, бо жодної піdstави на це немає. Майбутні події вирішать нашу долю. Чужоземний легіон проіснує й без нас. Головна в нас турбота — не потрапити в полон до німців. Бо знаєте, що значить бути полоненим у наші часи. Жодного милосердя не можна сподіватись. Бійці, що кинуть свою зброю, будуть знищені переможцем. Вони, хоч і опам’ятаються в кошарах в пошуках тієї зброй, але не знайдуть. В нашому авті є ручні гранати, скрині з набоями, кулемети й автомати. Цю зброю ми закопаємо десь коло Києва. Ще знадобиться.”

— „Добре, — згодилися побратими. — Закопаємо з надією, — вона нам стане в поміч в борні за Україну.”

Недалеко від Києва Василь наказав зупинити авто й винести скриньки з гранатами та автомати до недалекого гаю. Тут вони похапцем усе це закопали, познанчивши те місце. На світанку було навдивовижу тихо. Тільки ракети непокоїли небо. Над притихлими житами спалахувала зоря

й клубочився густий туман. Стецюра провів автомашину крізь застави, що мали суворий наказ не пускати до міста нікого з розбитих військових частин, уповільнivs швидкість на вулицях притихлого міста, й скотився на Поділ. На вулицях панував цілковитий хаос, і видно було, що погана ситуація на фронті відбилася на життєвій артерії міста. Скрізь виднілися протитанкові загорожі, а в парках свіжо вириті шанци показували, що місто готується до оборони. Біля знайомого будинка авто затихло, і Василь, вискочив першим, відчи-

нів ворота. Авто поволі вкотилося в двір, зупинилось і його мотор перестав працювати. З дому вийшла здійснена Надія Іванівна, а за нею й Мальвіна. —

— "Приймайте гостей, — привітався Василь. Його вид був жовтий від безсоння та дорожнього пороху. — А це — знайомтеся з моїми побратимами," — показав він на Степана Павлюка, та на Любомира Стеценку, що виплигнули з авта.

"Що ж, заходьте, — відповіла господиня. — Не чекали на гостей у таку годину, але коли прибули, то гостям раді."

Бійці при повній зброї, струснули з одягу куряву, обтерли об росисту траву чоботи, зайдши до хати, Василь здивувався, коли, крім чоловіка Мальвіни, Федора Мимохода, уздрів Гнати.

— „От тебе й зустріч, — вигукнув дядько Гнат. — Не думав я з тобою так швидко зустрітися, а ти мов з неба впав.“

— "А цікаво, що ви тут у Федора Мимохода та Мальвіни поробляєте?" — запитав Василь, знайомлячи всіх з бійцями. —

— Мобілізували мене до армії, а це відпустили в „ополченці“. Я додому не можу іхати, бо в нас висадився німецький десант. Отже, покищо думаю якось тут перелітувати.

Надія Іванівна всім серцем прислухалася до розмови, а коли почула, що німці швидко наступають, з потаємною тривогою думала про своїх синів, які, може, швидко завитают до неї. Вона з Мальвіною нагріла воякам води помитися;

вибігла Варя, з радості витерла сльози, стелила їм у садку під яблуневими вітами рядна. Фронтові солдати швидко пообідали й пішли відпочивати; лишили Василя Пустового вартувати автомашину та їхній спокій. Дядько Гнат в ідвів Василя набік, розказав йому новини з рідних околиць. —

— "Привіт тебе від твоого брата Івана, — загадково проказав він. — Літає сокіл і невідомо, де впаде."

— "А де він? — запитав Василь. — „Бачив я його, бачив у своїй хаті щось із місяць тому. Завтав він, озброєний з ніг до голови, з двома друзями. Розказував мені про Фінляндію, про бої з фінами, також про здобуття Віпурі. Був він зразковим бійцем, а тепер з іншими дезертирами бродить по тих місцинах, де колись ходили петлюрівці Зінька Гмирі. —

— „Іван, кажете, став дезертиром? Щось мені не віриться, щоб він на таке пішов! — сказав напівголосно Василь. —

— „А от вислухай спочатку історію, яку він мені розповів, а тоді вір чи не вір — це твоє діло. Прий-

шов він до мене, як я вже сказав, із своїми друзями однієї ночі. Збудив мене з постелі, і ми усім ся й говорили про всілякі новини. Виявилося, що все те сталося через одну медсестру, в яку закохався Іван. Крім нього, в ту медсестру був закоханий один із його командирів. Дівчина, як казав Іван, всім серцем любила його. **Воєнна начальник** просто зну-щався з Івана, щоб він перестав з нею зустрічатися. З позачергових нарядів та з гавптахти хлопець не вилазив. Одного разу Іван, не витримав змушення з своєї чести, вирішив убити того старшину. Віднявши в патруля **гвинтівку**,

Іван тікає з гавптахти та з одним із своїх побратимів підстеріг свого **офіцера**, коли той вертався з побачення з Настею, так звалася ця медсестра, і кольбою розсік йому голову. Він тямив, що за це йому не уникнути військового трибуналу, дав ходу, і от вже місяців зо три ховається в лісі. А носить йому їсти, ні хто інший, як донька Степана Омельченка, Леся. Ще в дитинстві, він, як знаєш, пас з нею худобу.

Отже, в Івана навернулося серце до старої любові . . . ”

„Це дійсно новина, — сумно похитав головою Василь. — Що ж воно далі буде? — Що було, те бачили, а що буде, побачимо. — весело відповів дядько Гнат. — В тому районі вже німці. Отже, хлопці напевно вже ходять на волі.“

Їхню розмову перервала Варя, що зайшла з якимсь листом у руці. —

“Он яка наша доня виросла! ” — вигукнув Василь, і його мрії враз нахмарiliлись на загадку про розмову з дядьком. —

— “А це, — продовжувала Варя, — лист від Поліни з Донбасу. ”

Василь узяв у руки листа й уважно перечитав його. Поліна писала, що в них усе гаразд. Батько працює по-старому в шахті. Маня цієї весни одружилася з Миколою. Всі вони дуже скучили за Варею. Дмитро, волоцюга й моряк далеких плавань, нарешті відгукнувся й прислав Поліні листа та картку з Туреччини. На тій картці виднілися мечеті Істамбулу, синів Босфор, коли в соняшному пурпурі тоне далечінь і починають блискотіти вогні Золотого Рогу. —

“Це дійсно історії! ” — шепотів потрісканими губами Василь.

Мальвіна почала розказувати новини. Крім частих гостей Петра з Марусиною, оце їх відвідали: Ігор з Валею та сестрою Льолею. В Ігоря віджила стара любов до Валі, з якою колись сидів на веранді, тоді як Петро та Федір ще молодими хлоп-

цями приїжджали з Києва. Невідомо як і від кого була принесена також чутка про Оксану, дружину колись убитого Андрія. Вона таки залишилася в тайзі, вийшла там заміж.

— „Учора заходили до нас Петро й Марусина. Його, як і інших, звільнили з роботи в зв'язку з евакуацією міста. Не знаємо, як воно буде далі, але новини занадто сумні. Федір дістав повістку з воєнкомату. Боюся, що його заберуть до війська. Цією миттю, з"явилася, вже велики, Мальвінині діти, Антін та Ліля · встигли подружити з дядьком Василем, як оглядали машину. Містом пливла насторожена тиша, і ніде не світилося, бо від військової влади був суворий наказ не давати ніяких прикмет для ворожих літаків. На землю спадала ніч, яку часом прорізували прожектори, намацуючи ворожих літаків, що десь високо летіли, навантажені бомбами. Коли побратими прокинулись, Василь з ними сіли у залі за столом, де стояла горілка з різноманітною перекускою, і вони довго обмірковували ситуацію, бо не видали, що далі робити. За вікнами чути було канонаду, змішану з вибухами бомб та далекими відгуками грому. Вітер затих, дав змогу місяцю від спокійно пливти й оглядати військо чужинців, що рвалося до Дніпра, не знаючи своєї долі, п'яне від своїх успіхів і зарозуміле у своїх вчинках, упевнене в своїм проводі, в своїм народі та в своїй перемозі.

Кінець Першої Книги.

Липень 1956 — травень 1957.

КНИГА ДРУГА

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Гарно на Україні під осінь. Невловна задума сповняє повітря. Калина красується своїми червоними ягодами й розглядає край озера своє розкішне намисто.

— "Ой, яка ж я гожа" — думає вона й дивується, чому перестав шуміти про її красу столітній дуб на галевині. А він набрав пригорщу жолудів, мов старий дід зернят, і сипнув тими жолудями з верховіття. Покотилися ті жолуді й загубились у травах. Цікава білка виглянула з дупла сусіднього в'яза, чи варто її позбирати дарунки старезного дуба? Кинув той дуб пригорщу брунатних жолудів і почав підносити на своїх гілках пісню. Шумить дуб, мов добрий сторож, оглядається й зорить блакить. Бачить він, як на галевині бавиться з дітьми лисиця. Вовченята вилізли з своєї криївки й хлищуть у рівчаку воду. Іхньої матері не видно, але дуб знає, що вона за ними пильнує з гущавини, щоб діти, бува, не втонули.

А над селами закучерявився дим, торохтять драбинчасті вози, що виїжджають у поле. Близкотіли серпи в руках у жниць, заливав їхні засмаглі чола рясний піт. Люди жали жито й в'язали солом'яними перевеслами тугі снопи. Жінки складали ті кулі в копи й чекали в затишку на своїх господарів.

Після обжинків у возовицю приїжджали хазяї, ставили коней на голій стерні та й накладали вусатих снопів на воза.

А перед тим, верталися з обжинковим вінком жниці додому, коли дим і курява стояли над шляхом і торкалися їх босих ніг. Соняшне проміння в куряві видавалося забрудненим решетом, в якому зосталися зібрани разом із порохом та піском величезні остюки та вибиті з колосків зернята.

Ліс, що стояв останньо дивився, як закурювали люльки по ярах привиди й мандрували в поле. Над розорами, де хитався високий кукіль, плив низько над землею прозорий дим. А нині, на Маковея, у полі можна побачити, як молочні тумани припадають до землі. На безлюдних дорогах сидять поважні гави. Здіймутися в повітря, налякані випадковим переходжим, і знову лініво сідають на порепаних межах. Щось обмірковують поважно, над чимсь довго рядять; закінчать свою нараду та й полетять ген за ледь видні вітряки на горбах і таємничо зникнуть.

А туман пряде й пряде білі волокна. Сидить десь у потойбіч Баба-Яга, крутить веретено, тягне мичку. Від неї й вилітають оті білі тумани й мандрують аж до нашої землі. На волокна дмухає вітер. Вони щораз більше розпускаю-

тъся з того магічного клубка й сповняють своїми випарами яри, видолинки, урвища, ріку, озера й поля.

Мов серпи в руках жниць, виблискує роса на травах, на запорошених лопухах, на тичках квасолі. Скроплює трави цілющим бальзамом, і вони стоять свіжі та молоді й ніколи не старіють. Дівчата йдуть по калину й барвінок. В пишних золотих шатах яскріє в синьому серпанку гай. Здається, зажурився над своєю примхливою долею. Доведеться йому скинути свій пишнобарвний піокрив на землю і мерзнути в чеканні на ласку від снігової хуртовини, що накине на його оголені плечі срібного лиса.

Від дощаного мосту через греблю пливе холодна мжичка. Доторкається паморозь зелених ситнягів і покриває сірою поволокою ятері на озері. Гудуть вітри в телеграфних стовпах. Їхній визивний голос лякає прудких ластівок, що сідають на дротах відпочити. Збираються ластівки від летіти на Семена до вирю, покинути Дніпров"я, разом із крижнями й лелеками. В полі зостануться самі гайворони, що будуть відганяти горобців від знайденої поживи.

Своєрідно принаджує небо на Спаса. Синіше за синьку, що її молодиця розчинила в полів'яній макітрі, щоб обвести в хаті припічок. Глянеш на сонечко, а воно мружить золотисті повіки і таке, мов дитя заспане. Відпочивають господарі душою, і їхній зір спиняється в безодні високости. Такого синього неба, мабуть, немає на цілому світі. Спокій засинених піднебесних плес запозичили дніпрові хвилі. Притихла вода пропливає край берега, а берези, вільха та верби ронять на хвилі свої дукачки. В тому водному спокой відчувається задумлива краса цілої природи. Вона така подібна до людської метушні чи суєти, бо люди переймаються споконвіку її настроєм. Радіють або сумують, веселяться або плачуть. Прийде людина до сизуватих хвиль, вдихне їхнього величного спокою й усміхнеться щиро. Відіб'ється в тих хвильях синє небо із сережками пожовклих верб та з калиновими ягодами, щоб створити чудесний настрій людському еству. Набере господар у пригорщу щілющої води, піднесе її обережно до своїх спрагнених губів, згасить спрагу й піде, задоволений, своюю дорогою. Понесе людина в своєму серці красу сьогоднішнього дня, погожу красу серпанкових обріїв. Гляне на небесне полотно, і закортить їй, щоб її земні дні були такими без журними, як те засинене небо.

Зачарована красою небесної бірюзи людина майже не помічає сонця. Його пишний лет у Дніпров'ї навіть не так широко вітають всілякі птиці. Вони бо знають, що сонце скоро відлине, а їм доведеться мокнути під осінніми дощами. Подібне до вдовиного серця сонце тільки доповнює нерозгаданий зміст і красу піdnебесся. Під його осінньою ласкою поступово рідшає туман. Набридає й вітрові тягти за собою нитки туману, і вони, знесилені, падають на трави, на дерева й блискотять, мов слози. Торкає ті розвішені струни кволе соняшне проміння, і струни бренять, мов згадують свої найкращі сни. Блискотить роса під ласкою соняшного проміння, а з комінів людських осель пливе дим. Чути сплеск дужих весел на хвилях. Можна догадатися, що то рибалки виїхали на влови...

Такого вроčистого світанку й завитав фронтовою німецькою машиною до Надії Іванівни наймолодший її син Борис. Сльози щастя залили обличчя матері. Дванадцять літ чекала вона на цю щасливу хвилину! Зморшки на її вицвілому обличчі вказували ћа пережите. Борис скочив з машини й розчинив ворота. Ноги йому підкосились, і він ледви не впав, коли на порозі стала постать рідної матері. Борис підлетів до неї, простяг свої дужі руки. Його уста прошили прощення в рідній матері за ті страждання, що їй довелося зазнати.

Надія Іванівна була одягнута в сіре плаття, а поверх накинула плетений шаль. Німецьке авто зупинилося під грушевою саме на тому місці, де недавно стояла фронтова машина Василя Пустового. Відтиски коліс виднілися на тому місці. Весело цвірінькали горобці, а небо було вроčисте та синє; в ньому можна було помітити кожну порожинку чи легку хмарку, яка байдуже собі пропливала.

Борис розчарував матір постаттю й тембром голосу. Перед нею стояв зовсім інший чоловік, нічим не схожий на її сина. Безсонними ночами мати уявляла його зовсім іншим. Борис увижався їй у білому халаті біля медичних шальок в аптекі. Часом вона бачила його схиленого над пляшечками або слойками при готованні мікстури чи порошків за формулою, що її писав на рецепті.

Тепер поріг до хати переступила людина років сорока, де-що згорблена, в німецьких зеленкуватих шараварах, у брунатних рогових окулярах. Це й був Борис. Сталася ця надзвичайна подія якраз через рік після вступу німців у Київ.

Минув Спас, що обдарував щедрою рукою православних людей, кинув їм з приполі золоті яблука. Розкотили-

ся ті яблука й зросили слізми вдів та сиріт, що не дочекалися своїх рідних з фронтів.

— Здоровенькі були, мамо, — промовив Борис, — обнімаючи матір.

Вона здригнулася всім тілом і голосно заплакала. Вітер притих за вікном і слухав той радісний плач сивої жінки.

— Ну, не плачте, мамо, — потішав її Борис.

А вона гладила його волосся висхлою натрудженою рукою, як і колись.

— Ви ж бачите — вернувся живий і здоровий і привіз вам привіт від Павла. Брат мій в Америці, живий і здоровий. Просив у листі кланятися від нього.

На цю сцену зустрічі матері й сина дивилися двоє друзів, що приїхали з Борисом, та його дружина Марина. Вони так і зосталися стояти коло машини, зворушені до сліз. А вітер знову підхопив з долу зірване листя й зашарудів лим з радости. І листя зависло в повітрі, мов зачароване.

Надія Іванівна схаменулася вже аж у світлиці.

— А чого ж ти не покликав з собою гостей? — спітала.

Борис відхилив від себе сиву материну голову й вийшов на подвір'я.

— Заходьте до господи, — схвильованим голосом промовив він. — Заходьте, дорогі мої, та будьте як дома.

Марина, в осінньому пальті та в сірій плетеній хустці, внесла дві валізи в сіни. За нею внесли ще інший багаж Борисові побратими.

В світлиці майже нічого не змінилось. Речі стояли на тому самому місці, що й двадцять років тому. В кімнаті, де Борис провів своє дитинство, стояла та сама етажерка й шаховка з його книжками. Здавалося, що він тільки вчора доторкався до дорогих йому речей, застеляв ліжко й вийшов на працю, щоб повернутися ввечорі. На етажерці стриміло декілька розкішних павичевих пір'їн, що іх він колись вирвав з хвоста чванливого павича в зоологічному саді. Одну з тих пір'їн Борис узяв і провів нею по виголеному підборідді. — „Ха-ха-ха, — гірко посміхнувся сам до себе. — Це ж подумати: виrushati з дому молодим, а повернутися в літах. А скільки таких, що виrushали зі мною й не повернулись? Їхні кості давно зотліли на перехрестях невідомих доріг. Скільки з-поміж них думало вернутись, зустрітись з матерями, з батьками. Спочивають десь вічним. сном А я все таки щасливий. Живий і моя мрія здійснилася. Вернувся на старість додому.”

Його погляд мимоволі впав на шахву, де він поклав ко-

лісъ людського черепа. Той череп був на місці. Борис узяв його до рук і уважно розглядав ті місця, до колись був мозок та очі. Пригадав свої студентські роки, коли вперше зайшов до анатомічного кабінету, де професор робив операції, щоб оживити померлих. Але жодний з них не ожив. Важко було Борисові запам'ятати латинські назви кожної людської кісточки. Не вірилось, що з нього будуть люди. Та проте, йому вдалося закінчити медичний факультет Віденського університету. Він став лікарем-хірургом.

-- Як було гарно в віденському лісі! — пригадалось йому. — Студент, ні шматка хліба,— він після лекцій з книгами під пахвою йшов до чаювного лісу. Там сідав на траві й слухав свавільний шум лісу. Ті самі берези, дуби, сосни, вільха, що у нас дома, — думалося йому. Та сама лагідна тиша, що сповняє людське серце всевладною задумою. В гущавині березнику кричав безсило деркач. Чути було завивання вітру й глухі удари по корі. Ятлик виступував кожний стовбур, а меткі вивірки перестрибували з дерева на дерево. Сонце освітлювало присмерк, і його промені здавалися золототканим гамаком, що його розвісила між двома гаявинами вічність. Дорогою проходили захочані пари, добре зодягнені та без журні; вони нагадували собою закоханих із вальсів Штравса.

З великими труднощами пощастило йому закінчити науку й вийхати знову до Праги. Там він і перебував аж до походу німців на Україну. До німецького вермахту Борис теж потрапив випадково.

— Гай-гай, де ж діліся ті золоті кучері, що покривали його голову? Де ділася та молодість, що вивела його, молодого в світ? Плакав Борис ряснimi сльозами, а ті сльози густо росили буйну зелень, як тільки переїхав демаркаційну лінію над Сяном. Падав він співучим жайворонком, цілував свою землю. Сонце підіймалося вроčисто й осипало золотими колосками краєвиди Карпат. Промайнув під колесами авта Збруч, заблищало асфальтом житомирське шосе. Здавалося, що дорогу виглянсувано, щоб Борисові була легка й приемна подорож до Києва. При дорозі лежали кістяки обгорілих машин та танків. Виднілися свіжі могили побитих воїнів. Над німецькими могилами стояли березові хрести, а на червоноармійських височіли зламані рушниці з продірявленими шоломами. Сморід від мертвих кохній сповняв повітря. Не одна мати падала підбитою пташкою й згадувала свого забраного до армії сина.

Перед приїздом Бориса Надії Іванівні снivся дивний

сон. Страшна хвиля приснилася їй, що піднімалася на Чорному морі. Хвиля порівнялася з піщаною косою й стала стіною вище від узбережжої лози. Стовпи роз'ятrenoї стихії перегнулися через край і покотилися по узбережжі. Люди вискачували з хат, нашвидко збивали плоти, щоб рятувати нужденне майно. Хвиля змітала їхніх дітей і жінок у чорну безодню. Зо дна роз'ятrenoї стихії та хвиля здіймалася вгору, досягала чорної хмарі, падала з хмарою в безмежний океан води. Богненна блискавка прорізала ту хвилю, і хвиля розбивалась на сотні дрібніших хвиль і розливала море води. Худоба ревла й заглушала зойки людей, що хотіли врятуватись. У темряві, що наступила, було видно смолоскипи й людей, що сиділи на своїх незgrabних плотах чи просто на зірваних бурею воротах. Жах і відчай наповняв їхнє буття. Люди не знали, куди ім пливти. Їхні прикриті лихою одягою тіла тряслися від холоду. Морозяний вітер дошкуляв їм, як крига. Їх одяг перетворювався на шматки лахміття, що звисало безладно з промерзлих тіл. Хвилі перескачували через тини й обдавали людські тіла бризками. Тих людей важко було назвати людьми через їх страшний вигляд. Смолоскипи з березової кори освітлювали темряву. Ніч ставала щораз чорнішою й видавалася, мов великий чавун з дьогтем, що його приготували теслярі для смоління барж. Нещасні люди зраділи, коли над головами почулися крики птиці-рибалки, що бессило борюкалася в темряві й шукала суходолу. У птаха стомилися крила. Знесилений, з криком падав він на пліт або човен, знову здіймався в повітря й жалібно скиглив.

Люди в розpacі кидали в розбурхані хвилі своїх маленьких дітей, щоб вони більш не мучились на світі. Надія Іванівна втратила з овиду Мальвіну й Федора. У неї знесились руки тримати важку жердину. Її пліт занурювався у воду. До плоту підпливали Мальвінині діти: Антін і Ліля; вони благали, щоб вона витягла їх із води. Вона подала їм задубілі від холоду руки, і діти вилізли на пліт. В цю мить повз них з несамовитою швидкістю промчали дві зв'язані колоди. На тих колодах Надія Іванівна побачила Бориса. Стояв він босоніж, волосся йому розкуювджене. В роздертому одязі він був по коліна в воді, намагався величезною жердиною скерувати ті колоди в протилежний бік. Хвилі аж закипіли під тими колодами й розкидали сизий бісер довкруги, що його поглинала темрява. Надія Іванівна благала зачепити гаком її пліт і врятувати хоча б дітей. Синове обличчя було заклопотане чимсь іншим. Борис не

помітив своєї матері й не звернув на її благання жодної уваги. Він зник на тих міцних колодах за величезною горою хвиль, що закрила його постать перед очима матері. За тією водяною стіною почулися спалахи грому, що видаєлися величезною канонадою на полі смертельного бою. Видіння її сина зникло, як і з'явилось. Бориса заступили знозу хвилі й великий човен-дуб. На ньому Надія Іванівна побачила Василя Пустового з його побратимами: Павлюком та Стецюрою. Що їй кричав Василь Пустовий та Стецюра, вона ніяк не могла второпати. Ревіння бурі та ридання хвиль підхоплювало ті слова, несло їх далеко від слуху Надії Іванівни. Василь показував рукою на Антона, про щось перестерігав, безсило розводив руками. Він сплигнув з човна, щоб добраться до плota й урятувати мальвіниних дітей. Славільна хвиля вхопила його, мов тріску, й жбурнула в зовсім інший бік. Обличчя йому скривилося з болю. Василь боровся з хвилею з усієї сили й щось кричав Антонові. Надія Іванівна чула тільки його охриплій голос, що вмовляв: Антоне, Антоне... Безсила допомогти Василю допливти до її плota Надія Іванівна й... прокинулась...

Защеміло їй серце, налилося смутком, бо відчуло, що сон не віщує добра. Як прийшли німці, вона майже рік жила сама. Мальвіна виїхала в Городище й забрала з собою Антона й Лілю. Першим зник Василь Пустовий з своїми приятелями. Попрощався він з нею, як з рідною матір'ю, поцілував у чоло, перекинув зброю — автомат через плече, oprавив блузу, надів стальний шолом на голову. Здавалося, що він виїдує не на війну, а кудись на веселі вправи.

— Їдемо, Надіє Іванівно, — сказав він, посміхнувшись, — Стецюру й Павлюка женити. Висватаємо їм гарних дівчат та й привеземо, щоб ви похвалили наш вибір. А як не вдасться добрих дівчат висватати, то привезем до вашого двору хоч по одній молодиці. Тепер тих солдаток буде, хоч гатку гати. Треба ж комусь опікуватися безталанними. А ти, Варю, — сказав він жінці, — дивися за собою й за Марусею. Поки я прийду з фронту, ідь до своїх батьків у гості. Нам же не цілий вік воювати. Викосимо траву гострою косою та й додому з тії косовиці. Зустрінемось, то привітаємося, скажемо одне одному „здрастуй”. А не зустрінемось, то будемо одне одного згадувати. Смерть на чолі не написана та й умирати нам ще рано.

Василь на хвилину примовчав, поправив фляжку з водою, глянув на небо; воно було синє, мов шовк.

— Було б безглуздо вмерти, коли над нашим краєм не-
бо таке, мов у раю.

В машині давно вже був пущений мотор, давно вже гу-
кав Стецюра, щоб Василь сідав, а Василеві важко було роз-
лучитися з жінкою, донькою, з Федором, з сестрою Маль-
віною, з Петром, що прийшли його виряжати. Вже коли
він прощався, до авта підбіг Антін і дав йому на згадку
про себе очеретяну сопілку, що її сам змайстрував. Василь,
що дуже любив свого племінника, був дуже зворушений і
не знат, що йому подарувати.

— Що ж тобі подарувати, Антоне, — заклопотано про-
мовив Василь.

— Мені нічого не треба, тільки хотілося б, щоб ти як-
найшвидше вернувся додому цілий та неушкоджений. Ма-
ти, я й Ліля будем сумувати, коли тебе довго не буде. Та
бережіть себе там на фронті, не лізьте без пуття під воро-
жі кулі, — перестерігав він Василя і його друзів. А коли
тяжко стане на душі, то візьміть оцю сопілку й тихенько
собі заграйте. Я ж знаю, що ти вміеш добре грати, ти ж і
мене навчив.

Василь поглянув на Мальвінного хлопця, що мав зеле-
ні очі й кирпатий ніс, і йому шкода стало покидати напри-
зволяще свою ріднію. Стало сумно на думку про своє ска-
лічене дитинство й юність. З жалю він трохи не заплакав.

— А ти дивись, бережи свою сестру та матір, ти вже не
такий малий, — строго наказав Василь. — Вернусь — тобі
найкращі подарунки привезу, а зараз бери ось... — I Ва-
силь зняв з руки годинника й почепив його на руку Анто-
нові. Годинник був великий, кіровської фабрики. Антін не
знав, як його дякувати за такий коштовний дарунок.

— Велике спасибі, — тільки й промовив він, а великі
очі заблисили слізами, коли Василь обняв його востаннє
і попрощався з усіма помахом руки.

— Бувайте здорові та чекайте незабаром у гості.

Стецюра натиснув на газ, і машина поволі рушила з
двору. Ще довго ревіння мотора линуло вулицею, і його
звук сповняв повітря. Ще з годину дзвеніло те ревіння в
вухах тих, що стояли на подвір'ї Надії Іванівни. Від'їхав Ва-
силь із своїми побратимами — стало невесело всім на ду-
ші.

Викликали до воєнкомату й Федора. Попрощалися з
ним Мальвіна й діти. Чорні думи напливали Мальвіні в го-
лову. Серце стискалося болем, бо не знала, чи побачить
його ще живим. Пішов Федір, як тисячі інших чоловіків,

на війну, обіцяв писати листи та й пропав. Фронт перерізував вогненним мечем лінії сполучення. Знала Мальвіна одно: він став військовим кореспондентом при фронтовій газеті. Тільки Петро та дядько Гнат нікуди не рушали. Якщо з'явилися німці, вони стояли в юрмі й бачили, як німці гнали військовополонених. Не вірилося, що ці кістяки в потрепаних шинелях були недавно молодими, повними здоров'я вояками. Важко було пізнавати зарослі обличчя, що мали колір сірої землі. Так жахливо насміялася доля з тих, що пішли до полону. Вулицею пересувалася страшна юрма в сірих солдатських шинелях, оточена з усіх боків бездушним конвоєм. Серед натовпу, що спостерігав цей похід, чути було вигуки й плач. Майже в кожного були в армії, що відступала за Дніпро, родичі. А німці, сп'янілі з близькою перемоги, стріляли тих беззахисних, голодних армійців, давили їх танками й машинами перед очима мирного населення. Ледви пересувалися ті колони полонених. На шматок кинутого з натовпу хліба кидалися десятки виснажених солдатських тіл. Німецькі конвої стріляли в ту купу виморених голodom нещасливців, і поранені їх пострілами тут же конали під розутими ногами своїх побратимів, що ступали вперед по їхніх трупах. Це було жахливе видовище, і Мальвіна та Надія Іванівна відверталися, щоб нічого не бачити. А колони все йшли та йшли. Навіть не вірилось, що то пересуваються живі люди. Багато деято з киян пізновали своїх рідних чи знайомих у тих колонах. Закривала жінка лице руками та ридала тужно, коли бачила між тими мучениками свого чоловіка. А німці не мали жодного милосердя. Вони тримали напоготові свої карабіни й вели за собою волохатих вовчурів. З тих колон смерті ніхто не міг утекти. окремо вели закованіх у кайдани матросів дніпрової флоти. Кайдани бряжчали а матроси здіймали високо до неба заковані руки, немовби скаржились Богові за нещастя, яке випало на їхні голови.

Хлопці були молоді, мобілізовані владою до війська чи до флоту... Вони не хотіли вмирати. Десять тут, у Києві чи в його околицях лишилися їхні батьки, наречені чи діти, а вони йдуть у свою, може, останню путь, неголені, забруднені, виснажені голodom, і від тих мук може визволити їх тільки жахна смерть. Чи ж могли вони знати, що з ними скіниться таке лихо? Були вони в матерів найкращими синами, в своїх жінок найкращими чоловіками, найкращими батьками для своїх дітей. Були вони в дівчат найкращими нареченими, а для свого краю найкращим цвітом. Важко

було дивитись на їхній жалюгідний вигляд, вони не подібні до себе. Серед тих полонених могли бути й Мальвінині брати — Дмитро та Василь. Могли бути їхні побратими — Стецюра й Павлюк, як і безліч інших недавно ще молодих і здорових знайомих. Піддалися ворогові, і він їх занапастив навіки. А жити хотілося кожному; знову вернутися до своїх зажурених сіл та містечок, пройтися знайомими вулицями, почути шепт гаю, послати журавлям, що відлітають до вирію, привіт. Колони сунули безупинно. Кляли нещасні вояки той день, коли народила їх мати.

На тротуари й на брук почав падати осінній дощ. Натовп усе стояв, з мовчанням на устах. Ось уже останні колони пропали десь на Лук'янівці, зникли суворі конвоїри з собаками, і люди кинулися підбирати трупи своїх близьких.

— Оце так німець, — шепотіли старі. — Бачиш, що робить з нашими синами! Вимордує голодом. А завіщо? — За те, що не стріляли в нього клятого! За те, що здалися на його люту ласку. Скільки вдів та сиріт залишиться цієї ночі в Україні! Скільки сліз проллеться! Мабуть, і в Бога нема милосердя до скривдженіх. Що ж винні ті бійці, що влада їх мобілізувала?

А дощ щораз густіше припускав над притихлою столицею, і чорні хмари вкрили дахи забруднених домів. Бруд, що стікав з бруку й змішався з невинною кров'ю побитих, лишався навіки на душі простого люду, що чекав на своїх близьких з війни. Поведінка переможців нічого доброго не віщувала.

Нелюдська поведінка з полоненими зігнала радість з очей Надії Іванівни й наповнила їх розpacем. Мальвіна, з похиленою головою побрела геть від того видовища. Серце їй била тривога за чоловіком та братами. Далека дорога їм, — думала вона. Лежать побиті чи постріляні, а може, ще загадують і її десь на фронтових причалах. Хотілось ридати по загиблих батьках, по втрачених милих братах.

На весні Мальвіна забрала Антона та Лілю й переїхала до Городища. Вийхав з Києва й Петро з своїми дітьми та Марусиною. Його речі перевіз дядько Гнат, що господарював по-старому на своїм злиденнім господарстві.

Борис, хоч і був хірургом, ніколи не дістав би дозволу прибути на Україну. Лише випадок допоміг Йому в цьому. У Празі при переході через вулицю був важко ушкоджений полковник есесів Отто фон Боен. Він був не абиякою фігурою в колах німецької воєнщини. Його частина вкри-

ла себе невмирущою славою в походах на підбиття Європи. Де тільки не переходили його бійці! Були вони з ним усюди: маршували крізь тріумфальну арку в Парижі,топили англо-саксів під Дюнкерком, викурювали поляків із Гдині, крокували легендарними вулицями Атен. Покалічений Отто фон Боен був власник найкращих конярських маєтків у Прусії, що мав ще кілька замків. Зупинилося баронове серце. Він з перебитими ногами нічого не тятив. По безнадійних спробах німецьких хірургів зробити операцію взявся за це діло Борис. Він хотів мертвого вернути до життя. Але Отто фон Боен був для нього лише картою, на яку він поставив справу свого вороття на рідну землю. Операція тривала понад десять годин. Лікар у білім халаті мав вигляд мітичного жерця, що приготовляє офіру своєму богові.

— Коли я робив операцію, — оповідав Борис матері, — до палати увірвалося кілька німецьких старшин з револьверами в руках. Вони поставили передо мною питання руба: видужає Отто фон Боен — я можу просити, що захочу, якже помре під хірургічним ножем — мое життя також увірветься. Я добре розумів цю ситуацію. Тут не до жартів. Я наказав принести з моргу деякі клітини з тіла щойно забитих у катастрофі людей і пересадив ті ще незавмерлі клітини на знівеченні місця на тілі Отто фон Боена. Поплатав тими клітинами одну з камер нерухомого серця й повитягав потрощені кісточки з командирових ніг. Ще папуру латок із свіжих і цілих кісток на потрощені місця і операція була майже закінчена. Я зробив масаж м'язам, що помогали переганяти кров з однієї камери серця в іншу. Мені гора спала з плеч, коли серце почало пульсувати. Я вийшов, мов п'яний, з операційного кабінету, упав на ліжко й проспав цілу добу. На мое велике щастя Отто фон Боен видужав. Його офіцери прийшли подякувати мені. Я попросив у них одного: перепустку на Київ. Остміністерство перепустки не видало. Отто фон Боен викликав мене до штабу й запропонував стати його особистим лікарем.

— Незабаром виrushaємо на Україну, — ввічливо звернувшись він до лікаря. — Там ви можете залишитися працювати за фахом при моїй частині або йти на всі чотири сторони.

— Врятування життя Отто фон Боенові й коштувала мені перепустка додому, — з гіркою іронією сказав Борис.

— Без того щасливого випадку не бути б мені з вами, — сказав Борис. — Життя людське занадто коротке. Треба використовувати всі можливості, щоб задоволити свої

бажання. Я так скучив за вами, що й сам не знаю. Все мені ви ввижалися на вулицях закордонного міста. Майне в юрбі полиняла хустка на літній жінці, а мені здається, що то ви стоїте, синів своїх, виглядаєте. Ночами снилися всяки дурниці, але ви, мамо, не виходили з голови.

Надія Іванівна аж помолодшала після прибуття Бориса та його дружини Марини. Тихен'ко поспівувала в кімнаті, розмовляла з красунею невісткою, що нічого про рідну батьківщину не пам'ятала. Це був світ її батьків. Зимовими вечорами її мати розповідала про місячні ночі над Дніпровими кручами, про тихі плеса лісових озер, що віддзеркалюють поруділі осінні ліси. Марина слухала материних оповідань про хуртовину-заметіль, що гуде в кожному комині й шарудить по стрісі соломою чи очеретом. Розповідала їй мати про хуртовину, а та хуртовина вставала в очах Марини білою птицею, що розпускала свої велетенські крила й ронила пір'я над селами та ярами й засліплювала перед людьми бліде зимове сонце.

— Підросла я, — оповідала невістка Надії Іванівні, — навчилася читати книжки, і вони зробили мій світ барвистим та цікавим. Вчилася я в Празькому університеті на філософічному факультеті. Цікаві були ті студентські роки. Прийдеш з лекцій, а тут несподіванка — приїхав з Відня Борис. Кілька років так товаришували, а потім і побралися. Як то було цікаво — їсти коровай та слухати співи весільних дружок. Мама була захоплена, казала: „Співають так, як у нас дома співали.” —

Не про все розповідала Марина Надії Іванівні, коли Бориса не було вдома. Не сказала головного, — що вона пише есеї та поезії. У Києві Марина взялася організовувати літературне життя. Розшукала вцілілих письменників, почала видавати літературний часопис. Для Бориса його дружина була справжньою знахідкою. По одруженні з нею він ніколи не захоплювався іншими жінками.

— А знаєте, мамо, — сказала Марина свекрусі, — я теж добре пам'ятаю покійну Суліко та вашого сина Павла. Була в ній на похоронах; обкладена ґірляндами та гіяцинтами лежала вона в труні, немов жива. Скільки вінків було на цвінтарі на її свіжій могилі! Прийшли попрощатися з нею люди різних національностей. Для всіх була вона милою й дорогою особою. Павло стояв біля її розкішної труни блідий. Вітер грався його розкуйовдженим волоссям. Було багато промовців; згадували заслуги покійної, прощалися, виряжали її в останню путь. Невдовзі потім Павло по-

кинув Прагу, виїхав за океан, лишив Борисові великий портрет небіжчиці, вставлений у позолочену раму.

Летіли в Україну лелеки, а з ними й наші мрії. Мрії про те, щоб ще пройтися священною землею, доторкнутися рукою до лагідних трав, почути шум Дніпрових хвиль, зачаруватись співом солов'я в саду весняному. Послухати в лісі зозулю й проіхатися човном в час, коли повінь широко розливається за поснулі верби далеко на луки. Я може б не думала так багато за рідним краєм, тільки той рідний край не давав спокою моєму чоловікові. Все згадував київські вулиці, тихий будинок на Подолі біля самого Дніпра. Останнього часу він навіть нічого не згадував. Думала, що Борис забув про домівку, про той тягар життя, що впав йому на плечі в отчому краї. Не кликав він спросоння ані брата, ані рідну матір. Здавалося, що йому домівка вже переснилася, і він знайшов своє щастя на чужині.

Раптом вибухла війна, і в нього очі знов повеселіли, і примарилися йому передені дороги. Борис почав лаштуватися в далеку дорогу. З тієї подорожі нічого не виходило, бо німці не давали перепустки. Далі ви вже самі знаєте. Переїхали ми через Сян погожого дня в Петрівку. Сонце стояло у високості, а ми, мов навіжені, зупинили своє авто й ціluвали рідну землю. На очах у нас були слізози. Не вірилось, що наша мрія здійснюється. Німці мовчечки дивилися на нас, не розуміючи, що з нами сталося. Вони приймали нас „мабуть, за божевільних. На схід повз нас мчали німецькі фронтові машини, в яких сиділи запилені фронтовики. Мчали мотоциклісти з поспішними депешами для своїх штабів. Повзли танки з величезними шnekами, і від перемаршу тисяч вояцтва стугоніла земля. Мабуть, було їй важко від тієї навали, що йшла на наші землі. Були байдорі німецькі військовики, коли перед ними простягалися лани золотого українського збіжжя. Погоничі з Вермахту поганяли своїх дебелих коней, що наздоганяли вітри в полі.

Отто фон Боен дав нам спеціального шофера, і нас у дорозі майже не затримували. А десь на Спаса дочекалися ми переправи через Збруч і виїхали на гладке своєю поверхнею житомирське шосе. Шофер, що віз нас, мав добрий настрій і завжди говорив нам: „Гут могген”, коли ми про кидалися „заспані, на деякому перевалі. Сизокрилі дрозди щебетали й розносили вістку про наше вороття далеко в сусідні ліси. Вражала нас убогість по селах та зруйновані війною залізничні мости й розбиті станції. На деяких стояли

знищенні в повітряних налетах паротяги. По узбіччях доріг стояли розбиті радянські танки та валялося безліч військової амуніції. Видно було, що в цих околицях відбулися безладні бої. На нас виходили дивитись замурзані сільські діти. Вони провожали нас у дорогу сумними очима, а в нас була єдина мрія — чимскоршє дістатись до Києва. Правда, замість спалених при відступі війська мостів, німці наспіх побудували понтони, щораз більше посилаючи своїх дивізій навздогін за тими, що відступали.

На посіллях шуміли вишневі сади, цвіли соняшники, скрипіли колодязні журавлі. Люди швидко забули про війну. З коминів підіймався вранці дим і біля чепурно поблідніх хат метушилися уцілілі господарі.

Борис нервував у дорозі. Його непокоїла думка, чи застане живими когонебудь з рідних. Він навіть не знов, чи ви існували на світі. Листів від вас ми ніколи не одержували. А він думав, що може й хреста на цвинтарі над вами нікому поставити. Радість для нього велика. Ви живі й здорові. Виходив Борис з дому молодий та зелений, як те життя в полі. Думалося йому, що вибирається в дорогу на два три дні. А як почав іти безкрайм світом, то й лік рокам загубив. Марно він утратив свою молодість. Я повсякчас намагалася втихомирити його, відігнати від нього надокучливі думки, щоб полегшити його біль. Інколи мені це вдавалося, і він ставав безжурним та веселим, як сонячний зайчик на вікні. Борис ніколи не втрачав віри, що вернеться додому. Цією надією він жив усі свої роки на чужині.

Лише Павло зневірювався, — вела далі Марина. — Нарешті зовсім зневірився. Махнув на світові події рукою й виїхав за океан. Виїхав і зник з обрію. Борисові він інколи нагадував про себе. Першого листа, як оповідав мені Борис, Павло написав з Гамбургу. В цьому портовому місті він сідав на океанський корабель. Ви знаєте, як чудово він міг описувати зовсім буденні речі. З рядків листа просто дихало свіжим океанським повітрям.

Я уявляю й тепер світанок на океані, коли кільватером мчать за кермою корабля зграї дельфінів. Мов безжурні діти, вони плигають на хвилях, показують здивованим пасажирам блискучі фіолетового кольору спини. Бурштиновими бризками переливається в тих хвилях сонце, що щойно випливло золотим кораблем на горизонт. Плигають ті дельфіни в сизих хвилях, радуються воскресінню сонця. А корабель все далі й далі лишає береги європейського континенту, щоб повернутися назад уже з іншими пасажирами.

ми. Раптом той золотий корабель зникає, неначе міраж в пустині. Замість нього, з океанських широт висувається величезна куля, що більшає й більшає в обсязі. Океан, що викотив із свого дна ту величезну кулю, помітно починає хвилюватись, обсипаний ласкою сонця. Від невідомих берегів починається приплив, і хвилі починають щораз сильніше гойдати корабель. Він прорізує своїм металевим носом ті бундючні хвилі й занурюється в них. Хвилі стрибають через борти. Багато пасажирів стають хворі на морську хворобу.

Павло, як я пам'ятаю, писав, що він ні разу не хворів на океані. Довго філософував він про свій життєвий шлях там на кораблі. Народжувалися в нього цікаві думки, що їх зміст був сповнений життя й рішучої волі перемогти всі перешкоди. Я уявляла його на тому кораблі біля поручнів кермової частини, коли він стежив за народженням світанку. Писав він також, що пасажири були різних національностей і охоче вступали з ним у розмову. В одному листі, пригадую, Павло писав Борисові про таємне зникнення цілого суходолу, що ззвався Атлантида. Лежить той суходіл десь на океанському дні на тих же широтах, де пропливав корабель, що віз Павла до Америки. Люди, що жили на тому суходолі, звалися атлантами, про що записано в Платона та Геродота. Атланти своєю будовою були найвищі на той час люди, що населяли землю. Вони **мали** ясне волосся та сині очі. Хто б міг навіть подумати, що ці прекрасні будівники-архітекти загинуть в одну неспокійну мить? Лишилося декілька припущень щодо зникнення Атлантиди. Казали, що в одну мить земля затряслася під ногами в атлантів і розкололася надвое. Атланти із своїми прекрасними палацами й храмами провалилися в воду. На місці їхньої країни утворилося море-океан.

Були собі люди на землі, мріяли, креслили пляни на майбутнє, молилися в храмах. Упало зненацька на них невідоме лихо, і вони потонули в тих роз'ятрених хвілях. Загинуло населення, всіляка воляна, небесна та земна плодь, зоставили про себе для інших землян лише туманне повір'я.

Жерці в білих туніках розпалювали жертвники в храмах, мулярі клали мармурові плити, щоб за пляном архітектів підвести пишні палаці, і не знали, що завтра ім не милуватися погожим сонцем. Навіть матері, що пестили своїх немовлят, з мрією про щасливі роки, не могли передчувати лихоліття. Піднялися хвилі й покрили собою всі надбання цивілізації.

Перелітають літаки океан, — продовжувала Марина, — й бачать на дні морському руїни величезних міст, що правдоподібно є залишками землі атлантів. Ті руїни мені нагадують *дещо* з Алокаліпсису Івана Богослова: "Влав, став прахом Вавилон, бо гріхом людських насолод він напоїв світ".

Ще інше припущення існує серед науковців. Величезний метеор, що блукав у космосі, раптово впав на землю за непам'ятних часів, і його вогненна маса черкнулась об поверхню земної кулі, захиталя рівновагу земної осі. На місці, де було море, став суходіл. Атлантида належала до нещасливого місця і була похована в морських глибинах. Бо на тому саме місці упали уламки велетенського метеора.

Відтоді й почалася льдова доба.

— Я в цьому мало що розумію, — сказала Надія Іванівна. — Була Атлантида, що цікавила Павла, а як вона загинула, це важко людському розумові збагнути.

— Я вам краще розкажу про зміст тих листів, що писав Павло з Америки, — продовжувала невістка. — Спочатку він працював на пшеничних полях Канзасу, куди його виписав один фармер. Нестерпна літня спека мучила його, і Павло переїхав до штату Айова. Заробив там трохи долярів і переїхав до Чікаго, де працював у м'ясному комбінаті.

Уявляєте собі — по цеху повзе металева доріжка, а на гаках навішано різних свинячих та коров'ячих туш. Вилискую вона бліскучою сталевою лускою, і скідається на змія — давуна, а Павло під автоматичну пилку підставляє копов'ячі стегна й перерізає їх навпіл. Треба бути пильним при такій роботі, бо можна втратити руки.

Жінки в білих фартухах відрізують спеціальні частини м'яса й кидають його у величезні бочки. А конвойер безупинно рухається й миготить в очах. Про Чікаго Павло писав Борисові найбільше. В моїй уяві, — продовжувала Марина, — виростає це дивне місто, повне золота й розкошів, де гангстери роз'їжджають у панцерних автаках і стріляються по-ковбойському з-за рундутика, що в барі. Люди п'ють там віскі, як воду, а розкішно зодягнені жінки близькі своїми діамантовими перснями й сліплять перехожим зір на перехрестях вулиць. Там вулиці ніколи не сплять. Рух на них триває цілу ніч. Під тъмяними ліхтарями стоять молоді жінки з нафарбованими устами й чекають коханців. Це місто, з і слів Павла, стало місцем найбільшого багатства в світі й найбільшої розпусти. Крім білого населення, в ньому живе велика кількість муринів, що повтікали з тютюнових плянтацій півдня. Мені не раз уяв-

лялися ті плянтації, сказала Марина. — Десь на Міссісіпі негри навантажують паки бавовни на баржі. Роблять вони це спокійно, мов наші вантажники на Дніпрі, що навантажують різне ганчір'я та лантухи золотої пшениці. Сідають мурини по закінченні роботи в тінях пристані чи в затінку дерев на спочинок. Баржі, що їх вони навантажили, стальними лінвами зачіпає пароплав і везе до спеціальних фабрик. Дим, подібний до гіркого муринського життя, пливє з димарів тих буксирних суден. Молодь увечорі зійдеться біля пристані, щоб розпити свою муринську любов. При неєна кимсь гітара забренить про жагуче кохання та про мурина, що по смерті свого білого господаря дістав у спадщину шматок поля. На тому полі небавом були відкриті величезні поклади нафти. Той мурин відразу розбагатів і обдарував своїх коханок котиковими пальтами та коральовими намистами. Звуки муринської пісні полинуть долиною, бавовниковими плянтаціями, великою рікою, що звється Міссісіпі і своєю довжиною й водами може мірятися з найбільшими ріками світу.

— Цілу скриню листів, — вела далі Марина, — одержав Борис після виїзду Павла за океан. Ми з ним перечитували ті листи по декілька раз, і вони залишилися в моїй пам'яті.

В шуканні кращого заробітку Павло зміряв усю Америку. Без його листів ми не могли уявити людського життя на тому континенті. Він переїздив з місця до місця, і здавалося, нічим у цілому світі не турбувався. Останнього разу ще перед приходом німців до Праги Павло писав, що працює на сталевих виробнях у Пітсбурзі. Джан Сміт-власник

сталеварень, в розмові з ним признався, що був в Києві, де навіть закохався в Марію Раєвську, і ледьве через неї не втратив свого життя. Вона тоді гуляла з якимсь Борсуком.

На його щастя, Вадим Борсук із ревнощів злегка поранив Джана, і він пролежав деякий час у лікарні, коли ж його полюбовниця, ніколи на закривавленім бруку не прокинулась.

Борис дуже тривожився за здоров'я брата, страхався, що тяжка фізичча праця може легко підірвати його останні сили. У відповідь на таку тривогу Павло тільки сміявся й відповідав жартами. Ми йому дораджували вернутись до Праги. Але він і слухати не хотів.

Ше багато дечого розповідала Марина Надії Іванівні про її синів Павла та Бориса. Час минав дуже швидко, а фронт усе далі й далі котився ма схід, хоч війні не видно

було ні кінця, ні краю. Борис покищо працював у військовому шпиталі в Києві. Він не знат, що з ним може статися далі, бо частину Отто фон Боєна командування перевидало з місця на місце. Все ж таки лікар був щасливий, що перебуває на рідній землі.

Німецька армія просувалася вперед, тоді як армії Сходу будь-що хотіли вирватися з смертельних обіймів, що їх наготовив ім ворог. Перед дивізіями, що відступали, розлягалася дорога в незнане. Жах перед невідомим майбутнім віdbивався на вояцьких обличчях. Бійці на автомашинах, запорошенні злі, чимшивидше хотіли вирватися з кола смерті. Швидше й швидше рухалися колеса автомашин, і запах бензину висів у повітрі. Шнеки важких танків вгризалися в український чорнозем і лишали на ньому глибокі сліди. Отвори далекобійних гармат прикривали відступ тих дивізій, що розгубили число днів з початку відступу.

Дороги були закидані смертоносними бомбами, що їх скидали німецькі літуни на колони військ, які відступали. Горіла земля під ногами бійців, і шкода їм було кидати рідний край.

З тими, що відступали, мчала машина Василя Пустовоого та його побратимів. Тільки він не падав духом. Весело лукаво підморгував Павлюкові та Стецюра. Прокиньтесь, хлопці, — жартома говорив він. — Полковий кухар зварив доброї каші на обід. Ну, що ж, злізemo з авта та спробуємо каші? — Іди під сто чортів із своєю кашею, — відповів йому Стецюра. — Тут нам, пане-братьє, не до каші. Зварив кухар, хай німці її розхльобують, а нам краще вперед іхати. — Вперед то вперед, — відповів йому Василь. — А в мене горло від куряви пересохло. Може зупинимо авто та підемо до якоїсь господині чайку попивати. Скажемо „добридень”, постелить вона нам ліжко й заснемо міцним сном, мов ті Наполеонові маршали перед початком битви під Ватерльо. — Ще виспимось, — сказав Павлюк. — Бач, скільки машин та танків німець розбомбив. Важко навіть і проїхати серед тих вибоїв. А як буде з тією зброєю, що ми закопали в лісі? — Думаю, що буде ще потрібна. — відповів Стецюра. — Ось тільки вирвемося з німецького мішка, а там передягнемося в цивільний одяг та й назад у знайомі сторони махнемо. Зберемо мужніх хлопців під наші бойові знамена та й будемо творити безсмертну славу всієї України. З народом виборемо суворнітет.

— Певно, що так, — усміхнувся Павлюк. — Мочекаємо

ще трохи, а там розвидниться на обрії і для таких, як ми, робота знайдеться.

— Боронь Боже, в німецький полон потрапити, — сказав Василь. — Німці народ гордий, посмажать нас на вогні, мов ті канібали доброго християнина. Зоставлять тільки кісточки та й ті вороння порозягає. А коли змерзнуть, то підпалять бараки, де ми будемо перебувати за колючими дротами. Погріються та й підуть собі далі.

— Нічого, — потішав його Стецюра, ще й на нашій вулиці буде празник.

Стецюра був добрым водієм фронтової машини, обмивав міновані дороги, переїжджав через мости, коли сапери під них заклали міни. Грілися побратими на тих військових об'єктах, що іх підпалювали спеціальні частини при відступі. Густі жита хвилювалися в полях. Густі та високі, повні досяглого колосся. Хліба стояли золотою стіною обабіч доріг, оздоблені пелюстками маку та синьобілими волошками. Густа курява прикривала відступ дивізій, вона ставала зовсім темною від стовпів густого диму, що нависав по над дорогами. Вибухали скинуті з літаків бомби й глухо перегукувалися гармати.

— Ще я колись до Києва й до Городища завитаю, — жартував Василь. — Відберу своє обійстя й панаходу по вмерлих батьках найму. Хай вони там у сибірській землі лежать спокійно. Колись перенесу їхні благородні останки до рідного краю й поховаю на православному цвинтарі.

— Дивись, щоб ти своїх кісток у цьому поході не загубив, — відповів Павлюк. — Багато людей уже загубило, і нікому немає діла, в якій братській могилі вони поховані.

А Василь пригадував своє Городище, хутір, де виріс, дерев'яні хрести на розі глухих завулків. Поставили люди ті хрести проти всякої нечистої сили, щоб, бува, не затягнула душу в річку чи в трясовину.

Під час відступу фронтовиків в містечку Городищі стояв переполох. Аж через два мости відступали колони війська. Протилетунські гармати стояли недалеко від переправи.

Вони й плювали смертельним вогнем на німецькі „юнкерси“, що скидали вантаж своїх бомб на мости. Один дерев'яний міст перед самим в'їздом на нього був поцілений. Сапери хутко змайстрювали з дощок новий поміст і по ньому знову пішли автомашини з піхотою; поповзла артилерія, посунулися танки. Зенітникам удалося збити одного ворожого літака, що, охоплений полум'ям, упав на землю.

Налякані вибухами та гудінням моторів мешканці ховалися в виритих ямах чи в льохах.

А гармати лютували десь недалеко й прикривали відступ війська. Інколи бомби або гарматні стрільна падали на чиємусь городі й виривали величезні ями. Цілій місяць відступали війська через Городище. Мертві риба пливла по воді й поблискувала білими животами. Вибухи ввесь час посилювались. У хатах від тих вибухів дзеленчали й вилітали шибки. Діти плакали й тулилися до грудей своїх матерів, а ті хрестилися й не знали чи вірити тому, що написано в Івана Богослова: "Я подивився й бачу білого коня під озброєним вершником, якому було піднесено корону, і він як нездоланий помчався для дальшої звитяги..."

Під ферми мостів сапери заклали велику кількість динаміту. Страшний вибух потряс цілим містечком.

Було дивно бачити те місце, де щойно виднілися ті мости. Замість них, лише притихлий обрій виглядав із-за річкової коси. Дивовижна тиша наповнила околиці. Люди забули про небезпеку, қрадькома почали визирати із своїх криївок, очікували, що буде далі. Були відважні хлопці, що бігали нишком на центральну вулицю міста, щоб дізнатися що, власне, сталося. Цікаві новини принесли вони.

— Я бачив, — казав схвильовано рудий хлопець, — як приїхав, невідомо звідки, перший німецький мотоцикліст. Двома ракетними пострілами він дав знати, що в містечку ворожого війська немає. За ним приїхали на самокатах запилені вояки, що мали дуже втомлений вигляд.

За пару годин німці вже розташувалися в Городищі, як у себе вдома. Коло річки вони знімали запилені та замальцьовані мундири, виймали з рюкзаків люстерка з прладдям для голення й починали голитись. Їх оточила цікава дітвора.

— Дивись, ті німці зовсім такі люди, як і наші армійці.

— А що вони їдять? — цікавилася замурзана дівчина.

— Куліш та картоплю, — відповіла друга. — Ні, серйозно. — сказав інший хлопчина. — Я бачив, як німці іли ковбасу й хліб з маслом.

Дітвора виглядала, як налякані горобці на городі. До сить одного поруху якогось вояка, і вони злякано шарахкалися геть. — А в нашої сусідки німці забрали велику свиню, — сказала дівчинка. — Репетувала наша сусідка, а вони щось бурмотіли по-своїму й написали їй якусь записку. — А я бачив полонених на майдані. — сказав якийсь хлопець. — Люди наносили їм харчів. Багато з них є з на-

ших околиць, — сказав рябий хлопець. — Ходімо побачимо їх, намовляв він товариша. Той згодився, і вони зникли в сусідній вулиці.

Цікава дітвора й далі позирала на чужинців, що сиділи на кручах ріки, чистили свої мундири. Деякі з вояків поплигали в воду і щось кричали в захопленні. А до річки йшли все нові й нові фронтовики, здіймали з себе одежду й милися в Дніпрі. Стояв гарний передосінній день. Тяжко вмирати в такий день. Звідкілясь показалися свійські качки й спокійно собі пливли вниз за водою. До гурту цікавої дітвори, що стояла остроронь, підійшов німецький вояк і спитав: „Віфель таге зінд russіше зольдатен вег геганген?” — Діти не зрозуміли, злякано кліпали очима. Тоді вояк почав показувати на пальцях. Його міміка й жестикуляція нарешті допомогли. Діти зрозуміли, про що він питав, і один із хлопців показав на пальцях число три.

— Данке шен, — відповів заклопотано німець. З обличчі німецьких фронтовиків було видно, що вони втомлені невпинними походами. Один із них вийняв губну гармонійку й почав грati. Дітвора з цікавістю підійшла до нього ближче, а він розкинув свої ноги, в самій тільки майці та в військових штанях, захоплено вигравав на тій гармонійці. Звуки цієї гармонійки привернули до себе увагу інших вояків. Про що він співав, діти не дізнались.

Фронтовики, що милися й відпочивали, поглядали на другий берег ріки, де зникли червоноармійці. Про що думали вони? Напевно багато з них надіялися вернутися незабаром до фатерлянду. Зустріти своїх жінок та дітей. Узялися до праці на своїх полях, на виробництвах. Бо що варта людина, як її відірвано від своїх близьких, від улюбленої праці. Погнано геть у шинелях далеко від рідних місць лежати в сирому окопі й стріляти на такого ж трудівника, як і він сам. Вони б хотіли віддатися тій праці, що цікавила їх з дитинства, що їм призначило Провидіння з колиски.

Це були сірі й буденні діти німецьких бургерів та баверів. Один з них, худорлявий, високий вояк довго роздивлявся постаті наляканіх дітей. Він підвівся, вийняв з польової торбинки цукерок і підійшов до тієї замурзаної малечі.

— Бітте, бон-бонс, — запропонував він лагідно дітям.

Дівчинка, що стояла першою, боязно подивилася на нього. Приязнний тембр його голосу привернув її прихильність, і вона взяла з розтуленої жмені цукерку. Німець від хвилювання взяв її обережно на руки й поцілував.

— Іх габе драй кіндер цу гавзе, — сказав він зворуше-

но. — Інші німці дивилися на цю сцену й пригадували своїх дітей, що лишилися дома.

Ті німецькі фронтовики жили простими ілюзіями. Хотілося їм вернутись додому, до своїх дітей та жінок. Зустрітися з коханою дівчиною. Коли б не такі дикі закони війни, можна було б підсісти до них і в розмові довідатись, що серед них також є добре люди. Із своїх кишень вони виймали гаманці й показували дітворі своїх наречених, дітей, батьків, матерів, жінок. З гордістю показували вони ті місця, де вони народились. На тих фотоах видно було чепурні подвір'я, околиці гарних середньовічних містечок. Від німців діти в цей день навчилися таких слів, як кіндер, муттер, фрау. Вже майже вечоріло, коли хлопчаки й дівчата, задоволені баченим, покинули берег ріки. Сонце золотило вершечки старезного бору та зруйновані ферми мостів. А німці все сиділи на березі ріки й дивилися на другий бік, де на них чигала смерть.

У Степана Омельченка стояв обоз. На городі, в саду виднілися наспіх замасковані машини. Німці сновигали довкола, мов дбайливі господарі. Дехто з них з алюмінієвими баняками пішли на кухню по обід.

— Оце тобі й німці, — говорила стара Омельченіха до своєї доньки Лесі. Хазяйнують у нас, мов у себе вдома. Половину курей половили, приходять до хати та все дай їм яєць та меду. А хто нам дасть? Зима надходить, що ж ми будемо їсти? — Мати рішуче протестувала, як німці з сусідніх хат почали приходити й просити молока та яєць. А вони тільки усміхалися та репотали з сердитої жінки. Німецьких передових частин було повно не тільки в містечку. Їх рясніло, мов того гороху при долині, по хуторах та селах, де колись повстанці билися за свою волю.

Уже зовсім дорослий хлопець покійного Тимоша Чернігівця, Микола ганяв по містечку й оглядав чужих вояків. Біля будинка, де нещодавно був райвиконком, він з роззявленим ротом не спускав очей з німців, що тут розмістилися. Один молодий ще німець підійшов до нього і зняв картуз. Вояк посміхнувся: ..Ніхт зольдат? — сказав він, коли побачив рясну шевелюру на голові в Миколі. Ця нахабність не сподобалась Миколі, хоч вояк був майже однолітком йому й хотів пожартувати. — Балд вірст ду нах Дойчланд цу арбайтен абрайзен, — сказав він Миколі. Микола не зрозумів, про що була мова, й відступив набік. Він старанно насунув кашкета знов на голову. Уже біля самого берега його трохи не збили з ніг двоє молодих німецьких вершників, що

закричали йому: „Вег фон дем вег”. — Курява покрила його лихенький одяг, і він, приголомшений, тільки подивився вслід за непроханими гостями. Ті вершники напували свої коні й тепер верталися до місця постою. Коні в них напрочуд добрі: гриви їм розпускалися під вітром і шерсть блискотіла на м'язистих стегнах. Копита тих дебелих коней кресали іскри, і видно було, що німці хотіли пожартувати з Миколи. Такі жарти йому не дуже сподобались, і він почав розчаровуватися в прихідцях.

Микола Черніговець, що добре пам'ятав діда Дударя, був розвідувачем для дезертирів, що ховалася в мереці. В армію його не взяли, і він завжди носив у кишенні білий квиток.

— Чи ти десь менджував так довго? — допитувався в нього Іван Пустовий. — Чекали ми на тебе, чекали, а ти, як у воду впав. Ні слуху, ні духу від тебе.

— А я іздив кубошу ставити, — жартома відповів Микола. — Попалася у вершу риба — линки, німці дорогою переняли й забрали всю її собі на вечерю.

— Та ти вже більш як три дні десь пропадаєш. Думали, що тебе й живого вже немає, а ти, як світляк появився.

— Що ж ви, хлопці, собі думаєте? — відгризався Микола. — Сами знаєте — воєнний час. Можна легко голову загубити. Брата моого Тараса, — жалібно сказав він, — піймали. Ховався ввесь час на горищі. Хтось доніс, і приїхали енкаведисти, перерили сіно, штурхали вилами та й напороли Тараса. Забрали його, а мати слізно за ним голосить. Я був у місті й бачив, як біг останній із розвідувачів. Спістав мене, де телеграфна станція й радіовузол. Я не здогадався, навіщо йому те потрібне, — показав йому, а він підбіг, заклав динамітні шашки і не встиг подалі відбігти, як рвонув вибух. Вертаючись назад, я наткнувся на червоноармійців. Із-за рогу вони очікували на ворога. Бійці мали з собою два кулемети й автомати. Комісар підійшов до мене й перевірив мої документи. Добре, що при мені був військовий білет про звільнення від армії з причин короткозрості. Комісар подивився на мене, потримав мій білий білет і наказав іти геть і не вештатись по місті. Я й пошкучильгав вулицею. Мені б хотілося зазирнути до в'язниці, де, кажуть, сидить багато дезертирів. Невідомо, чи їх вивезли, чи всіх побили. Шкода мені брата, — сумно додав він. — За дезертирство у воєнний час розстріл, скінчив він.

— Байдуже, — потішив його Іван Пустовий. — Все добре, що добре кінчається. А чи не приніс ти з собою хоч

самосаду для мене й для хлопців? — запитав він. Микола поліз до кишені своїх штанів і витяг шкіряний кисет із самосадом. — Беріть увесь, — сказав він. — Я маю дома ще. Сам насадив. Брат ще допомагав мені. Передчуває мое серце лихо. Не побачити мені моого брата живим.

Дезертири нічого не відповіли, лише мовчки похитали головами.

Вже чимало часу Іван Пустовий з побратимами поневіряються в плавнях. Багато дечого переснилося ім, і вони почували себе, мов зацьковані вовки. Міліція не раз робила на них облаву, але верталася ні з чим.

— Ой, сину мій, сину, де ж ти почував, де ж ти, сину, сю ніч ночував, що й не розувався? — співали вони потихеньку місячної ночі. Міліціонери теж не хотіли втрачати життя. Постріляють біля плавнів та й вертаються з порожніми руками назад. Надхненником таких облав був нероз важній партієць, людина без роду і племени, якого надіслали десь аж з Тамбова в Городище на високу посаду.

У перестрілці з хлопцями Івана Пустового його поранило. Поки довезли його до місцевого шпиталю, він стік кров'ю. Помер він і собака не загавкала. З того часу хлопці були вже обережніші. По харчі ходили в близчі села, коли знали напевне, що там немає міліції. А в плавнях вони були господарями. Побудували собі землянки, покрили їх зеленим дерном і куховарили собі нишком. Взимку ставили перемети на рибу та тенета на зайців, а весною живились ягодами, грибами, рибою, що її в тих місцях було. хоч гатку гати. В землянках було сухо. Висіла в'ялена риба, нанизана на тонкі лозини. Суха трава та сіно служили їм за постіль. Поталило їм також якось убити декількох вовків. Із хутра тих сіроманців, вони зробили собі м'яку постіль. Інколи вночі Іван Пустовий і побратими заїжджали нишком до дядька Гната, що оповідав їм останні новини. Розказував їм про Мальвіну, Петра та Василя. Чи Василь устиг утекти з того німецького мішка й чи зостався живий, Іван про це не знав. Несказанно зраділи дезертири, як зачули згуки недалекого бою. Вони знали, що наближається фронт, і вони скоро вийдуть із своїх криївок.

— Ех, і погуляємо в містечку, сказав один із них. — Не вічно ж будемо жити, як лісові звірі. За Дніпром гримить, аж нам тут гаряче стає.

Вночі, коли все затихало, вони прислухалися до реву танків, до ростучого гудіння літаків, що пролітали високо над їхніми головами. А насторожені села теж чекали на цікаві події. Іван виходив на могилу командира Гмирі, коли

присмерк окутував яри, і прислухався до нечуваного гудіння. Відступали великі армії, і його серце стискалося щоразу більше. Десять серед тих, що відступають, була й друга його любов Настя — мила й добросерда медсестра. Відступали його побратими зброй, з якими воював у Фінляндії і міряв безмежні піски Казахстану! Іван витирав піт могутньою рукою, що напливав йому на чоло. Що ж буде після відступу мільйонових армій, в яких і він так недавно був бйцем? Його брала злість і досада, коли пригадував політрука Борсуга, що так безкарно знушався з нього.

Пригадував він своїх безталанних батьків, що загинули в розцвіті літ. Біль та образа сповняли його серце, і від тих думок багряніли в нього жили на лиці. А німецькі літаки гули над головою, мов невдоволені хруші. Літаки везли важкі бомби й розвантажували їх на передових позиціях, де йшла лінія фронту. Таємнича шуміли плавні й відбивали байдужне небо. Ночі стояли холодні, і відблиски далекої канонади рум'янили краєчок неба. Ті спалахи були подібні до спалахів блискавиць.

— В таку ніч добре ланювати ріку; риби в тому отворі, де рибалки ставлять сіть — попаде чимало. В широкій матні заборсаються соменки, ляші, окуні, та краснопері ...

Перед самим приходом німців ніхто з тих дезертирів не спав. Кожен думав про свою домівку, про своїх наречених, про жінок. Чи доля змилосердиться над ними й доведе їхнє життя до глибокої старости, чи лише насміється з них та й обірве те життя замолоду? А всім так хотілося жити й леліяти mrію кінця цікавих подій, що хуртовиною розігралися в світі. А канонада щораз гучніше долітала до них. Дочекалися вони вісток від Миколи, що німці увійшли в містечко й отаборилися в сусідніх селах. Перед ними стояла проблема, що ім робити далі. Вийти відразу із своєї скованок і віддати себе німцям чи ще почекати. Бо німці вони знали, народ лютий, ще постріляють їх просто для втіхи. — Ще трохи почекаємо. Хай розвидниться на горизонті, а там побачимо, — сказав Іван. — Почекаємо пару днів. Коли тільки фронт пересунеться через ріку, ми й завітаємо до Степана Омельченка в гості. Він старий приятель моїх покійних батьків. Там у нього й дізнаємося, що нам далі робити; може ще засватаємо й Лесю.

А німці, неяче худоба кошару, наповняли містечко. На вулицях стояв страшний рух. Сапери наспіх лагодили привезені з собою pontoonні мости й клали поміст із коло на тому місці, де лебеніли ферми висаджених мостів. Щораз більше ставало по дворах німецьких фронтовиків

Люди зиркали на них, з тривогою пригадували своїх фронтовиків. Хтось з роду упав недалеко, побиваний цими незрозумілыми чужинцями. У кожному дворі брачувало чоловіків, братів, дітей. Відступили вони за Дніпро, за Десну і слід по них загинув. Деякі обминули німецький полон і верталися крадькома додому. З часом відростало в рекрутів на голові волосся, і вже важко було того бійця розпізнати серед інших його однолітків.

Фронт пройшов, і люди кинулися шукати корів та коней. Покинутий скот блукав за рікою. Поступово х�яїни повитягали із скованок свої човни, переправлялись на другий бік ріки з уздечкою в руках. Вертається господар з конем додому. Давав такому чалому чи мерегій кобилі сіна і вже за короткий час скотина давала користь в полі, чи возила з лісу дрова. Такий спійманий кінь слухняно плив, прив'язаний вуздечкою до човна. А новий його господар малював щайхимерніші пляни для свого майбутнього. Кінь поможе йому перевезти урожай до стодоли, з лугу сіно, а взимку дубинки з сусіднього гаю. Бо, власне, що вартий господар без коня? Отож, треба доглядати його, як мати свою єдину дитину. Накривати його рядном, щоб, бува, під Різдво не замерз, чистити його, заплітати гриву, давати вівса, напувати з відра свіжою водою, заглянути до нього в стайню щогодини, поговорити з ним лагідно. Серед дядьків тільки й розмови: кортіло поіхати через воду спіймати собі гнідого. Туди дорога була небезпечна, бо можна було наткнутись на міновані поля. Все ж відважні рішалися на таку подорож, брали з собою харчів на три дні й вирушали в дорогу. А німці, як видно, теж поспішали. Понтонними мостами їхали мотоциклісти, мчали фронтові машини вермахту, скретотали гармати, поволі просувалися важкі танки.

На кручі, де височіла могила командира Гмирі, іхні штабні офіцери витягували з пляншеток топографічні мапи й уважно на них щось креслили. Відкладали ті мапи на бік, піднімали свої біноклі й дивилися через ріку. В багатьох із них на грудях яскрілись найвищі ознаки третього райху: залізні хрести, а лацкані мундирів цвіли від коліорових стрічок, що означали іхні заслуги по різних країнах Європи. Штабні офіцери мали на своїх руках рукавички з тендітної шкіри. Високий мундир та галіфе з найкращого німецького сукна й хромові чоботи надавали їм величного вигляду. Начисто виголені обличчя здавалися вродливими й відбивали в німців самопевність і віру в остаточну й

швидку перемогу на сході. Ім навіть і в голову не вкладалось, що хтось може зупинити їхній переможний похід. Довго дивилися вони на розкладені на траві мапи й милувалися величним плином дніпрових хвиль. А Дніпро ніс та ніс свої горді води, що трохи потемніли від розіллятої кропи. На хвилях де-не-де пропливали трупи вбитих вояків та матросів у чорних бушлатах. Ті трупи люди виловлювали й хоронили біля ріки.

Могила Зінька Гмирі нічим не відрізнялася від інших горбів. Вона була вся в зелені. Берізки та липи шуміли у лазуреву височину, а з птиць лише крагулець з лугу перелетить Дніпро й сяде відпочити на одній із берез. Або злетить на самий вершечок могили й закоркотить так жа - лісливо, що аж вітри заніміють край недалекого гаю.

Ще довго оглядали німці краєвиди Дніпра. Надвечір армійці сіли на свої автомашини й зникли із своїми частинами за Дніпром. Пройшов фронт, а люди починали знову жити по-старому. Багато зброй по стодолах та ярах закопали дядьки. Знали, що та зброя їм ще знадобиться. Микола Черніговець заховав у яру з пару кулеметів та декілька скринь з набоями. Збирав він і автомати і все це нишком ховав, ніби мав передчути, що йому ще доведеться йти воювати. Лаяла його мати: „Навіщо воно тобі? Хочеш, щоб німці дізналися й розстріляли?”

— Нічого ви не розумієте, мамо, — відповідав він. — Колись я цю зброю вивезу на ярмарок, продам і корову куплю.

— Шибеник у мене, а не син, — скаржилася вона сусідкам. — Старший Тарас — той слухняний був. Убили його десь. У в'язниці серед розстріляних не знайшли його.

А Микола виходив до дніпрових круч, про щось таємничо мріяв. Шумів тривожно очерет і верболози нагинали свій стан і полоскали своє широксте листя в хвилях. Якось Микола прийшов зустрітися з Іваном Пустовим.

— Метушні, —ніде не побачиш. Німецьке військо поїхало за ріку. Степан Омельченко просив, щоб ви вийшли з заростів і прийшли до нього в гости. Має якусь справу до вас.

— Добре, що ти нам таку радісну новину приніс, — відповів Іван. Підемо сьогодні до нього в гості. Дійсно, дезертири в цивільному одязі незабаром прийшли в містечко й завернули до двору Степана Омельченка. Садиба його потрапала у Вишнику; стояла на високому місці, перед в'їздом в Городище з широкого поля, де шуміли на межах явори. Хата господаря була вкрита очеретом, а на вершечку даху чо-

рніло лелечине гніздо. Цегляний димар був покритий мохом, де невистачало однієї цеглини. На подвір'ї росли груші, а в палисаднику жоржини, настурці та кручені паничі, посаджені дбайливою рукою його доночки Лесі. Недалеко від хати скрипів своїм високим журавлем колодязь. Люди з сусідніх вулиць часто ходили до нього по воду, бо вона була холодніша, ніж у Дніпрі. Степан Омельченко в білій вишитій сорочці, мав років з 52. Він був середнього зросту, в размові з рівноважений і спокійний, а головне, що добре пам'ятав Іванових покійних батьків, його братів і сестер.

— Заходьте, хоч без діла, до хати, — уклінно вітав господар. Будемо знайомі. З чим Бог приніс вас? Якими вітра-

ми сюди вас занесло? — Думаю, що погожими, — відповів усміхнено Іван. — Набридло нам сидіти в трасовині, як

в лукні бобрам, от ми й надумали завитати в гості. Чи приймете? — Чого ж ні, проходьте та сідайте, будь ласка.

— Передав нам Микола, що ви маєте для нас якусь справу.

— З своїми клопатами, — почекайте. Он жінка напалить піч та зготує щось істи, а ви затим поголіться та одягніть мої чисті сорочки. Змініть білля та взуйтесь у мої старі чоботи та черевики.

— В нас свої покищо добрі, — відповів Офан Куранда.

— А вмитись і поголитись нам не завадило б.

Хлопці поскідали брудні сорочки й заходилися приводити себе до належного вигляду. Мархва Антонівна, як звали жінку, внесла глибокі миски й наклада в них для хлопців картоплі. Зашкварчало на сковороді сало. Поки хлопці чепурилися, обід для них був готовий. На столі парувала картопля, стояла квarta самогону, що й Степан Омельченко десь роздобув на цю оказію. Досадно тільки було йому, що його сина Володимира немає дома.

— Я все сумую за своїм сином. Левенцем він виріс, — скаржився він перед Іваном та його побратимами. — Забарився він десь на війні, не вертається. Може, — продовжував він сумно, — ворон і очі виклював і кістки його порозносив по всіх краях. Мархва Антонівна не дуже то прислушалася до розмови. Вона витерла фартухом руки, пішла в комору й унесла миску квашеної капусти та огірків. Дивилася вона на Івана то на Офана та на інших дезертирів, і сум стискав їй серце. І Володі не було між ними. Омельченко налив для всіх горілки і весело промовив: Гадаю, настраждалися ви в тих лозах. Так вип"ємо за ваше здоров'я.

Всі дружньо випили й почали братися до перекуски.

— А тепер скажіть нам про ті справи, — недвозначно промовив Іван. — Добре, — погодивсь Омельченко. — Я маю доручення від людей організувати цивільну владу в районі. Ти, Іване, що стільки перетерпів і добре знаєш місцевих людей, берись із своїми хлопцями організувати місцеву поліцію. Ти ж сам знаєш, годиться якось Україну і собі відбудовувати та ставити на міцні ноги. Ми ж серед народів не лайдаки, та й жити якось треба. Од себе ми не утічим...

— Добре, — погодивсь Іван. — Я цю справу перебираю на себе. Людей я знаю, околиці також з дитинства мені відомі. Тільки, як німці до цього всього поставляться.

— Про це ти вже мені дозволь дозуватися, — сказав Омельченко. — Я вже маю уповноваження від німецького коменданта, що виїхав на фронт. — Сказавши це, він поліз за ікону й дістав папір, писаний німецькою й українською мовами. На тому документі стояв підпис і печата з одноголовим орлом, що тримав у своїх пазурях свастику.

— Хлопців я доберу надійних. Офан Куранда та Микола Черніговець будуть моїми заступниками. За якийсь тиждень я укомплектую поліцію, а ви дістаньте на мое ім'я та на ім'я інших посвідчення. Пора Україні, як тій птащі кукублитися —

Від цигарок у хаті стояв сизий дим. Він окутував не тільки сволок під стелею, а й лямпадку, що горіла перед двома іконами в кутку. Хлопці вже сп'яніли. Крізь відчинені вікна в хату заглядало гілля гнучких кущів ясмину.

Багато мені людей довелося бачити на своїм віку. Ось тут переїжджали пороном дядьки в містечко на ярмарок. Везли вози пахучого сіна, вінки цибулі на продаж, поросята в мішках, лантухи борошна. Одні ще доживають свого віку, інші сплять непробудним сном під схиленими хрестами.

— Ти не пам'ятаєш, — продовжив він, — слів Гмири? Стоїть і тепер командир повстанців перед моїми очима на міській площі. Наче вилитий з брондзи. З його уст летіли вогненні слова, мов ті іскри, що освітлювали темряву. Добрий був чоловік та провідник народніх мас. Хіба таких, як він, земля сьогодні родить? Таких, як був Зінько, немає. Йому не міг дорівняти навіть Многоусний. Я пам'ятаю, як вели Многоусного на розстріл. Вели того звитяжця конвоїри тут понад берегом. Я в вікно бачив, як Многоусний твердою ходою ступав по землі. Ішов велично, немов король. Здавалося, що вся земля належить йому. Ішов усміхнений. Врятував його ніхто інший, як Демид Біда. З його рейду-

ючих загонів лишилася жменя людей. Так піднімімо ж геройку наших відлуналих борців, що своє чоло ставили на службу вітчизні! Народяться нові покоління, а нас народ теж не забуде. Буде свято берегти в пам'яті наші імена.

— Ти вдався в свого покійного батька, — сказав розчервонілий Омельченко до Івана. — Такий самий чорнявий, середньорослий, справжній сизокрилій орел. Знав я твого батька добре. Спасенна душа. Їздили молоти до млина, снопи перевозили з поля. Пригадую твого брата Василя, — продовжував він. — **Що за гарний був парубок! Не юнак — вогонь.** Щоб його тільки видима смерть обминала.

— Я чув, промовив Іван, — що він відступав з-під Карпат. Заїхав до Києва фронтовою машиною й гостював у Мальвіни. Не хотіли його машину пропустити до столиці вартові, так він як поглянув на них, то в них у жилах кров похолола. Взяли й пропустили. Був він у Карпатах. А тут почалася війна, і вже може його й кісток немає.

— Будемо надіятись, що він лишився живий і колись ще повернеться додому. Дмитро, мій старший брат, пропав десь аж у Туреччині, — сказав Іван. — Петро з Мальвіною були в Києві. Думаю, що вони приїдуть додому на батьківщину.

— Що Бог дає, то все на краще, — промовив Гльоза, що багато пив і курив цигарку за цигаркою.

— Буде, буде багато роботи, — продовжував старий. — Бог його святий знає, чим воно все це скінчиться, але щоб там не було нам здоровово прийдеться міркувати.

Розмову обірвав стук у двері. На порозі з'явився Микола з Лесею, єдиною донькою Омельченка. Хлопці зацікавлено оглядали вже старшу дівчину. На Лесі була біла кохтина, і разки намиста гармоніювали з її приемним лицем. На голові вінок ясних кіс доповнював її портрет.

— Що ж ти й добриденъ не промовиш? — насипався на неї батько.

За Лесю заступився Микола: „Та ви на неї не дуже то нападайте. Хіба ж вона знала, що застане в хаті таке гучне товариство.”

Леся зашарілася, простягда хлопцям ніяково руку й зникла в сусідній кімнаті.

— **А ну, налийте чарку цьому молодцеві, — наполягав Омельченко.** Микола сів на вільне місце на краї лави, нюхнув у склянці самогон і вроцисто промовив: „Вип’ємо, други,

зі, за наше майбутнє, щоб воно було краще за наше минуле й світліше від нашого сьогоднішнього дня."

На виголошений тост усі єдиним рухом підняли склянки, чарки й випили.

Ще довго сиділи втікачі й розмовляли. Пригадували поневіряння в густих чагарниках і плавнях.

— А я ім був за іхні очі, — хвалився Микола. — В мене зір сягає на сотню кілометрів. Вирушає на них облава — а я багаття розкладу на кручи, проти лютих маняків даю знати, щоб відважити стереглися.

— Правда твоя, — вигукнули колишні бійці. — Ми за твій димок дякуємо тобі стократ. Коли той дим з твого багаття помічали, відразу залазили в непрохідні болота і там насторожено очікували на ворога. В ту морву міліціонери боялися йти, бо трясовина могла їх засмоктати, чи гадюки покусали б своїми жалами.

Нагомонілись хлопці досхочу. Згадали живих і мертвих і пішли на сіно спати. Микола теж вийшов на подвір'я й зник із двору. А Степан Омельченко, розчесаний від чаркування, пішов у сіни відпочивати на канапі. Скорі він захрапів на ввесь двір. Те хропіння, мабуть, почули й погоничі, що привели своїх коней до річки напувати.

Леся, що мала двадцять два років, не була одруженю. Не знайшла собі пари й примирилася з тією думкою, що залишиться самотньою на все життя. Батьки хотіли, щоб вона вийшла заміж. Залицяється настірливо до тієї відданниці не один. Гляне дівчина на жениха одним оком та й махне рукою. В роботі крашою від неї дівчини не знайти. Вона першою була в господарстві у полі чи вдома. Мати не могла нахвалитися дочкию. Дві ясні русі коси спадали на її привабливий стан. Хоч не була красунею дівчина, але мала щось знадливе в будові свого стрункого тіла. Її очі не вабили своїм кольором, мали якийсь зеленкуватий відтінок, подібний до жабуриння на озері. Ніс був розплюснений, покритий веснянками.. Ті веснянки покривали й рум'яні дівочі щоки. Її високі груди дихали здоров'ям і колихалися, мов тирса в степу.

Багато дівчат виїжджали з містечка пароплавом до Києва. Там знаходили собі працю й лишалися до якоїсь пори. Заводили з'язомства не прошмигати час й знаходили собі для подружжя пару. Батьки заохочували Лесю, щоб воно хоча б відвідала місто. Не хотіла й слухати.

— Чому ж ти, доною, така вперта? — питав батько. — Поїдь хоч на пару тижнів, світу побачити. От у мене донь-

ка, просто біда. Батька не слухає, ні з ким знайомства не заводить. Десятилітку закінчила, тільки книжки читає та в господарстві порається. Більш нічого в неї на умі й нема. — Шкода, що немає більше монастирів у нашему краї. Немає моди йти в черниці. А то я б тебе відразу в святу обитель запроторив. Сиділа б у чернечій келії, лямпадку перед іконою Божої Матері світила і за нас грішних Богу молилася.

Отак кепкував старий Омельченко з дочки своєї.

Леся на згадку про монастир лише усміхалась і ніякого висновку не робила. В її дівочі мрії закрадалася цікавість, що б вона справді надумала, коли б були дозволені монастири. Вона знала, що колись молоді жінки чи дівчата йшли в черниці. Замикалися в глухих келіях. Навіть цілі повір'я існували про ті скити-обителі молодих і вродливих черничок, що не знаходили в своїм серці місця для земних насолод. Чомусь вони не мали бажання до тілесних утіх, спішили у лавру і гам віддавали свої серця й мрії молитві до Всешишнього. Бували й такі випадки, що дівчина мала нареченого, мріяла створити з ним родину. Нараз його забирають на війну. Йі приходить повідомлення, що її коханий склав свою голову на полі бою. Наречена з розпуки йшла в монастир. Через деякий час виявляється, що Коханий живий і здоровий щасливо повернувся додому. В штабі просто трапилася помилка. Тоді та молода черниця просила дозволу в ігумені побачитися з своїм коханим. Вона знову обмінювала келію на кохану її людину і брала шлюб. Любов до людини зміцнюється в розлуці. Віра в краще майбутнє скріплює ту любов і творить гармонію блаженства в серцях закоханих.

Леся не була в розлуці ні з ким. Інколи дівчина почувала себе безпорадною, бо не мала з ким, крім батьків, по душі поговорити. Чула вона багато раз про Івана Пустовогого. Можливо, що в її серце вкralася якась симпатія до нього. Знала вона добре історію загибелі його батьків та сестри Ольги. Пам'ятала Леся також сердешну Оксану, що загубила своїх дітей. Але віч-на-віч часто з ними не зустрічалася. Тепер вона сиділа в кімнаті й передумувала над своєю долею. В глибині її душі родилася мрія, чому, власне, Іван завітав до її батька? Дівоча цікавість завжди допитлива, і коли дівчина починає про щось гадати, то ту допитливість прагне довести до цілковитого розв'язання. Чому він на неї так зичливо дивився? Вона була заворожена його зором і не могла відвести від нього своїх очей.

Багато хлопців пройшло в уяві Лесі. Бачила дівчина близьких і далеких. Заможних і талановитих, що приїжджали на добрих конях і кликали її на вечорниці. Лесин спокійний зір не обіцяв нікому нічого надійного чи відрадного. Свою самотність дівчина забувала при повсякденній роботі. Поралася вона біля печі, різала січку худобі, прала білизну. Весною працювала на городі, полола городину, виривала бур'ян. Посадила вона в палісаднику квіти. Люди заздрили, що Леся має такі гарні квіти, а вона шкодувала навіть нарвати їх та поставити в себе в кімнаті на стіл.

Заїхав козак у двір, усміхнувся широко й полонив дівоче серце. Дівчина думала про Івана, що спав непробудним сном із своїми побратимами на сіні. Щось тривожне налягло їй на груди, налило їх прозорим соком бажань. Хотіла —мати біля себе хоча б такого, як Іван, пустувати з ним, на покосі разом ставили дурманні стоги сіна. Якось ходила на працю до радгоспу, що розташувався в колишньому обійсті Пустових. Сумно ставало на згадку, що господарі були бозна завіщо жорстоко покарані. Трудився чоловік у поті чола, збудував собі дім, стайню, комори і втратив усе це, так тяжко запрацьоване. Пішли Пустові з торбами по світі, а старі спочивають непробудним сном у засніженій тайзі. Гірка доля людська, — подумала вона. — Чому так жорстоко насміялася вона з добрих господарів?

В радгоспі працювало дуже багато людей. Все ж Лесі здавалося, що куди не кинеш оком, скрізь не вистачало дбайливої руки господаря. Біляві стіни будинка були забруднені, тинк обвалився, сіріла купою глина. Ворота на подвір'ї не зачинялися. Вони спочатку скрипіли під вітром, а далі заросли бур'яном і перестали скрипіти. Стояли, як і довколишня пустка занедбаного господарства. Реманент на подвір'ї теж іржавів. Січкарки й молотарки стояли нечищені, а між мотлоху й бур'яну — плуги та борони. В саду вигиналися у небеса — черешневі дерева, яблуні та груші.

Сливи росли рівненькими рядами, і багато з цих дерев були молоді своїм віком. Стежки простяглися по всьому саду. На тих же стежках поросла густа трава й подорожник. На клумбах, де колись Ольга з Мальвіною садила квіти, стояла пустка. Хтось на те місце висипав попіл та побиту рінню. На пасіці буяли кущі густої малини, і здичавілі бджоли сновигали поміж деревами. Ненажерли-

ва гусінь повзала й об'їдала деревя на весні. Лише солов'ї не перевелися в тім саду, виводили своїх гучних пісень, і люди забували про злідні й бідування та милувалися іхнім співом. Найкраще від усіх місць любили солов'ї той сад. Можливо, вони хотіли своїм співом розвеселити людей, полегши іхнє похмуре життя. Леся часто ходила туди послухати солов'їного співу. На серці ставало легше. Вона сідала на ту саму лаву, де колись Федір Мимоход освідчився Мальвіні в коханні. Задума спадала на ясне чоло дівчини, і вона розкривала сторінку недочитаної книги. Радгоспний сторож не турбував її. Він був призначений стерегти груші та яблука, щоб іх не розкрадали сторонні люди.

Ще до приходу німців люди розібрали з радгоспу все, що там зосталося після евакуації місцевих керівників. Доярки mrяли дістати хоч по корові. Їм уявлялося свіже молоко, що його вони націджували в дійниці кожного ранку й вечора. Корів, коней, овець та свиней забрано в глибоке запілля. Навантажено в залізничні вагони й вивезено десь у Казахстан. Частину худоби встигли перегнати через дерев'яний міст на другий бік Дніпра. Навантажена в ешельни худоба сумно лишала своїх місця. Вона ревіла, мов відчуває, що везуть її на заріз. Страшний вереск стояв від крику тієї худоби на станції. З худобою війшли й доглядачі. Леся бачила, як ті доглядачі вантажили народне добро в скотячі вагони. Йї було сумно дивитись на те видовисько. Багато з тих погоничів по приході німців вернулись додому.

Бабуся колись перетулмачувала Лесі по-своєму з Святого Письма: "І дано було право Драконові воювати із волелюбцями і перемогти їх. І дана йому влада убивати українців та інше різномов'я, чи грабуванням останньої залишеної на посів зернини, чи пострілом катюги в потилицю. А далі — Він пішов на спілку

із Змієм і вони вигубили українського люду видимо-невидимо. Хто веде у полон — опиниться в неволі. Хто вбиває — від меча загине."

При відступі й переправі військ через Дніпро Володьо зменацька заскочив на своє подвір'я. За плечима в нього виглядала гвинтівка-автомат. Військовий шолом надавав йому мужнього й бойового вигляду. Приїхав він у супроводі двох побратимів на мотоциклах. Він скинув плащ-палатку з своїх могутніх плечей і вскочив у хату.

— Ну, мамо, прощайте, — промовив він до старої. — Випадково заіхав. Спішу в полон потрапити. Німці

таким молодим, як твій син, життя вкорочують. Не кажіть нічого — я знаю.

— Та зостанься, — благала мати. — Ми тобі звичайну одежу знайдемо. Переходи.

— Ні, — відповів він рішуче. — Мене друзі ждуть. Треба їхати.

Мати пустилася в сльози. — „Ой, синочку мій, може я тебе востаннє бачу. Навіщо ти мене стару покидаєш?”

Старий стояв, мов укопаний. Не зінав, що радити синові.

— Він у нас упертий, — сказав Омельченко. — Не хоче нас слухати, буде потім каятися, але буде пізно.

— Я далеко відступати не буду, — сказав Володьо. Тільки за ріку, а там у ліс. Ще й додому навідаюсь. Ми з побратимами такий уже плян вигадали.

— Роби, що хочеш, — відповів батько. — Але не забудь, — суворо додав він, — що ми на себе гріх тяжкий у могилу візьмемо, якщо з тобою щось станеться.

— Такі, як я, не пропадають так швидко, — заспокоїв він старих. — От побачите...

Лише щось із п'ять хвилин побув Володьо дома. Попрощався з усіма й натиснув на педалі свого мотоцикла. Тільки загуло за ним та курява стала. Такі то діти народжуються в батьків. Одні слухають їх, ідути ясними дорогами. Інші мають на плечах свою голову, яку через свій нерозум гублять чи доносять гордою до остаточного фіналу.

Пішов син із батьківського подвір'я, як у воду впав. Жодної вістки від нього.

— Дурний наш Володьо, дурний, — роздратовано говорив батько. — Це ж самогубство. Бути вдома при відступі армії й не залишитись! Ой і дурна ж голова в нашого сина, — скаржився він старій. — Навіжений. Пішов на вірну смерть. Ніколи нам уже його не побачити.

В хаті після його відходу навис смуток. Родина стала невеселою. Ніхто не виправдовував його вчинку. Бігала стара оглядати полонених. Заглядала по всіх закутках, питала солдатів і звичайних людей, чи, бува, не бачили Володька. Люди хитали лише головою й нічого про сина їй не могли сказати.

Леся теж була тії думки, що й батьки. Брат-фронтовик стояв їй перед очима. Він був широкоплечий та дужий, мов з кременю витесаний. Напевно вони б його вмовили лишитися вдома. Шкода тільки, що на подвір'ї чекали на нього друзі, що не злазили з своїх мотоциклів.

Може він лежить убитий у високих лозах чи в густому

житі, а над ним лише ридає піднебесний птах. Стискалося серце в Лесі, коли німці гнали через ріку pontонним мостом велику кількість полонених. Серед тих нещасливців міг бути й її брат. Вона з матір'ю бігала назустріч тим полоненим і віддавала їм останню крихту хліба. Серед них не було нікого, схожого на Володька.

З приходом у гости Івана Пустового в Лесі зродилися інші думки, що обіцяли зменшити її смуток за втраченим братом.

— І чого той Іван не дає моїм думкам спокою? — питала сама себе вона. — Куди не йду, а він перед очима. Невже я блекоти найлася й закохалася в нього?

Думка про нього вперто лізла їй в голову, не давала спокою.

Іван спав непробудним сном. Надворі стало темно, ніч залищала теплими зорями. Завивали сусідські собаки, немов передчували, що їхні господарі не повернуться з фронтів. Містечком просувалася нова німецька машина, чути було крики погоничів, пересипувані німецькою лайкою. Танки скреготали своїми шnekами, дудніла й стугоніла земля за лісом, де лежав фронт. Небо було в тій стороні червоне від безупинних вибухів гармат. За далекими лісогорами було видно, мов удень. Канонада щораз далі відходила, і мешканці тих околиць не звертали на неї жодної уваги. Вони жили своїми буденними клопотами в гонитві за шматком хліба та в очікуванні пропалих без вісті фронтовиків. Від тих далеких вибухів зорі виходили з своїх орбіт і третіли, мов на надломленій гілці яблука. Деякі з них падали на землю й тонули в Дніпрі. Надранок канонада вщухла, лише високо над містечком пролітали ескадрилі літаків. Їхні мотори глухо ревли. Видно було, що вони переобтяжені бомбами.

Іван і його побратими проспали майже цілу добу. Батько наказав Лесі не будити хлопців. Хай виспляться. Півень, здавалось, обурився, що такі молодики так довго висипляються. Він щосили кукурікав, злітав то на тин, то на оборіг. А колишні бійці на його крики не звертали уваги. Ім солодко, як ніколи перед тим, спалося. В обідню пору наступного дня хлопці прокинулися. Почували себе свіжими й бадьюрими.

— Оце так спав, — промовив Іван і підтягнувся на руках. — Снилось мені щось химерне. Шкода, що все вилетіло з пам'яті. Втекли сновиддя від мене, мов ті комарі надокучливі від багаття. Виспалися, братове, перекусимо чим-

небудь та й підемо перебирати в свої руки поліцію. Я підберу добрих людей, щоб не посоромили нашого імені. Люди мені допоможуть зробити добір. Бо хто з мешканців може щось мати проти мене особисто чи проти вас? Слава Богу ніхто з моого роду не вбив нікого, не пограбував і доносів ні на кого не писали та й не будемо писати. Були ми покривдені, ввесь рід. Половина загинула, а половина ще по світу скитається. Мститься за наші кривди я ні на кому не буду. Добрі люди виживуть, а погані й сами поздихають. Серед людей завжди водилися свинячі натури. **Мали** вони вигляд неначе б то людський, але душу й вдачу свинячу. Паскудили вони із заздрости своїм землякам, які не досипляли ночей, щоб в люди вибитись. Паскудили й свинячили. Але що зробиш, коли серед людей народжується виродки? Прийде час, і вони самі посorомляться своїх злочинств. Відсахнуться від брехні, бо люди заплюють їм очі й перестануть на них зважати. Тільки подумати, росла така людина серед своїх земляків. А їй Бог, крім на злочини й брехню, не дав ніякого таланту. Заздрість вкралася тій свині чи скотяці в нутро. **Завидки**, що вона така нікчемна. От вона й почала плавувати зі страху, що опанував її душу. Така людина ставала сексотом, донощиком, демагогом. Обплювувала й спроваджувала на Сибір безвинних людей. Після приходу німців та ж сама свиня перелицюється, удаватиме з себе безневинне ягня. Й знову буде робити шкоду чесним людям своїми негідними вчинками. Таких людей я не потерплю в районі. Накажу набити їм боки прикладами, щоб не лізли до німців з доносами.

— Та хіба такий яничар чимсь винен? — заперечив Офан — Свиня, як родилася свинею, то так і помре. Пусти свиню за стіл, то вона й ноги на стіл. А таких людей наплодилося в нас чимало. Лізе така людина з своею заячою душою в Наполеони. А сама нікчемна, тільки й здатна шкодити та провокувати.

— Був у нас такий тип у полку, —продовжував Іван. В очі до всіх гарний, хоч до болячки клади. Усміхається й низько всім кланяється. А потім почав на кожну вояцьку шию мотузки плести. Клявся, що він з Запоріжжя, син кошацький, а вийшло, що послідня погань на світі. Дознали ми, що він доноси й наклепи в штаб передає, в сексотстві вправляється. Пристерегли ми його якось, коли вертався з гулянки. Накрили біля тину рядном, затягли в кропиву, зняли з нього галіфе та відшмагали кропивою. А він злякався й кричить: „Ой, братики, свиня я був послідня. Хоч

живим пустіть. Більше нічого супроти вас не вчиню. Поміялися бійці, начесали йому кропивою оголене місце та й постили. Натяг він штани, мов та шкідлива дитина, та й помчав щодуху до своєї частини. Нікому про це не сказав жодного слова. З того часу, як заціпило. Перестав до секотства вдаватись. Порозумнішав і нікого не займав.

— Правда твоя, — згодився Іван. — Епоха зродила нам героїв і слабодухів та паразитів. А свинство було вже в нашому краї за традицією. Бо між століття перебували в неволі. Чужинець-Пан без помочі не міг владарювати, а донощик радий був, що оплюгавлював та продавав своїх людей за нікчемні крихти з панського столу. Так і повелось в нашім краї свинячча.

— Нічого, — сказав Офан, — прийде час і ми дамо собі з ними раду. Ніхто не може дозволити собі, щоб у наших краях запанувала знову анархія чи махнівщина. Наші люди стали розумніші і не дадуть стероризувати себе чи звести на манівці різним провокаторам. Німцеві тільки давай доноси, то він розжалобиться, як вовк: одного вб'є за комунізм, другого знищить за націоналізм, а залишить ще до котрого часу свиней, що будуть своїми писками копирати ріллю. — Але цьому не бути, бо я почну викривати ворогів одразу й не дозволю їм насміхатися з нашої чести, — сказав Пустовий. — Завтра підберемо поліцію й станемо до роботи.

Старий Омельченко, як голова управи, добре знав район. Він допоміг підібрати в поліцію добрих людей, з якими можна було йти хоч і в вогонь. Іван такими людьми був задоволений. Він знов, що його хлопці не зрадять.

Озброєна поліція була старими карабінами. Німci не дозволили мати жодного кулемета чи будь-якої іншої зброї. За цим хлопці не дуже то журилися, бо повно находили кращої зброї в плавнях та неглибоких ярах.

Життя почало пульсувати нормальним ходом. Зацвітало в полі жито, а люди відкопали за містом тіла постріляних дезертирів і несли на своїх згорблених плечах у соснових трунах. Попереді похоронної процесії йшов старий священик. Він тримав у руці кадило, в другій — хреста. Дві великі ями були відкопані з тілами тих постріляних. З ям несло великим смородом, а жінки та діти ходили й плакали. Вони шукали серед знівечених тіл своїх чоловіків та батьків. Тужний плач линув за вбитими.

— Чим же я тобі не догодила, синочку мій, — ридала стара мати над трупом свого сина. — Я тобі чисту сорочку

давала, постіль стелила, і на кого ти мене безталанну покинув.

Разом з її риданням, вітер ніс важкий сопух, і круки, що сідали недалеко тих відкопаних ям, мовчки спостерігали живих та мертвих людей.

— Ой, батечку мій рідненький, побивалася донька за вбитим батьком, коли його трупа витягли з ями. — Шо ж ми будемо з матір'ю, бідолашні, робити на цьому світі без тебе? Чим же ти приподобався душогубам, що вони тебе так зневічили?

Жайворони в піднебесі співали пісню життя й не помічали мертвих. А плач стояв нестерпний, і люди юрмою товпилися біля могил. Убитих поклали в соснові труни, і величезна процесія вирушила в напрямку через усе містечко, щоб похоронити їх на цвінтари.

Історія творить якесь зачароване коло. Вертаються ті самі часи, тільки в змінених формах. Колись у цих самих околицях були постріляні петлюрівці. Їх також урочисто хоронили, як і тепер хоронили дезертирів. Процесія посувалася поволі. Попереду чоловіки без шапок несли чорні корогви, що розвівалися під вітром. А труни хиталися над головами в людей, і дядьки, що несли **домовини**, згиналися під тягаром важких тіл покійників. За трунами провожали своїх мучеників старі, молоді й діти. Хто ж тим нещасним дітям поверне батьків, а матерям чоловіків? Ті постріляні ще недавно ходили за плугом, орали на зяблю, скородили, сіяли пшеницю, жито, ходили з косою на косовицю, поралися в своїх нужденних господарствах. Де взялася на їхню голову ця проклята війна, що забрала їхнє життя? Багато з тих постріляних навіть не були одружені. За ними голосили їхні батьки та йшли наречені, що думали з ними дожити до глибокої старости. Випала їм лиха доля, і проводять їх родичі та друзі в останню дорогу на вічний спочинок, де **немає жодного клопоту й жодної турботи** за завтрашній день. Декілька разів процесія, що посувалась на цвінтар, зупинилася. Священик читав з Євангелії:

...Істино, істино Глаголю вам: "Ще прийде час, і нині єсть, що мертві почують голос сина Божого, й почувши, оживуть. Бо, як Отець має життя в собі, так дав Синові життя мати в собі, і суд чинити, бо він Син чоловічий. ."

Заколихалося море. Голів за тими, що їх несли в трунах. Заридали жінки в білих хусточках. Може не так від тих слів, як від свого .. "нужденої безправ" я, від своєї віковічної недолі. Їхні натруджені на колгоспних полях руки вигирали крайком тих

хусток рясні сльози. Скільки було в їхніх серцях витривалости й терпіння! Небо мусило б давно здивуватися їхньому стражданню й розколотися надвое, щоб полегшити їхнє горе. Та воно збайдужіло, і видко було, що їх цурався Бог і перейшов на сторону сильних світу цього. Інакше не могло бути, бо як вони не молилися, ті молитви йшли напарне. Провожали села в останню дорогу своїх синів, що не хотіли вмирати за колгоспи. Церковний хор ішов слідом за трунами й виводив жалібні мелодії.

— Упокой, Господи, душі спочилих рабів твоїх, — линув реквієм ітонув у гущавині народу, що прийшов попрощатися з покійниками.

Іржава брама на цвінтари була відчинена. Бусли, що збудували собі гнізда на двох високих стовпах над брамою, заметушились, голосно заклекотали. Вони піднялися з гнізд, обкружляли петлю над трунами й зникли серед густих берез, що шуміли на цвінтари.

Недалеко від могил померлих геройською смертю бійців командира Гмири процесія зупинилася. Висока трава, вибуяла з диким терном на безіменних могилах. Тільки білокорі берези вроочно шуміли зеленим листом. Тридцять виритих наспіх могил виднілося спереду. Край кожної ями на купі свіжого піску поставили труну. Діти тупо дивилися з своїми матерями на ту яму, що заховає від їхніх очей знівечений труп їхнього батька. Підростуть ті діти й підуть безбатьченками в широкий світ. Велика кривда й образа буде кромсати їхні серця.

Іван Пустовий стояв над свіжими могилами. Вітер розтріпував йому волосся й шарудів у кущах. Хтось здригався в риданні біля труни.

— Завіщо на наші голови таке велике нещастя? — думав Іван. — Кругом смерть і здичавіння людських душ. Людина стала гіршою від тварини. Душа відчуває насолоду, коли вб'є людину. Це ж справжнісінський садизм в ім'я блюзнірства, в ім'я потоптання правди й людської гідності.

Іван пригадав забуту осінь, коли він з родичами жував брата Андрія. Тут десь він недалеко лежить. Стояв тоді передосінній день. На полях було вже пусто. Люди копали картоплю й наповняли нею рядняні мішки. Скільки то вже літ промайнуло! Він став дорослим: А біля нього ані батьків, ані братів, ні сестер. Лише один Андрій спочив у рідній стороні. Це може його найбільше щастя. Хіба ж він знає, що може статися з ним завтра? Де будуть поховані

його кості? Хіба допоможе мертвому кадило?

Іван навіть не помітив Миколу Чернігівця, що схилився край труни свого вбитого брата Тараса. Над померлим упала сива мати, билася головою об труну, й не було видно кінця її горю. А березник на цвінтари таємничо шумів в ростучих пориваннях вітру. Немає нам долі на нашій землі! Вирости сини гарні, русяви, мов той льон вичесаний. Матері навчили своїх синів з дитинства співати тужних пісень. Передавали їм у спадщину духові надбання цілих поколінь. Виростали хлопці чесними господарями, ніколи нікого не кривдили, каменя за пазухою не носили. Може тому що їхні матері обдарували їх найшляхетнішим серцем, любов'ю та пошаною до найближчого, може це й довело їх до такого безславного кінця. Може б вони й не загинули, якби викинули з свого серця всі добре людські прикмети. Тільки ж у їхніх душах не було місця для ненависті, для помсти й братовбивства. Шумить в ярах зелене жито за вітряками, де половлено дезертирів. Шумить і набирається сонця. Діти протирають своїми маленькими рученятками очі й дивляться на те сонце, що сходить. Може вони зростуть щасливими й не переживатимуть тих страхіть, що їхні батьки пережили й бачили.

Десятки трун стояли над відкритими свіжими ямами, а промовці говорили безупинно й розказували про кривди свого народу. Хіба можна було пострілом у потилицю зупинити історію й повернути її колесо назад? Хіба можна вмирати за мізерні трудодні, що їх люди тяжко відпрацьовували в колгоспах? Велика образа наповняла людські серця й стискала їм горло. А священик кадив ладаном над трупами усопших, згорблювався й випростував свій стан у рясі, ніби кланявся й вибачався перед мертвими. На доегих рядинах труни були спущені на дно ям; почулися удари перших грудок землі, що її люди почали кидати на віка домовин. Щораз густіше падало тих грудок; гучно вдаряли вони об віка трун, і той гук відбивався луною. Запрацювали лопати, і ями швидко були засипані. Люди потроху почали розходитись додому, а Іван усе стояв край похилого хреста й думав над химерами людського життя. Люди здавалися йому занадто добрими, щоб скинути з свого тіла бридких слімаків і розчавити їх закаблуками своїх важких чобіт. У цьому саме й трагедія наша. — думав він. Люди віддають владу в руки негідників чи маніяків, що уявили себе покликаними судити живих і мертвих. Ті на ви-

гляд нормальні ідіоти заплутуються в сітях вигаданих законів і роблять велике зло всьому народові. Для врятування своєї шкури вони нищать найкращих людей нашого краю ще перед тим, як їм кат особисто переріже горлянку. Таких маніяків можна зупинити тільки організованою відсіччю цілої суспільності, яка, на жаль, не мала ніякого голосу в рішенні найважливіших справ. Можна вивести тих братовбивців із стану безумства не пострілом у потиличу, а переборенням страху, що його вони вселили в людську душу. Коли той страх буде знищений, тоді можновладці стямляться й схнуться від своїх злочинів. Це буде для них найбільшою карою: відчувати, що іх ніхто не боїться. Підросте нове покоління, що буде цілком нормальним. Тоді такі слова, як зрадник батьківщини, ворог народу, стануть порожньою фразою, і не буде охочих пришивати комубудь ці слова, бо не вічно брехні бути зверху. Приде час, і у країнська правда спломенє над світом, — думав Іван. Вдова Чертнігівця — Хівра йшла додому з сином Миколою; ледьви локла ноги та й охрипла від голосіння за вбитим Тарасом. Хриплі вигуки часом ще виривалися з її грудей. Чорний шаль безсило спадав на землю, а лице від безсонних ночей стало, мов зліплеце з воску. Над дорогою шуміли акації й верби, немов хотіли утішити та вгамувати її скорботу.

— Треба було Тарасові пересидіти в густих лозах, — сказав Іван. — Лишився б цілим матері на втіху.

— Якби то знаття, що в кума пиття, то й чарку взяв би з собою. — То так і з Тарасом, — сказав Микола. Хіба він знов, де краще буде. Чи дома, чи на оборозі ховатися, чи на покосі? Спіймали, як того перепела в житі. Руки назад скрутили та й повели з двору.

Досада й злість здушила Миколі горло, і він нічого не міг більше після цих слів сказати.

— Що ж, свого розуму не вставиш, — відповів Іван. — Я ж переказував тобі, щоб Тарас у шелюгу приходив. Не послухав — от і пропав.

Верталися люди з тих похоронів, мов п'яні: дорога хиталася їм перед очима, в очах миготили верби над шляхом. Іван Пустозвій не хотів докоряті Миколі, зайшов до його хати, де зібрався ввесь куток справляти поминки. Посидів він там трохи, з'їв ложку рижу та сиру й пішов собі геть понад греблею додому. Після похоронів брата Микола не виходив з хати цілий тиждень. Від пережитого він і сам був тяжко хворий, потішав скорботну матір. Через тиж-

день він прийшов до нормального стану, взяв човна та й виїхав на річку; навозив на зиму повен двір дров, порізав менші обаполи й поскладав у сараї. Більші дошки та зловлені на річці колоди поставив біля високого явора. За кро-піткою працею, здавалось, забув про брата; вранці іздив на піщану косу, де вили свої гнізда в піщаних кручах безжурні чирики. Там за гаткою, де вирувала найдужче вода, підплывав до затопленого корабля. З того корабля він забрав найпотрібніші речі, що іх можна було обміняти на борошно чи на сало. Там одного разу він зустрівся з Володимиром Омельченком. Про цю зустріч Микола не сказав нікому. То були перші повстанські розвідувачі, що їх вислав Стецюра, бо з Володимиром було ще кілька озброєних партизанів.

Ця зустріч відбулася десь за три місяці після похоронів Тараса. Тоді й вернулася Мальвіна з своїми дітьми Антоном та Лілею в Городище.

Володимир Омельченко стояв, мов той кінь, що з будь-якого болота вивезе. На ньому: матроський бушлат, сине галіфе й високі чоботи. Чоботи були запилені й на них поприхала глина. Він був обвішаний гранатами й обперезаний кулеметними стрічками. На голові в нього шапка-кубанка. Партизани мали з собою міномета, що визирал із трави. Володьо впізнав Миколу відразу й покликав його з густої лози: „Миколо, а ну підійди сюди. Що ж ти мовчиш, як у рот води набрав?” — жартував Володьо.

Микола з дива аж рот розлявив. Виліз із човна й підійшов до партизанів.

— Вже по тобі вдома поминки відправили й панаходу в церкві замовили, а ти живий і здоровий, — нарешті вимовили його уста.

— Хіба на моїм чолі смерть написана, відповів схвилювано Володимир. — Ти присядь тут на пні та розкажи новини.

— Новин покищо ніяких немає, — сумно відповів Микола. — Шкода, що мого брата нема живого. Пропав ні за пухлого душу. Мати страшно побивається за ним.

— Нічого. — потішав його Володьо, — одні вмерли, а інших нам війна народить. Нам таких хлопців, як ти, в ліси на весну треба буде. Крім вояків, ще й доброї зброї. За Україну треба буде воювати. Не здобудемо тепер — пініш лиши пропало.

— Це добра думка, — нерішуче сказав Микола. — Але

поки сонце зійде, роса очі виість. Хто ж у вас там у лісі за найстаршого? — спитав Микола.

— За найстаршого в нас Петро Стецюра. Його шанують і люблять бійці. За ним хлопці підуть в вогонь і в воду. З ним також перебуває його побратим Степан Павлюк. Загубили бійці при відступі шляхи, третього свого побратима втратили та й примандрували в найтемніші пуші.

Сушить свої онучі біля багаття Стецюра, оком нам підморгує й питає: „Як здоров” я, братове? — „А ми йому: „ні-вроку. Природа нас нічим не скривдила, дала сили, хисту ширяти в високостях, лише з нашої долі пожартувала; вона, мов той латаний туман над ріллею. З нас може виростуть легендарні полководці, про яких сліпі лірники будуть на майданах пісні співати. А коли хто з нас і впаде на полі смертного бою, то нехай йому легко буде в тій сирій землі лежати. Однаково колись померти треба. Матроси люблять умирати на морі, як здійметься дев’ятій вал. А ми, як кажуть, суходільні „фраєри”, то нам миліше спочити в наших свяtyх краях...”

Микола уважно слухав молодого Омельченка й милувався його могутньою постаттю. Він зінав, що значить іти в цю пору в ліси, звідки можна вже й не вернутись. Завзяття й рішучість Володимирових слів полонили його душу, і він обережно сказав: „Коли тобі буде потрібна моя допомога, то прийди сюди через тиждень. Ми без жодних свідків з тобою побалакаємо.”

Микола взяв весло, відштовхнувся від обшивки потопленого корабля й поплив проти течії додому. А партизани ще довго стояли в лозах, дивилися, як вправно керував він веслом і гнав уперед незграбного қаюка. По дорозі Микола помітив у лозах велику колоду, прив’язав її до одного з кочетів плетеною гужвою й так доіхав до свого берега. В очах йому хиталася постать Володимира Омельченка, що привітно махав йому на прощання.

Вечоріло, як він прив’язав човна ланцюгом до палі. В цей час він побачив попівну Льолью, що йшла від Мальвіни. Вона приїхала з Києва в містечко разом з дітьми: донькою Тетяною та сином Матвієм. Петро Пустовий також вернувся на свою батьківщину з дітьми: Андрієм та Валею. Тільки дружина Василя Пустового забрала свою доньку й подалася аж на Донбас. Можливо, ніхто з них не покинув бі великого міста, але загроза голоду змусила всіх тікати. Крім того, кожному боліла душа побачити рідні місця, де виростали й звідки їх батьки помандрували в світі.

Льоля поселилася в тій самій хаті, де ще була жива Демидова мати. Хата стояла недалеко від берега, підперта згорбленими стовпцями. Просто з вікна можна було бачити греблю й водяного млина, де стугоніла вода в лотоках. Її змучене серце віщувало, що вона ще дочекається свого чоловіка. Надія на зустріч була велика, бо Демид був живий.

— Не буде ж він вічно за Уралом пропадати, — думала вона. — Рік ще, два, а колись таки до своїх дітей навідається.

Над греблею шуміли верби й навівали Льолі мрії про втрачену її молодість. Промайнули її літа, як і в більшості наших жінок, без радості, без соняшних днів. Поневірялась по чужих людях, тяжко було виховувати своїх дітей. Лише Ігор допомагав їй останньою тяжко заробленою копійкою, вернувшись в містечко, де й став працювати на залязниці за старою звичкою.

Шуміли верби над греблею й ронили листя на став. Нічого не змінилося в тих околицях з того часу, як Льоля та Мальвіна іх покинули. Дуби, явори, тополі розрослися й пригортали Галуззям своїх менших братів.

На містку через греблю лежало порозкидане сіно й цілі жмути його звисали на вербових вітах. Здавалося, що гілля побуялих дерев не хотіло пропускати вози, що на них височіло накладене господарями сіно; стеблині того сіна черкалися об гілля й застрювали, мов бабина мичка на гребені. Надзвичайнатиша стояла довкола. Інколи пугачі порушували її; від їхнього лулукання луна чулася на другому березі ріки. Діти котили через місток свої залізні обручі, що їх для забави дав їм батько. Котиться такий залізний обруч, а хлопчина підганяє його палицею, і веселло біжить за ним навздогін. Бавилася на вулиці дітвора в шляхи та в гилку. Вдарить хтось із них м'яча тією гилкою, а він залетить у чужий город; шукай його тоді в кропиві, чи в високій огірковій гудині. Вийде сусідка, почне сваритися, мовляв, діти шкоду в городі роблять. Поступово життя входило в своє русло, і люди забували про заподіяні війною страшні рани.

Іван Пустовий хотів відібрати батьківське господарство. Німці цю справу зволікали. Як і раніш, там був радгосп, і люди ходили відбувати там свої трудодні.

Сірі олив'яні хмари пливли в обріях і не віщували нічого цікавого для людей. Притихлі та налякані мешканці жда-

ли якихось цікавих подій, що нараз і прийшли. Почався примусовий вивіз молоді до Німеччини. Знову заплакали матері за своїми дітьми й не знали, звідки це нове лихо на їхні голови впало.

Степан Омельченко був незадоволений такою наставою німців. Він усе робив з Іваном Пустовим, щоб урятувати від Німеччини молодь. Тікати не було куди, бо німецькі карні загони поставили ультиматум мешканцям городищенського району. Згоряль їхні хати з старими й малими, коли хтось будь утече в партизанські ліси. На острах населенню німці повісили кілька осіб ზа місцевому майдані й спалили кілька хат у районі. Мов за татарської навали, стугоніла земля від жандармів-рабовласників; виловлювали робочу силу в дорогу. Та проте молодь розбігалася, хто куди. Одні пішли працювати в затон звичайнісінськими підручними. Там безугаву дзвеніли пилки, блискотили автогени, стукали молотки. В затоні будували легкі баржі. Кипіла смола у великих задимлених чорних казанах, піднімалася гори тирси від розпилюваних дощок, всюди валялися стружки. Частина молоді пішла по річці сплявляти ліс, і була щаслива, що їй удалося хоч тимчасово залишитися в рідних околицях.

Леся теж улаштувалася на працю в затоні, носила великими плетеними кошами грабові поліна, що їх уживали в газогенераторних бункрах на бистрохідних газоходах. Не пощастило тільки Антонові, Матвієві та Андрієві. Проща-лися з ними батьки тужно; діти виrushали з вузликами за плечима в далеку дорогу під німецьким конвоєм. Колона була оточена мовчазними жандармами, а приречені йшли й потішали себе думками, що ще повернуться цими самими шляхами додому. Серед тих, що потрапили в списки на виїзд до Німеччини, був і Микола Черніговець. Ішов він через гай піщаною дорогою на Київ і посміхався сам собі. В торбі в нього було трохи тютюну-самосаду, шмат сала та буханець хліба. Вийшов Микола з своєї рідної хати, щоб німці не спалили все його господарство. Знав він, що дорогою втече в ліси, де на нього чекає Володимир Омельченко з побратимами. Цілу дорогу він жартував з дівчата-ми й співав бадьорим голосом пісень. Жандарми були старі віком. Їх легко можна було обдурити...

„В кінці греблі шумлять верби, що я насадила”, — виводив Микола. За ним підхоплювала ціла колона, і пісня динула, вдарялась об насторожені сосни й губилася в білонінних гречках...

„...Нема його та й не буде, поїхав за Десну. Рости,

рости, дівчинонько, на другу весну..." — не стихала пісня й бадьорила змученим подорожнім крок. А діти йшли й згадували своїх батьків, що не будуть цілу ніч спати, і їхні думи полинуть по тих дорогах, що ведуть аж у Німеччину. Чи вернеться хтось із них назад, чи всі вони будуть заживо поховані під руїнами третього райху. Антін кроکував бадьоро, і йому мріялися незнані краї, де він побуде рік чи з два й повернеться додому. Почував він себе зовсім дорослим. Ішов йому тоді сімнадцятий рік. На руці в нього близкотів годинник, що його подарував йому перед від'їздом на фронт Василь Пустовій. З тим годинником Антін ніколи не розлучався; думав про дядька Василя, про свою матір, про сестру Лілю. Про батька він в цю мить чомусь не згадав, хоч батько снівся йому серед вогненого пекла, де горить земля і небо, і падають тисячі бомб на те саме місце. Антін, з торбинкою за плечима, міцно насуває на своє світле волосся картуза й подивився на свої запилені черевики. Там дома ніхто не доторкнувся до ложки. Сидять засмучені, що його немає. Ліля ж плакала, як виряжалася його в дорогу.

„Хто ж там за тобою подивиться, хто ж там тебе без мене догляне й причепурить!“

Йому стало сумно на душі, що не скоро доведеться бачити Лілю та свою матір. І щоб не сумувати, він набрав повітря повнісінські груди й заспівав свою улюблену пісню:

Ой, у лузі та ще й при березі
Червона калина,
Породила молода дівчина
Козацького сина...

Пісня пливла над лісовою дорогою; її підхоплювали молоді бадьорі голоси, щоб забути гіркоту й образи навіжені епохи. До Києва їм треба було йти з пару днів, і подорожні заночували в сусідньому містечку в порожній школі. Безсонна ніч та несмачна вечеря й сніданок розчарували кожного. Діти б усі порозбігалися б до лісу. Тільки велика любов до своїх батьків, що іх німці могли б повбивати через них, змушувала їх іти в таку далеку дорогу. Один лише Микола Черніговець не злякався погроз: намовив Матвія, і вони вже в самому Києві після перевірки списків утекли з тієї колони й помандрували іншими шляхами до лісу. — „Ой, не жур мене, моя мати, бо я й сам журюся“ — співав Микола знайомими місцями. Йому було легко йти. Передосінній вітер дихав паощами соснових дерев, що шуміли навколо. Миколі стало жаль сивої матері, яка ще й не заспокоїлась після похоронів Тараса. Пригадалася йому

остання зустріч з Володьом у високих верболозах, що кидали свої густі тіні на притихлу ріку. Сонце промивало у величезному решеті золоті здивки, щоб похвалитися ними в небесних просторах. На лузі не переставали галасувати птахи, що своїм криком полохали комарині рої, які низько звисали над сагою й цікавилися тими золотими зливками, що їх сонце промивало в дніпрових хвилях. Микола, як пригадує, пристав своїм човном до берега й вийшов на луг.

Вгиналася зелень під його дужими ногами, пахло щойно скосеною травою. Цвів барвінок, червоніла ягідка клюква, підводився чебрець, жовтів молочай. Зелені коники переплігували з травинки на травинку, а пишний одуд злетів з цікавости з дуба глянути, хто йде лугом. А Микола роздивився на всі сторони, вклав два пальці в рота, і луною відбився його посвист у прибережній лозі. У відповідь йому відгукнулась сова, і він попростував у тому напрямі.

Володьо вже чекав на нього і зрадів йому як рідному братові.

— Я там у лозах прикрив у порослих травою окопах трохи зброї для хлопців, — промовив Микола. — два кулемети, пару скриньок з бомбами та щось із десяток автоматів. Можеш надіслати човна чи хуру і все те забери до лісу. Напевно Володьо всю ту муніцію перетягнув з хлопцями до лісу, — думав Микола. — Тепер я й сам знайду до партизанів дорогу. А ти, Матвію, не боїшся бути з партизанами в лісі? — спитав він хлопця.

— Чого ж мені боятись? — відповів той. — Я вже, нівроку, великий виріс, рушниця за плечима не буде мені важкою. Тільки жаль матері, — стиха додав він. — Буде очікувати листів з Німеччини, поплаче безтalanна, думатиме, що вбитий. Хіба може колись навідаюся з лісу...

З пару днів мандрував Микола з Києва до знайомих місць. Хлопцям пощастило під'їхати кілометрів із шістдесят на вантажному авті, що його гнав на Іванків місцевий шофер. Уночі спали втікачі в стозі запашного сіна над річкою й чули відгоміндалекої канонади, що линула десь із-за брянських лісів. В осоці куйовдилася темрява. Юнаки хоч були перемучені, але не могли заснути; відгребли сіно, в якому ховались у стозі, й вийшли на луг. Ніч пливла велично в просторах. Чути було, перед світанком вона мила свої ноги в Дніпрі. Відблиски далекої канонади не дуже то непокоїли їх. Вони були байдужі до неї. Їм було легко на душі, що вдалося зробити такий очайдушний крок — утекти з транспорту. Чисте й свіже повітря подразнювало ніздрі. Здавалося, наче небо вилило величезні бочки хмільного

вина, забарвлениого в синій колір. Той напій ще стікає з небесних розорів в долини, повні місячного сяйва, і одурмає приємним запахом простори. Чути, як спросонку зринала на середині ріки риба і шарудів зеленим ситнягом свавільний вітер.

— Чого стоїш, як укопаний? — озвавсь до Матвія Микола. — Лягаймо спати, бо нам ще далека дорога! Вирушимо на світанку, як ледь зарожевіє обрій. Погано буде йти по росяній траві босоніж. Г'явики повиваються в порепані п'яти, бож брестимем болотом. Поки сонце підніметься, мусимо бути вже на місці. Володьо Омельченко показав мені білу березу на галявині, де нас будуть ждати в гості. Ти багато не базікай з партизанами. Буду я говорити за себе й за тебе. А тепер ходімо хоч з годину подрімаєм.

Матвій не перечив. Він був у доброму настрої, хоч повіки йому злипалися від безсоння й були червоні, немов від диму. Шібайголови зарилися в копію сіна, а перед ними маячили їхні домівки, німецькі жандарми й десятки хлопців та дівчат, що виrushали з дому в далеку прокляту дорогу, що вела аж у збомбовану літаками Німеччину.

В Городищі та його околицях стояла глибока жалоба по хатах. Мати по звичці ставила миску з юшкою на стіл, хоч її дитина виглядала в телячім вагоні крізь загратовані шиби на чужинецькій станції, де зупинявся поїзд з остівцями перед своїм останнім етапом.

Борис — син Надії Іванівни, довго перебував у Києві. Звільнити його від служби в армії Отто фон Боен не мав ніякого бажання. Не раз доводилося Борисові на наказ свого шефа переїздити з містечка в містечко, лікувати німецьких старшин та солдатів. Він щораз ближче знайомився з місцевими людьми. Ті люди, виснажені злиднями та лихоліттям, відкривали перед ним свою душу, але лікар, на жаль, нічим не міг її полікувати. Він був радий своїм безталанним людям, гордився, що походить з того самого роду. Дійсно, добре в нас в Україні люди. Щиро серді та приязні.

Всім, що ім Бог послав, поділяться. Подорожнього на ноčівлю впустять до хати, нагодують, чим Бог послав, покладуть на найкращому місці спати. Старець, що постукає в двері, зустріне милосердя в іх очах; йому винесуть останній окраєць хліба, собак відженуть, щоб на нього не напали, а хто, то й свитину з свого плеча подарує.

Верталися полонені з лютої неволі, іх люди зустрічали як своїх дітей, обмивали, годували й виймали з скрині останню чисту сорочку, щоб тільки тому щасливцеві було тепло в дорозі. Борис дивувався завзятості тих простих

людей. З якою енергією бралися вони за відбудову зруйнованих господарств! Руки горіли ім у роботі. З такими людьми можна світ перейти вздовж і виоперек, — думав він.

Високі соняшники стояли обабіч курних доріг. Борис ішов повз зеленаву стіну з золотими коронами, і йому легко було на душі, що співала, мов той переливний жайворонок над свіжими копами. **Схожа на колос, що дзвенить** своїм достиглим зерном, вона в нього була повна сподівань на краще майбутнє.

Сонце золотими нитками обплутувало замислені гаї, сіножаті, поля та Дніпрові гони. А Борис безтако радів, як проходив рідною землею. Здавалося, що вся природа вітає колишнього вигнанця. Шуміли йому стрункі явори та тендітні берези, поскрипували ясени на горbach, що за вітряками були **мережані легкими й прозорими хмарками**.

— Привіт тобі, сину України, здавалось, шептали поважні дуби, як лікар проходив повз них.

— Невже вони пам'ятають його дитинство? — думалось йому. В цих місцях Борис ходив із своїм братом босоніж і хапався обома руками за ногу, поранену гострою стернею. Кров брізкала з непомітної рани, а він прикладав широкого подорожника до болючого місця й спиняв кровотечу.

У Києві в розлогому парку, недалеко від дніпрових схилів, лікар упізнав ту саму липу й каштана, під якими готовувався до іспитів. Водограй розсипав бризки й змивав ними куряву з високих дерев. Від цього вони ставали ще зеленіші, а Борис сидів з розкритими книжками й зошитами і повторяв передений за цілий рік матеріял. Вивірки сплигували з високих дерев і відривали його від книжки. Тоді він відкладав книжку набік, діставав з кишені горішко чи кусок бублика й частував невинних звірят. Вивірка спочатку недовірливо підходила до лавки, ставала сміливішою й брала гостинця з простягнутих рук. Відбігала прожогом геть, піdnімала здобич двома лапками й стояла остоюнь, ніби дякувала за гостинця. Ще мить, і вона зникала серед тіністих верховіть липи чи каштана, щоб завтра в цю пору навідатися ще. Бувало, Борис оглядав з дніпрових круч маленькі силуети річкових кораблів. Іде такий корабель і тягне баржі, що їх ватерлінії глибоко занурені під водою. Це означало, що баржі чимсь навантажені і тягне їх буксир до місця призначення.

Борис ніяк не міг відірватися від величі, втіленої в по-вільній дніпровій течії. Хвиля за хвилею плине, мов те ні-

чим не потурбоване людське життя. На ті хвилі падає зірване вітрами листя, видніються грана червоної калини, що й дівчата зривали собі на вінки. Звідки ті зірвані грана пливуть, чи з Десни, чи з Прип'яті, чи з недалеких сіл, — все одно, вони мили серцю, що пригадує пісню: „Там дівчина стояла, цвіт калини ламала...”

Втомиться та чи інша хвиля й ляже на мілині, щоб дати дорогу своїм сестрицям пливти аж у Чорне море. Ті дніпрові хвилі й благословляє враніше сонце, як зіходить із-за ясноzielеного лугу; воно будить в густому очереті говіркових птиць, що починають перешіптуватися в своїх високих гніздах. Пошепчується та й злетіть вітати вроочистий світанок. Скупачуються в його променях, наберуться свіжості в дніпрових водах та й полетять шукати собі поживи. Принесе мати в дзьобі червячка чи якусь личинку своїм напівліпим дітям, а вони раді її появі, заметушаться в теплому гнізді й роззывають своїй голодні ротики. Віддасть вона їм принесену їжу, попестить їх своїм дзьобом та й полетить дніпровим роздоллям, щоб почути, що люди між собою говорять. А в людей вічно клопоти, вони навіть не мають часу розігнути на полях чи на фабриках свою спину, щоб поглянути на сонце. **Ніколи** в людей немає часу. Вічно метушаться, кудись поспішають. Їх праця надто кропітлива для їхнього короткого часу на цій землі. Більшість із них не має навіть пару хвилин полюбуватися соняшним гомоном дніпрових хвиль, коли сонце скочує свого волока, що блищить, мов риб'яча луска.

— Мир тобі, Дніпрова земле, — шептало Борисове серце. — Ти ж своєю красою й клекотом хвиль-**слоконівку** давала наснагу трудівникам, що з твого лона народилися. Піт, що капав з їхнього запорошеного чола, росив розлогі поля, що пишалися багатим урожаем. З роду в рід трудилися цілі покоління й захищали дніпрові схили від ворожих навал. Здіймав Дніпро свої хвилі, що з лагідних та спокійних робилися аж чорні від людського горя, гнівно клекотіли, мов гнів у серцях мешканців цієї землі.. В людей увірвався терпець бути в неволі й жити в злиднях на своїй землі. Ішли вони в козацьких полках за свою волю. Спинялися на схилах Дніпрових і дивились, як старий у бурю клекотав своїми хвильами. А потім люди верталися з перемогою. Дніпро ставав лагідним і спокійним і знову ніс байдуже свої води в Чорне море. Хіба може хто зупинити лет гордої птиці чи безмежні хвилі ріки, що їм немає ні кінця, ні краю! Мабуть, що ні, — думав Борис. Його погляд

плив понад тими дніпровими хвилями, що, здавалося, були байдужі до людського лихоліття...

Лікар знову полинув у далеку мандрівку своєї молодості. Пригадує, як іздив з братом Павлом ловити рибу. Закинуть собі вудки в тихій затоці серед латаття, недалеко від жабуриння й чекають на здобич. Гойдається собі спокійно поплавець на хвилях, починає здригатись і пропадати в глибинах. Треба почекати, щоб риба міцніше схопила поживу на гачку його вудки. Тоді смикне волосину й відчуває, як гнететься вудлише під тягаром ляща чи окуня; витягає здобич надто обережно, щоб риба не зірвалася з гачка й не пішла під воду або не перервала вудку. Любив Борис також ходити з Павлом по горіхі в недалекий гай. Шумів гай своїм верховіттям, а над ним пливло голубе небо, що видавалося найкращим шовковим килимом з-поміж будь-коли зроблених земним та небесним майстром. На збирають було ліщини, виріжуть вудлица й вертаються додому, бадьорі, щоб завтра з новими силами взятися до поставлених перед собою завдань.

Промайнули ті бистролетні літа, і от Борис знову в Києві і вже не підлітком, а лікарем-хірургом. Мати ніяк не нахвалитися своїм сином. Здавалось, вона ніколи не наговориться з сином та з невісткою. Полябила всім своїм матірнім серцем його дружину Марину, що влаштувалася на працю в редакції. Марина почала видавати літературну сторінку при українському часописі. До неї, як колись і до Федора, завитала з своїми новелями Галина Безручко, що розійшлася з своїм чоловіком-військовиком і вернулася з Далекого Сходу. Жила тепер із своєю матір'ю на тому самому місці, що й перед тим.

— Чим можу вам служити? — лагідно запитала Марина охайнно одягнену молоду жінку.

— Я звуся Галина Безручко, — відповіла вона, — і зайшла до редакції, щоб познайомитися з вами. Мене дуже зацікавили особисто ви, — сказала Галина. — Ваші цінні есеї-нариси в останніх числах підпали під моє уподобання. В них є свіжа й цікава думка, що довгий час не дає спокою моїм знайомим. Я не пробувала писати есеїв чи статей, але маю багато недруковних новель, що можуть зацікавити громадськість. Деякі з них я принесла вам для друку.

Марина чимно подала їй руку й попросила Галину сісти на м'яке крісло, що стояло після. Галинині коси були сплетені у віночок і виглядали з-під берета, що прикрашивав її гарну голову. Вона увійшла до кабінету без осіннього пальта, яке залишила в роздягальні.. Синя блузка

досить гарно підходила до її короткої сірої спідниці. На ногах вона мала брунатного кольору панчохи та маленькі сірі черевички. Її просте убрання сподобалося Марині, що й сама одягалася з смаком, бо привезла з Праги зо дві валізи одягу. Сама Марина була одягнута в темний вовняний костюм. Замість блюзки, вона мала на собі темнозеленого кольору светер, навколо шиї в неї **майоріла** шовкова хустина, що двома крайками звисала на груди. Черевики на ній були жовтого кольору, а панчохи напівпрозорі довгі.

Молоді жінки з двох різних світів з пару хвилин оглядали одна одну; ніхто не порушив короткотривалу мовчанку. Кожна збиралася з своїми думками. Нарешті Галина не витримала й порушила короткотривале мовчання:

— Як гарно відчинити двері в світ і глянути на всі його кольори. Серце може закричати від захоплення, як побачиш стільки барв, свіжих ліній та краси. Це буде справжня мозайка вічності. Скільки часу довелося незримому творцеві складати ту мозаїку, змішувати між собою фарби, щоб одержати ті чи інші відповідні тони!

Ці фарби переливаються й грають перед очима людей **кушками зел**, що струмлять паюші. Було б справжнім безглуздям зірвати ті квіти і в своїх хоромах тримати їх, як декоративні рослини. За мною жила останнього часу, а потім загадково зникла товаришка моєї юності Таня Жуковець. Прекрасна, золота людина. Нещасливий парадокс спіткав її. Жахливий випадок. Її чоловіка арештовано на фальшивий донос, і він ледьє викарарабкався на свободу.

Вона ж, обдурана обіцянками **Зайкова**, намагалася його убити. Була ув'язнена, а **Зайков**, кажуть, став комісаром полку. Шкода мені її. Вернулася вона вже за війни. І що з нею сталося? Яка вона бідна й нещаслива жінка! Там на нарах Таня навчилася від уркаганів курити та вживати кокаїни. Без того порошку, що подібний до срібної піляки чи до сріблистого снігу, її брали корчі. Страшно мучилася вона. А дістане одну дозу того порошку й відразу перероджується. Розповідала вона мені про інших жінок-наркоманів, що вживають спеціальних застриків з отрутою, щоб почувати себе краще. Декому з них лікарі приписували спеціальну дозу отрути при особливо небезпечних та складних операціях. Відвикнути від тії отрути не вистачає сил. Лишається вони, чоловіки чи жінки, на все життя інвалідами, що віддали б все в житті за одну дозу такого засобу. Таня Жуковець згадувала мені про деяких знайомих, що курять коуплі. Страшна річ бути наркоманом. Це ж просто жах, —

продовжувала вона. Опіюм курять китайці та здебільшого народи близького й далекого Сходу. В Індії та в Китаї вирощують цілі плянтації спеціального сорту маку і з маківок виготовляють опіюм. Люди викурюють люльку опіюму й почувають себе щасливими. Кажуть, що виготовляють опіюм у герметично закритому горшку або в глиняному кухлі з тоненькою шийкою. Оповідав мені про це один ляйтенант, що стояв з військом у Монголії.

Одного разу запросив його приятель до чайхану спробувати опіюму. Ляйтенант, заживши отрути, одразу опинився своїми барвистими мріями в іншому світі, що видався йому напрочуд казковим. Йому здавалося, що він пливє на величному кораблі, повному перлів, золота, дорогих вин. Приємний бриз віяв з коральового острова, де височіли вроочисті пальми. Папуги й мавпи верещать на високих деревах і їхній вереск долітав до корабля. Ляйтенант уявляв себе капітаном того корабля, і корабель з усім багатством належав йому. Офіцер лежав на палубі на багатих перських килимах і обнімав своєю дужою рукою прекрасну молоду жінку, що могла бути королевою будь-якої країни. Матроси на їх честь піднімали тости з срібними та золотими келехами. А вона вся в дорогих шовках п'яніла на його дужих руках від пестощів та хмільних поцілунків. Альбатроси злітали з гротщогли й линули до недалекого берега. Своїм криком вони відвернули його увагу від прекрасної жінки. Він підвівся й глянув на соняшне проміння, що виглядало за бортом, мов пір'я жар-птиці. Тоді він дав наказ підплівти ближче до того острова й кинути кітву.

Чудося, як великий ланцюг загримів, коли важка кітва потягла його на піщане дно. Було наказано спустити шлюпки. В одну посадив свою кохану і сам узявся за весла. Під час припливу він вискочив на пісок і витяг шлюпку на сухе місце. Хвилі ще долітали до його ніг і безсило відкочувались. Ляйтенант легко узяв на руки свою кохану, і вони зникли серед високих пальм, де не переставали кричати папути та верещати мавпи. А море, де стояв на рейді його корабель з прибраними вітрилами, було, як пісня; переливалося сотнями кольорів і благословляло любов та красу життя...

Коли старшина прокинувся, то вже не впізнавав ані монгола з довгими заплетеними за плечима косами, ані свого друга. Люлька опіюму була докурена, і він тільки з гіркою іронією оглядався навколо. Видиво щезло: не було ані прекрасної коханки, ані матросів, ані корабля. Замість тропічного острова, перед ним хиталися воскуваті об-

личчя китайців, які ще жили в світі ілюзій. Йому треба було надлюдських зусиль, щоб вилікуватися від тієї хвороби. Довгі місяці в нього боліла голова, і він виглядав, мов приречений.

А я чула іншу історію про це, — відповіла в задумі Марина. Один англійський купець, ще молодий роками, нажив казкові багатства з торгівлі опіюмом в Індії. Одного разу він ледви не втратив життя. Звали його Джемс Кук. В селі, куди він потрапив, щоб закупити опіюм, Джемс мав великий зиск. Індуси приділили йому для відпочинку місце в одній хижці. Вони попрощалися з ним та з його провідником. Іхні білі тюрбани таємничо зникли й розтанули в сутінках зеленого надвечір'я. Його здивувала тиша в селі. Лежав він на м'яких шкірах бенгальських тигрів і mrяв про швидке повернення до берегів Англії. Раптом почув удари гонгу й тупіт багатьох ніг. Це тривало кілька хвилин. Кук запитав свого тулмача, що це могло бути. Провідник щось пробурмотів і відвернувся до стіни. Незадоволений відповідю провідника Джемс відхилив пальмову матицю, що прикривала вхід до хижі, й вийшов надвір. В селі була справжнісінька тиша, і нікого ніде не було видно. Тоді він зайдов зннову до хижки й спітав **перекладача**, що це могло значити. Індус відповів йому, що мають сьогодні вночі велике свято на честь божества Калі. Англієць зацікавився цим святом. Йому хотілося привезти до Лондону якнайбільше спогадів, щоб розповісти своїй нареченій біля теплого каміну в зимові тужливі вечори. Джемс попросив провідника, щоб він повів його в джунглі, де відбувалося свято. **Перекладач** остеріг його, мовляв, коли люди побачать його на празнику, то напевно замордують непрошеного гостя. Джемс був не з боязних і цікавився всякими авантурами, де можна накласти свою головою. Після довгого вагання провідник згодився повести його на свято. Їшли вони в цілковитій темряві й освітлювали дорогу в джунглі смолоскипами. У високих бамбукових заростях чути було рев бенгальського тигра, що напав на свою жертву. Розматає птаство та мавпи не давали спокою своїми вигуками.

Автохтон зупинив його недалеко від галевини й наказав заховатися за стовбур дерева. Англієць з цікавістю оглядав натовп з запаленими смолоскипами, що складався з людей різного віку й статі.

— Сьогодні, прошепотів йому провідник-тубілець, — свято шлюбної ночі бога Калі. — В цю ніч бог вибрав собі подругу життя.

Те, що творилося на галевині, було подібне до шлюб-

ної ночі. Спочатку були розкурені люльки з опіюмом. Чоловіки й жінки та підлітки робили химерні рухи навколо розкладеного багаття; поскидали з себе одежду й танцювали колом, мов малі та нерозумні діти. Головний жрець викигував люльку й полинув у шаленому танці. Він схопив за волосся молоду жінку й кинув її на середину кола. Натовп завмер, почав уважно стежити за жерцем. А той узяв у руки щось подібне до блискучого ножа та й розрізав тонкі згортки її легкої сукні. Тим же гострим різцем черкнув біля її повних грудей і кров бризнула з них. Жрець доторкнувся до тієї рани своїми губами й знов пішов у танець. За ним полинув здичавілій натовп. Жінка запрітомніла й лежала на галявині, освітлена смолоскипами та сяйвом від багаття. Англієць не бачив, чим закінчиться оргія. Його провідник потяг його геть, бо добре знав ціну роз'ятrenoї й оскаженілої юрми, що перейнялася насолодою в честь свого бога. Безперечно, що іх довів до стану здичавіння наркотик, без якого тубільці не могли існувати.

Джемс Кук напевно оминув усі які неприємності й вернувся з першим, що трапився, кораблем до Англії. Він на всі свої роки запам'ятав індуську оргію, яка могла б коштувати йому життя. Бо викрадання найсвятіших таїн, що їх від чужинців оберігають індуси, карається смертю.

— Про Індію я чула від Федора Мимохода, що колись працював тут у редакції. Зацикавилася я похоронами магараджі на березі священного Ганг. Його обвернуте білою тканиною тіло було покладене в обкладену живими квітами вежу, що мала аж сім надвершень, які представляють в індуській релігії космічні сили. В тій вежі знаходилася також дружина померлого, Анак Путу, яка згодилася бути спаленою живою з останками магараджі. Трупоспалення в індусів — це звичайна річ, навіть щось святкове і урочисте, бо в такий час, душа покійника звільняється з грудної клітки, куди вона була запроторена з дня народження людини, набравши багато земного лиха, і вже на волі, шукає дорогу воз'єднатися з божественим буттям.

Коли процесія з мертвим магараджею дійшла до місця трупоспалення, що і в нас відбувалося за Дажджих часів, то мертвіцея було покладено у деревяного бика, біля якого усілася Анак Путу. Піраміду кремації, наче того казкового величезного казана дбайливо обложили колодами сухих

бананових та пальмових дерев. Жрець пагоди Вішну, зробивши узливання, кропив водою мерця та його дружину; у молитовному екстазі, взяв врученого йому запаленого квача й підпалив ту величну споруду похорону. Відразу спалахнуло полум'я, що осипало яскраві іскри на квіти білого лотосу, на галузки з цитріновими, померанчовими плодами, на зела джасуна і каніру, на листки фініків, й сантара; все це з трупом, з Анак Путу, вежею та биком взялося морем вогню, з якого ще линули передсмертні зойки невтішної молодої вдовиці. Опісля, жрець в зелену шкарлупину кокосового горіха згріб попіл, що лишився від мерця та його спаленої живцем жінки.

Їхній порох святоша поклав у срібну урну, з якої прах і був розметаний вітром над священими водами Гангу..

— Завітайте ще раз, — просила редакторка Галину, знаючи в почекальні жде прийому поет Рибочка.

— Вибачте, що турбую вас, — промовив поет. Земна суєта — це найдокучливіша річ людського буття. Від самого початку моєго існування яко поета ходжу я по редакціях з надією надрукувати свої книжки, а путя ніякого. Людському серцю, мабуть, в цій епосі непотрібні бальзами. Комусь є зайві ліричні гарфи, що мають найніжніші тембри. Так само, як знайдені найкращі перлинни не можуть допомогти рибалці втекти з безлюдного острова, куди потрапив він під велику бурю; отак і найкращі пісні поета не можуть у цю епоху розчулити людські серця. Люди стали кам'яними до всяких почувань, а серця їх стали чаюнними. Поняття про трактор та комбайн ще розуміють. Коли до очей їм піднести проліски, що розцвіли над снігами, чи вказати на любов голуба до голубки, то це їх не захоплює. В їх душах давно відлунала ніжність і вмерла любов. Я це, власне, пройшов із сотню кілометрів, щоб зустрітися з вами. Під час евакуації міста я виїхав на провінцію. Там у мене живе ще старенька мати. Набридло мені жити в глухині, де, крім воронячої зграї та облізлої дзвіниці столітньої церкви, нічого помітного не вгледиш. Я вернувся знову до Києва з недрукованими поезіями. Може ви мені, шановна редакторко, допоможете їх видрукувати? Це ж ціле мое життя в них та трагедія моого безталанного народу. Мені доводилося писати їх скрізь: під дубом, як умирало осіннє сонце, в лісі біля прозорого струмка, на річкових плотах, в розваленіх і зруйнованих війною будинках, на безлюдних цвинтарищах.

На Україні поетові мислі позивають до розправи. А вже коли

він їх викладе на папір — поминай , як звали . —

Редакторка допомогти йому не могла , бо ледве зводила кін- ці з кінцями . Вона вислухала уважно нарікання поетове на людей , довідалася також з його розмови , що поет половиною свого життя проспав на київських цвинтарях у забутих склепах , де гніздилися тільки сови та пугачі . З творами Марина просила його почекати . Дістане вона гроши від добродійних чинників , то зробить усе , щоб його багаторічна праця не пропала .

— На цвинтар спати ви більше не ходіть , — сказала вона поетові . — Німці можуть прийняти вас за партизана і вбити без ніякого слідства .

Марина сіла за бюро й написала коротенького листа та передала його поетові Рибочці .

— З цим листом зверніться , будьте ласкаві , до відділу культури й освіти при київській міській управі . Там вам допоможуть дістати хоч мінімальну житлову площа , а також дадуть квитки на безоплатне харчування в міській ідальні .

Поет Рибочка ще раз подякував своїй колезі пера , зebraв свою теку з поезіями й став забиратися геть , коли редакторка зупинила його й попросила лишити їй щось з недрукованих його поезій . Поет був дуже вдволений такою розв'язкою проблеми й залишив з пів десятка віршів .

— Не забудьте завитати ще до мене й сказати , як ви там улаштуєтесь , — сказала йому наздогін редакторка . — Щиро бажаю вам успіху .

Задоволений такою авдієнцією поет зник , і його схвильована хода долітала в канселярію вже з коридору . Нарешті й кроки СТИХІИ . Редакторка відхиляла свою голову на поруччя крісла й задумалась . Додому йти було ще рано . Знала , що ,крім Надії Іванівни , нікого не зустрінє . Борис виїхав з Києва разом з частиною Отто фон Боєна . Й перекинуло десь німецьке командування . А на столі в неї лежали стоси списаного паперу . Треба було перебрати матеріял , підготувати наступну літературну сторінку . В її очах стояв образ Галини Безручко та Євстахія Рибочки . Скільки ці люди перетріпли ! -думала вона . — Особливо поет Рибочка . Він мусить мати справжні твори , гідні свого часу . Вона похапцем кинулася до тих рукописів , що залишив поет . Справді , його поезії були оригінальні й свіжі . Від них віяло смутком . Перед нею відкривався в його поезіях світ , якого Марина досі не уявляла . — Кожна людина тут , — думала вона , — це сторінка новітньої історії . Ці люди мало жили на світі , але багато століть пережили . Поет Ри-

бочка — це втілення старшого покоління, що зберегло традиції цілих століть, щоб передати їх чистими й прекрасними майбутнім нащадкам. Галина Безручко — це дерівце молодшої генерації народу, що не злякалась завивання бурі, захистило себе, і перемогло негоду своєю твердою волею, благородними почуттями служити добру. Обоє автори були співцями всього прекрасного, що могло зродитися на землі. Іхні душі були, мов душі тих чистих і прекрасних янголів, що вийшли на двобій з лихоліттям. Марина була цілком задоволена тією зустріччю і взялася з більшою енергією до праці на користь рідного народу.. Вона навіть не відчувала втоми. Ща її постава була осяєна ореолом надхнення, а очі горіли від нових і нових думок, що їх підказував читаний матеріал. За працею навіть не зчулася, як почало сутеніти, і прибиральниця зайшла сказати, що вже всі пішли додому.

—Мало прожито — багато пережито, — згадала вислів Надії Іванівни, як ішла вже безлюдними вулицями до похилого будинка на Подолі. Все ж Марина почувала себе щасливою й переможцем завтрішнього дня.

Пройшли фронти, і місто жило по-старому. Метушилися люди на вулицях. Одні йшли на працю, інші на базар, щоб купити щось поїсти. Було видно, як мешканці запрягалися в возики й везли свої злидennі лахи, щоб обміняти на селі за шмат хліба. На базарах, як і колись, метушилися перекупки. Серед натовпу, що гув, наче бджоли у вулику, було багато німецьких армійців, що скуповували хутра, килими й інші коштовності просто за безцінь. За одним таким німецьким офіцером і полювали Репка з Колькою Жлобом, що після евакуації міста повернулися до нього знову. Репка метушився в натовпі й побачив офіцера. Він помітив, що в старшині гаманець набитий райхсмарками. А німець ходив серед натовпу й не помічав наставленої пастки. Біля гурту підланок, що торгували при брудних рундуках всілякими речами, Репці вдалося витягнути з офіцерського галіфе гаманця; він миттю наказав Кольці, щоб той тримав „пропуль”, і гаманець зник у кишені пальта Кольки Жлоба. Німецький старшина ніколи не думав, щоб хтось посмів так поглумитися з озброєнного військовика. А базар вирував у вигуках найрізноманітніших купців і покупців. Серед них блукали й деякі гебреї, що вціліли від німецької розправи. Багато було серед натовпу й місцевих партизанів, що прийшли на розвідку до Києва. Іх навмисне надіслав Стецюра, щоб вивчили настрій населення. На високих столах дратували ніздри паруючі страви

з високих макітер та горшків. Крім ковбаси, котлет, риби й вареників, можна було купити сто грамів чи й більше самогону. Той німецький старшина виторгував у прибитої горем жінки чорнобурого лиса, зрадів, що йому дешево дістанеться така коштовна річ, і поліз до галіфе по гаманця. На жаль, його рука не знайшла нічого. Він розгубився, почав перелякано стріляти з нагана вгору. При зустрічі з хлопчишками, що мали підохрілий вигляд, він зупинявся й бив з розгону ні в чім ћеповинних людей. Репка з Колькою Жлобом були вже далеко. Вони зайшли в один напіврозвалений пасаж і поділили між собою добуток. Було там щось із двадцять тисяч німецьких та окупаційних марок.

— А тепер, — сказав Колька, — ми в „малінах“ загуляємо. Я одній „дешовці“ вставлю пару фіксів, куплю собі шкаренкі та хромові колеса.

— А в мене барахла того не бракує, — промовив Репка. — Я думаю угостити шпану й програти ці „бабки“ в буру. Умовились вони зустрітися в „маліні“ і розійшлися пізно. При одній з облав, коли німці оточували цілі квартали й забирали людей до Німеччини, пропав і Репка. Казали, що втік десь з того транспорту в Варшаві, де по нім і слід щез. Любив він дуже співати пісню про „Чубчика“, в якій говорилося, що колись йому „бідному хлопцеві“ заекують у кайдани руки й ноги. Частенько виводив собі з Колькою пісню про стареньку матір, що принесла до воріт в'язниці за останні гроші для сина передачу. Тільки вахмистр лукаво відповів їй, що її сина вже немає, бо його засудили на розстріл. Тоді вона попросила, щоб ця її передача була поділена між арештантами. Репка співав цю пісню із смаком, і часто можна було бачити на його очах сльози, коли він доспівував останній куплет. Навіть не вірилось, щоб у професіонала-злодія була така шляхетна душа.

Про Кольку Жлоба ходили цілі історії серед братви. Він безкарно обкрадав квартири німецьких сановників та київської фольськдойчерні, яку найбільше не любив.

— Не так пани, як підпанки, — обурливо і зневажливо говорив він. Народилися на українській землі, вигодувалися українським салом та хлібом, а тепер у „вищу расу полізли й допомагають катувати нашого брата.“

Востаннє бачили мешканці столиці Кольку вже під час самої евакуації німців з Києва. Його вели під охороною місцевої поліції разом з іншими в'язнями в напрямку на захід. Своїм знайомим, яких він помічав у юрмі, він махав рукою. Не вірилось, щоб така життерадісна й вільнолюбна істota могла колись загинути.

В Києві ввесь час було повно німецьких військовиків, що прибували до міста й сунули далі на фронт. На місцевому вокзалі, крім німців, стояли мадярські та італійські частини. Їхні шинелі були занадто легкі для місцевих суворих зим. Тих чужинецьких армійців повно було по шпиталях з обмороженими кінцівками.

Німецькі надії на швидке закінчення їхнього переможного маршруту на Схід згасали з кожним днем. Вони не спромоглися досягнути намічених цілей, що їх перед фронтовиками поставило їхнє головне командування. Німецькі невдачі на фронтах згубно відбилися на мешканцях. Німці почали шукати винуватців їхнього невдалого походу. В числі заарештованих місцевих патріотів була й пані Марина, дружина колишнього емігранта Бориса. Під час її арешту його не було в Києві. Ця трагедія скочилася з нею якраз після того, як молодий поет Платон Саханді відвідав редакцію.

Перед відступом військових частин молодець перебував у тітки на селі. По приході німців він знову з'явився серед літературних кіл столиці із свіжими поезіями. Завитав до редакції з проханням, щоб пані Марина видала йому посвідку, що він, мовляв, працює дома за фахом. Ця посвідка, як він думав, унезалежнить його від примусової праці та від виїзду на тяжкі роботи до третього райху. Але та посвідка, що йому видала пані Марина, не могла нічого допомогти; правда, він дістав харчові картки й стояв у черзі по хліб. Його думку пронизала ще одна ідея, щоб врятуватися від Німеччини. В той час набирали молодь до водного транспорту, де матросам і шкіперам німецькі військові чинники забезпечували постійну працю. Цих людей ніхто не мав права вивозити до Німеччини. Платон знов, що медичної комісії йому не пройти. Одного ранку він зустрів свого товариша ще з клясної партії, Анатолія Боженка; цей охоче пішов до місцевої поліклініки й пройшов за нього всі кабінети.

У транспортовій конторі юнака призначили на один з газоходів матросом. У київському порті тих газоходів було декілька. Їх німці пригнали десь із-за Десни. Газоход, що на нього потрапив Платон, мав номер 34. Крім нього, на газоході був ще капітан, помічник його, або стерновий, механік та ще один матрос, на ім'я Ашод, вірменин з походження. Найбільше з усіх подій Саханду вразила чутка, про самогубство пані Марини в гестапівській в'язниці.

Платон годинами лежав у каюті й плакав, як мала дитина. Йому було жаль, що така мила й талановита молода жінка вкоротила тобі віку. Оповідали, що редакторка не могла витримати знущань і перерізала собі на руках вени.

Однаке, прaporи вільного духа, що їх так високо тримала ця жінка, ще з більшою енергією запалювали молодь. Ті прaporи майоріли і в людських серцях, і ворог безсилій був їх знищти.

Борис дізнався про її трагічну смерть з листа від своєї матері. Від Отто фон Боєна він дістав перепустку до Києва. Але приїхав запізно. Його дружини не було в живих.

З розбитими ілюзіями та втраченими надіями блукав щось із пару днів Борис по вулицях Києва. Мати боялася, що його теж заарештують, і попросила його вийти назад на провінцію, де тоді стояла частина Отто фон Боєна. Борис послухався матері й виїхав.

Саханда ще довго тужив за своєю приятелькою, що приїхала з Праги. Поступово почав забувати її образ та жити реальними буднями. Він підкладав дерево в бункер, і густий дим валив звідти та встеляв чорною сажею всю палубу.

Перед виїздом з київської гавані в рейс по Дніпрі на газоход перебралася німецька залога з трьох вояків. Хтось мав відзнаки сержанта. Німці притягли з собою на газоход важкі рушниці, амуніцію, гранати та мішечки з харчами.

Один з тих солдат мав імення —Йоган Вебер; був присадкуватий і походив з Кельну. Сержант називався Ганс Лотке і був вихідцем з Баварії. Третій вояк, що виглядав трохи старим, звався Фріцом Танненбергом; походив він із Східної Пруссії й добре знав маєток Отто фон Боєна. Німці змінювалися на вахті й не втручалися в роботу місцевого екіпажу на газоході.

Тієї пам'ятної весни Дніпро розлився широко. Верби з розплетеними зеленими косами стояли в воді й закочували свої пурпурові сукні по пояс. Повінь затопила не тільки маленькі острівці, а піднялася на рівень берега й полилася на безкрай покоси; наповнила вириті ще червоноармійцями шанці. Дніпро піднімав то опускав свої хвилі під подувом вітру. Інколи вартовий дивився в бінокль і помічав серед потоплених лоз набряклі трупи в матроських бушлатах чи в сірих шинелях. Ті трупи, німов спинилися на спочинок і спокійно собі гойдалися на поверхні вод. Бувало, що німець на вахті помічав десь плавучу міну. Він брався за гвинтівку й націлявся на міну. Капітан, на імення Аркадій, був добрым і влучним стрільцем: Одного разу німці ніяк не могли збити плавучу міну. Тоді він узяв у них гвинтівку й метким пострілом поцілив в означену мету. Страшний вибух потряс берегами, і міни, як не було. Німці були

задоволені з свого капітана і вгостили його консервами-біксами.

— Гуд камрат, — говорили вони в захопленні до капітана, а він, віддавши гвинтівку, пішов на капітанський мостик у своїх справах. Через деякий час встановилися дружні взаємини між солдатами й командою газохода: німці обмінювали в матросів сигарети, бікси на яйця та молоко. А шод і Платон, як наймолодші, діставали ці харчі в прибережних селах, обмінювали їх на всяке барахло, соду чи гас. Ці товари матроси везли ще з Києва. Села були залишені без найнеобхідніших товарів, ось чому люди з приемністю віддавали за суду чи кусень мила харчові продукти.

Німецькі вартові боялися сходити на узбережжя з того газохода. Але пізніше посмілішали й сходили увечорі до дівчат, що гуляли з хлопцями край берега.

Йоган Вебер був наймолодший з тих німців. Про своє місто Кельн розказував неохоче. Зате любив розказувати про свою подорож у гості до брата, що жив у Бремені.

— В тому місті дуже широкі вулиці. До бременського порту приїжджають кораблі з усього світу. Перед війною можна було побачити там багато американських та британських кораблів. А тепер нихътс мер, — казав він — Бремен іст ганц капут. Немає в спеціальних автоматах шоколаду, бон-бон. Немає сигарет. Не димлять на рейді кораблі і вантажники нічого не вивантажують в порті. Там недалеко від порту були шинки — таверни, де колись гуляли до світанку п'яні матроси. Над такими корчмами ще й тепер висять макети океанських вітрильників. Багато тих таверен лежать під руїнами разом з іхніми власниками. Матроси, що гуляли колись по Бремену, пішли із своїми кораблями на дно, харчувати рибу. В мене був один знайомий, що плавав на „Адміралі граф Шпеері”. Довго носився той кишеневський крейсер по Пацифіку й бацато потопив ворожих суден, звів бій з цілою англійською ескадрою. Смертельно поранений він утік від ворожих кораблів до Аргентини. Там його капітан дістав від аргентинської влади ВИМОГУ — негайно покинути бухту. Крейсер прийняв ультиматум і одного погожого надвечір'я виїхав з бухти, де на нього, мов на підстреленого лиса, чекала ціла бойова ескадра ворога. „Адмірал граф Шпеер” не прийняв з нею бою — був занадто ушкоджений, щоб вступати в нерівний бій. Тоді його капітан наказав матросам спустити шлюпки й вернутися назад на суходіл. На світанку страшений вибух потряс околиці, і „Адмірал граф Шпеер”, щоб не потрапити в полон до англійців, пішов на дно. Частина з його

бойової команди була інтернована в Південній Америці, де може перебуває й досі. Все це я вичитав з газет, бо не маю жадної вістки від моого друга-матроса.

— По приїзді до Бремену мій друг прямував з своїми камратами в спеціальний розлогий квартал. В тому кварталі горячі червоні ліхтарі й живе багато гарних дівчат. Дівчата виходили з своїх кімнат в легеньких штанцях стрічати своїх клієнтів, як зачували ходу на сходах. Мені мій друг розказував, що вони спочатку забирають гроші, а тоді задовольняють цікавість відвідувачів.

— Шене фройляйн, — цьомкав губами Йоган і цим розсмішував усю команду газохода. Вебер після такого оповідання брав до губів гармонійку й вигравав на ній байдорих пісень. А потім залазив рукою до кишені своїх солдатських штанів і діставав фотографії своєї жінки та дітей. На фотографії Платон та інші бачили білявого хлопчика й дівчинку, а також гарну чепурну жінку, що її він називав фрау.

— Фрау — це по-німецькому жінка, — сказав Платон Ашодові. — Здається, Йоган сумує, що довгий час не бачить їх.

Ганс Лотке, що був нижчий ростом за Фріца, походив з Баварії; виглядав, як ситий гусак, якому важко носити своє сало. На помості він увесь час похитувався, мов тюлень, що виліз із води й обтрашує від бризків свої кінцівки. Він не терпів мундира й ходив по палубі в майці. Його батьки мали „гаствавз“ недалеко від Альпійських гір.

— Гарно в тих околицях, — розказував Ганс Лотке Платонові та іншим членам екіпажу.. Так гарно, що ви навіть уявити не можете. Гірські потоки переплигують весело через каміння й щезають у дрімучих борах. Увечорі туман починає спускатися з вершечка гори й повзе ліниво в долини. Уранці під росою блищить соковита трава, піvn по дворах вітають світанок. Пастух вслухається в дзвін древньої кірхи й виходить з двома вовчурами на роздоріжжя. Він збирає біля розп'яття вівці й жене дорогою на гірські зелені полонини. Вовчури не дають тим вівцям зупинитися. Бігом переганяють отару через місток. Під тим містком, як глянути вниз, вирує й перевертає каміння бурхливий гірський потік. Гримить він по каменю, видзвонює своїми срібними ключами й наповняє шумом околицю. Старому чабанові допомагає стерегти отару малий хлопець. За містком хлопчина оглядається назад, коли туман починає розсіюватися, виймає з-за пазухи сопілку й починає грati улюблених мелодій; грає так гарно, що навіть гори прислуха-

ються до чарівної пісні. Волохаті вовчури приляжуть відпочити біля отари й кладуть свої волохаті морди на лапи. Поступово під впливом гри на сопілку вітер стихає. Як гарно в нас у горах, — продовжував Ганс, радий, що його слухають з роззвяленими ротами. Там недалеко від „Гастгавзу” моого батька є кришталеве Гірське озеро. Зеленою стіною стойті їзд ним очерет, біліють стіни палацу баварських королів. Різnobарвними вогнями переливаються водограї. Кущі махрових квітів, чи тих, що мають голубі, жовті глечики, разом з альпійськими трояндами цвітуть навколо.

Рибалки з того озера витягають сіткою золотих линів. Ка-жути, що в одного з нашадків королів закохалися дві гра-фині. Були вони прекрасні й молоді. Ці кралі одного разу з ревнощів повбивали одна одну. Король, що кохав їх обох, засумував, як довідався, що Гретхен і Мері вже не живуть у земних сферах. Він узяв розкішного човна й поїхав із своїм лікарем на прогулінку. Володар нахилився зірвати во-дяну лілею і впав із човна в воду. З того часу, — продов-жує Ганс, — хоч уже пройшло багато років, його тінь з'являється опівночі на мармурових сходах того королів-ського палацу. Король розчиняє високі мідяні двері й ви-ходить у ботфортах із шпагою при боці на ті сходи. Аро-мат зел наповняє повітря розквітлого саду і рої світлячків прорізують темряву. На блакитному небі сузір'я виводять свої хороводи, а місяць мчить і ховається за засніженими альпійськими шпиллями під срібним вуalem хмар. З двох боків, десь із гущавини саду, випливають в легких білих убранинях дві жіночі постаті, зупиняються на мить і пряму-ють до тих порослих мохом мармурових сходів. Застига-ють там і починають німо вести між собою розмову. Їхні тіні виразно видко на фоні того палацу. Далі вони почина-ють між собою сваритися й погрожувати одна одній. У цю напружену хвилину потопельник-король сходить униз, стає між ними й розбороняє своїх коханок. Згодом усі троє зни-кають в озері, звідки випливає біломолочний туман.

— Прекрасна билиця, — в захопленні сказав Платон.

Усі задоволено посміхнулись, і Ганс повів далі про свою батьківщину, що не сходила з його уяви й турбувала його юрії на дніпрових берегах.

— В „гастгавзі” моого батька на стінах розвішені мис-ливські ріжки, шкіри убитих звірів, оленячі та вепрячі мор-ди. Ті висхлі звірині писки дивляться, як за великим столом серед мисливців кружляють кухлі з міцним баварським пивом. Бавери-мисливці курят пфайфи й розповідають всякі історії. Вони заломлюють свої маленькі зелені капе-

люхи із устромленим пір'ям і розкладають карти, щоб грати в покера. На столі в порцелянових попільничках лишається попіл та недокурки від запашних сигар та сигарет. Одягнені вони всі по-хатньому. Крім того капелюха на голові, ще мають шкіряні штанці на собі, батистові сорочки та гетри аж до колін, що ховаються в шкіряних черевиках. Піна з хмільного пива ллеться аж через вінця. Те пиво таке прозоре, наче живиця з високих сосон, що ростуть не тільки в Альпах, а й тут при Дніпрі. Бавери-мисливці розповідають про косовицю, про корчування свого лісу, про ще неодружених фройлян, що надокучають декому своїм залицянням. Перебирають у пам'яті тих, що пішли до війська, або тих, що відійшли у вічність. За розмовою один із них тасує й роздає карти. Господар „Гастгавзу“ не встигає наповнити спорожнілі гальби.

— Гарно в нас біля тих гір, — в захопленні оповідає Ганс. — Я ніколи не проміняв би красу тих краєвидів, розквітлій адельвайс над урвищем, сніжні вершини Вацмана на жодні краєвиди в світі. Коли ранковий туман починає обкутувати верховини гір, то з ним на діл спускаються незримі тіні; в долині, де цвітуть білі, червоні й голубі чічки, вони сідають коло струмка відпочити або зникають в жатах, де волошки й червоні маки. Тіні щезають з тим ранковим туманом що поступово стелиться до найвищих шпилів Вацмана і там, нерозумним шеням звертається в клубок, і відпочиває в царстві вічного снігу, де пролітає лише Голуб-Дух.

Я б не хотів лишатися в боргу й розповів би вам про свої околиці, — сказав усміхнено Фріц Танненберг. — Я народжений в Прусії, недалеко від Кенігзбергу. У нас дуже багато руїн середньовічних замків, а пори року майже нічим не відрізняються від цих, що в дніпровім краю. Восени мрячить дощ, шарудить під ногами листя, на деревах гніздяться самі гави. Зимою майже всі бавери сидять по хатах, пораються в стайні біля худоби та їздять у ліс по дрова. Словом, майже так, як у вас, — сказав він до Платона та інших членів залоги. Весною розтає сніг і на галявинах цвітуть фіялки та проліски. Бавери їдуть у поле, возять у великих барилах на свої ниви добрево. Барила ті стягнуті кількома залізними обручами, завбільшкі на цілого воза. І так цілий день баверська родина весною порається на полі. Улітку надходять жнива і хліб перевозять у стодоли, Словом, люди повсякчас зайняті. Біля моря погода завжди похмура. Б'є море об запліснявілі скелі, і ревіння бурі чути здалека. Я походжу з тієї місцевості, що належить

Отто фон Боенові. Тих його скакунів у стайннях важко навіть порахувати. Скільки хортів та різної птиці й худоби! Я був у нього за стаєнного. Доглядав і чистив його румаків, напував їх з цебра водою, підстеляв свіжої соломи під боки, давав запашного сіна й вівса. Тачкою вивозив з-під них підмочений настил. У конюшнях в Отто фон Боєна краще, ніж у деяких людських хатах. Свіжо, чисто, тепло. Електричне сяйво відбивається на побілених стінах стаєнь. Крім водогінних рур з теплою та холодною водою, парове отрівання функціонує всю зиму. Рисакам приємно перебувати в таких стайнях, і вони іржать від задоволення.

До Отто фон Боєна часто приїжджали в гості великі пани не лише з німецького райху, а й з інших країн. Відвідувачі були одягнуті в мисливський одяг, мали на собі сірого кол'юру рейтези, високі мисливські хромові чоботи та, крім білої сорочки, ще чудернацькі шкіряні куртки. Вони привозили з собою рушниці, прибуvalа з ними й іхня челядь, що виконувала роль загоничів при полюванні на диких вепрів чи на оленів. Недалеко від родинного замку Отто фон Боєна простягся безмежний ліс та шумлять високі зарості, переповнені дикими качками. Вийїджали з того замку гости на лови. Гамір стояв величезний. Здавалося, їдуть тевтони -

лицарі в похід; минали чудові галявини, в'їжджали в гущавину, прив'язували там своїх коней. З собаками та з челяддю йшли трохи пішки до місця, де синіло серед лісу озеро. Сполохана дичина вилітала з зелених кущів, ламала своїми крилами пожовкlyй очерет. Тоді гости стріляли. За такими пострілами собаки сплигували з човнів і приносили в зубах підбитих диких качок. Увечорі гости верталися з полювання. Двірська челядь Отто фон Боєна готувала гостям вечерю. Весело палахотіла піч у кухні, метушилися чоловіки й жінки; чистили картоплю, патрошили качок, готували десятки страв. Кухарі в білих беретах та в білих фартухах ділилися з куховарками своїми вражіннями та спостереженнями щодо приїжджих панів і пань. Приїжджі панянки й пані мали на руках золоті та діамантові перстні. На шиях у них переливалося перлове намисто, панянки були одягнені вишукано в дорозі убрання й мали привабливий вигляд. Красуні зруечно сиділи на грайливих скакунах; видко було, що вони вправні вершники. В однієї з таких дівиць упала з руки додолу замшева рукавичка. Вона хотіла її підняти й нагнулась. В цю мить її кінь рвонувся, і вершниця впустила повід і звалилася додолу. Якихувся її піднімати. Коли б ви знали, як горіли її щоки і яка вона була зарна! Фройлян мені подякувала, і я ще довідався, що її ім'я

Джігі. Вона була родом з Ельзасу і в неї закохався Отто .

Особливо вроčисті полювання влаштовував граф на лисиць, вепрів та оленів. Розповім вам про таке полювання на лисиць. Такі полювання відбувалися на початку зими, коли перший сніг лишењь притрушував похололі трави. В таку пору найкраще можна помітити лисячі сліди. Виходить лисиця по здобич із нори, а на снігу лишаються відбитки її лап. Загоничі цілми днами вивчають ті хитро поплутані сліди, знаходять стежку до лисячої нори й повідомляють мисливців. Тоді Отто фон Боен виїжджає з гостями та хортами на полювання. Спровоковані собачим гавканням та криком загоничів лисиці тікають у сторону ,де немає жодного шереху й почувається цілковита тиша. Там якраз і притаїлися мисливці. Часом таке полювання закінчується втратою життя десятків лисиць. Іхні руді хутра видніються на білому снігу, і погоничі підбирають убитих звірят і несуть до замку. Мисливці, вдоволені з полювання, вертаються увечорі до гостинного двору господаря. Там на них чекає теплий вогонь у каміні та розкішна вечеря. Тут буде свіжа оленина, заячина, печений гусак та багато інших розкішних страв. Посередині столу стоїть срібна таця, на ній парує в яблучному сосі порося. Гості п'ють дорогі вина з графових льохів, підносять високо на тости срібні келехи та коштовні кубки. Після вдалого полювання сам господар має пречудовий настрій. Перед самим початком вечері він виходить із своїх покоїв, сходить мармуровими сходами вниз, де в залі лунають голоси його гостей. Там посеред залі розташовані широкі столи; на господаря всі чекають. Попід стінами в тій залі стоять мов на чатах, манекени середньовічних лицарів; лицарі заковані в блискучі лати. Стальні заборона на них опущені. Одні з них тримають у залишних рукавицях стальні мечі з блискучими руків'ятками. В руках інших поблискують гострі списи. Колись за не пам"ятних часів лицарські предки Отто фон Бое на стримували дружини гуно-русичів, що не раз оточували замок цього стародавнього роду. Ті предки Отто фон Боена брали участь також у турнірах, що відбувалися при королівських дворах європейських держав. Тут ішло змагання за лицарську честь . Переможцеві королева клала на голову золотий вінець і дарувала свою шовкову хустину. В літописі роду Отто фон Боена стояло про зв'язок одного графа з їхнього роду з походами Річарда Левине Серце в Палестину. Він з тим англійським королем ходив проти сарацинів. Король організував хрестовий похід проти Саладіна, що командував армією мусулманів. Там, в Єрусалимі, що його

окупували мусулмани, був гріб Ісуса Христа. Той предок, на імення Вольфганг фон Боен, не вернувся з далекого походу. Мусулмани стягли його з коня, відрубали тому лицареві голову й пограбували його до нитки. Його кості залишилися живіті в сірих пісках відвічної пустелі.

Найбільше неприємностей мали лицарі з роду Отто фон Боена з слов'янськими племенами. Гайнріх фон Боен, лицар, відомий на всю Европу, загинув у битві під Гріонвальдом. В цій битві він намагався списом дістати голову літовського князя Вітольда. З моєї голови ніяк не виходить історія, де записано, як один із предків Отто фон Боена їздив на Запоріжжя, візвозив знамена й клейноди, що їх подарував німецький ціsar українським козакам за їхню

сумлінну участь у боротьбі проти турків. Мешканці Запорізької Січі сподобалися йому й він описав їх у приємних барвах. У тім літописі досить докладно описано козацький укріплений табір, місцеві звичаї, походи козацтва проти татар і турків.

Платон слухав розповідь Танненберга з роззявленим ротом. Він уявляв запорожців, що на своїх бистрохідних чайках пускалися в грізне море, брали на абордаж турецькі галери й визволяли християнських невільників, що були приковані до весел на галерах.

— Ти б міг бути надзвичайною й великою людиною, — сказав Фріц до свого камрати. Звідки ти вичитав ці історії?

— Мій дід і мій батько цілыми роками оповідали ці історії, а я оповідаю так само вам. Але прошу не перебивати. Хочів би розповісти вам про кінські перегони в маєтку графа та про ту француженку Джігі, що колись упала була з коня майже мені на руки.

Танненберг на мить зупинився й глянув на ріку, що спокійно несла свої води. Була вже вечірня година, і вони на всякий випадок відливли на деяку віддалі від берега й кинули кітву. Німцям ніяк не хотілося бути тими мусулманами, що їм перерізували горла грізні запорожці, які вискачували з своїх чайок на турецькі галери. Вартові знали, що коли газоход буде стояти край берега, то вночі можуть прийти з лісу непрошенні гости й знищать їх усіх. Тим то вони перед вечірньою темрявою завжди відводили газохода подалі від берега. Танненберг ще раз глянув на останні сумути багряного сонця, що тонули за обрієм, узяв з рота цигарку й повів далі.

— Кінські перегони в маєтку графа — це щось особливе! Тисячі людей з'їздились з різних кінців країни. Кожний граф прибував з своїми рисаками та жокеями. На спеціаль-

ній галівині серед луку замкнутим колом розіслався гіподром, з трибунами для глядачів, з дерев'яними бар'єрами, де було повно людей. Жокеї підводили коней до старту. На постріл судді коні зривалися вчвал і неслись по треку. Гості закладалися на парі. Програвали й вигравали казкові суми. Саме там я ще раз зустрів Джігі, що була дуже привітна. Її голубий шарф розвіався на вітрі. Казали, що Джігі спочатку мала роман з одним багатим французом, який витратив на перегонах щось із мільйон франків. Француз, на ім'я П'єр де Валуа, був одружений і мав великі прибутки з своїх виноградних плянтаций в Шампані. У нього була вже доросла донька, що мала багатого й вродливого нареченого. П'єр на старість утратив глузд в час випадкового знайомства з Джігі, що була танцівницею. З нею він вирушив у подорож по Європі й завітав на кінські перегони в маєток Отто фон Боєна. Скоро вони виїхали і не забаром Отто фон Боен одержав від Джігі запрошення прибути до неї в Париж. З Парижу вони виїхали обоє. Джігі закохалася в Отто й дала відкоша П'єру. З Пером творилося щось неймовірне. Француз покинула його власна дружина, шлюб його доньки також не віdbувся. Тоді П'єр вирішив помститися на Отто фон Боені, що забрав йому Джігі. П'єр на останні гроші купив найкращих рисаків і прибув до маєтку графа на знамениті дірбі. Тут він програв свої останні франки, підпалив з горя стайню з приведеними рисаками й пострілом з револьвера вбив Джігі, що таємно прийшла на побачення з ним. Після цього француз покінчив самогубством. Я сам оглядав руїни тієї стайні, де слуги знайшли золотий браслет Джігі та револьвер, який П'єр де Валуа застрелив Джігі.

— Певно Джігі була найвидатніша красуня, коли нею зацікавився граф, — міркували слухачі.

— Крацьої жінки я в своєму житті не зустрічав, — сказав Танненберг. — Вона лишила Отто фон Боенові маленьку донечку, що буда схожа на свою матір. Та й з дівчинкою сталася трагедія. Якось вона забула біля озера свою ляльку, пішла по неї туди ввечорі й невідомо як утопилась. Дуже сумував за своєю єдиною донькою граф; збудував їй мармуровий гробівець, недалеко від гробівця своїх батьків.

— Я думаю, що на сьогодні досить, — сказав Танненберг, що підвівся з просмолених кодол і попрямував до залізних поруччів на палубі дивитись на воду. Усі без винятку щиро йому подякували за його цікаві оповідання й кожен відійшов у своїх справах. Платон пішов варити собі

на вечерю картоплю, а Фріц узяв гвинтівку й пішов вартувати на носі газохода.

Танненберг, здавалося, був сквильований. Він відірвав свої руки від поручів і ходив знервовано по палубі.

— Все Гітлер наробив. Навіщо мені волочити свої ноги по чужих краях і не бачити моїх рідних околиць. Вдома сидіти крацс. Кругом свої друзі, своя родина, дихати легше. А то йди по світу з гвинтівкою в руках. Уб'ють тебе епотиньга, а додому піде депеша, мовляв, загинув геройською смертю за райх і фюрера. Що йому з того, коли він буде мертвий! На його місці, як писала йому жінка, працює оstarбайтер. Інші слуги та й сам господар на війні.

— Дер кріх їс ніхт гут, — повторював він до Платона та Ашода.

Б'ють Дніпрові хвилі об обшивку газохода, а газоход похитується, мов той борець на м'якому матраці серед рінгу, що чекає на партнера. В небі миготили зорі й падали на землю та на воду холодними росами. Танненберг промерз стоячи на палубі й пішов до каюти передрімати й змінити свого камрата на вахті.

Вранці газоход викинув стовп диму з бункра й пеплил собі далі. Команда мала наказ нової влади привезти баржі з дровами з-під Пінську до гирла Дніпра; минули гирло Прип'яті, попливли іншою річкою, що зливалася свої широкі води з дніпровими. Розвантажать той будівельний матеріал може в Києві і в баржі насиплють золотої пшениці й відтранспортують її до Берестя. Там перевантажать її з барж в ешельоми, що йдуть до Німеччини. Райх потребує хліба для свого зголоднілого люду.

Для Платона Саханди це була перша така далека подорож.

— Сумно мені, що немає в живих редакторки. Написав би їй листа про свою подорож. Сум стискає серця, що загинула вона так трагічно.

Платон був обкурений димом; ковтав його, як відчиняв бункера, висипати з кошулі дрібні поліна. На колінах у його подерлися штані від такої роботи, а сорочка на плецах. Обкурений димом він виглядав, як сажотрус.

— Шкода, що немає в Києві Федора Мимохода, — думав він. — От би зраділо його серце при зустрічі. Багато дечого розказав би він Федорові. Платон радів, що врятувався від праці в Німеччині. Був задоволений оповіданнями німецьких вояків.

— Приїду до Києва, обов'язково розповім їхні історії,

Галині Безручко чи поетові Рибочці. Напевно, вони їх використають у своїх нових шедеврах.

Матрос скоплював своєю пам'яттю найменші подробиці оповідань. Після чотиригодинної варти біля бункера він ішов до загального кубрика й лягав відпочити на помості. Вчувалися йому мелодійні дзвоники на шиях гірських корів, коли вони вертаються з пастухами в долину; в його очах хиталися яскраві фіялки та засніжені альпійські шпилі. Хлопець пригадував тих, що поїхали в далеку дорогу з рідних осель. — Тепер шукай вітра в полі, — думалося йому. — Впадуть ті оstarбайтери від виснаження на чужій роботі, чи будуть живими поховані в руїнах німецьких фабрик. Там же пекло, там гірше, ніж на фронті. Сотні тисяч бомб скинути американські та англійські літаки на німецькі міста. Німці сковаються в бомбосховища, а оstarбайтерам капут. Сум та тривога за долю покривджених стискали йому серце. Хотілося плакати від тієї образі, що зазнав його народ.

Харчової пайки йому, як і іншим, не вистачало. На тиждень діставав від німців кілограм хліба, трохи масла та пшона. Цього приділу ставало ледви на два дні. Тоді Платон вільного від вахти часу йшов із кошиком у рукі десятки кілометрів пішки, обмінював соду та сірники на сало та яйця. Поки газоход обійде велику дугу, матрос чекає в певному місці. Своєю здобиччю він ділився з капріном, механіком та німцями.

Одного разу газоход пришвартувався в Городищенському затоні. Сіра маса молодих дівчат та жінок зносили коші з дер'яними полінами. Платон допоміг одній дівчині, що була в старенькому жакеті й білій хустині, знести пару кошиків з полінами по сходах, на газоход. Дівчина припала йому до серця. Узнав, що її ім'я Ліля Мимохід.

— Чи ви не родичка Федора Мимохода? — запитав її.

Дівчина зашарілася й сказала, що так звали її батька. Скоро молоді багато дечого знали одне про одного. Виявилося, що Ліля — донька Федора, якого так шанував Платон Саханда. На їхнє щастя газоход залишився на ремонт в городищенській пристані. Щось у механічному відділі поламалося, і механік не міг пустити машину в рух.

— Ви завітайте до нас, попросила Ліля Платона. — Мама моя, звичайно, буде рада паговорити з вами.

— Добре, я прийду, — привітно сказав він. — Навіть сьогодні ввечорі. Я знаю певно, що тут ми простоїмо деякий час. Ремонт машини затягнеться.

Ліля помахала йому привітно рукою і зникла в гурті серед дівчат.

Перед вечором Платон поголився й одяг нову сорочку й штани. Йому вдалося майже одразу знайти вулицю, де жила Мальвіна з Лілею. На порозі його зустріла Ліля, що теж при цій нагоді була чепурно одягнута.

— Добрий вечір, — несміло сказав Платон. — Чи можна до вас завитати?

— Заходьте, чому ж ні? — весело відповіла дівчина; прочинила двері й впустила матроса до хати. Мальвіна саме тепер вернулася з городу, де збирала квасолю.

— Це мій новий знайомий, Платон Саханда з Києва, — відрекомендувала Ліля. — Будь ласка, знайомтеся з моєю мамою.

Мальвіна подала руку й просила сісти.

— Чи віриш, мамо, — невгавала Ліля, — Платон хвалився, що знає нашого татка.

— От це таک цікаво! — сказала Мальвіна. — Ну розкажіть хутчіше, як ви його знаєте.

Платон не поспішав вступати в розмову; дивився то на доньку, то на матір. Донька була схожа на матір, як дві краплі води.

— Вгадайте, де? — удався він жартома до Лілі, — я з вами вже зустрічався. Вгадайте тільки, де саме.

Дівчина здивовано підвела брови, ніяк не могла пригадати, де б вона могла зустрічатися з цим парубком.

— Знаєте, де? — сказав він з усмішкою. — Я вас збив одного разу на ковзанці. Пригадуєте ковзанку на стадіоні „Динамо”?

Ліля розвела тільки руками. Правда, багато хлопців збивали її з ніг, щоб тільки познайомитися з нею. Серед них міг бути й Платон.

— Пригадую щось, тільки туманно, — посміхнулася Ліля. — Це було вже три роки тому.

— Дійсно, минуло три роки. Як швидко біжать ті роки! Не встиг оглянутись, а вже три три роки збігло. Тепер я можу вам розказать про мою зустріч з людиною, що її звали Федір Мимохід. Після смерті моїх батьків я прибликував до Києва. Проходив вулицями й ніде не міг знайти собі притулку. За пазухою мав жмут своїх віршів, що їх складав на селі. Я був дуже зголоднілий і хотів за ті вірші дістати шматок хліба. Отож додумався, обміняти їх на хліб. Завистав до редакції, де й зустрівся з Федором Мимоходом. Він мені дуже багато допоміг у ті трагічні для мене дні. Влаштував мене в редакції палити в грубах, давав талони на безплатне харчування в міській їdalyni й гроши на щоденні витрати. Що за добрий чоловік був! Я й тепер скучаю за ним,

мов за рідним батьком. Порадив він мені ходити до вечірньої десятилітки. Програма така сама, як і в денній, такі самі вимоги. По закінченні вечірньої школи я мав право вступити до вищого навчального закладу, џарівні з іншими аспірантами средньої школи. Хоч мені кортіло після праці піти на вулицю, пограти в футбол чи поїхати на ковзанку, але я знов, що неписьменних поетів не буває, і наполегливо вчився. Закінчив я десяту клясу якраз перед початком війни. А як складав іспити, то вже й війна почалася.. На вулицях духм'яніли й цвіли қаштани. Ніхто й не думав про війну, навіть стара бабуся, в якої я наймав куток у пивниці. В той день, як почалася війна, до неї приїхали гости з села. Я прокинувся і щоб їм не заважати, вийшов на подвір'я. Була тиша. Я глянув на небо й бачу якісь літаки високо летять, мов сірі гуси, а навколо них розриваються зенітні стрільба. Протер я очі — думаю ввижаеться. Не снилось, що то були літаки з хрестами на крилах. Над містом нависли неясні чутки, і нарешті, гучномовці повідомили про страшну подію, що зветься війна. Я, правда, мав білогого білета в кишені. Мобілізація мене не торкалася. Мої друзі з кляси відразу одержали оповістки з'явитися до воєнкомату. Все ж перед від'їздом на фронт вони встигли дістати свої атестати. Під час іспитів деякі з них прийшли в одностроях лейтенанта. Учні жартували з них, що вони ще безвусі, а в кобурах таку грізну зброю носять. Ім видано новісіньке обмундирування, на їх коверкотових блузах побліскували свіжі петлиці. Роз'їхались друзі в різні сторони. Невідомо, чи ми колись зустрінемось у тій нашій школі. А ми ж обіцяли рівно через рік по закінченні війни зустрітись. На випадок далекої дороги такий учень мусив би надіслати телеграму, що він лишився живим. Сумно було прощатися. Ми так щиро заприятювали за останні роки, що й водою не розіллеш. Учні були різних професій. Одні працювали в мулярстві, інші телефоністами, бухгалтерами, водіями на вантажних автках. Після восьмигодинної праці знаходили ще час на навчання. Геройські люди, покоління переможців. Лише я не мав ніякої реальної професії. У мене в житті була єдина мрія — написати гарні поезії й прославити тих різних трудівників нашої землі. Сміялися з мене щиро друзі, коли я одного разу приніс до кляси велику книгу Шота Руставелі „Витязь у тигровій шкурі“. Казали жартома: „Невже ти думаєш написати таку величезну річ! Хіба так віриш у своє щастя?“ Звичайно, я не вірив, що зможу написати таку велику поему, але дух завзяття горів у моєму єстестві й давав мені невтомні крила для мого лету.

Я уважно перевірив своєю уявою й своїм розумом усі людські професії. Починав я від муляра в засмальцованому фартусі й кінчав архітектором величезних будівель та мостів, що їх на плянах прокладав через наші ріки. Я мусив знати й полюбити працю не тільки муляра чи архітектора, а й безіменного селянича. З цією метою я під час літніх вакацій їздив до тітки і працював у неї в господарстві. Треба було мені вивчити не тільки благословенні сходи світанків, але й піт та слози землі, що рясно спадають з чола нашого робітника чи селянина. Бути справжнім поетом — треба знати й вивчити досконало свій народ, його радість та його журбу, треба добре знати історію, філософію, чужоземні літератури, треба вивчити принаймні зо дві чужі мови: англійську та німецьку, щоб вільно читати Шекспіра та Гете. Чужі мови я знаю слабкувато, але все ж читаю без словника багато книжок.

На цьому Мальвіна перебила його. Вона внесла з інєї самовара й припросила до чаю. Ліля теж підвелася з місця й пішла до шахви дістати тістечка та фарфорові чашки.

Платон говорив сьогодні на диво красномовно. Загалом він був нерішучий в розмові; любив уважно слухати, що скажуть інші. Це не випливало з приказки про те, що, як млин меле, то мука буде, а як яzik меле, то біда буде. Платон просто був сконцентрований не у висловлюванні своїх думок уголос, а хотів передати зміст їх на письмі. Це був у нього Божий дар з дитинства.

Замість цукру, Мальвіна поклала в цукерницю сахарини, що її виміняла в одного німця за пару десятків яєць.

Ліля відкрутила грант у самоварі й почала наливати всім чаю. П'ючи чай з коржиками, Платон далі вів розмову й був задоволений, що його слухає Ліля. Гість, видко було на її вигляду, впав дівчині в око. Платон хотів далі оповідати про німців, що були на газоході, та про їхні цікаві історії, коли в двері хтось постукав. На порозі з'явилася Льоля.

Мальвіна заметушилася, попросила сідати, випити чаю. Вона тут же познайомила її з Платоном.

— Гість із Києва, — сказала вона, — що знав моого Федора.

Льоля за останній час схудла, але все ж була гарна, як і замолоду. З мочок її ушей блискотіли золоті сережки, подаровані їй ще від покійної матері. Льоля надіялася, що сонце ще загляне на її подвір'я. Демид хоч на старість та завитає до неї.

— Ані вісточки від моого сина, — почала вона. — Інші

написали з Німеччини, а від моого Матвія немає нічого.

— Ще напише, — потішала її Мальвіна. От мій Антін цими днями написав листа. Пише, що працює на великому фільварку в Східній Прусії.

— А де саме? — жваво зацікавився Платон

Мальвіна принесла листа й почала читати присутнім. У тому листі Антін писав, що працює в стайннях Отто фон Бона, якогось великого землевласника, що десь пішов на фронт.

— Я знаю одного вояка, що походить звідти. Прізвище Танненберг. Він ще з двома німцями вартують на нашому газоході. Я з ним зайду до вас. Хай напише своїй жінці допомогти Антонові, щоб не дуже там знущалися з нього.

— Добре, — сказала Мальвіна. — Приведіть того німця, я в його дещо розпитаю.

— А моя Таня все сумує за своїм братом, — сказала Льоля. — Плаче бідна, як згадає про нього. Вже й до ворожки сходила і в церкві Богу молилася. Може Бог змилосердиться й пришле нам якусь добру вістку про нього.

— Не міг же Матвій у дорозі загинути. От мій Антін писав, що в Києві їх посадили в телячі вагони. Зачинили на глухо двері, і поїзд рушив на Захід. Перед самим в'їздом у Німеччину проходили спеціальну карантину за колючими дротами. Табір охороняли німецькі вартові. Писав також, що, крім нього, багато чужинців працює в того німецького пана. Там на його плянтаціях гнуть спину не лише французи, а й поляки, серби, греки. Німців старих і малих забрали до армії, вдома залишилися самі каліки, жінки та діти. На грудях в Антона написано на одязі „Ост“. Це означає „Схід“. Ставлення до таких людей найгірше, але він не падає духом і вірить, що повернеться після війни додому. В стайні йому багато роботи: підіслати нову постіль худобі, вивезти гній, наносити корму. Ще довго точилася розмова в кімнаті, аж поки гості не розійшлися.

Після відходу Платона Мальвіна поприбирала із столу чашки та стерла крихти з хліба та з коржиків рушником. У цей час Ліля постелила ліжко й довго переверталася з боку на бік, не могла ніяк заснути. Вона думала про Платона, про його унікальний гумор та ширу усмішку.

Своїми розмовами та поглядами, що були повні оптимізму, Платон багато дечого навіяв не тільки Лілі, а й Мальвіні.

Споминала вона запропалого чоловіка, що десь був на фронті. Згадала й братів Василя та Дмитра. Що з ними тепер? Чи живі, здорові та проклинають свою долю, що вигнала їх воєнною хуртовиною з рідних місць? Не хотіла ду-

мати про смерть, про могили, порозкидувані Бог знає де з побитими воїнами-солдатами. Не вірилось, що батьки її вже неживі. Здавалось, от-от зайде до хати її добрий батько, непомітно, тихо з сіней увійде мати, сестра Оля. Давно минулі події уявилися Мадьвіни лише випадками вчоращнього дня; стояли свіжими в пам'яті й ніяк не зникали. Й дивно ставало: сама постаріла в літах, а думки такі ж, як і замолоду. На своєму віку бачила веселі дні й похмурі. Бувала на весілях і похоронах. Якось по переїзді до Городища ходила до ворожки. Аж на душі полегшало, коли ворожка сказала, що її чоловік і брати живі. Дивна радість опанувала її, надіялась на краще завтра. За Антоном скучала найдужче. Жаль було єдиного сина, що поневіряється на чужині. Сумно в хаті без нього. Навіть Лілія перестала співати. З роботи приходила втомлена. Вечеряла й бралась до книжки. Останню книжку читала про країну, що звалася Утопією. Нічого надзвичайного не сталося в тій стороні, де жили незримі істоти, що воювали проти Божих янголів. Вони були переможені, скинуті з небесних висот у безодню. Там серед скель та боліт їхні воїводи на чолі з Сатаною вирішили збудувати місто під назвою Пандемонію. Те місто й було збудоване. Янголи, що перетворилися в земних людей, будували собі пляни, як знову заволодіти космосом і повернутись до небесного раю. Цілі покоління їх плекали ту думку, що їхні революційні предки: зробити на всіх планетах такий самий правопорядок, як і в їхній державі. За вказівками своїх проводирів та за заповітами померлого Вождя цілі імперії вони ретельно здійснювали свої „незгрішні” догми. Не можна було осудити нікого з громадян, хто керувався мудрими вказівками своїх провідників. Мешканці наполегливо працювали для остаточної перемоги та завоювання всього світу. Люди не мали вдосталь їжі, не мали одягу. Але вони про це й не дбали, вірили в свою мету учасливити ввесь світ і нарешті завоювати небо, що його втратили їхні прадіди. Янгольські почуття вони давно вже втратили, навіть не дуже вже вірили, що їхні прашури були янголами й літали в небесних сферах. Однака в їхніх серцях лишилася та величезна звага завоювати космос, не зважаючи ні на які жертви. Щоб заощадити кошти й час для досягнення мети, країну поділено на військові райони. Населення позбулося власності, й перейшло жити в колектив. Людська гідність перестала існувати; фанатизм засліпив очі їхнім провідникам. Заперечень не могло бути, бо це викликало велике обурення в фанатично настроєних можновладців. На диво, знайшовся поет, що написав нега-

тивно, висміяв на сторінках свого твору державну структуру цієї країни. Проти його гідності піднялося велике обурення по всій Утопії, хвиля протестів була така велика, що уряд вирішив викинути того поета, на імення Правдоносець, за межі держави. Той автор був поважного віку і багато дечого бачив на світі. Крім того, він був великим патріотом свого краю і йому не хотілося кидати рідні береги. Однаке поет був позбавлений усіх прав і одного дня його посадили в човен, дали на дорогу питної води, поклали кошик з хлібом та овочами й зіпхнули човна з єретиком у розгніване море. Чи врятуувався той Правдоносець, чи зберегла його фортуна серед роз'ятрених хвиль, Мальвіна про це не знала, бо Ліля ще не дочитала їй цю книгу.

В цій трагедії невідомого автора в невідомій для неї країні вона відчула й свою приреченість і безвиглядність навислої над рідним краєм ночі.

Вітер ворушив гілками глоду за вікном і надимав своїм подихом фіранку, що гойдалася край лутки. Ліля лежала в ліжку, здавалося, спала. Тільки то були її хитрощі, щоб залишатися з своїми думками сам на сам.; ніяк не могла дочекатися наступного вечора, щоб знову побачити Платона. Він же обіцяв прийти з тим німцем, що добре знає маєток, де перебуває Антін. Ліля лежала в нічній сорочці, з розпущеними косями, ковдра покривала її пухнасті рожеві плечі. Здавалося, вона забула про матір, яка погасила лампу й лягла спати на лежанці. Мальвіні не сходило з думки, що біля неї немає ні чоловіка її, ні сина. Чутки про партизанів лякали її. Боялася, що серед них може опинитися її чоловік або Василь. Ця перестрашеність була наслідком перебування її колись у повстанських загонах. Уранці вона йшла до церкви, купувала кілька свічок і молилася за своїх близьких. Якось, коли верталася з утрені, зустрілася з братами-рибалками: Офаром та Оланасом, Чимало водиці втекло з Дніпра в Чорне море, з того часу, як вона покинула оселю дядька Гнаті.

Радості її не було меж. Вона запросила їх до себе й тут довідалася, що їхній хутір спалили німці, як вирушили цього літа на знищення повстанських загонів. Офар та Оланас Куранда, врятували багато родин з околиць, завдяки обережності. Їхні жінки та діти втекли перед наступом німців у непрохідні болота. Так само зробили й брати-рибалки. Коли повернулись додому, то, крім звуглених кроков та битої цегли, не знайшли нічого.

Від Мальвіни рибалки втілі найголовніше, тобто не сказали їй про свою принадлежність до повстанських загонів Стецюри. В Городище вони прийшли налагодити дежі

зв"язки та поступити в поліцію. З Мальвіною пропрощалися, мов з рідною сестрою. Скаржилися їй, що не мають часу ри - балити, хоч риби цього року повнісінські ріки й озера. Обіцяли ще заїхати до неї в гості. Попрощались та й пішли собі стежкою навпротеcть з містечка, благородні своїми думками й чисті серцем. Сліди їхніх чобіт залишилися на вгнутих травах, на піску та на поламанім очереті. Іхні зви-чайні постаті в сірих свитах та в полотняних штанях довго стояли в Мальвіниних очах, нагадували їй про давно утрачені молоді літа. Майже всю ніч Мальвіна не спала. Крізь розчинене вікно лив своє сяйво місяць, вітер жбуруляв лепістки, що їх загубила ніч.

Ще як тільки почало сіріти, Ліля вже ворушилася в ліжку, протирала свої заспані очі. На праці мусить бути о сьомій годині. Мати теж прожинулась, одягнися, пішла розплювати піч. Ліля скочила з ліжка, накинула плаття й пішла в сіни вмиватись. Спали на думку вчорашні розмови, загадала Платона, Льолю, що не могла нахвалитися своїм Демидом. Ліля ясно уявляла засніжену пустелю, високі сосни на далекій півночі, де перебуває Льолін Демид. У дівочій уяві хитнулися незграбно збудовані бараки й гори мерзлого сміття біля зрубаних дерев. Прийшов Льолін Демид з лісорубки до бараків, скинув свої лямцеві чоботи, відпочиває на нарах разом з іншими каторжанами. Хвалилася Льоля, що Демид надіслав своїй матері листа. Писав, що він уже не в'язень, а вільнонайманий робітник; працює на сплаві лісу на річці Лені. В останньому листі подав вістку про те, що зустрічав у тайзі бідолашну Оксану, яка й розповіла йому про смерть старих Пустових та Ольги. Ані своїх діда й баби, ані Ольги Ліля не знає. Бачила їх лише на фото-картиках. Не знала вона нічого й про Оксану. У згадках про вчорашні подїї Ліля хутко поснідала й подалася в затон на роботу. Серце її летіло в дві противлежні сторони: в Німеччину, відвідати брата і в сибірську сторону, де спочивають дід та бабуся. Мати тільки зиркала на доньку, допомагала їй заплітати дві тугі коси й зідхала з полегшенням, коли Ліля верталась з роботи. Не вірилось, що триває страшна війна, і люди безглуздо вбивають одне одного. Надворі стояв справжнісінський рай, співали солов'ї в гущавинах зелених садів, лелеки клекотали на своїх гніздах. Ву лиці гонули в зелені, а небо було прозоре й чисте, мов Ліліне сердечко. Перші соняшні промені піднімалися з-за ріки й золотили повітки, солом'яні стріхи, вершечки садів та ціluвали Лілю в щоки, коли воїна йшла на роботу широкою вулицею.

Дівчина була повна здоров'я, і сади зеленими гілками

задивлялись на її ходу, низько звисали через паркани, ніби налюбуватися юю. По дорозі вона зустрічалася з іншими дівчатами й хлопцями, що теж поспіщали на працю. Щиро віталися робітники й надавали ходи, щоб не спізнилися.

Наступного вечора Платон прийшов з німцем, що дуже багато розповідав про маєток Отто фон Боєна. Гер Танненберг – солдат вермахту, уподобався всім. Це був собі на вигляд зовсім не лихий чоловік, якого війна вдягнула в шинелю й погнала на підбій народів. Мальвіна поклала йому на прощання в рюкзак пару десятків яєць і попросила, щоб завитав до них ще. Сам же Саханда став найціннішим гостем в цій родині. Для матері він замінив Антона, що надіслав з Німеччини одного листа й замовк. Лілі він був дорогим братиком, а може ще іншим кимсь. Парубок приходив у гості до Лілі, мов до рідної хати. Він без церемоній роздягався, здіймав із стіни Федорову гітару й співав настроєвих пісень. Деякі склав сам.

Найбільшою подією, що зблизила Лілю з Платоном, було одруження Івана з Лесею. Це сталося після того, як люди відремонтували церкву, пофарбували її свіжою фарбою. Під час вінчання церква була повнісінька людей. На хорах не було місця для дівчат, що хотіли співати. Свічки ясно палахкотіли край царської брами й біля аналою, де лежала свята Євангелія на чистих вишиваних рушниках. По обидва боки горіли свічки, а внизу лежала маленька іконка Матері Божої. Для оновленого храму люди давали багаті офіри. Жінки не досипляли ночей, працювали, вишивали рушники до ікон. У високих ставниках топився лій, і сяйво від нього лягало на світлі чола святих. Лямпади з непогасними вогнями блискотіли різними кольорами. Вони світилися, мов чисті душі янголів. У церкві було тихо. Лише на дворі цвірінкали горобці під таємничий шелест столітніх лип та дубів. З вітражів, що переливалися блакитними, синіми, червоними та жовтими скельцями, пробивалося соняшне проміння. Боговірним здавалося, що намальовані на високих вікнах янголи можуть відразу злетіти додолу, щоб допомогти титареві засвічувати свічки та лямпади.

На одній із церковних стін посередині храму місцевий майстер намалював картину хрещення киян у Дніпрі. Князь України-Руси Володимир стояв на Дніпрових схилах, оточений священиками. Кияни, як показано на тій картині, були по пояс у воді й очікували на хрещення. Князь Володимир стояв однією ногою на статуй дерев'яного ідола, що йому досі поклонявся його люд. Ця картина символізувала готовість усього народу прийняти християнство з Візантії.

На іншій картині був святий Андрій Первозваний, що стояв на київських горах. Апостол Христа завітав у Дніпрові краї й повідав, що на цих горах засяє Божа благодать. Андрій Первозваний, як бачив Платон, був намальований з важким дерев'яним хрестом, що його він приніс в Україну. Над його головою літав Голуб-Дух.

-Чув я один із мітів про прийняття нашими предками християнської віри, — сказав Платон Лілі. Ще перед прийняттям християнства Володимир-князь послав своїх послаців дізнатися, яка віра найкраща. Обійшли посли цілий світ. Побували і в хозарів, і в німців-латинників, і в арабів-мусульманів та в болгар. Ніде їм не сподобалась служба Божа так, як у греків. Прибуло посольство назад до Києва та каже Володимирові: „Ми обійшли цілий світ, а такої віри, яка скріплювала б душу та лікувала б нас у годину розpacу і була б нам як утіха в годину слабости, ніде не зустрічали, крім у Царгороді.”

Після цього князь Володимир не тільки сам охристився, а охристив за допомогою грецьких священиків кіян, а тих, що трималися рідної віри, тисяцький князя Путяті, хрестив мечем.

Ліля уважно слухала Платонову оповідь про хрещення її предків і розглядала вродливе його лице. В церкву вони зайдли разом, аж посередині храму розійшлися: Платон лишився стояти на чоловічій правій половині, а Ліля пішла на ту половину, де молились жінки. Цей звичай Платонові не подобався. Чому жінки й чоловіки не можуть укупі молитись? Навіщо аж такі суворі закони? Його зір приваблювали багаті розписи на стінах та образи. Перед початком служби Божої церковний сторож задзвонив у маленькі дзвони, бо великих дзвонів люди не могли ніде знайти. Передзвони будили в людей велику радість. Люди забували про свої буденні клопти, заслухані в ті небесні мелодійні звуки. Тяжко хворі, що не могли підвести з ліжка й дістати води, з приємністю посміхалися й вірили, що вони підведуться незабаром і будуть здоровими. А передзвони линули й линули над опроміненою сонцем околицею. Тільки убивці ненавиділи мелодію тих дзвонів. Вони знали, що на дні їхнього чорного й кривавого сумління немає й не було місця для Бога. Юнак прислухався до тієї вроочистості, що випливала з передзвонів. Серце йому наповнювалося тихою радістю й щастям, і він зиркав на те місце, де стояла його дівчина. А Ліля не звертала уваги й тихо шептала молитви за своє щастя. Певно, вона молилася ще й за свою матір, за батька, щоб швидше повернувся з фронту, за брата Антона, що перебував на тяжких роботах у

Німеччині, та за всіх своїх близьких і знайомих трудівників. Здавалося, що до її молитов прислухалися на подвір'ї пташки, що притихали й летіли на цвинтар, де були поховані дезертири. Там вони сідали на гілки квітучих берез і голосно щебетали мертвим про воскресіння ранку.

— Цвірінь-цвірінь-цвірінь — радуйтесь, люди добрі, сонцю. Радуйтесь, люди добрі, земній красі, яку небо оздобило і вглаптувало золотими ризами.

Світанки кадили туманом, небо справляло панаходи по вбитих. Спочивають хлопці в могилах, сплять. Хоча б дочекалися кінця війни та весни свого змужніння. Така то доля людська. Ой, химерна вона, ця доля! Ішли воини, ті хлопці, сіно косити, клепали свої коси, запрягали коней. А тепер лежать ті молодці постріляні....

З тих дезертирів Іван Густовий був найщасливіший. Обминула його лиха доля. Дало йому Провидіння ще зможу налюбуватися білим світом, знайти собі подругу в житті й відгуляти весілля. Цвірінкають пташки, а дзвони своїми мелодіями наповнюють повітря й затихають у прозорих українських хмарках, що низько висять у блакитному небі. Буває, думалось Платонові, що оболоки враз лишають небеса й припадають до гречок за людськими городами, чепуряТЬ їх, вкупі з синьооким льоном та білявими коноплями.

Під час утрені церква була майже порожня. Крім Лілі та Платона, в храмі було трохи чоловіків і жінок.

Вінчався Іван з Лесею вже після служби Божої в неділю десь опівдні. Людей було так багато, що яблуку б не було де впасти. Дітвора висіла, де тільки можна: на залізних воротах, на високих липах і дубах. На паперті та по всьому подвір'ї стояли каліки в полатаних свитах та постолах, простягали руки чи шапку по милостину. Деякі з них не могли стояти, сиділи на землі з торбами через плече. Люди кидали їм в шапки мідяки, гриневики, паперові карбованці.

Наречену привезли до церкви на бричці. Ті ввели в церкву під руки два Іванові побратими, що колись ховалися в плавнях. Молода мала на собі біле убрання, що волочилося по землі. На голові мала білосніжний серпанок, чи фату. У бояр були добре начищені хромові чоботи, що так пасували до їхніх синіх жупанів. **Леся своїм виглядом скупавіла все довкруги.** Її широко віталі знайомі. Бричка, в якій вона приїхала, виглядала казковою, вся потопала в квітах. Коñі були вороні, Лесин батько заплів їм у гриви рясні стрічки, що розвівалися на вітрі. Здавалось, і вороні були захоплені, що привезли таку мальовничу молоду до вінця.

Старий Омельченко був у настрої: очі йому сяяли див-

ним вогнем і видко було, що майбутній зять йому дуже сподобався. Старий був одягнутий у найкращий свій одяг, здавалося навіть, що останнього часу він помолодшав. Бояри взяли молоду під руки й повели в церкву. Слідом за Лесиною бричкою зупинилася біля церкви бричка з молодим. Іван Пустовий був одягнутий у білий френч та в синє галіфе, дбайливо заправлене в халеви нових чобіт. На його грудях аж горіла нова шовкова сорочка. За ними широкою хвилею посунув у церкву натовп. Люди слідкували за кожним рухом священика й молодих. Як ніколи перед тим, хор співав многоліття, а Лолья стояла недалеко від високої колони, дивилася на молодят і пригадувала своє вінчання з Демидом. Із запаленими свічками дружки та бояри тримали вінці над головами молодої та молодого. Священик поблагословив їх хрестом і промовив слова любові та згоди, далі перев'язав їхні руки рушником й надів перстені їм на пальці. На знак згоди Леся соромливо підставила свої уста для поцілунку свого законного нареченого. Трапилося диво. Свічка, яку тримав у руці молодий, раптом погасла. Серед людей пішов неспокійний шептіт. Погана, мовляв, прикмета. Іван стояв блідий, наче воскова свічка. Так само й наречена від безсонної ночі, яку вона провела в мріях про своє майбутнє. Снився їй сон. Ніби до неї наїхало женихів з усієї України. Всі гарні, молоді, багаті. Хлопці просили її руки. Лише вона була горда: глянула на них крізь вікно й опустила фіранку. Серед них не було її коханого Івана. Страшний дощ полив надворі й розігнав геть усіх женихів. Бліскавка безупинно краяла небо, покрите важкими хмарами. Леся підійшла знов до вікна. Крізь відхилену фіранку вона побачила свого Йвана на воронім коні. Іван був у роздертім бешметі. Бліскавка освітлила темряву, і Леся угляділа його лиць, все в ранах. Так вона й прокинулась і вже не спала до ранку.

Насправді ж, вночі перед вінчанням лив безперестанку дощ; він освіжив своїми краплями явори та клени на подвір'ї. Дуби та клени біля церкви наче повеселішли після зливи; були схожими в яскравих і чистих шатах на молодих перед шлюбом. Трава виглядала бліскучою, мов причепурилася перед вінчанням. Ціле містечко й навколоїшні села говорили про те весілля. Хвалили молоду та молодого. Посадженім батьком у Івана був дядько Гнат, а посадженою матір'ю його жінка. Цілий тиждень у дворі старого Омельченка готувалися до весілля. Пару днів перед тим у діжі замісили коровай. У печі на довгих притемнях були засажені кури та качки. Друзі з сусідніх сел привезли самого-

ну. У печах сусідські жінки та родичі напекли хліба та пирогів. В коморі стояли великі макітри з налисниками та зварениками. Фаршована риба та холодець були у великих блюдах на полицях у коморі.

Після вінця молода з молодим сіли в бричку й поїхали до фотографа. Від фотографа вже до Омельченків, де в залі, також в кімнатах були накриті столи. Гості, що засіли важно, чекали на молодих. А як молоді увійшли в хату, гости кинулись їх поздоровляти. Дружки одразу заспівали весільних пісень. Старші чоловіки й жінки, привітавши молодих з одруженням, узялися за горілку та за їжу. Швидко порожніли тарілки та чарки з самогоном. Деякі гості трохи сп'яніли й почали заводити „Де ж ти, хмелю, зиму зимував, що й не розвивався... — інші перепитим басом підхоплювали „очував я у тій вдовиці, що сватати буду.” Пісня вдарялася в шибки й летіла крізь відчинені вікна в сад, губилася в гущавині.

В другому кінці столу хтось почав співати про бідолашну вдову та про гори, що не всі зеленіють. Ця пісня зовсім не пасувала до сьогоднішнього вроочистого дня. Ale п'яні не переставали її підтягувати: „там сіяла бідна вдова, там сіяла, волочила, слізоньками ізмочила...”

Леся встала з-за столу, взяла Івана за руку й вийшла з ним у садок. Гості не помітили їхнього відходу. Люди собі гомоніли та спорожнювали тарілки з рибою та холодцем.

— Давай пройдемось стежкою,— почада молода. — В хаті так душно, що й дихати нічим. А в саду добре: тінь від дерев, вітрець повіає.

Певно, що тут краще. Тільки негарно гостей кидати.

— Байдуже, побудемо пару хвилин та вернемось. Ніхто не помітив, як ми зникли. Хай дружки та бояри розважають гостей співами.

Високо над садом пливло передвечірнє сонце; проміння рябіло серед блискучого листу. Довгі тіні лягали від дерев на стежки та доріжки. Обабіч їх були розкидані клюмби з чорнобривцями, настурціями, жоржинами, матеолою. Іван був задоволений, бо знов, що ті квіти виплекані руками його дорогої дружини. Їм дорогу перебіг заєць. Молоді засміялись, коли його куце тіло зникло в городі.

— Бачиш, — сказав Іван, — заєць перебіг дорогу. Здається, прикмета не така вже й погана.

— Ти в мене, бачу, забобонний, — жартувала Леся. Ще може не захочеш далі йти стежкою й завернеш до хати?

— Ні, — сказав Іван. — давай таки оглянемо твій сад,

бо я ніколи не мав часу як слід у ньому побути. Такий садний сад був і в моого батька. Але німці не вертають нічого. Ні хати, ні саду. Коли влада накладає на щось свою руку, то вже її, Ґавіть немає глузду сперечатись. Власне, мені та хата й сад не дуже й потрібні. Будемо живі, збудуємо хату, насадимо дерева, і все це колись забуде пишним садом.

— Правду кажу, чи ні? — спитав Іван.

— Правду, — відповіла Леся. — Давай поговоримо про нашу радість, про наше майбутнє. Вірю, що воно буде гарне, як сад на весні. Я часто цікавилася ластів'ячим подружжям, коли ластівка, бувало, в'є гніздо під стріховою. Яка вона метушлива та радісна! Цікаво, що надає їй сили для тієї радості? На ту ластівку хотіла б я бути схожою сьогодні. Хочеться метушитися й летіти, шукати собі різного матеріалу на будову власного гнізда. Я вже цілком доросла. Мені вже не личить жити під батьківською опікою, хоч батьків я буду шанувати й любити до смерті. Отже, любий, давай зберемося з силами й збудуємо своє власне гніздо, нову простору хату. Ти певно знаєш ту пісню: "збудуй хату хоч із лободи, а в чужую не веди." Отже, нам треба буде збудувати власну хату. Я обмажу її глиною, сама й обтінкую. На стінах будуть гарні рушники, що я їх вишивала за дівування. В печі зварю обід і буду чекати на тебе з роботи. Страшно нудьгуватиму, коли хоч на хвилину забаришся. Чого тільки не передумає моя бідна голова! І ще що? — невгавала Леся. — Я хочу мати аж троє дітей. У нас незабаром будуть дітки, — поважним тоном продовжувала вона. — От і потішими старих. Мій батько давно вже мріє про внуків. Вони його будуть кликати дідом, полізуть йому на коліна, торкнуть рученятками його білі вуса. Зрадіє татко, коли дочекається внуків!

Цо ж, то невелика мудрість, — сказав жартома Іван. — Хай буде по твоїому. Мені тих дітей не родити, а з тобою я у всьому згоден.

— Як я хочу мати дітей! — продовжувала вона. — Безумно. І не одно, а багато. Це буде справжнісіньке свято! Ти будеш давати імена хлопцям, якщо народяться, а я дівчатам. Зтода? — сказала вона й дивилася допитливим поглядом йому в вічі.

— Добре, згода так згода.

Іван теж зацікавився такими думками.

— Може колись і посваримось, тоді діти будуть нас еднати й оберігати нашу любов. Наговоримось удвох, а не буде про що говорити, почнемо говорити з дітьми. Вони будуть підростати на втіху своїм батькам. Якщо народить-

ся хлопчик, я дам йому ім'я Андрій. Це ім'я мого найстаршого брата, — в задумі промовив Іван.

— Ні, — сказала Леся, — краще назви його Володимиром, бо так звали моого брата, що безвісти пропав за Десною. Я думаю, що в нас буде декілька хлопців, то ми ім'сім дамо гарні імена.

Треба буде не забути про Василя. Один з них буде зватися Василем, бо в мене пропав десь брат Василь на фронти.

Леся нічого не заперечувала, тільки щось таємно думала.

— Коли народиться дівчинка, я назву її Ольгою. Знаю, в тебе була сестра Ольга, що пропала за Уралом.

— Добре, — сказав він. — Всі імена гарні.

І щоб нікого не розчаровувати, Іван сказав: „При народинах ми напишемо всі дорогі нам імена на окремих папірцях. Ті папірці згорнемо в рурки й покладемо в шапку-вуханку. Перемішаємо й витягнемо один з таких папірців. Яке ім'я буде на ньому, те й дамо без жадної суперечки новонародженному.”

Така пропозиція щодо імен для майбутніх дітей сподобалась Лесі, і вона на знак згоди поцілувала свого мілого в чоло. Тепер вони мовчали й дивилися вдалечінь, що синіла за садом. Леся стала змістом життя для Івана. Іншої жінки, яку б так безтязмно кохав, для нього не існувало. Правда, здезертував з армії він через медсестру Настю. За неї розсік він голову політруку Вадимові Борсукові

Ще в плавнях, він бажав з нею зустрітись. А як Леся стала частіше навідуватись, то покохав її ціло, і дійшов до висновку, що кращої для одруження дівчини йому на цім широким та суєтивім світі не підшукати.

Іван ішов із своєю милою садом; вона ціло до нього горнулася, але він чомусь думав про політпрацівника й медсестру Настю. Де вона тепер? Чи забула вже про нього?

Чи зійшла вона з Вадимом Борсуком? А може політрук уже й неживий! А Настя тільки зідхе та проклинає Івана Пустового, що вчинив таке лихо. Бо хіба хотіла медсестра брати гріх на свою душу? Хіба винна дівчина, що то Борсук почав знущатися з Іваном через свою любов до неї?

Леся міцно тримала його під руку й мовчала. Іван на мить відірвався від своїх думок, нахилився біля однієї з клюмб і вирвав пару синіх жоржин. Одну подав Лесі, другу приколов до петлиці свого френча. Леся подякувала й тепло усміхнулась до нього. Квіти вона любила майже так, як власне життя. Вона не уявляла життя без квітів.

На Маковія Леся їх рвала й в'язала в пучечки разом із рутою-м'ятою. Любувалася барвами зірваних зел, тулила їх до серця й виходила за хвіртку. Сонце в три ключі дзвеніло своїми струнами й проводило її до церковної брами. В руках у дівчини був букет тих квітів, що складався з чорнобривців, жоржин, безсмертників, маківок, а вона, вся усміхнена, раділа великому світові. За церковною огорожею хиталося море голів. Стояли вози, на яких лежали хворі на всякі недуги люди. Їх навмисне привозили до церкви з найдальших околиць з надією, що вони, покроплені свяченою водою з кропила панотця, неждано видужають і знову будуть поратися в своїх господарствах. Люди вірили в чуда і в воскресіння Лазаря. Леся своїми думками спинилась на церковній площі. Чоловіки тримали в руках шапки й виносили з церкви коротви, разом із церковним хором вони виходили за розчинену браму; за ними йшли священики в золотих ризах.. Натовп валив за ними з пучеками маків та квітів, щоб посвятити їх свяченою водою.

Принесене з храму покроплене зілля Леся ховала за ікони. Часто пишалася своїм намистом, що аж горіло на її біллій, мов сніг, блюзци. Дівчата заздрили, що вона має такі

гарні разки . Іван часто пустував, простягав руку, щоб потриматися за те намисто, що лежало на її високих грудях. Тільки Леся зневажливо дивилася на нього й відкидала його руку. — Бач, що надумав, — сердито говорила вона, — намистом бавиться. Краще не чіпай, бо ще порвеш, а це ж дарунок мені від моєї покійної бабусі. Я не знаю, що тобі зроблю за це.

— А що ти мені зробиш? — жартував Іван.

Йому подобалось, коли дівчина сердилась .

— А зроблю те, що нарву на городі кропиви та тобі нею п'яти нашмагаю. Тоді знатимеш, як у гості до мене ходити.

Іван сміявся, але лишав на мить її намисто. Він брав зірвану травину й лоскотав нею дівчину біля самої шиї. Тоді й Леся не відставала від жартів і тягнала хлопця за чуприну. Набридло їм одне одного сердити, от вони вирішили побратися, бо вдвох якось веселіше на світі жити. Власне, захотіла одружитися Леся, що давно вже була на порі. В свої любовні тенета вона непомітно затягнула й Івана, що часто приходив до її батька в справах. Спочатку зустрічі були випадкові, а далі молоді вже не могли жити одне без другого. Леся часто плакала, коли в призначенну годину Іван десь барився й не приходив на побачення. Тоді вона відчула, що в серці в неї цвіте справжня любов, і вирішила з ним рушити хоч на кінець світу .

Отак може б вони блукали в тому саду до ранку, замріяни в своїх думках та переглядаючись поміж собою. Але незабаром їх погукав до хати батько.

— А йдіть но, молодята, сюди. Де вас ноги носять? Хіба так можна? Гостей покинути та й утекти з хати. Так не годиться! Ще наговоритесь і налюбитесь на своїм віку. Бо в житті, як на довгій ниві: буде всього. Ідіть до хати. До вас на весілля завитали високі німецькі урядовці. Правда, я не дуже що тямлю на відзнаках, але бачу, що це якісь старші офіцери.

Тут старий поквапно пропустив молодих поперед себе, і вони пішли стежкою до хати.

Вигуки й співи долітали крізь розчинені вікна до молодих, що верталися в хату. Вони вже не йшли, а просто бігли. Їм було ніяково, що покинули гостей і вийшли поди-хати свіжим повітрям та побути ча самоті.

А в кімнатах гуло, мов у повному бджіл вулику. Не було вже місця для гостей, і багато Іванових друзів повстали з своїх місць, щоб дати змоту Іванові привітати німців на своєму весіллі. Їх посадили при центральному столі, де було місце для молодих, дружок та бояр. Німці виглядали імпозантно й смакували українські страви з appetитом.

Коли молоді ввійшли до хати, Василіна, що була за перекладачку в комендатурі, відрекомендувала їх німцям. Виявилося, що між високими гостями був сам Отто фон Боен. Може б він ніколи не зробив чести такому весіллю, але в даному разі це була його данина Василині. Її він безтямно кохав. Василіна була чудова. Леся та Ліля дивувалися її красі. Мов королева амазонок, що жили колись у дунайських плавнях, була Василіна в зеленому жакеті та в брунатній спідниці. Її карі очі іскрилися дивним вогнем; хто на них задивлявся, вони чарували його з такою силою, що він їх уже неспроможний був забути. Якася чародійна снага крилася в них, вони здавалися блудними вогниками, що миготять перед темряви й манять до себе заблукані душі. Невідомо, що найбільше злюбилося Отто фон Бое-нові в Василині: чи жагучі й роз'ятрені, мов його серце, очі, чи повне рум'янців округле лице, на яке спадало пасмо чорнявих кіс. Може звабив його її гнучкий стан, подібний до тендітних широколистих яворів. А може її непідробна усмішка засмоктала його в прірву, з якої йому не було вороття. Про цю таємницю ніхто не міг довідатись. Отто фон Боен сидів за широким столом і пив наливку. Видко було, що граф мав чудовий настрій. Він усе нахилявся до Василини, що сиділа обіч його лівої руки. Він щось запитав у

неї, і видно було, що зостався задоволений її усмішкою й відповідлю. Приємний спів дружок, хоч граф не розумів **МОВИ, розвеселив його**. А гості нишком розглядали графа та його почет, що складався з декількох німців. За багатим столом німці, здавалось, повеселішли, жартували з дружками та молодицями, що підносили їм страви.

Виявилося, що Отто фон Боен прибув до Городища, щоб перебрати німецьку командатуру. Найбільше цікавився новим командантом Платон Саханда. Про графа кружляли вже різні поголоски, тепер йому вдалося побачити його на власні очі. Граф виглядав дуже пристойно, був високий на зріст. Біляве волосся та голубі очі видавали його з ніг до голови, що він походить з Півночі. Офіцерське галіфе, обшите м'якою шкірою, було добре припосоване до його міцної фігури. Темнозелений мундир з еполетами виглядав так гарно, що, здавалось, граф носив його ще від народження. Тільки обличчя йому було сухе й шабльонове, мов чералякова печатка, прибита на якомусь коверти. Війна міняє людину. В почуттях тієї людини, що стала солдатом, багато доброго зникає, і вона часом перетворюється в дикого звіра, механічно виконує накази з центру. Таке саме явище могло бути й з графом, що виконував директиви своєї влади. Власне, його й надіслали в городищенський район з військом, бо партизани в лісах щораз більше почали надокучати німцям; обривали комунікаційні засоби, а це сповільнювало просування німецьких армій вперед. Операції для знищення повстанців, якими командував Василів друг Стецюра, й були доручені від німецького командування Отто фон Боенові. А люди на весіллі не відчували ніякого лиха. Їм і не снилося, що скоро їхні села запалають, а на площах містечок і сел захитаються на шибеницях ні в чім неповинні люди. В поставі Отто фон Боена не відчувалося нічого такого, що вселяло б неспокій і тривогу в серця без журних гостей. Платон Саханда, що сидів з Лілею та Ігорем, Льоліним братом, не вдавався в розмови. Він довідався, що Ігор довгий час жив у Києві, і вони вели розмову про знайомі місця.

Дядько Гнат шось говорив з Панасом Жуковцем. Він, як вернувся з каторги, при німцях, працював в управі разом з Степаном Омельченком. Майже всі гості були п'яні, крім Льолі та Мальвіни, що не доторкалися до горілки після двох випитих чарок. Петро був радий, що нарешті його брат одружився й матиме свою сім'ю. Найбільше захоплювалась весіллям Василина, що була колись за вчительку в Городищенському районі. Вона прекрасно говорила німець-

кою мовою, і німцям було ніяково будь-як скривдити цю щиру дівчину. А граф не переставав пити вишнівку та пригадувати свою молодість. Отто бачив майже ввесь світ, був пару років в Америці, де студіював в університеті право. По несподіваній смерті свого батька мати відкликала його додому з причини своєї недуги. Вона писала, що **челядь** її не слухає, родинний замок руйнується, поля заростають бур'яном. Стайні покійного батька занедбані: в багатьох місцях буря позривала дах, і вода тече в ясла. Мати благала його негайно прибути, щоб вона хоч раз ще глянула перед смертю на сина. Благанням матері він не міг не піддатись. Та й сам уже хотів покинути Америку, де на любовному ґрунті зазнав невдачі. Граф має багато дечого згадати про Америку. В коледжі він безтимно закохався в доньку одного пресвітеріянського пастора. Звали її Ненсі Вуд. Їздили разом кататися на рольках під музику джазу. Негри грали гарних мелодій, а вони на рольках сновигали, мов ті метелики, по просторії залі, захоплені швидкими рухами. Ненсі часом навмисне підсковзнеться й упаде йому в обійми; він підійме її ніжне єство й скавчить від задоволення, мов цуценя. Закохався Отто, згубив свою голову й через це не склав іспитів. Ненсі довідалась про його невдачі в науці, вчепила йому гарбуза. Одружилася з багатим лікарем. Отто лютував і вигадував найрізноманітніші пляни помсти. Він ішов до бару чи в кафе-шантан і запивав свою розпушку келишками віскі. Повз нього сновигав натовп, чулися веселі жіночі голоси, один із них видався йому голосом його зрадливої нареченої. З тим замислом помсти теж нічого не вийшло. Пляни з отруєнням, убивством спотиньга швидко провалювалися. Він накреслював їх і скреслював скіпкою на пляжі й з досадою слухав шум океану. Свіже повітря й шум хвиль отвережували його думки. Згадував він про Правосуддя, що стойть із зав'язаними очима й тримає в одній руці терези, в другій меч. Те Правосуддя відбивало йому всяке бажання мститися на Ненсі.

Телеграма від матері про смерть батька привела його до рівноваги. Ця подія й стала йому порятунком. Отто прокляв Ненсі, купив у Нью-Йорку квитка й вийшав геть до Бремену. На пароплаві він трохи заспокоївся і вже з Бремену іншим кораблем німецької компанії доїхав до Кенігсбергу. Там на молодого графа чекали вже власні коні. На похорони батька він спізнився. Мати одяглась в жалобу й зустріла його в чорнім вуалі на лиці. Вони пішли на могилу його батька. На цвинтарі росло багато дикого терну, він був занедбаний. Огорожі коло гробівців похованіх пред-

ків графського роду були цілком зіржавілі, густий бур'ян ріс поміж розколених плит. Саме тоді мулярі зацементовували гробівець його батька, що виглядав розкішно серед інших гробівців родинного склепу Боєнів. У такій герметично зачиненій труні батько Отто фон Боена міг пролежати цілу вічність. Труна графа була зроблена з неіржавної сталі. В такій труні було безпечно від усяких червяків та від коріння розрослих дерев, що ніяк не могли підточiti ту вічну домовину.

Помолився за душу свого батька син та й відійшов від гробівця. Дні жалоби швидко минули, і молодий граф уявився до праці в маєтку. За дуже короткий час він зробив просто чудеса. Небавом смерть його матері, що знудьгувалася

за своїм чоловіком, на деякий час пригнітила його, але в повсякденній праці забулось і це. Маєток був урятований, і Отто фон Боен через впливові зв'язки своїх родичів вступає до військової школи в Берліні, закінчує її й на деякий час іде до димісії в ранзі **гауптмана**. Невідомо, як обернулося б його життя, коли б до влади не прийшов Гітлер. Сидів би в своєму маєтку, а чи іздив би в Африку полювати на носорогів; доля пожартувала з ним, і ось він сидить за українським столом, смакує чужі йому страви, єсть з appetитом. Нічого в житті він більш не бажає, як тільки вічно бути з Василиною, що сидить біля нього й щось весело йому щебече. Багато людей перейшло повз нього. А він пам'ятає з людей цієї землі лише лікаря Бориса, що врятував йому життя. Граф почував себе в боргу перед лікарем і дуже шкодував, що не міг вирвати з рук смерти його милої дружини. Отто фон Боен зблід, коли дізнався, що вона покінчила самогубством. Можливо, він зміг би її врятувати, коли б своєчасно довідався про її арешт. Цим він міг би віддячитись **Борисові за своє спасіння**.

Отто ризикнув своєю кар'єрою, написав листа, в якому прохав про негайне звільнення арештованої. Того листа він послав до Києва спеціальним кур'єром. Кур'єр загнав з **одного** найкращих коней, але доручення не виконав, бо арештована була вже нежива. Гестапівці навіть здивувалися, що така багата і впливова людина цікавиться долею якось чужинки.

Дивні діла на світі, — думав граф. Хіба йому коли снилося потрапити в цю далеку країну й воювати з дядьками, що не мають навіть пари добрих чобіт. Скільки молодих бійців з його частини впало тут на Сході від цих таємничих людей! А скільки ще впадуть і не вернуться до фатерлянду!

Щоб розважити себе, граф почав залицятися до Василини й слухав свавільних пісень, що вилітали з перепитих горлянок гостей. Ті обличчя лякали його своею нерозгадністю. Не відав Отто, що в них на умі. Знав, що як тільки німці підсковзнуться на фронті, ці тихомірні люди почнуть гнати їх із своєї землі дрючками. Ці думки налякали його й засмутили його веселій настрій. Граф побажав через перекладачку молодим довгих і щасливих днів, встав із-за столу, за ним підвелися й решта німців і вийшли надвір, де на них чекали їхні коні. Було чути тупотіння кінських копит та п'яні голоси німців, що ділилися своїми думками про те весілля та обмірковували про себе молоду та молодого. Від'їхали німці, а в хаті Омельченка лунали співи й текла горілка рікою. Багато гостей ночувало в домі господаря, багато пішло додому, щоб наступного ранку прийти й догуляти весілля. А молодий та молода жили найкращими мріями про своє щасливе подружжя та про кращі дні, що ім Бог пошле в майбутньому.

Стояли прекрасні напівпрохолодні ночі, і сяйво зірок тріпотіло й відбивалось у хвілях недалеко від хати, де молодий з молодою лежали на шлюбній постелі, спали міцним сном. Невідомо, яке майбутнє випаде їм завтра, але події не віщували добра ні кому. Відбулося це весілля якраз через деякий час по тому, як Василь Пустовий з своїми побратимами відступили з Києва на свої фронтові машині.

Ніхто не знав їхньої долі. Побратьями потрапили до німецького полону десь біля Дону й утекли з вагонів, коли їх везли на розстріл, якраз біля Жмеринки. Василь Пустовий усе ще відступав на схід та підморгував своїм новим знайомим: „Шкода мені Стецюри та Павлюка. Без них я мов без рук. Де ж вони поділися? Невже не живуть на цім світі? Цього не може бути, — міркував він. — Напевно в ліси забралися, відкопцали зброю й підносять нашу славу вище від сонця. Великих жертв зазнала його частина, але Василь не боявся глянути смерті в вічі й завжди жартами збував невдачі на фронті. — Може Іван десь із німцями райнське вино попиває, — думав собі Василь, — а я тут в окопах мерзну, за пухлого душу воюю. Здобуду комусь бессмертну славу, а собі лише виритий шанець візьму за паняночку, як у тій пісні: ..А вже твій син оженився та взяв собі паняночку, в чистім полі земляночку.” Ударить шрапнелем, ніхто й кісток не позбирає. Ворон до рідного краю не перенесе. Лиш санітари посиплять порошком, поставлять свої ноші з пораненими, кинуть дві-три лопати землі на них та по всьому. Ніхто не згадає, ніхто й не заплаче.

Вітер з тужінням принесе насіння якогось бур'яну чи польових квітів. Пролють хмари сльози на той горбок, і виросте на ньому якась билина. Може то будуть польові волошки. А дівчина вертатиметься з прогулянки з своїм коханим в чудовому настрої. Вона схилиться своїм струнким станом, зірве ті запашні польові волошки чи ромен собі на пам'ятку про найкращий у житті день.

— Частенько пригадую, — сказав Василь своїм друзям, — слова Стецюри: „Чому ти, Василю, останнього часу став таким пессимістом?” — А я йому відповідаю: „Це тобі так тільки здається. Ношу лише камінь проти всіх моїх боржників. Знаю, що боргу вони мені не віддадуть ніколи, отже доведеться того каменя вічно тримати за пазухою. Трісне колись мені терпіння, то й запущу ім тією каменюкою просто в голову. За свої та за народу моого кривди.”

— Стецюра тільки сміявся на такі слова.

„Ти краще викинь із пазухи того каменя та обміркуй куди складнішу справу про те, як нам наших ворогів у цій війні обдурити..”

— Обдурили б ми не тільки ворогів, а й „приятелів”. Шкода, що в нас замалі сили проти цілого світу боротись. Ніяк не подужаємо. З одним чортом упораємось, другий знайдеться та тебе й задушить. У полон підеш — голодом німці замучать. Це ж та сама татарська орда: темники і уланці, сотницькі й тисяцькі — усі воєначальники; грабують людей без сорому, а за свій товар-шовки і тебенки беруть втридорога. Прокляті бусурмени-німота залишає лише кістки з тих, що на її ласку здаються. А на фронті така вже справа: прийде час і так уб'ють, бо комусь таки треба з білим світом прощатись.

— Я за всяку ціну хочу жити, — сказав Стецюра. — Хочу побувати дома, скупатися в Прип'яті, що губить свою течію в густих верболозах. Коли б ви, хлопці, знали, яка то ріка гарна! На весні цвітуть понад рікою верби, голубіють хвилі в кожному дворі. Там без човна не можна жодного дня перебути. Вода в саду, вода в дворі, а добраться до сусіда в гості якось же треба. Мої земляки ще перед повідю смолять човни, конопатять днища, щоб повідь не застукала зненацька. Дивна краса відбивається в бірюзових хвилях від **ошатних вербіць** з зеленими довгими косами. А берізки які гарні та чепурні біля хатин! Вони все шумлять під вітром у білих лъолях. Найкращі барви подарувала небесна блакит для прикрашення моїх рідних околиць зеленню та суцвіттям...

Пригадує Василь Пустовий, Стецюрі відповів Павлюк:

— Поживемо, на твоєму весіллі ще погуляємо й до тебе в гості завитаємо.

Пропали бойові побратими, лиш Василь лежить у мерзлому окопі, пригадує свої шляхи-дороги, що судилося йому з ними перейти. Він увібрає у плечі своєчасно голову, бо вороже стрільно пронеслося над головою бійців і глуко розірвалося за окопом.

Василь Пустовий оплакував свою долю в шанці за Волгою-рікою. Розгубив свої шляхи, загубив своїх родичів, жінку та бойових друзів, нікого біля нього немає. Ані Петра, ані Дмитра, ані Мальвіни. Хоч сідай та плач. Не відав

Василь, що в цей тужний для нього день його брат Іван справляв гучне весілля в себе дома; йому й на думку не спало, що Стецюра й Павлюк командують повстанськими загонами. Сам Отто фон Боен, проти якого Василеві не раз довелося битися на фронті, сидів на тому весіллі за почесного гостя й обмірковував пляни, як би швидше знищити повстанські загони. Перед цим Отто фон Боен із своєю частиною дійшов аж до Таганрогу. Звідти його подесяткований полк був перекинутий на Кавказ, а далі граф із рештками своїх бійців і старшин повернувся на Київщину, де його призначили на боротьбу проти повстанського руху.

З весілля Отто фон Боен повернувся до себе на кватирю, був не в настрої. Тривога охмарнила його світле високе чоло. Може невдачі на східному фронті непокоїли його, а може й невдале залишення до цієї вчительки-перекладачки з-під Городищ. В своїм кабінеті граф пив наливки з тонкої прозорої склянки й пригадував дороги, якими йому судилося пройти. Скрізь він шукав відваги своїм мріям та щастя для свого життя. А може й не шукав того щастя. Бо це звучало б надто іронічно. Граф просто був авантурником і хотів, щоб йому належав цілий світ. Покірних та нижчих від себе людей він не любив; захоплювався середньовічними піратами, що стинали один одному голови в гострих чварах. Йому пригадувалася одна історія з двома шукачами золота, що після довгих шукань на одному узбережжі Великого океану знайшли залишки розбитого корабля, який ледь помітно виглядав з-над хвиль після відпливу. Цілими тижнями вони тяжко працювали, щоб щось путяще там знайти. На жаль, крім чотирьох іржавих гармат, таки не знайшли нічого. Ті гармати були набиті морськими черепашками та молюсками і, крім музеїної вартості, нічого собою не становили. На яхті шукачі, на щастя, мали ще чорношкірого юнга, що нічого не тямив ані на золоті, ані на коштовних каменях. Джек і Джан засперчалися між со-

бою з причини марних їхніх шукань. В суперечці вони загатили один одному свої морські кортики. Авантурники вмирали на палубі й виряченими очима дивилися, як той мурин-юнга викинув з гармат спочатку мул та черепашки, а потім почав викидати справжні золоті динари. Золото блискотіло в його руках, а він не звертав ніякої уваги на тих, що конали, і все викидав та викидав золоті монети з тих гармат у воду.

— Що ж, ти думаєш, зробить з нами негр? — запитав Джан у Джека. — Напевно, закінчить викидати золото з тих гармат, що забрало наш розум, і викине наші трупи в хвилі, на дно, на місце тих гармат, що ми їх витягли з підводних рифів.

— Так само може бути й з нами, — думав Отто фон Боен. — Ми подібні до того Джека та Джана з невідомої новелі. Переріжуть нам горла тубільці і викинуть наші тіла на смітник. Або ще краще, якийсь дядько підстрелить тебе, як того зайця тут в придніпров'ї, і ніхто й не знатиме, де твої кості лежать неприкриті. Проклята країна. Хоч гарна тут природа, чомусь вона мені не до душі, — думав Отто фон Боен. Він знову полинув у мріях до свого дому. Крім рисаків, мав він ще й яхти на березі безкрайого озера. Ті яхти — то була гордість його покійного батька. Ще перед смертю покійний граф подарував одну з них, на імення „Варяг”, своєму синові. На світанку Отто фон Боен напінав вітрила й випливав на середину озера, де були маленькі островці, покриті зеленню. У просторі цілковита тиша. Птахи ще не тріпотіли своїми крилами й не бентежили тишу своїми окликами. Отто приставав до скелястого острівця, пришвартовував яхту й лежав так годинами біля штурвала. Пригадував нещасливе кохання в Америці, втрачену Джірі, свою подорож до засніжених гір Кіліманджаро. Чорна Африка виглядала ще чорнішою в нього на серці. З партією мисливців-туристів граф побував у Єгипті. Цікавився загадковими сфинксами та пірамідами, що височіли серед гарячих пісків пустині. Багато дечого перебрав Отто фон Боен у пам'яті за той вечір, як вернувся з весілля.

В той же вечір, коли відбувалося весілля, Платон Саханда скористався з нагоди, що гості напідпитку, смикнув Лілю за рукав і вийшов потихеньку в сад, де перед тим блукали новоодруженні. Ліля й Платон усілилися в гущавині виноградника на лаві. Платон скинув свого піджака й накрив ним плечі коханої дівчини.

— Любя моя, — сказав матрос, — я незабаром від'їду в далекий рейс, бо наш газоход уже майже готовий. Казав

капітан, що завтра після обіду виришаємо. Попливемо аж у Білорусь, а може й далі. Я б тебе забрав з собою. Варила б мені їсти. Тільки шкода, що в нас в Кубрику немає місця для таких ніжних осіб, як ти. Жінок у нас ніхто не возить, тільки тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться, — пожартував Платон. Тільки ці жарти були недоречні, бо Ліля від них посмутніла.

— Та вже не плач, я тобі всяких дарунків привезу. Пойду, побачу світу, людей усяких зустріну й про тебе не забуду. Що б ти хотіла, Лілю, щоб я тобі привіз? — спитав Платон.

— Нічого не привозь, а краще сам вертайся.

— Привезу тобі напам'ять персня, сережки та гарне наливо. Коли наш газоход зупиниться під високою кручею, де кущі червонітимуть ягодами, я обов'язково зійду на берег. Виберуся на ту кручу й наблизусь до куща шипшини. Не зважаючи на грізні колючки, нарву червоних ягід. Перемішаю їх з ягодами червоної калини й нанижу на блакитну стрічку і подарую тобі замість справжніх коралів.

— І це буде добре, — згодилася Ліля. — Одне лише зауваження. Коли будеш рвати шипшину, то добре запам'ятай те місце, де той кущ росте. Також приміть, чи буде височіти там стовп з ліхтарем, що його запалює бакенщик на закруті ріки. Може там, на тім місці височітиме просто жердина з віником. Вона буде показувати газоходові глибоководі місце на Прип'яті.

— А навіщо тобі все це потрібне? — допитувався Платон у дівчини. — Хіба ти така вже забобонна?

— А от мені цікаво знати, щоб ти те все запам'ятав і колись мені розповів про ковилу та різні трави, що ростуть біля того куща шипшини, про хвилі, що вдаряють об ту кручу, й про чирків, що кружляють над покосами. Цікаво також, чи буде там гатка з старого ломачя, де повно нагромадилося каміння й поросла висока річкова трава, що зупиняє воду. Там мусить бути дуже гарно в тій високій траві. Багато риби в ній ховається від лихих щук. Я дуже скучатиму за тобою. Пізньої пори вийду на подвір'я. Уважно вивчатиму сузір'я Великого й Малого Воза. Мені буде здаватися, що твій газоход пливе в напрямі тих сузір'їв. Коли ті зорі спадатимуть щораз ближче до небосхилу, то я буду думати, що твій газоход щораз ближче пливе до наших берегів. А краще від усього, — закінчила вона, — пиши листи. Пиши про що хочеш. Не буде ким передати листа, дістань порожню пляшку й міцно закоркуй її. Кинута твоєю рукою на хвилі та пляшка допливе колись до мого

Берега. Я вийду вранці до річки по воду, спіймаю ту пляшку й прочитаю твого листа. Мені легше стане на душі, що ти живий і здоровий перебуваєш та думаєш про мене.

Від таких міліх слів коханої дівчини Платон розчулився й міцніше пригорнув її до свого серця. — Хай буде так, як ти кажеш. Постараюсь виконати всі твої доручення. Коли ж зазимую десь не з своєї провини, то ти не переживай дуже й не бийся, мов та риба об лід. Розтане крига, і я знову приду до тебе в гости.

— А знаєш, — сказала Ліля, — пішла чутка, що в лісі командує повстанцями Стецюра. — Я сама його бачила, тільки не кажи про це нікому. Він прибув фронтовою машиною разом з маминим братом Василем. Вони відступали з Карпат.

— Не знаю, про кого ти говориш, — байдуже відповів Платон. — Стецюра — то й Стецюра. Навіщо нам чужі клопоти.

— Невже ти знову жартувати зо мною починаєш, — обурилась Ліля. — Стецюра ж благородний чоловік. В нього є ще побратим Павлюк. Про нього я нічого не чула. Кращих хлопців я не зустрічала на своїм віку. Ох, і жартували ж вони зі мною в Києві! Казали: поки війна скінчиться, я підросту, а вони тоді прийдуть сватати. Гарні були вояки. Тільки невідомо, чи це той самий Стецюра, що був у Надії Іванівни в дворі, чи може інший.

— Певно, що інший, — вхопився за слово Платон. — Ти знаєш, що багато людей тепер прийняли чужі прізвища. Кожен боїться за своїх рідних, що вдома лишились. От і бере чуже прізвище, щоб з ними нічого не трапилось.

Ліля мовчала, щось думала. За останні роки вона підросла, змужніла, а дядька Василя, як не було, так і немає. Пропав, мов у воду впав. Чи він хоч згадає про неї! Мабуть не має часу згадувати. На фронті, певно гаряча робота. Як паливникові біля задушливої паливні. Підкидає паливник у паливню лопатою вугілля, а з нього піт у три ріки тече. Солдат на фронті теж, як у пеклі. Не ти вб'еш, то тебе заб'ють, ніхто й поминок не справить.

В саду посвіжішало, зашарудів листям вітер, роса на траву впала. Вітер затяг якусь мелодію в кущах агрусу та порічок. Сполохав він прудких ластівок, що вилітали із своїх затишних місць під кроквами. Вони відпочивали в гніздах. Надходив вечір і курів на болоті туманом. Він розплітав тонке прядиво й розвішував його на тичках з по-плетеною квасолею.

— Мандрівочка рідна тіточка, — ні з того, ні з сього

проказав Платон. — Мандрівочка, а куди його мандрувати. Лиха доля розлучила жінок з чоловіками, дітей з матерями, наречених з іхніми милями. Химерна доля нікого не помилувала. Абсолютно нікого.

— **Гадаєш**, Отто фон Боенові чи тим німцям на газоході цікаво бути в чужім краї? Думаєш, не вистачає графові своєї землі чи наймитів німецького походження? У нього всього вдосталь, а тих кнехтів, хоч гатку гати. Його, як і всіх інших, одягли в мундир і, хоч-не-хоч, іди в похід. Усього пара людей, що їм стукнуло в голову бути непомильними та вищими від усіх, починає в своїх думках снувати різні пляни. Накидають вони ті свої пляни своїм півладним від найвищої ранги до найпростішого плебея, що не має пари власної білизни чи штанів. Народяться такі вищі ідеї в голові фанатиків, і вони пишуть цілі томи про свою непогрішність. Обіцяють людям рай на землі. За гегемонію тих ідей люди наповнюють своїми тілами окопи, вбивають одне одного, в ім'я тих фанатиків, що захотіли зайняти місце на сторінках історії. Який жах, яка несправедливість двадцятого століття! Ніякого гуманізму. Ніякої рації у вчинках і догмах тих, що вважають себе за правవірних.

— **Твоя правда**, — промовила Ліля. — Тільки в мене від твоїх мудрих слів сьогодні болить голова. Я мрію лише про нашу взаємну дружбу та про цей щасливий вечір, що з'єднав нас докупи. Я втомлена від політики та щоденних розстрілів. Яка дійсно страшна епоха! Подумай, у яких зліднях і терорі виростає молоде покоління! Жодного соняшного дня. Все сіре, немов стіна в'язничної камери, де вчора сиділи одні проповідники волі, а сьогодні чекають на свій присуд інші. Вони ж діти однієї землі. Навіщо їм братобівство та ще за чужі інтереси? Чому вони такі близькозорі та нетямущи? Іх, видко, народили байдужі чи сліпі матері, що не мали часу навчати їх христових заповідей. Ще більше скажу: їх одна неня породила на світ, годувала їх молоком своїх грудей, в їхні голови мудреці понабивали всіляких ідей, і вони розбрелися вбивати одне одного... А народжувала їх мати на світ чистими й невинними, мов та прозора й блискуча роса, що падає на світанку з яворів. За це я ненавиджу політику, — сказала Ліля й замовкла.

Платон не знав, що їй відповісти Він зняв свою руку з її плеча, глянув додолу, де помітив вербового прутіка. Тим прутіком він почав щось малювати на втоптаному місці біля лавки.

Остання прозолота сонця густо вкривала яблуні, сливи,

груші. Синя намітка небес здавалася казковою. В тому казковому царстві лежали гори ізумрудів, перлів, сапфірів та яхонтів. Листя на деревах, здавалося, було зроблене з аквамарини й оздоблене діямантами й коштовними перлами. Між сплетами розкішного гілля в гущавині саду не перевивало щебетати птаство. Для закоханих війна не існувала. Навіщо їм вона взагалі? Роз'єднати їх без жалю та знищити останніх їхніх близьких та рідних. Вони вже багато лиха зазнали від тієї війни. Ліля втратила Антона, й батька. Ця розлука з **татком** та з любим братом ще більше підсилила ворожнечу в серці дівчини. Йі хотілося, щоб усі жили в достатку, були щасливими, а також знайомі й родичі щоб завитали на її весілля. Ліля хотіла одружитися, мати діти й почувати себе щасливою. Ця її мрія не була ніякою новиною. Про це думає дівчина з першої своєї зустрічі. Плекає рожеві сподівання, аж поки не одружиться й не розчарується в своїй романтиці.

Ліля приїхала до містечка разом з Антоном та матір'ю, коли ще вода стояла на городах. Вороння з кряканням злітало з високої тополі, що тараobiliла всохлим верховіттям об черепицю хати, де вони зупинилися мешкати. Кричало щось те вороння й злітало з своїх високих гнізд; щось віщувало в своїх криках. Ліля вслушалася в ті крики й не могла спочатку заснути; згодом звикла до **пташиного галасу** й не зверала уваги на іхнє коркотіння. Ті крики їй уже не здавалися такими страшними й дикими. Вранці дівчина виходила на ганок, задирала голову й рахувала воронячі гнізда. Ними була всіяна вся тополя. Часто ломаччя, назбиране на гніздо, падало вниз. Його розворушували крила неспокійного ворона і воно осипалося з гнізда й валялося долі. Ліля не тільки не любила воронячого галасування, їй не подобалися й самі оці чорні містичні птахи, подібні до вихідців з темряви. Ті ворони особливо були неспокійні перед бурею. Насувалися хмари на небо й закривали собою сонце. Буря щораз більше й більше гнала отари хмар, що бунтувалися, зупинялися над містечком і так стояли в нерішучості.

Круки помічали ті хмари над своїми гніздами, піднімалися з них і починали голосно крякати в повітрі. Вони розмахували своїми велетенськими крилами, мов намагалися відігнати ті чорні тучі від своїх гнізд. Без силі це зробити, вони раптом хovalися по своїх гніздах і затихали.

Найбільше подобалися Лілі горді лелеки, що прилітали щороку на кубло сусідньої хати; кубло й хата здавалися їй дуже старовинними.

У тій згорблений, немазаній хаті жила жебрачка. Кажуть, що після весілля в Омельченка до неї нишком зайшов на-

півпитку Отто фон Боен . Вона ворожила йому, щоб він остерігався в Різдвяну ніч...

— Як я люблю дивитися, коли лелеки прилітають з вірію! — сказала Діля Платонові. — Спочатку появляється ледь помітна цяточка в небі, далі вона весь час збільшується. І от уже видно помахи гордих крил, білі груди, довгий червоний дзьоб. Я ніколи не помилялася, що то летять лелеки. Сяде вона собі на гніздо з своїм подружжям; оглядають гордовито з високості хати ціле подвір'я, город, порон та розлогі верби, що розрослися по обидва боки ріки. Довго розмовляють між собою. На небокраї в цю пору вирине місяць та й посрібливте своїм сяйвом сади. За битим шляхом прогуркотять хури з господарями в солом'яних брилях та в полотняних штанях. Господарі вернуться з поля чи з косовиці, і їхні крики на волів чи коней чути на вулиці. Інколи широкий віз, навантажений сіном чи важкими снопами, застриє в вузькій вулиці. Тоді дядько втирає рясний піт і довго роздумує, що йому, власне, робити, щоб те сіно чи перев'язані снопи завезти таки до стодоли. З воза насиплеться того сіна, хоч виходить з граблями й греби його, мов на покосі. Люблю зустрічати човни з рибалками, коли вони вертаються з добрих ловів. Сонце, мов риб'яча луска, переливачиться в хвилях. Гомінливе птаство притихає в садах. А на березі вже стоїть натовп жінок у білих хустинах і чекає з дітвою на своїх чоловіків та батьків. Високий телеграфний стовп гуде на березі і на його білих фарфорових чашечках та дротах сідають горобці. Одні рибалки припливають з ловів, гребуть чимдужче до берега. Інші лише виїжджають на лови. На дні їхніх човнів лежить сітка з снастями на випадок, коли корчі порвуть важкого невода. На тих рибалках високі прості чоботи. Кермовий отаман віддає команду спихнути човни. Напинають рибалки білі вітрила й зникають за піщаною косою. Ті, що вибираються на лови далеко, беруть із собою казанки, пшона, картоплі. Не забувають покласти в торбинку й хліба та солі. Після вдалих ловів розкладають на покосі багаття й варятъ юшку з рибою. Багаття відганяє комарині рої. В рибалок після праці з'являється апетит на риб'ячу юшку. Вони виймають із-за широких халяв своїх намашених дъогтем чобіт дерев'яні ложки, в одну руку беруть шмат чорного хліба, в другу ложку й починають смакувати вечерю. Вертаються вони назад пізно, коли в хатах блищає вечірні вогні, а господині вже подоїли корів і внесли в дійницях молоко в хату. Процідять молоко й дадуть напитись своїм дітям. Я завжди цікавилася тим часом, коли рибалки вер-

таються з ловів. В бадях човнів, прикрита водяним зіллям дихала зябрями і переливалася срібною лускою різної величини риба. Там були соменки, окуні, судаки, підусти, ляші, щуки. Жінки накидали в кошулі улов й несли ту здобич до приміщення, де були терези. Цю водяну твар ловці важили й дімчили між собою. Я страх люблю літньої пори виходити в місячну ніч пустувати з молодю на колодках, - продовжувала дівчина. Знаєш, де вони лежать? — спитала вона Платона.

— Не знаю, — ніби байдуже відповів він. — Ти краще розкажи мені.

— Вони лежать на розі того завулку, що веде навпротець до берега. З одного боку того провулку височіє дерев'яний хрест, а з другого біля клуні й лежать ті колоди, що їх залишив спеціально для молоді ще покійний дід старого Омельченка, який зрубав на своїм подвір'ї широкого в'яза, обдер з нього кору стругом і порізав в "язину" на три частини. Ото ті три колоди й лежать і досі біля клуні. Під ними й збирається молодь увечорі пожартувати, пісень поспівати. З сивої давнини те місце лишається улюбленним для юних. Там колись Дмитро Пустовий грав на своїй гармонії, а його брат Василь співав журних пісень. Чудово в тих місцях надвечір. Чути плескіт хвиль і шум поснулих садів. Спочатку тихо й порожньо на перехресті тих завулків. Тільки спізняй подорожанин з другого боку ріки щосили почне гукати на поронника, щоб подав перевозу. Від його голосу лине луна на ціле містечко. Серед пітьми видно, як на пороні засвітиться ліхтар. Його червоне сяйво замиготить у сутінках, мов той блудний vogник, задзвенить дріт на переправі, і порон відчалить з перевізником, щоб підібрати запізнілого гостя. Інколи хтось приведе до ріки купати коней, що розкидають бризки по цілому березі; чути глухий стукіт копит, як ступають вони вулицею.

На тих колодах хлопці й дівчата гуляють майже до рання. Кажані черкають своїми крилами засинене повітря. На тлі небесного амаранту миготять розсипані щедрою рукою золоті персні з блискучими діамантами. А місяць висить у небі велетенською золотою сергою чи велетенським золотим серпом, яким Творець жне свою дозрілу ниву; вижне отак свою небесну ниву, поставить сіно в стоги, а збіжжя в копи, а сам піде відпочивати. Того золотого серпа Творець повісить у своїй кришталевій коморі до світанку. Уранці він знову його, як добрий господар, здійме з стіни й вийде жати свої неозорі поля. Часто в нього з чола від кропіт-

кої праці падає піт, що досягає нашої землі й оздоблює під ранок дрібним перламутром **плющі сади**, трави, квіти та мох на стріхах. Бо Бог, — продовжувала Ліля, — встає раніш від усіх, щоб, поки випустить у простори сонце, вижати хоч половину ниви.

Тому я без жодної маркоти співаю зі всіма на колодках, — продовжувала вона. — Мені тут ліпше, ніж у Києві, де я народилася. Тут краще й свіжіше повітря, тут край моїх дідів. Здається, що вони кивають до мене з-за кожного куща, з-за кожного дерева; вони такі лагідні, що я іх зовсім не боюся. А тепер ті співи на колодах припинилися, — сумно сказала вона. — Майже всю молодь німці забрали до Німеччини. Немає радості в нашім краї, тільки сум та плач. Моеї мами брат, на імення Петро, дуже вболіває над народнім горем. Але він нічого не може вдіяти. На землі своїх батьків ми не маємо жодного голосу. Якось прийшов Петро до моєї мами та й скаржився їй на недолю, бо працює як заступник голови управи й допомагає людям усім, чим тільки може. До земляків він ставиться сумлінно, вислухує людські скарги; мов той лікар пацієнтів, так він обслуговує людей. За його ініціативою були організовані вистави всяких п'ес для людей в районі. Як він з Омельченком, бідолашний, хотів урятувати дітей від Німеччини! З цього нічого не вийшло, бо німці накладали на район певний контингент молоді і цей контингент треба було виконати. Ти знаєш, — говорила Ліля, — сумно, що так багато юнців забрали німці. Тільки собаки виуть протяжно біля конури і не дають людям спати. Петрів син теж виїхав до Німеччини. Маруся докоряє йому, чому він завів її в таке кляте містечко, де вона втратила свою дитину. А знаєш, — сказала вона стиха, — багато наших уже в повстаннях.

— Я про це не хочу й слухати, — подратовано завважив Платон.

Ліля здивувалася такій відповіді. Вона не знала, що Платон давно вже має зв'язки з повстанцями і тому стережеться.

— Ну, бачу, що я набридла тобі з своїми невеселими оповіданнями. То краще проведи мене додому та йди спати. Мені треба буде завтра тебе провожати в далеку дорогу.

— Добре, — сказав Платон, — ходімо, проведу тебе додому та й піду спати. Біля хвіртки, що вела в Лілін двір, вони попрощалися й розійшлися. Сусідський собака завовтузився трохи, гавкнув з пару разів і нюхом упізнав, що то його сусідка, піджав хвоста й затих. Ніч пливла над сон-

ним містечком і засівала небесні поля блискучими зорями.

В таку ніч не спалося Стецюрі на лісовій галевині. В його голові роїлися всякі пляни, як обдурити ворога й не дати йому знищити його бойові одиниці. Зброї в нього вистачало. Відкопав він і ту зброю, що її колись закопав з Василем Пустовим та Павлюком. Змінився дуже за цей час Любомир. Не можна було його й упізнати. В перший раз за все життя він помолився Богу, коли німці зупинили ешелон з полоненими кадровиками й виводили всіх вояків та стріляли їх з кулеметів. Заплакало його мужне серце з досади, коли він чув і бачив крізь щілину, як з передніх вагонів виводили бійців і тут же ставили під кулемет. Бійці падали в свіжовириті ями, іх тут же заривали німецькі сапери. Вагон, в якому сидів він з Павлюком та з іншими полоненими, був останній в ешелоні. Чи та щира молитва дійшла до Бога, чи просто німці втомилися вбивати ні в чім неповинних людей, тільки сталося чудо. Почало темніти, і німці лишили в спокої останній вагон. Вони зачинили його й поставили двох вартових, що ходили вздовж насыпу. Бліскавична думка пронизала мозок Стецюра. Він довго щось шепотів з Павлюком. На їхнє щастя підлога в вагоні була дерев'яна. В одному місці чорніла невелика дірка. Можна було просунути руку й витягти дошку. Стецюра напружив свої м'язи і з допомогою Павлюка та ще двох кадровиків стиха вийняв ту дошку. До півночі вони витягли ще пару дощок. Можна було вилізти з вагона, переповзти поміж колесами через рейки й скотитися з насипу просто в ліс. Надворі, на їхнє щастя, складалося на горобину ніч. Вітер щораз дужчав, збиралось на дощ. Спочатку вилізли з вагона Павлюк, Стецюра та Леонід Куницький.

Під вагоном вони в темряві намацали гострі камені, що ними мали намір розскіті голову патрулям. Цю операцію треба було провести безшумно, бо в разі невдачі вони могли б загинути всі.

Павлюк з спритністю барса перший плигнув на свою жертву й не дав їй навіть крикнути. Гвинтівка покотилася з рук вартового, і її миттю вхопив Стецюра. Пару ударів каменюкою в голову, і німець лежав непорушно під колесами. Другий німець, який чекав на свого камратів, дуже здивувався, що його довго немає. Він нічого не запідохрив, йому й на думку не спало, що з ним таке скотиться, як і з його товаришем. Важкою кольбою німецької гвинтівки Стецюра повалив його на землю. Хлопці відтягли під колеса й цього. Скоро всі вони втрьох були переодягнені в німецьку військову уніформу й командували тихо усім поло-

неним виходити з вагону й зникати в лісі. Так урятувалися зо три десятки вояків, що стали бойовим ядром партизанського загону. Серед тих щасливців було декілька туркменів та узбеків. Усі були в доброму здоров'ї, хоч пережили страшні голодові дні перед тим, як повезли їх на розстріл. Вояки були переважно з різних кінців української землі. Ішли вони від Жмеринки декілька днів непрохідними лісами. В Стецюри чудом уцілів компас, і він скерував свій загін в належнім напрямку. Бійці поклялися перед своїм командиром, що вмрутъ разом з ним, але в полон ворогові не згадуться. Дорогою до місця призначення вони здобули собі деяку кількість зброї та німецьких харчів. Скриньки з гранатами та добре вимощеною автоматичною зброєю творили неоцінений арсенал для безстрашних бойовиків. Ті, що врятувалися лихої години, присягли на вірність поїневоленому народові. Бійці поклялися ніколи не залишити Стецюру в біді, обрали його на проводиря їхньої ще малочисельної когорти.

У знайомих місцях недалеко від Дніпра Стецюра розпочав збільшувати свій загін, творити бойові одиниці. На всякий випадок поробив бліндажі та бункри, що були замасковані високою травою й непомітні для людського ока. До його бойового загону з кожним днем прибувало все більше й більше людей. Ті люди походили з різних окolinaць: в шапках вуханках, у башликах, у фуфайках та в шинелях усіляких армій. Партизани виглядали, неначе дядьки на базарі, що приїхали здалека по крам. У штабі їх розписував і приймав до загону військовик — муж Галини Безручко, від якого вона колись втекла з Амуру знову до Києва.

— А ти звідки будеш? — запитав Павлюк Матвія, що прибув разом із Миколою Чернігівцем.

— А з Непитайлівки, — жартома відповів той. Усі засміялися. Засміявся й Павлюк, бо цей хлопчина, що втік від німецької неволі, одразу йому пріпав до серця.

— Нічого, — сказав він, — ти з Миколою Чернігівцем призначений до сотні Володимира Омельченка. Він вам віддастъ муніцію, карабіни й покаже всяку роботу. Ідіть, не баріться. Прийде час — ми вам з Києва бойові ордени з тризубами випишем.

Микола й Матвій засміялись.

Нехай буде гречка, — сказав Матвій. — аби не суперечка. — Навчилися картоплю чистити вдома, навчимося й стріляти.

Володьо обійняв їх за плечі і вони зникли за високими кущами глоду, де шумів таємничо березник.

— Видно, що хлопці пройшли Крим і Рім і 1933 рік тяжкий пережили, — похитав головою один з партизанів і закурив спокійно свою люльку.

— Бачиш, Даниле, люди до нас увесь час прибувають, мов на весні вода. Скоро вся Україна підніметься і ми нарешті виборемо собі волю.

— Поки сонце зійде, роса очі виість, — відповів Данило. — Багато ще втече води з Дніпра, а ми з тобою постарімо і замурзані хлопчеська зватимуть нас дідусями. Нам боротися важко. Коштів на нашу справу немає. Літаків не маємо, танків чортма, а ворог озброєний до зубів. Спробуй його вгризнути.

— Прийде час, то й угризнем. Не все коту масниця. Так і з Гітлером. Повоює, повоює та й піде додому без штанів.

— Не все бандюзі людей роздягати. Хто тільки не дер з нас шкуру. Здирили не одну, а дві, та все ж ми, нівроку, живими зостались. Спробував би він отак прожити, давно б ноги витяг. А командир у нас — то справжній сокіл. А хитріший від лиса. Людей шкодує, береже, мов мати своїх дітей. Жоден чоловік ще не пропав від ворожої кулі. Стецюра ніде ще не киндав необачно в атаку свої сотні. Ще не розпочинав пагубних дій. Завжди казав: „Почекайте, хлопці. Зберігайте патрони та свої сили. Прийде час, то почистимо наші околиці. Дух ворожий не буде смердіти, не та що ворог.

— А знаєш, як він уявляє Україну? Він її уявляє чистою й безневинною, мов ту первітку, що ще не навчилася любити. Вона і є протилежністю тієї жінки на брунатому звірі Апокаліпсису, що його блюзнірська подоба приймає аж сім перевтілень, прикрашених десятъма рогами. Той звір — наш ворог, і він, пограбувавши Україну, вбрав свою жінку-блудницю у пурпур і шарлат, прикрасив її володіння золотом, сріблом, рубінами і смарагдами, а чоло оздобив її перловою та бриляントовою діадемою. Ті сім його подоб, — це вірні союзники-владарі, що підуть за ним і в огонь і в воду, коли ж десять рогів уособлюють однодумців ненаситної потвори. Нашому народові, в якого віднято діток, і в якого забрато і худобу, і збіжжя, і шмат поля, та спустошено душу — біда велика . . .

Але проженемо звіря з його однодумцями. Хай вони господарюють у себе, як собі знають, і не роблять нас своїм погноєм. Тільки з вірою в Бога ми можемо врятувати наші родини від неслави й сварки. Злагода може бути в нашій хаті тоді, коли діти збагнуть істини добра. Й почнуть поважати своїх батьків. Добробут у нас може настати лише тоді, коли ми

сами будемо розпоряджатися земними багатствами нашої землі. Радість і щастя завитають у наші хати лише тоді, коли ми сами почнемо керувати своєю країною. Кожному буде наділена земля за його спроможністю, щоб між нами не було паразитів, ні злідарів. Селянин одержить у вічну власність певну кількість землі, коли робітник буде мати достатню кількість прибутків, щоб забезпечити свою родину. Кожен інтелігент, що буде працювати для народного добра, матиме від усіх належну повагу й належну винагороду. Серед нас не буде місця ненависті до трудящих інших національностей, що спільно з нами будуватимуть воскресіння нашої землі. Ми їх, як рівних з рівними, посадимо за наш гостинний стіл, буде то гебрей чи росіянин, чи поляк чи інший. Тільки тих, що почнуть нам в колеса гальмо вstromляти, ми нещадно будемо карати. Бо якщо ми їх будемо милувати, вони нам на початку нашого воскресіння нароблять багато шкоди. Звертається до вас, друзі-партизани, не шкодуйте свого життя для волі свого народу! Будьте немилосердні в боротьбі за волю не тільки свою, а й інших поневолених народів. Будьте переможцями, бо горе переможеному!"

— Гарно говорив Стецюра. Його слова глибоко запали в душу кожного сміливця і ще більша повага зросла в людських серцях до свого улюбленого командира.

— А ти думаєш, чого це так люди приєднуються до його невловних загонів, — перебив двох співрозмовників бородатий дідусь. — Приєднуються, бо чули, що серед повстанців є справжній командир, що може цілий народ повести за волю. — Знаєте, — продовжував він, — велике горе вкрило серце нашого отамана. Вчора в бою з мадярами був поранений його друг Павлюк. Стецюра не відходить від нього ні на крок. Води йому подає, подушку під головою поправляє.

Нічого не відповіли йому одчайдуж, тільки вітер загув у сусідніх соснах. Недалеко від того місця, де точилася розмова, горіло багаття. Обвішані кулеметними стрічками біля нього стояли партизани й дивилися на вогонь. Гілки спалахували на вогні, і голубі іскри розсипалися в різні сторони. Смола закипала на тих гілках, і чорний дим виловив із того багаття. Крім тих партизанів, на зрізаному пні сидів їхній командир Стецюра, варив у казанку окріп. Його засмучене, обвітряне лицьо виглядало засмаглим та схудлим.

На ньому була груба вояцька сорочка, і сажа від багаття лишила на ній свій кипоть. Стецюрині очі дивно близькали, заховані глибоко в його жовтавих з синіми смугами

очних ямах. Видно було, — його душа чимсь переболіла. Він відсунув від вогнища свої чоботи й зосереджено подивився на своїх побратимів. А сосни довкола шуміли й заколисували його втомлені думи. З-за галявини перекликалися попташиному вартові. Майже неможливо було розрізнати окрики лісового птаства від перекликання густими нетрями аванпостів. Під владою партизанських загонів, що ними командував Стецюра, було два великі райони, що прилягали до північної Київщини і впиралися в болота ріки Прип'яті. Один з його загонів підсилився останнім разом свіжою амуніцією, двома гарматами та танкеткою. Ці трофеї дісталися партизанам від мадярів, що відступали з Дону. Навіть ця перемога над гонведами не тішила Стецюру. Він сидів біля багаття й думав невеселу думу. Власне, він чекав на лікаря, що його **войки** зобов'язалися спровадити до Павлюка. Лікар мусив зробити складну операцію. Стецюра пішов геть від вогню туди, де на шинелях і кожухах лежав його поранений побратим. Плач стискав серце Стецюра, коли він дивився, які конвульсії терпить Павлюк. Видно було, що дні його бойового друга пораховані. Павлюк був посічений кулеметним вогнем, щось із п'ять куль зрештувало його тіло.

— Ти краще вбий мене, щоб я не мучився на цій землі, — благав Павлюк. — Убий, коли маєш в душі хоч краплину милосердя до мене!

На його слова Стецюра тільки відвертався.

— Почекай, ще трохи та й лікар от-от прибуде. Вийме з твоїх ран оліво і вони потроху заживуть, будеш знову дужий.

Знесилений Павлюк лише стогнав та западав у непритомність. Стецюрі не піднімалась рука вбити товариша. Це ж, власне, найкраші були роки, коли він заприятелиував з Степаном Павлюком та Василем Пустовим.

Стецюра пригадував їхню першу зустріч в казармах, коли, вони ще зелені рекруті, були багаті на мрії. Мріяли вони з Павлюком побачити найдальші частини української землі, де жили люди, що говорили такою самою мовою. Хотілося їм об'їхати Галичину, Полісся, Волинь та інші краї, що лежали поза межами республіки. Мрії були окрілені, і ніхто не думав, що все піде шкіреберть. Пройшло все, наче корова язиком злизала, — думав Стецюра. — Нема вже тих гордих мрій. Вони догоріли із спаленими українськими дворами, втонули в криках безталанних вдів та сиріт. Павлюкові постріляні були боки й ноги. Фельдшер, що був у загоні, оглянув і сказав Стецюрі: „Ваш друг мо-

же померти. Ноги йому прострілені, їх треба негайно ампутувати, щоб не сталося зараження крові."

Павлюк на це не згодився.

— Як я буду без ніг! — кричав він у гарячці, -- не смійте з мене каліку робити! Краще вбийте, а ноги лишіть при мені! Бо як я можу калікою з'явитися до своєї дівчини, чи показатися вдома?

Стецюра сумно хитав головою й відходив геть. Він згоджувався, що його товариш мав цілковиту рацію. Без ніг краще людині вже не жити. Розпач, на думку про можливість утрати ніг, ще більше дратував Павлюка. Його кидали в жар. Рясний піт укривав його болісне лицце. Шпилько-ві високі дерева хиталися над криївкою, і їхній шум здавався йому шумом струнких смерек на карпатських полонинах. Поза землянкою нависні вітер, і було чути, як крякав ворон, що усівся на вершечку недалекої сосни. Те крякання морозило душу Павлюкові. Поранений думав про скору смерть. Йому здавалося, — прийдуть німci і повбивають лісовиків. А найбільше боявся він, що партизани відступлять під тиском переважних сил ворога на болота, а його покинуть напризволяще. Німci викинуть його посиніле тіло із землянки. Тоді ворон злетить з вершечка сосни й виклює йому очі. Візьме одне око в свій дзьоб, махне крилами й підніметься високо; сяде на вершечку стрункої сосни й буде жалібно крякати. Тільки ні, — рішав він, — Стецюра не дасть його в наругу. Бойовий побратим догляне за тим, щоб з його козацького тіла не насміялись вороги. Вийме з кишені свого галіфе червону китайку й покріє нею карі очі. Викопає з друзями-повстанцями могилу й покладе його в рідну землю на вічний спочинок. Сосни будуть скорбно шуміти над тим пагорбом. Вітер прилетить із-за Дніпра й струсить важких глиць із зелених віт на домовину або кине жмут пожовкого листя, мов останнє прощай.. Не взнає ані рідна мати, ані кохана дівчина, де лежать його

молодечі кості поховані. Ім і на думку не спаде, що його вже немає живого.

Шумлять та шумлять собі сосни, а Стецюра відійшов знову від пораненого, вийшов із землянки й чекає на лікаря. Щоб розвеселити хоч трохи свого командира, до нього підійшов Володимир Омельченко, що один із перших приєднався до загону бойовиків, тільки Стецюра з'явився в цих околицях.

— Ну, що скажеш, Володю? — запитав Стецюра.
— Хоробрі нудьгують без роботи. Все згадують про бочки з червінцями, що їх наказний гетьман, полковник чернігівський Павло Полуботок таємно переслав до Англії і поклав до Лондонського Королівського Арсеналу.

лівського банку, зберігши для нашадків золотий фонд України від загребущих і ненаситних рук окаянного Петра. Хотілося, щоб Англія колись, як здобудемо Україну, з нами за те вкладане золото розрахувалася. . . —

— Все що ти мені сказав, Володю, є сущою правдою, як і невигадана історія з королівськими круками. Їх годує спеціально на те приставлений йомен в Башті Лондону. Кажуть, що ті вікопомної давнини круки є найбільшою святістю Великобританії. Бо коли вони вимруть чи кудись зникнуть, то без них — пропаде імперія. Тому їх так і охороняють. В тій спокон віків укріплений фортеці королівська варта також охороняє усіяні найкоштовнішим у світі камінням корони володарів трону та інші атрибути монархічної влади. Звичайно, ніхто в світі не хоче, щоб його пропало, чи комусь щось віддавати. Тож, хоч і без одержання покладеного нашими волелюбцями в Лондонський банк бочок з червінцями, будемо жити золотими ідеями самостійної України, що їх плекав Павло Полуботок. —

Здавалось, що слова командира слухав не тільки Володимир, а й ліси, сіножаті та вся українська земля. Не встиг молодий Омельченко будь-що відповісти, як ліс ожив пeregуками сичів та одудів. То на галевину вийшло троє озброєних повстанців з невідомим у німецькій щинелі. Той незнаний тримав чорну шкіряну торбу. То й був лікар Борис, син Надії Іванівни та чоловік закатованої редакторки Марини.

— Я сам відведу лікаря до пораненого, — сказав Стецюра. Він дав знак повстанцям, щоб вони лишилися на галевині, а сам повів лікаря в землянку, де помирав Павлюк. Борис наказав негайно принести чистої води та чистогоrushника, а сам видобув з торби хірургічні прилади. Гострим лянцетом він розрізав халяви пораненого. Павлюк з болю аж посинів. Лікар розірвав на ньому й одяг і оглянув рани на боках. Дівчина, що була в загоні за медсестру, нагріла на грійнику щипці. Ними лікар повиймав скалки оливав з боків та з ніг. Після вдалої операції Борис оглянув критично хворого й сказав: „Кров у нього здорована, переборе зараження, й буде козак жити.“

— А як же буде з його ногами? — не втерпів, запитав Стецюра. — Ми ж не можемо брати його в похід на ношах. Милиці йому також не пасують, а костури тим більше.

— Важко на це відповісти, — сказав Борис. — За всяку ціну буду намагатися врятувати йому життя. Якщо помре — на те воля Божа. Таких, як він людей, негусто, — сказав

зав Борис. Мужній, бачу, воїн. Будемо надіятися на краще.

Стецюра подякував лікареві й подав на прощання свою зашкарублу руку.

— Не забувайте ж навідати хворого, — привітно гукнув Стецюра наздогін лікареві.

— Не забуду, — відповів той, і його постать потонула в темряві, що окутувала галявину. Лікар зник в супроводі трьох повстанців, що провели його до найближчого села. Там біля самого берега в лозі був скований човен. Селяни-зв'язкові перекинули лікаря на другий бік ріки, де на нього в сусідньому селі чекала вже хура, що й відвезла його до Городища. Борис прибув до Городища недавно. Він приїхав сюди після того, як частина Отто фон Боена була перекинута на боротьбу з партизанами. Білі стіни шпиталю утопали в зелені та в сплетіннях дикого винограду. В шпиталі було багато поранених німців. Відсутність лікаря хоч і була помітна, однаке не викликала ні в кого жодного підозріння. Лікар мав право відлучитися з шпиталю й лишити свого заступника робити обхід палат. В Городищі Борисові була приділена кімната в порожньому флігелі там же, в тому дворі, де й лікарня. Цілковитатиша та зразкова чистота позитивно впливали на його роздвоєну душу. Зв'язок з повстанцями лікар налагодив одразу після загибелі Марини. Ще в Києві до нього прийшли друзі з підпілля й просили, щоб передав медикаментів повстанському загонові, яким командував Стецюра. Іхнє прохання він виконав і вже не поривав зв'язків з тими, що були в смертельному двобої з ворогом. Він ніколи не відмовлявся допомагати пораненим повстанцям, хоч не раз наражався на небезпеку бути повіщеним або знищеним на партизанських мінах. На прохання зв'язкових він виїздив і рятував пораненого бійця чи й командира. Бадьорий і певний своїх сил, доктор оглядав тяжко поранених і робив чудеса своїми вдалими операціями. Вертає до життя друзів і ворогів і далеко не заглиблювався в політику. Десятки бійців із загону Стецюри завдячували йому свій порятунок. Цю останню операцію над пораненим Павлюком Борис зробив того дня, коли Іван Пустовий спроявляв гучне весілля в хаті Омельченка.

Хотілося й Борисові побути на весіллі, хоч нікого, крім Отто фон Боена, він там не знав. Правда, мати казала йому, що в Городищі мусить бути інші родичі, що туди переїхала Мальвіна з своїми дітьми. Йому цікаво було зустрітися з сімейством, якого ніколи в житті не бачив. Покликаний до пущі, Борис відклав це рішення. Приїхав він з лісу вже на світанку. Скочив із воза, дав дядькові на горілку й посунувся хоч

на годину якусь передрімати. Надворі розвиднілося, серед вишень щебетали синиці та співала іволга. Борис, не роздягаючись упав на ліжко й заснув блаженим сном. Поздоровити новоодружених він завитав щось через кілька днів. Приїхав він на бричці, запряженій парою коней. Фірмана відпустив, а сам пішки пішов в напрямку ріки, де жив Омельченко. В Омельченків Борис застав тільки старих. Молодих не було. Іван був десь у поліції, а Леся пішла на базар. В Омельченків він не барився. Розказав трохи про себе, розпитав, де живуть Мальвіна та Петро Пустовий, мило усміхнувся старим та й вийшов з хати.

— Колись, люди добрі, зайду до вас іншим разом. Тоді й наговоримось досочку.

— Та ви б хвилинку почекали, щось перекусили б з нами, — невгавала стара. — Я ось книшів напекла, нате, візьміть хоч на дорогу.

Борисові ніяково було відмовити старій жінці, що тримала в приполі серед подвір'я киши та пироги з м'ясом та з горохом,

— Добре, — погодився він. — Візьму з пару в кишеню. Мархва загорнула їх в чисту хустину, яку лікар вийняв з кишені.

— А це, — сказала, — хай Мальвіна попробує, — і покла в паперовий мішечок з десяток пирогів та книша.

— Які в нас сердечні люди, — думав він, — останнім поділяться, зустрінуть чоловіка, як рідного, та з порожніми руками з хати не випустять.

— Заходьте неодмінно увечорі. Я вас варениками з сметаною почастую, — сказала Мархва. І молоді будуть дома. От і побалакаєте. Вони ж в городі вже собі хату будують. Глини, цегли, дощок та стовпів понавертали повний город. Фундамент почали ставити, — хвалилася вона. Але цих останніх слів Борис уже не чув. Він вийшов з гостинного подвір'я й мандрував понад річкою. Пройшов він щось з десяток кроків, минув поронний причілок, верв'ечку човнів, гатку з ломачям і звернув в інший завулок, вже вільного від грузкого піску. Через ліхенку огорожу з хворосту виднілися занедбані господарства. Перед очима розлягались в усі строни біляві будинки господарів, їхнігороди, садки. Гілля з тих дерев перегиналося на вулицю, задивлялося в далечінь і ронило в пісок та на придорожню траву свої плоди. Сливи, груші, яблука, краснощоки райки, вкупі з ягодами шовковиці лежали на дорозі. Можна було нагнутися й підібрати будь-який плід, що їх щедро зронили дерева на вулицю. Цікаві горобці пурхали з-під свіжого кінського гною,

а сліди від кінських копит указували, що недавно хтось проїхав вулицею. Борис зупинився перед хатою, вкритою гонтом, де жив Петро Пустовий. Петра не було дома, як і його жінки. Його донька Валя сказала, що тато й мама на роботі. Тоді Борис розпитав у неї, як йому пройти до хати, де живе Мальвіна. Валя з радістю взялася провожати гостя. Щось через три-чотири вулиці вони вже були на іншому кутку містечка, де жила Мальвіна. Борис подякував Валі, почастував її пиріжком, що його дала йому на дорогу Омельчиха. Борис зрадів, що хоч Мальвіну застане вдома; переліз через перелаз у двір, сполохав курей, що розбіглися хто куди. Мальвіна сама почула, що хтось іде. Вона вийшла на ганок і пильно приглядалася на незнайомого гостя. Тє, що він був з Валею, заспокоїло її.

— Добрий день вам у хату, — весело сказав лікар. — Я це, власне, прийшов до вас у гості.

— Добре зробили, — зраділа Мальвіна. — Коли прийшли в гості, то заходьте.

— А не догадуєтесь, хто б я міг бути? — спитав він Мальвіну перед тим, як просунутись у двері. Молодиця розвела руками, ніяк не могла догадатись, хто це міг бути. В хаті вона запропонувала незнайомому гостеві зняти з себе пальто й подала йому стільця.

— Звуть мене Борис Зінькович. Це, правда, вам нічого не каже. То я ще щось додам. Я є менший син Надії Іванівни, в якої ви мешкали в Києві.

Мальвіна аж руками сплеснула.

— Та я ж у вашій кімнаті й спала, — схвилювано заговорила вона. Господиня заметушилася по кімнаті, щоб почачувати дорогоого гостя.

— З цим не турбуйтесь, — продовжував лікар. — Я не такий уже голодний. Ось вам подарунок. Це не від мене, а від Омельченків. Там є смачні книші й пироги з горохом та м'ясом. А чаю можете поставити. Якусь склянку з приємністю вип'ю.

Його приємний тембр голосу обрадував Мальвіну відразу, і вона шкодувала, що немає вдома Лілі, яка пішла провожати Платона в дорогу.

— На картках, що я їх бачила в Надії Іванівни, ви виглядаєте зовсім інакшим.

— Ба, — засміявся він. — То були інакші часи, коли я фотографувався. Ціла вічність минула відгоді, як я вийшов на еміграцію. А все таки повернувся, — гордо проказав він.

Мальвіна заметушилася з самоваром і внесла з другої кімнати цукерницю з варенням.

— Це я сама зварила, — сказала вона. Ось спробуйте з коржиками, поки чай закипить.

— Нічого, я почекаю, — сказав Борис. — Поки розшукав вас, то й пити захотілось.

— А як же ви потрапили до Городища? — з цікавістю запитала Мальвіна.

— Дуже просто, — сказав лікар. — Шукаю родичів. Розгубив їх по світу, а тепер кортить побачити, які ті родичі на вигляд.

На ті жарти вони обое засміялись.

— Справа в тому, — продовжував Борис, — що я за фахом лікар. Працюю в польовому шпиталі, що тепер розмістився в цьому містечку. Не знаю, як довго підвладна моєму шефові частина тут перебуватиме. Думаю, що довго. Отже, я маю шанс покищо розшукати своє сімейство.

— Вам просто пощастило, сплеснула руками вона від захоплення. — Родичів тут багато. Познайомлю вас з моїми братами — Іваном та Петром, з дядьком Гнатом, з нашою приятелькою Льолею, її братом Ігорем та з цілим містечком.

— Я був би на весілля до Івана прибув. З комендантури від Отто фон Боена приїздив вістун. Тільки я мав невідкладні справи в шпиталі. Знаєте ж, скільки там роботи! Тъма-тъмуща. Дохторові ніколи немає спочинку. Сновигаєш від хворого до хворого. Обходить палати, встановлювати діагнози, робити складні операції пораненим. Треба бути дуже пильним, бо за воєнного часу жартів нема. Щось не так, то куля не міне й лікаря. Головне, втілити в душу безнадійно хворого надію на видужання. Знищити в його думках той бар'єр, що насуває мисль про марність лікування й неминучу смерть. Коли ж той бар'єр безнадії буде з думок тяжкохворого усунений, це вже врятовано частину його життя. Друга половина залежить уже від самого лікаря та від організму хворого. Маленьке психічне заломлення пацієнта є рівночасно погіршення його стану як хворої людини. Пульс у нього починає битись частіше, появляється гарячка, що впливає на весь організм і робить його нездатним чинити опір найменшій недузі.

Розмова з лікарем цікавила Мальвіну. Вона охоче його слухала. Незабаром самовар виблискував на столі, чай був готовий. Мальвіна уважно розглядала свого родича, що довгий час перебував за кордоном.

Борис був чисто поголений. Його білосніжна сорочка була під синьою краваткою, яка відразу впадала в очі. Він був одягнений в закордонний костюм, на ногах мав близку-

чі штиблети. Німці, правда, не заперечували, коли часом лікар нехтував їхнім військовим одягом і перетворювався в справжню людяну й цивільну особу, якою Борис насправді й був. Речі до своєї туалети він привіз ще з Праги. Але одягав їх дуже рідко, щоб не бути занадто відмінним від місцевого населення. До партизанів він одягав звичайний місцевий одяг або, щоб не вбила німецька засідка, убирався в зелену уніформу й військову шинель. Зв'язок із повстанцями тримав його на дусі, що після цієї страшної війни зникнуть колоніяльні потуги. Народи стануть рівноправними та вільними. Те саме мусить статися й з його знедоленою Україною. Цю віру в краще майбутнє свого народу скріплювали в Бориса мужні повстанці на чолі з Стецюрою. Стецюра мав багато симпатиків та прихильників не тільки в підвладних йому та контролюваних його побратимами районах. Він мав гарячих симпатиків по всіх закутках української землі. Зв'язок з підпільними сітками, яких було дуже густо, мов тих грибів у лісі після дощу, підтримували його бійці. Вони передягалися рибалками, плотярами, мірошниками, поліцаями, візниками та всякими міняйлами. Про це лікар прекрасно був поінформований. Багато жінок та дівчат були зв'язковими між окремими підпільними групами. Лікар сподівався чуда, яке врятує Україну.

— Я вже ні в що не вірю, — сказала Мальвіна. Впевнялась все життя, тепер зневірилась. Не чекати добра в нашім краї, принаймні ще яких сто років. Люди неорганізовані і кожен дбає за власну шкуру. Страшний терор над цивільним населенням виконав своє завдання. Люди залякані, бояться й головою поворухнути. Недавно німці ось ціле село спалили. Стояло воно віками над самісінським Дніпром. Гарне було село, втопало в зелені. Приїхали, оточили з усіх боків за те, що провокатори-чекісти підкладали під їхню машину міну, і два німці загинули. І що ви думаете? Поставила німota під кулемета старих і малих. Всіх до ноги вибили. Дітей у колисках порізали, столітніх дідів постріляли. А спитати, за що?

Лікар мовчав, звісив голову на груди.

— Що ж ми можемо вдіяти? — нарешті промовив він. Їхня жорстокість їх і повалить і заплатять за це вони своїми головами.

Він пам'ятав слова Стецюри, що говорив до начальників своїх бойових загонів: „Запам'ятайте, що ми передова лінія фронту. Буде тяжко нам стримати натиск ворога. Але ми його все ж таки стримаємо. Бо інакше не може бути. Нам судилося дати відповідь нашим нащадкам про те, що ми зробили для волі майбутніх поколінь. Чи ми тільки те

робили, що спали по хатах з жінками та пили горілку? Коли вони почують, що ми тільки те й робили, що гуляли й возилися з жінками, вони нас прокленуть і від того прокляття нам буде важко лежати в безіменних могилах. Коли ж ми напишемо пару світлих сторінок своїми скорострілами для історії — вони нас за це похвальять і панаходу по наших благородних кістках відправлять. Будемо воювати на два фронти: проти тих, що нам на трудодень дають у колгоспі жменю посліду, і проти тих, що прийшли зробити нас маврами, а нашу землю безправною колонією. Ворог з нами панькаться не буде: впіймає партизана, то шкіру злупить. Отже, ми теж йому пощади не дамо, і він з наших рук не втече. Спійманих есесівців та жандармів будемо вішати на найвищих соснах. Хай висять там, аж поки не пов'ялить їх сонце. Гвалтівники нашого вільнолюбного народу мусять зазнати заслуженої карі. Та коли навіть ми будемо переможені, слава нашої боротьби перейде крізь тьму віків. Крізь сувої важких хмар нарешті проб'ється сонце, і **Дажбожі онуки на своїх синьо-жовтих прaporах напишуть і** наші гасла, за що ми свої голови кладемо. Пощади нам не чекати ні від кого, бо благородність померла в серцях наших поневолювачів, які в своїх злочинах перетворилися **в страшних воїнуколаків**, що не знають милосердя. Ті зграї диких шакалів мають наймодернішу зброю. Вони зможуть зрозуміти нас лише тоді, коли ми візьмемо до рук таку саму зброю. Якщо над нашою батьківчиною зійде сонце, то ми, покриті ранами й запорошені пиловою, вийдемо з лісів, Хай називають нас, хто як хоче: бандитами, запроданцями, ворогами народу, большевиками, фашистами. Від цього нам ні холодно, ні гаряче. Ми маємо свою власну ідею, свою власну мету, до якої прямуємо. Не злякають нас ані шибениці, ні розстріли. Терпіння нашого народу бути в становищі раба переповнилося. Страх за своє жалюгідне існування на цій землі також пропав у серцях дядьків. Люди візьмуться до зброї і ніхто не буде Кайном супроти свого брата. Тим справедливим воїнам в тому останньому нашому поході не буде ані кінця, ні краю...

— Ви щось задумались, — ласково сказала Мальвіна й налила ще склянку чаю лікареві.

— Та дещо думав, — сказав він. — Думав про завзяття нашого народу не дати себе поставити на коліна окупацийною владою.

— Але що ви зробите? — сказала Мальвіна. — Кожен тягне в свою сторону, а путя ніякого. З гвинтівкою проти танків не підеш, без літаків небесних висот не завоюєш. Ми

дуже вбогі. Біднішого за нас народу немає в світі.

— Нічого, — потішив її Борис, — буде ще й на нашій вулиці празник. Головне, щоб у людей був здоровий погляд на майбутнє. Зброю можна дістти, літаки дадуть нам інші народи, аби було кому воювати. Головне — Дух нації. Коли людина піdnіметься з стану раба до стану володаря на своїй землі, тоді її ніхто й ніщо не зупинить. Вона собі виборе волю. Якщо воща тих духових цінностей в своїй душі не має, то гріш ій ціна в базарний день. Продасть себе й своїх близких кому завгодно, щоб тільки самій якось житотіти.

— То правда, — сказала Мальвіна. — Свинопасів багато, а козаків мало. Хіба станеться чудо, і ті свинопаси створять із своєї маси когорти безстрашних і нездоланих воїнів, як це було за Хмеля. Пам'ятаєте Берестечко? спитала вона.

— Поразка, що стала символом нашої перемоги, — сказав лікар. — Простелив Богун кожухи своїх козаків по баговинні та й вивів свою піхоту на сухе місце. Так може бути й тепер. Кожній людині дороге власне життя і своя сорочка ближче до тіла. Хіба її можна за це ганити. Становище нашого народу гірке, але не безвихідне. Палиця має два кінці. Так і кожне питання може мати дві розв'язки. Для відчаю не маємо підстав. Жили наші предки на цій землі за татарщини. Жили тоді, то й тепер будуть жити.

— Я оце пригадала вашу чепурну кімнату. Гарно було мені там перебувати. На столику з абажуром лямпа, багато книжок, вікно в сад, де шумить біля самої шибки клен. Яке пишне та гарне на ньому листя восени! Шарудить вітер за вікном падолистом, а Надія Іванівна навшпиньках зайде до тії кімнати, на ваш та на вашого брата портрет зиркне, перехриститься та й знову по сходах піде вниз.

— Певно, що немає дорожчого слова на світі, як слово мати, задумливо сказав Борис. — Минули швидко роки, а мені все мов наснілось. Ніяк не віриться, що я вже дорослий чоловік. Жах, як швидко біжать ті роки! Промайнули дитячі, промайнули юнацькі, промайнуть роки нашого повноліття і станемо ми в думках, немов те спорохнявіле все-редині дерево. Ще зелене своїм листям, а стовбур уже порожній. Добре було б, коли б праця, в яку ми вкладали стільки здоров'я, дала позитивні наслідки. Бо наші думки, мов те насіння, зронене на землю: чи з нього вийде щось, чи так воно й залишиться в тій землі лежати без користі.

А було б добре, щоб те насіння або наші думки викинули гінкі парості в майбутніх роках.

— Я думаю, що цікаві й свіжі думки, посіяні для народу, можуть переходити століттями, хоч і в змінених формах, і своїм впливом виконувати корисну роботу, — сказала Мальвіна.

— Я теж так думаю, — відповів Борис. Розмова була вичерпана. Лікар дістав із-кишені годинника й глянув, котра година. Було щось за п'ять хвилин дванадцятого.

— Навідаєшся колись іншим разом, — сказав він.

— Заходьте, а то я страшно буду гніватись, якщо будете минати мою хату. В мене хоч і горе велике — про чоловіка нічого не чути з фронту, сина до Німеччини забрали — все ж я з приємністю зустріну вас. Одна дочка лишилась при місні та й вона десь пішла.

— Неодмінно навідаю вас ще не раз, — усміхаючись, промовив лікар. — Вулицю вашу вже не забуду, навіть уночі найду. А лихих собак тут поблизу немає, — жартував він.

— Та вони вас не зайдуть, — сказала Мальвіна. — А на всякий випадок майте при собі палицю.

Борис помахав їй рукою й переліз через перелаз. Ще хвилина, і він зник за парканами на вулиці, що скрутнула різко праворуч. Не встигла Мальвіна увійти в сіни, як він вернувся й гукнув: „Передайте привіт вашим братам. Обов'язково мушу з ними побачитися та поговорити про деякі справи.”

Мальвіна не догадувалася, що Борис мав завдання від підпілля нав'язати зв'язки з обома Пустовими, що займали помітні становища в районі й могли допомогти кадрами для майбутніх широко закроєних операцій повстанських загонів. В той день Борис мав чудовий настрій. Не довго думаючи, завернув до місцевої пристані, де не стихав стукіт молотків і над водою послали свої густі тіні похилені верби. Він мав плян увечорі завітати до Петра в гості. Недалеко від того місця, де блукав Борис, стояла з Платоном Лілія, дивилася на засинену далечінь. В затоні гупала парова баба, що забивала свіжі палі. Сяйво від ацетилену піднімало жовтосиню авреолю між баржами. Там були гори моху, потрібні для конопачення суден. Лежали вузькі сумги дрантя, залізні клямри, стружки та в барилах і відрах стояла смола. Густий пек варився у величезних казанах, де метушилися робітники. В затоні цілими днями не вщухала робота: скрипілі пилки, гула парова машина, стукали конопатники дерев'яними молотками, конопатили баржі й

прибивали лиштву до того місця, де між обшивкою був законопачений мох. Затон виглядав, як справжній січовий табір, коли козаки ладнаються в далекий похід. Ліля й Платон вийшли на вузьку стежку й побачили газоход, що стояв пришвартований біля маленького причілку на цьому боці пристані. Матрос Ашод уже розпаливав бункер кленовими полінами. Густий дим валив з того бункра. Ліля глянула вниз на воду й побачила біля самого берега між лататтям зринали гуси. Видно було, що вони ловили ряски. Платон обіперся об стовбур розрослої верби і вже далі не пішов.

— Тут ми й попрощаємося, люба моя, — сказав він дівчині. — Мені дорога праворуч, тобі ліворуч. Треба мимоволі на деякий час розлучитись. Таке то життя бурлакське. Обіцяю при нагоді завитати до тебе. Вірю, що ти почекаеш на мене. Будеш виглядати дим в обріях та розпитувати в матросів з інших қатерів і газоходів, чи не зустрічали такого собі Платона. Але не тужи, скоро вернусь. Ще поки впаде перший сніг, я буду дома.

Ліля стояла мовчки й слухала.

— Таке то коротке мое щастя, — сказала вона в розпушці. — Ніаговорилися, ні напустувалися, начіть на надивилися одне на другого. Така нагла розлука. Я сьогодні через твій від'їзд не пішла на роботу. Не знаю, що мені за це буде. Майстер полає про людське око. Як мені боляче з тобою розлучатися! — сказала вона. — Ти ніяк цього не уявляєш! Видко, хтось наєміявся з нашої першої зустрічі — от чому й розлучаємося.

— Та це ж не розлука, — потішав її Платон. — Я тільки доїду до Мозиря, а там і назад вертаюсь. Чого нашому газоходові блукати аж в Білорусі, коли в нас тут багато справ для рейсування. Проїдуся трохи, а там знову будемо вкупі. Тоді вже ані війна, ані Німеччина нас не розлучить. Ти ж ніколи в моєму серці не постарієш.

— Чи ти ж будеш виходити на берег та виглядати моєго газохода? — запитав він дівчину.

— Буду завжди виходити ранком на берег і дивитись в обрії, чи не димить вдалині твій газоход. Чи не тягне за собою баржі?

Ще раз потиснув він її руку й неохоче відхилив від себе. Відірвався від дівчини й пішов стежиною до газоходу, де на нього чекала ціла команда з німцями. Біля самого постому Платон ще раз оглянувся й побачив білу хустку в Лілі в руці. Таку її він і запам'ятав, смутну та розхвилювану

докраю. Вона довго ще стояла під вербами в рожевому платті з білою хустиною в руці.

-- А ну, віддавай кінці. — крикнув на нього капітан. Будемо відчалювати.

Платон зіскочив на берег, вийняв кілка з кодолою і відв'язав від буфера причілку другу грубу кодолу. Ще одна мить, і хлопець вискочив на палубу, коли газоход почав відпливати від берега. Ще довго бачив Платон ті верби, де стояла Ліля. А газоход надавав швидкості, від обертання гвинта за кермом **лишалися барапці вертлявих хвиль**; **затока і верби зникали з горизонту**. Перед Платоном відкривалися нові обрії, що їх він ще не бачив у житті. По обох боках ріки шуміли густі лози, а на піщаному березі **статечно ходили** сойки й уважно роздивлялися на викинуті хвилею на берег маленькі черепашки та водорости.. Птиця-рибалка злітала з-за піцаної коси й падала каменем у воду. Вона з криком носилася по над хвильами вже з рибиною в гострому дзьобі. Платон ще довго стояв на задній частині газохода. Опісля, коли газоход зробив щось із десять закрутів, він пішов собі в кубрик передягтися й змінити товариша на вахті. За газоходом лишалася смуга роздвоєних хвиль, мов її хтось перерізав надвое велетенськими ножицями. Роздвоєна хвиля вдарялася в обидва береги й відкочувалася назад, знову з'єднувалася і загладжувала борозну, що її лишав газоход за собою. Здавалося, що хтось незримий орав плугом, і з-під того плуга перегорталися скиби землі, на які навалювалися інші до безконечності. З каюти на варту вийшов у шинелі з карабіном в руках Танненберг. Він подивився на чудові краєвиди обох берегів, пригадав гостинне містечко, що втопало в садах, і злегка зідхнув. Давно вже заховалися позолочені бані церкви, зник срібний хрест над її вершечком, у прядів сизого туману заховалися на горбі біляві будинки, а Танненберг усе пригадував таку милу родину Федора Мимохода, що десь поневірявся в очках. Згадував він Мальвіну, що нагадувала йому його покинуту жінку, пригадував Лілю, що все вимагала, щоб він щодня писав своїй жінці листа й розпитував, як там Антін на новому місці влаштувався. Неначе в калейдоскопі, змінювалися барвисті пейзажі перед вартовим. Целюльоїдною плівкою тягнулися хмари, причепурені вітром. Із-за пологої коси з'явилися будівлі невідомого села, на пагорбах пишні палаці, що колись належали якомусь панові. Танненберг замилувався разом з Платоном, що вийшов змінити біля бункра Ашода, як череда корів підійшла до води й здивована рухом газохода по ріці підіймала ліниво голови й задивлялася на газоход. А йому ще був далекий ка-

ботаж, що його за деякий час могла перелетіти рибалка-птиця, яка завжди неспокійно кричить на цих просторах і своїм криком накликає бурю й дощі. Платон запалив цигарку, махнув привітно рукою Танненбергові й поліз змінювати свого побратима на вахті. Хвилі щороз більше й більше ставали неспокійними, піднімали на своїх дужих плечах газохода й легко жбураляли його, немов би хлопці на майдані через сітку волейбольного м'яча. Газоход то занурювався носом в роз'ятрену стихію, то знову піднімав його й нісся вперед до незнайомої пристані. По обох сторонах ріки шуміли вже не верболози, а справжні дубові й мішані ліси, що ховали в своїх нетрях не тільки диких звірів, а й людей, які повтікали із хат своїх, щоб не їхати до Німеччини. Вічна загадка панувала на цих первісних просторах. Загадка людської доброти й людського зла. Бо зло було посіяне в серцях у людей жорстокістю доби, і люди були здатні на все, щоб тільки лишитися живими. Ця загадка життя і смерти панувала й на газоході, бо ніхто з команди та з німецької варти не знав, чи вдасться їм проїхати через цей лісовий притихлий простір. Чи може гострі партизанські кулі перетнуть ім життя, щоб жоден з ворожих пароплавів не з'являвся більше в цих прип'ятських місцях; мовчали борти, і тільки за бортом пінилася й кипіла вода; бризки від запінених хвиль перелітали через поруччя й падали на палубу. Капітан наказав дати повний хід, і газоход по-валі поплив в сторону Мозиря

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

На фронті скаженіла безупинно хуртовина й хоронила вбитих і замерзлих солдатів без санітарної обслуги. Чисту роботу вона робила, і тільки де-не-де не встигала замести сліди нечуваної в історії битви. Серед зруйнованих бліндажів та бункрів валялися гори трупів. Важко було розпізнати, до якої армії належали побиті. Колеса розбитих гармат сиротіли серед розвалених комінів разом з підбитими танками. На знищених возах лежав провіант та фураж для коней. Самі коні були також побиті, і їхні туши з роздутими животами піднімалися серед дороги, а чи просто лежали притрушені тим снігом перед руїн. Тільки вороння сідало на ті туши чи на відчинені люки підбитих і спалених танків. Жодної живої душі ніде не було видно. Лише зварища димили та біля них гризлися собаки, що давно здичавіли й відгризали у вбитих воїнів обморожені кінцівки їхнього тіла. Навіть у тих місцях недалеко від Волги не було видно

осиротілих дітей, що в таких випадках розшукають своїх побитих батьків. Ще на Дону можна було бачити, як уцілілі жінки голосили по вбитих своїх чоловіках. А хуртовина гула й дико свистіда з-за калмицьких степів та ховала під своїм білим саваном ворогів і приятелів. На скажених білих конях прилітала вона й розвертала свого дебелого во - за, і він при тому розвертанні губив свої колеса й розсипав цілі лантухи ідкої соли. Стьобала вона скажено сталевою пугою по тих конях; ляскіт тієї пуги лякав їх, і вони піднімали свої шалені гриви й неслися назад та й пропадали в засніжених степах.

В таку хуртовину німці й дійшли до великої ріки та зупинилися на відпочинок. Треба було хоч задубілі руки погріти. Довелося їм спішно будувати бліндажі, викопати лопатами свіжі шанці, провести систему укріплень поміж дівізіями й прокласти телефонну мережу. Карта німецького командування під Сталінградом була бита. Нічого не лишалося їм, як тільки відступати, бо в них доходили до кінця набої, не було фуражу для коней, бензини для машин і танків. Генерал-ляйтенант фон Павлюс — головний командувач німецької армії дістав через двох радянських парламентерів листа. В нім ставлено вимогу німецькій армії піддатися, оскільки вона, оточена з усіх боків, не має ані муніції, ані харчів, ані теплого одягу, щоб продовжувати боротьбу далі. В разі відмови вона буде знищена вогнем артилерії та бомбами з літаків. Штаб фон Павлюса перебував у бункрі в селі Карпівці, недалеко від Сталінграду. Справи були погані, майже безнадійні на цьому відтинку фронту. Оточені з усіх боків німці приречені були на голодову смерть чи на самогубство під вогнем ворожої артилерії. Коли фон Павлюс зібрав у своїм штабі представників від різних полків, то їх голоси поділилися. Одні були за капітуляцією, другі фанатики доказували, що Гітлер своїм генієм допоможе їм розірвати вороже кільце і врятувати цілу армію від неслави. Це було перед дев'ятим січня 1943 року. Парламентери з білим прапором пішли ні з чим; з наказу командування був відкритий інтенсивний вогонь по німецьких позиціях. Від гарматного вогню хиталася земля під ногами, і небо було розжарене, мов той шмат заліза, що його ковалъ виймає з роздмуханого горна. Німці втрачали в Сталінграді позицію за позицією. На площі, в північній частині, яку вони назвали площею загиблих героїв, Василь Пустовий зустрівся з братом Дмитром. Для Дмитра його брат видався марою, що виросла з своїм автомatom над зруйнованим ворожим бункром. Дмитро посунув сво-

го тяжкого танка Т-34 вперед і крізь амбразуру встиг лише на мить углядіти велетенську фігуру свого брата, що перепочивав перед бункром із своїми вояками.

— Невже то брат! — подумав він. — Після бою обов'язково довідаєшся.

І він погнав свого танка далі в атаку, метким вогнем піднімав стовпи диму на зайнятій німцями позиції. Тільки дилетанство німецького командування могло завести триста тисяч солдатів на вірну смерть. Безголовість та зарозумілість геренфольку, що нехтував усім людськім законам. Василь Пустовий ніби очуявся, коли хтось закричав йому з важкого танка й помчав ним далі.

— Хто б то міг бути? — подумав Василь. Певно якийсь земляк. І він підняв свого автомата й разом із іншими бійцями подався під прикриттям того танка в атаку на ворожі позиції.

Всі аеродроми в німецьких руках під Сталінградом, були виведені з ужитку ворожою артилерією, і ні пошта, ні медикаменти не доходили до німецьких частин. З "Юнкерсів" скидали невеликі пакунки з харчами та муніцією. Тільки ті вантажі потрапляли в ворожі руки. Серед німецької армії на Волзі росла безнадія в лиху годину. Вони лежали тисячами в бункрах з обмороженими руками чи ногами, хворі на тиф. Багато з них були поранені в останніх боях за місто. Тих хворих та поранених не можна було евакувати, бо дорога на захід була перерізана. Лихенькі солдатські шинелі не витримували страшного холоду, що дошкульно допікав тим, що клали свої голови за райх та за фюрера. Контрудари німецьких військ, що хотіли допомогти оточеним в районі міста, не мали успіху. Повітря було морозяне і кристали снігу висіли в просторі. Від такого холоду дух захоплювало. Сибірська 62-га дивізія, до якої належали танкові з'єднання, докінчувала свою роботу в операціях довкола міста. Вона перерізала надвое дивізії оточених німців. При об'єднанні третьої гвардійської армії з 62-ю дивізією й зустрілися брати Пустові. Зустрілися на полі бою й один одного не відізнали: здавалося ім, що ця зустріч була видивом. Дмитро обминув на своєму танку того бункра, де відпочивав Василь, і скерував вогонь своїх кулеметів та гармати на німецькі позиції. Бої велися за кожний розвалений будинок, за всенайкій розвалений цех колишньої виробні. Змішались в одно: лижварі в білих ха-латах, чорні шкірянки танкістів, фуфайки й шинелі бійців та гвардистів. Обидві сторони добре тямili, що від цієї битви залежить вислід дальших подій. Німці чекали зо

дня на день, що ось на їх боці виступлять Туреччина та Японія і врятають їхні оточені дивізії від повного розгрому. В повітрі висіли й гули літаки, що скидали вантажі своїх бомб на німецькі позиції десь за Вороновим та Городищем. Василь радів, що, крім його рідного міста Городища, одне виросло тут недалеко від Волги. Думки його неслися в рідну сторону, коли він відпочивав біля ворожого бункра. В тому бункрі були побиті ворожі армійці й офіцери від кинутих бійцями ручних гранат.

А хуртовиця з-за Волги не переставала мести. Гострими голками впивалась вона в обличчя бійців, і Василь Пустовий думав, що така сама проклята хуртовина колись провожала на далеку Північ його безталанних батьків, сестру Ольгу та невістку Оксану.

— Боже, дай їм вічний спочинок і засвіти вічне світло над їхнім прахом, — молився в думках Василь. Йому стало дивно, що ще волочить ноги по світу, коли всі його родичі та близькі давно в могилі спочивають.

— Чому мене Бог береже? Жодної заслуги перед ним не маю, діла доброго не вчинив, а він мене ще на світі тримає?

Здається, ще вчора я був у Карпатах. Любувався їхніми барвами, сперечався з Павлюком та Стецюрою. А сьогодні опинився аж на Волзі.

Його думки перервали друзі-автоматчики, що надійшли.

— Давай залізати до бункра. Німецькі трупи повидаємо та хоч трохи перепочинемо.

Бійці похапцем так і зробили. Повидали, мов непотрібні поліна дров, трупи німецьких офіцерів і розмістилися в ворожому бункрі. Біля чавунної грубки валялися подерти вояцькі книжки. В самій грубці було повно попелу, що лежав грубими шарами від спалених німцями важливих паперів. Гасова лямпа так і зосталася висіти під стелею й освічувала напівтемряву землянки. Василь поставив свого автомата біля грубо витесаної лави і сам, мов мертвий, поваливсь біля неї. Хтось із бійців знайшов відро німецького шнапсу, і вони дружно усілися біля столу та почали пити дорогоцінний напій. В бункрі швидко було накурено. Сморід ішов від грубки, де вояки сушили свої обмерзлі обмотки. Шум і веселий сміх стояв довкода, а Василь мовчав і думав думу. Його думки летіли далеко від Волги, від калмицьких степів. Летіли вони вище від „юнкерсів“ до свого рідного краю і там попідтинню шукали своїх родичів. Перед його заплющеними очима хитався вишневий сад, розлога мармурова тераса, що на її панелі падало запашне сучвіття. Сходами, що вели униз до озера, йшли молоді жін-

ки. Вони зупинялися на мить в якомусь благоговінні й дивилися, як підводиться сонце з-за вершечків дерев. А на озері, де здіймається густою стіною очерет, плавали лебеді. Велично клали вони свої білі шиї на плесо спокійних вод і відпочивали. Ті вродливі юнки підійшли босоніж до озера, ще раз полюбувалися його спокоєм і величчю дня, зняли з себе одяг, увійшли в воду. Від радості почали ті жінки кричати. Той жартівливий крик луною полинув по околиці. Його слухали дерева в саду, високі тополі та ясени, що стоять обабіч озера. Благодать людська була відсвічена на **личах** тих первітох, і вони своїми руками розгортали лоно спокійних вод. Лебеді, що пливли остроронь від них, змінили свій плав і повернулися від очерету до того місця, де купалися молоді звідниці. Дівиці, та чей же засоромлені перед лебедями, ховали свої налиті сонцем груди в холодну засинену купіль. Від руху їхніх рук фіялкові бризки летіли в повітрі. Вони жартома оббрізкували тими бризками лебедів, щоб птахи не дуже то близько до них підпливали. Ті лебеді незадоволено повернули свої шиї й подалися назад, чим викликали ще більший сміх у купавиць. Піщинки сонця переливалися на хвилях і відбивалися в грайливих очах жінок. Їхні очі, видко, були переповнені спрагою кохання й молодості. Дівлі вже не зачіпали й не прогонили від місця, де вони купалися, тих величних лебедів. Перемогла нарешті жіноча примха чогось незнаного, що ніколи ще не приходило ім у голову. Хіба ж можна відганяті від себе таких чистих та невинних птиць, як лебеді? Це ж треба бути зовсім безсердечними, щоб рішитися на такий вчинок.

Почуття бере гору над розумом, і Василь бачить, як ті юнки поманили до себе лебедів, які й припливли на їхній поклик. **Птахи** дозволили купальницям погладити себе по голові па провести тендітною рукою по крилах. І якби не існувало легенди про лебедя й Леду, то можна б було відкінути всілякі підохріння щодо намірів тих молодих, повних здоров'я й наснаги дівиць. Василеві навіть гірко стало, що йому таке приверзлося. Але він був задоволений, бачивши в своїй уяві таке величне озеро. Воно було повне таємності, вкрите вуalem сизого неба. Сплivala тиша бірюзових вод. Висока стіна мовчазного очерету любувалась тендітним мостом, що його проклав уранішній туман між двома горбами. Красуні та лебеді видалися воїнові реальнюю річчю, бо всяк буває на цій землі. Потім перед його очима **хитнулася** Іванова постать. Василь відчував серцем, що Іван лишився живим. Напевне, думалося йому, відібрали

масток покійного батька, відремонтував будинок, та й відпочиває на ліжку. Іван пообрізуває гілки з коконами гусені та павутинням, згріб гори хмизу й попалив листя з тими коконами. Здіймав він їх з вершечків яблунь та груш спеціальною на те призначену жердиною з ножицями, якими ті листки зрізав ще покійний іхній батько. Позбирав Іван розтягнутий з двору реманент, почистив рамки для вуликів, поорав поле, посадив картоплю-американку, що цвіте синім та білим цвітом. А на Благовіщення прилітають ластівки. Аж душа радіє, коли почуєш спів жайворонка; він відривається від землі, висить маленькою цяточкою в небі, а потім падає сірою грудкою й зливається з ріллею. В полі не розпізнаєш, де грудка землі, а де жайворонок. Ця мімікрія, властива й іншим птахам та польовим звірятам. Цікавився Василь і життям крота. Наріє кріт ямок, навидає з своїх ходів піску й невідомо, де саме він відпочиває. А сам кріт з народження сліпий. Навіть якби він і вгору глянув, то однаково веселого сонця він не побачить, коли воно обходить землю. Отак той кріт з народження жодної краси світу не бачить, копає свої лябіринти під землею, інколи вигляне на поверхню землі. Якщо застукає його собака, тоді кротові жодної радости немає: хутчіше тікає в нору. Небезпека відбиває охоту робити прогулянки земними стежками. Лише вночі, коли поле наповниться звуками незримих соторінь, він піdnімає свої кротячі лапки, струшує із оксамитної спини пісок та глей, вилазить подихати свіжим повітрям чи посмакувати якоюсь личинкою або червячком. Піdnіме звірятко блі ніздрі, вдихне того повітря, і його осліплі очі заломлять спектри небесних світил. Тільки він буде байдужим до них, бо поперше, він нічого не бачить, а подруге, він звик з дитинства бути під землею й почувати себе в своїй норі безпечним. Проповзе кріт по полю, наслухається співу вітру, зелених коників та й знову голову в нору застромить. Найбільше йому не подобається, коли цікаві діти розкопають палицями його лябіринти, поруйнують ходи й завдадуть йому кропіткої роботи.

Боїться він їм до рук потрапити. Бо діти нацькують на нього пса, штурхатимуть палицею, за хвоста смикатимуть, а він, безпорадний, розставить свої лапки й зробиться тихим та непорушним. Діти ж будуть реготати та кпити з нього до самого заходу сонця. Набридне їм пустувати, лишати його в спокої й підуть за возами своїх батьків геть із поля. Не знають ті нерозумні діти, що він користь засіяній землі приносить, нищить усяких шкідників урожаю... На Купайла-тоглять Марену, діви вкрашають гільце, а земля в зелені-

і морю хлібів аж до Кузьми й Дем'яна не буде кінця. Пожне Іван пшеницю чи жито, снопи поскладає в копи та звезе до стодоли. Обмолотять ті снопи з дядьком Гнатом та з Петром. У клуні постелять рядна, щоб зерно не розсипалося по току, розв'язуть перевесла й розстелять ті снопи на ряднах. Розмотають ременці у калицях, отпустяль бичі од ціплен, почнуть молотти. Ціпи ходитимуть по клуні, мов барабан його автомата на фронті; невтомно їм крутитися в повітря й падати на розстелені снопи. Цок-цок, цоп-цоп, і зерно буде вилітати з-під тих міцних ударів і бризкатиме в шалівки клуні. Виб'ють те зерно з снопів, згребуть кінцями ціпів солому й відкидають її набік. Солома ще знадобиться на підстілку худобі. Вибите з снопів зерно Іван спочатку провіє спеціальним черпаком і вже чисте зерно згорне у ворох. Візьме мішок того зерна на плечі й покладе на воза. Запряже коні та й поїде до млина молоти. Його жінка чи Мальвіна џапече на розжареній черені пухкого хліба й винесе рум'яні буханці до комори, щоб вони там зберігалися свіжими. Тепер кожного ранку у великій макітрі буде підходити тісто на млинці. Іх господиня покладе на рушник і подасть до столу. В полив'яній мисці, як присмака до них, будуть шкварчати вишкварки. Брат сяде за широкий стіл, перехриститься широкою рукою, як його покійний батько, і візьметься за смачний сніданок. Поснідає, запряже свої коні й поїде в поле чи на сіножат. Перепілка почне співати у високих травах і на густих полицях буде ще блискотіти роса. Іван пропустить воза з іншим господарем, що вийде косити гречку чи конюшину. На сіножаті зупинить коні, зніме з воза косу, огляне її уважно, доторкнеться до неї клепалом і почне косити хвилями густу траву. Накосить її гори й зупиниться аж тоді, коли коса зачепиться за міцний корч або порослий мохом камінь; зітре рясний піт дужою рукою, гляне, чи високо сонце, відкине косу набік, похилитає до воза напитися холодного квасу чи кислого молока. Закладе руку в торбу й намацає там млинці, горнятко з сметаною та пляшку свіжого молока, що йому його жінка чи Мальвіна поклала перед його від'їздом з дому. Перекусить він, візьме кисет з тютюном, скрутить цигарку й затягнеться з пожадливістю. А над лугом пливе благодать Божа. Прокидаеться до життя птаство, комахи, звірятя. Вітер хилить додолу не тільки траву, а й тонкі верби. Дубняк перешіптується з калиною, що стойть у золотому намисті й хизується своєю красою.

— Погляньте, яка я гарна, які на мені чудові коралі, яка зелена плахта на мені!

А дубняк щось незадоволено відповідає, можливо те, щоб вона була трохи скромнішою й не так дуже хвалилася, мов та верша в болоті. Шумить дубняк і гойдає на своїх корчуватих галуззях солов'їні та сорокопудячі гнізда. Ковили біля нього мало, переважно пісок, де вгрузають зелені коники, у захопленості своїй та в безжурності забувають, що біля нього немає медвяної мурави та блакитних дзвіночків. Підплигнуть отак у повітрі й вгрузнуть у пісок, посидять так у ньому, випростають свої крила та й знову полетять на покіс.

Поблизу того місця, де на Кузьму і Дем'яна Іван косив, обов'язково мусить бути болото, де перегукуються безупинно жаби: кум-кум, кум-кума — розпізнають вони одна одну. А опісля вже й починають свій жаб'ячий концерт у болоті та все: кум-кума, кум-кума і так без краю. Набридне їм поміж лопухами сидіти, от вони й вилізуть на узбережжя на білому пісочку погрітись. Тільки недовго тішаться тим спокоєм, бо навіть заєць може їх налякати або якась корова, що прийде води напитись. Сплигнуть вони з переляку в воду і вже більше не вилазять на берег цілий день; сидять собі в болоті, виводять свій монотонний концерт. Буває, що іхні співи приваблюють буслів, які в захопленні від концертів в екстазі виловлюють організаторів **тих** учтів смакують ними. Комарині рої та гомінливе птаство тоді розносять вістку про славні діла двоногих журавлів, що допомагають їм дотримувати хоч маленьку тишу в лузі.

Іван з'ість, мабуть, свій сніданок, візьметься знову за косу, і вона буде ходити в його руках, мов навіжена; вже надвечір він відрівтесь від неї, подивиться на скошену на сіно траву, покладе косу на воза та й поїде додому.

Розбудив Василя від солодких мрій старший сержант, що прийшов з вахти.

— Прокинься, — сказав Валентин Розумовський. — Ти все спиш та спиш.

Василь усміхнувся до друга. Пригадав несамовиту оборону козацької могили за Доном. З тих оборонців лишилися тільки він та Валентин Розумовський, нащадок колишнього останнього гетьмана України Розума. Розумовський зестався сиротою ще з дитинства. Виховувався в дитячому будинку. Удвох з Василем вони осінньою порою й оборонили козацьку могилу від наруги. Підпovзали до тії могили німці в бесілій люті, а хлопцям здавалося, що предки говорять до них із-за кожного куща й нагадують їм про свою славу. Німецькі автоматчики вбили багато мінометчиків та кулеметчиків. Набої їхньої артилерії та безугав-

ний вогонь танків засипав траншеї, покопані на схилах та
могили. Десятки бійців та командира полку було вбито.
Можливо, Василь та Валентин не витримали б вогневої ата-
ки, але якась незрозуміла впертість жевріла в іхніх серцях,
і вони, не зважаючи на те, що ворог оточив їх з усіх боків,
не хотіли скапітулювати. Г'ять ночей провели бійці в без-
сонні. Об іхню впертість хвиля за хвилею відкочувалися во-
рожі атаки. На шостий день іхньої оборони, нарешті, на-
дійшла довгожданна підмога, і коли німці відступили за
Дін, Василь обняв Розумовського; побратими вилізли з
шанців і дивилися на захід сонця. Тоді Валентин сказав:

Мій предок, Кирило Григорович Розумовський, кохався з імпера-
трицею Єлизаветою, що наставила його гетьманом на цілу Укра-
їну. В Глухові йому було вручено національні й військові клей-
ноди, хоч він переніс свою резиденцію в Батурино. Чув я, коли
гетьман влітку 1752 році об'їзджав край, то в Чернігові біля
храму страшний вітер зірвав йому блакитну стъожку з ордена святого
Андрія Первозванного. Ту стрічку всиг підхопити агент Тайної
Канцелярії, Григорій Теплов, що приніс гетьманові нещастя...
Отак і справдилося пророцтво козачки-матері: "І лобза, його
же предате..."

Сам Валентин Розумовський, нащадок гетьмана—виріс у дитячо-
му будинку. Ціла його родина померла з голоду, коли не було
чого в селах їсти. Валентин відступав з Харкова разом із
бійцями; на Дону зустрівся з Василем Пустовим. По втра-
ті Стецюри та Павлюка це був найщиріший приятель у Ва-
силя. Удвох вони перебували на південносхідному фрон-
ті й дивувалися тій нищівній силі, що наступала з заходу.
В руїнах міста над Волгою вони обороняли кожний поверх,
кожну пивницю перед ворожими танками й автоматчиками.
В безупинних боях Василь поступово починав утрача-
ти віру в швидке закінчення війни. Він став неговірким і чо-
мусь байдужим до всього. Чи хтось буде жити, немов у раю
після його смерти, чи мучитися на тяжких роботах, його
теж мало цікавило. Хтось немилосердний хірургічним лан-
цетом пройшовся по його організмі й вирізав деякі частини.
Але надія на воскресіння правди ніколи не згасала в йо-
го думках.

Мріяв Василь і надіявся, що після війни настануть вели-
кі зміни. Люди після перемоги над ворогом стануть ро-
зумнішими. Правосуддя відкриє книгу із справедливими за-
конами. Ті закони не тільки будуть записані в книзі для
вряди-годи, але й виконуватимуться в житті. Цими надіям

на справедливе завтра, повне добробуту, жили геть усі фронтовики.

Розумовський пройшом повз Василя й усівся біля грубки. На грубці кипів чайник з розтопленим снігом. Від воялької пропаленої обмотки йшов чад. Бійці обмінювалися думками про наслідки недавнього бою, згадували тих, що полягли в руїнах мертвого міста. Надворі блищали зорі, що їх засвітила темрява, мов ті китайські ліхтарі над арками італійських міст під час величних свят.

Василеві згадувалась гондоля на вулицях Венеції і в синім вуалі казкове Соронто, де він ніколи не був.. Споминались кабальєри на Сіцілії, глибокі печери, де члени мафії переховують свою зброю. Чимсь нереальним захищалася стіни Ватикану, де в чорних сутанах засідають всесильні кардинали, що вигадали інквізицію на людину. Він чув дзвін, що сповіщав про чиєсь похорони. В його уяві захищалася труна з померлим папою римським і похоронна процесія, що прямувала за тією труною. Стражники в смішних жупанах мовчки охороняли ту процесію, що несла на своїх плечах володаря життя й смерти єретиків. Плач стояв над натовпом жінок, що були одягнуті в жалобу й плакали за померлим заступником самого Бога на цій землі. Одна жінка хотіла доторкнутися до святих мощей померлого папи, але стражники відштовхнули її, і скоро труна зникла в розкішному храмі; її понесли на своїх плечах найшляхетніші з шляхетних родин Італії. Після вроčистих похоронів кардинали засіли за широким столом вибирати нового папу. На єхню думку, папа мав бути найвидатнішим з-поміж усіх людей. Він мусить своїм впливом припиняти жахливі війни і виблагати в Бога прощення всім єретикам і схизматикам. Він зробить чудо з чудес. Люди вже ніколи не вирушать на дики фронти, щоб убивати одне одного. На землі настане справжній мир, не буде ні біdnих, ні багатих. Довго шукали кардинали такого кандидата на папський престол, переварилися між собою й не дійшли ні до чого. Дим, що випливав з димаря маленької грубки в палаці, був завжди білого кольору, і натовп довго очікував, поки з того димаря повалив чорний густий дим; це означало, що новий папа вже вибраний. Скільки то радості було на обличчях замученого люду! Василь аж усміхнувся. Новий папа вийшов на балькон свого палацу й поблагословив людність золотим хрестом...

Дзвінкі голоси бійців, що вбігли до бункру й обступили грубку, обірвали Василеві мрії. Бійці внесли з собою снігу й морозяного повітря. Василь уважно оглянув новопри-

булих і не знайшов серед них жодного знайомого **войовника**; розчаровано махнув рукою. Його взяла досада за своє нещасливе минуле, за померлих батьків, за своє поневіряння в окопах. Розумовському він завжди усміхнено говорив, коли той розчаровувався в житті: „Підожди, підожди, скоро почнемо за Україну воювати. Збудуємо її соняшну та прекрасну і дітей у своїй хаті будемо по-своєму вчити Богу молитись. Коли ж нас не визнають рівними між іншими народами, то ми в походах дійдемо аж до Італії і там такого папу виберемо, що нас і нашу віру буде шанувати до віку.

Вояки та Розумовський весело сміялися з нього й не звертали уваги на те, що довкола вибухали авіобомби, гранати та горіла від фугасних бомб земля разом із танками та автомашинами. Над їхніми головами високо пролітали літаки, і небо було криваве від сходу до заходу...

Фронтовики любили свого побратима, якого не брала ні куля німецька, ні шабля турецька.

— Це мене колись сибірська пурга загартувала, — загадково пояснював бійцям Василь. — А ще перед цим моя мати вдома Богу молилася, на коліна припадала, щоб я живий застався. А крім того, як я народився, — жартував Василь, — понесла вона мене до струмка й викупала.

— Це вже вигадка, — завважив Розумовський. — Я знаю, звідки ти це взяв. Такий був грецький герой, на імення Ахілл, що його матір'ю була богиня Тетіда. Вона викупала його в Стиксі, щоб він був невразливий для стріл. Одне тільки місце залишилося вразливим, — додав хтось із автоматчиків, це так звана Ахіллова п'ята, в яку його й поцілено.

— Твоя правда, — засміявся Василь. — Хоч трохи та вгадав.

Нараз Василя вразив голос одного фронтовика, що відався йому знайомим. І тут він раптово зустрівся з Федором віч-на-віч.

— Федоре, дорогий мій, — благально скрикнув з радості Василь. — От де доля судила нам зустрітись! Не на Дніпрі, куди летять наші мрії, а в заволзьких степах, де безупинно мете хуртовина.

— Що ж, бувають у житті такі випадки, похмуро відповів Федір. З його вигляду можна було здогадатися, що він давно не спав, і якби знайшлося вільне місце, одразу впав би й заснув мертвецьким сном. Лице йому було неголе — не, ватянка забруднена; видно було, що він пройшов якусь тисячу кілометрів. Вигляд і одяг з портуpeeю через плече та пляншета виказували, що він був справжнім бійцем.

Насправді, він і був лише військовим кореспондентом і завжди вештався в найнебезпечніших місцях фронту й приносив сенсаційні звідомлення. Бійці підійшли до них ближче. Цікаво було бачити, як зустрілися на фронті земляки, мов рідні брати. Розмовляють і ніяк не можуть наговоритись.

— Перейшов фронт, — сказав Федір, — і все, як у воду впало. Жодної вістки від родини чи від родичів. Чи живі хоч там? Як там бідна Мальвіна з дітьми поневіряється? Антона напевно забрали до Німеччини. Може й Лілю забрали, і Мальвіна тільки згадує, що доля подарувала їй дітей. Вернемося додому — нікого живими не застанемо. Будемо шукати загубленого щастя, мов того вітру в полі. Відвідаємо могили мертвих, спом'янемо живих і тих, що пропали безвісти, та й знову до праці візьмемось. За буднями не буде часу й спину розігнути. Поплачено над убитими, погорюємо над своєю долею, а за роботою очі не бачитимуть людського горя. Матері будуть чекати на вороття своїх синів, а жінки чоловіків. Дарма, що війна скінчиться, і воїцтво повернеться додому. Якоюсь надією жінки очікуватимуть на тих, що не вернуться з фронтів. Іх ніколи не забудуть рідні, бо ті загиблі — кістка від кістки з їхньої крої, з їхнього тіла.

Федір від різних клопотів та перебування на лінії фронту помітно схуд.

— Чи дійсно багатьом з бійців доведеться ще уздріти дим з отчої стріхи, вогні з рідних хат та неспокійні води Дніпра Славути. Мабуть ні. Бо дорога на Україну зрита німецькими бомбами, розчавлена ходою тисяч танків і тягарикових авт.

— Було б справжнім дивом — вертатися тими самими дорогами, — сказав Василь. То буде наше друге народження. І це повернення не буде жодною романтикою, а гіркою правою, бо ми будемо йти рідною землею і падати вбитими біля знайомих хат, ярів, річкових переправ. . .

— Ти щось занадто пессимістично настроєний, відповів Федір. — Над тобою тяжить передчуття, мов над тими вченими, що відкопали на берегах Нілу домовину стародавнього фараона. Якщо мене не зраджує пам'ять, то фелахи, які були присутні при цих розкопах, абсолютно не постраждали. Постраждали тільки вчені-англійці. Фараона, якщо я не помилляюсь, звали Тутанхемон.

— Смерть доторкнеться крилами того, хто потривожить

сон фараона, — стояв напис на брамі усипальні. —

Спочатку вчені були розчаровані, бо здавалося, що до -

мовина була вже пограбована і не являє собою ніякої цінності. Але вони помилились, бо, коли розчищали вхід до середини, перед ними відкрилася усипальниця володаря, яку за цілі століття ніхто не наслівився порушити. Невідомо, чи закляття фараонове дійсно впливало на розбійників і нищило їх, чи вони були аж занадто забобонні, коли зважали на пересторогу, написану при вході до гробівця. Фараон лежав увесь усипаний діамантами, що переливалися з смарагдами, сапфірами та рубінами. Бліск коштовних каменів сліпив очі й не давав змоги ясно розглянути останки покійного володаря. Здавалося, що фараон помер лиш уchora, бо з місця, де спочивало його тіло, клубились тиміями. Гадюка, що вилізла з золотого гробу, непомітно підкравлялася до начальника експедиції й міцно ужалала його в ногу. За пару хвилин керівник помер. Відтак знайшли мертвими й решту членів експедиції. Вчені загинули в таємничих обставинах.

— Дивно, що ти цей випадок долі пов'язуєш з нашим вороттям на рідну землю, — задумливо завважив Василь.

— Думаєш, що ми — якесь прокляття свого народу, що його ми покинули в біді й віддали на поталу ворогові. За це ми також будемо покарані, бо через наш відступ загинули мільйони невинних людей і вся наша земля спалена смерчем нечуваної в світі війни.

— Не знаю, — відповів Федір, — але мені здається, що якесь приречення з нашим поверненням і випадком біля таємничого гробівця має своє зачароване коло. Ми певно не загинемо всі разом, як ті члени англійської експедиції, що потурбували вічний спокій володаря. Одні з нас загинуть у боях за Харків, інші на підступах до Києва, на перевалах через Дніпро, при форсуванні мостових причілків на Дунаї, Одері. Більше копи лиха не буде.

— Вся ця історія дуже подібна на анекдоту про той діамант, що його один англієць викрав був з ока величного Будди. Той діамант належав до найкращих у світі. Останнього разу він був прикрасою в російської цариці. Кожному він приносив нещастя або й смерть. Така ж біда наспіла як ти знаєш, й царську родину під час революції ...

— Правда, в такі речі я не вірю, бо ми занадто бідні, щоб придбати такого діаманта, однаке легенда про нього має в собі якусь краплину правди. Де ж тепер той коштовний камінь, що був оком великого Будди?

— Не знаю, — відповів Василь. — Здається, щоб не мати клопоту, Сталін продав його американцям за великі гроші. Кажуть, за ті гроши нам надіслали танки та літаки, щоб

ми трималися на зайнятих позиціях і не допустили німців за Волгу.

— Жарти жартами, а все ж таки хотілося б мені зустріти ще своїх дітей та Мальвіну, сказав Федір. — Давно ми чекаємо того світу, щоб свінув Ім та нам.

— Навіть, коли наша доля така, як у тих науковців, над якими висіла пересторога мертвого фараона, мені б хотілося побути дома, — сказав Василь. Знаю напевне, що Івана мені вже не побачити. За дезертирство його по голівці не погладять. А може хуртовини перейдуть світами і вічне сонце, що воскресне в небесах, пошле змореній і багатостражданій Україні своє благословлення.

Зникне кривда, пропаде ненависть. Помста теж не знайде місця на цій землі. Надія — розрадник мрійників та поетів, — подумав Василь. — Все ж мені хотілося бути господарем, виїжджати з бороною й плугом у поле, торкатися рукою до налиного колосу й лоскотати **ним** у радості себе по щоці. Знаєш, — продовжував Василь, — хочеться ще на рідній рілі заспівати пісню на весь голос. Випростати свої груди, набрати в них повно повітря й стежити за сонцем, що починає спускатися в долину й розстеляти свої золоті пояси. В таку пору люди вертаються додому: одні йдуть возами, інші, зокрема дівчата, що пололи картоплю, йдуть собі босоніж понад закуреною дорогою з сапками та копаницями, весело розмовляють або й собі затягнуть пісню. Я сів би на воза, махнув би на коней пужалном, щоб вони швидко понеслися й наздогнали дівчат; я б усміхнувся до них привітно й гукнув би: „Сідайте — підвезу!” А вони, засмаглі під рудим світилом, повні здоров'я, лише всміхнулися і певно відмовилися б для годиться, а потім не витримали б і повискали б на воза, повні усмішок і жартів.

— Напевно якась усілася б поруч з тобою й підморгувала б тобі карим оком, а ти ще дужче погнав би коней, щоб швидше доіхати.

— Твоя правда, — відповів Василь. — Так і було б. Потаємно я б її обняв, щоб ніхто не бачив та не розказав моїй Варці. Любили мене ті користоньки й молодиці за мої жарти та пісні, — сповідався Василь.

Запам'яталося мені приближення Святої нічі-Різдва. Мати перед вілією не переставала возитися з гладишками, мисками, макітрами. Вовтузилася край печі день перед тим, бо пекла паляниці, садила в піч колачі та витягала, вже проти ранку, кніши. В неї до Святої Вечері була готова кутя і узвар, пісний борщ з грибами та карасями, різного роду риба, гречана каша та млинці, вареники та лироги з капустою, вишнями й маком .. А я з батьком з Клуні вносив у хату снопа — Дідуха ..

А потім ще біг у хлів по пахуче, лазове сіно. Ставили Дідуха на покутті, устеленим сухим зелом, коли ж принесене мною сіно батько розсипав на столі, яке мати накривала чистою скатертиною, і вже розсипаючи по чотирьох кутках розмаїте зілля, що вважалося чарівним, промовляла чаклунські слова проти темної сили:

"Злая, нечисто сило, іди з лихом і тъмою на болота—трясовини, провалля й очерети, гірни у бездонні води, занімай на край світу у скелі, куди жоден голос не доходить, і сонце не світить. Пригадую, як ми верталися з Городиць вночі після служби Божої.

З лісу на той час перебігала лисиця чи вовк. Коні лякались, як бачили перед собою два зелені вогники, зупинялися й уперто били копита ми мерзлий ґрунт. Я піднімався й розглядав, що іх так злякало, далі сипав віжками. Коні знову розпускали свої гриви й летіли по засніженій лісовій дорозі швидше від вихору. Від їхнього скаженого бігу лупур відскакував набік, щоб не бути розтощеним під їхніми вогненними копитами. Вовк мусив капітулювати й пропустити їх, сани й іздця. А обабіч стоять собі засніжені дуби та вільха, сосни та ясени, непорушні, мов витесані з брили засніженої криги. Блаженство й святий спокій незримо спускаються на покриту білим пухом річку, заворожує своєю врочистістю сонний гай, який у білому балахоні стоїть, мов воїн на чатах, що стереже спокій рідної землі. Спить ліс, поле, сплять заметені кошари з вівцями, клуні та згорблені хатки, де ледви крізь засипані снігом вікна пробивається сяйво від гасової лямпки чи від каганця. У хатах напалено й дбайливо прибрано. Нічого, здається, не забув господар перед Різдвяною ніччю. Лави й столи насвіжо вимиті, долівка чиста, а в кутку біля ікон блимає лямпадка. Худоба теж упорана. Й підстелено свіжої соломи під боки, коням насыпано вівса, коровам поставлено смачного пійла у великих ночовках чи шапликах. У дядька на зиму все приготовлене. Є солоні огірки в діжках, лежить дбайливо складене сало в бодні. На городі дрімають покриті матками з соломи картопляні та бурякові кагати. Блимає лямпадка перед образами святыми. Наче й ікони повеселішли, прибрани в нові мережані рушники. Вірю в Бога, бо тільки завдяки йому я це чудом лишився живий, — сказав Василь.

— Віра, — це бальзами людської душі від маразму, — сказав Федір. — На ось тобі свіжу газету, а мені треба йти. Незабаром відвідаю тебе знову, може ще якісь цікаві вістки принесу.

Федір подав на прощання руку й вийшов із бункра; на нього чекав за рогом розбитого будинка панцерник. Ва-

силь байдуже оглянув першу сторінку, перегорнув далі і вже на другій сторінці почав приглядатися до того місця, що було обведене червоним олівцем.

В повідомленні про нагороди для бійців і командирів бойовими орденами стояло ім'я Дмитра Пустового.

— Невже це його брат! Не може бути! Де кум, а де коровай. Він же був у Туреччині. Це неможливо, щоб Дмитро аж звідти потрапив на Волгу й брав участь у боях. Василь намагався відкинути думку про брата, що пекла йому мозок. Він почав нервово ходити по бункрі і щоб заспокоїтись, став пригадувати передріздвяну ніч. В ту пору його мати завжди вносила в хату куль соломи чи околоту й ставила його в кутку під іконами. На столі лишала узвар і куть з вірою, що вночі да хати завитають душі померлих родичів, — мовчазні діди.

— Сірдешні, вони ж може голодні, — думала вона, — Хай же попробують куті та узвару з сушених грушок та слив. У такий блажений час Василь, бувши малим, не спав, очікував дедів у гості. Він піднімав голову з ліжка, нишком поглядав на той куток, де жевріла лямпадка та стояв дідух або сніп околоту. Його очі нишпорили в кутку, чи, бува, не видко там душ його предків. Здавалося, щось ворушиться в кутку, і він щораз більше протирає свої очі. Але тіні померлих не тривожились ніде і не з'являлися йому на очі. Тоді Василь потроху розчаровувався, піднімав голову й переводив зір за вікно, де переливалася срібними водограями морозяна ніч. Ось така сама ніч йому випала на Волзі, далеко-далеко від рідних берегів, що їх скувала холодним панциром крига. Звідси йому лишається якраз пів дороги до того місця, де лежить похована його сестра Ольга та безталанні батьки. Проказував він пошепки не раз молитву перед боєм. Молився гаряче, нишком від усіх, щоб, бува, не осміяли. Просив у Бога небагато. Просив, щоб його сестрі та батькам легко в сирій землі лежалося, щоб його братам була світла путь на цій землі і щоб йому живим та неушкодженим до жінки та до своєї дитини вернутися.

— Дай мені, Боже, милосердний наш Отче, сили й здоров'я на цім світі, не зостав мене в біді серед лихоліття й людського звірства. Збережи мою душу чистою й легкою, хай вона не має гніву до покривдженіх.

Сохраний нас Боже, від батька з Кремля, від здорового, як лось німця, від чекістської кулі, готового нещастя, та лою на солдатську лемішку . . .

Держи при житті моїх братів та всіх владою покривдженіх. Збережи мою рідну Україну від ворожих навал. Не дай по-

кривдженому народові впости в лихе рабство. Не дай земляків моїх на поталу ворогові, засліпій йому очі, коли він захоче палити й нищити наші села й міста. Залий рясним дощем те полум'я, що піdnіметься з неповинних наших покрівель. Побий ворожі когорті всякими нещастями, коли вони захочуть убивати діток та неповинних старих і немічних. І дай мені, Боже, дожити до того дня, коли ти змилосердишся над Україною та над моїм народом і зробиш його вільним і щасливим у віках. А мені прости за всі ті думки, коли я Твоє ім'я не згадував з любов'ю, а тільки з гнівом, що Ти допустив до нечуваного лиха над моїм народом та над його богоірними синами. Пошли ж Ти, Боже, соняшні дні живим і не гнівайся на тих, що ненавидять українців, бо, власне, вони не знають, що творять... Після такої молитви Василь нишком хрестився, брав свого автомата й ішов на передову позицію. Його обминали танки, лижварі, мінометчики, телефоністи, люди, що байдуже дивилися смерті в вічі, які не вірили ні в Бога, ні в чорта, бо пекло було в них під ногами, а до раю не було для них ніякої дороги. Над головами тих, що наступали на німецькі укріплення, безупинно ревіли літаки, через їх голови летіли артилерійські стрільна, що глухо вибухали за передовою лінією фронту. Декілька разів командир частини посылав Василя на розвідку. Інколи він перебував у розвідці кілька ночей. А потім таки приповзав з „язиком“ на плечах. Ловив він німців, мов тих перепелів у просі. Зненацька плигав на свою здобич, прибивав їй памороки, зв'язував руки й ноги, клав ганчірку в рот і приволікав через міновані поля до своїх окопів. Навіть дивно, що за ввесь час Василь Пустовий не вбив жодного німця. Брав ворогів у полон живими, мов зайців, яких колись допомагав виймати з пастикі дідові Дудареві.

— Видно тобі дуже жаль їх, — жартували бійці.

— Чому ж ні? — відповідав Василь. — Хай покоштують і нашої каші. Найлегше вбити людину. Треба так зробити, щоб вона пам'ятала до нових вінників, що не всі на світі народилися з кривавими душами. Хай попрацюють ген за Уралом, на будівництві нових магістралей, покушають в'язничного харчу, а тоді може порозумішають і нас за людей визнають. А вбити безборонного — то це, як раз плюнути: пах — і нема. Правда, ніхто не міг сказати, скільки ворожих фронтовиків спіймав Василь. Казали, що багато, і завдяки їхнім відомостям десяткам і сотням бійців було врятоване життя.

Журився Василь за втраченими побратимами Павлюком

та Стецюрою. Чи потрапили вони до призначеного місця, чи лежать постріляні десь біля Дону, де, власне попали вони в оточення. Мабуть загинули, — думав Василь. Як він пригадує, це було глухої ночі, коли лив безупинно дощ. Їхня частина стояла після відступу в козачому хуторі, де зайніяла нову позицію супроти наступу німецьких танкових частин. За танками йшла невідступно піхота й поливала яри та вибалки вогнем своїх автоматів. Біля нього недалеко був Павлюк із Стецюрою. Друзі заладовували то викидали порожні гільзи з міномета. Німці бравурною атакою кидалися на їхні позиції, але були без силі зломити відважних оборонців хутора. Їхні танки, що вийшли із-за рідкого гаю, посунули грізно в наступ. З них три були поцілені протитанковими п'ястуками й загорілися, один наскочив на міни. Ще два зайніялися від кинутих на них пляшок з бензиною; вони горіли, мов підпалені стоги. Решта танків, що бачили гірку долю своїх **камратів**, повернули назад. З ушкоджених та запалених танків вискачували танкісти і тут же падали, підрізані влучним вогнем автоматчиків.

— От і наша перемога, — сказав Василь. Як ворожі танки відійшли, він поповз до траншеї, де лежали Стецюра й Павлюк коло свого міномета.

— Чи всі живі та здорові? — жартома запитав Василь.

— Ще думаємо сто років жити, — відповів Стецюра. — На моєму весіллі й на Павлюковому погуляти, води з Дніпра напитися та й твою родину ще в Києві провідати.

Мандруємо ми, мандруємо, а кінця й краю цієї мандрівки не видно, — проказав Павлюк. — Брудні ми зробилися під час переходів, голодні, а все відступаємо та відступаємо. Коли ж кінець цьому відступові?

— А ти не будь таким гарячим, — сказав Стецюра. — Хай вони трохи повоюють, а ми свої сили збережем і за Україну підемо в бій. Ти ж бачиш, скільки зброї наковано з одного й з другого боку. Жах навіть подумати! А скільки її вже потопили. — сказав Василь. — Ось поглянь на поле бою! Скільки того трупу рясніє, скільки того зламаного заліза валяється, а походам кінця й краю немає.

— Прийде час — навчимося й ми воювати, станемо спеціялістами в цій справі та й почнемо порядки в Україні заводити, — сказав Стецюра. — Треба якось свою землю від узурпаторів визволити. Ми з народу зовсім не гордого й не мстивого. Скільки нам за століття сусіди нарobili ліха, скільки нашої невинної крові розлили, скільки закатували в катівнях наших кращих синів, а ми всім прощали та сьогодні ще мовчимо. Скільки ж то можна мовчати? Не ба-

рани ж ми, а люди! Чи вже ж серед людей не зродяться справжні герої! Вклонялися ми всім на своїй землі, ділились останнім, а наші приятелі може думали, що ми дурні, та й почали вже сорочку з шкірою здіймати. Вчили нас вічно, щоб ми за них та за їхне збагачення свою кров проливали. А ми вчилися та й собі на вус мотали. Прийде час, і ми по-дамо їм рахунок кривд наших...

Не докінчив Стецюра. Почався знову шалений артилерійський обстріл зайнятих бійцями позицій, і Василь по-прощався з своїми побратимами й зник у траншеях, що вели до його окопів. Після шаленої артилерійської підготови знову виповзли танки, пішла в наступ німецька піхота. Захопила вітряк, запалила кілька хат на хуторі. Худоба ревіла, поцілена уламками гарматних стрілен, і Василь пригадує, що й ця нова атака великих успіхів німцям не принесла. Тоді розлючені неуспіхом вони викликали ракетою з'єднання бойових літаків, що незабаром прилетіли й скинули важкі вантажі своїх бомб. Василь пам'ятає, як здригався під ними земля, як падали на нього дерева і маси змішаної з бетоном землі. Це все, що він запам'ятив. Прокинувся він від нестерпного болю в голові та в плечах. Це було щось на третій день після бою. Він скинув із своїх плечей гору піску, відвалив поламані уламками бомб рештки логину й опинився на поверхні. Навколо — ніяких ознак життя. Хутір знищений. Нā місці вітряка виднілася глибока чорна яма. Порозбивані танки обох армій стояли, покинуті напризволяще. Німецькі трупи були дбайливо закопані, а трупи своїх бійців лежали на полі бою, ними ніхто не поцікавився. Якийсь дикий собака блукав серед побитих, але й він зник, як тільки побачив Василя.

Серед убитих Василь не зустрів ні Стецюри, ні Павлюка. Його непокоїла думка, що, власне, з ними сталося. Чи відступили на нові рубежі, чи забраті в полон. В одного убитого він відв'язав торбу з консервами та флягу з водою. Набрав у патронташу патронів, захопив з собою автомата й рушив у дорогу в напрямі на схід. Ішов він, мов зацькований вовк, прислухався до кожного звуку й зрадів, коли наступного дня почув глуху канонаду, що весь час посилювалась. Щоб не наткнутися на німецькі роз'їзди, вояк ішов тільки вночі. Удень відпочивав у гаї чи в густому чагарнику. Щось на шостий день, виснажений, він доповз до передових позицій, де зупинився фронт. Тут Василь дізнався Павлюк і Стецюра з рештою його полку потрапили в німецьке оточення. Дальша їх доля невідома. Чи забрали їх німці в полон, чи знищили вогнем своїх кулеметів.

Так утратив Василь своїх побратимів восени 1942 року. Думка за думкою снуvalа в його голові. Знову згадав зустріч із Федором, розмову з ним. Особливо затривожила його вістка, що його брат Дмитро теж перебуває в цьому пеклі. Правда, багато людей мають однакові прізвища, але... з ким доля не жартує. Все можливе. Ті, кого вважали давно померлими, раптово відновлюються і вертаються додому. Таке може бути й з Дмитром. Ось перейдемо в запілля, тоді може більше пощастиť довідатись, — думав Василь.

Чи то дійсно його брат Дмитро відзначився в боях, чи чи хтось однайменний. Василь глянув на годинника, що його виграв у карти в одного з бійців. Зближалася година, коли він мав змінити вартоального. У нього страшно боліли ноги, ревматизм ломив кості, щеміли обморожені вуха. У повстяниках та в кожусі пішов він з автоматом траншеями на зміну варти. Згадався йому в цю мить Антін, якому він на прощання подарував свого годинника. Хлопцева сопілка була ще за пазухою у Василя, і він помацав, чи не загубив, бува, її. Сопілка була на своїм місці. Часом Василь виймав її й награвав своїх сумних мелодій.

Надворі серед розвалених будинків було холодно, і німці не подавали ніяких ознак життя. Василь змінив вартового й став чекати кінця довгої ночі. Дмитро, волоцюга й моряк далеких плавань, ніяк не сходив йому з думки.

— Невже він **може** бути тут на Волзі? — думалося йому. Звідки ж міг знати Василь, що майже перед самим початком війни Дмитро добрався до Туреччини, але довготам не лишався. Якось він пив горілку з матросами, що напоїли його до непритомності. Уже непритомного вони його зв'язали й на човні приставили на корабель. На кораблі вкинули його в трюм. Коли Дмитро очутився й хміль йому з голови вилетів, корабель плив уже далеко від Туреччини. Вже ніде не блищали вогні Золотого Рогу. За бортом бушували грізні брунатні хвили Чорного моря. В Одесі його поставили перед військовим трибуналом. На слідстві Дмитро зумів показати його надзвичайні заслуги перед владою. Він довів, що під час пришвартування корабля в чужоземній гавані він був просто споєний білоемігрантами, що тримали його під замком, аж поки його судно пропало з горизонту. Потім він вирвався на волю, але з горя гірко запив на тяжко зароблені гроші. Опанувала його ностальгія за рідними берегами, до яких він нарешті й потрапив.

Ще довго Дмитро нидів у камері й чекав на присуд. У гій камері підлога була залита водою. На світанку вартовий **зганяв** його з ліжка й замикав те ліжко залізними лан-

цюгами. Цілими днями Дмитрові доводилося стояти по коліна в воді, і тільки увечорі вартовий відмикав те ліжко, і в'язень валився на гнилий сінник. Опівночі вода десь щезала з камери. По камері починали бігати миші, що гризли йому вуха, кінчики пальців на руках і ногах. Нарешті слідство скінчилося. Військовий прокурор прочитав вирок. Ніхто не сподівався такого м'якого присуду. З арештованого знімали всі обвини й повертали йому почесне право громадянина. Його зобов'язали виїхати на Далекий Схід, де він дістав право плавати в амурській річковій флотилії. Після вироку йому видали квиток і всі його речі. З сльозами на очах Дмитро покинув судову залю й негайно сів на поїзд, що повіз його далеко від рідних місць. В амурській прикордонній флотилії він перебував аж до того часу, коли матросів з тієї флотилії посадили на танки, що разом з лижварями та автоматчиками взяли участь у вирішальній битві на Волзі. Цікавість довідатися про Дмитра допікала Василеві, і він ніяк не міг дочекатися світанку, щоб дещо розпитати. А з-за калмицьких степів мела, мов на зло, хуртовина. Жовтолиці калмики у своїх повстяних юртах різали ситих баранів та чекали з нетерпінням, чим то закінчиться ця баталія. Калмики, що вважали себе за нащадків Чингіз-хана, були вдоволені, що німці б'ють урусів, б'ють тих, хто знищив монгольське панування на цих широченіших східноазійських просторах. Ідять вони махран і курдюк та все прислухаються, як скажені вітер. Вони в сеое дома, ім не страшно.

— Різного люду наплодилось на світі, — думав Василь. — Важко тепер розпізнати, хто ворог тобі, хто друг. Ко-жен тільки й чекає слішної хвилини, щоб горлянку тобі ножем перерізати. А спитати, чому це люди такими скаженими поробились? Тому-то іх і перестріває лиха доля.

Прийшов час іти Василеві на вахту. Він вийшов і лінівською повертає свою голову в напрямку німецьких укріплень, де проходила лінія фронту. Нараз побачив, як з німецької сторони знялася червона ракета, за нею ще дві зелені й розсипали фосфор на сліпучий сніг. Раптом із-за горбів та руїн міських кварталів загомоніли гармати, міномети, відгукнулися скоростріли. Протипанцерні та трасуючі кулі свистіли повз нього. Василь повідомив штаб про початок німецького наступу. Телефоніст із штабу подякував за повідомлення й миттю повісив слухавку. Негайно гукнули гармати прифронтової смуги, і сотні тонн металу grimнуло на німецькі позиції. Здавалось, ось-ось земля під безупинними вибухами розколеться й поховає в собі тих, що ще за-

лишилися живими. Надворі одразу стало видно, як удень. Василь піднявся трохи з-над бункра. Він намагався розглядіти, що робиться поблизу нього. З-за розбитих будинків височіли привидами німецькі танки, що безупинно плювали вогнем. Німецькі автоматчики йшли за танками й холоднокровно виконували свою роботу. Ворожі танки розпалили оливом змели передові позиції оборонців. Їм допомагала в цім артилерія й міномети. Німці йшли рідким ланцюгом і дострілювали поранених у розваленіх будинках. Бункер, де сидів Василь Пустовий, ще тримався під обстрілом ворожої артилерії. На підмогу йому підбіг Валентин Розумовський та ще два бійці. Один танк виповз з-під розваленого будинка й скерував свою гармату на бункер. Розумовський затремтів усім тілом, метнувся вперед і кинув гранату в розчинений люк того танка. Видко було, як радист, що керував вогнем того танка, безвладно розкинув руки і впав біля знищеної залізної потвори.

— Хлопці, тікати! — гукнув Василь. — Тут нам капут.

Бійці вистріляли майже останні набої й під прикриттям ночі поповзли назад. В дорозі Василь десь розгубив бійців і Розумовського. На мить зупинився й почув, як те місце, де він був кілька хвилин тому, було зметене з лиця землі ворожим пікетувальним літаком. Василь мовчки перехрестиився. Подякував Богу за свій порятунок.

— Невже в цьому пеклі й загину! — подумав. — В ріднім краї якось легше було б умирати. Тут ніяк неохота. Та й немає завіщо. Жодних святощів не дала мені ця сторона. Крім злоби та ненависті, нічим на наділила. Хотілося б, щоб душа була шляхетною, кривди людям дарувала й брешні не слухала. Так хочеться їй ще тої правди почути й на весь голос про свої кривди сказати. Не лише про свої, а й усього пригнобленого народу, що за сльозами таlixом не бачить ясного сонця. Як він там переживає нову татарську навалу! І як у тих скорбних матерів серця не тріснутуть надвое по втраті своїх дітей! Не доведи, Господи, загинути в цьому пеклі! — молився Василь. — Дай мені сили та здоров'я ще до рідного краю неушкодженим вернутись!..

Василь ще раз оглянувся довкола. Побачив забитого коня, якому шрапнелем розпороло живіт. Кінь лежав у вигідному місці за обваленою цегляною стіною. Василь повитягав з живота кишку. Ті, що міцно трималися, поперерізав кишенськовим ножем. Мертвий кінь може послужити йому і врятувати життя. Поблизу тієї зруйнованої стіни величезного будинка валялися трупи убитих вояків обох армій, лежали уламки панцерів розбитих танків та панцер-

ників. Протилетунська гармата була перекинута шнеками ворожого танка. Біля неї рясно лежали вбиті зенітчики, що фанатично обороняли свою батерію. Недалеко сірів підбитий Т-34. Його гармата була розбита і башта вивернута геть. „Юнкерси” десь зникли, бо з того місця, де недавно Василь стояв на варті, здіймалася чорна курява, і ще раз перетовчені бомбами руїни мовчали. Здавалося, що шалена німецька атака була відбита. Але то були лише ілюзії. Довелося Василеві знову ховатися в туші забитого коня. Всього за декілька кроків від нього пройшли німецькі бійці, що йшли займати нові позиції. Часом вони поливали вогнем підозрілі місця й прочищали руїни, коли з них пeregukувалися ворожі бійці. Скоро проїхали декілька німецьких танків і все затихло. Цілий день пролежав Василь у череві коня. В нього задубіли пальці на руках і відмовлялися тримати зброю. Наступного дня з наказу вишого командування бійці перейшли в контраступ на щойноздобуті німцями позиції. Крізь прорізану в шкірі коня щілину Василь бачив, як пробігли важкі танки, а за ними юрмою бігли автоматчики. Раптом один із танків зупинився. Василь помітив танкіста, що вискочив через відчинений люк і кинувся оглядати шнеки. Автоматчики, що йшли слідом за танком, стали напоготові й недовірливо оглядали місцевість. З радістю вискочив Василь із своєї скованки.

— Свій, не стріляйте, — гукнув він до автоматчиків. Танкіст оглянувся й дав знак рукою не стріляти. Але було вже пізно. Один з автоматчиків таки встиг випустити чергу із свого автомата. Тепер лише зрозумів Василь, що зробив велику похибку. Він упав на мерзлу землю й поповз до сталевих плит, які й захистили його від загибелі. Тут він відчув рану на нозі. На розірваному повстянику була маленька дірочка, а на снігу краплинни крові. Бійці підійшли біжче й вибачилися перед ним за свою помилку.

— Ми думали, що то німець ворушиться.

— Як бачу, у вас зі страху очі великі. Ви ж могли мене збити.

— Таких ми не вбиваємо, — жартували бійці.

Василь хотів стати на ноги, але з болю скривився й упав на сніг. До нього підбіг Розумовський, що попросив дозволу в командира відвести його в запілля. На зруйнованій вулиці Розумовський зупинив вантажне авто, що їхало по набої. Удвох із шофером вони посадили Василя в кабіну, і машина зупинилася вже аж за містом біля військового шпиталю.

— Ну, прощавай, брате, — сказав Валентин Василеві. —

Мені треба вертатись. А ти видужуй та вертайся в свою частину. Мені без тебе сумно буде. Ти ж єдиний, з ким я ще можу відвести душу.

— Прощай, Валентине, — та приїжджає мене провідати. І головне, — попередив Василь, — бережися...

— Знайду вільну годину, то заскочу...

Шофер не дав їм довго балакати, смикнув Валентина за рукав, і авто зникло за сніговою курявою, що піднімалася з-за калмицьких степів. Медсестра, на імення Настя, записала нового пацієнта, сумно похитала головою й усміхнулася: „Ваша рана — дрібничка. Прийде лікар і вийме кулью. Побудете трохи на відпочинку та й знову на фронт.

Василь мав щастя: куля злегка зачепила кістку, але не розтрощила її. Могло бути й гірше, міг би розпрощатися з цілою ногою. Приписали б йому костури і так би до кінця свого віку лишився б калікою, тягаром для всіх його рідних та знайомих. Від цієї думки Василь заплакав; слізози котилися йому по грудях. Розчуленій вояцькими слізами медик став його потіщати, що виявився ніким іншим, як Іллею Захаровичем Зам'ятним, нашим знайомим із густої тайги. На Волгу він потрапив випадково; за браком кваліфікованих лікарів-хірургів йому запропонували виїхати в район надволовського фронту, де він рятував життя пораненим воякам.

— Терпи, козаче, отаманом будеш, — підморгнув він Василеві. — Загоїться твоя рана ворогам на злість. Підеш знову в походи старими та знайомими слідами-дорогами, що ведуть в Україну. Не забудь же в тих походах і мене згадати. Шінка моя, Елізавета Філіппівна розшукала свого сина Аполона Думу, якого звільнили з-під арешту. Десять він в саперному батальоні перебував, а дружина його довідавшись про смерть рідної доньки Ліди, лишилася при нас жити.

Оксана теж проводжала мене. Плакала, мов за батьком. Там вона й тепер проживає в тайзі. Одружила з добрим чоловіком та й доглядає могилу сестри твоєї.

Ілля Захарович звісив свою голову на груди й почав знімати свій білосніжний халат.

— Видужуйте та мене не забувайте, — сказав на прощання лікар. Ілля Захарович відійшов від Василевого ліжка, куди його перенесли з операційної. Настя ніжно поправляла хворому подушку, а Василь плів мріями по зачіщеній тайзі, пригадував, як по смерті своїх батьків утікав з тих каторжних місць. Соромно було йому плакати, але слізози лилися сами з його ясних очей. Пригадував свою

милу родину, братів, сестер, утечу з тайги, Кольку Жлоба, Рєпку, свою дружину Варю, донечку Марусю.

— Чого мене чортяка занесла так далеко? — питав себе.
— Краще нехай убили б німці десь на переправі через Дніпро. Лежав би в могилі, що сиротіла б десь над Дніпром. Насипали б її люди шапками чи лопатами, обклали б дерном, виросла б у головах горобина, що своїми ягідьми приваблива, мов калина. Прилітали б пташки ягідок поклювати та пісень поспівати. Сонце пригріло б домовину, а небо дощами плакало б над нею. А взимку снігові бурі спроявили б поминки по вбитому, і було б йому затишно лежати в своїй рідній землі. А тепер, де його кості зариують? Та чи й знайдеться хто, щоб зарити? Може санітари зберуть на полі бою лише шматки вояцького м'яса! Стулять неуважно його голову з тулубом монгола, з рукою мордвина та й загребуть лопатами. Жодного напису не поставлять, і заритий він буде, мов той непотрібний собака. А хотілося б бути похованим за християнським обрядом: із священиком, з молитвами, щоб над могилою височів хоч невеликий дерев'яний хрест. Все ж таки він з діда - прадіда православний християнин, вірний традиціям свого народу і хоче, щоб його неживого хоч трохи пошанували живі. Мрії його та щирі слози, що котилися з очей, обірвала медсестра Настя.

— Ну, що ж ви розплакалися, мов мала дитина? Рана ж у вас дріб'язкова, та й плакати нема чого. Перемога наша. Фашиста розіб'ємо та й дома у нас в Україні погуляємо. Я теж із ваших країв, — сказала медсестра. — Родом із Житомирщини і навіть мала нагоду знати й бути закоханою в Івана Пустового. Чи це ім'я вам нічого не говорить? — спіла здивованого Василя.

— Ні, — сказав він, — про такого нечув.

Настя й не вимагала в нього признання, бо знала, чим скінчилася остання зустріч її з Іваном Пустовим. Він здезертував з армії, при цьому розсік голову Вадимові Борсукові

— Цей Іван був моїм нареченим. Я його дуже любила, — сказала Настя й почервоніла. — Сталося непорозуміння. До мене почав залишатися той, ким я не цікавилася. Він рахувався політруком і шкодив нашим зустрічам. А Івась був дуже слухняним і чесним. Завжди ввічливий, привітний. Здавалося, такий навіть мухи не зачепить. Без жодної провини діставалися йому від політ рука позачергові наряди. То на кухні, то в касарнях. Вадим Борсук видужав. Я сама знімала шви з його розбитої голови. А мій Іван, як у воду впав. Шукали його всюди, але не знайшли. З ним зникли два його побритими. Шкода мені його. А ви такі схо-

жі на нього, так нагадуєте його, що в мене серце заболіло.

— Що ж, бувають на світі подібні люди, — відповів Василь. Він не зводив очей з медсестри, і вона стала йому дорогою вже тому, що знала його меншого брата.

— Гарний був хлопець, — продовжувала вона. — Тільки таким, як він, у житті не щастить... А нахаб я не люблю. Страшно не люблю. Скільки їх залиялося до мене! І цивільних і військових, і яких завгодно. Навіть комісар полку, бувший юрист Кирило Іванович Заїков, великий бабій. Коли ж нема івана живого, буду жити споминами про нього.

— Нічого, — заспокоював її Василь. — Часи мінливі, як і щастя. Буде ще весілля в нашому дворі, буде ще празник. А вам не треба марно сушити смутком своє вродливе личко. Як рани гояться, так загоїться й вразливе жіноче серце.

Це. Забудьте згодом пропалого коханого, знайдете іншого та й повернете собі щастя. Бо в слузах теж не цікало вічно жити. І я вірю в свое видужання, як ніколи перед цим. Видужаю, розшукаю свого брата Дмитра та й вас запрошу на цю зустріч.

— Це чудово, познайомитися ще з одним Пустовим. То ви ж тримайте на тямці свою обіцянку, вхопилася Настя за свіжу думку. Такому побаченню я можу приділити пару годин вільного часу, влаштувати обід у моїй скромній кімнатці й послухати ваших бойових історій. А тепер, — вона суворо посварилася пальцем, — ви більше не говоріть, а намагайтесь заснути. Мені треба поспішати до інших поранених.

Вона підвелася з стільця й поспішила по переповненій червоноармійцями палаті. Деякі з поранених кричали, інші стогнали, деякі лежали мовчкі. Радість була невимовна для тих, що діставали з дому листи. Досить з немічними листувалося із знайомими й незнайомими дівчатами, що писали бездомним бійцям, особливо тим, що були тяжко поранені. У лазареті не було місця для всіх поранених. Ліжка стояли одне біля одного, — не можна було й пройти. Медикаментів не вистачало. Найтяжче ранених, особливо з командного складу негайно літаками спроваджували в глибоке запілля. А в першу чергу спроваджували летунів, бо багато їх були збиті ворожими літаками чи артилерією й тижнями пробиралися крізь зайняті ворогом общири до своїх позицій. До лікарні привозили також тяжко попечених танкістів, що їх знаходили на полі бою. Доволі з них умирали ще перед першою медичною допомогою. Ті, що мали особливо дужий організм, чудом видужували й верталися до своїх бойових частин. Дмитро Пустовий навідався до шпиталю. Це було десь за місяць після того, як Василя поране-

но. Дмитро привіз до шпиталю свого заступника з танкового екіпажу, що захворів на пропасницю. Серед імен пацієнтів у картотеці одужуваних він побачив братове ім"я, та невимовно зрадів. Василь почав уже на костурах ходити, і тут вони зустрілися.

— Отака то доля, братухо рідний, — жартував Дмитро.
— Виходить, що ми з тобою на цьому світі ніяк не розлучимося. Ходимо різними дорогами та й знову на тій самій стежині зустрінемось.

— Чому бути, того не минути, — відповів Василь. — Зустрічалися в Донбасі, зустрілися й на Волзі. Тепер цікаво лише знати, де відбудеться наступна зустріч.

— А де б ти хотів, щоб вона відбулася? — спитав Дмитро. — Для мене була б найбільша втіха зустрітися в рідному містечку чи на хуторі біля Дніпра. І не воєнного часу, не в час братовбивства, а в час любови й злагоди. Всякі ж чуда бувають на світі. Чому ж не вірити і в це чудо? — сказав Дмитро.

— Хай буде по-твоїому, щоб ми зустрілися вдома.

Настя обрадувалася зустрічю братів, злегка посміхалась. Її серце раділо, що вони нагадали їй утраченого Івана. Дмитро взяв за плече Василя, і вони пішли до вестибюлю та й сіли там на канапі. Василь відставив свої костури, подивився в обвітрене обличчя Дмитра й промовив: „Скільки літ, скільки зим минуло з того часу, як проклята доля нас розлучила. А ми на злість ворогам нашим живі й здорові та нишком сміємося з них. Прийде час, і пропадуть вони пропадом, а ми переживемо лихоліття та й додому вернемось. Наш рід з торбами по світу пущено, батьків замучено, а ми ще по фронтах ноги волочемо, з дитинства воюємо, а з тих походів пуття ніякого.

— Пуття ще буде. Після війни Україна стане на ноги. Це я тобі кажу без жодної наївності.

— Певно, що так, — згодився Василь. — Тому ж і зброй з рук не випускаємо, щоб зустріти краще „завтра”. Тільки набридло вже воювати, — сказав він. — Насточортіла війна та всіляка політика. Скільки друзів та родичів загинуло в цій проклятущій різанині, і невідомо, чи ми ще вціліємо. Але кого я зустрічав? — згадав Василь. — Чоловіка нашої Мальвіни. Федір Мимохід. Гарна людина. Зустрівся я з ним на передовій лінії фронту. Обіцяв ще навідатись. Він — військовий кореспондент і часто буває у прифронтових частинах.

— Я був би радий з ним познайомитись. Шкода, що я ні разу не відвідав Мальвіну в Києві. Гаряча голова. — по-

чав скаржитися на себе Дмитро. — Стояв я із своїм крейсером в Кронштаді, не мав часу навіть листа написати. Я пережив там гірку трагедію, утратив дорогоого друга, що трапився мені в житті. Ім'я її Ліда, на прізвище Дума. Батькоїї родом з Городищ, а мати з Ленінграду. Там вони й побралися. Їх арештували і вислали за полярне коло. Ліда, що мене гаюче кохала, вмерла. Я часто відвідував з її тіткою могилу на цвинтарі, де вона похована. Яка чиста, небесна була то душа! З її інжинером — батьком я стрівся на фронті. Його та Лідину маму звільнили досрочно з ГУЛАГу і погнали на вбивчу передову.

— Нічого, — потішав брата Василь. Вони вже на волі.

Хоч під смертельним вогнем та виживуть, а ти ще нападеш собі дівчину — мідунку.

— Не тіш мене обіцянками, утраченого не вернути, хіба ілюзорно створиш щасливі дні, що будуть лише звичайнісінським обманом. Красунь, що будуть, мов свіжі троянди, зустріти можна. Але такої, як була Ліда Дума, мені вже не бачити.

— Якщо хочеш бути пессимістом на все життя, то це ти можеш, — сказав Василь. — Все ж краще не жити тим, що втрачене, бо це лише шкодить нервам. Я теж, крім батьків, дещо втратив. Однаке намагаюся про це не думати, а жити надіями на краще майбутнє.

Брати на хвилину замовкли. У вестибулі було тихо, лише стінний годинник розгойдував своїм вагадлом і порушував тишу. А за вікном гриміли автомашини, танкові колони, що сунули на недалекому шосе до лінії фронту. В цю величну хвилину зустрічі брати забули навіть, що десь за пару десятків кілометрів ідуть криваві бої, де щогодини гинуть десятки тисяч людей. Літаки високо перелітали над бором, що притулившіся до Волги, де й розмістився цей військовий шпиталь. Він був добре замаскований від ворожого летунського ока, і його ні разу під час безперервних боїв за місто німці не потурбували своїми глибокими рейдами в запілля. Мовчанку порушив Василь: „Чого ж ти не розповідаєш про свої пригоди. Я ж, власне, нічого не знаю, що з тобою скілося після нашої розлуки.”

Дмитро ввесьздригнувся й заклопотано подивився на брата.

— Питаєш про мої пригоди? Я благополучно дістався до Одеси. Там найнявся на один торговельний корабель і виїхав у далеке плавання. Той корабель кинув кітву в Босфорі. Перед нами вогні Константинополя і Золотого Рогу. Я був зачарований виглядом турецького узбережжя. Зда-

валося, що там хтось чекав на мене й кликав. Власне, ми прибули до турецького берега надвечір. Турки на своїх легких човнах оточили нас. Багато з них полізли на борт корабля. Пропонували нам фісташки та фініки. Дехто з них, щоб привабити чужоземних моряків, мали на плечах маленьких мавп, а на руках розкішні турецькі хустки та барвисті шовки. Серед нас ніхто не мав турецьких лір, а наших карбованців за свій крам вони не хотіли брати. Тоді матроси пропонували їм обмін на речі щоденного вжитку. Горілка тут не мала ходу, бо мусулмани горілки не п'ють. Капітан дав наказ, щоб членно попросити цих торгівців з палуби геть. Вартові матроси виконали наказ негайно. Непрощані торгівці невдоволено верталися в свої човни, а деякі усміхалися, бо в цей день вони зробили вигідний обмін. Корабель дав гудок, і ми під проводом місцевого лоцмана увійшли в гавань. В синьому серпанку вечора миготили мінарети й хрести православних грецьких церков. Крім нашого корабля, в гавані стояло багато інших суден, під прaporами країн цілого світу. Через прapor можна було визначити, якій країні належить даний корабель. Найбільше кораблів було з британським екіпажем. Були також американські, один німецький та декілька французьких. Над щоглями кораблів підносилися горді птиці, що неспокійно кричали в потемнілих обріях. Разом із матросами, що були вільні від вахти, я дістав перепустку, і ми зійшли на берег. В порті метушилися вантажники та торгівці усяким крамом: на рибнім базарі: білуга, осетер, кефаль, камбала, лосось, ставрида і скумбрія. Гамір і сморід нестерпний. Я блукав довго по місту. Завулки, де жила біднота, виглядали досить убою: вузькі немощені вулички, криві, столітні будиночки, забруднена дітвора. Верхня частина міста, де розташувалися установи, храми, готелі, ресторани, багаті крамниці, близька, мов золото. Публіка там добре одягнута, вулиці асфальтовані, бліскучі. Горді були мешканці, що Кемаль Паша Ататюрк зробив революцію в країні. Жінки посқидали свої паранджі, стали рівноправними з чоловіками. Найбільші ділянки господарства були усупільнені. Самі турки — народ мало говоркий. Головорізи вони хоч куди. Щось не по його — і чікінь башка, — весело сказав Дмитро. Він був задоволений, що брат уважно слухає.

— Знімуть тобі турки голову за якусь дрібничку і помицай, як звали. В одному кафе-шантані я зустрівся з гарною туркеною. Звали її Ясмин У своїх шовках вона виглядала жагучою й привабною. На вигляд вона була зовсім молода. Через неї кожен легко міг загубити свою голову. Я запросив її до танцю. Вона не відмовилась. Лише коли в рухах

танго я доторкнувся своєю щокою до її лица, вона спалахнула. Мені й не снилося, що за нею стежать. Ти б не повірив, що їй те побачення коштувало. В означений час вона прийшла на зустріч. Я обняв її за солодкий стан, і ми сиділи так і дивилися на вогні Золотого Рогу. До такого ніжного стану, як у неї, я ще ніколи в житті не доторкався. Жага зробила мене зовсім дурним і п'яним. Я не витримав, поцілував її в уста. Вона не відсахнулася, а ще дужче пріпала до губів моїх. Раптом із-за рогу вискачує поліційне авто. Три озброєні турки вискочили з того авта й до нас. Я не чинив спротиву. Вони забрали мене й Ясмин на поліцію. Уранці мене випустили, а як спитав я про Ясмин, виштовхали мене за двері. За нею й слід пропав. Якось зайдов я в одну ідалню, де торгувала котлетами та шашликами вірменка. Вона знала російську мову.

— Душа любезний, я для тебе дістану що завгодно, — сказала вона. — Хочеш красну дівицю? — прошепотіла мені на вухо. — Я скерую тебе, куди слід.

Цікавість перемогла.

— А що за дівчата і де їх можу побачити?

— А тут одна стара пані, що втекла з денікінцями, тримає такий будинок. До неї поліцай приводять свіжих дівчат. За це вона їм баріші платить. Ім'я тій пані тьотя Мотя. Спустися вниз по набережній і перший завулок ліворуч доведе тебе до двоповерхового будинка, де й знайдеш усе, що треба.

Я розгублено подякував сивій вірменці, дав їй на чай пару монет і поплівся узбережжям до вказаного місця. За яких двадцять хвилин ходи я вже оглядав той двоповерховий будинок. Біля нього в палісаднику росли кручені паничі, цвіли олеандри. Господиня прийняла мене дуже привітно. Одягнута вона була в європейське плаття, мала на ший бурштинове намисто, а на пальці лівої руки грубого золотого персня. Видно, в тьоті Моті справи йшли непогано. Спочатку вона заговорила зо мною по-турецькому. Запросила до почекальні. Там було багато декоративних вазонів. Коли дізналася, що я по-турецькому не знаю, вона перейшла на російську.

— Стужився я за ніжністю туркень, — сказав я. — Чи не маєте чогось відповідного для мене? Це ж екзотика! — захоплено сказав я. Дама завела мене в почекальню й пхнула в руки альбом тих красунь, що були в її володіннях. Десять на десятій сторінці я помітив образ моєї знайомої Ясмина.

— Хочете цю? — запитала здивована тьотя Мотя. — Це дуже дорога.

— Скільки? — питаю. — П'ятсот лір. — Добре, — згодився я й поклав на стіл гроши. Вона порахувала ліри й повела мене на другий поверх. Пхнула мене в прибану кімнату. Я ліг на порожнє ліжко й став чекати на Ясмин. Її не довго довелося ждати. Дівчина зайшла до кімнати з сумежного покою. В руках несла мідницю й чистого рушника. На ній була лише нічна сорочка. На гостя вона й не глянула. Запропонувала, щоб я вимив руки й роздягся. Коли ж почула від мене своє ім'я, здригнулася, впала на ліжко й гірко заплакала. Я почав заспокоювати її. Намагався дізнатися, що з нею сталося й чому вона так низько впала.

— З моого тіла насміялися поліції. Вони зганьбили мене увечори й вимазали дьюгтем мою кунку. Я боронила свою честь, кусала їм руки, та це ще дужче їх розлютило. Вони били мене, аж поки я знепритомніла. Пам'ятаю лише, що прокинулася вранці, все тіло мені боліло. Нічна сорочка була вся в крові. Вони мене ганебно згвалтували й замість пашпорта видали мені спеціальну жовту книжку, де записана фальшивна моя професія. Це ще не все, — промовила вона в тузі. — Поліції відвезли мене до цієї марголі, що заробляє на нещасних жертвах величезні гроші.

— Я тебе викраду звідси, — сказав я їй. Ми втечемо з Туреччини першим-ліпшим кораблем і переїдемо до Америки.

Ясмин зацікавилася цією думою, і ми вирішили тікати цієї ж ночі. Я домовився, що буду чекати її в саду коло цього будинка десь о десятій годині. Йдеше треба перелізти через вікно і по стовбуру дерева спуститись на землю.

— Але ж у неї аж два злощі собаки, — сказала вона.

— За це не турбуйся. Я кину їм шматки доброго м'яса, і вони нас не зайдуть і мовчатимуть.

Ясмин була рада моїй пропозиції, і я швидко вийшов. Біля виходу з будинка мене привітно зустріла пані Мотя:

"Як бачите, у моїм домі, то невеликий гарем. А от у султана

Отоманської Порти, Абдули Азіса було аж дев'ятсот дів..."

Я подякував і зник на вулиці, що йшла до порту. В призначенну годину я вже чекав на Ясмин. Собаки нас не турбували. Вони поралися з тими шматками м'яса, що я їм кинув. Ми подалися до порту, щоб розшукати корабель. Я вже домовився з двома матросами, що обіцяли заховати нас у трюмі. Ми вже гребли на шлюпці до американського корабля, як нас наздогнав поліційний катер. Мене страшно побили й посадили до в'язниці за викрадення дівчини з бу-

динку розпости. Ясмин знову була одіслана до двоповерхового будинка, де за нею вже пильнували. Перед нашою розлукою я спитав, чому вона не напише листа батькам, щоб її забрали. Вона відповіла, що батьки не візьмуть її, коли довідаються, де вона ввесь час перебуває. Крім того, це була довічна ганьба для всього її роду. Певно, що мені було жаль безневинної дівчини, з якої доля так наスマялася. Але я був безсилій щось придумати, бо й сам потрапив в лабети до поліції. Шість місяців я таки висидів у турецькій в'язниці. Врятував мене якийсь грек, що взяв мене до себе на будівництво великого готелю. За пару місяців я заробив у нього трохи грошей. Одного разу по роботі я завітав до таверни, що мала на вивісці золотого корабля, який плив у морі з нап'ятими вітрилами. Я замовив собі коньяку й усівся за порожній столик. Я був сам; скоро до мене підсіли матроси якогось корабля, що вертався в Одесу. Вони мене п'яного й привезли на суденце і **кинули** в трюм, щоб трохи протверезився. Отак закінчилися мої пригоди в Туреччині, пане брате, — сказав Дмитро. — Могло

бути й гірше. Дістав би я куль з п'ять у чоло, якби прокурор був у поганому настрої. Віссидів я в карцері, потягали на допити та й пустили на волю. Хтось надіявся, що піду на дно годувати морських риб собою. Вийшло навпаки: **Хто сподівався**, може давно вже годує своїм тілом тих морських потвор, а я ще своїми ногами землю міряю. Після того, як військова прокуратура виправдала мене, я був переведений на бистрохідний Амур. Там справжня краса. Високі повноводі береги, рев усурійського тигра, високі зарості, а за рікою можна бачити низькорослих самураїв. Видніються маленькі вимазані глиною хати манджурців. Але не судилося мені довго бути на широкому Амурі. Вибухла війна. Навчили нас водити танки й дали наказ пересадити з кораблів на ці машини. На цих машинах ми й прибули сюди на Волгу, з'єдналися з південносхідним фронтом і оточили цілу німецьку армію. Війна війною, а за домівкою серце болить. Надіслав я колись із Туреччини листівку Поліні. Гарна була дівчина. Не знаю, чи дісталася ж вона ту листівку.

— Певно, що дісталася, — захоплено вигукнув Василь. Про це мені казала моя жінка. Вона з дому дісталася була листа, в якому Поліна писала, що має від тебе вістку.

— Це мене дуже, дуже тішить, — відповів Дмитро. — Я нічого не забув у своїм житті. Пам'ятаю й Поліну, як не вдалий епізод у моїх роках. Переїхав я моря, побачив трохи світу та й ще хотілося б побачити. Хотілося б ще зустрітися з людьми, придивитися, як вони живуть, та знайти

нових друзів. А на старість вернутись до рідного краю доживати віку. Немає краще, як у нас на Україні, — сказав він. Цілий наш рід Пустових в ічно трудився на своїй землі. Ми з тобою такі ж самі люди, як із Городні нащадки ганчаря Сидора Перепілки, що в часи створеної після смерті гетьмана Апостола Санкт - Петербургом в саме Тайною Канцелярією - окремого імператорського КГБ, розмальовував печі.

Своїм хистом оздоблювати ліпні кахлі, политих жовтою, зеленою, блакитною чи брунатною поливою, йому в цілій Україні ніхто не міг дорівняти. Тож багаті шляхтичі, чи пак вже поміщики малоросійські ті неподобні печі з орлами, рибами, звірями, людськими фізіономіями, голубами, рослинами охоче для свого дому, купували. Одного разу один із старшин царської армії, якийсь Чекатунов зупинився в домі поміщика, що тримав куплену пін з орлами для огрівання світлиці. А так як тому військовикові малоросіянин чимсь не догодив, то офіцер і зробив скаргу в імперську Службу Безпеки про те, що хохол священими імперськими гербами орлами палить печі. Того бідного поміщика було взято на тортури, дарма, що він доказував свою невинність. Довелось йому відкупитися добрым косяком кобилиць, чередою дійних корів та купою червінців.

Додам ще таке, що в Царгороді, втративши Ясмин, я познайомився в місцевою вродливою грекинею. Це сталося якось у неділю. Я блукав по місту й наникнув до грецького храму, що своїм зовнішнім виглядом та позолотою бань і хрестів нагадував мені наші церкви. Храм стояв на горбі, був гарно побілений, а бляха покрівель пофарбована в зелений колір. Мов та прозора хмара, в соняшному гомоні, здавалося, висів він у повітрі. Дзвони сповіщали про службу Божу, що мусила відбутися в храмі. Я зайшов до середини. Став біля однієї з високих мармурових колон і зачудовано дивився, як перед святими образами миготіли різномальорові лямпадки. Царські ворота сіяли в ліловому промінні, що спускалося туди крізь маленькі віконця.

Правда, я забув, як хреститися, й збентежено підняв руку, щоб покласти на себе хреста. Мою ніяковість помітила одна гарно одягнена модна жінка; вона зустрілася з моїм поглядом, зацікавлено поглянувши на мене. Її погляд був такий жагучий, що пройняв мене наскрізь, і я вже не міг її забути. Грекиня відвернулась і почала палко молитись. Думки мої стали грішними, і я забув усі молитви, що колись навчила мене покійна наша мати; я дивився на її округлі привабливі ніжки в прозорих панчохах та в модельних

ясних черевичках. Її граційний стан, що нахилився при молитві, роз'яtrив мою душу, і я ніяк не міг молитися в тому храмі. Я ледви дочекався закінчення служби Божої і при виході з церкви випадково опинився поруч із тією молодою жінкою. При виході через браму мене хтось штовхнув, від цього я лікtem доторкнувся до її ніжного одягу. Вона злякано й благально глянула на мене і впізнала того, хто стояв недалеко від неї, коли вона молилася. Я по-своюму попросив у неї вибачення. Вона, здається, зміркувала мій шляхетний жест, і ми вийшли на вулицю разом. Тут вона заговорила до мене незрозумілою мені мовою. Я дав їй зrozуміти, що я тут чужинець і прибуз здалекої країни, де живуть також православні люди. Це вона, здається, вто - ропила й подала мені свою маленьку в рукавичці руку.

— Клавдія, — промовила вона і з ще більшою цікавістю почала мене оглядати. Ламаною турецькою мовою почав я розповідати їй про княгиню Ольгу, що прийняла від греків віру, про походи Святослава, що появлявся з своїми воями під стінами Царгороду, про козаків-звитяжців що плюндрували узбережжя Анатолії й визволяли невільників-християн з бусурменської неволі. Не забув я при цій нагоді згадати й про Київ, що пишався своїми храмами на зелених і вічно привабливих горах. Не знаю, чи вона слухала мене. Я запропонував їй пройтися в парку.

Вона глянула на годинник і згодилася.

— А ви чули за Атіллу? — спітала мене.

— Чув, що такий існував і, здається, перейшов через всю Європу. Підбив усі народи, також Візантійську імперію. Все ж програв Кatalанунську битву з когортами Еція, — Він був з полян-русичів, зауважила Клавдія. Пішов, щоб знищити рабовласницький Рим. З своїх володінь, що простягалися від Райни до Уральських гір, він повів у битву йому вірні племена і народи. Головна сила його військ складалася з русичів, пращурів нинішніх українців.

Вмер Аттіла загадковою смертю. Була чутка, що русичі поклали тіло царя в золоту труну, змінили на деякий час русло Дунаю, щоб на дні крутого меандру поховати володаря. Ту таємничу могилу вкрили глибокі та бурхливі води ріки... — У нас народ не вірить ані в Аттілу, ані в Бога, — сказав я.

— Прийде час, — відповіла вона, — і знову повірять, без віри людина не може плекати благородні почуття й не кривдити інших.

— Це правда, — згодився я. — Релігія потрібна не тільки рабам, а й панівним верствам. Бо без релігії їхні нашад-

ки здичавіють і будуть стерти з лиця землі часом, що є найсправедливішим суддею.

Більше ми не торкалися питання релігії. Я взяв її за руки і довго дивився в її античні риси обличчя. Мені здавалося, що вона нащадок якоїсь грецької богині.

— Я з багатого дому і добре вихована, — сказала Клавдія. — Але мені сумно і я б хотіла, щоб ми ще не раз зустрілися, не тільки в церкві, куди я ходжу, але й в іншому місці. Тепер я мушу йти і дякую вам за ширу розмову. Зустрінемося ми, якщо бажаєте, в наступну неділю в тій самій святині. Після служби підемо на прогулку, чи може я запрошу вас до себе на обід і познайомлю з своїми батьками.

Ми піднялися і я провів її на вулицю, де вона взяла таксі й зникла в гамірливому місті.

Більше мені не довелося зустріти ту вродливу грекиню.

Того самого дня мене забрали на пароплав і спровадили в Одесу. А все таки шкода, що я з нею не мав другої зустрічі. Вона так само, як і Ясмин стойть мені перед очима, і орди цих чужих армій здаються мені полчищами гунів, або русичів, що виступили проти імперії зла... —

— Гітлер лише згадує про Бога, а свічку чортові ліпить, — сказав Василь. — Хрести намалював на крилах своїх чорних літаків, коли тривога, то й до Бога. Облудних людей з фальшивими почуттями й брехнею й Бог не любить. Так само й з Гітлером. Намалював хрести на літаках, а своїми злодіяннями бестія з усіх бестій. Певно, що вони йому не допоможуть, бо в нього тече сатанинська кров у жилах.

— Переможці не судять, ти це, Василю, добре знаєш.

Навіщо тобі далеко в історію ходити?

— Я й не заходжу. Ти мені багато розповів. Стривай, розкажу й я тобі дещо з моїх останніх снів.

Василь затягнувся цигаркою й почав розповідати свій сон.

— Страшна буря розбилла мого човна, на якому я плив до Києва. Самі уламки лишилися з нього. Хвиля загорнула мене своїм хвостом і викинула на піщаний берег.

Чи довго лежав я на побережжі, не знаю. Очутніли мене чайні крики та шум верболозу. Піднявся я на рівні ноги, витер з обличчя пісок та й пішов собі крізь густі лози геть від берега. Минув прибережну лозу, ситняг, корчі та й виїшов у долину. Яких тільки квітів не було в тій долині! Рясно шуміли вінники, плився чебрець, дурманило з м'ятою трилич-зілля. Я зауважив, що над маточниками здіймаються бджолині

рої й летять за високу шелюгу. Пішов і я в тому напрямку. Вибрав собі стежину і довго йшов нею. Нарешті вийшов з тієї долини на високу гору. Там з леті, мов на долоні, передо мною виднілося місто, що сяяло в золоті.

Не було там жодного хреста на банях високих церков. На десятки кілометрів передо мною розкинулась панорама того велетня. Городище майорило на другому березі ріки щось за пару кілометрів від нього. Внизу котила свої запінені хвилі ріка. Я не мав сили її перепливти. Оглянувшись я ще раз пильно навколо й тут помітив на піску великого човна, що лежав догори дном. На березі варили собі в казанку кашу якісь люди. Поволі я зійшов з гори. Підійшов до тих людей, привітався й спитав: „Чи не перевезли б ви мене, добрі люди, через ріку, щоб я міг дістатися до міста?”

З їхнього вбогого одягу я помітив, що ті люди з діда-прадіда були пастухами.

— Чому ж ні, добрий чоловіче! Ось тільки зваримо собі обід, попоїсте з нами каші, сядемо в човен і перекинемо вас на той бік.

Ми поїли смачної каші, і я ще допоміг їм перевернути човен. Пастухи відповіли мені, що вони теж поспішають додому, бо приїжджали сюди, власне, поглянути на коней, які недалеко іржали в лузі, із спутаними ногами.

Я усівся на свіжій траві в човні. Передо мною здалека вирисувалось величне місто з велетнями-виробнями, з багатоповерховими домами. Контури величезних споруд випливали в сизім серпанку молочного туману. Над ними пливли хмари. Обабіч стояло сонячне безгоміння. Саме сонце кинуло золотий кужиль на землю й сіяло тепло й ласку навколо. Незрімі янголи з того кужеля розмoutuвали поступово волокна, що чіплялися за критий присмерком гай.

Золота пряжа так і залишалася висіти між небом і землею, мов чиясь золота гарфа, почеплена на сучку великого дерева в райськім саді. Інколи ті незрімі янголи торкались своїми перстами тієї золотої пряжі. Від дотику їхніх перстів вона дзвеніла й розливала найніжніші звуки людської благодаті. Не зчувся я, коли ми пристали до протилежного берега.

— Скажіть мені, добрі люди, в яку країну я потрапив і як зветься це місто?

Пастухи здивувалися з моого зипиту, немов би я впав з місяця, й відповіли, що місто зветься Іродоградом і назване в честь царя, що володіє країною.

Їх відповідь здивувала мене.

— Та ви жартуєте, люди добрі! Хіба може сонце благо-

словляти це місто, коли воно належить його ворогові!

— Сонце благословляє це місто тому, що воно буде знищено ворожими літаками. Під уламками його виробень та будинків загинуть діти, чоловіки й жінки. Люди згорять у ньому живцем і їхні комунальні житла будуть місцем їхнього вічного спочинку. У вцілілих руїнах загніздяться сови й сичі. Хижі вовки завилють на спорожнілих і зруйнованих магістралях вулиць. Дві ворожі армії зударятися, щоб заволодіти його руїнами. Цар Ірод не буде шкодувати мільйонів жертв, щоб оборонити свій Іродоград. Він дасть наказ поробити траншеї на кожному кроці, кожний поверх будинка, кожну пивницю зробити неприступним бастіоном. Залізобетонні укріплення й кулеметні гнізда та дроти колючі будуть перешкоджати ворогові просуватися вперед. Ірод дасть наказ своїм воїнам умерти, але не відступити ні на крок. Та не захистить міста його злочинне ім'я. Оборонить його відвага солдатів-воїнів, що не захочуть лишити ворогові на поталу своїх матерів і дітей.

— Бачиш золоту пряжу соняшних волокон, що виглядають над тим містом, мов величний і світливий похід херувимів? Там будуть підніматися величезні стовпи вогню, змішаного з димом. Земля буде колотися під ногами, мов під час загибелі Содому й Гомори. Вогонь від безугавні канонади зробить небо червоним від людської крові. Жінки загублять своїх дітей, чоловіки жіноч. Собаки, в яких буде текти отруйна слина, будуть гризти ніким не поховані трупи. Тих трупів буде так багато, як того листя восени, чи дров у лісі. Змішається кров оборонців міста з кров'ю напасників ворожої армії. Сам цар Ірод зазнає величного страху за своє життя. Привидяється йому кошмарі і вночі він не буде спати. Тиранові ввижатимуться ті невинні закатовані чим немовлята, що їх він наказав повбивати ще в зародку. Вбивці примаряться мільйони закатованих чоловіків. Це ж він видавав накази нищити всіх запідозрених у своєму царстві, що могли посіяти крамолу. Відчує він свою гаспідською душою, що закінчується його криваве царювання. Тоді він піде на хитрощі. Дасть наказ відчинити сплюндровані святині й дозволить нещасним людям молитися Богу за його спасіння. Пообіцяє людям полегшення по війні та врятуванні його імперії. Станеться чудо в тім місті. Цар Ірод візьме кермо в свої руки й дасть наказ своїм маршалам кинути свої дивізії в наступ. Воїни підуть пробоєм і своїми тілами простелять шлях до перемоги. Сатана, що оволодів світом, дасть йому силу віdbuduvati це місто. Ще деякий час місто носитиме його блюзнірське ім'я.

— З того дива, брате, я вирячив вирла на тих пастухів. Не пропустив жодного їхнього слова. Пастухи попрощалися зо мною й пішли своєю дорогою. Я ж протираю тільки очі з мороки та з доброго дива, що сталося.

Я постояв ще трохи в нерішучості, струснув з себе пісок і помандрував до великого міста. Перед брамою того міста мене зупинили вартові. Мое вбоге одіння посвідчило їм, що я не з тих околиць.

— Покажіть, будь ласка, ваші документи, — чимно сказали вони.

— Я, на жаль, не маю жодних документів і потрапив до ваших країв зовсім випадково.

З мого жалюгідного вигляду вартові зробили висновок, що я не належу до кasti багатих.

— Ідіть просто дорогою, яка скерує вас до вокзалу. За вокзалом, коли звернете праворуч, у великому сірому будинку й міститься комендатура. Там з вами поговорять відповідні особи й видадуть вам належні речі.

Я дуже зрадів з їхньої відповіді. Пошвидше пішов в означеному напрямку, минув вокзал і відразу розшукав комендатуру. Там прийняли мене привітно. Довго розпитували про мій рід, про звичаї та навички людей тієї країни, де я народився. Я розказав їм про верби, що ростуть над ставом, про вітряки на вігонах за селом, про життя наших добрих людей, що шиють собі з домашнього полотна штанни й сорочки.

— Сусіди так нас обдерли, що ми змушені ходити майже роздягнутими в рідній країні. Контрибуція, що її наклали — непосильна. Такого не видю й на миру не казано.

Мої нові приятелі співчували моїм словам і поступово почали мені довіряти. Я не намагався виправдати їхнє довір'я, але жодної ворожнечі до моєї придбаної батьківщини не мав; виконував сумлінно директиви їхніх провідників. Незнання мови багато де в чому шкодило мені. Але найпотрібніші слова я швидко запам'ятав і це допомогло мені придбати друзів.

Незабаром вибухла війна між країною царя Ірода та країною, що мала за емблему кривавого орла-могильника. Мене покликали до війська як рівноправного громадянина цієї держави. Перед самою війною я пішов оглядати околиці. Місто здалося мені цікавим, його грандіозний розмах і географічне положення віщували йому цілковитий успіх у майбутньому, а мешканцям — добробут.

В зелених тінистих парках серед клумб, куди досягали бризки з дзвінких водограїв, бавилася дітвора. На зелених

площах височіли балагани. Там відбувалися циркові вистави. Музика долітала з того місця, де крутилися каруселі.

На дерев'яних конях та в каретах сиділи дами й кавалери, заслухані в звуки катеринки. Катеринка була захована за полотняною завісою, прикрашеною різокользовими гобленами та скляними коралями. Під музичний такт пролітали коні й карети. Дорослі тримали на колінах малих дітей. Більші діти трималися сами за залізну вісь, що нею були прикріплені коні й карети до каркасу цілої каруселі.

Діти захоплено кричали щось тим, що стояли остононь і дивилися, як швидко миготять обличчя їхніх знайомих.

У парках, крім гойдалок і пісочників, де бавилася дітвора, були побудовані басейни. В тих басейнах купалися охочі на глибших місцях. Були там і човни, що їх видавали на прокат. Закохана пара сідала в такий човен з парою весел і відштовхувалася від берега. Човен випереджав качок, що пірнали за дрібною рибою на середині того басейну. Життя, здавалося, не було дуже злим у тому місті. Лише з одягом та потрібними харчами стояло не на високому рівні.

За хлібом треба було стояти в довгих чергах. Особливо коли хтось хотів дістати хоч сто грамів масла чи цукру, мусів виходити, мерзнути під крамницею цілу ніч, поки вранці міліціонер дозволить юрмі ставати в чергу. Тут справу вирішувала сила м'язів та спритності людських ніг. Чоловіки, жінки й підлітки щільно тулилися одне до одного в такій черзі в очікуванні щасливої хвилини, коли доб'ються до бажаного харчу.

Ім було ні гріха, ві спасіння так само з одягом та взуттям,

Можновладці, що керували тією державою, належали до упривілейованої касти. Вони діставали потрібні ім і їхнім родинам речі на спеціальні картки. Василь як чужинець теж мав таку картку, і йому не доводилося стояти в тих довжелезних чергах цілими ночами.

— Я гордився, коли перед моїми очима проходили когорти залізних воїнів, озуті в хромові чоботи й добре відживлені. Попереду тих кадрових полків ішла військова оркестра. Мідні сурми блищали на сонці й відбивали промені, що сліпили очі перехожим. Люди пишалися своєю армією, бо до неї належали їхні діти та чоловіки. Мешканці міста щиро вітали воїнів, коли вони проходили центральними вулицями. Дівчата провожали своїх наречених, закидали їх квітами, а вони, суворі й непорушні в лавах, крокували далі й несли **на своїх плечах наймодернішу зброю**. На той час у місті припинявся рух, і міліціонери, в білих рукавич-

ках, завертали автомашини вбік, щоб колони мали змогу вільно проходити.

Кілька разів на рік там на головних площах відбувалися паради. В таких святкових та вроочистих випадках на трибунах, усіяних квітами та покритих гобленами, стояли можновладці, що приймали салюти від військових частин. А військо йшло бадьоро з лицями, оберненими праворуч, з виставленими поперед себе рушницями. Ті воїни виглядали, мов витесані з каменю. Горе тому, хто нападе на цих молодих озброєних солдатів.

Я не йняв віри: хтось наважився напасти на цю країну, в якій я опинився. Тим пастухам, що мене остерігали, я не вірив. Люди в місті стопітно працювали. Після праці зала зили в свої комунальні житла й слухали радіопересилання з гучномовців. Радіо говорило їм про щасливе й заможне життя, коли вони того щасливого й заможного життя не бачили.

Нарешті вибухла страшна війна між цією державою, де я прижився, і сусідньою країною. Ворожа держава виявилася ненажерливою. Скільки туди надсилали за договором усякого добра чи контрибуції у вигляді нафти, за лізної руди, мангани, золота, збіжжя, масла, шкіри, цукру! Вагони за вагонами, ешельони за ешельонами йшли, щоб задовольнити сусіднього володаря. Я сам бачив, як маси безпритульних дітей вигрібали на смітниках цвілі скоринки з хліба, щоб не вмерти з голоду. Усе народнє багатство йшло в шлунок ненажерливого сусіда.

Тут мені пригадалася билиця про святого Юрія, коли він приблукав до міста, що давало ненаситному драконові в данину найкращих своїх дівчат. Одну з таких невинних дівчат і врятував святий Юрій. Він убив того дракона й визволив народ від жорстокої данини.

Більше дракон не плюндрував околиць того міста й не вимагав собі данини, бо був мертвий.

Але в тому місті, куди я попав, не було нікого, хто б виступив проти дракона-сусіда й заборонив надсилати йому данину. Апетит йому зростав. Він уже не задовольнявся тією даниною, а схотів захопити й землі з усіма багатствами, що належали іншим народам. Володар драконячої землі надіслав на чолі своїх когорт орла-могильника на завоювання нових обширів. Дракон досягнув би може величезних успіхів у своїх походах, якби цар Ірод не вклав угоди про взаємну допомогу з іншими державами. Вони скоординували дії проти Дракона й поступово ініціятиву перейшла в їхні руки. Цілими тижнями йшли бої на вули-

цях Іродограду. Вулиця за вулицею перетворювалася в гори руїн. Дух обсмаленого людського м'яса всуміш із смородом розкладених трупів висів у повітрі. Здавалося, що місто навідала чума й викосила його мешканців. Люди казали, що бачили закутану в чорну тканину смерть, яка виглядала надто втомленою при збиранні багатого врожаю...

Я теж був мобілізований захищати місто, — сказав Василь. — Серед зойку й крику поранених я прикривав відступ оборонців міста. Одного разу я провалився крізь зруйновані й згорілі поверхні розбитого будинка й упав у страшний льох. Коли очутився, то на мене дивилися скляними очима замордовані невідомо ким діти-школярі. Вони були повішані на стальніх бантинах того льоху. Я вийняв кишенев'ового ножа й поперерізував мотузки на набряклих шиях. Тих дітей-мучеників було багато. Всі вони були мертві.

Ще й на світ не благословилося, як я відвалив з-під цегли високе вікно в тому підземеллі й побачив при денному свіtlі в кутку скорботну матір, всю в чорному. Вона тримала на колінах двох повішених своїх синів. Я підійшов до неї, доторкнувся по-синівському її посивілого з горя волосся й поцілував її сумні коси. Після того я відійшов геть і більше не тривожив її матірнього горя. Вона й далі лишилася плакати за своїми дітьми.. Я ж виліз із того підземелля й оглянув руїни та згарища.

Поступово дим зникав і передо мною стала відкривається світла дорога. Там не було ні матірніх сліз, ні трупів воїнів та дітей.

Цар Ірод виграв війну. На конференції, що відбулася на березі бурхливого моря, він з іншими вершителями долі всього людства почали ділити шкіру забитого дракона. Ділили вони, ділили та й почали сваритись. Та сварка була така гамірна, що долітала до моого слуху, коли я після перемоги й закінчення війни відпочивав край дороги під копою сіна. Вона й розбудила мене з того сну, і я прокинувся...

— Який страшний то сон, — похитав головою Дмитро.

— Мені теж минулої ночі щось приверзлося. Снилось, що тікав з армії. Тікав не тому, що вона стала мені нелюбою. Лише тому, що хотілося з тиждень відпочити від муштри. Тікаю я, тікаю, аж чую хтось за мною женеться. Бачу, люди косять сіно, в стоги його вилами складають. От я й підбігаю до них і кажу: „Люди добрі, порятуйте мене бідолашного. Заховайте від тих людей, що за мною женуться, а то мені лиxo буде.

Люди взяли та й накрили мене сіном, а сами й далі своє

роблять. Добігають ті, що за мною гналися, й питаютъ, чи, мовляв, не бачили тут чоловіка, що біг навпротеъ лугом.

— Ні, — відповідають, — не бачили, здається, хтось промчався іншою дорогою до лісу.

— Нам того солдата треба негайно в штаб приставити. Велика нагорода йому прийшла від уряду. Нагородили його золотими відзнаками й орденом.

— Я це почув та й виліз із сіна.

— Чому ж ви за мною гналися, мов навіжені? Треба будо відразу сказати мені про нагороду.

Один з них відповів: "Хто в ділі той в одвіті, хоч ми й не знали, що ти такий страхоплох."

Прийшли ми до штабу, а там дійсно багато старшин, руку мені тиснуть, поздоровляють.

— А за яке геройство уряд мене нагородив найвищою відзнакою? — питаютъ.

— За те, що ти на фронті зберіг життя своєму командріві.

А я й справді врятував своєму старшині життя, двох ворожих снайперів зсадив з дерева. Не довелося їм його поцілити. А потім, коли він, оточений ворогами, підняв долоні руки, то я всіх напасників своїм автомatom і перекосив і врятував полковника від загибелі. Повісили мені того ордена, командир подякував мені особисто, а я віддав честь і вийшов із штабу

Іду я з тим орденом на грудях, самого ноги так і несуть, чую, хтось наздоганяє. Я вже не тікаю. Зупинився, питаютъ, в чому справа. То був вартовий із штабу.

— Тебе знову кличуть до штабу, каже мені.

У штабі, як і вперше, накурено. Деякі офіцери розглядають мали накреслених маршрутів. Деякі просто стоять і палять цигарку.

За столом, застеленим червоним оксамитом, полковник повідомив мене, що з піхотних частин переводить мене в танкову. Отже, мені довірили водити панцерного коня.

Наступного ранку спеціальні техніки в глибокому запіллі показували різні технічне удосконалення й частини в середині танка. Показували, крім того, що спеціальні прилади, різні важелі, педалі, на якого гудзика треба натиснути, щоб пустити в рух танк. Показали також прилад для обертання гармати, щоб знищити ворожого дота з будь-якого боку. Після місячної муштри я був уже одним із кращих танкістів.

Наші танкові з'єднання вирушили на позиції громити ворога. Невідомо, де кували панцир того залізного коня, — чи на виробнях Уралу, чи в Харкові на ХПЗ, чи за Бай-

калом. Я дістав справжню бойову машину. За мною були два члени екіпажу, виявилося, мої земляки. Виришили ми в перший бій надранок. Переїхали через збудований саперами дерев'яний міст, спускли в дефіле, вилізли знову на горбовину, далі викотили на широку рівнину. Оглянувся я навколо, а тим бойовим машинам кінця-краю немає. На десятки кілометрів розтяглися танкові з'єднання. Попереду тих з'єднань гули літаки, що затмарили сонце. Вони летіли й бомбами прочищали дорогу нашим танкам. Десь гупала артилерія, горіла земля й небо. А коли засвітилися дві зелені ракети, танки рушили в атаку на ворога. З ворожої сторони линула лявіна заліза, і вогонь із отворів батерій затмарив обрій. Тисячі гармат плювали скажено розпеченим залізом і перегороджували нам шлях до наступу.

Величезна хмара ворожих ескадриль засипала нас бомбами. Здавалося, що почався страшний суд. Назустріч мчали різного виду ворожі панцерники, з якими ми вступили у вирішальний бій.

Стогнали і вмирали поранені, розчавлені вагою заліза. Танки трощили шnekами черепи тих, хто випустив зброю й упав на землю. Багато вояків не мали часу, щоб окопатись. Та хоч би й у землю зарився, то десятки тисяч стрілень, що розривалися на всі сторони, могли досягнути й там і не лишити з нього нічого.

Цілий місяць бій тривав на одному місці. Армійці, що прикипіли до ручок своїх гармат та кулеметів, чекали на вислід бою чи, вірніше, на смерть.

Наші танки, що витратили бензину, вночі були вкопані в землю. На світанку вони гарматним вогнем сповіщали про своє існування. Що тільки ворог не робив, щоб нас знищити але нічого з того не вийшло. Його літаки кидалися в піке проти наших залізних потвор. Поцілені влучними зенітками вони догоряли на землі. Крила та всякі уламки з „Мессершмітів“, „Штукасів“, „Юнкерсів“ лежали вкупі з обгорілими машинами та з розбитими гарматами на полі бою. Мій танк поцілило вороже стрільно, і він почав горіти. Тоді ми повискачували в самих комбінезонах і пішли понад лісом. З убитих вояків ми познімали гранати.. Надвечір утомлені, але озброєні автоматичною зброєю й гранатами ми доблукали до зруйнованого хутора. В будинку, де ми зупинилися, ворожих солдатів не було.

Одна лише дочка цих господарів лишилася живою. З консервів, що їх ми знайшли на полі бою, вона зготувала нам вечерю. Тут ми розташувалися на ночівлю. На світанку, коли ми хотіли вирушати, нас зустрінуто кулеметними

пострілами, що лунали з пагорбка недалеко від узлісся. Ми були певні, що там окопалися німці. Одного з танкістів я послав в обхід. Так ми взяли ворога в перехресний вогонь і знищили цю бойову точку.

Довго блукали ми стежками серед того лісу, поки побачили з ліщини, як на позицію просувалися ворожі танки. Двох із них ми знешкодили таким способом: вилізли на розлогого дуба, що спускав свої віти над дорогою. Коли танки проходили попід дубом, ми з побратимом стрибнули на танки, відкрили люки й кинули туди по гранаті. Вибух так стряснув танки, що ледви й нас не поскидав з них. Свою роботу ми вправно скінчили й пішли шукати живих серед мертвих. Отак доблукали ми до своїх передових окопів, і нас відіслали в запілля, де ми знову дістали бойову машину.

Нарешті ворог не витримав і почав відходити. Крок за кроком, кілометр за кілометром відступала навала й пускала страшного змія, що зветься вогнем. Він спалював нашу землю дощенту. Крім голої пустелі, не лишалось нічого.

— Отак, — сказав Дмитро, — приверзлося мені реальне. змішане з надзвичайним, і на тому я вже нічого не пригадую... Напевно, далі мені приснилися б ті краї, куди ми вступили б після перемоги над недругом. Бачив би я руїни збомбованих хат, плач жінок над убитими чоловіками, ревіння голодної худоби, залишеної напризволяще в стійлах. Власне, те, що мені примарилось, я пережив у дійсності. Тільки мене дивує одне, що я залишився живий та ще й зустрівся з тобою. Це ж подвійне щастя.

— А я найбільше сумую за отчою хатою, садом, левадою, рідними вербами над рікою чи над ставом, — сказав Василь. В моїх очах встає занедбане озеро, латаття на ньому, білі та жовті лілеї, лопухи й жабуриння. На ті широченні зелені лопухи люблять злітати комарі, гойдатися на вітрі. Іноді жаб'ячі родини сідають на ті величезні лопухи та й гріються так проти сонця до вечора. Рибалка як приайде з вудками й почне тривожити їхню ідилію, — вони шубовсьть у воду, тільки кола розійдуться; а вони заховаються в зеленому зіллі, що рясно росте біля берега.

Дівчата люблять рвати білі лілеї, що ростуть поміж лопухами. Плаває собі жабуриння, шумить очерет, берези та верби; водяні жучки нишпоряТЬ собі, метушаться на спокійних водах. Жабуриння своєю зеленою одяжиною досягає дна. Не люблять його **рибалки**, коли закидають сіті чи ходять з волоком. Налізе всяка така шушваль з жучками, з черепашками в ңевід, і важко тоді витягти його на берег.

Я дуже любив колись, як пас череду, відпочивати біля такого тихого озера. Виріжу з ліщини сопілку, таку, як мені Антін був подарував, зроблю кишеньковим ножиком у ній прорізи, затикаю ті дірочки потім пальцями, а вони, ті дірочки, видають найрізноманітніші звуки. Довкола озера справжня краса: зелені верби шумлять на вітрі й полощуть свої кучері в воді. Береза, що стоїть у білій льолі над хвильами, хизується своєю красою й заглядає в озерне дзеркало. Кущі, трава, дерева відбиваються в озері із блакитним небом і зачаровують своєю красою небокраї. Ту ідилію часом розбивають корови, що підходять напитись води. Своїми хвостами вони лініво відганяють гедзів та комарів. Я сиджу собі, на сопілку граю, а вона така чула, як і мое серце. Казала колись моя покійна мати, що з мене через ту сопілку не вийде доброго господаря, та й не помилилась. Який з мене в чорта господар! А душа за втраченим, щоб ти знов, болить. Ние вона й тужить, як моя дитяча сопілка, загублена там у лузі.

— Ти, Василю, не нарікай на життя! Мав ти й щасливі дні. Хоч трохи й дома пожив. А а з молокососів воюю. Говорили колись наші діди: „Терпи, козаче, отаманом будеш.” Отаманом чи буду, чи не буду, а додому тієї дороги не видко, — сказав Дмитро. — Та й домівки в нас немає. Ми ж як ті цигани. Чистий тобі пролетарят: ні кола, ні двора. Те, що носимо в похідному ранці за плечима, ото й наше. Цілий вік плекає людина ілюзію про краще. Надходить старість, а вона все тими мріями молодих років живе. Так з тими солодкими мріями її поховають. В серці її батьків ще жив Бог. Люди стали „мудрими”, тому в сина вже Бога немає. Проголосили Всевишнього еретиком та й скинули з неба. Люди стали „мудрішими”, без Бога господарюють, і верховоди, замість раю небесного, обіцяють наступним поколінням створити рай на землі. Тільки що нам з того земного раю, коли ми вже не будем живі. Це та сама істинна, брате, взята з Святого Письма, тільки перевернута дотори ногами, мов та Гегелева діялектика, що її перевернув на своє Енгельс. І ще тобі скажу: „Там добре, де нас немає.” Коли ми туди появимося, то нічого путяцього не знайдемо.

— А я вірю в краще майбутнє, — сказав Василь. — Вірю й буду тими надіями вічно жити. Ти ж бачиш, що я міг уже давно в сирій землі гнити, як і наші батьки. Вижив, перейшов Рим і Крим, і довірю своїй провідній зірці. Не мусить так скоро згаснути вона над Дніпром. Вірю і в тяжку хвилину молюся. Молитва рятує мене від усякої біди та не-

вдач. Я тобі ще не розказував, як ми відступали з-під Львова. Страшне видовище. Лишили ми наспіх лемківську землю, карпатські краєвиди, всіляке добро й неслися до своїх кордонів щодуху. Шкода було розлучатися з гостинними лемками. Сян-ріка, здавалося, гнівалась, що ми лишаємо її на поталу чужинцям. **Небо теж сердилось**, було повне грізних спалахів. Пригадую, цвіла черешня над Сяном, і чабан переганяв отару через місток. Він гнав тих овець на полонину. Вершки Карпат були в блискучій сніговій короні. Клаптики того білого снігу де-неде лежали на узгір'ях, а ми з Павлюком та Стецюрою відпочивали, милувалися Карпатськими Бескидами.

Отак і застукала нас війна, жахлива, немилосердна. Переїхали ми Збруч, закопали скриньки з муніцією біля Києва, побули в столиці і далі й далі подались на схід під вогнем ворожих літаків. Думали ще йти за Україну воювати. Десь мої друзі, може, в сирій землі лежать, а Україна сплюндурована й спалена, і немає відважних, що хотіли б за неї голови свої покласти, — сказав у задумі Василь.

— Гірка правда, — відповів Дмитро.

— Піти в ліс, відкопати зброю і воювати проти танків та літаків самими автоматами — **нам не під силу. Не тепер**, то в четвер, однаково приб'ютъ. Кожна сторона має десятки тисяч танків, десятки тисяч бойових літаків, мільйонові армії, величезні резерви муніції, а ти б із своїми побратимами мав би всього декілька скриньок зброї, пару патріотів і більш нічого. Скільки б ти міг притриматися в лісі проти регулярного війська? Два-три тижні, і тебе змели б з лиця землі. Навіть, коли б і не змели, то люди в більшості слабодухи. Лишили б тебе й твоїх побратимів напризволяще, поки вас не роздерли б голодні вовки в лісових зворах. Раз-два можна ще притриматися, якщо з літаків уесь час надходить лісовикам підпомога. Коли ж немає ніякого зв'язку, ніякої допомоги ні звідки, тоді справа програна й немає чого йти до лісу. Воюють тепер коаліції чи спільноти народів. З малими народами ніхто не числиться. Гадаєш, у того Черчіла чи Рузвелта болить голова за Україною? Вони були й лишаються байдужими до наших кривд і поважають тих, хто тримає проти них зброю чи показує силу на їхньому боці. Ми ж розчавлені й приниженні. Нами, як партнерами, ніхто не цікавиться, і це найбільший злочин нашого століття. За це злодіяння Україна в майбутньому про **клинатиме тих**, хто нас не визнавав за людей. Але буде пізно. Носив вовк — понесли й вовка, каже народнє прислів'я. Перед своїм сконом Гітлер потягне в прірву імперії,

що творять західню цивілізацію. Нам від того ні холодно, ні тепло. З діда-прадіда ми справжнісінські демократи, і нашому народові належить майбутнє, незалежно від найтяжчих обставин, в яких він перебуває. Не визнають нас сьогодні, визнають завтра. А партизани все ж хай існують хоча б для історії нашої боротьби за волю.

В лісі непогано бути влітку. Зелена трава хитається на вітрі, квіти ростуть. Зимою вороги викриють тебе по слідах, немов лисицю. Піймають, назвуть бандитом, приведуть до району, а там кулю в потилицю, от і вся романтика.

— **Нашого Івана шкода, бо його б"ють** — сказав **Василь**, — Ховався в зарослях з дезертирами. Думаю, що живий. Мені дядько Гнат казав, що там, в тих околицях німці десант висадили. Не знаю, чи то лише чутки, чи правда, тільки мені здається, що з ним усе гаразд. Петро теж лишився вдома. Напевне вони з Мальвіною переїхали до Городища й відбудовують господарство. Моя жінка казала, що піде на Донбас до своїх рідних, як тільки фронт відсунеться за Дін. Мабуть, вона давно вже вдома і може проклинає ту лиху годину, коли зо мною зустрілася. Ти ж добре пам'ятаєш її та її сестер.

Здається, що пригадую, — вимовив Дмитро. Особливо добре пам'ятаю її сестру Поліну. Може й тепер ще мене загадує. Живі будемо, то колись ще навідаємось, і я заграю всім трьом сестрам на гармонії найулюбленіших мелодій.

— **Про кому годиться**, — зазуважив **Василь**. — Лише велику криду мені вчиниш, образиш до смерті, якщо не візьмеш тут гармонію й не заграєш мені на згадку про нашу зустріч.

Дмитро трохи здивувався з прохання брата й задумався. З відкинутою головою, що доторкалася обшивки канапи, він про щось мислив.. Нарешті порушив мовчанку:

— Ти мені пробач, що я тобі на прощання, як ми були на Донбасі, не заграв на гармонії. Дуже мені було сумно при розлуці доторкатися до її перлямутрових клявіш. Вона завжди видавала звуки, що ячали підстреленим лебедем. Я не брав її в руки після того випадку в поїзді; все сумував за втраченою коханою в північному місті. Померла моя Ліда, і я втратив бажання брати ту гармонію в руки. Пізніше я таки переміг свій смуток і ще інколи накидав ремінь на плече й перебирає лади. Заграю я тобі, брате, за кращих обставин. Якої хоч пісні чи мелодії заграю. Ту гармонію, що її я віз від берегів Балтики, я продав у Туреччині. Гарна була гармонія. Такої вже довіку не матиму. В своїм танку маю іншу. Її голосники трохи хриплять, та все ж підтягну ремінь на ліве плече й на привалі після гарячого бою граю бійцям, яких обминула смерть.

— Тоді давай домовимось, — благально сказав Василь.
— Ти прийдеш завтра сюди з гармонією. Я попрошу Настю, і вона приготує в себе в кімнатці якусь перекуску. Може мені вдастся зв'язатися з Федором. Нехай він теж приїде, і ми послухаємо твою гру. Згоди! — вроочисто сказав Василь.

— Нехай буде гречка, аби не суперечка, — пристав на думку Й Дмитро. Він задумався й додав: „Правда, час дуже непривітний. Хто знає, коли ми ще зустрінемось, а тобі, коли ти так напосівся, завтра ж таки заграю.“

Василь з радості потис йому руку й ще дужче зрадів, коли на порозі вестибюлю з'явився Федір.

Василь познайомив його з Дмитром, і вони довго ще розмовляли про фронтові події, згадували домівку й знайомих друзів та родичів. З медсестрою Настею домовилися, що завтра ввечорі зустрінуться в її кімнаті.

Василь з нетерпінням чекав наступного дня. День видався йому страшно довгим, ніяк не міг дочекатися до вечора. Нарешті довгожданий час настав. Василь почув за дверима ходу й помітив, як Дмитро з гармонією через плече пройшов по снігу до призначеного бараку, де мешкала Настя. Дмитрові кишенні були набиті всілякою перекускою. Для цієї оказії він умудрився захопити пляшку зубровки.

Федора теж не довелося довго ждати. Він прийшов майже в призначений час.

Тоді почав діяти Василь. Настя посадила його на саночки, закутала добре ковдрами й привезла до свого мешкання. Василь зайшов до кімнати, тримаючись за плече Насті, щоб не впасті. Дмитро й Федір були вже тут. Кімнатка була маленька. Найбільше місця тут займала чавунна пічка. В ній весело тріщали дрова. Поза цим ще була шаховка з медичними книжками, стояв маленький столик, застелений скатеркою, в кутку біліли дві подушки на ліжку. На стіні проти столу висіли Настині фотокартки. На почесному місці серед них була картка іхнього брата Івана.

Іван був зфотографований до половини, в кашкеті з зіркою посередині. З-під кашкета вибивалася кучерява чуприна. На ньому була шевійотова блуза з петлицями старшого сержанта. Брани з тривогою дивилися на Іванів портрет, линули в думках у свої далекі засніжені краї. Може туди й не доведеться вже вернутися й нікого з рідних не зустрінути, — думалося ім. Ніхто не порушив мовчанки.

Тільки Настя була весела. Вона скинула свій білий халат, одягла вовняну кохтину й почала готовувати для гостей перекуску. З них кожний, крім Василя, поставив на стіл по

пляшці скляного бога, поклав рибних консервів, хліба, ковбаси. Медсестра метушилася біля столу, відкривала сардінки, викладала все на порцелянові тарілки. Шинку вона порізала на малі шматочки блискучим ножем. Тим же ножем вона покраяла хліб. Із холодних сіней вона внесла в мисці трохи квашеної капусти та з десяток огірків. Для цієї оказії вона приготувала холодцю, заправленого часником. Знайшовся й хрін у неї та мариновані оселедці.

— О, я бачу, Настину красу на тарільці, та ще й з доброю закускою, — жартував Федір.

— Я таке прийняття мав лише в Надії Іванівни, — озвався Василь. — Я тоді заскочив із своїми побратимами до Києва з фронту.

— Що було, те загуло, — сказав Дмитро. — Давай, брате, й ви, дорогі друзі, вип'ємо, щоб горе забути. Вип'ємо за те, щоб ми по війні вдома погуляли на двох весіллях: на Настиному та й на моєму.

Настя злегка зашарілась.

Горілка була налита в склянки, медсестра налила собі портвейну. Гості підняли склянки й випили гіркий напій. За першою чаркою пішла друга. Хміль поступово почав пробирати присутніх. Дмитро закусив трохи, на прохання гостей, почав пробувати лади своєї гармонії. Вогонь перебіг йому по пальцях, коли він доторкнувся до білих і чорних гудзиків. Видно було, що Дмитро забув про цілий світ і про присутніх. Він почав поволі грati. Гості перестали закушувати й відкинули голови злегка набік. Вони насторожено почали прислухатися до звуків гармонії. Перед Василем, Настею, Федором понеслися бистрою чайкою їхні рідні околиці. Неосяжна туга тріпотіла ніжними крилами, що вилітала з-під пальців гармоніста. Хвиля чогось рідного й болючого приступила до горла й здавила в ньому крик самотнього серця. Майнули перед їхніми очима вербі за сіножатями. Вони шуміли зеленим верховіттям, де гребля перетнула зарослий лататтям ставок. Місяць хитнувся обручальним перснем. Стріхи солом'яних клунь попливли у вечірнім серпанку мли. На вигонах замайоріли вітряки з пошарпаними крилами. Хитнулись дубові хрести на роздоріжжях і полилося море зеленої пшеници під подувом вітру. Захвилювалося зелене просо, захиталися стрункі соняшники під обважнілими золотими коронами. А над полем линули хори пташиних голосів. У коноплях щебетали синиці, і їхні голоси зливалися з розмаїтими голосами, що полилися з густого жита. А хліба шуміли, розгойдані вітром,

разом із червоними пелюстками маку та синьоокими волошками.

Зарябіла степова дорога, покрита розтрушеною соломою, чулося рипіння чумацького воза, запряженого парою дебелих волів. Можна було уявити, як ті волі поволі переступають, вертаючись із поля.

Підніята чередою курява поступово сідає в соняшній лусці на придорожні будяки, на сивий полин. Іде господар у солом'яному брилі, і чути здалека пісню женців, що вертаються з поля.

В променях умираючого сонця замовкли щебетати птиці. Зозуля перестала кувати в найближчому гаї. Господар доїхав до свого подвір'я, зліз з драбинчастого воза, повиймав занози з ярма, відвів волі до стійла, напоїв їх, поклав конюшини в ясла, сам пішов у хату вечеряти. На подвір'ї почали густи хрущі, покружляли загадково в повітрі, перелетіли з одного кутка в інший і примостилися десь відпочивати на вишнях чи березах.

В таку пору свята тиша спускається на землю і останні спалахи вечора догоряють та й зникають з небокраю.

Лише далеко десь у лузі чи на березі з пітьми миготить багаття, — то варять вечерю плотярі або пастухи...

Гості з завмираним серця слухали Дмитрову гру на гармонії. Видно було, що він у ту гру вкладав свою душу. Аж дивно було дивитись, як танкіст перебирає клявіші своїми пальцями, і через ті пальці лилися звуки просто з його серця.

Дмитро перестав грати, щоб запропонувати всім випити: „Давайте вип'ємо, щоб дома не журились, весело скажав він.

Брати випили, а Настя сплеснула руками: „Як чудово виграєте! Мені здається, що моя душа перебувала в небесному раї, а я була на землі без неї. Побула вона там трохи та й знову вернулась до мене на землю, і я ожикала від краси тієї. Не переставайте грати, — сказала вона. — Нехай я хоч раз у житті буду щаслива!

— Добре, — сказав Дмитро. — Мене не треба просити, я такий ласій до музики, як той джигун до молодиць. Навіть, коли й не будете просити, то й тоді гратиму.

Дмитро вихилив повну чарку горілки, поправив на плечі ремінь, почав грати. Перед всіма, що слухали його, встали покриті курявою дороги, де гудуть телеграфні стовпи в безконечність. Чути дзенькіт копит рвучких коней, мчаться тими дорогами вершники. Летять ті вершники галопом, рукаються з ворогом в лютій січі. Над тими, що впали з тих

коней, тільки зоряна ніч схиляється. Немає біля них у ту смертну ніч ні жінки, ні матері. Лежать ті правдоносці, постріляні та порубані, а понад лісом проходить військо, і тим живим байдуже до долі забитих. Тільки на зірці-зоряніці, коли лише тумани почали котитися хвилями з яруг, із хат повиходили жінки з розпущеним посивілим волоссям. В сльозах і великому горі вони шукали серед убитих своїх синів та чоловіків. Слізно почали припадати біля трупів ті, що знайшли своїх рідних.

Той плач і тужіння все більше наростало. Так плакала Рахіля над своїми убитими дітьми. Так припадала колись Оксана над трупом убитого Андрія.

Раптом здалека загули дзвони, спочатку притишенні, а потім гучніші й гучніші, і звуки тих дзвонів розливалися по всій Україні. Ті звуки розбудили сонце. Те сонце буде щораз більше наповняти світлом і радістю місцевості, вкри-ті темрявою. Гомін довгожданої волі змусить людей забути сльози та прокинутись до життя. Нехай вони приподобляться рідній землі тим, що відкінуть зневіру.

Трудівники візьмуться до кропіткої праці, до відродження й воскресіння своєї вітчизни. Хай же в них, замість смутика в грудях, склипуватиме радість! Хай замість зневіри, вселиться в людські серця віра й правда! Щоб замість розчарування, жила певність перемоги.

Люди забудуть горе й лихоліття. Старі й молоді усядуться за багатими столами й піднімуть свої повні чарі за щастя й любов...

В ритмах Дмитрової гармонії чути було, як за тими столами дзвеніли чарки. Жертовна й чиста любов піднімала за тими столами тости за вірність і святість, що знову знайшли собі місце в людських серцях. Це й була справжня воля до перемоги. В тих мелодійних звуках, що їх розливалася Дмитрова душа, відчувалося, що в його моряцьких жилах немає рабської крові. В його серці немає ницої покори, живе в ньому вічна туга за справедливістю й шляхетністю на його власній землі.

— Ну-мо вип'ємо ще, — сказав Дмитро, переставши грати.

— Як випити, то й випити, — сказав Федір.

Вони перехилили склянки й стали закушувати консервами та солоними огірками.

— Оце так гармонія, — задумливо сказав Федір. — Я такої гри ще ніколи в житті нечув.

— Дякую за довір'я, — чимно відповів Дмитро. — Як

умію, так і пію, а ви вже пробачте, коли щось удається не так, як у людей.

— А тепер заграй щонебудь для мене, — попросив Василь. — Заграй, щоб нашим там дома легенько гикнулося та щоб вони нас теплим словом згадали.

Дмитро не дав себе вмовляти. На цей раз він заграв про свою долю, про озеро, де велично плавали білі лебеді, та про таємничий очерет, що шумів йому про кохання.

В тій мелодії чути було тихий сплеск весел човна, де пара молодих закоханих пливли при місячному сяйві на притихому озері. Перед очима слухачів гойдалася місячна ніч на релях, що були прив'язані до двох засніжених високих шпилів. То була не місячна ніч, а просто лебедині хода коханої дівчини. Здавалося, що та дівчина стала коло перелазу й чекала на свого судженого. В своїй пам'яті вона добирала найгарніші слова, щоб привітати ними миленського в майовий вечір. І мрії потьмарились пострілами. На скаженому алюрі промчались вершники, а недалеко від тину упав пострілений її голубонько.

Дівчина підбігла до нього, впала перед ним, торкнулася рукою його рани, а він неживий. А ворожі вершники знову налітають. Вона хоче втекти від них, але вони наздогнали, везуть у неволю. За людововами услід —народні месники.

Іхні коні —не знають перепочинку, щби ті з табунів кошового Запорізької Січі Сірка, яких сідлали козаки і виришли румом у Крим, коли ж Сірко, посадивши піхоту на кораблі, відплачував татарам сторицею, плондруючи їхні приморські твердині, а далі, об"єднавшись з своєю кіннотою визволяв невільників.

А далі знову ввижається Україна, окрадена, пограбована, згвалтована. Лишилася рідна земля вдовицею на розпутті світових доріг. Перехожі орди так її обдерли, що в неї під подертою й полатаною світою не лишилося сорочки. Стойть та мати Україна в полотняній хустці, з ціпком біля похиленої тину й дивиться нишком на вулицю, де проходять чужинці-войовники. Ідуть вони, озброєні до зубів, а вона не звертає на них ніякої уваги. Жде вдовиця дожидає синів своїх соколиків з уславлених походів. Пішли вони на битву з лютим ворогом, лишили матір-удовицю безталанну у ворожій неволі. Батьків тих синів помордовано, сестер та братів забрано до лютої неволі на тяжкі роботи. Стойть мати-вдовиця, жде й виглядає рідних синів. Не хоче вона від них на старість ні гостинців, ні дорогих суконь, ні турецьких хусток, ні жодної допомоги. Тільки —щоб захистили вони її перед смертю від наруги.

Метуть сніги, а вона схилилася на ціпок біля нетопленої хати з розваленим комином, жде їх і ніяк не дождеться....

Ця сюїта викликала в Насті сльози. Медсестра витерла їх рукавом і налила собі чарку вина.

Свою нову мелодію Дмитро докінчив хуртовиною-заметіллю, що голосила по широкій Україні. Від запальної гри в нього виступив на чолі рясний піт. Він відклав гармонію й вийняв з кишени хустину, щоб витерти піт.

— Затинав вам, мої дорогі, пісень власного серця. Заграв, мов той сліпий кобзар на майдані. Трохи затинав та й досить на сьогодні. Розлив у звуках часточки свого набо-

лого єства, розважив його трохи, а ви вже вибачайте, що пісні мої такі сумні. Таке життя. Такий наш тривожний час і така вже наша епоха, велетенська своїм розмахом, але поезії в ній ні на гріш. Сама стандартна проза.

Дмитро вже більше не доторкався до гармонії. Лежала вона біля його могутнього тіла на лаві, мов частка його глибокої душі, яку він вийняв з-під ребер і показав своїм друзям, щоб вони побачили, яка вона є насправді.

За вікном знялася хуртовина. Сніг замітив вікно, що було лише одно в кімнаті.

— Співав я не те, що хочеться заспівати, — сказав сп'янілий Дмитро. — Я хочу скласти пісень про радість, щоб щастя в них бреніло по вінця. Такі пісні колись могли складати наші предки, коли були вільними. Одна з таких пісень є пісня про Перебийноса. Яка велична, яка гарна пісня! Її ніколи не спромоглася б створити рабська й понура натура. Мужик-хлібороб, що годив панам і лише молився Богу, теж не міг її створити. Таку пісню створила воля, вільна людина, що розірвала пута, якими її обплутали вороги. На ввесь голос на звільненій від ворога землі вона й заспівала ту пісню, пісню радості й перемоги... „Гей, Перебийніс водить немного — сімсот козаків з собою. Рубає мечем голови з плечей, а решту топить водою”... Таких пісень я хочу заграти, а не тих плаксивих, що їх витворила наша неволя, бо вони гріють, як цнота й того без кожуха у студінь.

В кімнаті ще довго не вмовкали пісні та дзвінкі голоси. Горілку й вино випито, пісні переспівано, а розмови не втихали до рання. Лиш на світанку гости пішли з Настиной кімнати. Розійшлися, роз'їхались на чотири вітри.

Вже як армія генерала Павлюса здалася в полон, Василь виписали з шпиталю. Він попрощався з Настею, бо його скерували на фронт, що тримався десь на підступах до Харкова. Дмитро пішов на фронт з танковою частиною.

— Ти хоч раз на місяць пиши на мою полкову адресу,

— сказав Дмитро. — Не поривай зв'язку також і з Федором. Хай і він подає нам вістки про себе.

— Добре, — сказав Василь, — постараюсь частіше писати. Але не забувай і ти про мене.

Настя теж обіцяла писати обом братам-воїнам, що виrushili на фронт. Зійшлися брати й розійшлися, мов ті буйні вітри в долині. Пішли на фронт, і невідомо, куди їм простеляться широкі дороги. Літали їх думки над Україною, та безсилі були там зостатися й верталися на Волгу, звідки перед тим вилітали.

Василь із Розумовським та з іншими фронтовиками форсували Дін і знову опинилися на Україні. Десь далеко залишилися кошмари приволзької битви, що коштувала ворогові сотень тисяч полонених і стількох тисяч убитих. Одного разу Василя послали добути язика. Німець, що його він узяв у полон, був уже немолодий. Переніс його Василь через міновані поля в березовий гай, напоїв водою з боклажки, дав йому з'їсти консервів. Німець розчулився й розплакавсь, як мала дитина. Стало Василеві жаль чужинця-солдата. Почали розмову. Виявiloся, що це був Фріц Танненберг. Він знав дещо про Городище.

— А чи ти знаєш когонебудь з того міста? — недовірливо запитав Василь.

— Знаю Мальвіну, її доньку Лілю, начальника поліції Івана Пустового, з керівників управи Омельченка, агронома Пана Жуковця, та Петра Пустового . . .

Василь зблід. Однаке хутко опанував себе й запитав:

— А скажи, чи ти не зустрічав де хлопця, на ім'яня Антін Мимохід?

Танненберг з радістю сказав, що це ж син Мальвіни і що він тепер перебуває на праці в райху, в тому самому маєтку, де працював колись сам Танненберг.

— Гаразд, — прошепотів Василь. — Тікай назад. Я стріляти не буду. Як підеш до своїх, то напиши листа Мальвіні чи Антонові, що я, Василь Пустовий, перебуваю на фронти. Не забути написати, що й Дмитро, мій брат, та Федір Мимохід теж покищо живі.

— Данке шен, — сказав Танненберг. — Постараюсь наказ твій виконати, а за визволення мое дякую.

Василь перерізав дріт, яким були скручені його руки, й пустив шваба через фронтову лінію. Сам заклопотано вернувся пізно вночі без „язика“. Цілих два тижні на тому відтинку фронту не було жодного бою. Дві сторони стягували резерви, робили бліндажі.

Василь був радий, що той німець урятувався, напишe

листа своїй жінці, а вона розповість про все те чудо Антонові, який напише листа своїй матері.

Зрадіє Мальвінине серце, що він, Дмитро та Федір покищо живі.

Танненбергові справді пощастило. Разом з Йоганом Вебером та Гансом Лотке його зняли з газохода й послали на фронт. Обидва його друзі, що вміли так гарно розповідати про себе, загинули в боях під Білгородом. Танненберг був поранений в ногу й спроваджений у запілля на лікування. Це вже сталося після його зустрічі з Василем. Після вигоєння в львівському шпиталі його відпустили на деякий час додому. Він додержав даного Василеві слова.

Антін порався в стайні, вивозив тачкою гній. На грудях у нього був значок „Ост”. Антін просив Танненберга ще й ще переказувати про всі ті пригоди. Потім він переслав матері листа про Танненбергові пригоди на фронті та про його зустріч з Василем.

Мальвіна несказанно зраділа, що брати й чоловік її живі. Тільки не могла вона збагнути, яким чином Дмитро потрапив з Туреччини на Дін.

Для Івана й Петра це була найщасливіша вістка. Від неї вони аж помолоділи. Ліля теж підскакувала з радості, що батько живий. Їхню радість Василь відчував на віддалі, коли з автоматом в руках крокував далі й чекав з Розумовським на той час, коли випаде змога воювати за Україну. Він походжав біля свіжих траншей. Перелому війни ще не було видно. Його брала досада, що ні Дмитро, ні Федір не подали про себе вістки. Він написав їм езопівською мовою, що всі родичі живі й здорові, але вони не відповіли.

І згадав Василь небіжчика отомана Зінька. Походжав він колись по березі Дніпра, і шкода, що смерть так передчасно зломила йому могутні крила. Умер Гмиря нагло, лише безсмертне повір'я зоставив своєму волелюбному народові. А та легенда пішла в широкий світ, людям очі відкрила, налила в їх серця козацької крові, зробила багатьох із них вояками-лицарями. Шкода йому, що немає біля нього ні Дмитра, ні Федора. От би говорив з ними й не наповівся б.

Мчаться танки, ревуть мотори бойових літаків, і все на фронт. Кидав розлючений ворог на їхні позиції силу-сильну люду та військового спорядження. Лава за лавою сунули залізні потвори, харкали розпаленою кров'ю, а над ними летіли літаки, небо закривали, а від скинутих бомб горіла земля, розтоплені сніги утворювали непрохідні озера, через які можна було перебратись хіба танком-амфібі-

єю. Хвиля за хвилею слабли ті ворожі атаки, а далі ворог почав відступ під вогнем атакуючих частин.

Вже під Харковом Василь дізnavся, що Дмитро в боях на Волзі дістав найвищі бойові відзнаки. Йому пощастило забрати в полон цілий гурт німецьких старшин. Тоді його танк стояв недалеко від Мамаєвої могили. В далині диміли згарища тракторного заводу. Від тих згарищ і вийшли в морозяну пору три офіцери у військових шубах та в повстяниках. Один тримав у руках білого прапора.

Дмитро відкрив люк свого танка й у біноокль спостерігав за німецькими позиціями. Крізь далековид він побачив тих парламентерів. Німці підійшли ближче; перекладач ламаною російською мовою сказав: „Їдьте за нами. Головний наш командувач генерал фон Павлюс капітулює.”

Дмитро ще раз перепитав перекладача, чого йм треба. Той рішуче повторив, що йому, власне, хоче піддатися найвищий німецький генерал із своїм штабом.

Перекладач, високий німецький старшина ніби знехотя запитав, якої національності й як на прізвище є цей танкіст, що ввійде в історію, як той, що забрав у полон таку визначну особу. Дмитро скромно відповів, що з національності українець, на прізвище Дмитро Пустовий.

Перекладач загадково усміхнувся. Йому навіть сподобалось, що Дмитро визнав себе за українця.

Вже пізніше Дмитро писав братові, що фон Павлюс із своїм штабом піддався йому, і він пішов з тими парламентерами до бункра, де перебував фельдмаршал гітлерівської армії. Він вийшов з іншими штабними генералами в зеленій шинелі, обшитій хутром, у повстяниках та в заячій шапці-вуханці. Найвища нагорода від фюрера та райху — орден залізного хреста, оздоблений брилянтами, блискотів на його грудях.

— Я відвів його з цілим почтом до штабу і здав під розписку, — вже жартував у листі Дмитро. — Ми, -- писав він далі, — навчилися в німців іхньої тактики й сами починаємо брати їх у лещата...

Василь гордився Дмитром, тільки якісь невеселі думки напливали на його обвітрене чоло.

Фронт щораз далі котився від Волги й досягав Харкова. В Харкові зав'язалися вуличні бої. Василь брав у них участь. Він ще плекав мрію залишити своє ім'я на безсмертних сторінках новітньої історії. Вже в Харкові він згадав про двох вуркаганів: Репку та Кольку Жлоба, з якими колись зв'язала його доля. В'язниця, в якій він поневірявся, була спалена. Вокзал, де він колись шукав поїзда на Донбас,

нешадно знищений, і тільки той самий вітер голосив у зруйнованих будинках, як і багато років тому.

— Не можна бути лише вічним слімаком та виконавцем чужої волі. Звикли люди до колгоспу, отож хто хоче зоставатися в ньому, хай зостається, **Але більшість піде за волю в бій, відкине колоніальний визиск і рабство.**

Ті ж, що залишаються живими після війни, народять нові думки і будуть вони, мов ті соняшні квіти, що їх не заглушить ні бур'ян, ні кропива. Серед людей буде любов і приязнь. Без них людство потоне в безмірному хаосі, і кривда опанує світ.

Що кривда може опанувати світ, це його найбільше турбувало. Та він, власне, не знав, що можна ставити на п'єдесталь правди. Багато народів є на світі. Усі гарні, велиki, розумні. Шкода тільки, що кожен хоче знайти дурнішого за себе та в сусіда поживитись. Упадеш під ноги такого сусіда-ненажери, то вже тяжко буде визволитись. Сидить він на тобі й тобою поганяє. А може й краще, коли брехня опанує світ. Тоді може таки зрозуміють нас ті, що ще сьогодні не визнають нас за людей. Хай і їх порозпинають, як розпинають нашу безталанну батьківщину. Хай і їхні сини та дочки покуштають такого хліба, як ми імо вже століттями. Хай і вони зміряють ті шляхи-дороги, що вкриті нашими слізами, політі нашою кров'ю.

Однаке, така втіха помсти над тими, що не визнають нас за людей, не приваблювала Василя. Він знає, що по закінченні війни повернеться на Україну. Правда, дому він не має. Та хоч у чужій хаті внесе йому Варя з сіней тацю з теплою водою. Він роздягнеться, візьме кусок мила й почне митися. Бризки будуть лишати мокрі плями на підлозі. Витреться він чистим рушником і вперше за кілька років засне спокійним сном. Жодної політики для нього в той час не існуватиме. Та й взагалі, **навіщо той марксо-лєнінізм, коли нас інші використовують для своїх цілей, а ми з цього тільки знекровлюємося?** I так біда й інак не мед, — думав Василь. — Ніде нам голову прихилити. Справді, які ми бідахи! Згадав він Варю. Напевно, не спить зимовими ночами, вслухається, як реве хуртовина. I почується їй, що хтось постукав у шибку. I ось вона встає з ліжка, йде в нічній сорочці до дверей, з надією, що це Василь. Мріє вона, що вернувся він з фронту, щоб утішити її самотню.

Припаде вона білимі грудьми до молодечого плеча свого чоловіка, заллється гарячими слізами радости. Розбуджена донька його Марусина теж скочить з ліжка, підбіжить

до дверей і не зрозуміє, що сталося. Потім простягне свої рученята, промовить: „Татко!”

Варя вирветься з його дужих обіймів, засвітить лямпу, допоможе йому скинути задимлену шинелю.

Василь поставить свого автомата в куток, погляне на неї, промовить: „Така то оказія. Завитав я лише на пару хвилин, війна ще не скінчена. Ми щойно почали воювати. Мушу вертатись, друзі ждуть. Коли ж **тільки забарюся з поверненням**, то вже й не чекай, виходь заміж.

І заллеться знову Варя сльозами й промовить: „До віку буду вірною, вдруге не вийду. Буду вічно ждати тебе з останнього походу...”

Вдарить вітер обмерзлою гілкою в вікно, а вона кинеться в надії, що постукає її Василь. Он і тінь її коханого чоловіка! Ах, то тінь від гілки! А може, може, ще приманить до неї, не з бойовища, а з вояцької братської могили.

Його привид непомітно з"явиться десь із-за Дніпра, чи з-над Дунаю, довідатися, як живе його родина. Прилине Василь **крадъкома** до знайомих околиць, вітром постукає в шибку. Варя вийде з хати, а **причина** ковзне непомітно в сині і поперед неї зайде в кімнату. Варя серцем своїм відчує, що хтось незримий завитав до неї в гості. Вона перехриститься до ікон і знову піде до ліжка. А він поцілує її в сонне чоло, відчинить непомітно двері й вийде, щасливий та розчулений. А поки півні розбудять своїм криком світанок, він знову лежатиме в могилі.

Думки про можливу загибель його в цій війні найбільше непокоїли Василя. Чим більше бачив убитих на своїм шляху, тим дужче хотілося жити. Хотілось зостатися живим наперекір долі, наперекір химерним сплетам історії, яка знищила колись **Зінька** в розквіті сил його, й слави, вбила зовсім молодого Андрія та передчасно поклала спати в холодних снігах сестру його Ольгу і ще зовсім сивих батьків. Мертві нічого, крім легенди, на цьому світі не створять. Та й не залишать нічого, крім неї. А про його гучні подвиги не буде **й билиці**, бо вони були лише каплею води в морі, порівняно до тих, що він мріяв доконати.

Колись сліпі кобзарі складуть прекрасні пісні про героїв. Складуть про тих, які, **мов добрі окоренки від живосि�лого кореня**.

Пройдуть співці містечками й селами, сядуть відпочити під тином. Їх оточать півколом діди, матері, діти. Кобзарі наладнають струни багатомовної бандури, подивляться сліпими білками на сонце й почнуть перебирати ті струни задубілими й кволими пальцями.

В піснях вони розповідатимуть про справжніх героїв, що їх зродила українська земля. Заспівають вони й про Гмирю, що своєю смертю поборов смерть і став символом української правди. Заспівають вони й про батьків Василя Пустового. Згадають вони й героїчні діла Демида, чоловіка попівни Льолі, що захищав беззахисних людей від наруги з боку місцевої влади. Старі жінки утрутуть кінцем хустки рясні слізки й згадають лихоліття. Молодь заслухається в передзвони струнні й попросить заграти думу про Захара Многоусного, якого колись вели на розстріл.

В ту хвилину, люди уздрять небесного янгола, що тримає в руці від бездоння ключі та важкого ланцюга. Він тим ланцюгом обв'язає диявола і замкне його у безодні на тисячу років, як написано про це у Святому Письмі. А ті, що воскреснуть, будуть вірні вершникові на білім коні, ім'я якого — Ісус Христос. В цьому першому воскресінні праведні довідаються про одного з янголів, що волав посеред неба за оболонки до людських душ, втілених в птахів, щоб вони летіли дивитися на поле крові, де змішалися трупи вождів і володарів з трупами невільників і лицарів, поляглих за волю і за рабство, борців чести і добра, ненависників і сексотів, борців за мир і справедливість, нуждарів і узурпаторів. Волав той Божий янгол, щоб ті птиці-души, після баченого збиралися в леті на велику Господню учту, відсвяткувати перемоги Світла над Тьмою

А коли скінчиться тисячу років, / стояло у Святій Книзі /, то той важезний ланцюг спаде з рук та ніг Сатани, і Диявол звільниться з тієї безодні, та на всіх чотирьох кінцях світу почне спокушувати народи, та зводити Гога і Магога на нечувану війну. А буде в них війська, як піску

Кара для злочинців страшна: їх збойкотує народ за фальшиві істини. Їм покажуть їхні злодіяння, списані в грубезних книгах. Тоді більшість із них, що вічно були в душах рабами, не витримає, заломиться і впаде навколошки перед народними суддями.

— Ми не повторимо більше злочинів, — будуть благати вони. Людям набридне дивитися на них і не викажутъ вони до злочинців ніякого милосердя. Судді промовлять:

— Народ довго терпів ваші знущання з найбільших його святощів. Ви й з Божих храмів зробили комори на збіжжя, в сплюндованих вівтарях тримали худобу. Ви забрали в церквах хрести і дзвони, щоб усе було глухе й не видава-

ло жодного звука. Ви розстрілювали неповинних, підшивали їм фальшиві зізнання. Ви забирали дітей від матерів і вливали в їх душі, замість слухняності до батьків, ненависть і підозріння. Замість любові, ви напоювали їхні серця отрутою. Ви запрягли православний люд у нечуване рабство, кулею затикали йому рота, щоб він не міг нікому поскаржитись на вашу сваволю. В тих тaborах смерти мучилися безневинно наші батьки, брати і сестри. Вони вмирали на найтяжчих роботах при будуванні каналів, прокладанні залізниць...

Терпеливо слухатимуть братовбивці довгий реєстр їхнього обвинувачення. Чорна книга їхніх злодіянь буде розкрита перед ними, і з кожної сторінки виглядатиме жорстока правда. Її вони без сил будуть заперечити. Однаке деякі спробують сперечатися. Тоді суддя відкриє книгу їх заслуг, і вона буде мізерною супроти книги їх злочинів проти рідного народу. Після цього вони перестануть сперечатися і підуть геть із соняшної країни, щоб у тяжких поневіряннях колись ще викупити свою провину перед покривдженими.

Ше багато дечого передумав Василь після того, як розлучився з Дмитром і Федором. Його полк перекидали з однієї дільниці фронту на іншу, а він міцно тримав свого автомата й ішов через зруйновані села й міста до рідних берегів, що манили його барвистими вогнями зірниць.

Підвозили його на танках, автомашинах, щоб його мрія ще здійснилася, щоб покупався він літньої пори в Дніпрі й привітав своє вороття до рідного краю.

— Чи зустрінеться йому в житті ще Стецюра й Павлюк, — думалося йому. А як ні, то де лежать їхні білі кості?

Тим часом на газоході по Дніпру та Прип'яті плавав поет Платон Саханда. Він мріяв повернутися до Городища до своєї Лілі в гості. Багато води витекло з обох цих рік, і хвилі в них змінювалися з матового на синій, з синього на зелений колір. Сходилася й розставала крига на Дніпрі. Зеленіли верболози і так само, як колись, тужила над річковими плесами птиця-рибалка. Вже весни, коли спадали й пливли золоті сережки з прибережний берез, а гаї вдягнулися в золоткану одежду, Платонів газоход обминав мілкі місця, щоб кинути кітву в знайомому затоні.

На тому газоході, що тяг за собою баржі, навантажені картоплею, вже не було тих німецьких вартівників, що колись розповідали цікаві історії. Двоє з них були вже побиті, а Танненберг перебував на своєму Помор'ї. Про це Платон довідався від Лілі. В затоні, як і колись, дзвеніли те-

слярські пилки, виднілися гори тирси та моху, чути було стукті молотків. Парова баба забивала палі.

Ліля з тогою в очах виходила на берег, набирала у відра води й вдивлялася в обрії, чи не видно диму з пароплава, що з'являвся інколи з-за коси. Припливало багато пароплавів та газоходів. Та жаданого газохода не було. Казали їй приїжджі матроси, що бачили того газохода коло Берестя чи Пінську, де біля широкої пристані височать руїни церкви, поціленої гарматою, коли відступали фронтовики.

По річці Піні пливуть гуси й качки, та не знає Ліля, що вільної від вахти години Платон сходив на берег і блукав у притихлому місті. Тепер він зійшов на берег не в Пінську, а в Городищах і схвилюваною ходою простує до будинка, де жила Ліля з матір'ю. Недовго гостював він у Лілі, бо газоход знову підняв чорний дим і зник у напрямку на Мозир. До Городища Платон повернувся аж через рік. З газохода він перейшов на баржу. Це сталося таки в Пінську. Довго думав він, як би його пошвидше вернутись у свої краї. Одного разу набрався відваги й зайшов до центральної управи водного транспорту. Товстий німець, що був шефом торговельної флотилії, підняв голову й запитав, що йому треба. Платон просив ласки допомогти йому перевестися на баржу.

— Хочу якмога швидше дістатись додому, — несміливо сказав він. — Є чутка, що цей газоход на довгий час затримається в Пінську.

— Добре, — згодився шеф. — Поїдеш з іншими шкіперами й приймеш в Давид-Городку баржу. В Наровлі навантажиш її дровами. Даю тобі в допомогу пару матросів, харчів на два тижні, і марш в дорогу.

Платон подякував і вийшов з канцелярії. В руках він тримав потрібні для прийняття баржі папери та харчову книжку. Серце йому співало, коли спеціяльним катером їх одвезли до Давид-Городка, де на його чекала новенька баржа. Матросів йому дали нікудишніх. Один поляк-спекулянт, що віз до Києва десять великих скринь з сірниками, другий селянський хлопчина з-під Сарн. Ніхто з них ніколи не керував стерном і не тримав у руці жердини.

Платон навчив їх відштовхуватися тими жердинами від берега, і чекав на газохода, щоб зачепив його баржу й відвіз до Наровлі.

Напиналися й скрипіли трости, вітер хитав і жбурляв баржу в різні боки. В Наровлі Платон навантажив ту баржу дровами, газоход зачепив ще кілька барж, і вони вирушили по Прип'яті до Дніпра. Хлюпала за бортами сердито вода, і світанки на легких крилах піднімали холодні тумани.

Багато містечок та сел минув Платон у своїй мандрівці по Прип'яті. Вже недалеко від Городища, коли баржа минула Білорусь, шкіпер лишив її під опікою своїх матросів і пішов собі знайомими місцями наміняти харчів.

В одній знайомій місцевості, біля річкових круч, де було село, він не зустрів нікого.

— Куди познікало населення? — питав сам себе. — Де поділися ті життерадісні, повні здоров'я й сили його знайомі? Він же минулого року їх навідував. Привозив їм суду, сірники, а вони наділяли його молоком, картоплею, курячими яйцями. Колихалося й гнулося під вітром високе жито, лише чомусь не виходили женці його жати. Здавалося, тут гостювала чума й забрала старих і малих. Поклали на вічний спочинок веселих і сумних, закоханих і розчарованих.

Ці руїни не можна було назвати селищем. Платон хотів уже вертатися до баржі з того мертвого закапелка, як ось звідти, де підводиться зелений очерет, вийшов сивий дідусь у полотняних штанях і в полотняній сорочці. Він пришкутильгав до хлопця.

— Кого ти, сину, тут шукаєш? — запитав він.

— Шукаю, діду, хату старого дядька Гната. — Де поділись люди? — цікаво знати.

— Не питай, сину, про тих, що загинули. Немає тут, крім мене, жодної живої душі. Тільки трава проростає з руїн та здичавілі собаки виують темними ночами, не дочекаються своїх господарів. Усіх постріляли німці. Оточили село, людей під кулемети поставили. Не дивились, чи то старе, чи мале, чи дитина. До ноги вистріляли. Один я лишився з усього села. Синів мені постріляли, онуків у колисках порізали. Я ж на ту лиху годину пішов у ліс по гриби та й заблудився. Аж через три дні приблукав назад, а людей, мов би й не було. Я знайшов лопату та потроху по закопував трупи. Допомогли мені партизани, що навідалися з дядьком Гнатом до своєї округи.. Скільки тут прокльонів полетіло на німців!

— А завіщо ж їх постріляно? — запитав Платон.

— А за те, сину, що село партизанів на очівлю приймало, харчі в ліс носило. Повстанці закопали своїх убитих та й пішли собі піщаними й лісовими дорогами з німцями порахунки зводити. А в мене, сам бачиш, ноги нездоляні, то я й лишився доживати віку. Коли б вони антихристи мене були вбили, не велика була б шкода. Старий уже. А діточок маленьких, онуків жаль. Ні в чім неповинні. Тепер янголами в небесах літають, Богові літургію правити допомагають, співають там у хорах небесних...

Платон подивився на слюндроване село, сумно похитав головою, поклав собі хреста на груди, віддав дідові соуду та сірники й пішов до баржі.

Одного разу, коли вони стояли біля берега, а газоход відплів до містечка, до них завитали повстанці на чолі з Стецюрою. Був тут Володьо Омельченко, Микола Черніговець і Матвій. Змінився за останній рік Стецюра, змінилися й бійці.

— Ти що тут робиш, на цій баржі? — запитав Стецюра Платона. — Німоті служиш?

— Кругом на цьому світі самі чорти, треба якось крутитись, — байдуже відповів шкіпер. — Де ж подінешся? До Німеччини їхати не хочу, для армії сліпий, відкинули, от і плаваю.

— А ти до нас іди, ми тобі автомата дамо, — сказав Володьо Омельченко. Навчишся нашого життя, Україну визволяти та будувати будемо.

— Про ліс я вже давно думаю, — сказав Платон. — Добре в лісі, добре й поза лісом. Всюди наших людей треба.

Сміливу відповідь схвалював Стецюра. Він закурив люльку, подивився на Саханду. Хлопець притяг йому до душі

— Добре, — сказав він, — хай буде по-твоєму. Не всім у лісі бути. Лишайся на баржі, аж поки вона не візьметься вогнем. Коли ж загориться, тоді шукай дороги до нас. Скажеш: до самого Стецюри хочу, бо він наказав мені до нього з'явитись. А тепер перекинь нас човном на той бік, бо в нас за горбами невідкладна справа є.

Платон відв'язав ланцюга, взявся за весла. Про що була розмова в човні, то лишилося таємницею партизанів і Саханди. Видно було, що розійшлися приятелями. Серед Стецюриних друзів все ж не видно було Павлюка. Хоч і зробив йому операцію Борис, все ж Павлюк не піднімався з своєї лісової постелі. Він погасав. Перед смертю він слабким голосом покликав Стецюру.

— Чуєш мене, брате мій любий?

— Чую, — сказав Стецюра.

— Отже знай, що мені не судилося кінця війни побачити. Не судилося з тобою на весіллях гуляти. Скоро помру. Пробач мені за все й згадай ще зо мною про Василя Пустового, про зелені Карпати. Мені здається, немов би все те було вчора. Вишня стояла в цвіту над Стриєм, і лунала ледь чутна гуцульська трембіта з полонини. Гарно так лунали й звуки й тонули в гірських ущелинах. Від тих чарівних мелодій могли б воскреснути мертві, а живим вони продовжували життя. Ти тоді палко оповідав про воєводу стародавньої

у країнської землі , Один , що був з племені русів, і який ви-
рушив з ватагою дружинників аж у Скандинавію над якими
трепотіло наше рідне жовтоблакитне знамено. Дікі на той час
шведські племена, наслухавшись з його уст про Радогоста, назвали
ім'ям Одина, вже після його відходу, своє найбільше божество, а ті
штандарти Руси—України запозичили на все життя. Кажуть,
що через віки його нащадки, та нащадки русичів з тієї Пі-
внічної окраїни вернулися до нас, вже як варяги, разом з
Олегом та Рюриком, і люди не відпурились їх, вбачаючи в
них спорідненість крові і душ.. . Отже, брате мій, пам'ятай
про наш відвічної волі стяг , і не дай його в наругу.. .
А пригадуеш , які ми рожеві мрії леліяли про майбутнє? Ба-
гатству й пишності їх могли б позаздрити наймогутніші во-
лодарі світу. Цікаво, звідки наши серця могли назбирати
таких самоцвітів? З надр земних, з небесних просторів чи
з таємничих глибин Чорного моря? Ні, все це не так. Ті
самоцвіти для свого серця ми вибирали з людських сліз,
з людського горя. Ми —Дажбожі внуки, вихідці з народніх
мас, найглибші корінці їх, що дали багаті паростки. І зда-
ється мені, що я не розсплюся, дорожною курявою, хоч
це суперечить релігії, де сказано, що Бог створив людину з
пороху, а по смерті людина й перетворюється в той порох.
Це істина, яку знає кожна дитина. Я ж думаю, що по смер-
ті стану вовкулакою, щоб гризти горла тим, що насміялися
з народу й нищать його. Підкрадуся отак до якогось не-
люда, плигну йому на груди, перегризу горлянку, щоб не
мучив людей... .

Бодай ніхто добрий не діждав подзиватися. Зла більше ,
ніж добра . Не кажу вже про тих, що за нашими спинами
німців за пана-брата мають, живуть собі в достатках і на
Україну плюють з десятого поверху. Ім при кожній владі
добре. Жили добре при одній, живуть добре при другій.
Наблизиться фронт, утечуть за море-океан, бо за злочини
їх люди прибили б. Утечуть вони, і до рідного краю їх і ме-
дянником не заманиш. Там навчать своїх дітей по-чужому
цвенькати, дочок віддадуть за чужинців.

Такі колись за часів київської держави вбивали з Добринею
волхів, їхні нащадки помагали ділити Україну між Москвою
та Варшавою, а в новійші часи грабували в 1933 році в се-
лян хліб , щоб догоditи кремлівським узураторам.. .

— Нічого, — задумливо сказав Стецюра, — що ж ти
зробиш, коли чужинці багато наволочі з нас нарobili.
Яничарів , татарських людей виховали тут , справ-

жніх патріотів одиниці зосталися, та їм позатикали роти вислужники всякі. Вони то й дременуть з німотою і на чужині, може, хоч трохи схаменуться, церкви повідчняють та за наші душі ще Богу помоляться.

Не всі люди такі й погані. Сміття відсіється, а чисте зерно дасть свої щедрі врожаї на нашій ниві. Так завжди буває, — сказав Стецюра. — Хто змандрує, зупиняти не будемо. Хай іде в світ та хай пам'ятає, що ми свої голови поклали, щоб він опам'ятився й пошанував тих, що загинули за волю українського народу.

Героїчних людей видіє багато, — сказав Стецюра. — На чужині вони багато дечого навчаться та ще колись повернуться додому і своїм досвідом допоможуть краще господарювати на батьківщині.

— Я не покинув би батьківщини ні при яких умовах, — промовив Павлюк. Хіба відступив би в Карпати. Ти тільки подумай, кидати рідну землю ійти поневірятися в світ! Людина ні мови чужої не знає, ні звичаїв і взагалі на чужині ні кому не потрібна... Останнього часу мені снилася домівка й далекі Карпати. Примарилось: на небі жодної хмари, і сонце так щедро усміхається. Там на лемківській землі ряснують у квітах долини. Бачив я смерекові ліси, полонина, чабан у брилі та світі, отара. Ми з тобою та Василем сидимо біля гірського потоку, п'ємо горілку, веселі таکі, у військовім одязі, тільки без кашетів. Василь наливає в склянки вогненного напою, підморгне нам по черзі, а сам червонощокий та веселій.

— Вип'ємо за здоров'я тих, що не є сьогодні з нами, лишилися вдома, за Збручем. Хай же наші серця сповняться гордістю, що ми всі українці разом. Вкупі й смерть не страшна. В єдиній родині завжди легше жити, а ми були віками роз'єднані кордоном. Тепер в одній родині застелемо найдовішою скатеркою стіл. Застелемо й загуляємо з радості, що ми нерозлучні. Хай від тієї радості в привільній господі вікна від наших співів і танців забряжчать. Ті співи і наше братерство почують вороги на своїх кордонах. Стануть вони тоді маленькими й мізерними, що їх навіть не буде видно.

— Це, якщо пригадуеш, були Василеві слова, коли він піднімав склянку. А я скочив на ноги й трохи підпитим голосом теж проказав коротеньку промову:

Нішо не об'єднує так і не творить побратимства, як спільна думка, за яку люди борються, якою радіють і гордяться.

— Може б ми ніколи не зустрілись. Я б сидів десь на

селі. Одружився б, мав з п'ятеро дітей, їздив би в поле по снопи чи з лантухами по картоплю, дивився б собі, як сідають на ріллю гайворони. Запріг би взимку коні в сани, поїхав би по дубняк до найближчого гаю, не мав би часу й спину розігнути. В родинній заклопотаності, сами знаєте, важко знайти вільну хвилину. Про вас ніколи й не чув би. Розмовляв би з сусідами через вулицю чи через перелаз про те, що чувати на світі. Дожив би так до глибокої старости, виняньчiv би онуків на своїх колінах, сидів би на приспі в затишку або в курені в садку. Задоволений із свого віку отак непомітно й відійшов би з цього світу. Плакали б сини й дочки на похоронах, невістки та внуки згадували б з пошаною мене.

— Тільки ж настав інакший вік на землі. Не дали мені дома сидіти, як сиділи наші прадіди. Взяли до війська, вимуштували, відкрили очі на широкий світ. І вже не той я став, який був перед тим. Цілком змінився. Той мій світ, з вишневим садком, з чистим ставом, де між ряскою пірнають каченята, пропав. Пропали хати з білими стінами та солом'яними стріхами, оброслий мохом колодязь з високим журавлем, вітряки за селом. Світ почав мінятися перед моїми очима. Колись було: летять лелеки, весну несуть на крилах. Ріка розлилася. Радіє серце, що знову зацвітуть квітами галевини, зазеленіють вруна на нивах. Пам'ятаю, як цвіли верби за греблею, вороння кричало на вершечках сокорів високих. Ми з батьком нагострили лемеші плугів, поклали на віз два плуги й борону. Вийшли в поле садити картоплю. Ще раніш ми навозили на те поле гною, зорали ниву на пар, їдемо, свіже повітря вдихаємо. Мов цвіркуни, що пробудилися й цвіркотіли на печі, так на межі тріщав цілий табунець зелених коників. Була весна красна вербю і Великднем. А вже влітку, після купальської ночі вогнів та дівочого оздобленого гільца, коли вірять в чародійне шастя розквітлої папороті, настає Петрівка й Зелені празники: обмають кімнати зеленню, а підлогу стелять запашним зіллям. Пригадую, як ми з батьком влітку їхали, поминувши мерців на могилках в поле. І завжди як минали мовчазний цвінтгар, поза ним я дивився на гай. Прокружляло вороння понад тим засиненим гаєм, під летіло близче та й опустилося цілою зграєю на сусідньо му полі. Радісно й легко було на душі, коли я бачив, як сонце розперізує в хмарах свої червлені пояси й виходить купатись на засинені плеса. Наготовало воно собі синю купіль та пірнуло в ній. А щоб ніхто із смертних не підглядів, як воно купається, сонце закрилося на мить хмарами. Ось воно викупалося й причепурилося та й виглянуло

з-за хмар прекрасним і чистим і привітало людей з погожим днем. Зелені коники й жайворонки починають свій вранішній концерт. Навіть ховрашки вилазять із нор, прислухаються до того могутнього концерту. Жайворон прагне донести свій спів до храму сонця, піднімається в прозоре повітря, намагається злетіти під оболюки небесних просторів, щоб донести свій спів до найвищих сфер у блакиті. Може йому буде гідна хвала у Всевишнього, яку птах заслужив своїм безпечальним співом також у ратая на широкому полі.

Люди, що покидають картоплю в борозни, сядуть біля воза снідати. А я отак насиджуся досхочу на межі, де хитається полинь, перейду дорогу подивитись на безмежні води ріки, що вийшла з берегів. Неописана радість живе в тих просторах! Хтось у небі чистив золотих рибок і луску з них перевернув з ночовок просто на землю. То ж вона, коли долітає до земних сфер, переливається в соняшному промінні, миготить, мов люстерко, що його тримає дитина, коли пускає на стіні зайчики. Гімн радості грає природа, і на її величному концерті почесним гостем сонце.

Ліси, притихлі байраки, озера, багатоводі ріки прокідаються, під пориви вітру творять симфонію ранку. Пастушки лишають своїх корів, сідають під ліщиною й милуються, як переливається на хвилях золота луска сонця.

Сидів би я до вечора, щоб тільки зрозуміти гомін тих невисипущих хвиль. Довго чекав би, аж поки не з'явиться з-за річкового закруті дим, а потім виринутъ, мов з річкового дна, димарі пасажирського чи буксирного судна.

Порівняється той пароплав з тим місцем, де було наше поле, дасть привітні гудки й сповільнить хід біля найближчої пристані. Надвечір, коли птаство притихне і сонце змотає свою золоту пряжу в клубок, ми з батьком лаштуємося їхати додому. Батько випрягає коні з борони, кладе все на віз і ми вертаємося додому. Перед ворітами я скочу з воза, відчиню ворота і віз поволі проїде до середини двору. Навіть такого пізнього часу сонце ще ллє свою останню ласку крізь галуззя та листя дубів і шовковиць, що шумлять за повіткою. Батько розпряже коні, здійме з них шлеї, а я збігаю до сусідської дівчини, погукаю й розкажу, як то гарно було сьогодні в полі.

А влітку вже зовсім інша справа. Я більше пропадаю в садку в курені, що його спеціально для мене змайстрував батько. Груші та яблука стережу, щоб хлопці та дівчата з сусіднього кутка не обірвали антонівок та бергамот.

Ідуть вони до річки купатись, то так і заглядають крізь шпарки в паркані, щоб наробыти шкоди. Та я, тільки за-

чую, як тин затріщить, миттю вискаю з лозиною й кри-
чу на них. Вони ніяковіуть і йдуть собі своєю дорогою...

Так розказував я колись у Карпатах. А тепер розповім
тобі, Стецюро, про наше городнє опудало.

Від Благовіщення воно за садом охороняло посіяні огірки,
помідори, капусту... Прибив батько дві палиці навхрест,
одягнув на те палічя діряву свиту та подерті полотняні
штани, на загострений верх начепив солом'яного бриля, і
опудало готове.

Летить зграя горобців чи гав, закортить їм сісти, чимсь по-
живитись, та вглядять опудало й тікають, хто куди. Скільки
того страху завдає їм те опудало, аж до осені.

Мати вранці наварить молодої картоплі, вишкварків на
сковороді підсмажить, а я збігаю на город, нарву огірків,
баклажанів. Принесу в хату, мати почистить, переміє, пе-
мішає салату з сметаною, наріже редьки, поставить на стіл.

Набридне мені лежати в курені чи в холодку під яблу-
нею, то я прив'яжу собаку Валета до яблуні, а сам чужими
городами й майну до річки. Любив я купатись біля прип'я-
тих на березі човнів. Якраз під горою там шумлять вер-
би. Там височіє піщаний горб. Недавно землечерпалка з
мілин його нагорнула. Вилізу на той піщаний горб та й
стрибну в бездонну воду. Аж кричу з приємності, що вода
така холодна та чиста.

На Маковія, коли люди з корогвами та святими ікона-
ми йдуть цілою процесією до ріки святити маківки та кві-
ти, я з хлопцями пірну з човна в хвилі, наловлю тих макі-
вок та квітів — подарунок сусідській дівчині.

Любив я квіти, дуже любив: настурції, півонії, лілеї, ма-
теолі, левкої, жоржини, айстри. Скільки їх в нас було!

Мати моя була дуже побожна, як і бабуся. Вони нав-
чили й мене „Отченашу”, „Богородице Діво, радуйся”.

Знав я в дитинстві ті молитви напам'ять, як і заповіді.
Тепер усе те вилетіло з голови. Не пам'ятаю, все плутаю.

Пройде святе літо, постукає в кожне подвір'я Спас. То-
ді бабуся несе до церкви в хусточці яблука святити, а ми,
дітвора, бігаємо та вигукуємо: „Прийшов Спас — бери ру-
кавиці про запас.”

Люди вже не чекають погожих днів. Знають, що скоро
покинуть свої високі гнізда лелеки й полетять у вирій. Гос-
подарі викопають картоплю, обмолотять жито, пороблять
на зиму загати. Осінніми днями дядьки будуть поратися в
господарстві на подвір'ї.

З комину повалить важкий дим, він означатиме, що гос-
подиня запалила в печі...

На Семена, коли відлітають ластівки, любив смуток лісів. У золотому багрянці стоять гаї, виглядають, мов багата наречена, що має повну скриню всякого добра. Мовчки дерева понад рікою, милуються своєю красою, що віддзеркалена разом із спокійним небом у прозорих водах. Які в них багаті, оздоблені золотом шати! Яке бірюзове намисто, діамантові брошки рясніють на грудях! Шумлять ліси, і, здається, соромляться своєї краси й багатства.

І раптом, наче молоді, повні здоров "я люди, відразу починають хворіти на незнану хворобу. Краса починає марніти, коштовності в знемозі починають спадати з іх шат додолу. Загадкове вмирання дерев подібне до вмирання людини.

Захворіє людина, ще повна молодості й снаги, і раптом умирає. Навіть не віриться, що вона стала покійником.

Так само й з красою осінніх лісів та гаїв. Дмухне рвучий вітер, надломить тендітні жилки, якими той барвистий одяг зшитий, полле з чорної хмари дощ, і підгниють ті нитки, надірвані гострим колючим вітром. І опаде поступово пишне убрання з дерев. Сумно тоді дивитись на те що сталося. Стоять роздягнуті край узбережжя гаї, немов подорожній, пограбований розбійниками з великої дороги. Заберуть у нього гроши, одяг, коні, стягнуть чоботи. А він стоїть край дороги, чекає на проїжджих людей, щоб змілосердилися над ним, довезли на найближчої оселі...

Тоді моє серце починає сумувати за втраченою красою всієї природи. Переходжу дерев'яною кладкою через велику калюжу, йду понад ставом, де жінки перуть близину. В затишку під вербами беру порожнього човна, оглядаю поснулі лози. Стиха починає шелестіти рудий ситняг, що зайняв половину озера. Сонце вже не з такою любов'ю ліє своє проміння на землю. Втомулося воно від людей та іхніх земних клопотів. Вигляне інколи з-за важких волокон сірявих хмар і знов заховається в них. Видко, набридла йому ота людська суєта, людські нарікання. Не хоче сонце мати більше клопоту вселяти радість в людські серця. Бо чим більше воно голубило тих істот тим більша в них байдужість до нього. Відлине воно на довгі зимові місяці світити в інших краях. Засвітить свої лямпади перед вічного мороку в Плутоновім царстві, і відбиток його променів на по-нуріх скелях звеселить тіні.

Люди, що заселяють Дніпров'я, знову занудьгують за ним і з надією будуть чекати його вороття. А сонце зовсім не гнівається на ту людську байдужість до себе. Забу-

ває людські провини, знову вертається й благословляє з дібровами й людські оселі.

Цілу зиму я чекаю на вороття сонця. Взимку я одягався добре — в чоботи та в теплий кожух; часто бігав спускатися з гори на гринджолах. Змайстрюю собі гринджолята й іду кататись. Чути веселий сміх дітвори, що теж спускається з тієї гори. Деякі жбурляють один в одного сніжками, інші котять біля школи бабу. Спускаються з гори, а мороз за носа та за вуха щипає. Змерзну й тікаю додому

Найцікавіше було готовання до Різдва. Перед Різдвом, бувало, отелиться корова. Гарне телятко лежало закутане в рядно. Само руденьке, мало білі плями на морді й на колінах. Корова-ласка тут же стоїть поряд, лиже його своїм язиком. Зайду, було, потихеньку до стайні, намилуєся телятком та й вийду навшпиньках, щоб не турбувати коров'яче щастя.

Батько перед святами покличе знайомого колоти свині. Прийде той різник у довгому шкіряному фартусі, з гострими ножами та стальним штилем за халовою. Зайдуть вони з помічником до хліва, впімають свиню та дадуть їй того штиля під серце. Закричить та льоха, а в мене аж серце защемить від того вереску. Заходить потім той різник у хату, попросить мідну велику кварту і націдить свіжої ще гарячої крові.

Внесуть мертву свиню з хліва, покладуть на городі на розісланих кулях соломи. Підкладуть під боки соломи та й підпалять. Ми, діти, підійдемо, дивимось на полум'я. Веселе полум'я лиже зарізану свиню, а ми стоїмо колом, спостерігаємо те видовище. Різник метушиться, підкладає віхоть за віхтем соломи свині під боки, щоб добре обсмалити. Процедура закінчується швидко, тільки сажа та дим ще клубочується по городу та іскри згасають високо над деревами. Під попілом згорілої соломи парує обсмалена свиняча туша; різник біжить по гарячій воді, що мати вже має в печі. Вони з помічником перетягають готову свинячу тушу на свіжі кулі соломи й починають обмивати. Тонким ножем зчищають рештки спаленої щетини. Не забуває різник і про нас.

— А ну, діти, йдіть покататись! — гукне він.

Ми раді та цікаві, сідаємо поверх соломи, що свіжим настилом покриває тушу, і так з вигуками на ній качаємо.

Радіємо, було, що на Різдво буде ковбаса й круп'янки, а в бодні будуть лежати шматки свіжого сала. Внесуть ту тушу до хати, покладуть її на чисто вимитому столі. Починає тоді той різник краяти свою здобич. Кладе в ночовки нутрощі, окремо кишки, окремо печінку та серце і негай-

но вирізує й викидає жовч, щоб не розлилася й не зіпсувала всі нутрощі. Мені завжди діставався міхур. Помну його, бувало, в попелі, висушу, вкину в середину квасолину, щоб торохтіла, коли надму його й зав'яжу.

Гарний настрій був, коли надходили Різдвяні свята.

Батько привозив з лісу ялинку. Ми ставили її в кутку біля ікон. Цілими вечорами перед Різдвом мати її прикрашувала. Брала ножиці й вирізувала з кольорового паперу ланцюжки, обводила ними ялинку. Срібним та кольоровим папером обгортала горіхи, медяники, цукерки, яблука, ялинкові шишки і разом з різними візерунками вішала на ялинку. З шухляди виймала скриньку з склянimi кульками та ватою. Скляні кульки, що переливалися від блиску світла чи свічок, теж вішала на дерівце, а клаптиками вати покривала глицеві галузки. В хаті линув пах соснового бору.

Я з захопленням та дитячою цікавістю дивився на діда мороза, що сидів на верщечку ялинки. В той момент мені пригадувались Зелені Свята. Тоді в нас сіни й кімнати були покриті зеленню, а веранда обвішана клечанням. Зелені було повно й на Різдво: пахла ялинка приємно, мов у лісі...

А на Покрову бував я на весіллях. Скриню, було, викупляють бояри: дають гривеника, а то й більше. В тій скрині лежало віно молодої: всякі хустки, одяг, що його батьки придбали для неї або сама заробила.

Прожив би я до віку в тих околицях, де пізніше ходив до школи та з рогачки стріляв горобців. Ходив би з дівчатами до кіна, одружився б і може ніколи не подумав би, що світ такий широкий. А вийшло не так. Забрали до війська. Навчили бути дисциплінованим, ганяли на полігоні з рушницею в повному бойовому виряді по десять годин щоденно. Уже армійцем переїхав на ваговозах та ешельонах сотні міст та містечок, і світ розчиняв передо мною свої широкі двері. Привидився він мені возом доброго господаря, що котиться дорогою до того місця, де небо з землею сходиться. Дивлюсь на те місце, і здається мені, що докотять того воза коні, запінені, всі в милі, й раптом зупиняться бо далі нема куди іхати. Тільки де там! Чим далі йдуть в упряжі огірі, тим дужче розширяється смуга обрію, а коні, хоч як напружаються в бігові, а все здається, що й не рушали з місця. Така сама картина й з світом. Вийшов я в світ, а йому ні кінця, ні краю, мов тій дорозі, що йде в нескінченість. Чим більше я іхав, тим більше кортіло побачити. Видавався він мені казковим пір'ям жароптиці, про яке розказувала мені бабуся довгими зимовими вечорами,

і загубився в цьому світі. А вороття немає. Ніхто ще не вигадав, щоб людина могла стати молодшою й пішла тими самими стежками-дорогами. Я є прокажений, маю новітню недугу, що ій назви ніхто далебі не придумав. З дому ми виrushали з духовими цінностями наших предків. Ми ті святощі цілих століть підтоптали під ноги. Серце наше відвернулося від звичаїв наших батьків, а нових цінностей таки не набуло. Лишилася в ньому порожнечा, а ми ту порожнечу поспіхом наповнили всіляким сміттям та брудом.

Виглядає вона, мов дупло спорохнявілого дуба, де гніздяться шершні, а господиня виносить туди з хати попіл та зсипає його разом із погаслими вуглинками. Нам видаються смішними ті багряні ранки з ячанням гусей над ставом, оті таємничі весняні вечори, коли тільки співолов'я та кумкання жаб чути над ставом. Були святощі в наших серцях, вітри рознесли їх, і тепер нашему новому поколінню важко розбиратися в лябірінтах власних думок. У нас не буде абсолютно ніякої охоти вертатися додому й ставати добрими господарями. Лишатися в місті теж нецікаво, бо в місті, як і на селі, нам буде сумно — ми вже звикли до циганського життя, до переходів. Час перевернув нам душі догори дном, і висять вони в'яленою рибою на сонці...

Після цих слів Павлюк заплющив очі і вже не дивився на Стецюру, а лише щось бурмотів у гарячці. Мабуть, снилися йому все ще Карпати, і бачив він у своїх маріннях побратимів Стецюру та Василя Пустового, з якими розважався надзвіллі перед самим вибухом війни. Стецюра поправив подушки під головою умирущого друга й відійшов набік; довго дивився в схудле обличчя, сіре, неначе густі осінні хмари.

— Зв'язковий прибув з Городища, — відрапортував Микола Черніговець перед Стецюрою.

Стецюра ніби очунявся від сну, відійшов від хворого й звів очима на Миколу.

— Кажете, прибув зв'язковий?

— Так, — потвердив Микола. — Прибув і хоче з вами говорити.

Стецюра ще раз підійшов до Павлюка, погладив його волосся рукою й вийшов із землянки. На галевині, обсадженні молодими березами, на нього чекав зв'язковий.

— Пане командире, — почав зв'язковий. — Я до вас у невідкладній справі, і мені хотілося поговорити з вами особисто. Я в справі Івана Пустового, — сказав Платон Саханда. — Він хоче з усією поліцією перейти в ліс і з'єднатися з вашими загонами. Про це до останньої хвилини ніхто

з ваших підлеглих не мусить знати. Маленька провокація, і друзі можуть накласти головами. При відході з містечка поліція забере з собою ручні кулемети й вози з муніцією. Ніхто з голими руками не захоче йти до лісу. Переправа намічена за могилою Зінька біля плавнів.

Приготуйте партизанів, щоб на всякий випадок прикривали Івана Пустового з півдня.

Бути Пустовому, як колись Мазепі: "Служив Москві, Іване, вона його й гає." Чи не може він ще втриматись?" —

— На жаль, не може, бо є відомості, що німці хочуть роззброїти поліцію й вивезти всіх до Німеччини. Не довіряють нашому братові, падлюки! — додав уже від себе Саханда. — Крім того, — сказав він, — організуйте пильну варту на дорогах. Завтра до вас прибуде лікар Борис, отож щоб і волос не впав йому з голови. Скрізь по селях, як вам відомо, німці. Можна всього сподіватись.

Зроблю все якнайкраще, — сказав Стецюра. — А ми з вами вже раз зустрічалися.

— Чому ж ні? Я тоді баржу з Білорусі до Києва супроводив і добре пам'ятаю, як перепровадив вас на другий берег Прип'яті.

Стецюра злегка посміхнувся, вдарив Платона по плечі й пішов своєю дорогою. Він дав наказ Миколі Чернігівцеві угостити зв'язкового добрым обідом і дати посилену варту, щоб, бува, що не трапилося з хлопцем у дорозі. В лісі стоялатиша, тільки ятлик не звернув жодної уваги на зв'язкового й на його розмову з командиром повстанців. Він продовжував свою одноманітну роботу й випробовував кожне дерево поза галевиною.

До Платона підійшов Микола Черніговець, у партизанських високих чоботях та в чорному піджаці, що був прикрашений бомбами біля пояса.

— Ну, дружище, підемо погуляємо, я познаюмлю тебе з Володимиром, моїм побратимом.

По дорозі до землянки, де він перебував, вони зустріли Матвія Біду.

— А це, — сказав Микола жартома, — лісове вовченя.

— Крім ягід та лісових грибів, ніяких інших харчів не вживає. Живе в лісі, за матір'ю не скучає,

А сам веселий, як горобець, а молодий, як барвінок.

На ці слова Матвій широко усміхнувся, повів своїми зеленкуватими очима й подав руку Платонові.

Матвія дуже любили. В загоні він для партизанів був кому за брата, кому за сина. Чоботи йому дісталися трохи великі, і він важко переступав ногами, щоб не відстати від Миколи та Платона.

— *Ex, життя*, — сказав Микола. Так то й одбуть, лиха не набравши. Стара вже поминки по мені відправила, пальці на руках з горя ламала, а я живу мріями колись до неї нагрянути.

— Підкрадуся городами до хати; ніч буде безмісячна, постукаю в вікно. Вийде матуся з хати, а я й укочуся іжаком у сіни. Перехриститься стара й подумає, що нечиста сила вскочила... Отут я її й розчарую!

Видко було, що в Миколи пречудовий настрій. Той настрій передався й Платонові та Матвієві, що крокували до замаскованої зеленим дерном та гіллям землянки. Володимир Омельченко якраз готував обід; ледь помітний дим виповзав з-під високих сосон. Він вийшов із землянки, викинути лушпиння з картоплі. Сьогодні була його черга куховарити. Він побачив, що до нього простують бійці з неизнайомим, і зупинився. З облич, що сяяли радістю, здогадався, що ведуть одного з побратимів. Так він і лишився стояти в чеканні на прихідців.

— Привели до тебе гостя з містечка, — сказав поважно Микола. — Хлібом-сіллю прий memo та й відішлем назад. Стецюра звелів поводитися з пошаною. Та я цього паливоду вже зустрічав, — сміючись сказав він. — На перевправі через Прип'ять. Тільки забув ім'я цього волоцюги. Забув та й усе. Взагалі в мене на всякі прізвища пам'ять коротка. Усе забуваю. Цінні й дорогі люди проходять повз мене, вітаються, знайомляться, а вже після другої зустрічі розчаровуються, бо я забуваю й ім'я іх. На мій сором, не знаю назов сел, якими ми проходили.

— Це вже просто біда, — підтверджив Володимир. — командир мусить знати не тільки назви сель, а й топографією місцевості, кожний горбок, улоговину, віддалу від вірянка до вірянки.

— А це нещастя сталося, коли мене контузило німецьким набоєм. Землі на мене той набій навернув цілу гору, але, слава Богу, не розтрощив кісток. А то лежав би оце, як Павлюк, при смерті, плакав би з муки. Кляв би той день, коли мати народила. Вийшло тільке те, що той триклятій набій вибив з моєї пам'яті всі імена та назви. А це велика шкода не тільки для мене, а й для всієї нашої жертовної боротьби з узурпатором. Смішно й гірко мені буде колись вернутись додому й бути в сестри за кума. Охристять дитя, а я вийду з церкви з ним на руках і раптом забуду, яке їй ім'я дано. Це ж дійсно нещастя, — обурювався він.

— Буває й гірше, — міркував Микола. — Людина часом губить не тільки пам'ять, а й голову. Потім ходить понад

тином, заглядає в кропиву, шукає ту голову. Ніяк не може дійти до розуму, де вона ту голову згубила. Поставить осикового кілка проти сонця, і в яку сторону від того кілка ляже тінь, туди й іде свою голову шукати. А самі знаєте, чого варта людина без голови.

Матвій і Платон тільки посміялися на вигадку свого друга, і оповідання про голову їм сподобалось.

Володя увів гостя в землянку і з сумом сказав таке: "При будові землянок, прикладав своїх рук і Лейба Козар. Його не так давно звільнили з ГУЛАГу. Вже у війну, відразу й попав у чортові зуби до німців. Все ж, він їх обхитрив, бо як замкнули його до камери, то комендантів скавав, що ніяким жидом він не є, а вірменином. Чи йому повірили німці, чи ні, все ж почали зимию випускати на подвір'я для різних робіт. От він одного разу й дременув до лісу. Шкода, що його обидьом братам не поталанило. Гершку-корчмаря, то з родиною, розстріляли негайно, а Цалика-ковала, та його сім'ю, цілій рік – не зачіпали. Отак він їм у кузні все коні підковував.

Якось його Отто фон Боєн викликав до себе, щоб він підкував йому пір'стих. Коли Цалик вернувся до кузні, то там не застав ані своїх дітей, ані жінки. Їх з чужого містечка гестапівці, що навідались, постріляли у недалекім березовім гаї. Тоді Цалик у лютому гніви схопив приховану зброю, вбив нею трьох німецьких камратів, що приїхали верхом, вскочив на одного з коней, та й понісся відплатити Отто фон Боєену за нечувану наругу. Біля комендатури він убив ще з пару жандармів, та й сам впав мертвий коло широкої брами ...

— Оце так ми й живемо, — сказав Микола. — Живемо, хліб жуємо, на базар далеко не виїжджаємо, хіба по дефіцитний крам, як гранати, кулемети, бомби. З німцями не торгуємося, бо в них правди, як і в більшовиків, — не продадуть за окупаційні карбованці чи за райхсмарки, ми в борг беремо. Торгуватись ніколи. Шмагнемо раз-другий, і від продавців тільки мокре місце зсталось. Один такий собі був у недалекому хуторі. Зайняв землі української, захопив маєтку з десяток сіл у своє володіння та й почав господарюти. Спочатку брав з людей потроху, а далі апетит йому розгорівся, мов у того вовка, що тягає ягната в господаря. На селах дівчатам та молодицям не давав спокою. Найкращих забирає до себе. Цілій гарем завів. Та ще коли б же молодиць, а то дітей покритками пускав. От і прийшли до

час дядьки скаржитись. Ми думали, думали й вирішили, що за вбивство його одного загине все населення. Тоді приду-
мали скаструвати його, мов кнура. Пішло двоє повстанців
в німецьких шинелях, з орлами на кашкетах, до нього в го-
сті. Заджеркотали до шваба по-німецьки, а він стоїть серед
кімнати ні живий, ні мертвий. Прочитали йому німецькою
мовою вирок, що за зbezчещення малолітніх партизансь-
кий суд засудив його до кастрації. Тут той вирок був вико-
наний. Більше він ні жінок, ні дітей не зачіпав. Та й слід
по ньому пропав. Казали, що забрали його до шпиталю й
вивезли до Німеччини. Отакі чудеса бувають, — закінчив
свою оповідь Микола.

У цей час Володимир спробував з великого казана юш-
ку картопляну й урочистим голосом доповів, що обід го-
товий і нехай хлопці підходять і насипають собі в миски.

Микола, видко зголоднілій, насипав собі першому, але
відразу схаменувся й підсунув миску Платонові.

— Ти, чоловіче добрий, здалекої дороги. Голоду не спиниш,
мов воду з лотоків. *Отже, смакуй юшку перший*.

Володимир поклав на стіл буханець хліба, дістав з боч-
ки квашених огірків.

— Це, — сказав він переможно, — з нашого власного
городу. Я сам солив, додавав кропу, і вийшли надиво добре.

Матвій насипав у вимиту миску юшки собі та іншим по-
братьям. Гаряча страва парувала на столі й наганяла апе-
тит присутнім. Матвій почав хвалитися :

Оде надібав на дубі шпачине гніздо, та передумав його
видерти, бо гріх: усяка тварь дітей своїх лобить, і як
кажуть, побивається за ними. На думку і прийшла мені
оповідь про шпачки, коли один чоловік похвалився іншо-
му про шпачине гніздо, який теє гніздечко й видер,

потім заходився сидати старій — сина женити, та мати за
невістку доньку того, хто пожалів видерти гніздо.
— Добре діло, — каже той, — А кого ж, пита, думаєте братъ? —
— Е, ні, обріка батько дівчини, — се вже не шпачки...

Після того, як Матвій замовк, подав свій голос Володю.
— Ставлю на стіл пляшку горілки. Це за Матвієві "шпачки".

— Тільки не думайте багато пити, — застеріг він. —
Випийте по пів склянки, щоб ніхто й не помітив, що пили.
Інакше дістанеться мені від командира.

Хлопці випили за здоров'я, за те, щоб вже на насту-
пні Водохриші зимувати вдома.

— А тепер, підкріпившись, нехай гість розкаже нам, що
там чувати в містечку та й по світі.

Платон радий, що Володимир Омельченко звернув на нього увагу, почав оповідати про Городище, про те, як гуляв на весіллі в Івана Пустового, згадав про своє плавання на газоході та на баржі по Дніпрі та Прип'яті.

Побратими прикипіли очима до оповідача. В іх уяві по-пливли зелені сади рідного краю, хати, криті гонтом, іхні посмутнілі батьки та сестри, що давно вже зневірилися в можливості побачити їх живими. Чекали, чекали від них вістки та махнули рукою. Вважали їх за покійників. А вони, неушкоджені, ходять по рідній землі й в ус не дують.

Плем'я багатирів, плем'я вільних духом, нащадки тих, що не мали в своїх жилах рабської крові. Щоб бачити свій край вільним, вони пожертвували особистими вигодами, особистим щастям і майбутнім своїх родин. Для себе вони не залишили нічого і своє гаряче серце поклали на віттар вітчизни. Платон був гордий, що його слухають найкращі з усього народу. Від хвилювання поет поспішав, розмахував руками. Йому бракувало слів, щоб домалювати ту чи іншу картину, і він описував рукою в повітрі півколо ї цим намагався окреслити предмет чи особу, про яку йшла розмова. Переїхав Платон багато й бачив світ, і його оповідь була барвиста й цікава. Іхнє рідне містечко Саханда описував найкращими барвами. Вкладав в уста зустрічних людей, що про них згадував, найніжніші слова. Не забув оповісти й про старого Омельченка, про Володимирову сестру Лесю, про попівну Льолю, що побивається за втраченим сином. При цих словах Матвій закліпав лише повіками й одвернувся. Він був до краю схильований, бо Платон оповідав про його матір та про бідолашну сестру, що лишилися самі. В землянці стоялатиша, і Платон навіть дивувався, що його так уважно слухають партизани. Для нього було таємницею, що всі троє походять з Городища і що він в балаці згадує про іхніх батьків та родичів. Розмова у час поштування горілкою розбурхала в друзів почуття самітності, навіть приречености. Все ж вони всі тримали на тямі: "Не взявши за вірну зброю, — України не здобудеш. Мабуть ні коли вже не переступити їм поріг рідної хати, не ходити по подвір'ю. Загинуть ні за пухлого душу і ворон виклює очі. Люди будуть байдужі до іхніх безіменних могил, а рідні поправили б квіти, насипали б могилку там, де вони лежать, але не знатимуть, де вони є. Від цієї гіркої правди Володимир дістав ще пляшку самогону, налив склянки. Задумався він і над своєю долею, згадав рідне подвір'я, очертяний дах на клуні, покритий мохом. Пригадав сад, білогруду лелеку, що завжди прилітала на весні. Перед ним хи-

талися постаті його батьків, сестри. Запам'ятав він день, коли при відступі армії приїхав на мотоциклі в супроводі своїх бойових друзів попрощатися з батьками. Пригадав материне заплакане лице, докори від батька за неслухняність і вигуки друзів, що махали йому поспішати. Десь воно, ті друзі, лежать побиті і полягли вони смертю хоробрих в обороні партизанських бастіонів під час есесіївсько-жандармської акції прочищування лісів. Знищили вони перед своєю загибеллю декілька панцерників і танків та не вбереглися. Були поцілені кулями німецького снайпера, якого пізніше зняв з дерева Володимир метким вогнем свого автомата. Йому стало гірко, що такі молоді прекрасні люди віддадуть своє життя за Україну і вмрутуть за неї, вірні її ідеалам до кінця своїх коротких днів. А ті, кому не слід було й народитися, щоб не соромити добре ім'я чесного й працьового народу, лишаться живими, послужать вірою й правою німцям, здеруть з батьків останню сорочку, а прийде генералісимус, вони й там дадуть собі раду. Ще перед поверненням — залізуть у різні підпільні організації, натворять шкоди й далі будуть робити шкоду, щоб тільки врятувати свою продажну шкуру. Для таких шкур усяка влада добра. До всякої влади вони пристосуються, добро нації для них дурниця. Навіщо їм взагалі здався той народ, коли вони на те тільки й народжені, щоб добре пожити. Спроможується від московської влади на честь і хвалу а в каламутній воді вони завжди наловлють для себе рибки. Щоб якось викрутитися, ті шкурники почнуть писати доноси на своїх сусідів, доказувати, що вони люди самі по собі темні і що їм потрібні тільки гроші. При згадці про шкідників Володимира брала досада, і він знов, що всеравнушки залізли до німецьких установ, заплуталися в рабському служінні окупантів, а завтра одягнуть зовсім іншу шкуру й стануть червоними, щоб знову безкарно жиравати на шкірі українського народу. Їхні синки не підуть до лісу і взагалі сидитимуть тихо, мов ті пацюки в норах, та дивитимуться, чия візьме, а вже тоді добра не жди. Почнуть наповняти в'язниці патріотами та нелюбих їм осіб на Сибір спроваджувати. І що ти з такими поробиш? — думав Володимир. — А таких у нас багато і нічого проти них не вдієш. Хіба тільки ми матимемо зброю, фінанси, свої літаки, армію, станемо на власні ноги, тоді фарисеї злякаються робити злочини, бо відчувають, що за злочини будуть відповідати перед цілим народом. Лише тоді буде можна примусити їх працювати для загального добра...

— Недавно й до нас німці надіслали сексота, — сказав

Володимир. Це — Ніколай Дем'яненко. Виховали його со-
вєти, зробили лейтенантом, а він потрапив у полон і одра-
зу на легкий хліб пішов. Вишкіл проходив у Варшаві й Таліні. Завербували його білогвардійці під Берліном для пра-
ці в німецькій розвідці, а він звик доноси на друзів ще в
армії писати, отож і тут став на ту стежку. Перекинули йо-
го до Києва і в шатах совєтського лейтенанта заслали до
нас у ліс для своєї кайнової роботи. Ми його одразу розши-
фрували. Накрили його, коли він клав під корч поваленого
дуба манірку з донесенням. Привели до Стецюри, а Стецю-
ра дав йому кулаком у зуби й каже: „Ти, скотяко, прийшов
до нас Україну ворогові продати! Прийшов до нас із чор-
ною сатанинською душою! Хам ти найпослідніший і гидо-
та наймізерніша! Совісти в тебе, як бачу, ні на копійку!
Свиня ти найгірша. Не вчила тебе мати нічого шляхетного.
Виховала вона тебе, щоб ти був від колиски зрадником,
не мав ані совісти ані чести і був у службі, як той кордеб
на ткацькому верстаті, на якому намотують полотно.
Оточ, висповідайся перед лісовиками. Навіщо ти, паскудо,
прийшов до нас і чому відразу не сказав, що ти за птаха.
Коли ж у тебе від страху ноги підкосилися, то треба було
прийти й розказати по совісті. Ми б тобі повірили, що ти
найнявся на кайнову роботу не з свого бажання, а через
свою беззахисність. Ми простили б і прийняли б тебе як
рівного з рівними. А ти, падлюко, хотів ще в чужинця ор-
денів заслужити, хотів, щоб ворог нас тут живцем забрав
і повішав на кожній соснині. Так знай же, що від нас ти
живим не вийдеш. **Яке твое життя, така й буде смерть.**

Вивели його партизани, зв'язали руки й ноги колючим
дротом, підвезли до самісінських ворожих позицій та й по-
вісили на найвищій соснині, щоб ясно бачили всі шкури,
що роблять партизани з братовбивцями. Не шкода було
того лейтенанта, бо мав він за мету легко прожити на цьо-
му світі та на чужій спині до самого раю пропхатись. Дов-
го він так висів, аж поки мотузка не погнила від дощів і
труп його не зваливсь на землю. Хтось із партизанів засипав
його землею, щоб не затруював повітря.

— Отакі то бувають люди, — сказав Володимир. — Бу-
ли рабами і від того рабства багато нащадків не можуть
як слід випростати спину. **А Україні від того, мов тій бідній**
рибині: хоч лід об неї, хоч рибину об лід, та все ж рибині біда

Це деякий час розповідав Платон про свої пригоди.
Жаль було розлучатися з такими мілими й дорогими дру-
зями. Але вже був полудень, і йому треба було рушати в
дорогу. Місцеве підпілля використало його за тимчасового
зв'язкового, коли його баржа припливла з Давид-Городку

до Городища. Він ніяк не міг бути підозрілим для німецьких патрулів: мав документи матроса торговельної фльоти. Такі матроси й шкіпери не могли існувати з німецьких харчових приділів, і не було нічого дивного, коли вони з барж, газоходів ходили пішки до найдальших від річки сіл в шуканні продуктів; ті люди з суден тримали в кошиках де - які речі на обмін. Такий короб з содою та сірниками мав і Платон.

На закінчення розмови з лісовиками молодець сказав

— Пробачте, але мушу поспішати. Дякую за горілку та за юшку. На галявині на мене чекає вартовий. А там далі я зустрінуся з дідом, що проведе мене до переправи.”

Володьо подав йому руку й міцно потис його долоню.

— Коли будете недалеко від цих місць, неодмінно заходьте.

Платон попрощався з повстанцями й виліз із землянки. Микола й Матвій рушили слідом за ним і повели його далеко в ліс, де передали партизанським вартовим, а ті супроводили його до того місця, де на нього чекав дід Захар.

Ішов Платон незнайомими стежками в лісі, де рясніли кущі ожини. Гарно було в лісі восени. Всюди повно грибів, ягід. Гриби ховалися в густому ялівці, були в брунатних беретах, у білих спідничках та в сірих панчохах.

Іх можна було бачити майже біля кожної сосни чи берези. Розгорнеш палицею високу траву, а там іх ціла сім'я притулилась. Блакитне небесне озеро хлюпає хмарами над галявиною, оточеною високими соснами, що поважно погойдуються під вітром. Сонце, таке ласкаве, золотить верхів'я берез, дубів, ялиць; із дорогоцінної посудини вийме крошило й покропить дібркови свяченою водою. Розсипляться золоті бризки й лежать важкими перлинами, смарагдами, рубінами та сапфірами на листі. А тих коштовностей розкидано по всіх пущах та долинах! Мов золотий ланцюжок, до якого прикріплена кулька з опалю, на просіці красується дуб; милується блакитним небом. А далі за ним знову темніє ліс, обперезаний брилянтовим та сапфіровим поясами. Його багатству ніхто не може дорівняти! Шугне часом білка між стовбурами сосон чи в кущах ліщини. Підніме в маленьких лапках спілого жолудя, чи горішок, потримає, мов неоцінений скарб, настовбурчить хвіст і поплигає по траві до високих дерев. В дуплі казкового дуба в неї ціла комора горішків на зиму. Ті горішки й жолуді — то купецька крамниця, що торгує ювелірними виробами. Різними барвами переливається відблиск сонця на тих горішках та жолудях, і вони виглядають, мов золоті персні.

оздоблені коштовними камеями. Стане вивірка ті горішки по-троху цілу зimu розкушувати своїми гострими зубами. За працею в своїй коморі в неї відпаде всяка охота виглянути з своєї схованки. Надворі буде густі метелиця, і цілий ліс спочиватиме під густим покривом снігу...

А Платон ішов з дідом повз ялиці, осики, ясени та граби, минав вільху, і серце його раділо багатству міщаного лісу. Він знов, що лише заєць зацікавиться тими змінами пори року. Вухань змінить обличяле сіре хутро на білу кожушину й заплигає з задоволення по снігу, щоб зігрітися на морозі. Партизани підстрелять пару диких кіз, і буде їм добре м'ясо на Різдвяні свята. Десь, думав Платон, є в лісі лисячі нори. Може тут усього пару кроків ціла плеяда рудих лисенят борюкаються на галявині, в чеканні, поки їх мати принесе на обід курятини чи нерозумного крижня.

Розвідник пробирається з місцевим дідом через пущу, а в діда в руках кошик і торбинка чèрез плече. Іде він і палицею густу траву розгортав, намає там дубовиків і зупиниться. Виймає з кишені полотняних штанів складаного ножика й підрізує гриби під корінь. Підріже, почистить трохи та й у торбинку. Крім дубовиків, збирає він сироїжки, масляни.

— Принесу оці гриби додому, виверну з кошика на стіл, хай баба перебирає. Перебере та й наниже на шворінь, хай сохнуть. Зимою буде чим борщ заправити.

Ідуть вони повз в"язину, буки та граби, я навколо перегукується партизанські стійки. Пташиними голосами вони давали знати, що хтось сторонній іде через ліс.

Нарешті пуша скінчилася, і дід вивів Платона до річки. Маленькою стежиною вже йшли вони лугом понад берегом, прямували до того місця, де заховали в лозах човна. З каюка скинули маскувальне гілля. Дід поставив козубця, і вони вдвох перевернули човен. В кущах розшукали весла й сідалку. Ще раз обдивилися кругом пильно, зіпхнули човен на воду й попливли проти течії річкою. За пів години були вже в селі. Тут дід попрощався з юнаком. Показав йому шлях на містечко й пішов своєю дорогою. Від села до містечка було сім кілометрів. Хлопець мусив перейти через невеликий гай пішки. Ішов він знову лісом; а ліс три-важко шумів своїм темним верховіттям. Платон знов, що на нього чекає Ліля, бо обіцяє на вечір прибути.

Вже недалеко від містечка його наздогнав загін жандармів. Командант, присадкуватий німець, зупинив загін і запитав Платона про документи. Платон подав виказку з фо-

токарткою, яку одержав ще в Києві в конторі торговельної флоти.

— Зі фарен міт унс, — сказав жандарм Платонові.

Платона посадили на коня. Від такої гостинності він не сподівався добра. Його приводили в жандармерію. Одразу викликали Василину, щоб вона спітала, де він блукав.

Юнак спокійно відповів, що ходив міняти дешо на харчі. На віправдання він показував кошик із содою та сірниками. На запитання, де стоять баржа, Платон відповів, що вона в місцевому затоні і, здається, тут лишиться на зимівлю.

Начальник жандармерії не задовольнився відповідлю й наказав замкнути Платона в камері місцевої в'язниці. Пізно вночі його викликав ма допит сам Отто фон Боен.

В кабінеті, крім нього й Василини, не було нікого. На стінах висіли дорогі килими, а вход до кабінету охороняв великий булдог, що його Отто фон Боен привіз із Праги.

Отто фон Боен не запропонував заарештованому навіть сісти. Граф запитав, чому він ішов з кошиком в ті села, де є партизани. В'язень відповів, що він про партизанів нічого не знає, а поза тим мусить щось робити, щоб рятуватись від голоду. Німецька адміністрація не забороняє матросам торговельного транспорту ходити на села.

— Може ти маєш зв'язок з партизанами? — запитав його Отто фон Боен.

— Це пішло личко по ремінчику, — відрубав Платон. — Я взагалі політикою не цікавлюсь і не знаю ніяких повстанців.

Відповідь не сподобалась Отто фон Боенові і він наказав замкнути підозрілого. Перед цим він звелів фельдфебелеві висікти арештованого шомполами. Платона поклали в коридорі й покарали.

Хлопець не ревів, лише стогнав, коли фельдфебель розлючено поров його шомполом, а шуцмани держали жертву, маючи жовтосинню пов'язку на лівій руці.

— Я йому всиплю України, буде пам'ятати — лаявся фельфебель і кричав на чорножупанників, щоб міцніше його тримали.

Йому вліпили двадцять п'ять шомполів і вкинули в камеру. Двері за ним зачинились.

Отто фон Боен нервовими кроками ходив по канцелярії і ляскав бичиком по крагах.

— Ферфлюхте гунд, год фердамт! — лаявся він.

— Проклята країна, нікому не можна довіряти! Кругом самі вороги. Якщо не комуніст, то націоналіст. Всі вони однакові. Лише жорстокими репресіями їх можна зломити. Шибеницями, розстрілами, паленням цілих селищ. Подумати тільки, скільки ці партизани знищили благородних нім-

ців! Скільки поїздів пущено під укіс разом з солдатами, офіцерами, з танками, гарматами, призначеними для фронту. Це ж катастрофа! Ми воюємо, думаємо, що вже перемога, що земля закріплена, а тут, дивись — партизанщина, мов гриби після дощу, виростає. Але я викореню! — гукав він. Лютував він наодинці, бо Василина вже кудись зникла.

Граф дав волю своєму обуренню. Розлютувався, що він граф, вищої, на його думку, нації, мусить сидіти в цих племінських околицях, де немає ні справжніх доріг, ні справжньої європейської архітектури, і чекати кінця війни.

— Хіба ж можна оці болота й обдертий люд порівняти з величчю Відня, Берліну, Парижу. Ні, ніколи! Це ж просто африканська країна! Солом'яні та очеретяні халупи туబільців, де немає навіть смачної страви. А про інтелігенцію нема їй говорити. Жадної інтелігентної фізіономії, за винятком хіба Василини. Жадної! Інженери, лікарі, агрономи — справжні пастухи! Які вони на вигляд, така їм і честь.

Проклята країна! Шрехъліх! Бодай вона стіклася!

Полювання на лисиць у маєтку було вправами перед полюванням на партизанів. Тільки з цього нічого не входить. Переправлялися через ріку панцерники, повзли танки, бігли танкетки, йшла піхота, щоб знищити тих повстанців у зародку. Ніщо не помогло... Щоб залякати околиці, Отто фон Боен дав наказ оточити есесівцями село Теремці й спалили його дощенту. Це був новітній Содом і Гомора, коли горіли підпалені стріхи й під кулеметами вмирали діти, старі й жінки. Щось із 15 тисяч осіб знищено цим його немилосердним наказом. Жах перед повстанцями зробив з цих переможців маніяків, просто психічно хворих. Тепер Отто фон Боен часом скоплювався вночі, чув зойки порізаних немовлят, благальні крики матерів, прокляття немічних дідів, що не загинули в Сибірі, але лягли під німецькими кулеметами.

Догоріли Теремці з десятками тисяч дворів, і заграва від пожежі піднімалася від гирла Прип'яті й сягала Десни. Загинули зовсім ні в чім неповинні люди: немовлята, чоловіки, жінки. Лише вітер дме й гуляє по руїнах. Ідкий полин та бур'ян хитає на листі принесену вітрами куряву.

Та не всі мешканці Теремців пропали в цьому пекельному вогні. Деякі зуміли врятуватися й принесли до лісу страшну вістку. Віддячать повстанці — дядьки в загонах Стецюри за спалені хати, за вбитих жінок, за порізаних немовлят.

Отто фон Боен добре тямить, що його повісять на найвищому дереві, на найвищій соснині. Хай подивляться люди, яка рибина в'ялиться на сонці. Цього ганебного кінця

найбільше боявся Отто фон Боен. Не хочеться вмирати в цій чужій непривітній землі. Хочеться побувати ще в Парижі, на французькій Рів'єрі, перелітувати на прекрасному окенському пляжі, під шовковим балдахіном. Бажав би він знайти собі розкішну даму і з нею після купання в океані сидіти на терасі чудової вілли в білому фраці, в тонкій батистовій сорочці з метеликом на шиї. Його дама неодмінно буде одягнена в вечірне темне убрання. На шиї в неї блискотітиме перлове намисто з діамантовими застібками. На руках у неї засяють плятинові й золоті персні з діамантами, що переливатимуться на заглибинах. Під звуки ча-рівної музики вони питимуть коктейл та спостерігатимуть на танцювальнім майдані пари, що закрутяться в музичних ритмах. Він покличе кельнера й замовить шампанського. Кельнер миттю виконає замовлення, принесе пляшку на дорогоцінній таці в срібній вазі, наповненій льодом. Закохані будуть пити вино й дивитися, як поступово гасне остання золота смуга сонця й щезає в океані.

Небеса спустять на воду завісу, обцв'яжовану сапфірами. Синій шлейф, усіянний зорями, кине пітьма на хвилі, і вони горітимуть блиском бурштину. Під самі колони балюстради котить море хвилі. Легка прохолода віє з безмежної водної далечини. Океан мовчить, наче в задумі, лише хвиля за хвилею піdnімається з його надр. Кине вона з самого гребеня піну, що ляже покірною коханкою на піску. Хвиля за хвилею скочується на берег. Потім погасне остання смуга умирущого сонця. На зміну йому в супроводі хороводу сузір'їв випливє серпастий місяць і тоді Отто фон Боен захоче любити: подасть руку своїй дамі, а вона піdnіметься з-за столу, щоб потанцювати з графом. Отто закружляє з нею в танці, щоб непомітно вийти по мармурових сходах у сад до моря. Там у кипарисових алеях, де ледь помітне сяйво виллють ліхтарі, Отто не витримає, стисне в міцних обіймах її стан, почне палко ціluвати уста. Своїми губами він обітре ввесь кармін чи помаду з її уст. Дама почне для годиться пручатися, щоб дужче його розпалити. Закохані пройдуться алеями, прикрашеними грандіозними статуями, і дійдуть до моря, де не стихає прибій. Місячне сяйво ледь помітно прогалптує на хвильях доріжку. Одна з хвиль піdnіметься на ввесь зріст над іншими посестрами, огляне грізну стихію й почне поволі скочуватися вниз під напливом інших хвиль. Мов змія, хвиля буде то розгортатися, то скручуватись у клубок під натиском стихії, щоб зникнути за високими скелями та прибережним маяком, де лежить вихід у відкрите море.

Може від цього й став граф хворим, що знудьгувався за гарною жінкою в дорогих убраних, від якої йдути паходи вишуканих парфумів. Правда, йому притала до серця Василина, але хіба він може щось серйозне мати з нею. Одного разу він хотів заволодіти нею гвалтівно. Дівчина вхопила з його кобури наган й суворо заявила, що вб'є його й себе. Засоромлений своїм геройством граф більше її не чіпав. Правда, без неї він не міг ступити жодного кроку. Та не знав, що перекладачка щораз дужче ненавиділа його бачивши, як горіли українські села. Ту ненависть вона глибоко заховала на дні свого серця і часто стримувала себе, щоб не виявити своїх почуттів перед своїх прихильником і повелителем. Бож одного слова його досить, щоб її повісили чи запроторили в концтабір та на тяжкі роботи в Німеччину. Це була глибока таємниця, що вона належала до місцевого підпілля й інформує повстанців про найважливіші заходи німецького війська в районі. Занадто була вона ввічлива й мила до кожного, щоб можна було запідохрести її в спротиві.

Гестапівці відвели Платона в камеру, де, сиділи й чекали на свою долю багато в'язнів. Це були переважно селяни. Провини їхні були надто дрібні, щоб їх там вішати чи стріляти. Деякі не виконали норм постачання м'яса чи молока, інші не приставили належної кількості дров дляogrівання казарм, де перебували есеси.

В камері було накурено, дим висів аж під стелю. На дерев'яному помості, на голих дошках лежали й сиділи в'язні.

До новака кинулися майже всі. Розпитували, що там на волі, дали йому місце на дошках. Платон ліг на живіт і оповідав зацікавленим новини, при цьому жодних політичних питань не зачіпав. Боявся провокації. В камері гуло, як у вулику. Розмовляли арештовані дядьки й своїми мріями линули до рідних хат, де залишилися їхні жінки й діти. Невеселі думи обгоргали свіжого в'язня. А що, коли хтось видав? Що як продали його німцям? Платона охопив жах. На початок усипали йому тільки двадцять п'ять. Завтра на допиті почнуть більше катувати. І уявив:脊на йому — суцільна кривава маса, шматки м'яса звисали разом із шкірою на подерту сорочку. Напевне Отто фон Бойен накаже бити його шомполами, щоб видав спільніків.

Лежав ниць, розглядав запльовану й забруднену підлогу. Брав живий жаль.

Крізь загратоване вікно в камеру заглядали осінні холодні зорі. Здавалося, вони співчували в'язням. Найбільше

нешастя потрапити в цей час до в'язниці. Вийти живим — було чудо, бо за воєнного часу майже кожний арештований міг бути розстріляний або повіщений. Це 'бо часи садизму, озвіріння людської натури. І це зветься цивілізація!

Людина, щоб заволодіти чужим добром і панувати над переможеним, вигадала найжахливіші тортури. Горе переможеному! Відчинив гостинний народ двері сусідові, а той насміявся з усіх його духових вартостей, помордував батьків, зробив невільниками дітей. Страшну пустку зробив хижак, що прикривався різними гаслами добробуту й справедливості.

— Навіщо мені було в такий час родитися! — ремствуваю Платон. - Ревні слуги Сатани керують землею, виголошують демагогічні гасла, обіцянками хочуть привернути серця поневоленої людності. Обіцянка — цяцянка, а дурневі радість. Наш нарід перебуває в рабстві довгі п"ятирічки. Він став нужденним та роздягнутим. Все, що нація придбала в століттях, було пограбоване, а населення України нищено при кожній нагоді. І пригадав юнак слова з прокламації до війська й народу гетьмана Івана Мазепи "Ми стоїмо тепер, браті, поміж двома проваллям, готовими нас пожерти, коли не виберемо для себе надійного шляху, щоб їх обминути." Хіба ж не така ситуація склалася нині? — міркував Платон. Шкода, що знайдуться зрадники, такі, як тодішній полковник Прилуцького полку Ніс, який таємним ходом увів на світанку в Батурина Меншикових козарлюг, що вирізали старих і малих в гетьманській укріплений столиці... Сумна доля України в століттях!

Камера була столітньої давності. Колись тут сидів Демид Біда. Пришили йому контрреволюцію й заслали на далеку північ. Тоді хоч була якася видимість закону. Прокурор підшукав спеціальну статтю, параграф, що відповідав тяжкій провині підсудного. Платона не будуть судити, не буде прокурор витирати своє пенсне перед читанням вироку. Його можуть вивести на в'язничне подвір'я й розстріляти, як розстрілювало колись чека свої жертви.

Від цих думок хлопцеві мурашки полізли по спині. Пройшов Платон багато своїми ногами, написав трохи поезій, і раптом якийсь маніяк дасть наказ спересердя, і тебе не стало. Пригадалася тут дружина Борисова, пані Марина, що не витримала надлюдських знущань і перерізала вени на руках. Там же в камері, власною кров'ю вона написала

свого останнього вірша... Холодний піт виступив Платонові на чолі і в уяві понеслися різні химери. Думав, що може ніколи не доведеться ступiti твердою ногою на землю й вийти за ворота в'язниці. Ніколи вже не зустрінися йому з Лілею, не побачити її ласкаву й лагідну матір. Більше вже не піде він на побачення до коханої дівчини, туди до берега, де шелестять таємничо пожовклі верби. Шумлять вони й ронять на воду свій лист. Хотілося наступної неділі піти до церкви, побачити знайомих, поговорити з друзями, послухати церковного хору. На подвір'ї за огорожею, де ростуть, широколисті клени, засріблять голуби прозорий небокрай. З близьких сел поважною ходою прийдуть повирані в вишиті сорочки пишні молоді дівчата, такі задумані, зайдуть у церкву. Сонце натовче в золотій ступі маку й розсипле його по околицях, щоб на ту весну виросли маки й лепістками прикрасили поля та городи. Священик розпахнє у церкві царську браму, а Платон безсилий відчинити двері своєї камери й вийти на вулицю. На баржі, яку він покинув напризволяще, матроси попомпують воду і будуть чекати на свого шкіпера. Від зменшення води баржа стане трохи легшою, і помітки на ватерлінії підіймуться догори. На залізній плитці матроси зготують собі на обід юшку з картоплі. На сковороді підсмажать сала з цибулею і вкинуту для присмаки в кастрюлю. Насиплять у глибоку миску тієї юшки й поставлять для нього. Сядуть обідати й будуть здивовані, що Платон так довго забарився.

Хлюпає в затоці вода під баржею, хлюпає, ніби шукає виходу на вільний простір. Мов та вода, стиснута важким дном просмоленої баржі, стукає й хлюпає в грудях Платонове серце. Хіба втекти з цього кошмару! Утекти в ліс до Стецюри! Може Іван Пустовий довідається про його арешт та додумаетися визволити.

В хлоп'ячій голові роїлися всякі пляни втечі. Завтра вартовий на світанку покличе арештантів винести парашу. Вхопить він одне вухо параші, інший хтось друге, і так уже на подвір'ї. Там стоїть дерево-акація. Біля нього невисока цегляна стіна. Одним махом через неї, а там сад, шукай вітра в полі. Уб'ють, то вб'ють, а не вб'ють — поминай, як звали. Живого вже сюди не вернуть... Під час трусу жандарм обшукав його недбало. В кишені лишився йому хемічний олівець. Треба щось написати на стіні про те, що я тут перебував, — вирішив Платон.

Може вийде яка гарна поезія!

Задум можна було здійснити, бо стіна була недавно побілена крейдою і на ній, можна було писати. Тьмяне світло

в камері прояснювало бліді лиця арештованих. Одні з них виглядали, наче мерці з могили, інші позаростали щетиною й видавалися старими. Платон ухвалив зреалізувати свій плян. Узяв олівця, попросив одного в'язня, щоб відсунувся від стіни, ступив через нього й випростався на весь зрист. Від болю в спині трохи скривився, але завзяття написати на стіні пам'ятку перемогло біль. Він трохи подумав і почав віршувати про Карпати:

Вій скажіть, скажіть мені, Карпати,
Чом судилось в муках нам зрости?
Нас втекло з полону небагато,
Щоб назад на Україну йти.
Там у нас батьки й дівчата милі,
Що з походу ждуть із кожним днем.
Може ми насправді забарились,
І голів своїх не донесем...

Поєт на мить задумався й перестав творити. Здавалося, перші рядки написав не так уже й погано, тільки ж не знов, чому заманулося писати про Карпати, які йому навіть не увижались. Хлопець напружив уяву й бачив тих нещасних полонених, що тужать за рідним краєм, бачив їхніх сивих батьків, наречених, що виходять за село на дорогу виглядають своїх бійців з походу.

Далі в тому вірші говорилося про те, що солдати після надлюдського виснаження в концтаборах бажають лише здоров'я. Прагнуть вони також мати зброю, щоб на випадок сутинки з погонею при втечі могли боронитися або хоч упасти в борні. Вірш закінчувався тим, що частина з тих утікачів падає під карабінами мадярів, частина ж перевправляється через тьм'яний Дунай і вертається до берегів своєї вітчизни. Закінчення вийшло трохи сумне, відбивало настрій Платонової душі. Єдина надія на порятунок у нього — це втеча на волю, коли виноситиме парашу.

Платон ще довго розпитував арештованих про кількість вартових, про час, коли виносять парашу. Виявiloся, що при параші виходить один заспаний шуцман. Того вартового легко можна збити з ніг, вирвати гвинтівку. Думка ув'язненого гарячково працювала. Знав, що завтра неділя; Ліля одягнеться і під шум липового гаю піде до церкви, несміливо наблизиться до ікони, що лежить на антимінсі, й доторкнеться її злегка устами. В церкві буде повно народу. Біля ікон замиготять свічечки й лямпадки. Сила-силенна зел наповнять пахощами храм від вікон та від царських воріт. До церкви прийдуть старі й малі молитися. Серед юрми чорнобрива, як ясочка дівчина шукатиме його. Ліля не знайде

Платона й розчарується. В молитвах навколоїнцях вона буде просити в Бога, щоб її бажання стали реальністю. Щоб Господь Бог змилосердився над нею, дав їй сили й здоров'я, допоміг її батькові вернутися неушкодженим додому. Дівчина молитиметься, щоб дочекатися тієї хвилини, коли побачить брата Антона, що його забрала клята Германія. Молитиметься палко, щоб з її родини жодний волос не спав у це лихоліття. Може вона нишком благатиме, щоб Бог послав їй доброго чоловіка і обов'язково того, кого вона любить. Ліля зачарується співом хору та святістю, відбитою на лицах віруючих. Люди будуть молитися, щоб швидше закінчилася клята війна й вернула додому їхніх близьких.

На Маковея в храмі дівчата триматимуть в руці чарівне зілля: чорнобривці, любисток, барвінок, кудрявці, повняки, руту-м'яту, чебреці. Священик у блискучій ризі відкриє святу Євангелію й прочитає людям щось з Іоана. Може згадає про виноградник чи про тридцять сріблянників, за які Юда продав Христа. Продав Юда Христа фарисеям; що прийшли з римськими воїнами. Той, кого я поцілую, й буде Він..., — сказав Юда воїнам. А яка ж провина була в того Ісуса, що назвав себе сином Божим? — пригадував собі Платон. Ходив Він по землі, проповідував добре істини, щоб люди не вбивали сусідів, не грабували один одного, а жили в мирі та любові. Зціляв Ісус прокажених, вертав сліпим зір, калікам уздоровлював ноги...

— Іди та більше не гріши, — сказав Христос блудниці, що її фарисеї прив'язали до ганебного стовпа. Хотіли ту блудницю побити камінням. А суддями були безчесні люди, що втрое більше грішили. Ісус підійшов до злочинців, що тримали в руках каменюки, й сказав їм: „Хто візнає себе, що він не грішний, хай перший кине каменя в неї”.

Злочинці опустили руки з камінням. Відходили вони по одній від того ганебного стовпа й читали на піску свою душу, що їй Христос давав особливу назву: вбивця, грабіжник, гвалтівник, наволоч, хабарник, сексот і т. д.

Прочитали вони те, що Христос прутником понаписував про них на піску, і вжахнулися перед правдою. Кинули камені й пішли собі геть. Відв'язав Ісус грішницю від стовпа й сказав: „Іди й не гріши більше”...

Думки Платонові верталися знов до Юди, що продав Христа. Продав і за ті злочинні гроші купив собі поле. Але совість не давала йому жити, і він повісився на гілці всохлої акації. Може й мене якийсь юда продав цим клятим розбійникам, — вертілося в хлоп'ячій голові. — Інакше не могло бути. Хтось проліз у запілля з сексотів і хоче всіх чле-

нів організації знищити. Платон ніяк не міг заспокоїтися й дивився на місяць, що виглянув із-за хмар і став проти в'язничного вікна. Тоді хлопець виліз на гратах й уважно оглянув двір, усохлу акацію, що нагадала ту, на якій повісився Юда. Завтра на світанку ще перед допитом Платон витягне свого жеребка: чи буде вбитий, чи знову на волі. В його уяві гойдалися баржі; біля однії з них при кермі його постать. Тягне пароплав ті баржі й завернув за річкову косу. Тоді Платон повертає швидко кермо в певнім напрямі, щоб часом його баржа не загрузла на мілині. Приблизно подібне йому й у в'язниці. Мусить повернути кермо свого життя в той чи той бік. Іншого виходу немає. Треба діяти.

Платон не заплющав очей цілу ніч. Величезні щури бігали по підлозі й поводилися в камері, наче справжні господарі. В камері стояв чад від людських випарів, не було чим дихати. Щури не звертали уваги на людей, пускалися навипередки по камері. Найогидніші створіння, — думав про них Платон. Але інші в'язні сприймали їх як звичайні сінських мешканців в'язниці, які теж чекали на свою пайку від в'язнів.

Сірим вогким рядном захитався світанок перед в'язничним вікном. Те рядно під подихами вітру поступово висихало й ставало прозорішим. Здавалося, хтось витяг його з води занадто мокрим, щоб просушити на сонці, від чого воно стане зовсім білим, як те полотно, що його молодиці стелять біля річки. Чиясь рука відсунула те сіре рядно геть. Настав світанок. Прихід його оповістили своїм криком сусідські півні. Дозорець подивився в щілинку, пішов собі коридором. Чути було, як він з кимсь голосно розмовляв. В'язні знали, що то прийшов вартовий на зміну. Новий вартовий, як і попередній, підняв заслінку, що затуляла отвір у дверях, і його зір миттю оббіг по в'язнях. Після цього заслінка знову впала й закрила його від камери. Юнак думав, що йому вдастся втекти на прогулянці, коли в'язнів в обідню пору виводять на подвір'я хвилини на п'ять. Два вартові наглядають тоді за в'язнями, отож здавалося, що втекти дуже легко. Хвилини видавалися вічністю.

Нарешті загримів засув і шуцман наказав винести парашу. Першим кинувся до неї Платон. Але вартовий відштовхнув його ніском свого важкого чобота. Він зігнав з помосту двох дядьків. В'язні взяли парашу й понесли. Знову двері камери зачинилися. Платонові здалося, немов би ті двері на волю зачинились назавжди.

Начальник поліції Іван Пустовий довідався про арешт Платона Саханди. Цю вістку передала йому Василина..

Іван обмірковував з друзями плян визволення Платона. Вирішили вночі приготувати все для його втечі. Тільки на цей раз плян не здійснився, бо о десятій годині ранку сам Отто викликав його на допит. Василина, як ніколи перед цим, була привітна й ласкова з своїм шефом. Це й вирішило долю в'язня. Отто ще трохи накричав на Платона, наказав усипати йому ще з десяток шомполів та пустив на волю. Щось із місяць хлопець не міг лежати на спині. Боліла вся脊. Біль від наруги також не давав спокою. До Лілі ходив він городами, щоб ніхто не бачив його пригніченого настрою. Борис оглянув його спину, плеснув його по плечі, сказав, що небезпеки немає і що він найщасливіший з усіх, бо на цей раз йому так легко обійшлося. Сам Борис іздив багато разів лікувати поранених і хворих повстанців. Жалкував, що не пощастило врятувати Павлюка. Останнього часу біля Павлюка сидів Стецюра; нічого не говорив, лише слухав, що шепотів його товариш.

— Ми ту славу нашої землі хотіли підняти до неба, щоб навіть сонце в золоті сурми сповіщало про нашу перемогу. Славу ту нашу рознесли колючі вітри, а сонце замість сурмити про нашу звитягу, заховалося у видноколах. Самі байдужі хмари пливуть небом, і мряка сіє з густого сита дрібний дощ. Це ж вона хоче кадити мжичкою на моїх похоронах. Клятий час настав... весілля ще не було, а тут відразу тобі й похорони. А після моєї смерти ти, Стецюро, не сумуй. Викопай власноруч могилу, закрий мої очі китайкою, і хай майстри-партизани мені соснову труну змайстрюють. А ти дотянь, щоб її тільки рівномірно спустили на глибоке дно. Бо мені не хотілося б вічно так лежати, коли голова вище, а ноги нижче або навпаки. Попа в нас немає, то хай хоч баптист—Лейба Козар прочитає молитву над моїм прахом. Це буде по-козацькому, бо я хрещений чоловік. Батюшка мені з мирниці чоло миром мазав, свяченою водою кропив і хрестики крейдою на ногах писав. Так не забудь же справити гучні поминки по моїй неспокійній душі! Пом'яни, брате, щоб і мені було легше лежати в сирій землі. За наші спалені села та за мордування старих і дітей розвішай мадярів та німців аж до Києва. Вони ж наших повстанців гак вішають. Не забудь же могилу зеленим дерном обклести та й хреста поставить. Нехай усі знають, що тут чесний чоловік похованний. І коли ми не зустрінемося вже на цім світі, то на тім світі розшукаємо один одного і ти мені розкажеш, що сталося в наших сторонах після моєї смерті. Буде моя тінь витати над могилою, додіглядати зелений дерен та барвінок, що постелеться на нім. Я чую

крізь сон, як наші сурми волі лунають щораз голосніше. Прийде час, і наши мрії не згубляться, ніхто не стане лукавити, що ми вмерли, як то за гетьманування Брюховецького полковники Сомко й Васюта. Бо як хто здійматиме з нас голови, то тільки вороже стрільно; ніхто нашого скарбу грабувати не буде, бо він захований в людських душах, а перечасна смерть, не поділить Україну на польську й московську, а навпаки—зробить її ще більше соборною і демократичною...”

Стецюрі вчулося, що він хотів запитати про Василя Пустового, але не встиг. Не вистачило йому повітря, бо смерть жиловою рукою стисла йому подих і зупинила серце. Припинила його биття й обірвала молоде в повному розквіті життя. Підходили Павлюкові бойові друзі, скидали шапки-вуханки перед покійником. Може ніхто не лишиться живим, щоб принести розпачливу вістку його батькам, його дівчині. А батьки й близькі до самої смерті будуть надіятися, що боєць повернеться до своїх укритих гонтом хат, утішить батьків на старість. Рвучкий вітер пронісся з-за березового гаю, жбурнув покійникові на груди жмут зів'ялого листя. Стецюра виконав заповіт свого нерозлучного друга. Власноручно викопав глибоку яму й наказав теслярам змайструвати домовину. Знайшовся серед повстанців штунда, що мав молитовника; сів біля померлого й шептав молитви за впокій його безталанної душі.

Здійметься галасливо канюка із дніпрових вод, закричить тужливо й понесе своїм криком вістку в ту сторону, де народився Павлюк. Упертий був воїн, любив сперечатися, а душою був чистий, мор вранція роса.

А як хоронив, то той самий штунда Лейба Козар, читав з Святого Письма над прахом померлого. Стецюра слухав, а після цього впав на одне коліно, помолився Богу й пішов з партизанами справляти поминки по другові. Плакала осінь туманами, ридала холодними дощами, гасила тими дощами стріхи, що їх підпалювали ворог. Чим більше лютували прихідці, тим дужчим ставав спротив місцевої людності. Щораз більші лави повстанців появлялися. Цих народніх месників Стецюра водив на вороже запілля, на їхні бази. Німецьке командування, занепокоєне діями повстанців, перекинуло з фронту декілька дивізій есесівців, щоб знищити Стецюрині загони.

— Може й чув десь орла в небі, а побачиш коло себе,
— жартували селяни, горді своїми синами.

Осінь замітала золотим листям сліди за повстанськими загонами, плакала дрібними дощами над убитими парті-

занами й сірим туманом кадила на панахидах над безіменними могилами. Хіба міг хто подолати тих нездоланих, що мали в своїх жилах лицарську кров? Іх воскресила на подвиги легенда командира Гмири, що його могила була недалеко від тих лісів. Падали убитими батьки, на іх місце ставали сини, що не пішли до Німеччини на рабську працю.

А з фронту надходили невтішні вісті для німецьких гебтскомісарів. Фронт перенісся на українські простори, дуга його гнулася то під Харковом, то Білгородом. Сотні німецьких ешелонів, що везли молодь до Німеччини, були зупинені, і Стецюра дістав бойове поповнення з малолітніх невільників.

— Ех, коли б сюди ще Василя Пустового! — зідхав під час бою Стецюра. — Шанував би я його, мов рідного брата, ніколи б словом не образив. Зір у нього орлиний, сам балакучий та жартівливий. А вигляд мав казкового героя з старовинних билиць. Присягалися ми разом за Україну йти воювати, а вийшло так, що сам воюю, а його ім'я навіть вітер сюди не доносить. Чи то ж хоч живий ще?

Обвішаний гранатами, підперезаний кулеметними стрічками Стецюра був грізний у своїй боротьбі за волю. Дівчата записувалися до нього в загони, ставали медсестрами, аби хоч поглянути на нього.

Трохи було невесело, що йшла зима. Тільки для повстанців зима була не страшна. Вони вже володіли цілими районами. Вже не тільки Борис приходив до лісу з лікарською допомогою. Знайшлися десятки лікарів, що добровільно перебували в партизанському шпиталі. Зимою німцям буде по горло клопоту на фронтах. Не до партизанів їм буде. Нехай хоча б фронти оборонили, — казали селяни нишком на полях. З лісу долітала канонада, а люди жартували, мовляв, партизани лід на Дніпрі зривають, і ждали ще більших подій.

На Павлюковій могилі впадав в око жовтий в"язіль з блідорум" яним чебрецем; між дерену стелився барвінок. Часто повз неї проходив пастух, що шукав своїх корів, проходив рибалка, що ніс вудки й підсаку на плечах, проходили косарі.

Люди зупинялися перед тим горбиком, хрестилися, читали напис на дощечці, прибитій до хреста. Й ішли своєю дорогою. Прилетить лунь із-за широкого Дніпра, сяде на недалекій березі чи на самому хресті, застогне жалісно, замахає безладно крилами й зникне перед приходом похмурої ночі. Знов настане тиша, тільки зрідка тутишу проріжуть повстанські постріли й здійметься яскрава ракета, повідомить про початок наступу.

— Десь наступає на ворожі позиції мій друг Василь Пустовий. Поспішає об'єднатися з моїми бойовими загонами, — скаже жартома Стецюра.

— Чує його мужнє серце, що мені потрібна допомога, бо порідшали ряди в моих загонах. Прийде Пустовий, зустрінемося з ним — накажу багатий бенкет справити.

— А ми баранини на багатті насмажимо, самогону приготуємо, щоб твого друга почесно зустріти, — весело жартували повстанці.

Тим часом Василь Пустовий лежав у залитих відою шанцях, відчував серцем, що хтось з його побратимів ще живий.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Вулицями Києва пробіг теплий весняний дощ і окропив Платона Саханду, що саме тоді пришвартовував свою баржу до високої естакади на Подолі. На самій естакаді лежали лантухи з борошном, прикриті брезентами. Гамір стояв на пристані величезний. Маленькі катери шугали беззупинно між естакадою та стрільчастою косою, що випиналася перед входом до пристані. Буксирні пароплави давали різкі гудки; притягали й відтягали баржі вниз за бистриною. З барж вивантажували лантухи з борошном, картоплю, будівельні матеріали. Всюди метушилися вантажники в засмальцованиму одязі. Місто після дощу було неначе вмите. Цвіли каштани, перевізники гукали на перекупок і вмовляли бабів перевезти їм куплений вантаж за відповідну ціну на Житний базар. Платон знов, що його баржу, навантажену дровами, не почнуть так швидко розвантажувати, спустився по сходах на берег і пішов розшукувати житло Надії Іванівни.

Борис передав через Платона своїй матері листа. Також Мальвіна передала ним для Надії Іванівни рекомендаційного листа. Борис писав, щоб вона вибачила Йому, що він не має змоги до неї навідатись. Дуже бо переобтяжений працею в шпиталі. Мальвіна прохала, щоб тітка прийняла на мешкання Платона. В листі вона давала про нього якнайкращий відгук.

Платон не йшов, а летів знайомими вулицями. Незабаром уже стукав у двері. Двері Йому відчинила старснька жінка, що мала на плечах чорний шаль.

Надія Іванівна зраділа, що цей хлопець привіз їй дорогоцінного листа від її сина та від Мальвіни. Вона почастувала гостя чаєм та коржиками. Події, що відбувалися на провінції, дивували Надію Іванівну.

— Ви можете лишатися в мене, скільки завгодно, — сказала Надія Іванівна. — Мені буде веселіше, коли хтось буде в хаті.

Платона вразила надзвичайна чистота в хаті старої жінки. Надія Іванівна показала йому кімнатку й ліжко, дбайливо застелене, здавалося, що воно чекало на нього. Давно вже мріялося йому виспатися на чистій і теплій постелі.

До вечора було ще довго, і Платон вирішив не гаяти дорогоцінного часу й піти на зазначену адресу, зустрітися з одним підпільником. До цієї особи він мав від Стецюри невідкладні завдання, що їх мусив передати усно. Після обіду в Надії Іванівни він вибачився й вийшов на вулицю.

В своїй пам'яті Платон тримав називу вулиці й число будинка. Майже перед самим його носом з того будинка вийшли гестапівці з наганами в руках. Вони вивели на вулиці двох чоловіків. Хлопець догадався, що підпільна квартира викрита. Йому нічого не лишалося, як пошвидше йти собі геть, поки не запримітили. Йому закортіло відвідати Галину Безручко. З нею Платон познайомився в почекальні при кабінеті пані Марини. Галина Безручко саме тепер була дома й дуже зраділа, що молодий поет прийшов її провідати.

— Де ж ви так довго пропадали? — запитала Галина.

— Перебував я ввесь час у плаванні. Пливеш собі дніпровим роздоллям і хоч пісні складай. Прит'ять також багатоводна й гарна. Між іншим, я ледь не закохався в одну дівчину, що зустрілася біля Турова. Пам'ятаю, вже ми минули Пінськ і Давид-Городок, я зліз із баржі й пішов по хуторах виміняти харчів. Отак і зустрівся ненароком. Провожала вона мене до самісінського берега, щебетала так приемно, що в мене серце зовсім розм'якло. Не хотіла й розлучатись. Коли б я не мав дівчини, напевно забрав би її в своїй краї.

Щебетала дівчина про свою самотність, бо живе на хutorі. Довго вчувався мені її голос, що просив вернутись. Жили б ми щасливо, ходив би я по карасі, дрова б на зиму різав, гриби з нею вдвох збирали б, може забув би й про Київ та про вірші. Та не та мета в мене в житті, до того ж і дівчину свою не міг забути. Багато довелося мені зустріти людей. А ті люди, мов цигани, ім усюди добре. А мене тягло в своїй стороні, в краї гіркі, як полин, та святі для моого серця. Покинув я чарівну поліщучку, сів на свою баржу й поплив до Дніпра. Пливеш собі й оглядаєш, як вибухають висаджені партизанами мости, як заграва пожеж освітлює ніч. Пішов якось я в знайоме містечко, трохи харчів дістати. Вже повечоріло, а я все ходжу від хати до хати.

ти, щоб щонебудь принести на баржу. Іду так вулицею й раптом наскочив на німецьких патрулів. Багнети заблища-ли. Зупинили мене, перевірили папери, кошик та й кажуть: „Хлопче, не йди далі, бо приймуть тебе за партизана і можуть убити. Краще заходь на місцеву поліцію й ночуй.” На поліцію я не пішов, а заліз у клуню, зарився з головою в солому й сплю. Уночі хтось увійшов і почав лаятись. То були партизани, за якими німці робили облаву. Біля дверей партизани поставили кулемета, варту й сіли відпочити. Поліз один на солому й навалився на мене, а тоді як крикне: „Тут хтось живий лежить!” Бачу, що справа не до жарту. Виліз я з тієї соломи, а ніч була місячна, хоч гудзики до сорочки пришивай.

— Ти хто такий? Не з добра ,видю ,сюди попав ? - питаютъ.

Розповів я їм про свої злигодні, про те, як ловили мене для Німеччини і як потрапив я на водний транспорт. Розчулив я тих партизанів. Взяли вони в мене пару коробок сірників та й кажуть: Видимо , славний ти хлопець еssi . Але чому не йдеш у партизани?

— Як я можу йти в партизани, коли німці моїх стареньких повбивають, хату спалять. Крім того, я не добре бачу.

Подивились партизани на мої окуляри, побачили, що правду кажу, та вирішили дати мені охорону до самої баржі. Саме тоді я біля Наровлі набираю дров. Прювели мене аж до самого берега, попрощалися й пішли собі геть..

Доводилось ночувати й у прибережних скиртах сіна. Іду з села до берега та й зіб'юся з дороги. Ніч діямантову плахту розстилає, птаство в плавнях притихло, а я все блукаю та шлях за зорями вгадую. Кругом високі очерети, болота, трясовина. Можна втонути в такому багні. Бувало, заривався в копію сіна й чекав до ранку, щоб не пропасті в драглиствій мляці . Ранком бліднули сузір'я, ставало холодно й туман чіплявся стерні. Тоді вилазив я з скирти, оглядався навколо, знаходив загублену дорогу й простував до баржі. Гарно в прибережних околицях Прип'яті. Шипшина червоніє на схилах, дубняк комарів гойдає, а вночі дивовижна тиша. Не віриться, що десь лютує війна. Раптом серед тієї тиші сплеск дужих весел. Хтось пливе човном до баржі. Весляр відкидає весла, здіймає їх, і ми бачимо тіні мовчазних озброєних людей. Це партизани. Вилазять на чардак, ліхтариками в обличчя нам світять, питаютъ, що веземо до Києва. В трюмі отягнуту метри дров, піднімуться на палубу, оглянуть далечінъ, щоб знову сісти на човен і зникнути в сувоях темної ночі. Після такої візити я довго не міг заснути. Піднімуся з каюти по трапу до стернової ча-

стини, постою замислено, приглядатимусь до мерехтіння сузір'їв. Аж серце заб'ється несподівано від переливання тих сузір'їв різними кольорами. Буде здаватися, що якийсь незримий жонглер розіслав на небесних гонах блакитний килим і в кожну руку взяв пару ясних зірок та й підкидає їх у космосі; буває так, що в розпалі жонглювання одна з тих гарячих зірок висковзне з його незримої долоні й упаде на килим, скотиться з нього й розсипле над землею спектр яскравого сяйва. Недалека канонада порушувала спокій ночі, і я потроху замислився про поняття віри, тоб-то духової сторінки нашого існування, як самобутньої нації.

Чому, — міркував я, каган-князь Володимир прийняв чужу віру, став сліпим знаряддям грецьких - іудейських догм?

Видко, не мав він любові до Дажбожого внука — українського народу. А ми ж були горді, як рідновіри, тоб-то вірили в єдиного Бога — Вседержителя; від нього наші пращури прийняли та-їнство животворчого, вічного духа всеочищенню не в якомусь чужому і незнаному Йордані, а в рідному Дніпрі. Ми ни-ні були б своєю правдою утверджені, бо в душі — є ми духовними і внухами Греції чи Риму, а маємо власне світло, і осмислюємо власним розумом зrimий і незримий світ.

Нам би здерти з очей полуду шаманів, і назвати Вседержителя українського народу правдивим і нам зрозумілим ім"ям.

Бо ще задовго до створення юдейсько-христіянського святого письма, наші пращури вірили в єдиного Бога, що дав про добро і долю українського народу, і ім"я йому — Дажбог.

Він єдиний і всезначущий, хоч перебуває, як той Світовид, у різних лицах. Йому немає смерті, бо він ніколи не вмирав, і не воскресав. Про його існування залисано в священих "Ведах" — книзі знань, яку створили більше, як три тисячі років тому наші пращури, що привчили тарpanів, осідали їх, і вже на берегах далекого Гангу розкладали духовне багаття для чести і слави країни оріїв — скотярів...

"Веди" — це відбиток душі вірювань далеких і близьких нам трипільців, тоб-то животворна галузка вікопомного кореня Дажбожих внуків, що його іудеї, греки й латинники з не-навистю рубали з того часу, як ми на берегах священих вод Дніпра, приняли віру, та Господа з далеких чужин...

Певно, що Володимир, як приймав христіянство, думав, що ми прорубаємо вікно у цивілізований на той час, світ.

Тепер, коли пройшло тисячоліття, ті ж самі релігійні барани твердять, що Рим, це — вікно в Європу, де для Києва не було і немає місця...

Отже, з цього я роблю висновок, що поки ми плазуємо, як виконавці чужих примх та думок – нічого путнього з нас не вийде. Все ж, хай існує і процвітає на світі будь - яка релігія, бо ми толерантні до всіх і всього, хоч деякий культ спричиняє звиродніння людини, робить її роботом в світі. Теж певно, що людський розум на протязі тисячоліть вигадав для нищення багато засобів. Винайшов танки, літаки, бомби, катівні модерних тюрем. Звичайно, крім цього, вигадав він рівнобіжно дешо й таке, що полегшило людську працю. Тільки як її кидалися фарисеї й письменники з своєю мудрістю, які наукові обґрунтування не вигадували, все ж їм далеко до християнських істин. Їхні догми повні сумнівів тверджень і вказують на їхню духову порожнечу, бо там, де вмерла віра в Бога, взагалі існує порожнеча чи наукова термінологія, що нічого спільногого не має з духом, а є тільки витвором раціонального мислення. Я, між іншим, вірю в Дажбожий світ, і в те, що лежить поза нашою уявою...

Той світ мусить бути прекрасним, як і той первинний світ, куди люди внесли братобівство, ненависть, злідні. Вбивати брат брата чи проклинати Бога їх навчили лже-пророки чи письменники, які теж були великими брехунами й нездарами. Міркування їхнього амбітного мозку нічим не переконувало людей, як і мене не переконали слова одного шановного професора про створення земної кулі та про те, чи Єва була створена з ребра Адамового чи навпаки. Не міг переконати його жест про глину, з якої був створений Адам. З пороху постав чоловік, і відходить в порох. В це вірили ще тріпільці, й про це записано у священих "Ведах". А майшановний професор заперечував це, казав, що це опіюм для народу. Можу ще додати, що попів я також не дуже то шаную, особливо тих, що Богові свічку ставлять, а чортові моляться. Бувають і такі. Все ж вони є продовжуваčі того культу жерця з єгипетських часів, продовжуваčі наших кудесників, що молилися перунові. Священики нам потрібні, як і лікарі, агрономи чи інженери. Зовсім інша річ, що вони, як пастирі, мусять бути скромні, прислухатися до голосу вірян, а не заводити синодальну диктатуру в церкві. Таких попів нам не треба, бо вони не будуть відрізнятися від тих ксьондзів-езуїтів, що їх надсилала Варшава й Рим, щоб хрестом і мечем насаджувати на нашій землі католицизм... А той шановний професор хай вірує, в що хоче. Хай лише залишить у спокої наш народ і його віру.

— А де ви з тим шановним професором зустрічалися?
— спитала Галина.

— Зустрічалися ми з ним у Києві в маріїнському парку, куди я ходив готовуватися до іспитів. Приходив він завжди в певний час, у білих штанях і білому капелюсі. Чемний і привітний, він страшно обурювався, що я інакше думаю, як він. Десь він зник з Києва і більше я його не бачив.

— А цікаво, як довго тривала вам ніч, коли до вас на баржу приходили партизани?

— Ніч тоді проходила дуже швидко. Пам'ятаю на одній із барж працювала за матроса дівчина з Києва. На водний транспорт вона потрапила, щоб врятуватися від Німеччини. Однієї ночі вона вийшла з каюти на палубу, щоб набрати води, втратила рівновагу й утопилася. Я поплив із своїми матросами вниз за течією й помітив того трупа. Сів я з одним матросом на шлюпку, зачепив й тіло гаком якраз на гатці. Тіло так розпухло, що страшно було дивитись. Поховали ми її всією командою біля Турова. Поставили маленький хрест над її прахом і таки не довідались, якого роду і чия вона була? Батько й мати може ще сьогодні нічого не знають про неї.

— Ви справжні пригоди мали, — сказала Галина. — Буде про що писати в віршах. Переживете війну, напишете цілі томи спогадів. Думаю, що ті спогади будуть цінні й цікаві для читача.

— Одного разу німці мало не застрелили мене на газоході. Випало так, що кермо моєї баржі пішло в протилежний бік на мілкому місці. Це видалося німцям підозрілим. Гадали, що я навмисне повернув кермо, щоб баржі застряли на міліні та щоб партизани перестріляли залогу на газоході Вартовий, що стояв на борту газохода, підійшов до керма, підняв гвинтівку й вистрелив на мене. Куля свиснула повз мое чоло й пробила дірку в матроській каюті. Я стояв блідий, як смерть. Ніяк не міг повернути кермо в інший бік. Німець поснів зі злости й кричав, мов навіжений, саботаж. Врятував мене інший вартовий, що відхилив його гвинтівку. Я стояв біля керма ні живий, ні мертвий, аж поки розлючений вартовий не покинув палубу й не зник у каюті.

— Виходить, ви були на волоску від смерті, — завважила Галина. Усмішка її при цьому видалася Платонові сумною, і він замовк, щоб пильніше оглянути риси її обличчя. Галина дуже змінилася з того часу, як німці захопили Київ. Новелістка все ж працювала в тому самому житлокоопі, що й при старій владі. Так само жила з матір'ю на тій самій квартирі, куди її одного разу провів Федір Мимохід. Сьогодні Галина була сама вдома. Мати пішла на ба-

зар. Галина зникла до кухні, щоб почастувати гостя.. На примус вона поставила перлову юшку. Наловнила водою ні - клевий чайник, хтіла нагріти чаю. З буфету взяла кришталеву вазу з горіхами та цукерками.

— Візьміть давильця й трохи пакищо горіхи, — сказала привітно. — А я ще щось приготую.

— Ні, я не хочу, щоб щось для мене готували, — сказав поєт.

— Я нікого не випускаю, поки не почастую. Ви не можете бути вийнятком. Думаю, що ви ще пам'ятаєте пані Марину, — сказала Галина. — Жах, що з нею трапилось. В Києві заарештували були багато інтелігенцій, та не якихсь там партизанів, а спокійних чесних людей, що висловлювалися занадто патріотично. Просто не можна було на вулицю вийти. Всюди облави. Чи я приятелька Таня Жуковець виїхала до Городиш. Хтось їй сказав, що її чоловік, Панас, вернувся з Соловків додому. Це ж велика радість для жінки, що за короткий час так багато пережила і сама була ув'язнена. Треба було їй напитатися ще того лиха та довіритись негідникові — адвокату тов. Заїкову, що не тільки не допоміг їй звільнити безневинну людину з-під арешту, а ще і бідну Таню трохи на той світ не відпровадив...

А от я, одружилася нещасливо. Мій чоловік, Леонід Кунинський забрав мене в свою частину на Далекий Схід. Я там не могла звикнути, чи довго витримати. Дуже скучала за матір'ю та за Києвом. Одного разу — втекла...

Взимку — сиділи й спали в одежі. Від широких на вікнах лисиць не видно було, що робиться надворі. У хаті хоч вовків ганяй. У мене руки замерзали, і я не могла розпалити примуса, щоб зігріти чай чи щось зварити. На базарі страшна дорожнечча, нічого не докупишся. Люди впрягаються в саночки й масово йдуть на села, щоб за останні лахи виміняти хліба. Вантажники, що працюють на зерновому елеваторі, розкрадають зерно, виносять у кишенях, у пазусі, підперезавшись міцно поясом. Забирають вони той хліб з-під носа в німця-наглядача й частину продають перекупкам, а ті перепродують на базарі на склянку. На ті гроши, що люди одержують на роботі за місяць, можна прожити один день. Я повіддавала дядькам усі свої речі. Майже ввесь свій святковий одяг та одяг моого покійного батька. Все пішло на базар за кусень сала чи хліба. І що воно буде далі?

— Кажуть, що німці швидко відступають, бої йдуть в околицях Харкова. Я дуже боюся потрапити в район німе-

цької облави. Схоплять, засунуть заєув у вантажному вагоні та повезуть Бог знає куди.

Платон уважно слухав. Її мова здавалася йому плином річкової води в осінню пору, коли ріка спокійна й дзвінить осипаним листом. Безrucючко була чепурно одягнута й сиділа на тій самій канапі, де її колись поцілував Федір. Ті часи пролетіли в бистрому леті й залишили молодій жінці рожеві спогади на все життя. За вікном цвіли каштани й воркотіли голуби на піддашші. Легко й радісно було птаству зустрічати весну. Галина ще раз вибачилася і пішла на кухню. Платон почав розглядати її кімнату.

Кімната була дбайливо обставлена новими меблями. Вилискував своїми фарфоровими чашками та блюдцями високий буфет із скляними дверцями. Біля вікна в кутку стояли високі фікуси. Широким листом вони забирали з повітря вуглекислий газ, абсорбували його і в дарунок за це виділяли кисень, такий потрібний для дихання. Блискучими відполірованими віньєтками пишалася в протилежному кутку шафа. Двері її не просвічувались, бо були дерев'яні й пофарбовані в брунатний колір спеціальним клеєм. На стінах висіли килими. Один з них зображував репродукцію відомої картини Репіна „Запорожці пишуть листа до турецького султана“. Інший кілим мав на собі якісь перські чи дагестанські візерунки й виглядав велично, мов якась мусулманська мечеть, де правовірні моляться до Аллаха. На комоді стояло дзеркало, що його оточували різні фото в позолочених рамках. На столі, недалеко від канапи, де сидів Платон, стояв букет з ясміну, обтиканій бузковими гілками. Аромат з того букету наповняв приміщення. Галина встигла підігріти обід і чай.

— Я вже впорадлась, — сказала вона. — Можемо тепер перекусити. Новелістка поставила домашнього варення, дісталася з шаховки пів хлібни, поклала на стіл у плетеному кошику. Платон насправді був трохи голодний, і хутко впорався з їдою. Галина хотіла налити йому ще, але він відмовився, бо знов, що суп ще пригодиться для старої матері, яка напевно прийде голодна.

— Я теж багато пережила за цей час, — сказала Галина. — Найдужче мене вразила трагічна смерть пані Марини. Мистці та письменники, що були в Києві, повтікали хто куди. Хто до лісу, хто на село, щоб уникнути арешту. Я дуже мало друкувалася останнього часу. Тому мене мало хто знає.

— А чи Ви знали Федора Мимохода? — звернулась вона до поета.

— Натурально. Він багато мені допоміг у житті. Влаштував був на працю, коли я прибув із провінції. Особисто допомагав мені грішми, порадами й не відмовлявся переглядати мої твори. Вже під час плавання я випадково познайомився з його дружиною та донькою. Милі, прекрасні люди! Утекли з столиці на провінцію. Його дружина втратила сина, забрали до райху. Працює Антон у східній Прусії в маєтку Отто фон Боєна, що тепер військовим комендантом майже на всю Київщину.

— Цікаво, яка в Федора жінка? — запитала Галина.

— Дуже мила й гостинна. Звуть Мальвіна. Приємнішої особи, як ви та Мальвіна, я ще не зустрічав.

Від компліменту Галина зашарілася, легкий рум'янець покрив її щічки.

— Аж на такий комплімент я не заслуговую, — сказала вона. — Федорова дружина напевно заслуговує.

Галина вправно поприбирала з столу порожні тарілки, витерла стіл рушником й поставила перед Платоном чашку чаю. Підсунула йому хліб та маслянку з смальцем.

Платон съорбав чай, заїдав хлібом, що його сам намастив смальцем. Після перекуски поет почував себе краще. Його розмова стала набагато цікавішою. Галина запропонувала щось прочитати. На це його не треба було довго намовляти. Поет вийняв з кишені свого піджака бльокнот, де були записані його поезії, й почав захоплено читати.

Це були ширі рядки про юнака та його кохання з милою дівчиною та про арешт того юнака ворожим полковником, що звелів його розстріляти... „Йому назад скрутили руки, полковник розстрілять звелів”... читав надхненно Платон. Далі автор читав поезії про матросів, що в плавнях зводили нерівний бій з ворогом. Ті матроси потопили свої бойові кораблі й пробиралися плавнями, щоб захистити рідні місця від ворожої навали. В останньому своєму вірші Платон згадував про повстанців, що проходили околицями і взяли з собою юнака, щоб він їм показав дорогу:

„...Ти мене розшукувала всюди,

Я ж в повстанцях за Десною йду.

І коли в сторонці нашій буду,

Відпрошуся в сотника й зайду.”

Галина трохи заплющила очі й уважно слухала його надхненні юнацькі поезії. Уявляла полонених, що йдуть грузькими дорогами, і тих полонених, що іх чужинці зацьковують собаками і вбивають без жадного правосуддя.

Увіжалися їй таємничі ліси, де відважні вхопилися зброї. Серед тих відважних і нездоланих уявляла такого самого юнака, високого, худого, як і Платон.

Юнак нараз перестав читати свої схвильовані поезії й заховав бльок-нот до кишені свого темносинього костюма. Галина кинулася його поздоровляти.

— З вас виросте не абиякий поет, тепер ви ще, мов те ніжне деревце, що його треба підтримати в рості: зняти з гілок гусінь, павутиння, пообрізати всохлі гілки й дати йому більше сонця. Тоді таке деревце принесе найкращі плоди.

— Дуже вдячний вам за похвалу, — сказав поет.

— Тепер уклінно прошу, щоб ви мені щось прочитали.

Галина принесла з другої кімнати грубий сувій паперу.

— Мої писання прозові, тому не такі цікаві, як ваші вірші, — сказала вона.

— Я в це не вірю, — сказав Платон. — Добра проза не гірше від гарної поезії. Починайте, будь ласка, читати, — нетерпеливився поет.

Галина нервово відгорнула першу сторінку й почала поволі читати. Перший твір називався „Три царі”. Цей твір, а також твір „Рибалки” Платон вивчив майже напам’ять.

Тоді власне й попросив копії цих чудових новель, щоб узяти з собою. Галина мовчки подивилась на Платона й почала читати про „Трьох царів”.

„На морозяному небі вирисовувалась зірка, що випливала в скололих сутінках. З”явилася вона величною із-за шпилькових лісів, зблільшувалась в обсязі, ставала яснішою в небокраях. Здавалося, що то чиясь невинна душа засяяла, народжена для любові.

— Дивіться, друзі, зірка з Віфлеєму над Україною засвітилась, — промовив один із трьох подорожніх на заметених тропах шпилькових лісів. При цьому подорожній витер іней на замерзлих вусах. — Ця зірка, — продовжував він, — зупиняється над вроочистими тополями, покритими пухким снігом. Вона наповнює притихлий простір благодаттю і вслухається в тиші поснулих хат...

— А нам ще далека дорога, щоб поклонитися новонародженному дитяті, — сказав другий, міцної будови подорожанин. Від його кованих чобіт здіймався срібний порох.

— Це та зірка з Віфлеєму засяла над дитиною Максима Яструба, за яку ми й дістали довгі роки каторги.

Він замовк. Війнув морозний вітер і засліпив подорожніх сніговою курявою, що танцювала від холоду. Мандрівники перебирали в пам’яті події, що допомогли їм побувати в тайзі. Перед їхніми очима хиталася скривавлена постать командира повстанців Максима Яструба, пливла перед ними порубана ворогами його молода дружина. Біля

її похололих грудей кричав білявий хлопчик.

— Я вмираю за свою землю, — прошепотів Максим, що був їхнім товарищем ще з шкільної лави. — Я вмираю, а ви збережіть для батьківщини мое дитя. Прийде час, підросте воно й поведе полки за волю...

— Гей, гей, де ж та воля? — думали колишні каторжники... Довго шукали вороги тієї дитини, багато інших дітей повбивали, а хлопця Яструба таки не знайшли. За це їх трьох високих старшин, що брали участь у ліквідації повстанців Яструба, обезбройли й запроторили в холодні краї. З їхніх блюз поздирали заслужені медалі й ордени. Довгий час вони працювали в каменярнях. Жили в них тріскалися на руках від тяжкої праці, і ноги відмовлялися ходити від недоживлення. Нарешті вони відбули свій реченець і поверталися додому. Перед арештом на суді вони трималися гордо. Неприхильні до них судді дивувалися спокієвій ясності їх облич. Постятами й виглядом вони нагадували тих трьох царів, що несли золото й смирну, щоб привітати новонародженого Ісуса. Три царі, що поклонилися колись Ісусові, оминули володіння царя Ірода, коли верталися на схід. Так само й ці побратими, що знайшли в бункрі дитину вбитого Яструба. Ту дитину вони не віддали на поталу переможцям, а таємно передали одній жінці, щоб вона виховала його безстрашним героєм, як і його батько. Вірили, що з того немовляти може вирости новітній Яструб, що поведе полки за омріянну волю.

Верталися друзі із далекого заслання через густу тайгу. Далі краєвиди змінилися, їхня дорога повилася між чагарями та ярами. Торували свій шлях через замерзлі болота, де очерет здіймає снігову бурю й котить її, мов перекотиполе. Повз них промчався й розсипав іскри поїзд-експрес. Паротяг дмухнув, і здавався тим дядьком, що піднімає зерно на лопаті, щоб провіяти його, відвіяти кукіль та половину. Сірою пеленою огортає вагони дим і розходився велетенською хмарою, обкутував вершечки поснулих лісів. Промчався поїзд-експрес, занурився в темряву й пропав у невідомості. Замість нього, з тайги прилетів вітер, гострий та холодний, скинув на заметену тропу свіжого снігу з поснулих віт. Один із подорожників був у полатаному старому кожусі й цілу дорогу мовчав, тільки зір його загострений дивно блищав. Його душа пригадувала забуті сни й летіла на лебединих крилах місцями, де пливла над хатами й гойдалася над засніженими садами яскрава зірка з Віфлеєму.

Там, у тій далечині лежала його батьківщина, священна земля його побратимів. Україна була їхня радість і їхній

смуток, бо друзі разом переживали в тій землі дні вдоволення й дні горя. То ж від української землі злітала весело ластівка, прилітала іх відвідати, щебетати їм на чужині.

Шуміли ліси Київщини, шуміли бурями й своїм верховіттям передавали гнів поліським та волинським лісам. Там літав соколом над рідним краєм Яструб із своїми повстанськими загонами: „Ой літа орел, літа сизий та попід небесами...” — співав сліпий кобзар про його славу. Ліси ховали в своїх темних яругах та хащах суворих хлопців, що встали за волю. А хіба можна перестріляти всіх тих, що чоло за волю поставили?.. Навіть сторож місцевої комори втік до повстанців і забрав з собою стару берданку з банькою пороху. Так народжувалась воля в українських лісах. Вороги зводили чорнішибениці на дорогах і майданах, розстрілювали героїв, щоб поставити народ на коліна. Тільки це їм не вдалося... Про те немовлятко, що народилося в українському лісі, побратими чули поза межами республіки, коли вони лежали в окопах. Відчували вони, що така дитина мусить народитися на їхній сплюндрованій землі; мусить народитися в їхній країні, де війна попалила дворища й розкидала головешки серед обгорілих кістяків. Ще димилися зруйновані комини хат. В шуканні поживи злітала галич. Сніг розгрібав холодний вітер, і пронизував до кісток людські в шинелях тіла. Спалахували в обріях різnobарвні ракети. На їхній сигнал виrushали в наступ нові дивізії. Мов підрізані гуси, гелготали гарматні набої, а вони, три побратими, кидали свої полки в наступ. Їх друзі жартома називали їх царями, бо їхні обличчя й велична хода були зацадто відмінні від облич їхніх товаришів. Їхні думки та пляні наступу були свіжі й цікаві, а розмови нагадували виповнений келіх найкращого вина. В цей день проти Різдва згадалася їм колядка, яку співали ще в дитинстві, коли ходили з звіздою під вікнами святково освітлених хат: „Ой три царі йдуть з дарами...”

Найстарший з-поміж них роками Мусій Діброва завжди йшов попереду: запалював свічку так, щоб при обертанні звізді вона не запалила іконку Божої Матері. Середній із них Семен Скороход смикав за мотузку. Він тримав міцно держак, і в цей час паперові рамена п'ятикутної зірки починали рухатись. А наймолодший із них Генадій Са-мосвят урочистим голосом виводив: „Над вертепом звізда ясна увесь світ осіяла...” Щось було радісне й тривожне в цьому співі. Їхні червоні від морозу личка були щасливі. Зорі блищали ніжно на спокійному небі і раділи разом з природою й людьми народженню Ісуса Христа. Нежданою

заметіллю пронеслися ті свіжі дитячі літа. Лише спомин ще жевріє в грудях. Пурхне розпач із тих грудей стурбованим птахом і закричить голосно на високій сосні.

— Цікаво, як там у нас на Україні, — промовив Семен Скороход.

На ці слова ніхто не відповів. Побратими линули думками в свою рідну оселю, що вабила їх, як і білий олень, що раптом з'явився на галявині й таємничо пропав у нашорешній меречі. Це був лише сон за втраченою дійсністю, що покликала їх Віфліємською зіркою, як і багато років тому, В очах у кожного загоїдався похмурий ліс, убиті міліціонери й повстанці, скривавлений труп Максима Яструба і крик новонародженої дитини на трупі матері. Над тією дитиною хиталася зірка з Віфлієму....

Подорожні мовчали. Тиша пливла вроочисто, торкалася крильми вершечків засніжених сосон. Із-за кущів підіймалася срібна курява, осідала на смушевих шапках та башликах подорожніх, наповняла спокоєм тайгу. При місячному сяйві яснішали три чоловічі тіні з ціпками в руках. В тих тінях можна було впізнати, що то йдуть три царі поклонитися новонародженній правді..."

Це було кінцеве речення коротенької новелі, яку прочитала Галина Безручко Платонові. Поет щось думав. Пригадував шепелицький ліс, повстанців довкола бліндажів і на галявині їхній командир Петро Стецюра.

Багатством фантазії Галина передала в писаній формі те, що йому вочевидь судилося бачити. Платон витяг із свого дитинства найкращий кетяг квітів, намагався пригадати свою Різдвяну ніч. Його покійна мати прибирала в хаті, вішала чисті рушники на ікони, йшла до церкви, помолитилася до новонародженого дитяти. Йому уявлялися вбогі ясла, пастухи, що дивилися на маленького Ісуса, який лежав на сіні. Платон ходив на Водохрищу до річки. Там люди вирубували близкучого хреста з криги й обливали його буряковим квасом. Довкола прорубаного місця, де чернілавода, господарі ставили верболіз, щоб бува, хто ввечорі не втопився. Пастирі з народом виходили з церкви на річку і біля вирубаного хреста відправляли молебень, а молодь після молебню стріляла з рушниць. Дядьки та молодиці в кожухах, у добрих чоботях, закутані в башлики, пов'язані хустками, підходили до ополонки й набирали свячену воду. Найбільше любив Платон ходити з хлопцями проти Нового Року щедрувати. Проти Різдва ходили з звіздою й співали „Нова радість стала”, „Добрий вечір, добрий, пане господарю”, а проти Нового Року набирали в кишенні паш-

ні й ходили по хатах пссівати: „сію, сію, засіваю з Новим Роком поздоровляю”. Люди дякували й давали цукерки та мідяки, а то й гравеники. Зникли дитячі літа. і йому стало сумно, що тих днів не вернути. На Різдво, було, мороз аж тріщити під ногами, людям запирає дух. Не можна дійти ані до мигли, ані поїхати по хмиз; замети були вище колін, коні в снігу загрузали. Піднімала заметиль свої білі крила, коли поєт останнього разу зимував у Городищах. В каютах на баржах не можна було спати, бо стіни були погано закопачені, а крім того, в них ніхто не зимував. Команда з барж знаходила собі місце в міщанських хатах, що радо брали на зимівлю матросів. Сахандза зимував в однієї старої вдовиці, що її чоловік загинув ще в загонах Гмири. То й була мати Миколи Чернігівця, що перебував у лісі. Натаскав Платон у двір плашок, складав їх на жердини — легари, щоб все виглядало в нього по-хозяйські; став удові замість сина.

Гули дрова в пічці, потріскували, і теплий дух ішов по хаті, а відблиски від ледь причинених чавунних дверцят освітлювали всю кімнату. Над ліжком, де спав парубок, висіли грубі вінки цибулі, сушених грибів і на тій самій жердині рясніли густі пучечки часнику. Цвіркун співав під лежанкою безтурботних мелодій, і, здавалося, нічим не переймався. Гула метелиця за вікном, виводила свої снігові хороводи, а Платон мріяв про своє особисте щастя, щоб одружи-тися з Лілею. Виходив хлопець надвір, брав у сінях лопату, відгрібав сніг від удовині хати, прочищав стежку до хліва, до воріт, до комори. Сніг налализув у чоботи, і юнак біг знову до хати погрітись. Ходив він також до баржі, на-глядав за нею, обрубував навколо неї сокирою кригу, щоб у морозяну ніч не розперла чи не розчавила баржу.

Хтілося не замерзнути й мати досить сили, щоб тримати заливного штиля. Шкіпер розкладав у бляшаній бочці вогонь. Підходили інші робітники й матроси, приносили тріски й кидали їх у полум'я разом з обаполами й дошками. Язики полум'я весело лизали полінця, а на дошках закипала смола. Люди скидали рукавиці й підходили до вогню по-грітись. Грівся й шкіпер а потім знову відходив з своїми матросами й оглядав баржу...

Уже після того, як Галина Безручко знову зашамотіла рукописом, Платон розплющив очі й відірвався від солодких мрій.

— Чому ви перестали читати? — благально запитав поет. — Ви не можете уявити, скільки думок назіяла ця чудова річ! Я її обов'язково вивчу напам'ять, бо в ній утілена трагедія нашого народу, і ця сумна розв'язка „Трьох ца-

рів" звучить грізною пересторогою, що може здійснитись. Це, власне, гірка іронія над героями нашого народу.

— Я власне нічого тут не сказала свіжого, а тільки переказала деякі думки, що живуть з усіма нами в цей непевний час. Коли маєте терпіння, то я ще дещо прочитаю.

Галина, як і кожний автор, дуже переживала, коли не знаходила нікого, кому могла б вилити свою душу, бодай у скромних рядках оповідань.

Платон поклав свою руку на поруччя канапи, забув про свої мрії й приготувався слухати новелю, що її хотіла прочитати Галина.

— Може колись хтось знайде ці речі й видрукує, — з гіркістю сказала вона. — А тепер вони нікому не потрібні, і крім неприємності, за них нічого не дістанеш. Кажуть же, що коли на фронтах говорять гармати, тоді мовчать музи. Бо хто власне цікавиться в цю мить цими речами, що ми творимо? — Таких диваців, мабуть, немає. Люди втратили глузд, бо не знають, чи завтра побачать схід ранку, чи лежатимуть убиті, як і сотні тисяч, у грізних боях.

— Вибачте, чи можна у вас закурити? — запитав Платон.

— Куріть, куріть, — сказала Галина й підсунула їйому попільнничку. — Я звикла до цигаркового диму, бо мій покійний батько завжди курив.

Платон викресав кресалом вогню. Витяг з кисета тютюну самосаду й скрутів цигарку. Затягся жадібно й настроївся слухати нове оповідання. Це оповідання Галини Безручко звалося „Рибалки”.

„Хмари, мов велетенські овечі отари, набігали на горизонт. Вони збігались докупи й були поцілені вогненною стрілою, що її кинув хтось незримий з темряви. Здавалося, що той невидимий хотів цим вчинком пригасити в неспокійних хвилях свій гнів. **Мусон дмухав з моря**, підсилювався стоголосим завиванням хвиль. Шторм розірвав вітрила на рибальських шаландах і ніс парусинове **шмаття** над хвилями до покритого сивою млою узбережжя. Пасат підсилювався, і разом з ним летіли табуни диких гусей; частина їх з перетертими й знесиленими крилами втонула в запінених хвилях.

Юрій Мовчан, що дивився на свого брата Якима, чим дуж налягав на весла, щосили намагався досягти берега й промовив: „Наш човен заливає хвилями, ми потопаємо й навряд, чи доберемось до скель”.

І тут Юрко згадав в час зневіри двох біблійних братів, що теж були рибалками. Тим братам сказав Ісус: „Ідіть за мною, я зроблю вас ловцями людських душ”. Віра в спа-

сіння серед розлюченої стихії наповнила Юрієве серце. Він широ молився й не знат, в яку сторону громовиця пожене чоловен... Прокинулися рибалки в очеретяній хижці, де близьмав коло ікони каганець, що освітлював на овечих шкурах бліді обличчя. До них підійшов із дзбаном джерельної води їхній рятівник Матвій Гудима. Це ж він витяг їхні ще теплі тіла з-під уламків шаланди, коли її прибили до берега велетенські вали розгніваних хвиль. З того часу рибалки-брати повірили в існування Творця; радо заходили до пастуха чужих овець, яким і був їхній визволитель.

Згодом брати верталися з іншими рибалками з добрих ловів і завжди лишали на дні човна трохи риби для Матвія Гудими. З іншими рибалками вони залюбки слухали цього ще молодого чоловіка про Царство, якому не буде кінця. Наїхали душогуби в ті околиці, а брати Мовчани ще більше полюбили вчення їхнього рятівника про царство Боже. Вороги їх за розповсюдження буржуазної ідеї арештували. Тепер вже ніхто не виїжджав на лови до покритих водоростями та морськими черепашками запліснявілих скель.

На подвір'ї братів Мовчанів стояла пустка й дивилася байдуже вдалечину. Розвішані неводи на жердинах були по-роздрібані й виглядали, як подерте решето в нездоляшої бабусі, недбало повішеннє на тичині. Вікна в хаті були вибиті, тільки кажани сполохували тишу. Каліка-старець, що

його чекісти випустили з в'язниці, оповідав, що бачив братів Мовчанів в одній камері, де їх страшно мучили й намагалися зломити їхню затятість. Коли ті душогуби рилися

в хатині тих рибарів, то на покутті знайшли святу Євангелію. Книга була розкрита на тій сторінці, де Христос молився: „Дозволь Твоєму світу світити перед людиною, щоб звільнити її від зла. Закатованих братів було розпізнато серед гори трупів, коли повстанці вступили в місто. Таку мученицьку смерть зазнав колись, привезений у Варшаву, Степан Остряниця та його полковники разом з жінками й дітьми. Той самий садизм і жорстока тваринність поєднували вбивців, лише замість процесії римських ксьондзів, та площею, переповненою поляками, що зловтішно дивилися на муки схизматиків, мордерство було поповнене фанатиками комунізму таємно.

Німе про克莱ятя висіло у повітрі, і люди навіть не помічали партизан, що тут же стояли обабіч із зброєю в руках.

Рибалки закопали замучених праведників за березовим гаєм. Там якраз шумлять тополі й розходяться три дороги від вітряків. Країни взяли ті благородні тіла Юрія та

Якима, високо несли їх над своїми головами, мов те віковічне горе свого народу. Хотілося їм, щоб те стужавіле горе бачили й розуміли всі люди, розказували про цей вчинок маленьким дітям. Попереду цієї процесії йшов Матвій Гудима, що здавався втіленням Божого гніву й вічної української скорботи. Він, як ціла Україна, думав: "Прийшов час позбутися страху і визволитися від немилосердного звіря, що підступством оволодів нашими думками і тілом, та пожер наших діток. Хай його поглине безодня і запанує мир на світі . . .

Летіло й крякало вороння, било крильми повітря, супроводило похоронну процесію. Біля узбережжих скель рибалки насипали могилу над закатованими братами.

Ще як були маленькими ті покійники, то любили оглядати скелясті виступи, що губилися в морських хвилях.

На цих скелях відпочивали чайки й піднімались, щоб черкнути крилами вершечки сосон. Юрій з Якимом стрічали сходи розсвітання з тих малоприступних скель, вітали сонце, що гойдалося золотим кораблем на горизонті. Ще довго після відходу фронту рибалки виїжджали на ловлю. Приплив моря приносив свіжі трупи побитих матросів та вояків. Потоплені кораблі та баржі виглядали край узбережжя вершечками своїх щогол, що під час прибою зникали в хвилях. Там у затоці був велетенський цвінттар затоплених кораблів. З ворожого полону поодинці верталися рекруті, що виглядали, мов живі привиди, і тільки кістяки їх ворушилися. В неділю в місцевій церкві було людей повнісінько. Матвій Гудима, що був висвячений на священика, промовляв до народу: „Віддайте кесареве кесареві, а Боже Богові.”

Слова його котилися по храмі й затихали в сутінках мармурових колон. При цьому люди хрестилися й пригадували братів Мовчанів, що були безневинно закатовані новітніми кесарями... Після відступу повстанців і приходу ворожих військ до містечка Матвія Гудиму заарештували. Основна вина його була та, що ходив з молитовником і хоронив убитих партизанів. Одного разу привезли його на селянському возі із зв'язаними назад руками на базарну площа. Там між трьома перекладками погойдувалась петля, призначена для Матвія. Дві інші шибениці були призначені ще для двох повстанців. Кат накинув на його шию петлю і щосили вдарив по конях. Віз висковзнув з-під ніг приреченого, тіло Матвія Гудими загойдалося в повітрі. Не довго довелося чекати того часу, коли рибалки взялися до зброї. Загони, що були виключно з рибалок, наводили жах

на ворогів-душогубів. Раділо населення, що рибаки та - кож стали на стороні покривджених. Злітають над хвилями птиці, слухають, як веслярі співають про чайчине горе. І носяться ті птиці над хвилями, розказують своїми криками про вітрильник, на якому колись виїжджали на рибну ловлю брати Мовчани. Згадують птиці своїми криками ко-лишнього пастуха Матвія Гудиму, про якого рибалки, що лишились живими, склали пісню. Ця пісня із їхніх грудей вдаряється в напутні вітрила, розноситься ген на хвилях і зникає в невідомості. Вона, наче біль і туга людського непогамованого серця за втраченою, повною сонця й радости весною".

На цьому Галина закінчила читати оповідання, а Платонові очі горіли сяйним бліском. Поет довго не міг за-спокоїтись. Перебирає у пам'яті персонажів, що стали до лютого бою за свою правду. Оповідання закінчилось, і крізь розчинене вікно вітер приніс пахищі ясмину та світ-лих каштанів, що росли під вікном. Платон знов, що в Гали-ни є ще багато справ до полагодження, тому вирішив по-прощатися.

Вибачте, що надокучив, — уклінно промовив він. — Я б хотів тепер лишити вас і подякувати за приємний час, що я провів у вашому гостинному товаристві. Мені б хоті-лося ще сьогодні відвідати моого приятеля поета Рибочку. Не знаю тільки, де його знайти. У нього, скільки мені ві-домо, постійної адреси не було ніколи.

— Ви цікавитесь, де мешкає поет Рибочка? — спитала Галина. — Краще не шукайте. Знаю, що з місяць тому Ри-бочки вибрався з Києва. Здається, вирушив із своїми рукописами на Львів. Його твори, хвалився він, обіцяло видру-кувати тамтешнє видавництво. Кажуть, що він таки доблу-кав до Львова, бо я про це особисто читала в київській пре-сі.

— Тоді, — сказав Платон, — я хочу навідати той кому-нальний двір, де я провів багато років. Далі піду на ту ву-лицю, де стоїть моя школа, відвідаю деякі майданчики бі-ля скверів, де колись мені доводилося ганяти футбола. Од-не ще у вас попрошу: чи можу ще колись завитати до вас?

— Приходьте обов'язково наступного четверга, сказа-ла Галина. — Буду вдома десь о п'ятій годині. Не забудь-те захопити з собою свої поезії.

Галина подала йому на прощання руку, попрощалася й провела до дверей.

— Добре, — сказав Платон. — На все добре. Наступно-го четверга буду у вас рівно о п'ятій.

Його парубоцька хода залунала на сходах і затихла ма-

вулиці. Галина вернулася до своєї кімнати й почала розплювати грубку. Мусила хоч трохи нагріти кімнату, бо несло вогкістю. В сусідньому будинку хтось із міщанських дівчат виводив пісеньку Вертінського. Слова долітали до Галининого вікна. Вона підклала в грубку пару полін і слухала.

„Я видел вас так близко, очень близко,
В пролетах улицы, умчали вы в авто,
А может бить, в притонах Сан-Фран시스ко
Лиловый негр вам подавал манто.”

Пісня про лілового негра зацікавила Галину, і вона бачила ту одягнуту в коштовні шовки леді, в якої руки та шия усіяні діамантами. То ж їй на оголену білоту плечей ліловий негр подає з куниці манто. Галина на мить задумалася, потім сіла за стіл і почала писати про невідоме американське місто. Там, писала вона, рух авт не затихає цілу добу, вулиці залити мільйонами електричних лямпок, безупинно миготять реклами. А в ресторани-бари заходять розкішно одягнені люди. Там натовп нічим не переймається, юрма сита й добре одягнена. Й байдуже, що десь ллеться кров, і люди живуть напівголодні та кепсько одягнені. То ж примха чи гра химерної долі, — думала Галина. Одним дісталося на світі багатство, безжурні й безтурботні дні, другим безпросвітне, нужденне життя. Чому ж така незавидна доля випала синам та дочкам її народу? Чому, власне, мусять вони спокутувати ввесь тягар злізднів та неволі цілими століттями. Колись, міркувала вона, вже після підписання Богданом Хмельницьким Зборівської угоди з Яном Казиміром, до гетьмана в Чигирин, почали з'їзджатися посли чужоземних держав з віном для нареченої. Подарунки піднесені послами Речі Посполитої були вкриті дорогими килимами, так само, як і турецькі дари. Радник царя московського, Василій Батурлін, дарував володареві України в мішках, попитих з рогожі, сибірських соболів та горностаїв. Отже, люди, дивлячись на те віно, і в який матеріал ті дари були завернуті, прийшли до висновку, що так складеться доля України, з ким гетьман побратастесь.

Тому то, — думала Галина, те припущення ствердилося, бо ми з Москвою на рідній землі очебрачлися, що далі нікуди. Нарід був загнаний, як скот, у колгоспи. Одягнули його в рогожі. Завойовники любили покірних та брехунів, що за вигоди продавали в неволю свій народ. Приймали релігію ворога, одержували від нього різні титули і вже нічого спільногоЗ своїм народом не мали. Вони забували мову, звичаї своєї нації, верталися до свого краю й не признавалися до сво-

їх кревних. Так народжувалися русини, хахли, малороси. з прізвищами на ко, до якого додавали ов. Через таких гніливих панів лишився мужицький народ на Україні, бо його еліта була задобрена прихідцями й не цікавилася долею обдертих і голодних. Зневажали ті перевертні своїх людей ще гірше, як чужинці. В Америці інакше, — думала Галина. Тут скупчення національностей і рас з усіх кінців світу. Власне, це здебільшого втікачі, що не мали на батьківщині належного місця. Тут емігранти створили рівність поміж собою. За людську працю добре платилося, і кожен міг добре жити. За політику ніхто нікого не вбивав і не карав. І таких жінок, що їм негри подають манті, є напевне мільйони в цій країні. Читала Галина про торгівлю невільниками, привезеними з Золотого берега. Ті часи давно минули. Тоді плянтаторам на півдні потрібна була дешева робоча сила. Працювали ті негри на плянтациях чаю, бавовнику, цукрової тростини; гнули спини під батогом наглядачів. Але в нас було ще гірше, — подумала Галина, — рідний брат катував свого брата, щоб тільки висмоктати з нього більше крові. Це ж у нас білі люди запрягли білих невільників в нечуване ярмо й не дають нікому з того ярма занози вийняти. Це ж на нашій землі сусіди зробили білу Африку, ті самі брати-слов'яни, що пишаються перед іншими народами своєю культурою й цивілізацією. Горіла Україна цілими століттями й не один Нерон появлявся, а сотні, що дивились на той пожар із злорадним захопленням. Згоріли села, міста, містечка, на місці руїн зводилися нові будови.

Галина згадала, як колись горів Рим — це вічне місто. Захотілося одному імператорові-ідіотові підпалити його і з тераси свого палацу дивитися на пожежу. Вона ясно уявляє лютого Нерона, що вийшов на мармурову терасу свого палацу в білій тозі, в сандалях та в золотім вінку. Темної ночі оглядав він, як підпалений його легіонерами Рим ко-нав. Приємно було імператорові чути, як із темряви моря вогню долітали зойки конаючих мешканців. Тиша панувала біля загадкового величного палацу, і воїни в золотих латах, з списами та щитами були напоготові, щоб убити кожного, хто б на смілився зблизитись до його брам. Нерон звернув провину за підпал Риму на християн, що молилися своєму Богові в катакомбах. Щоб якось заспокоїти вціліле населення, Нерон послав християн на вірну смерть. Їх вивели на арену Колізею й віддали на поталу диким звірам. Леви, гієни, тигри хижко кидалися на беззахисні жертви, роздирали їх на шмаття.

— Хліба й видовиськ! — кричали римські маси, що зба-

гачувалися коштом тих, кого завоювали своїми мечами. Капітолій, де бенькетував Нерон, був освітлений смолоскипами, а тиран лежав серед дорогих килимів під балдахином в охороні двох плямистих пантер.

Когорти римлян-завойовників всюди запроваджували рабство. Де вони тільки ступлять ногою, то вже римська земля і на ній вони поводилися гірше від варварів. Славен був римський імператор Цезар, подумала Галина. — Але скільки людських жертв коштували його походи. Навіть хитрість Клеопатри не могла врятувати Єгипет від нечуваного рабства. Клеопатра хотіла визволити свій народ і зуміла зачарувати Антонія. Антоній наколовся на меч, коли його легіони розбив Цезар на берегах Нілу. Клеопатра в своїх покоях випустила з кошика маленьку гадюку, що її жало було смертельним. Перед появою Цезаря вона померла в своїм палаці.

— Що б то було зі мною, коли б я була на місці Клеопатри? — подумала Галина. Напевне, я теж пожертвуvalа б особистим життям, щоб врятуватися від ганьби та неволі.

Серед таких міркувань Галина зробила деякі шкіци для наступної новелі. Після цього вона стала перегортати в пам'яті сторінки з життя народу й шукати жінок-героїнь, що пожертвували своє життя та особисте щастя, щоб тільки український народ був вільним. Пригадувала жінок київської землі, що загинули разом з чоловіками в руїнах Десятинної церкви. Хан Батий любувався Києвом, хотів не руйнувати його з умовою, що мешканці піддадуться на ханську ласку. Тільки горді були кияни і впали в борні з воротом. Серед тих мужніх оборонців було багато жінок. Іх знищили разом з чоловіками й дітьми татарські стріли. В пам'яті Галини сплив героїчний образ жінки сотника Зависного. Загинула ця жінка в обороні містечка Бару на Поділлі.

Це було під час Хмельниччини, коли до Бару підступили загони польського війська. Щоб не зазнати ганьби й неволі, вона висадила в повітря замок і сама згасла в його руїнах. Не беремо вже прикладів з новітньої історії, бо тут жінкам-героїням нема числа. Будуть відступати німці, мадяри й румуни з України, спалять її дощенту. Крім згарящі руїн, нічого не лишиться з тих місць, де ще видніються бані золотоверхих церков..

Може навіть добре зробив Федір Мимохід, що евакувався. Могли ж замучити його уже за те, що виступив би проти засилля росіян у Києві. Всіх таких ворог знищує, за винятком запроданців. Хочуть, щоб зосталася лише сіра

покірна маса. Самі плебеї й гречкосії. Доаволено тільки початкову школу для тубільного населення. Це за війни. А що буде, як виграють війну? Тоді ніякої школи не дозволятимуть. Дітей заберуть від матерів, зроблять їх яничарами, старших вивезуть на рабську працю до третього райху й заселятимуть Україну німцями. Але на це руки короткі в них. Одного разу й в шілину дверей хтось просунув листа. Вона дуже хвилювалася, бо на конверті не було адреси. Коли відкрила того листа, то крик радості вихопився з Галининих грудей. Лист був їй від її покинутого чоловіка, Леоніда Куницького. Писав, як він попав до німців в полон, і тепер воює з ними в українському лісі.

Галина бачила, як на базарах гойдалися трупи повішених людей, чула, що на провінції горять цілі села, підпалені карними загонами, та масові розстріли ні в чім неповинних людей. Щоранку новелістка виходила з дому й поспішала на працю. Ніколи не була певною, чи повернеться додому. Можуть забрати під час облави, немов бездомного собаку, що його ловить гицель на налигача. Як ті зловлені пси, що їх писки визирають із собачої будки, так і вона виглядатиме тоді з загратованого вагона, що помчить до Нічини. Спіймають її, перейде формальний лікарський огляд і буде рахувати дні й ночі в далекій неволі. Може також загинути під американськими чи британськими бомбами, що їх спиллять на німецькі міста з літаків, як сніг на голову.

По кімнаті нісся теплий дух від розпаленої грубки, і Галина на мить обірвала свої міркування, щоб виглянути в вікно на подвір'я. На паркані цвірінькали горобці. Сусідка розвішувала на шворці тількичищо випрану білизну. Діти бігали по двору, підбивали ногою футбольний м'яч, що відскакував то сюди, то туди...

„Билино, билино, погойдай мене, горобця-доброго молодця”, — пригадала Безручко з дитячої казки й дивилася на горобців, що здіймали галас на сусідському даху. Тих горобців було вже не так багато. Тільки біля зернового елеватора, де звантажують лантухи збіжжя, вони літають цілими табунами. Тут у напівзголоднілих дворах їм немає чим поживитись, і вони рідко сюди залітають.

Тим то Галина з цікавістю дивиться на тих горобців, що здіймали галас. Вони злетіли з сусіднього даху, усілись на паркані, потім перелетіли на скриню з сміттям, облетіли телеграфний стовп біля самих фарфорових чашок і чистять свої дзьоби об дріт.

Обід для матері був готовий, і Галина відійшла від вікна й лягла трохи перепочити. А надворі була справжня ве-

сна. Цвіли каштани, і рожевий дим плив від їхніх пухнастих свічок. На Дніпрі заворушились газоходи, буксири. Недалеко від гранітної набережної сиділи в човнах рибалки, ловили павуком рибу. Спеціальною катеринкою опускали велике дротяне решето й тримали його в хвилях кілька хвилин. Тоді витягали того павука, на дні тріпотіла зловлена риба. Платон Саханда був розчарований, що його друг Рибочка покинув місто. Хлопець вирішив не гаяти часу й піти на свою вулицю, де колись мешкав. Щось закалатало в нього в грудях і закрутилося в голові, коли ступив на свою вулицю. Тут колись він грав з хлопцями в футбола й переймав незнайомих дівчат. Той самий брук, ті самі вибої, де раніш лежав брукняк. Трава ще густіша поросла на вулиці. У сквері, що був посередині вулиці, не було жодної лавочки. Біля воріт знайомого двору ще стояла прихилена до паркану будка чоботаря, Чоботар, Захар Многоусний заробляв колись непогані гроші. Але спився й часто посилив підлітків, щоб принесли щось випити. Той самий ліхтар хитався з розбитою лямкою та пробитим з рогачки абажуром. Біля двору вітала Платона безлиста акація, що виросла з правого боку паркану, де колись був піонерський форпост. Хвіртка в двір була відчинена. Платон вступив у двір. Кругом зяла пустка, жодного знайомого обличчя не зустрів. Нові мешканці, що перебралися в той двір вже за нової влади, були йому незнайомі. У пивниці, де колись Платон мешкав у бабусі, тепер була пустка. Вогкість та непривітність його зустріли. Стіни були покриті цвіллю та павутинням, вікна побиті.

З сумним передчуттям вийшов Платон з двору й постукав до Многоусного. Швець якраз шукав копила до черевика й розкрив очі з подиву, коли побачив Платона.

Чоботар глянув з свого ремінного стільця, відклав набікшило й дратву, обтер руки об полотняний фартух, стиснув Платона в обімах, ніби мя вікусь для чобіт шкуру.

— Скільки літ, скільки зим? — вигукнув дядько Захар.

— Звідки ти взявся?

— Прибув з баржею, плавав на Дніпрі, Пріп'яті.

— А тут твоя господиня перед смертю питала, чи не бачив тебе хто з людей. Згадувала тебе, як рідного сина, на смертному ложі не забула. Померла вже більш року тому, чи то з голоду, чи з холоду. Не мала бідна чим у хаті напалити.

Платон сумно подивився на Захара й звісив голову.

— Так в одежі й лягала спати. Вода в відрі замерзала, а в підвальі хоч вовків ганяй. Такий холодюка. Ми її цілим

двором одвезли на цвінтар. Я пошив на смерть їй пантофлі, хай хоч на тім світі узута походить. Недавно тут приходив Колька Жлоб. Пам'ятаєш? Думаю, що пригадуєш того урку, що разом з Репкою на „скачки” ходили. Хвалився, що добрий „скочок” зробив на німецьке мешкання й обікрав якусь багату німку, що приїхала в гості до свого чоловіка. Забрав усе барахло, золотий годинник, перстені, намисто, перли. Німка прийшла, зчинила гвалт на цілі Липки. Гналися за ним німці, стріляли, так хіба ж такого поцілиш. Своїх Колька Жлоб тепер не грабує, обирає фольксдойчів та німаків..

Платон добре знов зізнав Кольку й Репку, бо вони були патронами малолітніх футбольістів іхньої вулиці. Вигравала вулиця матч, тоді Колька тягнув щось підліткам випити. Про інших мешканців двору Платон мало що дізнявся.

— Розлізлися хто куди, — в задумі проказав Многоусний. Шукав я за енкаведистами з Биковнянського лісу, за тими, що безневинних людей стрілом в потилищо на той світ відправляли. Та де ти їх чорта знайдеш, чи упізнаєш. Хотілось хоч в морду кулаком дати. Всі до одного драпака дали . . . —

Розмовляв Платон з дядьком Захаром, оглядав його будку, куди часто заходив підбивати черевики. Дерев'яні й залізні цвяхи були густо розсипані на маленькому столику. Там же лежали шматки підошов, шило, молоток, дратва, копили. В кутку тієї будки височіло незаслане ліжко чоботаря. З чавунної пічки йшло тепло, бо дядько Захар грів там і чайник, щоб напитись окропу.

— Хочеш, зачекай, горілки не маю, хоч чаєм угощу.

— Хай уже іншим разом. Тепер мушу йти, — сказав Платон і подав на прощання руку. Він вийшов на вулицю й попростиав туди, де була новозбудована школа. У тій школі Платон уже під час війни складав випускні іспити. На місці школи лежали руїни. Місяць тому її розбили союзники. Пілоти думали, що там застануть німців.

Перед очима Платона знову хитнулися шкільні лави, чорна шкільна дошка і такі по-батьківському привітні вчителі. Усіх, геть усіх забрала ненажерлива війна. Не було в неї милости до старших, не було й до молодих. Яка ненависть! Друзі розіхались, розійшлися, і невідомо, чи коли зустрінуться знову. А може й зустрінуться колишні школярі, та не буде вже тієї широти, що колись. Може навіть ворогами зустрінуться. Підрошли пташенята, опірилися в них крила для лету, а в голові їм різні філософі й політики понапихали своїх ідей: іди умирай за ідею! Були юна-

ваки чисті, мов янголи Божі. Зустрінуться, то може навіть не привітають один одного.

Створили люди пекло на цій землі. Мов той вогонь, що пожирає сухий хмиз, так і вони жеруть одне одного. Гасла гаслами, а на ділі виявляється щось протилежне. Хіба Стецюра не міг сидіти вдома, дістати якусь посаду й бути собі сірим простим міщухом. Ні, він призначений долею для чогось вищого, вічного й прекрасного. А таких, як він, знайшloся небагато, щоб безкорисливо служили рідному народові. Народ не бачить своїх героїв і не щанує їх належно. По їхній загибелі побивається над ними... Так міркував Платон після того, як оглянув розбомбовану школу. Ще якусь мить постояв на розі вулиць, потім повернувся й пішов узбережжям до своєї баржі. На баржі було тихо, лиш один із матросів перебирав засмальцюваннями пальцями струни на гітарі. Перебрав ті струни пару разів, відклав гітару набік і заспівав пісню про сиротину. Йому став допомагати другий матрос:

„Та нема гірш ні кому, як тій сиротині,
А ніхто не пригорне при лихій годині...”

Линула пісня крізь відчинений ілюмінатор. В тій пісні оповідалось про Дунай, де гуси скаlamутили воду, прилетівши з чужого краю. Платонові сподобалась пісня, він став підпомагати. Це ж могло оповідатися й про нього. Адже він сирота. За бортом хлюпала вода, щось кричали, може сперечалися вантажники на естакаді. Юнак узяв у руки гітару, щоб заграти. Жодна пісня якось не пригадалась. Він відклав гітару, вийшов на палубу, підійшов до помпи, що нею випомповують воду з трюму. Хитнув важелем раз-другий, і вода полилася через дерев'яний жолоб на хвилі.

На ватерлініях шкіпер помітив, що судно трохи осіло в воду. Певно хлопці полінувалися випомпувати воду, — подумав. Тоді спустився в трюм і побачив, що води набігло багато.

— А ну, хлопці, йдіть та випомпуйте трохи води, — гукнув він матросам. — Хтось може навідається оглянути судно, біда нам буде.

Платон допоміг матросам помпувати воду і за роботою не зчуває, як надійшов вечір. До Надії Іванівни вже не пішов, боявся натрапити на патрулів, що вешталися на спорожнілих вуляцях. Шкіпер став на носу баржі, почав оглядати сильвети електростанції, поснулих кораблів та барж.

З-за Дніпра віяв гострий весняний вітер і гнав поперед себе, мов той вівчар, кучеряви хвари. Хлопець обіперся об стовпець, на якому була накручена кодола, почав пригаду-

вати сьогоднішні зустрічі з Галиною та з дядьком Захаром і засумував за своєю господинею. Думки його перекинулися на щось інше, що хлопця занепокоїло. Це думки про кохану Лілю. Напевно, думав, Ліля виходить на берег і там біля розквітлих верб чекає на його вороття.

-- Шкода дівчини, — думав Платон. -- Хотіла на баржі зо мною плавати, тільки я не міг дозволити, щоб вона поневірлялася на твердих лавах у каюті. Це ж те саме, що спати у в'язничній камері, різниця лише в тому, що тут людина вільніша. На випадок якої недолі можна сплигнути в воду чи на човна й майнуть в ліс до партизанів.

Повз баржу проіхав буксир, освітлений вогнями. Лопаті важко гребли воду; поступово буксир зник за косою. Платон глянув у напрямку естакади. Там недалеко були пришвартовані плоти, що іх покинув якийсь буксир. На плотах біля розкладеного на колодах багаття сиділи плотярі, варили вечерю.

— Зварять люди вечерю: пшоняну кашу з картоплею та з рибою, — думав Платон, — та й залізуть у свої халабуди. Вогкість там і комарів багато. Як вони таке витримують цілі роки? Лишають свої родини, близьких і йдуть світ за очі гроши заробляти. Без грошей теж не прижити: усе купи: одяг, харчі, а заробітки мізерні. Нічого не купиш.

Колись було дядько вивезе щось із свого виробу, продасть одне, купить друге. Тепер нема чого вивозити, нема що продати. В незапам'ятний час, як розказувала йому раніше небіжницея-бабуня, вона продала свою ділізну з мінометом, полем, лісом, дібровою, бортнями, сіноожатями, і ставками.

А може та маєтність її роду лише бабусі примарилась . . .

Їдуть на ярмарок дядьки. А на тих возах, в які запряжено сивих волів, чи гривастих коней-лантухи з борошном, гуси в клітці, барани вилупили очі.. Або за возом іде прив'язана телиця, а на возі лежить і хвостом відганяє мухи плямисте телля. Ганчарі вивозили полив'яні миски, горшки, господарі вивозили масло, сало, а бондарі бочки на огірки та капусту.

Приходять покупці в білих полотняних сорочках, у добрих чоботях, питаютъ про ціну на птицю, на худобу. Кожне свій товар вихваляє. Той пересипає в жмені пшеницю, мов золото, той не нахвалиться телицею, а цей пропонує мед з власної пасіки. Що й казати вже про гори капусти, баклажанів, картоплі, огірків!

Продасть дядько привезений товар, запхне за халяву пугу та й іде помежі крамниці крам вибирати: і перкалю, і оксамиту, і алтабасу й стрічок різних купитъ. Дівчатам

намиста, собі на чоботи ременю чи хрому, сукна виторгує на свяtkові штани. В тих ятках усякого добра досить: цілі гори всякого краму, захід, вибираї, чого душа бажає. Поторгується дядько в одному місці, в другому, а надвечір і скупиться. Задоволений своїм торгом садовить у новій хустині жінку та дітей на віз і знову додому. Юрма продавців та покупців тільки поглядає на нього, коли він вертається з ярмарку. Дивиться, мовляв, господар додому іде. Вже біля воріт його зустрічає привітним гавканням собака, підскакує від захоплення, щиро лиже йому руки, підіймає морду з радості, що бачить господаря, щоб поцілувати. Усі ради, всі щасливі. Корова чує скрип воріт і впізнає, що вернулась господиня. Мукає задоволено; ніби каже, що пора дойти. Приїдуть господарі з ярмарку, коней у стайню відведуть, а сами з воза купно своє до хати вносять. Подарунками задоволена вся родина. Господиня не нахвалиться новим рогачем та сковородою. А горшки, миски! — Утіха! І обід буде смачніший. Піде господар у повітку, візьме струг, почне дубові клепки стругати, обручів і цвяхів не забув же купити. Вистругає клепки, змайструє пару барильець, нову діжку для господині. Радіє хазяйка, що є в чім тісто замісити. А найбільше веселяться діти: їм мати медяників, цукерок на ярмарку купила. Не забув батько купити їм по парі сорочок, по парі штанів, а дівчатам по кожушанці.

А на тих кожушанках комір крацій, як у того зайчика-побігайчика, що приходить на город капусту красти. Залізе між кропом та гудиною та за ніч тихо собі качанчик і згрізе. Радіють усі, коли господар приїде з ярмарку. Пообідає та й побіжить ще по обійтю чи на город, у стайню загляне, в повітку. Турбується, щоб у господарстві було все гаразд. Уже ввечорі, коли господиня подоїть корові і внесе в сіни дійницю з теплим молоком, він також увіходить до господи. Нарубав господар дров, кинув у ясла на всю ніч сіна, підсипав у жолоби вівса, пильно оглянув худобу, засунув засув, щоб, бува, хто не вліз до стайні. Ще в сінях знімає господар шапку, переступає поріг. А на столі вже парує вечеря. Сідає до столу. Христиться, починає з сім'єю вечеряти. В родині тільки й розмови, що про ярмарок. Оповідають про сусідів, цікавляться, хто вигідно продав своїх телят чи гусей. Господар оповідає, скільки коштує мірка пшениці в цьому році та почім було сало на ярмарку. Жінка перед сном ще раз відкриє скриню перед дівчатами, щоб подивитися й примірити нові хустки, що їх купила на ярмарку. Покладе вона обережно хустки в скриню, виймає й приміряє нові спідниці, а дівчата біля люстра

милуються кісниками, кольоровими стрічками, барвистим намистом. Замріються юнки про наступну суботу. Тієї суботи мати напевно пустить їх на сусідські колоди погуляти ввечорі. Що того сміху буде, жартів, коли вони прийдуть туди в нових запасках, стрічках та кісниках. Там бубон щосуботи не стихає, ридає про дівоче кохання скрипка. Хитнеться зоря в небесах, попливе над сонними садами, заслухається в звуки того бубона. У присмерку затанцюють дівочі й парубоцькі тіні.

Пара за парою буде кружляти молодь. Від дівочого дзвінкого сміху принишкнуть високі тополі. Тільки кажани будуть пролітати над головами закоханих у своїм невпиннім кружлянні. Стануть шугати в повітрі, безсило розчепірювати крила. Тож іх темрява поставила сторожами ночі.

Зіходить володарка ніч на землю, на її клич починають метушитися **ЛИЛИКИ**, охоронці її таємничих кордонів. Надходить ніч і приймає під свою владну руку суходоли й моря; випускає з темних місць **КРИЛАНІВ**, що нагадують своїми маленькими тільцями страшних демонів, які існують поза нашою уявою.

А молоді байдуже до тих демонів ночі. Хлопці й дівчата почивають себе щасливими на приспі чи на колодах. Дівчата хвалитимуться одна перед одною своїми обновками після ярмарку. На тій красуватиметься нова сукня, на другій бліскотітиме червоне намисто, на третій красуватимуться нові чобітки. Хлопці після ярмарку теж не спатимуть. Наймолодші з них полізуть потайки в скриню, щоб розшукати медянників чи цукерок. Знайдуть собі ласощі та й підуть знову навшпиньках до свого ліжка з тривогою, що іхні кроки може почути домовик. Діти боятимуться, що домовик прийде й відбере в них медянники чи цукерки; Хлопчики сами бачили, як таке маленьке бісенятко виходить із стайні або виїжджає на буйногривому коні. Тому коневі домовик заплітає в гриву червону стрічку, сідає на нього, катається всю ніч. Хазяїн зайде вранці до стайні, гляне на своїх вороних, а в того чи в другого в буйній гриві стрічка заплетеана, спина вся в милі, і кінь так і дрижить. Лається гостепід, що незлобний дух зайдить бурого чи чалого до смерті. Потім він схаменеться, перестане лаяти домовика, бо, власне, домовик йому не ворог, а вірний сторож від усякого лиха. Махне господар рукою та й виведе коні, запряже їх у віз і піде оглядати своє поле чи покоси.

Найбільше юнак любив колись проходити біля колодязя, де тітки беруть воду. Ідуть молодиці й дівчата з відрами та коромислами до того колодязя, що дуже скрипить

журавлем. Глянь у той колодязь — аж вжахнешся: такий глибокий. І хто його викопав? Вода в ньому темніє. На поверхні поміж цямрями поросли водяні лілеї та широкі лопухи. Колодязь наподібнє зменшений чарівником великий став. З усього кутка приходять сюди по воду. Зорі й місячне сяйво відбиваються в тій кринички. Підлітки часом жартують, нагинаються над зрубом, гукають у колодязь, щоб з безгомінного дна озвалася луна. Кинеш туди камінець, то довго будеш чекати, поки він долетить і черкне водяну глядінь ю широкі кола вдарят аж у дерев'яні покриті мохом та водоростями стінки зруба.

Біля колодязя ростуть верби, цвіте калина. Така гарна калина, що хто її побачить, не може забути. Листя широке й зелене. Здавалося, не роса вранці обціловує червоні ягідки, а вся природа-мати хоче, щоб калина найкраще красувалася. Схиляє калина в червоному намисті листя на самі цямрини, а дівчата приходять з відрами, милуються її краєю, задивленою в глибочину криниці. А її кущ шумить густими вітами, блищить ранніми росами, мов трави й подорожники. Важко їй тримати ті ягідки на гіллі. Тоді вона кладе свої червоні грони, як опал, на слизькі цямрини й спокійно відпочиває. Гнівається, коли хто задивляється на її красу, починає рвати ягідки собі на намисто або щоб поставити за ікону. Шумить гроза над нею, летять вітри, що цілють її соковиті уста та жартома перехиляють її гнучкий стан.

Платон не раз проходив тією стороною, зупинявся, зарядившися на красу тієї калини. Думалося хлопцеві, що Бог зібрал на небі багато зірок, сипнув їх на землю, щоб з їхнього пороху родилася калина людям на вітху та на прикрасу цієї криниці. **Біля колодязя завжди** людно. Приходили воду брати та й погомоніти. А яка прозора й холодна вода в криниці! Платон усе б віддав, щоб ще раз тієї води напитись. Хочеться ще раз підійти, заглянути на її таємниче дно, щоб вода її освіжила його наболілі думки й збудила спрагу до тих народніх джерел, з яких він народився на світ.

Ще довго стояв шкіпер на носу своєї баржі, дивився в напрямку сонного міста, що втомило його й розчарувало. Тоді переводив зір в іншу сторону, звідки приїхала його баржа. Там він лишив луг, кущі шипшини, верболози, на прибережному піску крикливих сойок. Надходить прибій і заливає берег, а сойки швидко перебігають на своїх точеньких ніжках на сухе місце, щоб пір'ячко не змочити.

Після відпливу хвилі птахи гострими дзьобами шука-

ють черепашок, мільків і все це несуть своїм діткам. Святі були ті околиці для Платонової душі. Уявляв він себе частиною тієї природи, що зрослася з його єстеством, без якої він не міг би існувати. Що далі від цивілізації, то менше в людини підлоти й лукавства, — думав він. Серед народів ХХ століття мусить бути рівність не на гаслах демагогів, що мають зброю для нищення свободи, а насправді запроваджена в життя. Україна на шляху історії має своє призначення, збереже своїх дітей на перехресних шляхах історії й донесе свій праведний хрест, щоб урятувати себе, а може й ціле людство. Дарма, що те людство не хоче визнавати її за людину й трактувати її як рівноправного члена вільних народів. Прийде час, і вона нагадає їм про свої кривди, про те гвалтування, що над нею тривало протягом століття.

— Яка ж ти безталанна, вдовице-мати! Падаєш ти під важким хрестом, на якому написані найкращі гасла людства: братерство, рівність, свобода. А хижаки сміються з тих гасел, бо ім зовсім невигідно, щоб ти стала на ноги й по-своєму почала дітей своїх вчити. Шакалам і хижакам невигідно, щоб ти була добре одягнена й добре відживлена. Заздрість їх візьме, коли Ти заспіваєш рідної пісні й сини Твої заговорять своєю рідною мовою до сусідів. Недарма вони аж із шкіри лізуть, щоб Тебе розп'ясти й висмоктати з Тебе щонайбільше крові. Забув про Тебе без ніякої провини й Бог. Він на боці тих, хто Тебе поневолив. Бог на стороні багатих і могутніх і що Йому до Твоїх терпінь. Записали ми найгуманініші гасла кров'ю батьків і дітей. Та хоча б на сміх хтонебудь подав нам братерську руку. Ніхто не подав. Ні демократи, ні диктатори. Насміялася з нас доля, насміється вона й з них, і вони пропадуть, мов той гнилий плід в утробі грішної матері. Пропадуть, щоб дати дорогу в світ поневоленим і нужденним. Провидіння насміялося з німців, і ось вони тікають і гублять свої мрії обернути нас на рабів. Ганьба їм на століття. Собаці буде собача смерть, — думав Платон і уявив мужні обличчя повстанців, іхнього бойового командира Стецюру. Ці хлопці дадуть ворогові перцю понюхати. Будуть шакали чкати і не знатимуть, куди тікати.

Його серце сповнялося мужністю, що українська земля має таких героїв.

— Далеко куцому до зайця, так само їм нас знищити.

За баржею пливла холодна ніч, повна тривоги й людського горя. У темряві ночі губилися Платонові мрії. За бортом хлюпала вода, а поет усе стояв, пригадував своє минуле. Йому здавалося, що ніякої війни на світі не було,

що це тільки йому ввижалося. Сумно стало, що не забрав з собою Лілю. Нехай би йому обід варила. Та й на душі йому було б легше. Платон розумів, що німці відступлять і залишать після себе руїну. Щораз більше людей тікає в ліси. Підпілля в районі було добре законспіроване. Й розгалужене. Ворогові було важко з ним боротися. Бо люди з підпілля в себе дома, знають кожен кущик чи горбик, тоді як окупанти осіли тільки в районових селищах та бояться за місто вийти.

Приємне враження справили на Платона обидва Пустові: Петро та Іван. З них можуть бути справжні народні месники та проводирі майбутніх боїв. Петра він бачив багато раз у Мальвіни. На стінах висіли ще портрети Дмитра, Василя та покійного Андрія. Платон виходив на могилу Гмири, обдивлявся з неї яри, горбки та далекі в синяві серпанку невисокі гори, що пишалися чагарниками та соснами. Серед народу прислухався до легенд, що їх створило ім'я Гмири. Це ж діти й брати тих, що впали в загонах Зінька, узялися до зброї. Бути бурі й грозі великий, — як сказав колись Боян. В обріях розіллються пожарища від ворохів люті. В своїй злобі недруг буде безсилий щось зробити. Петра Пустового парубок уявляв завжди заклопотаним, охайно одягненим, що допомагав, чим міг, своїм людям. Скільки він урятував дітей від вивозу до Німеччини! Скільки допоміг вдовам та сиротам харчами й дровами на зиму! Петро ризикував за свою добристість відповідати перед німцями, ризикував, але не боявся, навіть смерти. В старому пальті Петро з'являвся всюди, давав поради, потішав горем прибитих, все дав надію на краще майбутнє, до кожного мав свій підхід, кожному міг знайти потрібне слово. Завжди чесний, сумлінний, доброзичливий до тих хто його знов. Шанували його всі. Одного разу, коли він занедужав, то люди з найдальших селищ привозили йому підпомогу, не переставали цікавитися його здоров'ям. Його хата завжди була повна гостей. Нікого він не ображав, не скривдив, і до нього приходили, як до брата чи батька. За його вдачу й поведінку чесні люди любили його. Для Платона він видавався лицарем, що в найтяжчих умовах взявся рятувати свій народ.

Безглуздо було б геть усім брати зброю тайти до лісу. Хтось мусив лишитися вдома, співпрацювати з німцями, щоб відвертати ще жахливіше нищення країни. Ще більше цікавив хлопця Іван Пустовий. Він багато дечим відрізнявся від своїх братів. Сам невисокого зросту, в чорнім жупані, в хромових чоботях, він був подібний до багатьох мешканців своєї землі. В його гарному образі не було ні-

чого незвичайного. На ньому ніколи не побачиш навіть усмішки. Завжди стриманий, замислений Іван більше слухав, ніж говорив. Як керівник поліції, він, здавалося, був завжди напоготові. Допитливим розумним поглядом оглядав людей, приплющував очі, щоб подумати й дати відповідь на поставлені запитання. Він був дуже обережний, щоб не впійматися в розставлені ворожі пастки. До цього його привчила шелюга, де він переховувався до приходу німців.

— Мовчання — золото, — сказав він якось у присутності Платона в Мальвіни. Правда, в той час можна було позбутися голови за одне невідповідне слово. Тим то Іван більше мовчав, ніж говорив. Подібний він був до того столітнього крука, що багато бачив на світі доброго й лукавого. Вернувся той ворон в рідні краї, оглядає обережно кожну стежину, кожний горбок.

— Мені вже багато залило за шкіру сала лукавство, — казав Іван. — Не хочу, щоб вороги зовсім її мені здерли.

Лесю, знов Платон, Іван любив безтязно, і вона страшенно переживала, коли він виїжджав у справах з містечка й не ночував дома. Платон був задоволений своїм знайомством з родиною Пустових. Такі ніколи не зрадять і не продадуть окупантів свого народу. Багато людей, крім них, також служать чесно й виконують свою роботу сумлінно й ніякого зла людям не роблять. Про виродків Платон не хотів думати. До тих вислужників чи хамелеонів не належали ні Пустові, ні старий Омельченко. Він здавалося, помолодів від того, що його донька Леся одружилася з Іваном. Платон ясно уявляє їхнє весілля, музику і за столами повно гостей, включно з Отто фон Боеном. Що тільки шкіпер не наговорив Лілі. Насилається дівчина йому з розпущеними дівочими косами, і була така жвава, наче русалка в житі, що пов"язує стрічками золоті колоски. Тут поет знову уявив високі жита якраз перед жнивами. На небі ні хмаринки, а сонце печенемилосердно. Вечоріє, синява небес згустішала, а на обрії стало аж чорно чи темно-фіолетово. З пасовиська повертаються корови, рибалки докінчують лови, тягнуть невода в затоці. Погострив місяць свого срібного серпа обвершечки стемнілого бору й вийшов жати ті поснулі жита. В цей час русалки поспішають від усіяніх зорями вод на узлісся де цвіте льон. Обминутъ те узлісся, простують на поле, де спіють вусаті ячмені. Серед густих високих хлібів починають бавитися, аж поки не збліднуть сузір'я, а місяць не заховавсяся хто зна де. Уподобається їм тє місце, і русалки щоб запримітити його, деруть на стрічки одну з наміток і перев'язують ними жита. Наближається вранці гомін со-

няшного проміння, то вони відходять на соковиті луки і болота. А в лісі дрімають мавки, заколисувані очеретяним шумом, слухають сопілку чабана, що відгукнулася луною від темного, зеленого байраку, де цвіте з тереном калина.

Пішли в минуле ті солодкі дні, коли Платон блукав тими полями й просив під копою жита в дядьків води напитись. Знов йому пригадалися фотокартки Мальвіниних братів, що їх він бачив у хаті на стіні. Василь був зфотографований у повній фронтовій уніформі, з зеленим шоломом на голові та в сірій гімнастерці. З його вигляду можна було відчути, що такий може перемогти води й гори, щоб вернутися в славі. Ще одну фотокартку Василя Пустового показувала йому таємно Ліля. Та картка була захована в безпечному місці, бо на ній, крім нього, були зфотографовані його побратими: Стецюра й Павлюк. Ця фотокартка була зроблена в Києві, коли воїни відступили від Карпат і зупинилися в Надії Іванівні. Всі три побратими на тій картці стояли біля фронтової машини; були подібні до могутньої скелі, що височіє над урвищем. Біля їхніх ніг лежала автоматична зброя, а вони були обвішані гранатами. Чув Платон від Лілі, що Василь та його брат Дмитро ще десь проходять фронтовими дорогами. Дмитрова картка теж висіла на видному місці біля столу. Він був у матроській сорочці та в безкозирці з довгими стрічками. Про Павлюка юнак зізнав, що він був поранений в бою з мадярами й помер у лісі. Стецюра з тієї картки біля фронтової машини дивився на нього грізно. Відтоді, як Платон бачив його в лісі, він не змінився ні трохи. Платон був гордий, що пісні, які він складав про цих героїв, ходили в народі. Співали їх партизани, коли виступали на ворога, співали хлопці й дівчата, коли працювали в затоні. Окрім тих бойових пісень, Саханда ще склав багато інших пісень, євріянських коханням та смутком за втраченим. Дівчата верталися з косовиці й співали їх. Може йому краще було втекти до лісу і вже звідти не виходити, але цього він не міг зробити без наказу підпільного комітету, в якому Платон теж був за дорадника.

Власне, що міг поет робити в лісі? Гриби чи ягоди збирати? Стрільця з нього не вийшло, бо з дитинства вже не добачає. Пісні для партизанських загонів Платон міг складати в себе на баржі чи будь-де в іншому місці. Найкраще було б одружитися з Лілею. Але цю думку шкіпер відкинув; зізнав, що з ним могло завтра статися. Навіщо зав'язувати дівчині світ за воєнного часу? Може його завтра знищать, а вона тоді зостанеться напризволяще. Шкода її губити. Одружиться Саханда з нею негайно по війні; суджена

ущасливить його на все життя. Отак замріяний над минулим і стривожений невиразним майбутнім шкіпер-доєт не зчувається, як почало сіріти. Втомлений думками й свіжими враженнями він курив цигарку за цигаркою і негарки кидав у чорні хвили, де вони відразу й гасли. Він ще раз оглянув пітьму, що пливла по хвилях, спустився **ВНИЗ** й ліг відпочивати. Матроси давно вже спали. Щоб їх не будити, він не світив ліхтаря, навшпиньках перейшов кубрика, намацав своє збиті з дощок ліжко й заснув.

За бортом не переставала хлюпати вода й щораз більше підносити баржу на хвилях. В цей час вітер шукав когось по світу, нагнав з досади на небо отари хмар. Вони відчули його щалений і немилосердний лет в гуркотах грому, раптом заплакали дрібними слізами. Холодні слізозини тих хмар барабанили аж до ранку об дах каюти, де Платон Саханда спав, із щасливою усмішкою на устах.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

...— Перед вами земля українська! Перед вами її білі хатини, її романтичні верби над ставками, її вишневі сади! Перед вами хитаються й майорять стіни її древніх міст, де сонце зводить сурми над банями золотоголових церков. Там, у тих ярах, в тих долинах в низів'ях річок на вас чекають ваші батьки, брати, сестри. Люди стогнуть у ворожій неволі, чекають на визволення. Кров ваших рідних густо пролилася на золоті лани пшениці, на шовкові вруна сіножатей, і вода в наших річках та озерах стала червона від їхньої крові. З хат, де ви народилися й пішли в світі зі зброєю в руках, димлять чорні руїни. З обвалених на пожариці коминів вилітають сови, крячуть ворони. Вони так обважніли, так об'їлися на невинних трупах, що вже й летіти не можуть. Ваших сестер згвалтував окупант, що не має ні совісти, ні чести. Наїзник жене ваших любих дітей в люту неволю, і немає кому оборонити їхні худенькі тільця. Тільки чорна татарська орда могла завдати такої руїни в Україні, яку тепер нам доконав Гітлер. Тільки хижі орди Чингіз-хана колись пройшли так вогнем і мечем по нашій православній землі. Хіба ми можемо бути байдужими до повішених та постріляних батьків і братів наших?

Голос помсти лунає з глибин наших схильованих сердець. Ми будемо прокляті навіки-вічні від майбутніх поколінь, коли не помстимося. Нас зненавідять і прокленуть за те, що не помогли нашим братам і сестрам скинути ярмо нечуваного рабства. Солдати українці! Хай ваші серця

наллються гнівом і нещадністю в боротьбі з ворогом. Хай ваші руки колишніх хліборобів та робітників, що тримають зброю, розтрощать ворога. Знищать його сатанинські когорти на нашій землі і цим вчинком здобудуть собі в віках безсмертну славу. Ми, що пройшли тисячі кілометрів в боротьбі з ворогом і стали на кордонах України, цілуємо цю землю, мов той блудний син цілує посивіле чоло своєї матері, коли повертається додому. Ми станемо на коліна перед першим українським джерелом і будемо шоломами, пригорщами пити з нього воду, щоб цілюща вода нам ще більше вила сили дійти до Дніпра-ріки й привітати схід сонця на Київських горах. А ^{мч} таки ніде не спинимося, аж поки не побачимо золотоверхої столиці. Скрізь, де ми будемо проходити, жінки й діти будуть вибігати із зарищ, показуватимуть нам дорогу через брід. **Пригадають кожну потаємну стежку**, щоб ми швидше догнали ворога, що відступає.

Ті, що вцілюють, винесуть нам істи й пити; з радості будуть плакати, коли хтось із нас повернеться живим. А ті воїни, що впадуть у цьому тяжкому поході й не побачать Дніпра та своїх селищ, навіки заслужать шану в наших серцях.

Рідний народ збудує їм нерукотворний пам'ятник навіки-вічні... Чуєте, друзі командири, танкісти, сапери? Чуєте, як високо гудуть над нашими головами літаки, що летять, ہавантажені, на лінію фронту? Ми на той фронт вирушаємо. Він стане місцем тотальної смерті для ворога, який від нашого убивчого вогню скрутиться в клубок, мов гадина, й кинеться в смертельній агонії, щоб ужалити, й відповзє в своє лігво..

Так говорив до бійців і командирів танкових дивізій, що стояли на кордоні Росії й України, генерал-лейтенант Рибалка. Говорив він чистою українською мовою, бо знов, що в цих дивізіях переважно українці, його земляки.

Бійці й командири були зворушенні запальною промовою. Серця їх рвалися до покинутих батьків, матерів, сестер. Груди воїнів були переповнені гнівом.

Заревли мотори бистрохідних танків, заскрготали заливом шнеки, сотні тисяч солдатів рушили в наступ. Перед бійцями лежала їхня вдовиця-земля, всіма обшарпано й обплювана. І не одна німка скорботно затужить в чеканні на свого сина-воїна. Не подадуть їй навіть вістки, на якому фронті упав він кістями. Надсилає він їй вісті з Тобруку, з Шампані, з Александрії, з Палермо, останній лист прийде з Дону, а там і слід пропаде. Вийде німкеня на залізничну платформу, буде сумно розпитувати проїжджих полонених по закінченні війни. Спитає про свого Фріца чи Ганса, а ті,

що вертаються з баняками, в сибірських шапках та в фуфайках, усміхнуться лукаво, пригадають свої походи й нічого не скажуть...

І помчали після тієї промови Рибалки скажено в похід танки. Незламною навалою змели залізобетон та протитанкові надбудови, зроблені ворогом. Від їхнього шалено-го вогню горіла навколо земля разом з ворожими танками й гарматами. Злякався ворог такої нечуваної сили, ніколи не припускав такого шаленого завзяття й почав панічно відступати. За танками рушила піхота, сірі лави автоматчиків докінчували роботу. Скрізь лежали перевернуті машини, згорілі танки, валялися скриньки з муніцією, розбиті вози. Безліч трупів у зелених шинелях рясніли, розкидані по полю. Багато іх упало серед широкого поля, серед ярів та долин, серед спалених вітряків та згарищ. Відступала чорна сарана й лишала по собі стовпи кривавого полу-м'я.

Слідом за ними на бойовому танку мчав Дмитро Пустовий і прямим прицілом нищив ворога. Втомилися водії бойових машин, не вистачило бензини, а обози не встигали підвозити цабої та стрільна на фронт. Мчався Дмитро Пустовий на передовій лінії, почував себе мовби на якомусь святы. На ньому була нова гімнастерка, а на ній рясніли ордени й медалі. Вилазив він із танка, щоб добути бензини, а ті ордени й медалі сліпили кожному очі. А десь недалеко від нього йшов його брат Василь Пустовий з другом Розумовським та медсестрою Настею, яку перевели в його частину. Жартував Василь: „Підождіть, підождіть, скоро підемо за Україну воювати! На лобі нам смерть не написана, а Москва сльозам не вірить.”

Бійці сміялися з його щиріх слів і знову ставали суворими. Їхні руки прикипали до автоматів, здавалося, що й після бою тієї зброї їм не видереш з рук. Василеві хотілося зустрітися ще з Варею, донькою Марусею, поговорити з Мальвіною, з Петром та ще Дмитра та Івана оженити. Йому аж не вірилося, що в таку кашу потрапив. Фронт та фронт, а йому воювати немає за що. Хіба лише за те, щоб після війни не допікали, що чимсь завинив перед отчиною.

Разів зо два ще зустрічався з Федором. З Дмитром такої зустрічі не мав.

— Уб'є мене сволота, не побачу святих вод Дніпрових, — жутився Василь. Нога йому не переставала боліти, він шкутильгав на фронті, а до шпиталю йти боявся, щоб не відрізали ногу зовсім. Спав, як і всі, на привалі й місяцями не роздягався. Умивався снігом чи росою. Якось бачив сон, наче б то був у лісі, а ліс густий, навколо ні душі. Ніяк не

може з того видертись. Однією стежкою пішов — завела в болото. Серед корчів почали сичати на нього гадюки. Тоді спробував іншу стежку — дійшов до провалля. Над урвищем тільки тоненька березка прихилилась, гойдається під вітром. Раптом голова йому запаморочилася. Щоб не впасті в прірву, він схопився за гілку берези і так, безпорядний повис над кручею. Хоч як силкувався дістали ногами до недалекого ґрунту, але з цього нічого не вийшло. Висів він так, висів, і якось глянув на те місце, де та береза вчепилася в землю корінням. Бачить, дві миші підточують те коріння, гризуть його завзято і от-от перегризути. Василь уже не думав про порятунок, коли раптом десь узялися його два побратими: Павлюк і Стецюра. У Павлюка все чоло було в рудій глині, сине його галіфе було в грязі. Стецюра стояв у подергій сорочці, заплямлений кров'ю, що ще текла з його подряпаної пазурями шиї. В цю мить побратими помітили Василя, кинулися і врятували його. В ту хвилину миші перегризли коріння, і береза гнула в прірву.

— О, яка радість засвітилася в моєму серці! — сказав Василь друзям. — Дякую вам, що врятували мене від загибелі. Я ж був на волосинці від неї.

— Ти, брате, поспішай, — сказав Стецюра. — На балачки немає часу. За нами женутсья. Не можемо й не сміємо ані хвилини гаяти. В яру прив'язані наші коні. Є кінь і для тебе.

Спустилися побратими до яру, вийшли з лісу. Перед Василем стояв білий кінь.

— Та це ж кінь моого Петра, — радісно скрикнув Василь.

Кінь стояв і бив копитами землю. Василь з радості заплакав, підбіг до коня й почав цілувати гриву. На тій гриві раптом помітив краплини свіжої крові, що була такої барви, як заграва на фронті.

— Це Дмитрова кров, — здогадався Василь. — Петро цим конем давно вже не їздить... Серед таких переживань Василь прокинувся.

— Не добрий це сон, ой, не добрий! Коли б не трапилося чого з Дмитром! Голова в нього гаряча, ризикує на фронті, любить такі обставини. Крім того, він реаліст. Носом чує, звідки вітер дме. Знає, що німці будуть переможені, от і воює не за якусь там ідею, а за ордени, щоб легше було потім триматись на поверхні життя. В мене то зовсім інша вдача, — думав Василь. — Не терплю нещирості й гірко тужу, що впрягли мене в цю війну. Через них мої батьки пропали, рідувесь по світу розбрівся, хату під радгосп забрали, нічого в душі мої святого не залишили. А

воювати мусиш, бо як не ті, то ті пришиють тобі зраду й заб'ють, як собаку. Виженемо німців з України, проженемо расистських комісарів, а що принесемо народові своєму? Земельні реформи, звільнення від страху перед арештом без жодної провини й висилкою на північ, чи принесемо на багнетах право селянинові бути вільним господарем на своїй землі, мати худобу, садибу, земельну власність?

Гірка правда не давала Василеві спочинку. Не тільки йому, а й більшості його земляків, що воювали на фронти.

Знову задумався Василь над химерною картиною сну.

— Відчуває мое серце, що з Дмитром не все гаразд. Відчуває й болить.

І Василь своїми листами не давав Дмитрові спокою. Пригадалася йому казка про солом'яного бичка. Змайстрував того бичка-третячка дід своїй бабі, а вона й вигнала його пасти. Пасе баба того бичка солом'яного, що йому боки дід добре попросмоловав, пасе вона й пасе та напасла так, що всі лісові хижаки не можуть від тих боків очей відірвати. На тому бичкові хижаки й прогоріли. Дід їх усіх в глибоку яму повкидав, а потім великий викуп з них добром різним узяв.

— Так є й буде і з нашою землею, — подумав Василь. — Народи-хижаки на неї зазіхають і всі будуть покарані. Багата наша земля й щедра, тече медом і молоком, а найбільше нашими слізьми й кров'ю. Знайдеться в нас місце ворогам скласти свої собачі кості. Полягло їх немало, поляже більше. Бійці скучили за тишею. Навіть не могли її уявити серед безупинних боїв. Василь жартував, коли били гармати або літаки скидали бомби: „Чуєте, то лід на Дніпрі партизани висаджують біля мостів. Мусять ще бути живими десь мої два побратими такі, як вогонь, а здорові, мов повінь на річці. Відплатяť вони ворогові за наш придніпровський край і про мене в своїх поминках не забудуть. Будемо живі, то ще в них погостюємо, добру чарку горілки за дубовими столами вип'ємо...”

— Казала Настя, як удасться, — сказав за всіх Розумовський, і бійці просувалися вперед.

А там у лісах Київщини Стецюра скликав своїх соколів на раду, що їм робити: „Чи здобудемо українську державу, або загинемо в боротьбі за неї.”

Покійний Павлюк колись ще в Карпатах говорив: „Коли ми програємо війну за нашу соняшну республіку, за нашу справедливість жити на рідній землі, як цілий народ собі бажає, — то опинимося на еміграції, а може запишемось у чужоземний легіон, що служить інтересам Франції”.

— Думаю, що про еміграцію ніхто з нас не думає, а якщо нам судилося вмерти за волю України та народу, то вмрено героями, не посоромимо її.

— Не на те ми виrushали в похід, мерзли й годували комарів у лісі, що іти на еміграцію, — сказав Володимир Омельченко. — Не на те піднімали прapor волі, щоб тільки свою шкуру врятувати. Так залишімось ж вірними синами свого народу аж до загину чи остаточної перемоги! Сором був би нам тинятися по чужинах жебраками.

— Отже, — сказав суворим голосом Стецюра, — приготуйтесь, друзі-партизани, до всього. Навіть, — додав він спокійним голосом, — навіть і вмерти. Сили наші нерівні, а допомоги нізвідки.

Тоді виступив наперед Микола Черніговець і сказав:

— Жодної ролі не грає, хто вмре, хто живий буде й нашу справу продовжить. Життя є вічне, в одних чи інших відмінах воно вертається на землю. Отож, немає чим перейматися. Ми знали, чого йшли до лісу, знали, завіщо піднімаємо боротьбу, знаємо, завіщо складемо свої голови. Мій батько перший поклав свою голову за волю нашої землі. Брата Тараса замордували, а мене хай простить моя мати, що народився неслухняним. Залишиться вона сама на старість і навіть не буде кому її води в холодній хаті подати. Поганий син з мене, але я б повісився, коли б змінив боротьбу за краще майбутнє на теплу хату та матірню ласку. З нас тут кожен так думає, як і я, бо нам зайди залили за шкіру сала, знівечили найкращих серед нашого народу, зробили з нього погній, і хто ж тепер, як не ми, заступиться за наш народ? Хто, як не ми, змусить шакалів скаменути-ся й припинити свої злодіяння?

— Правда, — чулися вигуки з усіх сторін.

— В нас віками накипало на серці, і горе тому, хто ще раз захоче глумитися з нас, — сказав один із братів рибалок...

Таємничо прислухалися до цих розмов шпилькові ліси. Навіть вивірка з горішком у лапках заніміла серед гілок і слухала партизанську нараду.

— Стане нам гаряче в цих місцях, зробимо рейд у Карпати. Я знаю там такі непроходні місця, такі хащі й печери, що нас ні літаками, ні гармати не візьмуть. Газами не видувати, ні вогнем не випалять.

— Нікуди відступати не будемо, — сказав Володимир Омельченко. — Я не вірю, щоб після таких жертв знову на український народ упала неволя. Накосили ми того німецького трупу, як густої трави. Рябіють їхні могили з березо-

вими хрестами по узбіччях наших доріг. Прийде час, ще й Отто фон Боена за ноги повісimo, а потім катюзі Берії вік укоротимо.

— Добре сказано, озвався Стецюра, — поживемо — побачимо. Зброї в лісовиків досить, у ворога здобутої. Харчів теж вистачить, а наші бункери та криївки покищо зеленим листям пишаються. Іх ні з літака, ні крізь бінокль не помітиш, добре замасковані. Шкода тільки, що Івана Пустового з його хлопцями в лісі не вітаємо. Повалився, як сніп. Жаль його. Славен козак був. Потрапив в оточення, як до нас пробирається. Спорудили на нього німці засідку, якраз у тих плавнях, де могила Гмири височіє. А все через якогось провокатора, що вліз у поліцію. Продано його за якийсь гріш.

І Стецюра розповів тут свідчення очевидців.

— Зібрали, кажуть, Іван своїх поліцай і қаже: „Друзі, не посorомимо імени свого народу, не посorомимо слави цих священних місць, де колись із нашими батьками й братами за волю бився Гмирия! Не посorомимо його праведної могили, що височіє перед нами! Пора йти до лісу! Хтось проліз у наше підпілля, мені донесено, що німці можуть нас перев'язати кожної хвилини, мов баранів нeroзумних. Відберуть зброю й повішають наші шляхетні тіла на майданах нашого містечка. Будемо гойдатися в чорних жупанах, а ворог підійде, в обличчя плюватиме. Аж погнуться перекладини від важких набряклих тіл наших. Облудне вороння збереться зграями в повітрі, з галасом сяде на ті перекладини й мертві наші очі вийматиме. Сором і ганьба нам буде довіку, коли так безславно загинемо. Будуть наші трупи висіти доти, аж поки їх не обласкудять мухи та гедзі, що цілими роями прилетять на них жирувати. Сморід піде страшний, коли наші трупи розкладуться під спекою. І не дозволить ворог нікому з рідних підійти й перерізати скручений мотуз, що вріжеться в мертві горлянки. Отак будемо висіти, і нікому не дозволять наші козацькі тіла сирою землею покрити, панаходу на наших могилах відслужити. Аж як мотузка переріже останні сухожилки на шиї, а тулуб відірветься від голови і впаде додолу, ворог прижене арештованих ті останки наших змordованих тіл на вози складати і в собачу яму жужком поскидати. Зроблять це так, щоб ніхто й не знав, де спочивають наші благородні останки. Тільки місяць у небі буде в жалобі обходити ліси та гори. Блідим своїм сяйвом відправить панаходу, а вранці ще тумани закадять над тією блюзнірською ямою, — і поминай, як звали...

Хлопці в чорних жупанах пильно слухали слова свого отамана. Одноголосно відповіли: „Ти наймудріший. Ми тебе вибрали, веди, роби все, щоб ми не загинули!

Виrushали поліцаї увечорі яром до високих заростів, де Гмирина могила. Там сподівалися взяти поховані човни й переправитися на другий бік Дніпра, об'єднатися з загонами Стецюри. Іван надіслав колишніх дезертирів Офана Куранду й Прокопа Островського взяти під охорону човни й приготувати для переправи. Ці два поліцаї й натрапили перші на ворожу засідку. Запізно помітили вони цю засідку. Офан почав відстрілюватися, коли Прокіп Островський уже повалився поцілений кулею. Постріли почув Іван Пустовий. Його помилка була причиною його загибелі. Перед виходом з містечка він поділив свій загін на три частини й наказав їм по кілька осіб досягти плавнів. Останнім іхав на возі в супроводі кількох вояків Іван. На цьому возі була складена й зброя. Зупинився начальник поліції, коли почув постріли. Він не знав, що то відстрілювався Офан біля мертвого товариша. Офан відтяг Прокопа, поклав його під перевернутий човен, роздер на ньому сорочку й прислухався до биття серця. Товариш був мертвий, і Оfan, щоб дати знак Пустовому про небезпеку, став на весь зріст і пішов з автоматом косити ворога. Він упав недалеко від човна. Стрілянину почула партизанска розвідка й надіслала кілька човнів на допомогу Іванові. Перед тим Іван повідомив партизанів про свій виступ через розвідувача-діда. Партизанським човнам треба було зробити обхід принаймні з кілометр, щоб не потрапити під вогонь ворожих кулеметів. Поки партизанські човни прибули на підкріпллення, німці оточили Пустового й кричали йому здаватися! Лише він відкинув їхню ласку лишитися в живих і закидав їх гранатами.

На місці бою лишилось багато різного трупу.

Половина поліцаїв Івана Пустового лежали побиті. Сам Іван упав коло кріслатого дуба, мов той, кого Пилат наказав розп'ясти. Правда, хреста не було, тільки руки його були дивно розкинуті, а замість ран від цвяхів, долоні були прострелені ворожими кулями. Його груди були зрешетовані кулеметною чергою, бо недалеко від того місця був знайдений німецький кулемет і два убитих ворожих кулеметників. Чоботи його були забризкані кров'ю, а чорний жупан на колінах роздертій. Біля Івана лежало шість забитих жандармів. Коли партизани збирали трупи, то натрапили на пораненого Офана Куранду. На диво, він був живий, і вони обережно поклали його в човна й так відпровадили на другий бік Дніпра, де він згодом вилікувався.

Сумна вістка облетіла чорножупанників, що іх отамана вбито. Партизани й поліцай поскидали шапки й низько схилили голови над трупом. Володимир Омельченко, що керував операцією допомоги поліції, наказав хлопцям узяти поляглого на руки й перенести до човна, щоб ворог не насміявся з мертвого. Повстанці закопали вбитих, сіли в човни та й попливли Дніпровими водами. А над мертвим Іваном тужила птиця-рибалка та шугали в повітрі чирки, що вилітали з своїх піщаних гнізд.

Стецюра наказав похоронити вбитих з належними почестями. На похорони прибула таємно й Леся. Слізно тужила молода вдова, обмивала рани, оплакувала свого чоловіка. А Іван лежав на зрубаних гілках, мов би щойно заснув та в сні щось пильне обмірковує. Леся не відходила від небіжчика, про щось йому повідала, дорікала. Дорікала за те, що він її, таку молоду, так рано покинув.

— Що ж я без тебе, мій дорогий, буду робити? — плаکала Леся. — Ти ж мій голубе, вже не затуркочеш уранці, не промовиш ласкаво словечка. Вже ти, мій голубе сизий, не полетиш в ясноокі простори, не постукаєш крилом у мої віконниці. Горе мені безталанній. Горе моїй біdnій голівоньці! Лишив ти мене самісіньку! Немає до кого мені в моїй тузі голову прихилити. Нема до кого словечко промовити. Важко на серці, а ти, мій любчику, не усміхнешся.

І навіть, якщо прийдуть гендлярі з цілого світу, і захочутъ утішити мене, втихомирити мій плач пограбованим добром і коштовностями України, щоб я лише забула твою загибель, то їм не вдасться досягнути моєї прихильності до себе. Не треба мені ані золота, ані срібних речей, ані з морського дна перл, ані з шарлату, віссону, пурпуру чи едварбу дорогих вбрань. Во вони в мене забрали найдорожче, це — тебе, чоловіче! А коли ті колонізатори, як три царі піднесуть дари, вгамувати мої сліззи, то я розтулмачу той ралець так само, мов колись протопоп черкаський, Федір Гурський. Бо його провіщання було пророчим ...

Чому ж не відкриєш очі, не промовиш словечка? Мовчиш та мовчиш! Завіщо ж ти розгнівався на свою Лесю? Я ж тобі теплої води гріла, як вертався з роботи, чистого рушника подавала, мило біля мідниці клала, щоб ти вмився, ноги вимив, чистим рушником піт з чола витер. А ти віддячив мені за клопоти й безсонні ночі, що я провела, коли ти виїжджав з дому. Навіть глянути на мене не хочеш, не хочеш усміхнутись до вірної дружини? Чим же я прогнівила Бога? — не вгавала Леся, тужно ридала,

голосила. До неї підійшов її брат Володимир, взяв її за плечі, заспокоював. Це ще дужче розворушило Лесю. Молода жінка заголосила ще більше.

Лейба Козар почав читати над мертвим псалтир, а Стецюра нервово ходив біля небіжчика, якусь думу думав.

— Легка смерть козака спіткала. Його не мучили, шкіри не здирили, вогнем не пекли ноги, за його шию мотузка не заплакала, і вмер Іван Пустовий справжнім героєм. Умер у бою, і пам'ять про нього буде довго жити в цих околицях. А баптист читав із святого Письма: „І привели його фарисеї та книжники й поставили перед Пилатом на суд. Питає його Пилат: „Чи дійсно називаєшся царем юдейським?” — „Так, ти сказав... Моя влада не від світу цього...” Тоді Пилат попросив мідницю з водою й омив руки свої, обтер рушником — „Я не бачу жодної вини за цим чоловіком...” Слова, що вилітали з уст штурнди-повстанці присутні уважно слухали. Навіть птиці перестали щебетати на вершечках берез та сосон. Часом тишу порушував охриплій плач молодої жінки, що не могла відірватися від його смертного ложа. А Лейба не переставав читати над мертвим та перегортати сторінки святого Письма:

„І били Його по голові тростиною, і плювали на Нього й кидалися на коліна, щоб поклонитися Йому. Під час глузування здерли з Ісуса його багряницею й одягли Сина Божого в лахміття й дали душогуби Йому напитися вина з смирною. Він не прийняв. І розпинателі Його поділили між собою Його одежду, перед цим кинувши жеребки, що кому припаде. Була ж година третя і розп'яли Його...”

Похвали Івана з великими почестями і над ямою Любомир Стецюра сказав таке: “Дорогі побратими у зброй! З кожним днем ми когось не дораховуємо в наших лавах, всякої пори хтось падає в боротьбі за волю рідного народу.”

На цей раз жертвою ворога став Іван Пустовий. Доля його схожа на долю оборонця північних кордонів України за часів визвольної боротьби з - під лядцької кормиги, Михайла Кричевського, київського полковника, якого був вислав Богдан Хмельницький проти військ Радзівілла. Своєю посвятою не допустити переважаючого озброєнням і численністю ворога, захопити святині Києва, полковник Кричевський під Лоєвом, відкинувши ласку ворога, заподіяв собі смерть. Те саме, на наших очах, зробив син українського народу, Іван Пустовий. Дарма, що між цима двома подіями різниця майже в триста років. Одне є знаменним, що дух і посвята нащадків козацьких героїв – неподільна, як і прагнення народу до самостійності.

Син України загинув, і зоставив сирітку, що заплаче гірко й матір свою спитає, чом же не приходить батько додому. Аж як дитина виросте, тоді довідається про гірку правду й виросте грізним воїном, як і його покійний батько. А таких дітей, як оцей син Івана Пустового, лишилося сотні тисяч на нашій землі. Виростуть і підуть шляхами своїх батьків. Може інші часи тоді прийдуть, і ім не буде потреби сидіти й ховатися в лісі чи плекати ненависть до сусідів. Може ім усміхнеться зовсім інша доля, ніж нам. Покійний був молодий та повний здоров'я. Як і кожний з нас, Іван Пустовий виходив орати поле, волочив зяблю, сіяв пшеницею, щоб поле заколосилося влітку повним колосом. Іздив він ставити жаки в заводях, закидав сіті в Дніпрову глибину, був, як і кожен з нас, добрым господарем. Наробився покійний за свій короткий вік, настраждався в утікачах, тепер лежить, спочиває. Хто може закинути, що він чи його друзі, не були добрими батьками своїх дітей, добрими чоловіками своїх жінок, добрими синами своїх матерів. Ми сьогодні віддаємо шану не тільки Іванові Пустовому, а й всім, що впали з ним у плавнях від ворожої засідки. Хто може закинути, що покійний та його побратими не були чесними? Хто може закинути, що вони не любили свою землю, як самих себе? Хто може докоряті, що вони не геройчно подягли за неї? Тільки верша може чванитися з болота й не помічати, що й сама в болоті. Так само й наші вороги—чекісти й гестапівці, що мають на своєму сумлінні кров наших дітей, матерів, можуть перекручувати правду і на сторінках історії вписувати своє геройство й називати нас бандитами. Думають, що брехнею й підлотою завоюють світ і тоді їх, як переможців, ніхто не засудить. Але цьому не бувати, бо на злодії не тільки шапка горить, горять його вуха. В його зайчій душі посіяне боягузтво, відчуває його шкіра, що дозведеться зазнати заслуженої кари за вчинені злочини нашому народові. Ворог буде скаженіти, що йому не вдасться нас оббрехати перед нашими людьми, перед нашим багатостражданальним народом. Йому не допоможуть ні його дивізії, ні сексоти й перевертні з нашого народу, що служать йому за кращий шмат хліба. Сором і ганьба тим запроданцям, що ставлять свої шкурні інтереси вище від справи нації. Сором і ганьба ім! І прийде час, коли правосуддя покарає жорстоко недолюдків... Осиротив покійний Іван Пустовий молоду жінку Лесю та малого сина. Лишив їх так рано, що дійсно треба кинути докір тій володарці, що звуться смерть. Ми, що призначенні часом для виконання найбільшого завдання в двадцятому столітті, будьмо немилосердні в боях за волю вітчизни—України.

Будьмо чуйними до кожної ворожої провокації, до кожного вчинку, що міг би заплямувати нас перед народом та перед історією. Хай же земля, що прийняла Івана Пустового та його друзів, буде їм легкою. А наша молитва над могилою загиблого друга нехай буде почути в Бога, і відведе Всешишній почесне місце для нього в своїх володіннях. А в наших серцях хай створить вічну пам'ять..."

Грудки землі падали й падали на віко домовини, що потопала в лісових квітах. Леся вже не могла більше плакати, схилилася край відкритої ями й так заніміла над нею в своїм незриданні горі. Її підтримували під руки Володь та Матвій. Не шелестіла жодна галузка в ту мить, не щебетала жодна пташка, щоб не порушити тишу над свіжою могилою. А молода вдова безсило схилила голову. Її очі були сухі, бо на дні безталанної душі вже не було сліз, вона їх виплакала. Жінка охрипла в голосінні над небіжчиком.

Любомир Стецюра закінчив промову над могилою, а партизани стояли з непокритими головами й думали про покійного чи про своє невідоме завтра. Тоді серед тиші зачнуав голос Миколи Чернігівця, що виступив віддати покійному належну шану:

— Сьогодні від нас відійшов Іван Пустовий, невтомний борець за краще майбутнє нашого народу. Відійшов той, що ніколи не дбав за своє особисте. Ніколи не дивився на службу, як на корито наживи, збагачення. Був покійний щиро-сердої вдачі, простий, мав багато друзів у своєму районі. А для мене особисто Іван Пустовий був замість утраченого брата. Пам'ятаю, як він з покійним Острівським та пораненим тепер Офаном Курандою поневірялися в лісі. Багацько рожевих плянів малювали хлопці на майбутнє. Скільки енергії було, скільки завзяття! Мріяли побачити схід ясного сонця над рідною землею. Думали послужити своєму народові силою й правдою, раділи їхні серця, що українці розуміють їхні прагнення, а народ дивиться на них не як на запроданців лютих, що шукають собі вигідних місць та ласки в чужинця. Раділи серця, що їх вітали люди й не мали щодо них застережень. В поліції Іван Пустовий та його друзі виконували велику роботу для порятунку нашим людям проти фізичного їх винищування. Там же шикувалися лави нашого недалекого майбутнього. Але скoilося таке, що того сходу нашого прекрасного завтра покійник не почекався. Івана Пустового та його друзів підло зраджено, коли він виступив, щоб з нами з'єднатися. Роботу, що її він виконав у районі, не обчислити жоднім числом. Не вимірити ніякою міркою. Але прийде час, і його заслу-

ти перед рідним народом будуть написані золотими літерами в пантеоні слави. Тут не так давно читано з святого Письма про Того, Хто прийняв розп'яття, щоб урятувати ціле людство. Були в Його вороги й друзі. Дивне царство мав Христос, і царювання Його дивне. Його знеславлено, обпльовано, вбито. Те саме й з смертною людиною, що була лише добрим християнином. Велика любов до тих, що не можуть розуміти величі світанку, жила в серці покійного Івана Пустового. Любов, що поборола зло, любов, що вчила інших любити і через страждання дійти до пізнання Ісуса Христа. Через терпіння стати сціленими від усякого бруду й дикунства. Через страждання своєї душі полюбити свій народ і боротися за його цілковите визволення з хижих рук катані. Покійний багато пережив, щоб зрозуміти велику істину любові. Любові до близького, любові до рідного краю. Бо там, де немає віри, не може бути чистої й справжньої любові. Там усе змеханізоване й обчислене сухими клітинами розуму, що є лише незначною частиною Духа. Відійшов від нас Іван Пустовий, і, здається, щось у нашому серці зникло, щось ніби в ньому відірвалося й упало в каламутну воду. Так схилімо ж наші голови над його прахом і нехай йому рідна земля буде легкою. Хай же птиця-рибалка, що сумно скиглить над Дніпровими берегами, рознесе сумну звістку про загибіль одного з найкращих синів нашого народу. Хай реквієм по його бунтарській душі вдарять об скелі грізні хвилі Чорного моря. А ми помолімось за душі тих мучеників, що впали за волю, сповнимо наши серця вірою в остаточну перемогу..."

Після цих слів Микола Черніговець відійшов від могили, що її почали повстанці насипати. А Леся підбитою безсилою пташкою билася на краї тієї ями, виривалася з рук у брата, хотіла кинутися в ту глибоку яму, билася головою об сиру землю. Її великому горю співчували повстанці. Так і їхні жінки, може, будуть ридати й голосити, коли не мине їх зла доля. А недалеко від могили Івана Пустового німувала могила Степана Павлюка, що височіла в барвінку, зеленіла дерновим покривом. До тієї могили після похорон Івана Пустового підійшли два місцеві повстанці, поправили на ній квіти, вирвали з корінням бур'ян, що пішався на могилі.

— Поховали козаків, як то належить героям. А от яка доля нам припаде? Народжується людина на світ, і якби знала, що її в житті чекає, то не хотіла б родитися або прогляла б батьків. Лише клопоти, поневіряння отак, як і в нашему лісовому житті. Не має людина спокою, вічно живе в напруженні, в боротьбі за шматок хліба.

— Так і в світі. А ти думав як? — озвався другий повстанець. «Світ — це суєта суєт. А не помажеш воза — не поїдеш. Світ треба не тільки пізнавати, а й приділяти йому увагу, обдаровувати. А він буде тішитися, мов мала дитина. Кожному на цьому світі треба вгодити, кожного вислухати, від кожного добре чи й зле про себе почути. Стежують у нас всі поважаємо, шануємо, любимо, а вороги прогликають, він для них щось бридке, огидне. А все за те, що підняв боротьбу за Україну. Так само з покійним Іваном. Сидів би тихо в своїй поліції, носив би чорний жупан, мав би що з'їсти й випити, а то бачиш, не захотів дармового хліба, — загинув героем. А таких у нас людей багато, що мають за особисту ціль не наживу, а загальну справу цілої української нації.

— А ти думаєш, що святі горшки ліплять!? Нічого подібного. Люди можуть власними силами собі рай створити на своїй землі та ще й інших повчити, як на світі жити. Так само й з нашим народом. Коли б ми не мали своїх перевертнів та шкур, то вже давно нас сусіди шанували б і боялись. А то в нашему краї, як у тому подвір'ї, де немає ні воріт, ні вікон у хаті. Хто хоче, той і заїжджає та все, що бачить у тому дворі, собі на воза складає, у свій край тягне. Ніхто того розбійника не зупинить, бо кожен, бачиш, бойтесь. В розбійника зброя в руках і він має право судити на нашій землі живих і мертвих. А все це лінівство та добрість наших предків нарobili. Були вони ледачими та занадто м'які серцем. Це використали наші вороги, що тримали в рясі хреста, а під рясою ножа, яким при нагоді й цілили нам під серце. А ті брати, що бачили, як сусіда чужинці грабують, усміхалися тільки, мовляв, моя хата з краю, нічого не знаю. Хай грабують і вбивають сусіда, мене ж не зачіпають, — я сумирний душою й такий покірний, мов ягнятко, що двох маток ссе. А вийшло, що той зайдя-хижак насміявся з сусіда, поліз до того смиренника та й захованим під рясою ножем випустив йому кишки; своєму Богові свічку поставив, щоб той простив йому гріхи, на храм подарував і по тому засів на чужому господарстві.

— На Бога надійся, а рук не складай, —сказав до друга незмінний товариш. Бо ті, що в Бога вірують лише для себе, а з інших деруть по три шкури, нам теж не по дорозі. Чим більше людина кричить та поклони в храмах б'є, тим більше вона може мати в жилах сатанинської крові. Взяти б хоч би й Гітлера. Намалював він хрести на крилах своїх літаків, на бляшках своїх армійців, написав „З нами Бог”. А виходить що? — Виходить, що з ним сатана, а більш нічого.

— Хай кожен вірить, як хоче. Родилися ми православними й умремо ними, — ніби стверджував перший. То віра наших прадідів, дідів і батьків. Але ми ніколи не будемо сліпими релгійними фанатиками, і нам не по дорозі з тими, що плекають злобу проти брата. Ми ніколи не будемо христо-продажцями, езуїтами, бо нас цього не вчили наші матері; хоч злочинців цивілізації ми не забуваємо. Певно, фарисеї можуть обвинувачувати нас, що ми, мовляв, варваридикуни. Що ми ще уніати, тобто — не належали до Риму. і нас, мовляв, треба привернути до папської столиці. Захочуть вони ще прийти на нашу землю, шукати собі місця для своїх злочинів, робити між нами заколот, вчиняти братобивство. А ми членою іх вислухаємо й відішлемо назад, бо від тих езуїтських злочинів переповнилась наша земля. Хай іде геть чорна сила, просвічує себе та своїх синів, щоб вони не вбивали один одного та не зазіхали на землю інших народів.

— Твоя правда, брате, нам не потрібні чужі пророки. Своїх знайдеться досить. Так як колись дажбожич Аттіла повстав проти рабовласницького Риму, так і ми ополчiliся проти проклятої німоти. Забуваємо ми про милосердя Боже, бо ворог, що прийшов з „цивілізованого” світу, виявив себе справжнім дикуном і хамом.. Треба його протверзити трохи, хай попробує не тих калачів, що йому Москва вагонами через Берестя надсилала, а нашого житнього хліба. Цей хліб йому впоперек горла стане, і не діжде ворог вороття до свого краю. Бо свинею він був послідньою на Україні ...

Ще довго вели розмову повстанці, згадували своє дитинство, громадянську війну, Мальвіну, хутір у яворах, що його спалили німецькі карні загони. Надходили на ліс сині сутінки, срібна його лиштва волочилася по травах, звисала на притихлих кущах. А вітер, що прилинув з Карпат, оповідав столітнім дубам про бачене в широких світах. Розказував той вітер про колони добре вишколених німецьких вояків, що відступали з Африки, з Італії та билися на кордонах української землі; залитив він до узгір'їв сивих Альп, де тумани чередою спускаються в долини. Там серед тих неприступних гір височіє палац орла-могильника, що погнав своїх підданих на підбій світу. Неприступне те хижакське гніздо, і він сам інколи прилітає туди з своєю орлицею-коханкою. Музика, співи лунають з того палацу, дорогі вина ллються рікою. Серед тиші чути пристрасні цілunkи закоханих, і гості піднімають гости за остаточну перемогу, кличуть того орла-могильника „майн фюрер”. А по

узгір'ях розкидані маленькі хатини мешканців тих гір, що пасуть свої корови та вівці серед зелених полонин. Неприступне гніздо того хижака заховане від людського ока. Прийде час, і воно буде поцілене бомбами й перевернуте догори дном...

Шумів вітер про красу Карпат, про пожари селищ, що догоряли під калатання церковних дзвонів. А ті, що ходили до церков і костелів, різали і вбивали один одного, і кров дітей їхніх рікою текла недалеко від Збруча. Тваринне нищення опанувало людське ество, люди брали приклад від найбільших дикунів, щоб тільки задоволити своєгоїстичні потреби. Тихо й сумно ставало в партизанському лісі, де вже не було братів-рибалок, ні Миколи Чернігівця, ні Матвія Біди, Любомира Стеценори. Тільки могили стояли сиротами на галявині, а над ними шумів вітер, і його плач за втраченим наростиав щораз дужче. Шкода йому тих людей, що були обдурені й знеславлені варварською добою.

Після похорону свого чоловіка Леся вже не вернулася додому. Володимир відпровадив її з дитиною в безпечне місце. Там, де була партизанська влада, і ніколи ніхто не бачив жодного німця, Леся й залишалася аж до кінця війни.

— Чого ж я така нещаслива, брате мій рідний? — скаржилася Леся Володькові. Серце моє лиш почало радіти, що сина маю. А тут таке лихо на голову впало! Безталанна я! І завіщо мене Бог так покарав, що я не можу нічого придумати. Знала б я перед цим, що мені таке велике горе випаде, в річці втопилася б.

— Нічого, — потішивав її Володько. — Мало є щасливих родин тепер на світі. В кожного своє горе. На те війна, війна без жертв не буває.

І притгадав він 1941-й рік, перші постріди на кордонах української землі. Відступ армії, а серед тих наляканіх і спантельичених військовиків його висока постать. Відступали військовики недалеко від рідного містечка, і забіг Володько попрощатися з своїми родичами. Відтоді нікого не бачив. А ось рідну сестру зустрів у великому горі. Бід — на Леся, не встигла на світі пожити, щойно одружилася, а тут таке нещастия спіткало. Відійшла армія на схід, а Володько опинився в лісі, і не в бандитах, а в загонах народніх месників. Не ворогом свого народу і не зрадником своєї землі, а юайбільшим приятелем і найвірнішим сином своєї матері України став. Впаде його молоде тіло під градом ворожих куль, але слава дійде до рідного подвір'я, і старий батько простить його за нерозумний вчинок, коли пішов він з батьківського двору. Але хіба міг він діяти інакше?

Ні. Сумління мучило б його все життя, якби в тяжку хвилину відвернувся від народу з камінним серцем до долі цілої нації. Минули роки, як у воду впали. Змінився Володько, підріс за ці роки. Леся також змінилася. Була привітна, усміхнена, а тепер сумно на неї глянути. Аж почорніла від печалі. Схудла за останні дні в риданні за своїм чоловіком, а вигляд, як у мерця. Безсонні ночі випали для молодої жінки й незліченні клопоти. Назвала сестра свого сина так, як того хотів Іван: Василем. Охристили його в церкві, старий Омельченко з своєю старою пішов подивитися на ті христини. Охристили й Василем назвали на пошану Василя, Іванового брата, що невідомо, де мається. Раділо в старих серце, що дитина прийшла на світ і куми попалися добре. А тут тобі лиxo та ще яке на їхні біdnі голови. Вбили вороги Івана, а Леся теж пропала з малим Василем. Ніхто не знає, де вона ділася. Володько боявся, щоб сестра в перших днях загибелі Івана не вкоротила собі життя. Видно було, що Леся скоряється своїй безталанній долі, перестала плакати, почала істи й дитину доглядаe. Володя примістив її в одному з селищ у знайомих, наказав дивитися за нею та за маленьким Василем.

Від'їхав Володимир виконувати свої партизанські обов'язки і рідко коли давав про себе знати або навідувався провідати сестру. Знову надходила осіння пора, вітер завивав тужно по шляхах, де проходили повстанці. Почалися осінні дрібні дощі. По рівчаках шарудilo обірване листя. В лісах уже не стихала канонада, і звір'я переполошилося, бо ніколи не бачило стільки людей у непрохідних хащах. А партизани йшли й співали пісень, що їх склав для бойових загонів Платон Саханді.

На другу Пречисту, коли йшов дощ і приїхав до Києва потайки Борис. Лікар знов, що живим йому від німців не вийти, не зважаючи на те, що він врятував життя Отто фон Боенові. Рештки підпільної організації були розгромлені. Лікар вирішив тікати не тільки з містечка, а й з Києва. Думав перебратися до партизанів, але було вже пізно. Ніяких партизанів він не знайшов, бо загони Стецюри пересунулися далеко звідси. Тоді Борис вирушив на Київ, щоб хоч попрощатися з матір'ю. Надія Іванівна зраділа його приїздові.

— Ви, мамо, не дуже радійте, — сказав Борис. — Я в хаті довго ще буду. Пару хвилин і від'їжджаю геть. За мене не бійтесь. Переходиться деякий час, а там і знову до вас навідаюсь. Такий, бач, час настав, — потішав сиву голову лікар. Отак тебе, мов того собаку, на рідній землі переслідують. А подумати, завіщо й хто переслідує? — Ті, що наш

народ роздягли й розпинають. Вороги люті, чужинці прокляті, від яких нам ніколи не чекати добра. Як то каже народнє прислів'я: „За наше жито та нас і бито”.

— Виїжджати мені треба, може так врятую свою голову.

— Ти, сину, більше знаєш. Я вже стара, нічого на цьому світі не розумію. Тобі видніше, що робити. Коли треба виїхати, десь переховатися, роби це якнайшвидше. А за мене не бійся. Якось раду дам собі. Хоч віщує мое серце щось недобре, але я вже махнула на все рукою: що буде, те й буде. Гіршого за те, що я вже бачила на своїм віку, не буде. Перевели ці прокляті війни все мое життя; знівечили його дощенту, скалічили мої роки, жодного радісного спогаду на старість не лишили. Прокляті, немилосердні роки. Зазнала я, як і більшість наших жінок, тільки зліднів, пролила море сліз. Хто ж мені за ті сльози, за ті немилосердні страхіття заплатить? Не забуду лихоліття довіку, хіба би мені на груди насинали землі.

Борис мовчки вислухав. Йому до сліз було шкода матері, шкода, що вона жодного світлого дня не зазнала на своїй рідній землі. Важко було виховувати своїх дітей, ще важче було терпіти розлуку з ними. Осліпла Надія Іванівна. Ледви розпізнавала сина.

— Знаєш, мій соколе, — сказала Надія Іванівна. — Я хоч стара, але покищо вмирати не збираюся. Чекатиму тебе й Павла в гості. Буду чекати й надіятися, поки й помру. За весь вік я не могла надивитися на вас. Десь ви все походи відбували по чужих країнах, а тепер знову розлука випадає, — скаржилася Надія Іванівна крізь сльози.

Борис обняв матір за плечі, поцілував у сиве чоло: „А ви, мамо, не плачте. Були ми в гірших умовах і виходили сухими з води. Так буде й тепер. Трапиться нагода, я дам вістку про себе.

Борис попрощається з матір'ю, забрав найпотрібніші речі і в супроводі двох приятелів вийшов з будинка, де колись родився. Вже в сіннях лікар зупинився сказати про новини, що сталися в Городищах.

Надія Іванівна дізналася про загибелю Івана Пустового та про арешт старого Омельченка й Петра Пустового. Хату Омельченка німці добре пошарпали, позабирали із скрині все, що тільки там було. Потримали старого й Петра, всипали їм шомполів та й випустили. Власне, врятувала їх Василица, що мала великий вплив на Отто фон Боена.

— Ця ж Василица, — сказав Борис матері, — повідомила й мене, щоб тікав, бо на столі в комендатурі лежить підписане розпорядження на арешт мене.

— Добре, синку, що втік, а то я тебе й не побачила б, — сказала Надія Іванівна й провела сина за хвіртку.
— Прощайте, мамо, і простіть за все горе, що я Вам при-
ніс, гукнув на прощання Борис.

— Прощай, синочку, утіхо моєї старости. Прощай та не забувай про матір. Я ж буду тебе повсякчас виглядати.

Коні рушили, і Борис із своїми супутниками зник за за-
кругом вулиці. Надія Іванівна невтішно ридала цілий тиж-
день. До неї навідалися гестапівці, шукали Бориса. Але Надія Іванівна не дала ім про сина ніяких інформацій. Геста-
півці перерили медичні книжки, заглянули в усі закутки й відійшли з порожніми руками. Смуток і відчай ще дужче стиснули серце старої матері. Страшні сновидія її непоко-
їли. Кожного вечора вона ставала навколошки перед іко-
нами, молилася за долю Бориса. Молитва принесла їй по-
легкість. Вже не почувала себе такою безпорадною.

За останні місяці Платон схуд. Якась задума лягла йому на спалене сонцем чоло. Мислив він уже трохи інакше, ніж кілька місяців тому. Шкода йому було Галини Безручко. Не довелося вже з нею зустрітись. В умовлений день він за-
витав до неї на квартиру з своїми новими віршами. Двері йому відчинила мати письменниці.

— Добриден! — вклонився Платон. Я хотів побачити Галину. Чи прийшла вже вона з роботи?

— Прошу зайти, — сказала мати. — Знаю, що ви Пла-
тон Саханда. Галина про вас багато розповідала. На жаль, моя Галочка, як у воду впала. Випало мені нечуване горе
на старість. Вийшла Галина пару днів тому до міста й була скоплена в облаві. Забрали її, в чому була. Я кинула-
ся до ешельону, де заганяли людей на вивіз до Німеччини. Там в обведеному колючим дротом подвір'ї я побачила під пильною охороною Галину в групі з іншими чоловіками й жінками. Підбігла моя донька до колючого дроту, вся в слізах переказала, що вже відбула лікарський огляд і при-
значена на вивіз до райху. Наступного ранку я ще раз піш-
ла туди, але по моїй доньці й слід пропав. Поліцай сказав,
що всіх, захоплених в облаві, перевели до вантажних ваго-
нів. Кинулася я на станцію. Побачила ще раз її заплакане
лице, що виглянуло в білій, від мене дарованій хустці. По-
їзд промчав, обдав мене білою парою. В білому тумані зни-
клі заплакане личко моєї коханої донечки.

— Так, — сказав Платон, — це дійсно сумна новина.

— Лишила мене моя донька сиротою на старість. Стара я, скоро помру, і не буде кому мене поховати.

— На все воля Божа, — сказав Саханда. — Війна скінчиться і Галина жива й здорова повернеться додому. Побуде на тяжкій роботі, пізнає чужі краї. Ви ж знаєте, що сьогодні ніхто не сидить дома. Йих розігнало сім'ї по світу, батьки не знають, де їхні діти. Діти не знають, де та лиха доля закинула їхніх батьків. Ще втихомириться і Галина напише багато цікавих своїх новель. На сторінках згадає про нашу молодь, що була на невільницьких роботах.

Стара приготувала для Платона чаю, і хлопець неохоче сів до столу й почав утішати прибиту горем матір. У кімнаті все так само було охайно розставлене й удекороване, як і востаннє, коли Платон відвідав Галину.

— Це ж Галина доторкалася своїми руками до кожної речі, — думав поет. — Це ж вона поливала квіти свіжою водою, відчиняла вікна, щоб провітрити кімнату, вішала портьєри, фіранки.

— Пильнуйте, щоб не розгубилися цінні рукописи. Повернеться Галина з Німеччини, її нотатки будуть неоціненим скарбом.

І тут Платон пригадав молодь, що йшла з клунками за плечима в далеку дорогу. Йшли хлопці, дівчата.., В кожного за плечима клунок з харчами. Йшла молодь лісовою дорогою, а пташки кругом цвіріньяли й казали не одному з них: „Куди йдете? Чи знаєте, що на вас чекає там на чужині? Поневірятиметься чи й загинете на фабриках під бомбами британськими.

А ліси тривожно шуміли над тими, що йшли в далеку дорогу. Дійдете до Києва, а там тікайте з лютої пастки, не йдьте нікуди, бо вже не доведеться ходити веселими стежками-доріжками. Вже не доведеться задивлятися на цвітіння калини, не милуватися шумом медоцвітіх байраків.

А діти йшли тією дорогою і серед них подумки був і Платон. Йому жаль було прощатися з травами, квітами та веселими пташками, що вітали його. Як же я буду на чужині без свого рідного народу? Стискалося йому серце. Як же я зможу оспівати красу рідного неба, його блакитъ, коли я його не побачу? Як же я зможу передати на папері краєвиди лугу та лісу, свавільний лет вітру, коли мені не уздріти тих синьооких озер, не чути того завивання?

Чим ближче доходила молодь до Києва, то дужче сповнялися серця скорботою, тим сильніше гудили бори над Платоновою головою. Жовтий молочай, гіркий сивий полин, дзвіночки й проліски на галевинах, крики диких гусей на болотах — усе було рідним і близьким неспокійній душі. Кожен листок, кожна галузка були для нього дорогі й при-

емні. Тут все було для нього близьким серденьку, як і для тих юнаків та дівчат, що йшли в чужі краї. Все, все було для Платона жаданим і милим до болю, мов солом'яні стріхи хат, що стояли в кругі зелених яворів та стеблистих високих соняшників. Навіть його серце боліло, як хтось ставив сильці на синиць, чи рвав латаття, що милувало зір.

Його земляки були привітні та малі. Чи можна знайти десь миліших людей? Здається, найлюдяніших від його співвітчизників немає на світі. Україна була справжнім земним раєм, бо Бог, здавалося, полюбив ці краї й захотів, щоб своєю красою вони виглядали другим Едемом. Тільки вороги зробили з того раю страшне пекло, і ось чому й горить земля під ногами, а ліси вкриваються чорними сувоями диму. Піднялися вище від всіх хмар пожари, і дим із спалених дворищ покрив не тільки бори, а й поля й видолинки.

Ішов юнак тією дорогою в Німеччину, і жовтіла перед ним дорога, не хотіла разом із лісом випустити молодь із своїх обіймів. Але все таки, як і Микола Черніговець, в ту далеку дорогу Платон не поїхав. З групою молоді дійшов до Києва, а там утік із транспорту й за допомогою друзів влаштувався на газоході. А тим, що поїхали, Платон залишив свою торбу з хлібом та цибулею. Може йм той святий хліб пригодиться на чужині. Виймуть хлопці чи дівчата його з торбинки, розділять по шматочку й заллються рясними слезами. Пригадають своїх батьків, що лишилися сумувати за ними. Утік Платон від Німеччини й добре зробив. Плавав на Дніпрі, на Прип'яті, де йому пташки щебетали, його пісні переповідали. А ліси, здавалося, також раділи, що пісняр залишився в ріднім краї. Вітали його знайомі люди, коли баржа чи газоход приставали до берега. Ділилися з ним, чим Бог послав. Прибували рибалки з ловів. кидали до коша пайку свіжої риби й йому.

— Візьми, звари собі на вечерю, бо це твоя, Платоне, пайка, ти ж серед нас найголосніший. Ми то німі люди, а тобі Бог дав талант, щоб ти про нас німих світові розповів.

Колись твої пісні будуть співати наші онуки і взнають про ті діла, що діялися на нашій землі.

— І я, зворушений, дякував їм, — думав Саханда і йшов собі далі. І чим більше пізнавав Платон свій народ, тим більше наповнялося його серце пошаною й любов'ю до біжнього. Пастухи розкладали багаття в лузі й впізнавали пісняра з його ходи, як тільки його худа в окулярах постать появлялась на обрї.

— Сідай до нас, Платоне, картоплі печеної їсти, — за прошували пастухи.

Він підсідав до того вогню, слухав пісень, що пастухи співали про повстанців. В затоні, де його газоход чи баржа кидали кітву, до юнака підходили вантажники й матроси. Люди були раді, що Платон серед них перебуває.

Гупали молотки, дзвеніли теслярські пилки, рухалися зводи з вантажем, сліпило очі робітникам від електрозварювання. Піднімав той електрозварник своє стальне забороло з очей, кидав геть шлянгу, стирав піт з чола й підходив до гурту, де стояв шкіпер.

— Не забудь і про мое ремесло скласти пісню, скаже електрозварник поетові. — Склади пісню про мене, про затон і про баржі на Дніпрі...

Саханда бачив людську ширість навколо себе. Це ще більше окрилювало його лет, відсвіжувало думку, і поет склав нові пісні, не забув згадати про кожного трудівника.

Розгорялися в обріях пожари, попіл і сажа спалених дворищ лягали сумом і болем на душі Платоновій. Вже його баржу німці не випускали з Києва. Дороги були зайняті повстанцями Стецюри. Німецькі баржі та пароплави партізани обстрілювали з мінометів і пускали на дно. Була чутка, що при відступі німецьких частин із-за Дніпра ті баржі разом з обслугою будуть використані для переправи фронтовиків. Зберуть усі ті баржі й збудують з них понтоний міст через ріку. Поверх тих барж накладуть дошаний поміст, і через нього перейде не тільки піхота, а й танки. Ці чутки непокоїли Платона. Він добре знов, що ті баржі будуть жорстоко збомбардовані й висаджені в повітря.

Разом з німецькими вояками втратять життя й десятки матросів та шкіперів. Може й йому доведеться плисти за течією посинілим трупом, гойдатися при місячному сяйві. Нікому не буде цікаво витягати його з води й ховати на березі... Багато думок снувало в голові Платонові, і він пив чай, а мріями ширяв по своїх краях і залітав ними аж у Німеччину. Певно десь Галина Безручко доїть корови або пасе гуси в Альпах. Це ще добре було б. А може взяли на фабрику, де з чоловічої шкіри виготовляють шкіряні торби, чи на фабрику, де з людського товщу варять мило; всяк у житті буває. І щоб розвеселити старенку матір Галини, сказав: "Вгадайте, що я мислю? Я думаю, що ті, хто зостанеться

живий по цій війні, зазнають найбагато кращого життя. Очістять люди руїни, побудують прекрасні житла. На місці спалених селищ і міст виростуть ще краї. Як бачите, я таки справжній оптиміст. Вірю в краще майбутнє свого народу, і не тільки нашого, а й усього людства. Догорять наші села й містечка, злиденні вони, бо на Україні й хати три-

сталітньої давності. Люди століттями були в неволі. Не мали права із свого лісу собі деревину зрізати та хату поставити. Грошей у них теж кат-ма. Так і жили століттями в землянках чи в підсліпуватих хатах і нікому було поцікавитися, чи вони там живі чи вимерли. А господарів ми добрих мали дуже мало. Колись дядьки дбали про себе й з цього мали користь і інші. Тепер інші часи настали. Ніхто ні про що не дбає. Двори позаростали бур'янами, все занедбане. Так само й з хатами. Навіть, якби хто й здобувся на гроши й побудував нову хату, то відразу б запідозрили, що багатий, розтарабанили б його добро чи наклали б на нього стільки продподатку, що чоловік би хати з господарством відцурався. Хіба можна створити добробут для людини, коли її лишають напризволяше, без жодної допомоги? Не може людина працювати в нормальних умовах, коли вона лишається невільником. Одне думає, друге робить, а третє говорить. З такої людини чи з такого господаря мало пуття. Він, як той на скотобойні цап, що страваджує козиний гурт на заріз, і страшно кричить перед тим, як різник і йому самому наостанку гострим ножем переріже горло, та вицидить з тіла кров. Лихоліття наробило нам численного зла, — сказав Платон. — Не думаю, що німці насмілилися б розпочати війну, якби нашому народові не роблено стільки кривди. Скривджене наш народ, опльовано його найсвятіші почуття, зганьблено його найбільші святыни. Це й використав німець і пішов війною на нашу землю. Коли б люди не були скривджені, вони лягли б кістками на кордонах своєї землі, а ворога б не пустили плюндрувати свою країну; вмерли б, як один з честю й стримали б натиск ворога. Це так само, як сказано в „Слові о полку Ігореві”: „сватів напоili та й сами полягли за землю рідну”...

— Твоя правда, сину, — сказала мати, — нікоди того жаху не сталося б, якби не несправедливість, не та страшна дійсність, в якій ми жили роками.

— Вірю, що та страшна дійсність більше не повториться; страшне минуле вже за нами. Наш народ тепер ніхто нічим не злякає. Бо страх в душі людини вмер. Страх в душах людських умер і йому не ожити. Я б хотів, — продовживав Платон, щоб не було зла в серцях мешканців України, не було сліпої ненависті в братів. Щоб ми жили в любові й пошані один до одного. Щоб ми вірили в своє краще майбутнє, бо віра скріплює людську душу й відводить її від різних злодіянь. Бо страшно аж подумати, щоб ми почали в сліпій ненависті діяти такими самими методами, як наші вороги - душогуби. Страшно навіть подумати, щоб люди спустили з ланцюгів прикутого на дні їхньої душі бридного

біса й пустили його кусати й нищити в помсті та в злобі своїх братів. Той розкутий біс довів би модерну людину до цілковитого опанування її душі дияволом; наробив би нам більше злочинів, ніж приніс би добра. Занапастив би чоловік, спокушений дияволом, не тільки себе, а й своїх близьких. Ніхто не каже про те, щоб люди під час займанщини чи неволі не корилися владі, що встановлена силою зброї на нашій землі. Але кожна покора має свою міру. Підставили ми німцеві одну щоку, він ударив і в другу. Тоді ми опам'яталися, схопилися до зброї. Схопилися до зброї і добре, що не запізно. Треба й корисно для свого збереження виконувати директиви, але не забувати про своє майбутнє й не шкодити своїм людям. Бо ті, що перебувають при владі, мають силу на страшне знищення й спустошення. Те знищенння може спинити лише сила духа нашої соборності.

З'єдналися ми з Москвою Переяславським договіром, як рівні з рівним, а замість користі з того "навіки-вічні", отримався в нас зашморг на шії. Перебили нас, перенишили царськими указами, війнами, різними податками, чи службами, а коли такі, як Павло Головко з містечка Нехворощ почали домагатися дотримання угод, своїх прав та привілей, то були в нелюдський спосіб заточовані. А вже за часів радянської влади, пострілом в потилицю, чи виморенням голodom в 1933 році, партією позбавлено життя не один мільйон громадян. Було б сумно, якби в нас не було таких героїв, як Стеценюра. Чужим елементом були б заповнені наші ліси, і справа українського народу була б зневіддана. Зігнорували б вони її нашу новітню історію, кричали б цілі століття, що Україна ніколи не боролася за свою волю. Кричали б ті твердолобі негідники, що на нашій землі вічно народжувалися тільки покірні гречкосії, і посхиляли свої голови перед владою могутніх завойовників. Зродила наша земля Стеценюру, зродила тисячі таких, як він, а це ж слава навіки вічні! Не було б ніякої радості, якби ваша Галина почала б виривати зброю в охороні її тікнати з транспорту. Була б вона фізично знищена і від цього нікому ніякої користі. Судилося їй жити, і вона буде жити й ще повернеться при кращих обставинах."

Запальні слова Платонові маті уважно слухала і вже не плакала, а тільки пригадувала свою дорогу доньку. Вона знала, що терниста дорога випала її Галині, а крім неї сотням тисяч інших молодих людей. Майже в кожному дворі когось забрали до Німеччини. Маті тямить лише одне: коли Галина не загине від бомб, то колись повернеться. Це її вороття припаде десь на весну, коли зацвітуть сливи та морелі. Над містом буде соняшна благодать, сонце порозві-

шує свої золоті струни на будинках та банях святих церков. У Києві будуть цвісти қаштани. Пахищі ясмину й бузку розіллються в скверах. Хтось із сусіднього вікна гратиме на роялі прекрасну мелодію про воскресіння життя. З пристані долине ледь чутно гудок корабля. Приде її Галина, постукає в двері, увійде в кімнату, **скине плаща**, наче нікуди її не від'їджала, а щойно вернулася з роботи. Мати відчинить її двері. Галина підіде до дзеркала й поправить свою зачіску перед трюмо, тоді помітить, що неня уважно оглядає її, відіде від дзеркала й поцілує її у сиве волосся, залишить поцілунок на її глибоких зморшках. Потім огляне свої вазони, поправить вишиті маленькі подушечки на канапі.

— **Знаєте, мамо**, я зголодніла за день, — скаже втомлено. — **Внесіть мені**, будь ласка, чогось із кухні. **Не таємниця**, що в мене весною апетит, як у того зайця, що обгризає капусту на грядках.

Мати усміхнеться, піде на кухню, насипле їй миску борщу, а Галина сяде за стіл, почне той борщ з хлібом смакувати. Буде вона вечеряті й той матусин борщ хвалити. По вечери Галина кинеться до шухляди з книжками, перегорне в багатьох з них сторінки. А мати стане в кутку й не відірве погляду від доні. Правда, вже одного разу Галина виrushala в далеку дорогу. Перший раз виїхала з дому зовсім молодою, одружившись так нещасливо. Тоді поїхала з Києва, сповнена романтики й рожевих мрій. Розчарувалася лейтенантом Леонидом Кунецьким та й покинула далекий Схід. Як вернулася, то вирішила нікуди вже не виїжджати. Нелегко було матері переносити її невдачі. Боліло її серце за коханою донькою, але що вдіш, коли молодість така собі дурненька. Хто не був молодим, той не був дурним. А матері після її вороття серце повеселішало, аж помолоділа, що донька буде при ній жити. Отак буде й тепер. Забрали її до Німеччини, поїхала вона, світу побачить та й вернеться. Приїде до Києва й засяде за свої новелі. Напише їх безліч, а коли втомиться писати, то сяде біля матері на канапі й почне їх читати. Буде в тих оповіданнях зовсім інша тематика, як у попередніх. Розкаже Галина про чужі краї, про засніжені Альпи, про німецьких бюргерів та баверів, що працюють на своїх полях так само, як і наші люди. Опише Галина дівчат і хлопців, яких німці забрали на роботу. В тих новелях буде чути тарахкотіння коліс вантажних поїздів. Лунатиме гудок протиповітряної оборони, **остогідний алерм**, що не дає німцям навіть спокійно пообідати.

Оповість вона про полонених військовиків, що сталевими ломами прокладають дороги й кладуть злежні в третьому

райху. Опише донька про жахливі табори, де за колючим дротом живуть безіменні остатці. Уярмлена молодь чекає з нетерпінням кінця війни, щоб повернутися до своїх сон-цебризних берегів... Багато думок вертілося в голові старої матері. Думалося їй, що може доля закине Галину десь на село, і вона навчиться доїти коров та розкидати вилами гній. Прийде з хліва Галина, впаде на ліжко в своєму закутку, заплаче дрібними слізами. Писали ж дівчата листи, як ім доводиться тяжко працювати на полях, корчувати ліси в тій Німеччині. Платон не переривав запитаннями багаті мрії матері. А вона завжди ходила до церкви, молилася палко, щоб Бог допоміг її донощі пережити страшне лихоліття та вернутись додому. І не могла стара нахвалитися своєю доношкою перед гостем. Ось вона пригадує, як Галина була маленькою. Закладе руки за спину, ходить по кімнаті, пісні співає. А коли підросла й пішла до школи, то її від книжок не можна було відтягнути. Раділо материне серце, що в дівчини не абиєкий талант з'явився. Витягувала вона з Галининої шухляди новелі й потайки читала своїм родичам. Родичі уважно слухали й хвалили. Довго ще оповідала б мати про свою доношку, тільки Платон чомусь був занепокоєний, поглядав на годинника.

— Пробачте, що я вам надокучив. Думаю попрошатися, перервав поет мрії Галининої матері. — Надіюсь, прийде час, і ми всі разом засядемо тут за столом. — Потім додав: „Думаю, що Галина ще повернеться до міста, і ми тут з нею ще вип'ємо чаю й послухаємо її цікавих новель.

— Дай Боже, щоб ваші слова та Богові в уші. Будете недалеко цими вулицями проходити, то не минайте. Я вас прийму, як рідного сина.

— Дякую, — сказав Платон. — Коли буду недалеко, то обов'язково зайду. Може Галина вам листа надішле, то й я відпишу їй пару слів.

Він ще раз подякував прибитій горем матері й вийшов на вулицю. Ішов у напрямку до зруйнованого Хрешчатику. Виростав у його уяві знайомий профіль Галини Безручко, її ясна та щира усмішка. Дехто вмер, інші мандрують світами, — думав він. Ніхто не може бути певним завтрашнього дня. Відчувала лише Галина, що її можуть схопити на вулиці й спровадити до Німеччини. Те передчуття її сповнилось. В думках про несталість і непевність сьогоднішнього дня, Саханда доблукав до Хрешчатику. По широкій вулиці, очищеній від руїн, сновигали фронтові авта, на пішоходах з'явилися німецькі офіцери. Платон побоявся затримуватися на головній вулиці й завернув на Володи-

мирську гірку. Звідти можна було добре оглянути Поділ і Труханів острів. Платон став недалеко від пам'ятника святого Володимира й оглядав край огорожі Дніпрові води й краєвиди міста. Там, на тих водах, гойдалися буксирні пароплави, що тягли плоти та широкі баржі. Баржі, на якій працював Платон, йому не вдалося помітити. Стояла вона на Подолі в затоні. Будинки та фабричні димарі, що височіли навколо, заслоняли її від його зору. З Дніпра віяв гострий вітер, а Платонові мрії пливли за хвилями й зникали в далині. Так постояв поет ще трохи й пішов униз на Поділ, щоб ще раз оглянути свою баржу й зварити щось поїсти. Йому здавалося, що неприємність стала лише сьогодні, що вчора була тепла сонячна погода, і його друзі та знайомі перебували в повному здоров'ї, і ніхто не був ані вбитим, ані покинув столицю.

Архітекти зроблять пляни й макети нових вуличних магістралей і зададуть свої проекти на затвердження. Тоді до праці будуть покликані сотні тисяч молодих робітників: мулярів, теслярів, столярів, каменярів. Робітники закладуть нові фундаменти на тих місцях, де тепер руїни, Поміряють кожну стіну шнуром, поставлять ватерпас, щоб стіни фундаменту вийшли рівними, а тоді почнуть класти цеглину за цеглиною, аж поки серед лісу зведених риштовань не з'являться контури нових світлих і просторих будов. Ті нові будинки заселяться людьми, що тіснилися по житлоплощах і не мали де навіть зварити їсти. Заселять їх мешканці міста, що з осталися під час війни без житла. Садівники обсадять ті гарні будинки молодими садовими деревами. Згодом зникнуть риштовання й зводи. Перед здивованими людьми відкриється свіжа гарна панорама нового міста. Сотні нових виробень виростуть замість тих, що були розбомбовані літаками. Молодь навчиться співати гарних пісень, і ті пісні полинуть вечірньою годиною з Дніпрових схилів. Мертві, що впали за волю рідної землі, будуть заздрити в безіменних могилах тим, що залишаться живими. Після війни люди матимуть багато дечого пригадувати й розповідати. Народяться нові співці, що замінять Платона. Вони складуть багато гарних пісень, в яких розкажуть про свої досягнення й свої перемоги. Може хтось перебере в пам'яті й мотиви його пісень і заспіве їх, щоб згадати ліхоліття... Платон не раз після зустрічі з матір'ю Галини Безручко ходив ще по місту й завертав на знайомі вулиці та Дніпрові схили. Багато дечого він у ті хвилини передумав. Мріяв поет про відвагу одчайдухів, що ще перебували в лісі. Тільки мужні серцем і нездоланні у своїй волі до перемоги могли рішитися на таке діло. Героям-повстанцям бу-

дуть сплетені нез"янучі вінки безсмертної слави. А бійці, що впали за волю і незалежність України, радітимуть в своїх могилах, що їхню пам'ять свято береже український народ. Цікаво, чи доведеться йому ще зустрітися з дорогими для нього людьми. Багатьох з них Платон не бачив роками. А чи ті, знайомі і незамінні, ще живуть на світі? Чи доведеться йому ще пропливати тими святими місцями, де він ходив пішки й обмінював соду й сірники на шматок хліба? А може ще живі його друзі, що відступили на схід! Не може бути, щоб усі загинули. Десять проходить із зброєю в руках Василь Пустовий та Федір Мимохід. Якої вони тепер думки про свою землю? Якою сниться їм Україна? Напевне, вони ще повернуться. Тільки не хотілося Платонові, щоб з ними повернувся ввесь той жах, що його люди переживали перед війною. За фронтовими частинами прийдуть душогуби української нації, імперські шовиністи з червоним прапором.

Будуть різні Кагановичі шукати винуватців їхньої ганебної втечі з українських земель. Тисячі безневинних посадять в телячі вагони й вивезуть на Колиму, за Урал.

Багатьом не буде помилування за співпрацю з ворогом. Тих страшних кошмарів Платон не хотів би переживати. Мав уже їх досить. Там, де приязнь під батагом й не має віри в Божествений початок людського життя, не може бути й справедливості. Любов померла чи животіє викривленою й фальшивою в людських серцях. Тваринне життіння наклало свою печать на людське думання й людську психіку. Там, де немає справжньої любові, не може бути місця для зрозуміння людських помилок і не може жити правда.

Знову пригадав Платон дорогі ймення фронтовиків, що рвуться до Дніпра. Заскучали хлопці за рідним краєм, от і поспішають додому, а ім шляхи-дороги німецькі танки й автоматчики перерізали. Цікава епоха, — думав Платон. — Чи дійдуть солдати до Дніпра, чи впадуть скошені ворожими кулями, і ніхто не подасть жодної вістки їхнім родинам. На мить думки Платонові перервав ясний соняшний промінь, що розрізав густу сітку хмар і зронив свого вогненного меча в Дніпрову купіль. Розголовинив бездонну глибочину, і, здавалося, що вода зашипіла від його жару й підняла над хвилями голубий туман. Ішов колись, думалось Платонові, Святослав у похід на болгарів. Лишав напризволяще рідне місто і з хороброю дружиною плив до широкого Дунаю. Шуміли Дніпрові хвилі й ховали князеві човни від стріл печенізьких. Поплив воїн-князь та назад не вернувся. Греки спеціальним вогнем із своїх шаланд спалили князеві вітрильники в гирлі Дунаю. А як вертався

князь з рештками своєї дружини до Києва, то вбили його печеніги, зробили з його черепа чашу й оздобили її коштовним каменем. Обіц'яювали сріблом та й подарували своєму ханові, щоб пив з неї в шовкових наметах дорогі вина. Пропав печенізький хан із своїм народом, а ще й донині красується місто Святославове, і слава про нього пройшла крізь віки, хоч володар не дуже то дбав про охорону руських кордонів. Тепер водами, де пропливали Святославові дружинники, пливуть вечірньою порою хлопці з загонів Стеценюри. Сталі воїни-партизани на сторожі рідної землі. Хочуть свій край оборонити й пильнувати його, як свого ока зіницю. Чи збережуть ті воїни-партизани свій край чи ні, а слава про їхні діла буде голосно лунати в піднебесі. Їхні геройські імена будуть передавати матері своїм дітям на протязі століть. Перейшли хозари й авари через цю землю, полонили її татари, далі - з королем Казиміром поляки що його розгромив Богдан Хмельницький під Жовтими водами й під Корсунем. Хто тільки не був на Київських горах! Пропали всі вороги наші і згадує їх лише історія! А людей розплодилося, наче мишей у полі! Мільйони людей народились на нашій землі за часів лихоліття. Мільйони! Спробуй з тими мільйонами щось зробити! Спробуй їх знищити чи рабами зробити! А чорта лисого! Нікому не вдасться. Гризи їх — не вгризеш, убивай — не виб'єш, вішай, стріляй — руки заболять від катівської роботи. Українці — не такі то вже сумирні ягњата. Захочуть, то світ догори дном перевернуть. Спробуй з такими боротися! Нічого з тієї боротьби не вийде. Нарід можна тимчасово приспати, тимчасово полонити, але не знищити.

Може б ще довго міркував Платон та дивився на Дніпрові засинені хвили, покриті вечірнім серпанком. Але йому треба було йти, бо за воєнного часу воєнні й закони. І Платон, розтривожений мріями й подіями, що насувалися, пішов униз до своєї баржі.

Щось через чотири місяці після його відвідин матері Галини Безручко, з Городища, з групою дівчат, приїхала Ліля. Що за радісна була зустріч двох закоханих сердечок! З радості Платон ходив по палубі й пританьковував. Наспівував мотив нової пісні про любов, що вічно живе в серцях.

— Розкажи, голубко, що там нового, — цікавився Платон, коли вони зустрілися на березі.

— Новин то багато, але всі невеселі. Всіх не можна одно разу переказати, буду оповідати поступово. Дозволь зібратися з думками, тоді вже почну, — додала Ліля.

Їхня зустріч випала якраз на неділю, і Ліля пішла з Платоном на прогулянку в мальовничий сад на схилах ріки. В

парку Платон поцінував дівчину. Ліля всміхнулася й сказала: Видко, відчуває твоє серце, що зі мною нічого такого не станеться, як то в старовинних архівах записано: "А нині — до дочки єси учинити прислав владику Смоленського та бискупа Віленського з тим, щоб вона відступила з грецького закону, приступила б до римського закону. " Таке було на Україні, коли змінювалися колонізатори, чи то польські, чи турецькі, а чи московські. А так, як усі ті примуси не вкладаються в голові, то коли ж їй самій вибрати дорогу своєї національної віри?

— В Святому Письмі зазначено таке, — прорік Платон: "Незбагненні і величаві діла Твої, Господе. Справедливістю і правдою означені шляхи Твої, бо Ти єдиний непомильний." А Україна — покищо невільниця, і я впевнений, що їй в скорому часі прикажуть приступити до більшовицького закону."

— Думаю що так, бо німці вже почали евакуацію Городища, а

перед тим вбили брата моєї матері Івана Пустового, коли він надумав з усією поліцією тікати до лісу. Зробили есесівці Отто фон Боена засідку й зничили хлопців. З того часу безтalanня Леся пропала з малим сином, і ніхто не знає, де вона тепер є. Могли б загинути всі поліцай, коли б не почули тій стрілянини партизани та не прийшли на допомогу. Іван загинув геройською смертю, і кажуть, його партизани перепровадили на човні й поховали з військовими почестями. Моя мама, що оце втратила вже другого брата, лежала з місяць у ліжку тяжко хвора. Арештували німці Петра з іншими працівниками управи й обвинуватили в зв'язках із повстанцями. Однаке нічого від них не добилися. Їх випустили з в'язниці, декотрих тяжко побили в жандармерії. Деяких підпільників катували, і навіть одну жінку й ще декого повісили, але дальших арештів не сталося. Мій брат Антін пише, що йому економ розбив губу за те, що на фронті в німців невдачі. Дуже скучає Антін за домівкою і все питає, чи не чули про Василя Пустового, який йому ручного годинника подарував. Ще пише Антін, що віддав би все ю пішов би додому пішки, якби дозволили...

— Нічого, — потішав її Платон, — прийде час, і Антін повернеться додому. Добре, що йому пощастило з тією Німеччиною. Працював у великому маєтку, і на те місце ніхто бомб не кидає. А тепер розкажи мені, де ти зупинилася? — запитав Лілю хлопець.

— Зупинилася на деякий час у Надії Іванівні. Плаче, бідна, за своїми синами. Один з них вернувся та знову про-

пав з овиду. Чи гестапівці вбили, чи в лісі партизанам ранилікує, не відомо. Я в ній нічого не розпитую. Навіщо три-вожити наболіле серце. Хай живе своїми ілюзіями, надіями на краще. Казала, що якісь люди приходили, робили трус, про сина-лікаря питали. Вона відповіла, що відтоді, як він повернувся з Праги, не бачила. Шкода мені її сивої голови. Багато вона, нещасна, перетерпіла за своє життя. А тепер скажу дещо про Омельченків. Як убили Івана, пішла чутка, що Леся втекла до лісу чи втопилася з горя. Жандарми ув'язнили також й Омельченка, але згодом випустили. Було тихо й мирно ще з п'ять місяців. Хтось виказав, що Омельченків син Володько воює в партизанах. Тоді Отто фон Бонен наказав спалити житло бунтівників. Я сама бачила, як горіла їхня хата. Все добро з хати німці забрали, худобу з хліва, а люди боялися, що іскри з того пожару запалять усе містечко. Бог дав, що цього не сталося. На людське щастя, не було вітру. Хата й хлів згоріли, на цьому й скінчилось. Старі Омельченки десь зникли. Кажуть, пішли шукати свого сина та доньку з онуком. Петро Пустовий з того часу, як вийшов з в'язниці, ніде не працює, ходить, мов дурману наївся. Усе хворіє, і коли б не дружина Маруся, може вже й на той світ відійшов би. Роками чекав Петро на краще. Жив надіями, і ті надії таємно тримав на дні свого серця. В партію не вступав, посад великих не займав, був чесний і з великою любов'ю ставився до покривджених. А німці за те, що був чесний, шомполів йому дали. Насміялися з нього, як ні з кого іншого. Після шомполів спина йому стала кусками пошматованого м'яса. Сумно було дивитись, як він мучився з утратою своїх ілюзій. Це ж гірка наемішка з людини, коли вона розчаровується в справедливості й бачить, що люди творять тільки зло й на злочини лише здатні. Це розчарування в силі добра й силі справедливости на цій землі гірше від смерти, — продовжувала Ліля. Стільки перетерпіти, стільки намучитися, — і от тобі маєш. Лиха доля насміялася не тільки з Петра, насміялася вона з тисяч інших чесних трудівників нашої землі, що сподівалися кращих часів. Знаєш, — сказала дівчина, — попівну Льолью, що заходила до нас? Її донька Таня вже виросла, і Льоля не нахвалиться нею. Вони часто приходять до нас і розвеселяють мою засмучену маму. Льоля й моя мама — подруги з дитинства, іх не розіллеш водою. Попівна все про свого Демида-каторжника розказує. Все надіється, що по війні його пустять додому. Льоля пригадувала й розказувала моїй мамі про зустрічі над ставом, про весілля з Демидом. Був той Демид Біда сином незаможного господаря. Мав у душі ненависть до багатих. І я нелюбов до заможних стала сти-

мулом його швидкого підвищення в червоній армії. Був Демид простим собі хлопцем і пішов в армію до тих, що обіцяли землю селянам, а фабрики робітникам. Дали йому тієї землі, що й досі поневіряється за Уралом. Але люди в нас згадують Демида добрым словом, бо він урятував з Офаном Курандою Захара Многоусного й за це поплатився. Це ж примха долі, — не вгавала Ліля. Лолья розказувала про суд над Демидом. Метушилися виконавці народньої волі, і суддя наказав ввести арештованого в судову залю. Його привели два міліціонери з наганами в руках. В залі було багато друзів і ворогів Демидових. Прийшли люди з цікавості, глянути на того, хто завоював революцію і сам опинився в списках ворогів революції. Приміщення суду було побілене, посередині залі висіла величезна електрична лампа. В перших лавах присутніх сиділа Лолья, витирала хусточкою очі. За перегородкою, де стояв великий дерев'яний стіл, накритий червоним сукном, сиділо троє суддів, рилися в справах. Надзвичайна тиша стояла в залі. Люди чекали на початок суду. За пару хвилин мовчанки суддя, що вийшов з бічної кімнати з великою текою під пахвою, наказав почати справу.

— Суд іде, прошу громадян встати, — сказав суддя до присутніх. Всі підвелися на ноги.

— Дякую, — промовив суддя, — можете сісти.

В цю хвилину присутні звернули свої погляди на в'язня.

Демид був на лиці біліший від стіни, чи то від безсонних ночей, проведених на допитах, чи від розуміння своєї приреченості. Лолья побачила свого чоловіка й залилася слізами. Демид на суді тримався гордо. Навіть суддям подобався його дужий, спокійний голос. Твердість його проти обмови викликала симпатію навіть у його ворогів. Але ті вороги, що були жалюгідними тваринами, будь-що хотіли його знищити.

Ваше прізвище, ім'я й по батькові, — звернувся суддя до підсудного.

— Моє ~~називсько~~ — Біда, тоб-то, кому хоч, тому й oddasi...

А ім"я й по-батькові — Демид Панасович. Родився в селянській родині, малоземельний. Брав активну участь в боях за радянську владу.

— Вас обвинувачено за статтями 58, 59 карного кодексу. Чи відзнаете себе винним? — суворо запитав суддя.

— Визнаю, — відповів Демид.

— Ви не виправдали довір'я нашої партії, нашого трудового народу й допомагали всяким ворогам соціалістичного будівництва. Під вашою опікою знайшли собі притулок різні куркулі та релігійні ренегати. Це ж ви зволікали

виселення цих недобитків з вашого району й сприяли їхньому закоріненню серед трудового народу. Тільки пильність наших державних органів викрила це шкідливе гніздо й виселила геть поза межі соціалістичної республіки узураторів. Мені навіть дивно стає, — продовжував суддя, — як ви на таке зважились! Син бідного селянина, колишній учасник славетного полку Котовського, і раптом така жалість до куркулів та релігійних шахраїв. Це ж ви зволікали виконання директиви партії про суцільну колективізацію. Це ж ваша була ідея не вивозити з району родин розкуркулених, а навіть лишати їм шматок присадибної землі, худобу й деякий реманент. Що ж ви тоді думали, йдучи проти директив партії та намагання уряду знищити куркуля як клясу? Думали, що за це погладять по головці? Думали, що за такі вчинки не покарають? Отже, відповідайте нам!

Демид піднявся й поволі заговорив нерішучим голосом.

— Так, це правда. Одне тільки хочу сказати, що проти рішень партії та уряду я ніколи не виступав. Дійсних ворогів народу поїдаю й без мене. А щодо висилання кволих бабусь та немічних дітей, то я був проти цього. Як мешканець цих околиць я добре знов, як ці люди в поті чола працювали в своїх дрібних господарствах, горби на плечах нажили та мозолі на руках. Не досипляли вони ночами й не доїдали як слід. Дбали за своє господарство, щоб було що істи для себе й для інших. Як же могла моя рука піднятися на цих трудівників, коли в районі я бачив іншу клясу людей — п'яниць, ледарів, демагогів. Ці люди нічого не робили, а мов п'явки, прилипали до робочого тіла й смоктали з нього кров. Ті п'яниці й ледарі звикли жити чужою працею, а цього моя совість не могла дозволити, і я запротестував проти такого глуму. Мое сумління не могло погодитися, щоб я виступав проти старих людей, яким пора вмирати, і вони перед смертю молилися своєму Богу. Тим молінням вони нікому не шкодили. Я знов, що вони помоляться в церкві Богу та й підуть собі нишком спочивати. Хіба ж міг я дозволити, щоб святе для цілих поколінь місце було віддане під колгоспні стайні. Вони ж релігійні люди, зобов'язалися побудувати кращі стайні для коней власним коштом і виконали це зобов'язання, виплатили всю контрибуцію, що її держава наклада на церкву. Наклали на церкву ще більшу контрибуцію, вони й ту сплатили, аби тільки не закрили їм церкву. Хотіли люди дитину охристити, покійника в церкву принести й самим прийти в час зневіри помолитися Богу. Хіба ж могло мое серце дозволити, щоб я забороняв їм церкву одвідувати? Що ж ви хотіли від мене? Людина не худоба й по-дикунському з нею пово-

дитись не можна. Це ж руйнація родини, знищення любови й краси людської душі! Це ж найбільший глум з людського почуття й нешанування людської гідності, також і заперечення нашої конституції. Що ж варта людина без своїх ідеалів і краси своїх духових цінностей?

Судді й присутні громадяни слухали підсудного й перешіптувалися між собою. А Демид продовжував те, що накипіло на серці: „Я багато добра зробив для своїх людей. За моїм старанням в районі з'явилася хата – читальня. Запровадив я спеціальні фонди для тих, хто найбільше потребує. Для цього я створив народні комори, де люди після виконання продподатку засипали збіжжя на випадок голоду чи недороду або хвороби голови сім'ї. Із власної ініціативи я створив лікарню й заклав середню школу. Майже в кожному селі ми маємо неповну середню школу. Я — людина совісти, — твердо промовив Демид, — і мені хотілось б, щоб безневинні люди не поневірялися за межами своєї батьківщини. Для себе я жодної пощади не прошу, — сказав Демид. — Тільки прошу суддів, щоб не дозволяли насміhatися з людської гідності.

— Чи все сказав підсудний в своїй обороні? — запитав суддя.

— Додам ще, що рано чи пізно виявляться гіркі вади нашого господарювання й дадуть негативні наслідки.

— Підсудний сказав своє останнє слово, суд іде на нараду, — промовив суддя.

Коли судді вийшли, в залі почалося пожвавлення серед публіки й несміла дискусія з приводу Демидової промови.

Деякі гаряче симпатизували підсудному, інші боялися виявляти співчуття й сиділи похмурі, як ніч. Демид стояв спокійно, оточений вартою. До перегородки підійшла Лолья, благальним і вдячним поглядом дивилася на нього.

— Дорогий мученику, — промовила вона. Вартові одразу відтягли Лолью за перегородку в залю.

— З арештованим говорити нільзя, — сказав міліціонер.

Лолья злякалася, щоб не вивели з залі, відійшла й сіла, заплакана, на лаві. Від Демида почула єдине слово „не журись”. Щось із пів години радилися судді. Нарешті продзвонив дзвоник, і судді вийшли з кімнати. Публіка підвелялася на ноги. Суддя підняв аркуші списаного паперу й урочистим голосом почав читати: „Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки Демида Панасовича Біду, року народження 1906 з м. Городища, засуджено на десять років поправно-трудових таборів за шкідливу діяльність

на користь ворогів народу. Вирок справедливий і жодному оскарженню не підлягає".

Л'юля, як почула про такий присуд, відразу зомліла, діти голосно заплакали й дивилися на свого батька, що стояв на підсудному місці. Ні Матвій, ні Таня нічого не розуміли. Ігор підтримував Л'юлю, щоб не впала. Тільки Демид вислухав вирок спокійно й під вартою гордо покинув зали, бо зінав, що ніхто не може змінити той вирок. Вирок остаточний і жодному оскарженню не підлягає. — дзвеніло йому в вухах. Демид зінав, що влада на місцях, нема сенсу подавати апеляцію до вищих інстанцій. На подвір'ї на нього чекала хура, що й відвезла його на станцію.

Очунявши наступного дня, Л'юля понесла до в'язниці передачу, але Демида там уже не було. Вартовий не прийняв передачі, сказав, що її чоловіка вивезли на місце його призначення...

На цьому Ліля скінчила оповідь про зникнення Демида. Того Демида вона бачила лише на фотографіях у Л'юлі в хаті, коли приходила до Тані.

— Така то сумна історія, — промовив Платон. — Людина старається якнайкраще для себе й для своїх земляків, а приходить час, і ті самі люди починают розпинати її в своїй заздрості до її хисту й ненавидять за кришталевість її стремлінь. Така то гірка доля випала Демидові. Та хіба тільки йому. Безголових людей більше, ніж людей з розумом. От і намагаються всякі пройдисвіти вилізти наверх і в зв'язку з цим підшивають зовсім неповинній людині контрреволюцію. Це ж осоружно й підло — нищити своїх побратимів, щоб тільки зайняти їхнє місце, — обурювався Платон.

Молоді ще довго розмовляли, згадували спільних знайомих, місця, що їх вони обходили разом.

— Гарно там, в Городищі, — сказала Ліля. — Я хоч народжена в Києві, але душа моя лишилася там. Просто вночі вилітає з моого тіла й летить на ті води, в ті ліси й поля. Здається, ті краєвиди нічим не різняться від інших мальовничих місцевостей, а все таки ті верби, сіножаті, поля зачарували мене. Без них, здається, я довго не проживу. Була я не раз в тих околицях, де народилася моя мати і де колись жила заможня родина Пустових. Німці так і лишили там радгосп. Це вигідно їм, бо все під руками. Засіють люди поля, вигодують поросят, худобу, а вони підїдуть вантажними машинами і все заберуть. Усім тим трудівникам відадуть по парі кілограмів зерна та маслянки, от і вся нагорода за людську працю. Молоко вони забирають на маслоробню, а людям лишається сироватка з того молока. Мо-

дерні володарі розумні. І невідомо, хто з них у кого вчився.

— Мені дуже сподобався той сад, де моя бабуся й дідусь походжали. Не сад, а просто справжній рай. Той сад родить рясні овочі. Яблука й груші такі, що я ніде не бачила. Кортіло мені зірвати пару яблук, але сторож побачив і накричав на мене й погнався, та коли взнав, хто я, привітно всміхнувся, пішов до яблуні, оглянувся навколо й нарвав мені на прощання яблук.

— Бери, дитино, та не кажи, що я тобі їх дав.

— Якось пішла я полем, де покійного діда млин стояв. Повітря було свіже, дихати легко. Іду повз високе жито, а на серці сум тяжким каменем наліг. Нагадаю тільки, як тим бідним дідусеві й бабусі довелося на старість за свої слізни й піт в чужій землі бути похованими. Згадаю про них, так слізози в душу й ринуть. Знаю, що вони були лагідні й ласкаві. Тішилися б своїми онуками на старість. А то вивезли їх з дому і вже їм не було вороття. Завішо так людину карають? Іду, бувало, понад городами й садами, а солов'ї з гущавини переливаються розмайтими голосами. Ой, і співучі ж ті солов'ї в наших місцях! А як ходили ми з матір'ю на всенічну! В церкві людей — ніде яблуку впасті. На хорах не люди, здається, янголи співають! Церква дивно освітлена, іконостас наче з чистого золота. Ікони так і сяють від близку запалених свічок. Посвятимо пасочки, крашанки, ковбасу й несемо в кошику, накривши білим рушником, додому. Безсонні обличчя сяють радістю, блаженством. А уста, як зустрінеш людські радісні лица, шепчути: „Христос воскрес!“ — „Воістину воскрес“ — відповідають знайомі. Тоді в Великодню ніч дійсно щось величне й святе зо дна душі спливає. Душа з радості підноситься до неба, лине на поснулі сади, піdnімається вище від срібних яворів славити Бога. Уранці мама кличе розгівлятися. Встаємо, молимось Богу й починаємо пробувати паску, крашанки. А згадаємо про Антона, так слізози до горла й піdstуплять. Шкода його, такий гарний, слухняний хлопець, та не дало йому талану небо. До війська ще не доріс, а в Німеччину якраз потрапив. А найбільше мені подобається на Проводи, — не вгавала дівчина. Ішли ми з матір'ю на могилки. В той день мати одягала на голову жалобний шарф і чорну сукню. Йшли ми провідати могилки наших родичів і зупинялися на могилі маминого брата Андрія. На дерені лисали принесені крашанки, свячене й коливо. Над ним- хрест височіє, вистівує вивільга на буйволистій бережі, що шумить верховіттям. Чебрецю там сила- силенна. До нас приеднувався Петро із своєю родиною. Ми падали на коліна й моли-

лися Богу за душу покійного Андрія. Поправимо на могилці квіти: рожі, гвоздики, безсмертники, васильки, шальвію, м'яту, повняки, полемо їх водою з черепка, йдемо далі й читаємо хто, коли похованій. Багато могилок заросли богилою, написи стерлися, люди в лихолітті хрести на дрова зрубали. Чиясь дбайлива рука деякі могилки доглядає, і людей з священиком чимало приходить. Відправляє пан — отець панаходи по вбитих і померлих. Ми теж не раз замовляли панаходи по Андрієві. Ластівки довкола шугають, а я думаю, що то душі людей, які відійшли в вічність. Коли вертаємось, зупиняємось коло могили Гмири. Мама й Петро його пам'ятають, бо разом колись воювали за волю. Отож, моя душа в тих святих для мене просторах літає, і я хотіла б ще туди вірнутись. Довідатися, і цо сталося з Лесею та її дитиною, побувати в лісі, дізнатися, на якій галівині партизани поховали моого дядька Івана.

— Нічого, — потішав її Платон. — Колись таки вернемось і довідаємося про всі таємниці, що їх охороняють ліси.

Ще трохи порозмовляли закохані й багато дечого не договорили, але була пізня година — мусили розлучитися. Платон провів Лілю до Надії Іванівни, ще трохи постояв там на подвір'ї, нарешті, махнув востаннє рукою й поплівся до пристані, де стояла біля естакади його баржа. Сіверко застилав йому дорогу зірваним листям, що купами шаруділо під ногами. Наблизилася Покрова, ставало холоднувато. Ця зміна погоди була на зірках, що глибше занурювалися в безодні мовчазне небо й блискотіли перламутром. Надходила осінь, на душі в хлопця будо невесело. Не знов Платон, де заночує завтра і що за ніч може з ним статися. Йому було жаль усіх без винятку: тих, що лежали в окопах і билися з ворогом, і тих, що партизанили в лісі й не мали великої надії на краще завтра. З каюти його баржі ледь помітно блискали вогні ліхтаря, сяйво від них лягало срібною смugoю на сизуваті хвилі.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Загибель Отто фон Боєна

Віщування старої жебрачки-ворожбитки таки збулося. Це сталося саме Різдвяної ночі. Обабіч лісових доріг під пухнастим сніgom стояли сосни, сніг поволі злітав з дерев, подібний до голубиної пари у леті, Там, біля розбитої машини вмирав Отто фон Боен. Командир есесівських го-

ловорізів лежав на снігу цілу ніч, і ніхто не прийшов до нього з допомогою. Біля тієї розбитої машини леденіла за бита кулею перекладачка Василина. При відступі з містечка Отто фон Боен хотів забрати її з собою, щоб дівчина була йому як загадка про німецький похід на Схід. Коли Отто побачив, що вчителька втече до партизанської стійки, він з розpacу виладував у неї револьвера.

Тут його помутнілий зір зупинився на розкиданих по снігу картах Tarota, де переміновалися багатими фарбами містичні символи. Дісталися вони графові від одного французького капітана, якому Отто фон Боен у війну, дарував життя. Той француз доводився рідною знаменитій вішунюю Марії Анни Ленормен однієї Сібілли, яка точно провіщала падіння імператора Наполеона. Тож вона і була власницею тих карт, що їх колись Жаклен Гренгонер зробив та розписав золотом для короля Карла ІІІ.

Графа дратує й непокоїть тиша; дивує те, що ніхто не приходить на його благання. Крім убитої Василини нікого біля умираючого графа немає, лише безліч трупів його есесівців, що їх скосили влучні партизанські постріли. Здавалося Отто фон Боенові, що здалека линуть партизанські голоси. Він навіть бачить, як остерінь прохоять українці, страшні на вигляд: зарослі, бородаті, в повстяниках, фуфайках та в кожухах. Це й були легендарні бійці Стецюриних загонів. Він дав наказ у полон не брати.

Отто фон Боен чув, як з їхніх уст лунала святкова пісня. Отто не розумів, чи була то пісня чи українська колядка, що її повстанці співали на честь сина Божого, який тій ночі народився: „Застеляйте столи та все килимами, радуйся, ой, радуйся, земле, — Син Божий народився,... лунали бадьорі голоси. Отто фон Боенові було дивно, що ці мужики могли перемогти його добре вишколених бійців і забрати в них зброю. Стало моторошно, і Отто фон Боен пригадав одного з цього племені „унтерменшів“, що врятував йому життя в Празі. Шкода було йому навіть Василини, що так фатально загинула. Напевне, перекладачка погукала б когось із тих лісовиків, щоб привезли йому лікаря. Лікар упхнув би йому нутрощі на місце й зашив би живіт сировими нитками. Але ні Бориса-лікаря, ні когось іншого біля Отто фон Боена не було. Невже доведеться так безславно вмерти, — думав граф. — Ферфлюхте Гунде. — лаявся він в безнадії. Пригадав віщування старої жебрачки. Холодний піт виступив йому на чолі. Він почав кричати, що віддасть усе своє багатство, якби хтось привів йому лікаря. Однаке охочих на такі обіцянки не знайшлося. Граф знепритомнів. Коли він проکинувся вночі від холоду, над його

головою блискотіли мовчазні зорі, з поснулих ялиць опадав сніг. Оподаль лунали співи повстанців, що спішили за призначенням. Тоді командир есесівців з люті й безсиля заплакав. Заплакав, як мала дитина, бо відчув, що прийшов час покидати землю. Не бачити вже йому гомініків вулиць Парижу з його славетними каварнями та бульварами. Не бути йому і в Нюрнбергу, де колись маршував на чолі своїх бійців перед очима фюрера й цвіту німецької нації. Не відвідати йому баварських Альп, де душа відпочиває на найвищих засніжених шпілях, а над урвищами цвіте адельвайс. Шкода за тими вславленими походами, бойовими маршами, що йому довелося перейти з своєю частиною. Розсіяні трупи його бійців по всій Європі: деякі полягли під Дюнкерком, інші в Норвегії, в Бельгії, але основне ядро склало голови тут, в Україні. Жалко покидати свої два дцять тисяч десятин у рідній Прусії, не мавши нащадків.

— Ферфлюхтес ланд, ферфлюхте льойте, — лаявся граф в агонії. А перед очима хитався Берлін, маршують колони й чути зарозумілі слова Гітлера, що творив криваву пам'ять на віки вічні. Навколо уніформи, танки, літаки. За цією машинерією людей не помітно. Люди для фюрера лише ма-некени й автомати для його фантастичних ідей завоювання світу. Зродилися пляни в божевільній голові, і за них мільйони людей невинних мусили поплатитись. Згубив німецький двоголовий орел свастику, упала вона й розбилась на шматки, доторяє на збомбованих цвинтаріцах. Цю трагедію прекрасно відчув Отто на своїй шкурі. Почав Гітлер війну, а граф мусить своїми боками за неї платити. Поламали йому ребра на українській землі, не милив світ тепер.

— Рада б душа в рай, так гріхи не пускають, — гірко пригадав він. З останніми силами він намагається стати на ноги або доповзти до розбитої машини й пострілом дати знати, що він ще живий. Але цього вже не сила зробити. І завіщо та доля так насміялася з нього й закинула в цю прокляту країну? Нащо було йти сюди воювати з мужиками, з кнехтами, що іх граф ненавідів усіма фібррами душі своеї. Не сором було б умерти від руки рівного собі супротивника. Вийшло щось неймовірне. Йому розпоров живота своїм багнетом котрийсь із місцевих унтерменшів, що його батька він, Отто фон Боєн, повісив на високій по-перечці. Партизани, що проходили недалеко від розбитої машини, не звертали ніякої уваги на його зойкі та благання. З горя й розпачу за своїми вбитими в повстанців змертвіли серця, стали камінними. Ніхто не хотів підійти, навіть хоча б плюнути йому в лиці. Лише якась ворона злетіла з вершечка засніженої сосни, струснула сніг, підійшла й

сміливо почала клювати йому носа. Отто замахнувся на неї, але ворона не злякалась, трохи відскочила вбік й стала чекати, поки він помре. На її крякання злетіло з дерева ще кілька ворон, що походжали довкола.

Десь опівночі граф піднявся на своїх обморожених руках, оглянувся навколо, впав лицем у сніг і більше не рухнувся. Із сокорини злетіли ворони й з кряканням упали йому на шию, почали клювати гострими дзьобами. Тягли кишки з-під охололої руки. Почав падати сніг, що покривав кристалами розбиту машину, труп Отто фон Боєна, побитих есесівців та партизанів. На світанку, коли розвиднялося й сніг перейшов, із-за лісу виглянуло сонце й освітило блискучим промінням місце бою. Зброї навколо не було, бо її повстанці на наказ Стецюри позбирали й пішли на села колядувати. Тільки вранці надіслав Стецюра людей, щоб позбирили на вози муніцію й похоронили вбитих. Василині, що працювала за перекладачку в Отто фон Боєна, Стецюра призначив урочисті похорони. Тіло її везли на розбитій машині, що нею вибрався був Отто фон Боен в далеку дорогу на Захід. Партизани на місці відремонтували машину.

— Василина була добра патріотка й стала жертвою нашої озвірілої епохи, — сказав Стецюра над могилою дівчини. В своїй скромній діяльності перекладачки вона врятувала життя багатьом, а власне життя втратила. Її ім'я, як ім'я вірної донъки українського народу буде вписане в анали визвольної боротьби. Спи, дорога подруго, — сказав Стецюра. — Смуток стискає наші серця, що ми прийшли рятувати тебе так пізно. Нехай рідна земля буде тобі пером. А ми докладемо зусиль, щоб твою відвагу пам'ятали наступні покоління борців за волю і незалежність України.

На свіжу могилу падав сніг, і все ж в очах повстанців не було великого смутку, бо вони знали, що Василина вмерла за світле майбутнє свого народу і тому її смерть здавалася легкою. Незабаром лісовики зайніли містечко Городище. Радість сяяла на обличчях мешканців. Сніг рипів під ногами піших воїовників, що йшли за возами, на яких видно було кулемети й міномети. В руках повстанці тримали зброю, що її здобули в есесівців. Петро Пустовий перший кинувся вітати Стецюриних бійців. Він знов, що Стецюра — найвірніший друг його брата Василя, й запросив його з іншими командирями до хати. Там же Петро передав йому новину, що, може бути, Василь ще живий.

— Рік тому син моєї сестри Мальвіни написав з Німеччини листа. Хлопець повідомляв, що з фронту вернувся один поранений німець, на імення Танненберг, який був колись у Городищі. Німець попався був у полон на східньо-

му фронті. І хто, ви думаєте, взяв його в полон? — запи-
тав Петро. — Взяв його не хто, як Василь Пустовий. Роз-
мовились вони і виявилося, що той німець знає весь рід Пу-
стових. Василь відпустив його на всі чотири вітри. Таннен-
берг вернувся додому й розповів про таку чудасію Анто-
нові, що працює в маєтку Отто фон Боєна. Антін написав
про це матері.

— Приємна новина не тільки для вас, а й для мене, —
сказав Стецюра. — Тільки відтоді багато хмар переплив-
ло над краєм. Знаєте, скільки людей за рік загинуло? За-
гинув ваш брат Іван, згинула Василина, здох собачою смер-
тю Отто фон Боєн, загубили ми Бориса й сотні бойових
друзів. Якщо ж Василь ще й тепер воює, то ми з ним зу-
стрінемось. Було нас троє в Карпатах. Друзі були ми нероз-
лучні, думали на своїх весіллях погуляти. А тут випав час,
що не до весілля. Павлюк спочиває в сирій землі, над його
могилою хуртовини панаходу служать, я ще волочу ноги
ї не знаю, де мій спочинок буде. Думаю, що проберуся з
хлопцями в Карпати, якщо тут стане дуже гаряче. Гарні там
краєвиди. Тут довго не втримаємося. Бомбами ліси заки-
дають, газами подушать, а там не так то легко нас узяти.
Кидати свою землю не думаємо. Бо що варта людина без
свого краю, своеї землі? Таку людину цікватимуть соба-
ками, гнатимуть від хати, примусять на найчорнішу робо-
ту, всіляко кривдитимуть. Чужина гірш від мачухи. Казав
Стецюра: „Лобом стіни не розіб'єш, тільки лоб поб'єш.”

Маруся внесла в мисках холодцю, поставила дві пляшки
самогону на стіл, порізала шматки сала й ковбаси на таріл-
ку. Не забула внести з льоху огірків та квашеної капусти.
До хати зайшов Володимир Омельченко, що шукав Сте-
цюру. Стецюра жартома закричав на нього: Зачиняй двері,
бо холоду в хату напустиш.”

Володимир винувато причинив двері, скинув смушеву
шапку, привітався з усіма й сів біля столу.

— Виж на мене, Любомире Олексієвичу, так не кричіть,
— сказав він.

За столом уже сиділи: Матвій Біда, Микола Черніго-
вець, сини покійного Дударя, Офан та Остап, яких доля залишила
ще в живих. На покуті блимала перед іконами лямпадка, а на
вікнах кришталево переливалися бурштиновим блиском
широкі лисиці. Згодом зайшли до хати Мальвіна й Льоля.
Вони сіли за столом, нишком розглядали Стецюру. А Сте-
цюра сидів на покутті біля ікон. Біля нього лежала кожу-
шина, бомби, під стіною стояла гвинтівка-автомат. Команд-
ирів славних партизанських загонів був на зрист, як і Василь
Пустовий, і Мальвіні здавалося, що він навіть ширший у

плечах, ніж Василь. Його світла чуприна, здавалось, стала ще яснішою відтоді, як Мальвіна бачила його в хаті Надії Іванівни. Лице героя, здавалося, трохи почорніло й обсмалилося вогнем партизанського багаття. На лиці командир був чисто виголений, а очі так і сипали іскрами. Від безнастаних турбот вони трохи запали в середину вгнутих вилиць.

— Таких велетнів-багатирів родить лише українська земля, — подумала Мальвіна. — Тільки Василь міг дорівняти його могутній постаті. Його мудре чоло свідчило, що він — провідник з призначенням долі. Стецюра був керманичем цілого організованого партизанського життя й мав з природи хист накреслювати плями блискавичних атак. Він умів вискочити з ворожого мішка й вивести своє загони без утрат. Навіть ворог рахувався з ним як з добрим полководцем. В звертаннях до підвладних Любомир нічим не показував своєї зверхності. Був завжди справедливий і чуйний до кожного. За свою просту вдачу й відвагу Стецюра заслужив повагу серед цивільного населення, мав у своїх загонах вірних і відважних синів та дочок України.

— Коли хочеш бути людям слугою, стався до них чуино, як мати до дитини, — любив повторяти Стецюра.

Повстанці, що довіряли йому своє життя й майбутнє своїх родин, не могли не дооцінювати товариськості, жертовності й здисциплінованості свого отамана. Для геройських бійців Стецюра був командиром, братом, другом, а для наймолодшим бійців навіть рідним батьком. Без належної освіти генералітету месник поневоленого народу читав топографічні карти не гірше від полковників генерального штабу. Ніколи не траплялося, щоб хтось із його бійців чинив якесь безчестя серед населення.

— Лише покійний Гмирия міг дорівняти до Стецюри, — подумала Мальвіна. — Може Гмирина тінь і породила звитяжця, — дивувалася Мальвіна. Бо кому ж, як не Стецюру випало йти в безсмертних походах тими шляхами, де колись водив своїх петлюрівців Зінько. Тінь Гмири породила Стецюру — це була думка загалу, що пам'ятав славні діла командира Гмири.

— Щось ви мене таємничо розглядаєте, — по-дружньому озвався отаман. — Дивитеся на мене, як на ту дівчину, що на відданні. Я ж такий самісінський горем і недолею битий чоловік на нашій землі, як і сотні тисяч інших. Вийшов з народу, чи вірніше з самих глибинних його надрів і ніколи не зраджу України і в біді не покину.

Ніяка слава, ніяке золото не підкуплять мене. То був великий і тяжкий гріх не тільки перед людьми, а й перед

Богом. Краще давайте веселитись. Годі нам сумувати. Хай буде свято і в нашому домі! Наливайте повні чарки запіканки. Вип'ємо, поспіваємо й забудемо лихоліття. Маруся метушилася перед дорогими гостями, доливала чарки, келехи горілкою.

— Вип'ємо за тих, — промовив Стецюра, — що колись ще повернуться із засніженої Колими, з тaborів військовополонених, з німецьких каторжних робіт та з пісків Казахстану. За всіх улюблених братів і сестер, що нас ще пам'ятають і добрим словом згадують.

Стецюра доказав останнє слово й перехилив першу чарку до dna, а потім додав: „Вип'ємо й заспіваємо нашої улюбленої:

„Запрягайте коні в шори, коні воронії,
Та й поїдем доганяти літа молодії.”

Цю пісню, як дехто пам'ятає, ми співали в Києві, коли я з друзями відступав із Карпат. Тоді ми й заскочили до столиці, трохи перепочити. А де ж, цікаво, поділася Василіева жінка? — спитав Стецюра.

— З донькою поїхала на Донбас, — сказав Петро.. — Там їй буде веселіше, в неї там уся родина.

— Гарна була жінка у Василя, — задумливо промовив Стецюра. — А я от ніяк не зберуся свою родину заснувати. Ніхто з жінок своєю красою не зав'язав ще мені світу. Не маю на це часу. Може б і знайшовся час, та як подумаеш за майбутнє, то женитись неохота. Самому можна чи в поле, чи в ліс. Легше якось крутитись. Взяв автомата, обвішався гранатами — та й шукай ховраха в полі. А то возися в такий небезпечний час з жінкою та ще може й з дітьми. Наражай їх на небезпеку. Тут самому важко де голову прихилити; жоден пророк не може передбачити, що буде завтра...

Гости й господарі підхмелилися трохи й співали пісень. А попід вікнами стояли цікаві люди, що хотіли хоч одним оком глянути на відважного командира повстанців. Стецюра багато не пив, але в теплій хаті розчарованівся й виглядав, мов казковий князь. Ніхто не міг пророкувати щось на майбутнє. Ламав собі голову Стецюра над багатьма відповідями на свої запити і не знаходив жодної розв'язки. Командир повстанських загонів був людиною історії і цим не переймався; слава обтяжувала й надокучала йому. Жінки показували Стецюру своїм дітям. Казали: „Гляньте, діти, пильно на того, що іде попереду. Його ім'я Любомир Стецюра. Це, може, той, що народився врятувати наш народ від ганьби й безчестя. Дивіться пильно й запам'ятайте його постати, обличчя; підростете, то будьте мужні, як Сте-

цюра. Будьте такими самими патріотами своєї України й захищайте її від ворогів наших. Любіть свій рідний край так, як любить його Стецюра та його бійці.”

А Стецюра іхав попереду своїх колон і щиро всміхався до тих, що його вітали з юрми... Тепер легендарний герой сидів на покутті в хаті в Петра Пустового і, як кажуть, не викликав жодного вовка з лісу своїми повстанськими рейдами. В цю мить він був буденною людиною, що завитала до товариша поговорити й випити по чаці. Видко було, що слава робила його трохи ніяковим. Любомир був колись собі простим бійцем, ходив на військову мушту, слухався воєначальників та з пару разів сидів на гавптахті. Посилали новобранця на кухню картоплю чистити, що було приниженням для багатьох, тільки не для нього. Начистити картоплі на всю частину, аж пальці понабрякають від тримання ножа, відбуде свій наряд і знову в кишені перепустка з касарень. Так призвичайвся Стецюра до дисципліни, пошани до своїх зверхників.. Навчився він також швидко орієнтуватися в ситуаціях, що випадали йому. Примхлива доля зробила його командиром, улюбленцем трудящих мас, щоб зберегти його просте ім'я на сторінках історії. Щось було загадкове в природі, що зробило його вищим над його довкілля. В біографії месника не було нічого надзвичайного. Вищої освіти не мав. Закінчив середню школу з відмінними оцінками. Лише два роки студіював в інженерно-будівельному інституті, де пильно вивчав також військові дисципліни. Але скінчити інститут йому не пощастило, бо збрали до війська. Військовими справами Стецюра цікавився змалку. Ходив до палацу молоді, де був учасником спеціального військового відділу. Тут він звернув на себе увагу старшин, що викладали військові предмети. Ще юнаком знав напам'ять найвидатніші воєнні операції геніяльних стратегів. Стецюра вирішував найскладніші військові проблеми на протязі кількох хвилин. Старшини пропонували йому вступити до військової школи й давали найкращі рекомендації. Дивувалися, що хлопець уперто відмовлявся. Чи Стецюра відчував у цій професії своє призначення? На це важко відповісти. Але ніякій агітації не піддався. Крім військових здібностей, лісозвік мав ще орлиний зір. Стріляв з усіх видів зброї й міг водити бойові машини. Такого Стецюру породила нам українська земля. Батько його Олексій Тимофійович працював як величник на залізниці, перевідив вилици чи змінював семафори для поїздів. Народився в нього син і назвав він його Любком. Охристили його батьки в церкві, а за кумів узяли теж простих, звичайнісіньких

собі людей, бо сами були такими. Батькам і не снилося, що доля вручить синові життя десятків тисяч людей. Відважні під проводом їхнього сина перейдуть страшну дорогу лісовими зворами й простиутимуть до призначеної мети. Знали друзі, знали й вороги, що слава про героя буде довго жити серед народу, і його скромне ім'я з пощаною промолятиме новітнє покоління.

За вікнами хати, де сидів Стецюра в оточенні своїх побратимів та гостинного господаря, чути було партизанську пісню. То співали нові загони, що вступали в місто:

„Понад ставом, в кінці греблі
Верби похилились,
Ой, не плач же задніпрянко,
Не тужи за милим.
Шлях упав йому в повстанцях
Яром від діброви.
Ти стискаєш серце в грудях,
Наче чорні брови...”

Пісня долітала до вікон хати, де Стецюра був жаданим гостем родини Пустових. Аж на світанку затихли співи на кожному кутку, де господарі частували своїх героїв з лісу. Погасли вогні і в Петра Пустового. Гості пішли відпочити. Тільки партизанска варта пильно охороняла входи й виходи з містечка. Близкучо іскристий сніг рипів під ногами сотників, що перевіряли застави й змінювали варту.

Льоля й Мальвіна довго не могли заснути після зустрічі з Стецюрою. Думали вони про партизанів, про людські геройчні подвиги; задумувалися над долею своїх чоловіків, що теж поневіряються на білому світі.

Безгомінна ніч набрала величезною лопатою горячих зі-рок і розвіяла їх по небу, немов ту половину, що її господар розвіює, щоб дістати чисте зерно. Навіть глибока спокійна ніч не знала, що може трапитися завтра. Вона, що принесла стільки нових вражкінь мешканцям міста, загуркотіла колісницею, усіяною коштовностями, по замерзлому небесному озері; буйні коні рвонулися й почеслися оболоками, і від їхніх дзвінких копит осипався сніг, що падав пухким покривалом. Потім та ніч знову притихла, бо не могла вгадати абсолютно нічого, що може завтра скотися в цих околицях. І навіть, коли б хтось вийшов на засніжену й заляту місячним сяйвом околицю та кричав до бурштинового місяця, то ніч із тим місяцем лишилася б байдужою й мовчазною.

Р О З Д І Л ДЕСЯТИЙ

ПОВЕРНЕННЯ ВАСИЛЯ ПУСТОВОГО

Ця подія сталася на Семена, 1943 року, як люди викопали на полях картоплю, та впоралися на своїх городах з городиною. Тоді якраз німці нестримною лявіною котилися назад. Перед населенням проходили відступаючі вояки; жалогідно було дивитися на сірі обличчя солдатів, що виглядали приреченими. Обози відступали за обозами, і на лицеях фронтовиків зникла усмішка. Було помітно, що німці підували духом, а це означало поразку й цілковите заламання східного фронту. Захисники третього райху знали, що їхня карта бита. Одноголовий німецький орел зронить пробиту ворожими стрільнами свастику десь тут біля Дніпра; той орел з перебитим крилом летітим далі на захід, щоб принести землякам розпачливу вістку. Німці спішно налагоджували переправу через Дніпро, ставили pontонні мости. Сапери побудували з довгого ланцюга барж переправу обозів через ріку. Шкіпери цих барж знали, що в разі, коли Москва заатакує обози, обслуга тих барж піде на дно годувати своїми тілами рибу. Це добре усвідомлював Платон Саханд, що вирішив тікати. В місті з кожним днем наростала паніка серед німецьких урядовців, і Платонові легко вдалося добути евакуаційну посвідку від міської управи, де перебував на обліку поет. Одного туманного ранку Платон пішов на недалекий пагорб з Лілею. З тієї мальовничої височини захані слухали, як безупинно стугонить земля за Дніпром. Увечорі Платон і Ліля вилазили на невисоку гірку за подвір'ям Надії Іванівни. З того пригорка можна було бачити величезні стовпи диму від спалених селищ та ланів пшеници.

— Німці відходять і лишають після себе купи розбитої цегли. Хижаки палять все, що є на українській землі. ГоряТЬ діброви, села, міста, цегельні, млини, збіжжеві комори. Все, чого не вдалося німцям вивезти, горить. Такого навіть дика татарва не могла вчинити, навіть Батиеві рука не піднімалася лишити цілковіту пустелю на цій плодючій землі. Ти бачиш, Лілю, як через мости безперервно йдуть колони зморених і зневірених військ? Мабуть гаряче їм від того пожару. Не витримка стояти біля того багаття, от і тікають.

— Німці зовсім утратили глузд, — сказала Ліля. На фронт виrushали червоношокі, веселі з засуканими рукавами. Були добре виголені, уніформа, чоботи аж блищали. А відступають у подертих мундирах, неголені, лиця такі за-

ємучені й невеселі, наче хтось дав їм щави покоштувати.

— Ти добре підмічаєш, відповів Платон. Такі величезні сили відступають. Землі важко під тягаром танків, гармат та піхоти. Землі важко, чуєш, Лілю, як вона гуде, земля просто стогне під непосильним тягаром, і, здається, не витримає й провалиться з усіма тими арміями в безодню.

— Важко землі під непосильним тягаром, що навалила війна, — сказала дівчина. Стогне земля від того, що по чевру її стугонять залізні потвори і на її груди скинуто мільйони вибухових речовин. Стоптана українська земля сотнями тисяч солдатських чобіт, а кров з убитих засохла в її надрах, може на глибині п'ятьох кілометрів. Така страшна сила відступає. Тільки подумати! Яка ж тоді насуває на нашу землю сила, що змусила цю сарану відступати?

— Я думаю, що та сила, яка змусила німців відступати, ще страшніша за цю. Подумати тільки, які там сили йдуть і де ті люди накували тієї зброї, що перемагають німців! Може там лишився живий і мій батько, дядько Василь та твої однокласники, — сказала Ліля. Навіть, коли наші родичі наклали головами, то їхні знайомі чи друзі б'ють „юберменшів“. Ха-ха, — сміялася Ліля. — Мужики-колгоспники б'ють „юберменшів“. А головне, б'ють іх ті, що ненавидять генералісімуса і хочуть визволитися з комуни.

Ліля дзвінко сміялася, і той сміх чомусь тривожив Платона. Хлопець знову, що завтра виїде з Києва й побреде дорогами до Білої Церкви, де живе його тітка. Фронт перейде, і Платон повернеться знову до Києва.

А за Дніпром був страшний суд. Чорна хмара напливала з ріки, щоб просмолену ряддину перекинути з лівого берега на правий. Раптом з тієї чорної хмари почали пробиватися відблиски пожеж; відлиски вискачували з неї, мов язички полум'я із стодоли, що наповнена димом, і тільки де-не-де крізь щілинин вихопиться червоний язик. Села розгорялися одне за одним, і страшна багряна смуга вогню досягала Дніпра й відбивалася в похмурій воді. На піску, біля самого берега, було видно, як удень. У верболозах бродила голодна наляканна худоба, і ніхто тими коровами чи кіньми не цікавився. Худоба ревла, і луна від того реву розколювала роз'ятрену тишу й змішувалася з ревом машин та танків, що повзли через мости. Страшна сила відступала з-за Ворскла, а попереду тієї сили в обозах вермахту іхали нещасні втікачі, що їх війна вигнала із сплюдованих дворищ. Дика заграва лягала на нічні дороги, а над ними спалахували ракети, і відсвіти заграви освітлювали силуети німецьких бійців, що відступали.

— Чого тільки не перетерпіла українська земля, — ска-

зав Платон. — Натерпілася вона у віках, і не одна проклята чума хотіла її доконати. Та не вдалося. А світлих днів Україна таки не бачила. Спалять її німці тепер, як колись козаки-запорожці палили тирсу в степу, коли за ними гналася оскаженіла татарва. Спалять німці Україну, і залишиться знову гола земля чи Дике поле. **На ньому буйтиме кропива,**

будяки та пирій. Його заселять переможці своїми людьми, бо лиш одиниці з автохтонів лишаться живі. Вояк, що повернеться з фронту, не застане своїх батьків, брат не зустріне брата, мати плакатиме за синами та дочками, що їх погнали рабами до райху. Великого горя наробила нашим людям проклятуща війна. Кого-кого, а українців вона таки здесяtkувала. Будуть большевики шукати винних серед бургомістрів, поліцай та службовців. Буде ким будувати канали та вугілля на Колимі добувати. А плачу того — по всій Україні. Від таких думок Платонові хотілося кричати чи вити голодним вовком. Де ж та гуманність, де справедливість ХХ століття? Пригадав **юнак** перші дні, коли німці вступили в Україну. Хіба люди не були гостинними до чужинців? Хіба їх хто вбивав спотиньга? — Ні. А чого ж та німota так познущалася з нашого знедоленого народу? Навіщо наглушилася з його гостинності? Вивезла його молодь на каторжні роботи за Райн, постріляли й повішали місцевих патріотів, а замість українців нагнали на нашу голову різної фольксдойчерні, поляків та **единонеділімців**. Наглушилася з нас німota, а тепер ще хоче настанку спалити дощенту всю Україну. **Йому** серденько щеміло й плакало, бо він був безсильний припинити нищення рідної землі. — Ale не може бути, щоб ціла Україна була спалена при відступі фронту. Мусить статися якесь диво, що виб'є з рук божевільного скриньку з порохом, а самого його геть за наші кордони вимете.

Більше Платон не міг дивитися, як горить і вибухає Задніпров'я, відвернувся вбік. Відблиски від заграв сягали середини Дніпра і щораз більше зближались. По мостах цілу ніч гуркотіли машини, йшло військо, гупали з прифронтової смуги гармати. Чиї то гармати не вгавали до ранку, не можна було визначити. Одне тільки знав молодець, що завтра доведеться покинути зруйновану столицею й мандрувати на захід. Хлопець знав також, що німці евакуюються з міста, а йому ніяк не хотілося загинути в руїнах. Ліля провела Платона аж за Пост-Волинське. Там закохані попрощалися, з думкою, що може вже більше й не зустрінуться. Дівчина довго ще стояла на дорозі, а він увесь час оглядався й махав її рукою, як і тоді, коли вирушав на газоході з Городища. Востаннє коханий озирнувся, щось крикнув

їй, а вже дорога завертала за невеликий гай, де чорною дугою вигиналися рейки й блищаю залізничне полотно. З того місця понад насипом Саханда уже не міг бачити білої хустки, що її тримала в руках кохана дівчина. Там, на горбі, шкіпер ще раз зупинився, оглянувся, але побачив лише юрму біженців, що покидала місто. Ще трохи постояв, перепочив трохи й рушив швидкою ходою в напрямі ҳа Фастів. Перед ним жовтіла вузька дорога, бур'ян схилявся низько над рівчаками, покритими грубим шаром дорожній куряви. Наче гелготання переляканіх гусей, чути було здалеку канонаду, не стихала й безупинна стрілянина. На зустріч Платонові віяв легкий свіжий вітер із зелених поляв. Легко було йти Платонові по своїй землі. Ноги так і підлітали й лишали за собою стовп за стовпом, кілометр за кілометром. А на тих телеграфних стовпах сиділи Горобці та галки. Птаство то злітало в повітря, то знову сідало на дроти. А дроти гули у безкрає, відкривали перед мандрівцем щораз нові краєвиди.

Чому йому треба було в ту дорогу рушати? Злякався фронту чи загибелі на своїй баржі від бомб? На ці питання Платон не знаходив відповіді. Якесь передчуття сказало йому йти геть від кошмару, що наближалася. І Платон пішов, лишив кохану дівчину, Стецюру з повстанцями, Володимира Омельченка, Миколу Чернігівця, Надію Іванівну, своїх матросів та багато інших приятелів і друзів. За племчима в нього був великий рюкзак з рукописами; там же дві сорочки, хлібина та кусень сала, що дала на дорогу Ліля. Чи зустрінеться він з нею? Мабуть та розлука на роду їм написана. Взяв би її з собою, та боявся, що може доведеться йти в партизанський ліс чи власти під бомбами. Не хотів брати гріха на душу. В багатьох селах уже доводилося йому ночувати, а до Білої Церкви було ще далеко. Люди приймали його, як рідного сина, давали вечеряти, клали спати ҳа найкращому місці. А фронт наближався за ним слідом, і одного осіннього дня, коли втікач прокинувся в однім селі недалеко від Гребінки, він здивувався тиші, що стояла навколо. Ще вчора німецькі обози відступали з Фастова, а сьогодні така вроциста тиша. Платон попрощався з гостинним господарем і вийшов із хати, що стояла край дороги. Плив туманий ранок. Туман клубочився з поля, окутував дорогу, обдерти селянські хати та в золотому убранині задумливий гай. Через той туман, що хвилями котився дорогою, парубок не міг ні в чому зорієнтуватися. Навіть пройти пару кроків. Наче якісь привиди, випливали з того туману й хиталися на шосе великі танки, що їхали один за одним. За тими танками йшла засмальцювана піхота.

Ще ближче підійшов Платон до тієї дороги й на своє здивування помітив на баштах тих танків червоні зірки, а далі й армійців, що швидко перебігали з автоматичною зброєю. На грудях у бійців виблискували ордени та медалі. Платон вирішив миттю вернутись до хати гостинного господаря, в якого очував. Боявся, щоб не потрапити під перехресний вогонь. Кожну хвилину могла зав'язатися перестрілка. Платон пригадав, що німці навіть лишили в того господаря бочку коньяку, яким господар частував і Платона. Біженець вернувся до хати, сказав добриден заспаному господареві.

— Чого ж ти, сину, вернувся? — спитав сонним голосом господар.

— А вийдіть та подивіться, що на дорозі роються. Армійців повно і танків з червоними зірками не злічити. Чи ті танки в тумані заблудилися, чи німецьку лінію оборони прорвали, не второпаеш. Факт остается фактом, сошоюйдуть бійці Червоної армії

Дядько зліз з лежанки й наляканими очима припав до шибки. Платон говорив правду. Дорогою, де вчора й цілу ніч сунули німецькі обози, йшли групами армійці й несли напоготові автомати.

— Твоя правда, сину, — сказав дядько.

На підтвердження його слів повз вікно пробігла група червоноармійців, що почали з-за хати строчити по німецьких солдатах, які спали по хатах. Німці нічого не розуміли, в самій білизні вискакували й злякано піднимали додори руки. Налякані вони виходили на відкрите місце, де їх збиралі й гнали кудись через шосе. Село було очищено від ворога без утрат для червоних. В хату, де перебував Платон, зайдли фронтовики.

— Добриден вам у хату, люди добре, — промовив один утомленим голосом, і той голос видався Платонові знайомим. — Просимо заходити, — відказав господар, і гості, озброєні автоматами, зайдли до світлиці. Більшість з них скинули шинелі й відклали зброю та й посідали на широкій лаві відпочивати. Видно було, що бійці дуже швидко наступали й потомилися.

— Колись в українській хаті шанували ковбасі, коцюбу ступу, лавки, лопату, помело, тому і ми шануємо вас, яко гречих, продовжував солдат.

Відбились від обозу, — обізвався вже другий воїн, та трохи й зголодніли. Чи нема там, хазяйко, щось поїсти? — Господиня заметушилася й скоро картопля була начищена, а з комори було внесено сало та огірки. Фронтовики про щось засперчалися, і то була нагода Плато-

нові добре їх розглянути. Всі вони були в брудному одязі, а чоботи обліплені по коліна в грязі. Лиця були неголені й змучені безсонними ночами.

— Здається, здалека? — не втерпів, щоб не спитати Платон. — Здалека, хлопче, і не питай, — відповів найздоровіший з-поміж них. — Йдемо аж від Волги в безупинних боях. Багато друзів упало, а ось ми з Розумовським аж до Дніпра дійшли. Не загинемо під Києвом, то живі будемо ще й Варшаву може побачимо, — підморгнув веселим оком до того, що звався Розумовським, високий бльондин.

— Ти, Василю, завжди правду говориш. Як не вб'ють тебе німці, ще сто років житимеш.

Вояки на ці слова весело засміялися.

— А за тебе десь твій предок у святого Петра пороги відбиває, щоб, як пропадеш, то хоч душу до раю пустив, — жартував далі вояк.

— Предок мій був добрій чоловік, недарма сама цариця постіль йому стелила, в своїй покой зважувала.

— То ж предок, а ти думаєш, що й ти такий вродливий удався? Тебе навіть капітанша не любить, що її чоловік десь у далекому плаванні цілі місяці пропадає, озвався котрийсь. — В хаті поволі розворушувалася дружня розмова, жартівлива атмосфера. Господар скористався з доброї настрою вояків, пішов у сіни й зачерпнув відро конячку. Вніс те відро й поставив на стіл. Бійці ожили. Вони вже не чекали, поки картопля звариться, почали наливати в склянки конячку й смакувати його міць. Господар тим часом уніс хлібину та кислої капусти, якої набрав з діжки в велику полив'яну миску.

— Вип'ємо, — сказав один із вояків. Мати колись казала: «Не радуйся сину, чарці, — так я й досі іні слів не забиваю: в вип'ю і віддаю.. -

Бійці підняли склянки й випили дружно, наче артилеристи, що по роботі сіли разом вечеряти. Платонові кортіло знати імена вояків. Він підійшов до кожного, подав руку й відрекомендувався. Останній називався Василем Пустовим.

Платон аж очі вирячив з дива.

— То ви Василь Пустовий? А родом чи не з Городища?

— Ач який! — здивувався й Василь. — А ти звідки це знаєш?

— Я щось відчув знайоме в вашім голосі. Ви того випадку не памятаєте, а я добре пам'ятаю. Це було в Києві на стадіоні „Динамо“. Ви сиділи з своєю жінкою, з братом Петром та, здається, з Федором Мимоходом. За трибунами догоряв день, була чудова погода. Я сидів на одну лавку нижче від вас, і мене познайомив з вами Федір Мимохід. Зо мною був ще один поет, на ім'я Рибочка.

У Василевій голові хитнулося не від хмелю, а від чогось далекого й забутого.

— Чи я не п'яний від маленької склянки горілки, блимнуло йому в голові. — Та ти, як бачу, хлопче, жартуєш, — почервонів з несподіванки Василь.

— Я звуся Платон Саханда. Пишу вірші, і мною колись добрے піклувався Федір Мимохід. У мене добра пам'ять, своїх знайомих я пам'ятаю довгі роки. А чи живий Федір Мимохід? — запитав осмілений Платон.

Василь розгубився, але відповів: „Ще недавно був живий, коли війська форсували Ворсклю і брали Полтаву. А зараз важко сказати. Тут не скажеш, хто за годину буде живий, хто мертвий. Вже більше місяця минуло, як був останній лист від нього.”

Платон близче підсів до Василя, і між ними почалася дружня розмова. В цей час господиня висипала з великої макітри в тарелі картоплю та всипала в глибокі миски борщ у. Фронтовики дружньою сім'єю почали істи.

— Ти такий чоловік, що може про мене на зорях вичитав і знаєш про кожний мій крок та про моє майбутнє. Тоді не затаюй нічого, розповідай до кінця.

Василь налив собі й Платонові по склянці коньяку і вже не давав йому спокою.

— Як це ти, чоловіче добрий, з Києва аж сюди потрапив?

— Я попав аж під Гребінки тому, що німці з Києва людей евакували. Крім того, я був шкіпером на баржі, а німці по тих баржах війська через Дніпро переправляють. От я й вирішив утекти, бо могла бути амба від бомб із повітря. Доњка вашої сестри Мальвіни останнім часом була в Києві й зупинилася в Надії Іванівні. Її з іншими дівчатаами пригнали були на роботу на пристані аж із Горошиця. Там, у Києві вона й зосталась. Казала, переходить з тіткою в льоху, куди вони наносили води й харчів.

Не думаю, щоб їх німці зачепили. А знаєте, — — додав Платон, — син Надії Іванівні, в якої я-теж трохи перебував на мешканні, повернувся з Праги вже постарілим, за фахом він лікар. Пропав десь той Борис: німці його шукали, а його милю жінку вбили ще з самого початку. Працювала вона в редакції; я зінав її особисто. Люба була й ніжна людина. Підшили їй політику й безневинно знищили. Чимало жертв забрали чужинці. Багато людей уже повбивали і невідомо, хто живим зостанеться. Ліля проводила мене аж до Пост-Волинського; сумувала, що кідаю місто. Ми з нею були нерозлучні друзі. Згадувала й про вас, казала, що якийсь німець прибув із фронту в той маєток, де Антін працює.

Той німець, на ймення Фріц Танненберг, був якось вартоюм на моєму газоході й оповідав Антонові цілі історії

— А де ж Антін тепер? — може ти й це знаєш, запитав Василь.

— Антін у східній Прусії, недалеко від Кенігсбергу в маєтку графа Отто фон Боена, якого у нас убили, як сопіваку, повстанці Любомира Стецюри.

— Та й цього чоловіка я, здається, знаю, промовив звіршений Василь. — А про Павлюка, часом, не чув ти?

— Чув і про нього. Його мадяри поранили при відступі з Дону. Довго мучився, поранений в обидві ноги. Лікар Борис таємно приїжджав до лісу, робив переливання крові, лікував, як міг, — ніщо не помогло. Помер Павлюк. Я навіть зустрічав вашого брата Петра та попівну Льолью. Чули про таку? Ліля розказувала, що Льоля все чекає повернення свого Демида. Цікава жінка, тільки талан їй не судився.

— Попівну Льолью я добре знаю, — сказав Василь. — А чого ж ти нічого не скажеш про нашого Івана?

— Іван уже небіжчик, — сумно сказав Платон. — Убили німці, коли він тікав до лісу, щоб з'єднатися з загонами Стецюри. Поховали його вроностро партізани. Там у лісі загубилася його безталанна дружина Леся з маленьким хлопчиком.

Нічого не сказав Василь Пустовий. Не витримало його вкрай вимучене серце, і заридав вояк гіркими слізми. Плачав, як мала дитина. Не вірилося, що така мужня натура могла так плакати. Платонове оповідання розчулило фронтовика до сліз, і Василь уже не питав ані про свою жінку, ні про дочку. До нього підійшов його фронтовий приятель Розумовський і став потішати побратима: „Ну, чого ж ти, п'янний, розплакався? Ніколи не було в запорожця стільки сліз, а тут ти перед золотою нашою столицею так розкис! Буде сором жінкам і дівчатам бачити на твоїх очах слізы в час переходу через київські брами.

— Хіба я плачу? — озвався Василь. — Плаче моя безталанна доля. Пройшли ми тисячі верст, і я стримувався від вияву образі й розпачу, а це, бач, зустрівся з земляком і з радості розплакався. Плачу я, друже, не з радости, а від тягару, що впав на мої плечі.

Розумовський відійшов від Пустового, його місце зайняв старшина Геннадій Забудько.

— Розм'як, як бачу, солдат, як клюква. Нічого, розіб'єм фашиста, партія відпустить тебе додому до жінки й дітей.

— Не так скоро, — сказав Василь, — не кажи гоп, поки не перескочиш до Берліну ще далеко. А мені треба, будь-

що, дійти. Там моєї сестри син на тяжкій роботі поневіряється. Без нього й додому не вернусь.

Старшина не міг нічого сказати, повернувся й відійшов. Офіцера, який поплескав Василя по плечі, ніхто в частині не любив. Це ж він колись завдав такого лиха Іванові Пустовому. Геннадій Забудько був приділений до цього полку десь за Харковом, коли більшість старшин були побиті. Своєю постаттю та виразом обличчя він нагадував бур'ян чи бузину, що росте на пустырі. Якось він послав Василя з кількома вояками в розвідку до одного містечка за Краснодаром. Василеві був наказ зайняти перший будинок у безлюдному містечку й закріпитися на зайнятій позиції. Забудько обіцяв надіслати підкріплення цілого полку в разі виявлення там ворожих частин. Василь з своїми бійцями завдання виконав, але тут же помітив, що в містечку повно ворожого війська. Ворог укріпився й має не тільки кулемети й гармати, але й танки. Цілі два дні відбивався Василь з своїми бійцями в зруйнованому будинку від ворога. Багато танків та кулеметних гнізд було знищено, а підмоги не видно. Василь побачив, що живим звідси не вибратись. Під покривом ночі вирішив спробувати щастя й прорватися крізь німецьке кільце. На диво, йому пощастило, і він пізніше довідався, що майор Геннадій Забудько і в думці не мав надсилати йому допомогу. Це мстивий старшина хотів по-збуритися небезпечного для нього солдата. Про нового начальника ходили не дуже то славні чутки. Казали, що під Харковом він власноручно застрелив одного армійця, що не зміг виконати його доручення. Але Пустовий не звертав на це уваги. Йому набридла така катаواسя. Тепер він дивувався, звідки взялися в нього слози. Чи від великої перевтоми та безсонних ночей, чи від великих переходів під кулями й ворожими бомбами. Чи може то слози радости, що не всі його родичі загинули, і може ще пощастити застати когось живим...

Знову господиня поставила на стіл миску картоплі, бо попередня була вже порожня. Бійці мали чудовий appetit; смакували ту бараболю, мов у себе дома. Дим від тютюну стояв під самісінський сволок, а фронтовики працювали своїми олив'яними ложками, мов автоматами на фронті; найбільше щезало в їхніх шлунках квашеної капусти, що проптерезювало їх після міцного коньяку. Василь не доторкався до картоплі. З'їв лише пару квашених яблук і випив одну склянку коньяку. Почував себе набагато краще. Головне, що втому майже зникла і ноги вже не так боліли. Він подякував Платонові за його щирість і поволі приходив до се-

бе. Хміль зганяв утому, наливав огню в його наболіле тіло.

Забудько звівся на ноги, і вояки затихли.

— Давайте, ребята, заспіваємо пісню про солов'ї...

„...Солов'ї, солов'ї, не тревожьте солдат...

Пусть солдати немножко посплять..."

Армійці збиралися вже співати про солов'їв, коли тут із-за столу піднявся Василь і на ввесь голос гукнув: „Хлопці, Ми коло Дніпра! Пропоную заспівати нашої київської: „Ой, піду я лугом...”

Командир зашарівся й важко посунувся на край лави.

На помах Василя Пустового фронтовики заспівали:

„Ой, піду я лугом, лугом долиною,

Ой, чи не зустрінусь з родом, з родиною...”

Пісня жаліслива, і бійці-українці співали її з почуттям. Навіть високий башкір, подібний до Салавата Юлаєва, підтягував, хоч без слів, бо мало що розумів:

„Ой, там моя сестра пшениченьку жала,

Я сказав їй драстуй, — вона й промовчала”.

Забудько побачив, що сила не на його боці, й з досади зник за дверима.

Василь співав піднесеним голосом, відчував у серці великий біль, а в душі слізи за кривду й наругу над його родиною й над його землею. Сльози так і підступали до горла:

„За дрібними слізами тебе й не впізнала...” — лунала пісня, й линула крізь відчинені сіни до набряклой й розмитої дощами дороги. А там по тій грязюці йшли та йшли нові частини, простували на Васильків, на Гребінку, щоб узяти заливими обценьками німецьку армію. Падав дрібний дощ, і туман ще нижче насів на дороги, покрив поля, солом'яні стріхи, безлисті сади. Село притихло, здавалось вимерлим. Стояла понура погода, широкими кроками ступала по Україні осінь, заглядала в розбиті двори. В тій нереальній тиші не вірилось, що тут щойно був фронт і не вбито жодної людини. Над дорогою й над селом нависло сіре олив'яне небо, а на полях з недавно викопаної картоплі, валялася гичка. Кагати тієї картоплі ще видніліся біля ям чи в самих ямах, прикритих гарбузовою гудиною та висохлим бадиллям. Тільки піvnі будили ранкову тишу своїм голосним кукуріканням і наче скаржились фронтовикам, що вчора німці виловили собі на вечерю всіх курок і поскручували їм голови. Тих сокотух вони познімали з сідал, де кури повлаштовувалися бути на ночівлю. Тільки те птаство стало німецьких напасникам поперек горла, бо всі вони попались у полон і місили тепер своїми ногами болото.

Смішно було дивитися, як „юберменші” піднімали до-

гори руки й стояли бліді, як смерть. Де ділася пиха! Де ділася гордість! Сторопіли перед цікавками грізної зброї , як ті вівці, коли до іхньої огорожі переплигне вовк.

Майор Забудько вийшов у сіни, відчинив двері й виглянув на вулицю. Навколо був чистий спокій і ген недалеко від замурзаної хати на другому боці розгруззої дороги зупинилася фронтова машина. Біля неї вонтузилися гвардійці з третьої танкової армії, з 359 полку. Стояли гвардійці-фронтовики біля медсестри Насті й щось їй оповідали.

Забудька взяла злість, що Василь Пустовий не дав заспівати улюбленої пісні.

— Високо лігає, та низько впаде ця птиця, — подумав про Василя. — Хай ще трохи почекає, я йому ті крила підріжу. Пам"ятатиме старшину Забудька .

Майор добре тяжив, що Василь Пустовий — величезний авторитет, і про нього добре знали навіть в штабі. Одне його слово — і пес не гавкне по Геннадієві Забудько. Самі друзі Пустового вб'ють його на фронті й засвідчать, що забитий у бої з німцями. Старшина з досади плонув і запалив німецьку цигарку, що роздобув на фронті як трофей. Німецькі цигарки з золотою насічкою приємно пахли; запах лоскотав йому ніздрі. Забудько постояв ще трохи, поглянув на медсестру Настю й поплівся знову до хати допивати коньяк. А в хаті лунали співи аж під стелю. Фронтовики були веселі. Платона торкнув ліктем сержант Розумовський і з цікавістю запитав його про життя-буття при німцях.

— Працював я на газоході й на баржі, щоб тільки не їхати до Німеччини. Утік через це з Києва, щоб на тій баржі не переправляти німецького війська через Дніпро.

— А з нами підеш воювати? — глузливо запитав Розумовський.

— Може й піду, — задумливо відповів Платон. — Тільки з мене вояка, хіба в обоз, бо я ж звільнений від армії зовсім. Ось, — показав він на окуляри, — здорово мене рятують. Без них, мов без очей. Забракували мене на призові перед самісінкою війною. Викликали до воєнкомату, перейшов я всі кабінети, а окуліст відкинув зовсім. Викликали до комісара, подивився він на мене, щось підписав і подав мені білого білета. Той білет у мене й тепер у кишені.

— Шкода, що ти погано бачиш. А то б ми з тобою, земляче, пройшли б ще від краю до краю й не втомилися б у походах. Я ось з Василем Пустовим майже цілу війну разом пройшов. Всяк бувало. Сто разів уже можна було вмерти, та чудом якось ще живу. Не приймає мене ні пекло, ні

рай, от і завис з автоматом між небом і землею, гойдається так. А ти лучче, голубчику мій, лишайся в запіллі. То

— В нім — безпечніше. Підеш з нами, џавіть набої до фронту підвозити, і то вб'ють. Не тут уб'ють, то під Варшавою. не під Варшавою, то під Берліном. А я вже тебе згадаю і може колись у гості до Василя Пустового заїду, то й тебе провідаю.

Платон був розчулений словами Розумовського й не зінав, що відповісти. А Розумовський продовживував:

— Нас тільки троє лишилося живими. Я, Василь Пустовой і Хазмат Мулаїв. А був нас цілий полк на Волзі. Усі були здорові, гарні хлопці й загинули. Серце болить, як згадаєш. Лягли бійці від ворожих куль, від бомб, від гарматнів, від мінометного прицілу. Були, та загули... А коли не віриш, то спитай Василя Пустового. Він тобі всю правду скаже. Ну, братухо, чи не правду кажу? — запитав Розумовський Пустового.

— Чисту правду, браток, ти кажеш.

І пригадав Василь Пустовий свої тернисті дороги, що вели його знову на рідну землю. Снилася вона йому день і ніч... Прилітала до бійця з України сизокрила голубка, воркувала над ним. Махала крилами низько над тією землянкою, що була залита наполовину водою, а в ній перебував Василь. Танув на весні сніг, наповняв траншеї водою. Василь промокав до кісток, і йому під ворожим обстрілом важко було голову підвести з окопу. Літньою порою солдат притискав до серця горбок свіжої землі, що не раз рятував йому життя. Важко було зостатися в **живих**, і кожна грудка персті могла бути останньою для фронтовика. Найкраще було воювати Василеві літом чи весною. Залізе боєць у високу траву, замаскується нею, чи зелену гілку гладу на себе стягне, і ворог і в бінокль не запримітить. Або повзе густим житом, а колоски під вітром хитаються, і не знає недруг, чи хто заховався в житі, чи, крім вітру, нікого немає. А ще ліпше в лісі. Важко ворожим снайперам усі горбики чи стовбури обстріляти. І так Василя Пустового й не взяла ворожа куля. Ніби якийсь характерник заворожив його від усіх смертельних куль.

Тисячі падали убитими, і кров лилася, мов вода, що прорвала весною греблю. А Василь Пустовий, Розумовський та башкір вижили. Вижили й живуть на зло ворогам.

— Жаль, — думав Василь, — що тут немає з ним ні Федора, ні Дмитра. Велика шкода, що вони в інших частинах, і він не має змоги їх побачити. Розказав би ім вістку про загибелю Івана, похвалився б вісткою, що Мальвіна й Петро живі й здорові. А так — кому тут передати свою тугу?

Кому цікаві чужі справи, чи перейматися не своїми радощами й невдачами?

Переспівали бійці багато пісень, а Василь не вгавав, перепитував Платона все спочатку: "Ти говориш, що був на весіллі в покійного Івана, га? А хто ж його жінка? Кажеш, Леся Омельченко? Щось не пригадую її, а брата її Володимира колись зустрічав, та вже забувся, який на вигляд. Старого Омельченка теж знов, він часто приходив до мого батька поговорити, про новини розпитати. Сідали вони на пасіці й щось довго розмовляли. Мовиши, що Леся була гарна жінка? Може бути, бо ЙІван був не з поганих. А може ти чув що про дядька Гната?

— Коли я стояв з баржею під Городищем, то він приїздив з своєю жінкою в гості до Мальвіни. А жінка, як з'ясете, не пантофля; з ноги не скинець. От він на жорнах кутю меле й має борошно на паляниці. А взимку по хмиз до лісу іздить. Вони правдиві люди, отож розмислу не потрібують . . . —

І слухав, і слухав Василь без кінця оповідь Платоново-го серця й розпитував по кілька раз, у багатьох місцях пе-ребивав оповідача.

— А як Антін опинився в Німеччині?

— А так, як і всі молоді люди. Визначали німці контингент хлопців і дівчат для Німеччини. Тоді з кожної родини мусив хтось іхати. Антін якраз підріс, а ніде не міг улаштуватися на працю. От і забрали.

— А ти як обминув Німеччину? — запитав Василь.
— Бодай воно не вернулось. Пішов працювати на водний транспорт, і так викрутівся. З водного транспорту не брали. Давали „зіхергештельт”, тобто „убезпечений” по-німецькому. Треба було їм мати робочу силу й тут. Лілю теж не займали, бо влаштувалася на працю в затоні, носила кошки з трісками та тирсою, так і спекалась Німеччини.

— А як там Надія Іванівна?

— По-старому і тужить за своїми синами. Плакала й уболівала, що Борис вернувсь та й пропав. Скаржиться на здоров'я: „Стара, каже, стала, нездужаю. Може б уже й померла, тільки ще охота пожити на світі, синочків ненаглядних побачити. Старший її син Павло десь аж в Америці. Про це розповідала мені Ліля.

— А де моя жінка Варя ділася? — запитав нарешті Василь.

— Варя, чув я, поїхала до своїх батьків аж у Донбас. Забрала й дитину. Це сталося відразу ж, як німці зайняли Харків і посунули на Ростов.

— А ти мені мало сказав про Стецюру. Чи багато хлопців в його загонах?

— Партизанів я не рахував, але чув цілі легенди про нього. Як добрі косарі, перейшли його хлопці лісами Київщини й по дорогах геть чисто **клятих викосили**. Наклали тих есесівців, мов дерева в лісі. Аж страшно дивитись на їхню роботу. Покійний Іван був гарний чоловік. Люди його й любили. Шкода, що так безглуздо загинув. Не було йому виходу. Не загинув би від німців, то за дезертирство по голівці його не погладили б. Така то доля людська.

— Якби знов, де впадеш, то подушку б підмостив, — сказав Василь. — Загинув, то загинув. Немало за цю війну гарних людей пропало. А скільки ще загине! Краще не питай і не думай про це. Але от що я тобі, Платоне, скажу: „Що було, те загуло, і про нашу розмову нікому нічого не кажи. Чув-не-чув, знов-не-знов, бачив-не-бачив. Зрозумів?

— Зрозумів, — трохи ніяково відповів Платон.

— А тепер, сказав Василь, — давай вип'ємо на спомин про тих, що померли.

Василь налив дві склянки коньяку й одну підсунув Платонові. Вони цокнулися, на знак злагоди, склянками й вихилили до дна. Потім Василь перестав розпитувати, а став думати про загибіль брата. Не воскресити вже Івана. Не допоможе ні плач, ні молитва. Смерть скосила його в розцвіті літ, не дала змоги пожити. Платон намагався розвеселити друга, але Василь сидів грізний, мов чорна туча, й думав свою думу. Хитнулося перед ним його дитинство, рідна хата, пастушок (він) у світині, підперезаний шнурком, з сопілкою за пазухою.

— Гиля-гиля, гусоньки, — гнала сестра Ольга гусей на гав. Хитнулося перед ним світле чоло його матері, її лице в зморшках, мозолясті руки. В кохтинці сірій, у білій хустині така лагідна й добра мати. Ось перед ним у кожусі й сивій шапці став образ батька, вуси поруділи від тютюнового диму. Згадались Андрій покійний. Мальвіна, всі чотири брати. Ось він зустрічає вперше Петра, що приїхав на бричці з Федором із школи. Хитнулася перед **ним** домовина з тілом Андрія, а біля неї — зомліла Оксана...

Перебігли петлюрівці Гмири, з'явилася з-за насилу фігура керівника групи підривників Тимоша Чернігівця...

— Гиля-гиля, гусоньки, на став, — чути голос покійної Ольги. А далі з'явився Дмитро з червоними стрічками на папасі, такий грізний, а в нього навіть і вусів тоді не було.

...Гиля, гиля, гуси... Здається Василеві, що з батьком їде він парокінкою до млина, а на возах лежать важкі лантухи з пшеницею. Підсобляв **Василь** зносити мішки з воза й ставити біля східців, що йдуть нагору. Сам мірошник, та-кий товстий та червоноликий, обсипаний борошном, допо-

магав зносити вороки нагору. Розв'язував чували, відкидав зав'язки й сипав золоте зерно в кіш, що мав отвори, крізь які зерно йшло на жорна. Крутиться млин, а в кошах зерна меншає й меншає. Батько не встигає приймати лантухи з білим мливом, що сиплеТЬся, як густий сніг узимку. Помішник мірошника, увесь обсипаний мукою, до - помагає батькові насипати борошна в лантухи. А Василь підійде, помацає мливо й переконається, що воно тепле. Перемелють у млині привезене зерно, і мука на хліб, пальни-ці готова. Поскладає батько з мірошником мішки борошна на воза та гукає на Василя, щоб хутчій їхати додому. А Василь усе бігає по сходах і не може надивитися на млина. Пожартує з нього мірошник, умокне пальці в коряк з борошном і проведе пальцями йому по чолі чи по носі, щоб знак на хлопці лишився, що він був у млині. Посміється з нього та й поведе з млина до воза. Батько махне на коні пухою, і вони рушать в дорогу. А дома Мальвіна й Ольга сміються з Василя, що він увесь у борошняній куряви. Пригадав Василь і пасіку. Порається батько на пасіці, надягне на голова сітку, щоб бджоли не покусали. А перед Спасом Василь піде на пасіку, споглядає, як батько мед буде підрізати.

Візьме батько дмухавку, набере в неї диму й тим димом вижене бджіл з вулика. Полетять бджоли на городи або кружлятимуть коло вулика. Вийме батько з вулика обважнілі від меду рямки, збере у високі полив'яні макітри мед. Замість повних рямок поставить порожні. Хай у ті порожні пильники бджоли наносять знову меду з поля чи з гаю. Гудуть ті бджоли, а Василь придивляється, як батько порається біля вуликів. Буває, що якась злюча бджола й покусає Василя. Спухне йому шия чи під оком виросте велика гуля; негарно з такою гулею показуватися на вулиці. Болітиме вжалене місце, а батько ще й насварить, щоб не бігав на пасіку. Родина Пустових була щаслива в своїй, хоч і тяжкій, праці. Не завинили Василеві батьки ні перед людьми, ні перед Богом. І чому ж стільки нещастя випало на їхню голову? . Мати молилася за свою родину, діткам доглядала, а діти розбріелися по світі, мов руді миши. Дехто ще живий, дехто вже в могилі. А старим злі люді віку вкоротили. Василь ішов тим самим етапом на далеку Північ, що й його дорогі батьки. Пройшов крізь смерть, побував у пеклі та ось і назад вертається. Гмиря давно загинув, Андрієві кості вже перетліли, за Демидом тільки загуло в снігах, а йому інша карта випала. Не допустив Бог загинути. Прийшла війна, загинуло багато друзів, Іван загубив своє життя, а Василь на злість ворогам ще живе. Мріє про того

Івана медсестра Настя. Сподівається зустрічі з ним. На Волзі мріяла та й тут біля Дніпра мріє: Краще Василь не буде розповідати лихі новини про загибель Івана. Скоїлося нещастя, і краше хай не всі про це знають. Хай медсестра живе своїми ілюзіями до кінця війни. Пригадав Василь фронтові дороги: може було б краще йому загинути, ніж почути такі неприємні вісті. І справді, навіщо Василь живе й защо воює? Воює, бо іншого виходу для нього немає. Німець не вб'є, то на випадок утечі з бойовища, своїй дистрелят.

Немає йому в цьому світі ані виходу, ні спокою. І тиня-
тиме Василь світом, наче той Марко проклятий. Блукати-
ме Василь Пустовий, мов вовкулака, як тільки згубить свою
провідну зірку й мету життя.

— Не вмер Данило, так болячка задавила, — згадав він.

— Не вб'ють німці, то Забудьки пристрелять, щоб до-
казати свою собачу вірність. Це ж ~~наймовірніше~~ диво, що досі
лишився живим. Велике чудо, бо мільйони вже в могилі, а
я ще по фронту волочу ноги. Та ось закінчиться війна, і його
демобілізують. Побреде Василь знайомими дорогами
шукати своєї домівки, якої в нього чорт-ма. Вернувся б у
Городище, так там довго не всидиш. Пришиють тобі „во-
рог народу“ за те тільки, що батьки колись були розкурку-
лені. Проклятуша людська заздрість, що навіть рідного
брата підводить під монастир, — розмірковував Василь.

Безчесні люди створили сліпу помсту на цій землі. Замість любови, взяли собі за емблему серця підлість. Замість справжньої свободи, найогиднішу брехню і на тій
брехні хочуть ціле земне царство проїхати. Закінчиться війна, відберуть у нього зброю, і піде Василь знову в затон
працювати, тачкою пісок возити. Гіркий відчай опанував
йому мозок, і солдат не знов, що з ним діється. Перед його
очима встав Іван, повний здоров'я, червонолицій та веселій. Насміялася з нього доля. Поцибувала в чоло холод-
ним поцилунком приречення. Пішов Іван у дезертири, збе-
рігся в трасовині від куль, а таки не врятувався. Від однієї
кулі сколовався, інша докінчила свою чорну працю. Гірко-
прегірко було Василеві того дня в уціліному селі за Василь-
ковом.

— Що ж ти, Платоне, нічого більше не розказуєш? Си-
диш смутний та невеселій. Розповідай усе до краплі, нічого
не бійся. Я ще більше приречений на цьому світі, ніж хто
інший. Відчуваю своїм серцем тягар свого минулого й ба-
чу невиразно своє майбутнє. Боюся, що не здійсниться
мої думки. Пропаде ціла Україна в цих пожарищах, ніхто
її не врятує. Ті, що чудом уціліють, будуть мобілізовані на-

здоганяти чужинців, що відступають. Не впадуть біля Сяну, попрощаються з життям на Вислі. Залишатися на нашій землі жінки та діти, що по-старому працюватимуть у колгоспах. Дадуть їм кілограм зерна на тиждень і накажуть хвалити мудрі розпорядження партії. А я не знаю, де прихилью свою голову після воєнних подій. Пече мені в грудях і палить у них вогнем. І така туга охопила мое ество, що не знаю, як цьому зарадити.

— Та ви просто втомлені безугавними боями, потішав Платон. — Затихнуть бої, і ваші нерви заспокояться, а життя ввійде в нормальнє річище.

Василь нічого не відповів, лиш не переставав думати.

А за столом окутані цигарковим димом бійці й командири співали то сумних, то веселих пісень. Співали про все, що тільки лізло в голову. На Платона найбільше вражіння справляла пісня про солдата, що гірко скаржився на свою матір, яка ңагородила його лихою долею:

„Судьбой нещасной наградила,
Шинель мне серу, серую дала...
Шинель мне грудь усю стеснила,
Шинель свободу отняла,
Шинель меня переродила,

Шинель солдатом, солдатом назвала...” — линули слова вояцької пісні. Ту пісню, що вилітала на подвір'я й стелилась дорогою, почули деякі офіцери в золотих погонах. Вони відчули, що можна в тій хаті, звідки линули співи, чогось випити, і скерували свої кроки туди. Без жодного попередження вони зайшли в хату. З тими офіцерами, що прикривали свою уніформу шинелями, увійшла й медсестра Настя. Серед розчервонілих обличів Настя помітила Василя Пустового. Дівчина підійшла до нього й сіла на край лави.

— Чого ти такий смутний сьогодні? — спітала Настя Василя.

— Хіба ж я знаю, — відповів Пустовий. — Зажурився, що нерано оженився та й жінку втратив. Баба з воза — ко-закові легше, — кажуть люди. А мені навпаки. Може якби не оженився, то тебе б сьогодні посватав, — намагався жартувати Василь. А чому ти думаєш, що ми не мали б разом клопоту? Дуже гарна ти й товариська, — проказав Василь. — Ти мені й ногу врятувала. Без твоєї допомоги лікарі напевне б відрізали.

— Дякую, що ти мене так оцінююш, — сказала Настя.
— Будь мені за рідного брата, бо я тебе шаную й звикла до тебе, мені сумно буде на серці, як тебе не бачитиму.

— Добре, сестричко моя. Нехай буде так, як твоє суміння каже. Лікуєш ти солдатам рани, лікуєш і серця. Коли хочеш послухати, то розкажу тобі історію про одного чоловіка.

— Розкажуй, розкажуй.

— А перед цим на випій хоч трохи коньяку. Хай кров трохи розжene по жилах.

— Настя доторкнулася устами до склянки, випила трохи й настроїлася слухати Василя.

— Почекай, я й забувся, що тут рядом зі мною сидить мій новий приятель Платон Саханда. Прошу познайомитися з ним.

Настя простягнула руку й відрекомендувалася Платонові. А тепер розкажу вам про дядька Гната, чи про людину лагіднії вдачі, що жила собі в Україні, при березі, біля непогамовних хвиль Дніпра. Був той чоловік рибалкою, йшов з хти уранці, коли сонечко пливе в золотім човникові повноводдям ріки. Гляне дядько Гнат отак на світ величний, і весело й радісно йому на серці: пташки на вітах щебечуть і небеса хвалять, ріка гомонить хвилями й рубінове намисто на своїй шії переливає. Зашумить ліс і здійме свій гнуцкий скриптер до хмар, і там така симфонія розливається від того концерту, що вся природа той концерт слухає й не наслухається. Отже, добрий дядько Гнат кидав свою стару трухляву хату й мандрував маленькою стежиною до ріки, а ріка своїми вроčистими гімнами вітала його прихід. Рибалка сідав у човен, закладав весла в кочета й перебирається на другий берег ріки. Там, на тім боці, був справжній рай. Голосне птаство рясніло між гіллям дерев, а біля невисокої гатки нуртувалася ріка. На тій тамі було багато ломаччя, росла висока трава та водяне зілля. Соми та окуні з розгону вдарялися об те ломаччя, і кидали близки аж на прибережню луку. Сріблясті й темночорні риб'ячі спини бліскотіли лускою на сонці; водяні кола викочувалися на траву хвиля за хвилею. Там було добре ловити рибу та відпочивати серцем. Прив'язував Гнат свого човна поблизу високої гатки, а сам сходив на пісок і дивився на луг. А над лугом висіла барвиста райдуга. Дивну корону з найкращих самоцвітів лишала та веселка над борами, покосами, та розсипала ті дорогоцінності над рікою, а вони творили гармонію краси над погожим краєм. А чоловік собі йшов, ступав по росистих травах; коні та корови, що паслися в лузі, задивлялися йому вслід. Худоба дініво помахувала хвостами, лякала гедзів та комарів. Йшов дядько Гнат з устрітися з Захаром

Многоусним, що переказував йому через синів Дударя прйти до нього чи приїхати. В житті дядько Гнат мав славу чесного й справедливого. За це його й шанували люди. Николи він на своєму віку нікого не скривдив. Виглядав дядько Гнат пророчо. На ньому була руда свитина, полотняні штани та великого розміру сорочка з опаском, що йому вишила його дружина. Його портрет домальовувався ще брилем солом'яним та постолами з такими самими полотняними онучами, як і штани.

Може б прожив чоловік двісті років, пережив би всяке лихоліття. Та не так склалось. Збунтувався він проти законного уряду й цим зламав приписи громадянина в своїй державі. Зламав заповіт Божий, що наказував терпіти перед ідолами. Бо в довготривалому терпінні мусило прйти й спасіння. Разом з Многоусним він став бунтарем, не терпів брехливої влади. Під їхні знамена зібралися безстрашні, що почали бити татарву і її з своєї землі виганяти. Тільки тих очайдухів було обмаль, бо переважна частина мешканців були слабодухи, хотіли тільки барахолити в зачинених крамницях та в спустілих державних установах. Замість боротися за волю й справедливість, люди не підтримали Мно-

Госунога, кинулись випорожняти крамниці й установи з барахла та меблів. Кинулися люди в спорожнілі кватирі колишніх вельможних бояр, щоб хоч трохи поживитись. Побрахолили мешканці, взяли собі дрібнички, а про основну справу й забули. Бо навіщо тим рабам здалася якась людська гідність чи велич бути вільними на своїй землі?

Дядько Гнат з Многоусним та синами покійного діда Дударя Офраном Курандою та його братом Остапом, пішли в ліси.

Інші з героїв – розбіглися хто – куди, а ще другі – здалися владі.

Пізніше непримиренні, в тому числі й дядько Гнат, передяглися в селянський одяг, прокляли зрадників і боягузів й пішли шукати собі прибічників, які б постояли за честь України. Крім Остапа й Офана – синів Дударя Куранди, Захар Многоусний став дядькові Гнатові вірним товаришем і душою їхньої дальшої борні, проти неволі й рабства української сім'ї.

– Якщо ти схочеш перевиховати слабодухів та вернути їм самопошану, то сам не роби цього, а знайди побратимів, що переймуться цим завданням і з незрячих зроблять видюючих. Також, якщо ти шануєш мої поради, — сказав

Захар Многоусний, — то обминай ті райони, де люди тільки п'ють самогон та люблять барахолити.

— Все ж дядько Гнат не послухав свого приятеля й пішов у ті райони, де люди були байдужі до його величних

і справедливих гасел. Знову переїхав човном до своїх окопиць, зайшов в одну хату своїх друзів, зайшов у другу. Слухали його колишні приятелі, слухали та й сказали: „Іди собі своею дорогою, добрій чоловіче, та обминай наші хати. Бо, як сам знаєш, ми маємо малі діти, жінок і не хочемо губити свої й іхні голови.

Похитав головою дядько Гнат, вийшов із хати і тут за рогом вулиці, не минути б йому смерти. Убили б його свої ж люди, щоб він, бува, не виявив владі тих, що з ним воювали. Але його врятували, як колись Многоусного Офан і Остап Куранди.

— Це хороша історія, лише ти дуже великий пессиміст і зневірився в силах цашого народу, — сказала Настя.

— Вчинить людина якусь малозначну провину, відрazu забуваються заслуги, а вона сама приречена на загибель. Страшнішого немає, як сіра роз'ятrena маса. Слухає вона своїх провідників, іде за ними. І горе тим провідникам, що спіткнуться на своїй дорозі. Та бездушна маса, що піднімала їх до небес, роздереш на шмаття, підтопче під ноги найсвятіші ідеали, за які боролася, буде шукати винуватця своєї поразки. Тоді не розраховуй на милосердя. Не сподівайся жодного рятунку від челяді, важко ту роз'ятрену дику юрму зупинити. Знову знайдеться хтось, що ту масу, мов дикого коня, загнуздає, і вона заспокоїться, стане покірна, сама відбудує в'язниці, які вона щойно зрівняла з землею. А з нашим народом ще гірше, бо він звик коритись і довіряти кому завгодно, аби не своєму землякові, що говорить до нього рідною мовою. Ця непощанна до свого брата — це й є той ніж, що його кинули наші вороги між наш народ. Тільки не вірю, що таке буде довго існувати. Все має свій кінець. Люди теж розумнішають, стають людянішими, навчаються поважати й довіряти своїм найближчим. Так само й з дядьком Гнатом. Народиться такий Гнат пізніше трохи, напевно матиме успіх і не залишиться сам із своїми мріями.

— А мені, — додала Настя, — хотілося, щоб серед тієї любові й братерства, що запанує по війні, наш народ був трактований, як рівний з рівними серед суверенних народів світу.

— Це прекрасна притча, що розповів Василь Пустовий про дядька Гната. Колись я на її основі створю невмирущу поему, — міркував Платон.

— А тепер мені хотілося б розказати притчу про блудного сина, — оголосив Василь. — Й розказував мені Дмитро. Притча дуже коротка, і я не заберу багато часу.

— Розкажуй хоч дві години, — сказала Настя. — Ти ж

сам знаєш, що я люблю твій ґумор, люблю слухати, коли щось оповідаєш.

— Воював блудний син на всіх фронтах і повернувся в свою рідну сторону вже по війні. Свого доправився не цураючись роду, та не мав уже того завзяття, як перед тим, коли покидав свою домівку. Зустріли його тільки розлогі верби над ставом та попелище. Батьки того блудного сина були випадково вбиті гарматним стрільном. Те стрільно заклав у гармату його товариш. Як гримнув друг з тієї гармати, так з тієї хати купа цегли зробилася. В тих руїнах рідної хати й знайшли свій кінець батьки блудного сина-войни.

Прийшов той босець на свої руїни, поклав свою зброю й так гірко заплачував, заридав за своїми рідними, що аж сонцю стало сумно світити в небесах, і воно заховалося за хмарі. Виглядав він, як у підземеллях Магдебургської фортеці Семен Палій, що взяв колись у полон хана Османа Г'юрея — нащадка самого Чінгісхана та витрусив у нього великий скарб. Того Палія, що пізніше став ворогом Мазепи і допоміг Петру розбити шведів під Полтавою, визволили козаки і вернулися з ним додому.

Ще довго розповідав би Василь Пустовий про своє горе, пригадував би свої походи. Але в хаті зчинився гармидер і метушня. Хтось убіг у хату й сказав, що сошою повзуть німецькі танки. Справді, німці своїми танками прорвали недалеко фронт і верталися назад. У вікна з хати, де сидів Василь, можна було бачити заліznі потвори з хрестами на панцирах. Німецькі танкісти повідчинали важкі люки, слідкували за дорогою й вели безперебійний вогонь по шосе. Німці не знали, що в селі майже в кожній хаті сидять ворожі армійці. Василя з бійцями, мов димом з хати ви-

курено; скопили зброю й кинулись у комору й на горище. Там продерли дах, сплигнули на землю і вже бур'яна-ми та кущами поміж яблунями та скиртами сіна повзли селом геть від тієї дороги в напрямі до лісу, що чорнів недалеко. А німецькі танки не звертали ніякісінької уваги на те, що діялося в селі. Танки спокійно просувалися грузъкою дорогою до Василькова й намагалися залізним кільцем оточити військові частини тих, що прорвалися. Командири танкових з'єднань помічали в бінокль скучення армійців і передавали через радіо своїм підручним відкривати вогонь. Стрільна падали за дорогою, в селі й на городах. Одне стрільно й укоротило життя сержантові Розумовському. Там на спорожнілому городі лежав сержант з відкритими очима. Його руки були розкинуті йтворили рамена хреста. В кущах лежала непотрібна тепер йому зброя, з якою він ніколи не розлучався. Василь Пустовий, що біг недалеко,

на мить зупинився, підбіг до друга й побачив, що той неживий, накрив йому очі білою хустиною, яку подарувала йому Настя, поцілував друга в похололе чоло й миттю, як зацькований барс, зник серед кущів і вже не піdnімався з землі, повз до лісу. Йому, як ніколи, хотілося жити, і ця воля до життя робила солдата непереможним і рятувала йому життя. Армійці розсипалися, мов горобці, по городах, по картопляних ямах. А село займали поволі німецькі фронтовики. З хати гостинного дядька не тікав тільки Платон Саханда. Він сидів за столом, обмірковував своє становище:

— Видно, німці цю бочку кон'яку таки собі на обід приготували, — сказав господар. І чого іх чорти знову сюди несуть? **Несуть іх лукаві знову**, щоб більше біди нашим людям натворити. А солдатів з твоїм земляком, як мітлою, з хати вимело. І де вони так швидко ділися! — дивувався дядько. — Немов у димар повискачували, лиш загуло за ними.

Ще кілька хвилин луніали вибухи й стрілянина. Надвечір усе стихло. Платон не зінав, що з тієї стрілянини може вийти. Він ліг у тій хаті спати й цілу ніч не міг заснути. Все думав про свою зустріч з Василем Пустовим, з Розумовським, з медсестрою Настею та іншими армійцями.

— Дивних людей народжує земля! — міркував Платон. — Одні вмирають ще в дитинстві. Других смерть забирає в розцвіті сил. Інші доживають до глибокої старости й розповідають онукам про казкові дива-видива, що ім довелось побачити за свій довгий вік. Сидить такий посивілий дід чи в курені на баштані, чи в саду на пасіці й розказує внукам про славетні походи, про бої, в яких він був учасник. Щастить тому Василеві Пустовому, — подумав Платон. Мабуть випив якісь чари, що й куля не бере. Тільки подумати! Стільки пройти й живим зостатись. Це ж живучість народу! Це Василеві Пустовому судилося своїм існуванням доповнити бессмертний міт **цілої України**. Той міт пройде крізь віки, і сліпі кобзарі будуть співати про Василя Пустового думи чи пісні. Це й буде на моїм обов'язку створити таку пісню, — подумав Платон. Це завдання мушу поставити перед своїм сумлінням і виконати в недалекому майбутньому. Отак народжуються герої в народніх масах. Так народився **Любомир Стецюра**, Володимир Омельченко, Матвій Біда, Василь Пустовий. Герої вийшли із найглибших надрів свого народу і належать до найпростіших і найчесніших людей, що будь-коли жили на землі. Слава про них буде жити віками й ніколи не погасне в обріях...

Ще багато думок перебігало в юнацькій голові, і тільки надранок Саханда трохи задрімав. Уранці, як сиві тумані

припадали до голої стерні, Платон Саханда вирішив рушати шляхом на Білу Церкву. Дорога на захід була перед ним знову відкрита. Бувший шкіпер бачив, як край дороги ходив поважно крук і чистив свого дзьоба об крило.

Дядько допоміг йому надіти рюкзак на плечі, що щільно врізався мотузками в бушлат. Втікач вийшов на дорогу й пішов узбіччям геть від села. Шляхом повзли німецькі танки, на Платона ніхто не звертав уваги. Танкісти легко могли підстрелити чи й розчавити втікача. Але німці видно мали чудовий настрій і не чіпали цивільного, що йшов із фронтової смуги з рюкзаком за плечима. За селом замайоріли вітряки, ряд тополь на горбах, що ховали за собою інші села, де окопалися частини вермахту. Платон став на хвилину, оглянувшись навколо й вирішив перерізати шосе й піти на ті горби, де маячив фільварок. Повітря було чисте, прозоре; на покрученій гудині звисав срібними нитками іней. Сонце не мало змоги пробитися своїм вогненним промінням крізь густу сітку туману, борсалося в ній й надимало хвилі тієї мряки, а вони, підштовхнуті поривами рвучкого вітру, клубочилися далі, повзли на шосе й своїми безформними ліктями доторкалися землі. Там, біля тих вітряків трохи не спіткало Платона нещастя. Коли він виліз на горб, то побачив, що там німци побудували укріплення й поробили бліндажі. Замасковані кулеметні гнізда та гармати були розташовані навколо. До нього підійшло кілька солдатів і високий худорлявий майор.

— Ферфлюхтер партізан, — grimнув злісно майор.

— Ні, — відповів біженець. — Іхъ бін флюхтлінг фон Кіев.

— Гаст ду айн пассіршайн? — запитав майор.

Юнак показав свої папери, видані від міської управи під час евакуації міста.

— Ганц ґут, — сказав задоволено майор. — Але ми нікому це довіряємо. Ці швайне, — сказав майор із злістю, — повбивали моїх солдатів, як зачули, що фронт зближається. Зустрічали час з квітами, а тепер хочуть свою шкіру перед новою владою врятувати. Ферфлюхте Гунде, — ще раз вилася майор і наказав своїм бійцям відвести Платона до групи полонених, що стояли остроронь у сірих брудних шинелях. Вартові відвели хлопця до полонених, на їхню команду військовополонені рушили в запілля. Серед цієї групи Платон не бачив жодного зайомого виду. Ніхто

з бійців та командирів, що були з ним у хаті, до ні - мецького полону не потрапив. Не було між ними ні командира Забудька, ні медсестри Насті, ні Василя Пустового. Певно, армійці досягли лісу й заховалися в його хащах, — роздумував колишній шкіпер. — Дочекалися ночі,

гуляють на волі. А може Василь Пустовий пішов розшукувати свого побратима Стецюру, щоб перед ним свою наболілу душу розкрити. Зустріне — то багато дечого розкаже, — думав утікач. А сіра колона військовополонених безладно рухалася грузькою дорогою, місила ногами грязь. Повз ту колону пробігали фронтові німецькі авта, повзли танки, тяглися обози. На військових автах було повно воїків, що мовчики їхали на фронт. А сіра лава військовополонених маршувала до вечора, щоб швидше прибути на станцію. Після короткотривалого спочинку на відкритому полі вартові грізними криками підняли полонених, і колона посунула далі. Ніч піднімала на горизонті крила, засвічувала яскраві смолоскипи, що розсипалися розмаїтими фоєрверками над таємничими скіртами сіна, над колонами військовополонених та наляканими селами. А Платон Саханда пленався собі з тим шерегом й думав, що може почастити утекти хоча б у самій Німеччині. Він сподівався, що цивільні папери можуть його врятувати, і йому не доведеться довго бути за колючою огорожею. В тій сірій беззоряній ночі, що дихала осіннім туманом, загубився слід за Платоном Сахандою. Вже по війні робітники-остівці, які поверталися додому з-під альпійських засніжених гір, оповідали, що бачили його худорляву в окулярах постать на полі, недалеко від широкої дороги. Платон Саханда розкидав вилами гній та возив у великому барилі воду. Кажуть, деято з тих остівців розмовляв з ним, і молодь згадувала свою далеку, омріяну Батьківщину. Була чутка, там, край засніжених Альп український пісняр і залишився після репетріяції військовополонених та примусово забраної молоді. Немов ті хитро розставлені сильця для птахів, так само хитро доля розставила тенета на людей. Ті люди, що згодом прийшли до пам'яті, не могли зрозуміти, як це таке лихо могло з ними трапитись. Тієї долі, що спіткала Платона Саханду, не довелося зазнати Василеві Пустовому, ні медсестрі Насті, ні Дмитрові, ні Федорові Мимоходові.

Василь Пустовий відповз з уцілілими бійцями до лісу, і через тиждень, коли німецькі війська були оточені й розбиті в тих околицях, пішов з товаришами далі на захід.

Гвардійський полк, в якому перебував Василь, форсував Дніпро біля Пічок, і Василь Пустовий одним із перших ступив на Правобережжя. Перепливши військові частини Дніпро й обхопили німців у заліznі обійми. Струснули їх так, що вони не могли вже з тих обіймів висковзнути. Київ був звільнений від німецьких частин, і Василь Пустовий не наважився турбувати Надію Іванівну своїми листами, хоч і проходив недалеко.

— Навіщо турбувати стару жінку? Власне, що він напиші, чим порадує її? Листа Василь міг передати дуже легко якимсь дідом чи старою жінкою, що несла до міста прода-вати пару літрів молока.

— Краще не тривожити її, — подумав Василь. — Вона посивіла й прибита горем жінка втратила синів. Вернувся один та й той пропав у веремії воєнного часу. Не залишилося в ній нікого на старість.

Не хотілося писати й до Мальвіни. Боявся просто дістати від неї неприємні вістки. Солдат-фронтовик інтуїтивно відчував, що Петра не застане дома. Вишлють його за працю для свого народу при німцях на далеку Північ.

Журилося його серце за братом.

А третя танкова армія сунула все далі й далі й відводила Василя Пустового від тяжких думок. Канонада беззастанно громіла, гарматні вибухали над ворожими бліндажами, а по дорогах просувалися нові й нові дивізії. Іх випереджали танки, вантажні авта, що везли свіже підкріплення до фронту. Стояла міла осіння пора. Жаль було б умерти в таку гарну осінь, а людей у полку, де був Василь, меншало й меншало. Нове поповнення з нашвидко мобілізованих до армії поновлювало поріджені лави. Василь розпитував новоприбулих про їхні сторони. Цікавився, чи не має серед них земляків або знайомих з Городищенського району.

— Звідки, хлопці, будете? — питав Василь новобранців, що прибували щодня до полку.

— А ми з усієї України, жартували бійці. А Василеве серце раділо, що задеркотить деркач чи ні, а на Жураїні розвинеться. Не всі люди втратили гумор і віру в краще майбутнє свого народу.

— Погана справа на селі з оранкою, казали новобранці.

— Тягла майже немає, реманенту теж чорт-ма. Доводиться жінкам запрягатися в плуг чи в борону й засівати поле. Працюють старі й малі. Думка, що хліб уродить, забувають густі жита по всій Україні. Забувають, заколосяться, лиш невідомо, хто вийде жати?

— Деесь посіяв ті жита Стецюра, — думав Василь. — Посіяв ті жита, як колись гайдамаки-народні месники. Посіяв жито Стецюра, а що з ним далі буде, ніхто не відає.

Якось під Варшавою почув Василь вістку від одного новобранця про те, що загинула попівна Льоля і її донька Таня. Новобранець був з Городища, кілька місяців, як узятий до армії.

— Я знати попівну Льолю дуже добре, — сказав ново-

бранець Йосип Макогін. — Знав її, бо гуляв з її доночкою Танею. Щось страшне було в Городищі, як німці відступали. Спочатку, може ви чули, наше містечко зайняв був своїми загонами Любомир Стецюра. Люди мало на руках його не носили. Цілували й обнімали його бородатих звитяжців. Дівчата жартували з хлопцями-повстанцями, оповідали, що через цю війну нема коли навіть на вулицю вийти. Такий смуток. Партизани розказували про свої геройчні битви. Згадували про свої переходи. Спочатку їх були одиниці. Але поступово загін розростався, і підпільні його осередки розкинулись по всій українській землі. Села за селами приєднувались до повстанців. Місцева поліція та військові з'єднання козаків у німецьких шинелях переходили до нездоланих, і разом з ними громили ворога. Села за селами, міста за містами вітали загони Любомира Стецюри. І там, де переходили партизани, зникав терор, зникало насильство, наставав мир і добробут для місцевого населення. Цілі райони були підпорядковані загонам Стецюри. Люди любили його й охоче наражали своє життя, щоб тільки здійснилися їх мрії про волю. Тільки перехід німецьких армій при відступі їх змусив повстанців тимчасово покинути Городище. Велика маса людей, що не хотіли лишатися в руках ворога, відійшла з тими загонами в малоприступні місця. Люди переправлялися через ріку в човнах, на збитих колодах та на пороні. Багато людей були потоплені в річці ворожими стрільнами. Відступом партизанських частин керував Стецюра. Партизани на своїх прапорах, крім братерства й рівності, написали гасло справедливості на світі. Написали вони на своїх прапорах, що людина мусить бути вільною, а народи незалежними в своїх прағненнях і думанні. Після відступу загонів легендарного Стецюри в містечко вступили чужинці. Важко було відізнати, що то вертаються з свого бесславного походу німці. Їхні уніформи були подерті й забруднені, а обличчя в тих фронтовиків немиті й зарослі. Дух переможців, що колись витав над ними, давно пропав, вони були пригнічені й нещасні. На наказ німецького коменданта мешканці міста були евакуйовані. Те розпорядження не обминуло й Льоля, що ховалася на городі у виритій бомбою ямі. З нею нерозлучно була й Таня. Вже коли почалася перестрілка між супротивниками й стрільба вибухали в містечку, Льоля захотіла вернутись до хати забрати до ями дещо з речей. Там біля хати її смертельно поранено. Поцілена вона була шрапнелем і не могла звестися на ноги. Таня довго чекала. Її охопив панічний жах, що щось могло статися з матір'ю. Тоді дівчина

вискочила з ями й побігла до хати. Там же коло хати й пі забито. Льоля щось з місяць ще мучилася в лікарні. Шрапнелем побито її ноги й руки, відірвано частину стегна. В страшних муках померла Льоля. Її поховали сусіди біля могилки її доньки Тані на місцевому цвинтарі. Щось через пару місяців, — вів далі новобранець, — до Городища повернувся з заслання Демид Біда. На нього страшно було глянути. Люди розказали йому, що сталося з дружиною та донькою. Не довго жив Демид на світі. На весні й помер...

Сумно було Василеві слухати про події в його рідному містечку. Попівна Льоля ввесь час стояла перед очима й не давала спокою думкам.

— Брат попівни Льолі, — продовжував новобранець, пішов у партизани.

Невтішні були для Василя новини з рідних околиць: цілий куток, а також хутір, де стояла хата його батьків, згорів. Нічого не зишилося тепер з рідного гнізда.

Від новобранця з Городища почув, що дядько Гнат возив німця-ляндвірга по молочарням району, а як прийшли наші, то військовий комендант-кацапура наганом розбив йому губу, люто питав: "Куда ти —мать твою, возіл німцев? Прізнавайся! . . ."

Вже після побоїв і погроз —погнав Гната на передову...

Нічого Василь не вінав про Петра, чи Мальвіну. Уже за Вислою одержав вістку від Дмитра. Брат писав із-за Дунаю. Лист був короткий. Дмитро згадував про тяжкі бої, що його танкістам доводилося зводити з німцями. Одна вістка вразила Василеве серце. Це повідомлення про те, що Федір Мимохід загинув геройською смертю під Житомиром, лишив сиротами дітей і їхню матір Мальвіну. Василь не хотів вірити, що Федір загинув. Мов живий, стояв він перед його очима, кликав на допомогу й обіцяв ще навідатися в гості на фронтову лінію. Василь уявляв руїни зруйнованого міста, вуличні бої, страшну різню. В тій битві за кожну вулицю, за кожний будинок не було нікому помилування. Правда, пощади ніхто не просив. Солдати билися рукопаш, досягали ворога кінцями гострих багнетів, а коли не можна було діяти багнетом, зчеплювалися й гризли один одному горла. Гнів за спалені села, за сотні повіщеніх і помордованіх закипав гарячою кров'ю в серцях воїнів. Бійці з тулою жорстокістю розправлялися з напасником. Не хотілось вірити, що це вчорашні мирні трудівники рідної землі; не вірилось, що в цих недавніх слюсарів, електромонтерів, теслярів, автогенників, агрономів та простих селян могла вибухнути така ненависть.

Василь із полком посувався до німецьких кордонів. На-

зустріч появлялися чужі краєвиди, чепурні хатки, обсаджені мальовничими садками.

— Зустріну Антона в Німеччині, ні слова не скажу про те, що батько загинув, — думав Василь. Мозок йому гарячково працював. Минуло багато днів, як Василь одержав останню вістку від Дмитра. Багато рік минув його полк, і медсестра Настя часто приходила провідати друга, дізнатися, чи не чув чого про її коханого Івана. Василь не казав їй правди, лиш потішав, малював краще майбутнє після війни. Настю вбито пізніше, вже в Берліні. Про це Василь не зінав.

На перехрестях чужих доріг стояли мармурові Мадонни, що тримали на грудях немовлятко. Шосейні дороги вабили своїм акуратно покладеним асфальтом; обабіч доріг рясніли плодами яблуні та груші. Хати біля доріг були старанно вибілені, вкриті бляхою чи блищаю черепицею. Як ці околиці не подібні до наших обшарпаних, убогих селищ! — думали солдати. Люди тут охайні одягнені, добре відживлені. А ворог відступав до свого гнізда все далі й далі. З кожним кілометром зменшувалася віддаль між Берліном і фронтом. Не вирілось: пекло минеться, бо здавалося — швидко настає. З сліпих куль-ніжі там ягою, та душі вояків витрущували. Падали бійці вкривали своїм трупом рясно чужу землю. Заридають люди по обох сторонах Дніпра. Затужать гірко за чоловіками, братами, синами. Багато іх не повернуться звеселити серця, звеселити чиюсь старість, не стануть рідним на поміч. Найбільше в боях гинуло новобранців, що не перейшли ніякого вишколу. Гнали їх на передову лінію, і від ворожого вогню лишилися з них купи кривавого й попеченого м'яса.

— Якою ціною буде куплена перемога? — питали солдати. — Жорстокою ціною. Мільйони вбитих, мільйони калік, мільйони сиріт і вдів. Заповнять безрукі й безногі інваліди міста й села України. Пересуватимуться на дощинках через перони зруйнованих станцій, по сплюндрованих майданах великих міст. Підставлятимуть свої військові шапки, простягатимуть обрубок руки за милостиною. Дехто може ще посміхатиметься, що хоч каліка, а все ж таки живий. Люди виходитимуть із своїх халабуд подати тим калікам-солдатам милостину. Одні прошкутильгають на милицях, інші триматимуть в зубах кашкета. Обрубками рук відганитимуть надокучливу муху чи комаря. Ті каліки будуть найстрашнішою пригадкою про лихоліття рідного краю, про жорстоку й немилосердну війну. А сироти підростуть без батьківської опіки, заплачуть нишком, голодні, й ляжуть спочити в високім бур'яні чи між цеглинами зруйно-

ваної хати. Безпритульному снитимуться ті щасливці, що не втратили в такий жорстокий час своїх батьків.

Підніметься сонце над дорогами й полями, де ще іржа-вітимуть пробиті кулями шоломи та сиротітимуть безіменні насипані наспіх могили. Може в тих могилах спочивають іх побиті батьки чи брати, що не вернулися з війни? А тим молодим дівчатам і хлопцям, що повернуться з тужких єврейських робіт, буде вічний докір, що вони не брали участі в перемозі над ворогом. Влада знову почне боротьбу з безпритульними, що обсядуть кожен вентилятор лекарні, де крізь загратовані вікна чутті запах свіжого хліба. Для тих безпритульних і калік не знайдеться місця в будинках-інтернатах. Вони й далі будуть тягарем для народу, і далі будуть вештатися по базарах в шуканні поживи. Фронтовики, яких обмине люта смерть, повернуться демобілізовани з армії й на руїнах своїх господарств почнуть зводити нові рищтовання. Збудують чи зліплять собі невиразні хижі, засіють рясними сльозами та потом свої нуждені городи та й будуть нидіти по-старому. Проклинатимуть на чім світ стоять німців, що розили море людської крові.

— А я, — думав Василь, — розшукаю після війни свою жінку та доньку, сяду, хоч у чужій хаті, розказувати про свій тяжкий шлях. Оповім, як ішов від Волги по спалених селах і містечках. Життя — це ніва, на якій росте кукіль і цвітуть волошки. Важко людині в цей час лишитись живою чи вернутись неушкодженою.

А в повітрі не переставали густи літаки, що детіли й скидали вантаж бомб на ворожі позиції. Котилися танки й автомашини з єдиним завданням — добити ворога, закінчити дику, жорстоку баталію.

Шо ближче було до Берліну, то більше падало жертв на фронті. Гвардійський полк, в якому перебував Василь, зайняв вигідні позиції недалеко фольварку й високого замку Отто фон Боєна. Той середньовічний замок виднівся з-за шпилькового лісу й чарував прихідців своєю красою. Палац стояв на околиці лісу чи мальовничого парку й своїми баштами й амбразурами оповідав середньовічні легенди. Попід мурами протікала неширока річка, а оподаль виднілися довжелезні стайні та менші хатки, певно для челяді.

— Тут може й з Антоном зустрінусь, — подумав Василь. — Обніму хлопця, поцілую в чоло. Дам йому зного солдатського пайка істи, напою з фронтової фляшки. Вип'єм з ним, своїх рідних згадаємо і на тому моєму горю прийде кінець.

Василь побачив, як від прямого прицілу з мінометів та гармат замок спалахнув. Чорний дим клубками вкривав мовчазний ліс. Богонь перекинувся на стайні та довгі пали. А стрілянина все збільшувалась. Із стаєнь хтось випустив буйногривих коней, що почули своїми ніздрями пожежу й шалено помчали до сусіднього лісу.. Деякі коні були поцілені кулями й попадали, стікали кров'ю. Нещасні тварини не розуміли, що тут діється. Пожежа охоплювала червоними язиками стайні, і ~~Василь~~ ~~приглядавсь~~, як із тих охоплених полум'ям стаєнь вискочив хлопець і бігцем попростував до окопів, де залягли армійці.

— Це ж Антін! — майнуло Василеві в свідомості. I тоді забув він про всяку небезпеку, вискочив з окопу й кинувся назустріч хлопцеві.

— Антоне, Антоне, сюди біжи, хутчіш, сюди! — кричав Василь. Вітер доніс той голос до Антона. Хлопець зупинився на мить і зрадів, як побачив знайому постать, що кинулась йому назустріч. Антін привітно помахав Василеві рукою і був уже за кілька кроків від нього, увесь життєрадісний і схвильований. На руці в Антона виблискував той самий годинник кіровської фабрики, що йому колись подарував Василь.

— Сюди, сюди, Антоне, — кричав щосили Василь, а сам став над бруствером і нишпорив автоматом навколо з думкою відкрити одразу вогонь, якщо б ворог намірився стріляти по Антонові. Тільки в цю мить сталося щось дивовижне. Майор Гено Забудько, надісланий з штабу на передову, вирвав з рук Пустового зброю й пустив щілу чергу в Антона, що пригинаючись, щодуху біг до червоноармійських шандів.

— Смерть фашисту! — заревів офіцер Забудько. Антін спочатку немов підковзнувся й упав на одно коліно, далі відкинув руку й упав на свіжу траву. Пустовий спочатку не зрозумів, що трапилося, і підбіг до племінника, опустився перед ним на коліна. Василь підняв його скривавлене чоло, скопив хлопця на руки, щоб донести до свого бліндажу.

— Нічого, дядьку Василю, — промовив ледь чутно Антін. — Не турбуйтесь. Несіть мене краще в сторону німців. Там у них на "Тиграх" і "Пантерах" — наші хлопці. З деякими я розмовляв. Казали мені, що виростали коло в "язничних мурів на Україні. Перед війною бачили, як енкаведисти шикували на етап сотні тисяч неповинних громадян, а у війну, при втечі — підпалювали в "язниці з бідолашнimi людьми. Ті українці — палають помстою за вбитих своїх батьків та братів... Ви, дядьку, теж втікайте... —

— Поглянь, Антоне, — сказав Василь. — Це ж твоя сопілка, що ти мені колись подарував. Я ж її беріг, як зініцю ока, проніс її через дики фронти, щоб на ній тобі заграти улюблених пісень.

Антін розплющив свої блакитні очі, глянув на сопілку й, здавалось, що йому легше на душі стало. Наче він от-от підніметься, мов нічого не сталося, привітается з Василем, розпитає про свою сестру, про своїх батьків.

Вдалині догоряє грізний палац, і так само, мов підпалений замок, гасло й життя колишнього оstarбайтера.

Антін ще раз розплющив очі, і якісь корчи перекосили йому обличчя. Поранений мовчав, не мав сили будь-що сказати. Знову закрив повіки на цей раз назавжди.

Василь помітив, що хлопець нерухомий, піднявся на ввесь зріст і підійшов до командира Забудька.

— Завіщо ти хлопця вбив? — спитав солдат.

— Я думав, що то фашист, — сказав Забудько і скоро-мовкою додав: „Якіто не фашист, то все одно „Ізменник родини”.

— Так знай же, падлюко, що ти мені за нього даси відповідь. — Міцним ударом **Василь Пустовий повалив майора Забудька на землю**. Більше й не чіпав його, лише сплюнув. Далі підняв свого автомата й з болю скрутів залізну рурку могутніми руками. Немов у якомусь оціпенінні він піддержал того автомата в руках, далі кинув на полин, взяв тіло мертвого Антона й попростував у напрямі до німецьких окопів. Ніс він убитого спокійною ходою, наче нічого не сталося, наче йшов не по лінії фронту, а в себе в лузі, де тиша й лише плигають коники в траві. Перекинчика легко можна було вбити, тільки ж на гвардійця ніхто не насмілився підняти руки. Так дійшов він з мертвим на руках до німецьких аванпостів і зник серед **Ворохих шанців**. Ка-жуть, Пустового врятував у критичний момент німецький вояк Фріц Танненберг, якого колись він помилував на полі бою. Трохи пізніше ввесь гвардійський полк перейшов на сторону конаючого ворога.

Камандування сполошилося з такої неприємної події. Замість утраченого полку на відкриту дільницю фронту негайно кинули інші частини „смершу”. Фронтова смуга знову ожила. Обидві сторони заговорили мовою бомбометів, кулеметів, гармат.

Пішов Василь Пустовий на Захід, а за кілька днів вернувся одному танкістові, що стояв під Будапештом, лист. В тому листі танкіст повідомляв Василя Пустового, що Дмитро Пустовий загинув недалеко від міста геройською смертю. Дмитро був похований над Тисою, ховав його весь

полк. В листі , що його Василь уже не одержав, повідомлялось: "Ваш брат Дмитро Пустовий сконав у битві за Будапешт. На його могилі танкісти поклали уламки розбитої його бойової машини. ..." Так загинув Дмитро Пустовий , моряк і волоцюга українського роду.."

Учили йому земляки- танкісти славу лицарським похороном .

Цілий полк, що здався в полон, був інтернований і віді - сланий у Баварію . В засніжених Альпах солдати переїздили аж до приходу американських військ. Чимало тих гвардійців опинилися по німецьких в"язницях , по різних роботах ... Була чутка , що Василь Пустовий розігружав по баварських містах і депівських таборах , шукав юнака , на імення Платон Саханда , що зміг би написати цілу епопею про його життя та про трагедію цілої родини . Зник Василь Пустовий , лише нь добра слава ходить по Україні про його подвиги . Люблять дівчата й хлопці слухати пісню , що її склав невідомий співець про звитяжця воїна , який пройшов велику дорогу і жадним вчинком ганьби не заплямував своєї чести й чести рідної землі .

Хто насмілиться докоряти вірним синам та дочкам батьківщини , що вони поводилися не так , як того вимагали воєнні події , які перейшли вогнем і мечем та зруйнували ціле Дніпров'я . Тільки велика любов до своєї Вітчизни була тим стимулом , що кликала молодь на жертви , на неймовірні й безсмертні подвиги . На тих неймовірних вчинках учиться й будуть навчатися майбутні покоління , коли ж слава про дії нездоланих звитяжців пройде крізь темряву віків і досягне сонця . Хай воно в сурми заграє про наше всенародне воскресіння , як вільної нації .

Е ПІЛОГ

Десь за рікою Леною , серед непрохідної тайги , працювала група політичних в"язнів . Ту групу доставлено етапом багато років тому по закінченні другої світової війни . Люди в лахмітті сновили біля зрізаних величезних кедрів та сосон ; обрубували гілля й різали звалені дерева на колоди й кіньми скочували їх до ріки . Серед тих лісорубів виднілися постаті сторожі в теплих кожухах та в повстянках . Вартові пильно стежили за працею каторжників . Серед тих змучених людей , яким немилосердна Москва подарувала життя , був улавлений отаман повстанців Любомир Стецюра . З ним малися : Леонид Куницький , Микола Черніговець , Офан та Остап Куранда , Матвій Біда , Пана с Жуковець , Ігор , обидва Омельченки . Більшість з нездоланих бійців Стецюри – розстріляно . Багато з них розбіглися , а головний штаб – за хоплений живцем . Їх обдали сльозоточними газами й забрали без

бою. Одна за одною падають високі кедри, і сніг з їх верховин розлітається на всі сторони. Обчиштять арештовані суччя, обрубають гострими сокирами гілля, втомляться й оглядаються на широку ріку. Там за рікою десь далеко лежить їхня Батьківщина, яку в'язні любили більше від життя. Наробляється здеки й очікують з нетерпілячкою на оклик вартових, що сповістять про обідню перерву. Тоді сідають на зрізані сосни край багаття й чекають, поки в казанках розстане сніг та закипить утворена з нього вода. Покриється вода в казанках бульбочками, каторжники знімають казанки й п'ють окріп. Тиша в тайзі, тільки якась ворона крякне над головами, як колись кричала в лісі над трупом убитого повстанця. Прокричить ворона, струсне холодного снігу побратимам за комір їхніх фуфайок та й зникне в тайзі.

— В цих місцях колись Матвій батько різав тайгу. Не має вже ні Льолі, ні самого Демида, — сказав Петро Пустовий. Вернувся безталанний Демид додому, подивився на руїни, нікого, крім своєї сивої матері, не застав. Щось за рік після того, як тюрагник прийшов, померла й мати. А прожила.. вона 90 літ. Сам Демид представ перед Богом цієї весни. Ці новини списала мені Мальвіна. Ходив Демид на могилку своєї жінки та доњки. Розшукував сина. Пильнував тих дорогих могилок, обсаджував **васильками, жоржинами**, зеленим барвінком. Добрій був чоловік. Не скривдив **нікого**. За людей і постраждав. **А примостиився він на віку, як сорока на тичині**, — закінчив Петро. А потім ще додав: „Мій син Антін пропав у Німеччині, як пише Мальвіна. Ше згадує жінка нашого Василя, що дісталася від адвоката із Західної Німеччини листа. Німець повідомляє, що Василь Пустовий вже в Баварії й хоче взяти розлуку від своєї жінки. Викликав її прокурор, розказав, що чоловік не загинув на фронті, а перебуває в Баварії й хоче взяти розлуку.

— Не дам я йому ніякої розлуки, — відповіла Варя.
— Хай приїжджає й будемо жити разом.

— Василь просто хотів таким способом про себе вістку дати, — сказав Стецюра. — Тепер радіє її змучене серце, що він живий. Прийде час і солдат повернеться додому. Бо таке лихобіття не може тривати вічно.

— Істина, — сказав Володимир Омельченко. — Ми теж як не загинемо в цій проклятушій тайзі, то колись в рідній стороні погуляємо. Пройдемося вільними по рідних місцях і ще завитаємо на чиесь весілля. Не може бути, щоб ми вічно тут поневірялися. Ще сестра Леся з матір'ю чекає мене й батька в гості. Що то за радість буде, як ми всі

знов зустрінемось! Плаче Леся в листах і радіє, що ми живі й здорові. Син її Василь підріс, і вона не може ним нахвалитися. Викапаний покійний батько.

— Вернемось неодмінно, — втрутився в розмову Микола Черніговець. — У мене ще старенька мама жива. Треба буде дах полатати, дров їй навозити з лісу, город засіяти. Одні повернуться з Далекого Сходу, інші з далекого Заходу. Не може бути Україна вічно під розбієм старшого брата...

— Ще пише Мальвіна, — сказав Петро, — що Надія Іванівна одержала листа від старшого сина Павла з Америки. В езопівському листі Павло натякає, що до нього в гості приїхав Борис. Виходить, що лікар якимсь чудом теж урятувався, переїхав океан і тепер живе в брата. Може не одного з нас пригадує...

Петро Пустовий на мить замовк і почав пити з казанка окріп. Інші ув'язнені теж занурилися в свої думи й замовкли. Арештанти випростали свої задубілі натруджені руки й гріли їх біля веселого багаття. На іхніх головах були сибірські шапки-вуханки, обсмалені й забруднені ватяні фуфайки, а на ногах обв'язані різними лахами повстяники.

Обличчя в них були засмаглі від киптяги й диму. Тільки очі здавалися ще живими і мали якийсь лихоманковий блиск. Очі в лісорубів дивно світилися, мов у тяжко хворих, що пережили найскладнішу операцію. Наріжуть в'язні ще тих колод, пообтісують стовбури й постягають їх кіньми до річки; накладуть високі метри дров на просіках. Уже надвечір вартові відведуть арештантів в дощані бараки, і колишні партизани зализуть на холодні нари й дріматимуть до ранку та прислухатимуться, як гуде вітер у грубці, що залітає через димар. Побрратими вслухатимуться в скаженні снігової бурі що почне хитати ті бараки, наче сухі тростини в тих місцях, де вони народилися й вийшли в люди.

Баптист — повстанець Лев Козар вийме з-під подушки святу Євангелію, відкриє її задубілими пальцями й почне вголос читати щось із святого Письма та по-своєму його товмачити:

„В той час покарає Господь мечем своїм наших найлютіших ворогів. Заспівайте в той день про любий виноградник. Я, Господь,стережу той людський виноградник. Удень і вночі даю його кореням наснагу й зрошу їх студеною водою. Я стережу його від усіких розбійників. В моїм серці немає гніву. Але коли хтось захоче сплюндрувати ваш виноградник, то не дайтеся тому. Я теж не помирюся з ним, аж поки він не лишить вашу землю й перестане зазіхати на ваше добро. Я глибоко вірю, що роззвіте урожайна гілка

на вашому городі , і її коріння глибоко запустяться в землю й дадуть добрі плоди. Тією садовою та овочами порадіють наші дітки й жінки . І коли ту галузку хтось захоче зламати й вас перетворити в жалюгідних рабів , чи в яничарів - не дайте-ся йому це вчинити .

Лиходій буде відкинутий і переможений спротивом вашого Духа , як то буває з поганим зерном при міцному подіхові південного вітру . Впорядкувавши свою вільну хату , можна буде говорити з бувшими колонізаторами – ворохобниками .

Але не забувайте , що ті ворохобники матимуть потугу , щоб накинути вам новий зашморг на шию й поламати той виноградник . Байдужі й вислужники поможуть їм екологічно й економічно поставити вас на коліна , і видушить голодом . Тоді від незримої пилиги , новітньої Содоми і Гомори , нечуваною і страшною смертю обзаведеться страшна і нечувана кількість мешканців України . І залишиться з їхніх вікопомінних городів та селищ на сотні років безсловесна пустка . Все ж тому Драконові , що наробив і наробить нам лиха – прийде кінець . Знайдуться ті , що будуть здатні протистояти наразі . Тоді Господ збере праведних докупи . І станеться диво , бо зійдуть в Україні ті , що в лютій неволі , на Колимі пропадали , чи на гірких і злорадних чужинах мучилися і поневірялися , і всі ті люди повернуться до своєї матері - України й помоляться Всевишньому на горах Київських . . . ”

Ше довго підсліпувата лямпа горитиме в бараці . Ще до глибокої ночі , після молитового голосу штунди - повстанця в " язні не зможуть заснути ; вслухатимуться до снігової хуртовини , що не переставатиме трясти цілим баракним селишем . Все ж утома доконає своє , і арештанти після тяжкої праці заснуть важким сном , і тільки чудні сни непокоїтимуть їх цілісеньку ніч . В тих сновидіннях колишні повстанці полетять над знедоленим краєм , перелетять через Урал до Дніпрових просторів , де на весні не стихає ридати птиця - рибалка , не перестає журитись іволга . Любомирові Стецюрі , Миколі Чернігівцеві , Петрові Пустовому , обидвом Омельченкам та братам Курандам насниться ті святі дороги , що їх вони сходили босоніжше в дитинстві . Борцям за волю України може насниться їхні рідні , що в тузі чекають нездоланих духом та вірних своєму народові , додому .

Кінець

22 . серпня , 1958 р . - 3 . січня , 59 р .

Фільядельфія .

